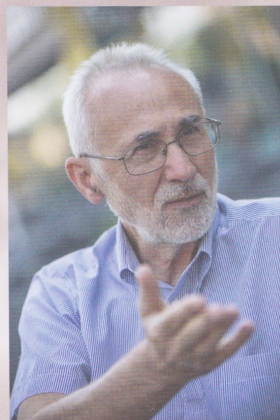

ROMSICS IGNÁC

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

Fotó: Móricz-Sabján Simon

Romsics Ignác (1951) az egri Eszterházy Károly Egyetem történészprofesszora és az ottani Történettudományi Doktori Iskola vezetője. 2001-től az MTA levelező, 2010-től rendes tagja. 1991 és 2008 között az ELTE tanára, és emellett 1999 és 2007 között a Magyar Történelmi Társulat főtárgya volt. 1993 és 2003 között több szemeszterben az Indiana Egyetemen (USA) tanított; 2006-ban és 2015-ben a Jyväskyläi Egyetemen (Finnország), 2009-ben a párizsi Sorbonne-on, 2010 óta minden évben a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen adott elő. Az évek során számos fiatal és ma már jól ismert történész pályakezdését segítette. Munkásságát 2005-ben Széchenyidíjjal, 2014-ben Príma Díjjal jutalmazták.

ROMSICS
IGNÁC

MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNETE

Kossuth Kiadó, 2017

LEKTORÁLTA

I. fejezet: Fodor István; II. fejezet: Zsoldos Attila; III. fejezet: Horn Ildikó;
IV./1–3. fejezet: Kalmár János; IV./4–6. fejezet: Pap József

SZERKESZTETTE

Bogdanov Edit

A TÉRKÉPEKET ÉS A HELYSÉGNÉVMUTATÓT KÉSZÍTETTE

Sebők László

A SZEMÉLYNÉVMUTATÓT KÉSZÍTETTE

Paksa Rudolf

A KÖNYV KIADÁSÁT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap

A BORÍTÓT TERVEZTE

Csorba Vera

ISBN 978-963-09-9005-9

Minden jog fenntartva

© Romsics Ignác 2017

© Sebők László 2017

© Kossuth Kiadó 2017

Tartalom

I. A MAGYAR NÉP KIALAKULÁSA ÉS MEGTELEPEDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	7
Az Uráltól Etelközig	9
A Kárpát-medence népei és hatalmi-politikai viszonyai	18
A honfoglaló és „kalandozó” magyarok	25
II. A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁG	39
A kereszténység felvétele és a Magyar Királyság megalapítása	41
A Szent István-i államrend válsága és megszilárdulása	58
A 13. századi „új berendezkedés” és a tatárjárás	83
Az Anjouk és Luxemburgi Zsigmond birodalma	100
A Hunyadiak és a Jagellók kora	121
Késő középkori társadalom és életmód	143
III. A HÁROM RÉSZRE SZAKADT MAGYAR ÁLLAM	171
A királyi Magyarország, a Hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség kialakulása	173
Vallási és rendi szabadságküzdelmek a 16. és a 17. században	195
Kora újkori társadalom és életmód	214
IV. A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI A HABSBURG MONARCHIÁBAN	245
A török kiűzése és a Habsburg–magyar viszony új alapokra helyezése	247
Újjáépítés és modernizáció a felvilágosult abszolutizmus jegyében	266
Társadalom, életmód és művelődés a rendiség alkonyán	288
A nemzetté válás, a tőkés termelés és a polgári átalakulás kezdetei a 19. század első felében	308

Forradalom, szabadságharc, megtorlás, kiegyezés	332
Gazdaság, társadalom, életmód és művelődés a dualizmus korában	354
A Nagy Háború és az 1918–19-es forradalmak	382
 V. A TRIANONI MAGYARORSZÁG	 401
A Horthy-korszak	403
A szovjet táborban	423
A rendszerváltás és ami azóta történt...	459
 UTÓSZÓ	 481
Felhasznált és ajánlott irodalom	483
Személynévmutató	504
Helységnévmutató	528
Képek és térképek jegyzéke	537

I.

A MAGYAR NÉP KIALAKULÁSA ÉS MEGTELEPEDÉSE A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN

Az Uráltól Etelközig

A magyarság őstörténete a legtöbb nép korai történetéhez hasonlóan homályba vész. Középkori gesztáink és krónikáink a kor szokásainak megfelelően a bibliai vízőzönt túlélő Noé egyik fiától származtatták, és – számos 9–10. századi arab, bizánci és nyugat-európai feljegyzéshez hasonlóan – a hunokkal, az avarokkal és a türkökkel rokonították eleinket. A későbbiekben más vadregényes elképzelések – például a török-magyar, héber-magyar, sumér-magyar és etruszk-magyar nyelvi és/vagy etnikai rokonság tézise – is felmerültek. A 19. század első felére jellemző nemesi romantika korában többek körében még az az abszurditás is hiteltre talált, hogy a magyarok a jászokkal és a palócokkal együtt az egész emberiség ősnépének tekinthető és kezdetben az Észak-Afrikában honos „szittyá népek” közé tartoztak.¹

A 18. század végétől kibontakozó és egyre tökéletesebb módszertant alkalmazó összehasonlító nyelvészet eredményei alapján ezzel szemben egyre bizonyosabbá vált, hogy a magyar nyelv egyike az uráli alapnyelvből kifejlődött finnugor nyelveknek. Ezt szó-készletani, hangtani, alaktani és mondattani szempontból egyaránt számos szabályos megfelelés és hasonlóság bizonyítja. Döntő fontosságú, hogy a leggyakrabban használt és a mindennapi élet legfontosabb dolgait, jelenségeit jelölő szavaink túlnyomó többsége finnugor eredetű. Ilyenek a testrészek (*kéz, fej, mell, szem*), rokonsági viszonylatok (*fiú, lány, öcs, vő*), nap- és évszakok (*éj, hajnal, tavasz, ősz, tél*), valamint a természeti jelenségek (*tűz, felhő, jég*) elnevezései, továbbá az alapvető cselekvéseket jelölő igék (*eszik, iszik, alszik, áll, néz, ér, tud, esik*), számnevek (*egy, kettő, három, négy, öt, hat*) és fontos eszköz-, anyag-, állat- és növénynevek (*kés, íj, nyíl, vas; egér, sün, nyúl, méh; fa, kéreg, fenyő, szil*). A magyar nyelv finnugor eredetű tőszavainak a száma mintegy hétszáz. A hangtani szabályszerűségek közül jól ismert, hogy a szókezdő magyar 'f' hangnak a finnugor nyelvekben rendszerint a 'p' (magyar: *fa*, manysi: *pa*, finn:

A magyar nyelv finnugor jellegzetességei

¹ Horvát István: *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pesten, 1825, Trattner Mátyás. [Reprint: 2001. A magyar múlt eltitkolt évezredei III.] – A magyarok eredetével kapcsolatos különböző elképzeléseket áttekintettem és összefoglaltam „A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek” című tanulmányomban. Lásd Romsics Ignác: *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Budapest, 2015, Osiris, 19–86.

puu, magyar: *fej*, manysi: *pänk*, finn: *pää*), a 'h'-nak pedig a 'k' felel meg (magyar: *hal*, manysi: *kul*, finn: *kala*, magyar: *ház*, manysi: *kot*, finn: *kota*). Alapszavaink egy másik csoportjában viszont a 'k' megmaradt 'k'-nak (magyar: *kéz*, manysi: *kät*, finn: *käsi*). A magyar nyelv mondattani sajátosságai ugyancsak a finnugor nyelvi rokonságot bizonyítják. Ezek közé tartozik, hogy a tulajdonlást – az indoeurópai nyelvek többségétől eltérően – nem birtoklásigével (*habeo*, *haben*, *have*, *avoir*), hanem a létigével (*van*) fejezzük ki, hogy a melléknévi jelzőt nem egyeztetjük a jelzett szóval (*kisfiú*, *kisfiúk*, *kisleány*, *kisleányok*; *petit garçon*, *petits garçons*, *petite fille*, *petites filles*) s hogy a számnévi jelzők után a jelzett szót egyes számban hagyjuk (*egy ember*, *két ember* – *ein Man*, *zwei Männer*).

Legszorosabb a rokonság az obi-ugor ágat alkotó manysi (vogul) és hanti (osztják) nép nyelvével, amelyek immár évszázadok óta Nyugat-Szibériában, az Ob középső és alsó folyása menti hatalmas területen élnek. A kapcsolat nyelvi bizonyítékai közé tartozik, hogy lótarásunk szinte minden szava (*ló*, *nyereg*, *fék*, vagyis *zabla*, *ostor*, *kengyel*, *másod- és harmadfű ló*, vagyis *két- és hároméves csikó*) az ugor együttélés korából származik. Érdekes párhuzamosság a '2' jelentésű számnév jelzői és nem jelzői használatának alaktani hasonlósága is a magyar, a manysi és a hanti nyelvben (*két-kettő*, *kit-kitiy*, *kät-kätən*).

A nyelvtudomány megállapításai, valamint az elmúlt évtizedek régészeti, néprajzi és életföldrajzi kutatásai alapján okkal feltételezhető, hogy évezredekkel ezelőtt más finnugor nyelvű csoportokkal együtt a magyarok ősei is az Urál hegység nyúlványai mentén éltek. Hogy pontosan hol, azt nem tudjuk. Az újabban feltárt régészeti leletek alapján az látszik valószínűnek, hogy nem az Uráltól nyugatra, a Káma, az Oka és Bjelaja folyók mentén, mint korábban hittük, s nem is a hegység északi, hanem középső és déli vidékén, döntően Nyugat-Szibériában, az Urál és az Ob között, esetleg a hegység mindkét oldalán.²

Ugor együttélés
az Urál mentén

Termelőtevékenységet még nem folytattak, a létfenntartásukhoz szükséges élelmet gyűjtögetéssel, valamint halászattal és vadászattal biztosították. A halakat hálóval és különböző halfogó rekesztekkel fogták, csónakjaikat egyetlen nagy fatörzsből vájták ki. A vadászok legfontosabb eszköze a nyíl volt. Nyílvesszőik csúcsát késeikhez hasonlóan kőből pattintották, később csiszolták. Más használati eszközeiket fából vagy csontból készítették. A fémeket még nem ismerték, égetett agyagedények viszont nagy számban kerültek elő szálláshelyeikről. Télen sítalpakon és szánon közlekedtek, amelyek elé kutyákat fogtak. Félig földbe mélyített egyszerű – kémény és ablak nélküli – veremházakban vagy

² Vö. Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest, 2008, Balassi Kiadó és Romsics Ignác: *A múlt arcai*. i. m. 21–86.

nyírfakéreggel és télen bőrökkel borított kúpos alakú sátrakban laktak. Telepeiket folyók és tavak mentén alakították ki. A házak mérete (15–20 m × 3–5 m) alapján feltételezhető, hogy egy-egy nagycsaládnak szolgáltak hajlékul. Az egymással vérrokonságban lévő nagycsaládok alkották a nemzetséget. A törzsi szerveződés ekkor még nem alakult ki körükben.

Kr. e. 3000 körül a finnugor nyelvi közösség finn ága a Balti-tenger felé húzódott, ugor ága pedig délnek vette az irányt. Az ugor együttlés a régész Fodor István szerint több évszázadig tartott, s az Urál keleti oldalára, ezen belül a délnyugat-szibériai ligetes sztyeppei övezetbe, az Irtis és a Tobol folyók környékére lokalizálható. Az ugarságtól Kr. e. 1000 és 500 között elváló ősmagyarok Kr. u. 550 körül innen költöztek át az Urál nyugati oldalára, a Volga és a Káma folyók környékére. Ez a magyar krónikás hagyományban Magna Hungariának, vagyis Régi Magyarországnak nevezett terület a mai Baskíriával azonos.³ Fodor álláspontját többen is – Bálint Csanád, Erdélyi István, Kristó Gyula – magukévá tették. Róna-Tas András nyelvész, orientalista és követői viszont úgy gondolják, hogy az ugor kor jóval rövidebb ideig tartott; az ugarság az Urál hegység nyugati, európai oldalán húzódott déli irányba, s a szibériai oldalra csak az obi-ugorok vándoroltak át.⁴ Az előbbi álláspont mellett elsősorban régészeti leletek és embertani megfigyelések, az utóbbi mellett nyelvészeti megfontolások szólnak. (*I./1/a.* és *I./1/b. térkép*)

Magna
Hungaria

Bármelyik álláspont is legyen igaz, annyi biztosra vehető, hogy Kr. e. 2000 után nagy jelentőségű változás kezdődött őseink életében. Az új életföldrajzi körülmények közé kerülve, s a délebbre lakó ősiráni nyelveket beszélő fejlettebb népekkel érintkezve megismertkedtek a fémművességgel, és kezdtek rátérni a földművelésre, valamint az állattartásra. Az ugor kori állattartás fontos bizonyítékai a ló-, tehén-, kecske- és juhtartással kapcsolatos szavaink (a már említettek mellett: *tehén*, *tej*, *nemez*), valamint a domesztikált állatok sírokból előkerült maradványai. Vadászott állatok csontjai ritkábban fordulnak elő a leletek között, s ez szintén az életformaváltás jele. A földművelés megjelenéséről a feltárt lakóházakban és környékükön talált növényi magvak (búza, árpa, köles), bronzsarlók, őrlőkövek és kapák maradványai tanúskodnak. Az első fémtárgyak, amelyek még réztartalmú ércből készültek, a Kr. e. 3. és 2. évezred fordulóján, a réz és

³ Fodor István, aki az Uráltól keletre és nyugatra fekvő területek régészeti leletanyagának legjobb hazai ismerője, először az 1970-es években fejtette ki álláspontját (lásd pl. Fodor István: *Verecke híres útján...* Budapest, 1975, Gondolat), majd azóta hosszabb-rövidebb terjedelemben többször megismételte. Véleményének utolsó összefoglalásaira lásd Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás*. [Magyarország története 1.] Budapest, 2009, Kossuth Könyvkiadó és uő: *A magyar őstörténet és a honfoglalás kor kronológiája*. Budapest, 2015, Magyar Nemzeti Múzeum.

⁴ Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 243–250. és uő: *Kis magyar őstörténet*. Budapest, 2007, Balassi Kiadó, 87–95.

az ón ötvözetéből előállított bronztárgyak pedig Kr. e. 1500 körül jelentek meg az Urál mindkét oldalán. A régészek ezt a leletanyagot nevezik andronovói kultúrának.

Az adronovói kultúr családba tartozóként azonosított ugor népesség alapegysége továbbra is a nagycsalád volt, amely a szülőkön kívül azok házas gyermekeit és unokáit is magukban foglalta. A nagycsaládok változatlanul együtt, egy házban vagy udvarban laktak, s együtt is temetkeztek. Egy-egy településen 10–20 nagycsalád lakott, amelyek együtt alkottak egy nemzetséget. A nemzetségeknek külön nemzetségjegyük – tamgájuk – volt, amelyet ruhájukon viseltek és testükre tetováltak. Hittek a túlvilági életben, ezért halottaikat élelemmel együtt temették el. Az ugorság településterületétől délre feltártak olyan sírokat is, amelyekben a halotti toron elfogyasztott ló fejét, lábait és bőrét is megtalálták.

Életformaváltozás az Uráltól délre

A természeti életmódról a termelő gazdálkodásra való áttérés, amely Elő- és Közép-Ázsia termékeny folyó völgyeiben már évezredekkel korábban végbement, forradalmi jelentőségű változás volt az ősmagyarok és nyelvi rokonaik életében. Ugyanazon a területen így jóval több élelmet lehetett előteremteni, mint gyűjtögetéssel és halászat-vadászattal. Ez érdemben növelte az ott élők túlélési esélyeit. A növekvő népszaporulat egy idő után túlnépesedéshez vezetett, amely egyik oka volt a térségre jellemző gyakori népmozgásoknak.

Az ősmagyarság a bronzkor végén vagy a vaskor elején, vagyis Kr. e. 1000 és Kr. e. 500 között válhatott ki az ugor közösségből, s húzódott még délebbre, az Uráltól közvetlenül keletre eső ligetes sztyeppei és részben sztyeppei övezetbe. Az új földrajzi és éghajlati viszonyokhoz alkalmazkodva – anélkül, hogy a földművelést teljesen feladták volna – itt és ekkortájt tértek át a vándorló-legeltető állattartásra, amely a szomszédos népeket is jellemezte. Legelőről legelőre vonulva az immár törzsekbe tömörülő lovas nomádok kora tavasztól késő ősziig terelgették főleg lovakból és juhokból álló csordáikat, illetve nyájait. Ilyenkor gyorsan szétszedhető és összerakható nemezsátrakban, a folyók torkolatához közeli szállásaikon pedig egyszerű, fából és nádból készült kunyhókban laktak.

Szkitá-szarmata hatás

A nagy állatsordák természetesen csábító zsákmányt jelentettek a szomszédos népek vagy a rivális törzsek, nemzetségek számára. A vagyonvédelem jelentősége ezért megnőtt. Ezzel magyarázható, hogy az ekkorra datált régészeti leletek között a korábbiaknál jóval több harci eszköz található. A Kr. e. első évezred magyarjainak jellegzetes fegyvere, amelynek a készítését az iráni nyelvet beszélő szarmatáktól és szkítáktól tanulták el, az ún. reflex vagy visszacsapó íj volt, amellyel átlagosan mintegy kétháromszáz méterre lehetett röpíteni az immár bronz- vagy vasheggyel ellátott nyílveesszőket. Emellett jól bántak a rövid karddal és a könnyű hajító lándzsával.

Az ősmagyarok és a szkíta-szarmata népcsoportok érintkezésének beszédes bizonyítéka, hogy *'kard'* szavunk iráni eredetű.

A szkíta-szarmata hatás nemcsak a gazdálkodás és a harci eszközök, hanem a díszítőművészet terén is kimutatható. A szkíták fegyvereit, lószerszámaikat és ruháikat díszítő szarvas- és sasábrázolások szoros rokonságot mutatnak a honfoglalás kori magyar leletek állatmotívumaival. Lehetséges, hogy a Kézai Simon 13. századi krónikájában szereplő eredetmondánk, amely szerint Hunor és Magor egy szarvast üldözve ragadták el az iráni népek közé tartozó alánok fejedelmének két leányát, ezekre az időkre vezethető vissza. Miként az is, hogy az Árpádok nemzetségét alapító Álmos anyját, Emesét – első megmaradt gesztánk, Anonymus 1200 körül összeállított munkája, a *Gesta Hungarorum* szerint – egy turulmadár ejtette volna teherbe.

Az obi-ugoroktól való eltávolodás időszakában kezdték használni magukra eleink a *magyar/megyer/mogyer* önelnevezést, amely világos jele a „mi” tudat kialakulásának, s ennyiben a néppé válás lezárulásának. A két elemből – *magy/megy/mogy* + *ar/er* – álló szó megfejtése bizonytalan. Mivel az *'ar'* ősi finnugor szó, melynek jelentése ember, a *'magy'* pedig levezethető az ugor kori *'mond'* (*beszél*) szóból, legvalószínűbb jelentése: beszélő ember. Egy másik, kevésbé meggyőző szófejtés szerint egyszerűen embert, illetve férfiembert jelent. Legújabbban az a lehetőség is felvetődött, hogy két nép, a *mans* (*magy*) és az *er* összeolvadásának emlékét hordozza a szó.⁵

*A magyar nép
kialakulása*

A régészeti leletek alapján Fodor és mások úgy vélik, hogy az ősmagyarok Kr. u. 550 körül költöztek át az Urál európai oldalára, a Káma és Bjelaja folyók vidékére. Az átköltözés valószínű oka a Belső-Ázsiából kelet felé irányuló nagy népmozgás volt, amelynek első hullámaként, Kr. u. 350 és 400 között a hunok, majd őket követve az onogurok, avarok és más török nyelvet beszélő néptörzsek tűntek fel az Urál és a Kaszpi-tenger közötti sztyeppe övezetben. Az ősmagyarok baskíriai tartózkodásának számos bizonyítéka van. Ez az a hely, ahol Julianus barát 1236-ban még talált magyarul beszélő embereket, s ahol egy 1311-es arab nyelvű sírfeliraton egy bizonyos *Madzsar* kádiról történik említés. A régészeti leletek – részleges lovas temetkezés, ezüstszemes halotti maszkok, a honfoglalás kori Kárpát-medence fémművességével rokon övveretek, ékszerek, viseleti tárgyak és fegyverek – ugyancsak egy magyar közösség itteni tartózkodására utalnak.

Magna Hungaria életföldrajzi viszonyai nem különböztek érdemben az Urál délkeleti oldalán már megszokottaktól. Az ide érkezők így különösebb alkalmazkodási kényszerek nélkül folytathatták szokásos életmódjukat: a nomád pásztorkodást. Megváltozott azonban népi környezetük. Az itt élő népek közé különböző keletről és délről érkező török nyelvű közösségek nyomultak be, amelyek közül különösen az onogurokkal kerültünk szorosabb kapcsolatba.

*Török
hatás*

⁵ Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*, i. m. 230–235.

Ennek emlékét őrzi a magyarok idegen nyelvű elnevezése – *Ongri, Ungar, Hungarus, Hungarian, Hongrois* – és az a közel 300 szó, amely az onogurok és más népcsoportok ún. bolgár-török vagy ótörök nyelvéből került át a magyarba. Az állattenyésztés ótörök eredetű szókincsébe tartoznak többek között: az *ökör, bika, tinó, disznó, ártány, kecske, kos, tyúk, túró, sajt, gyapjú, ól* és *karám* szavaink. A *bor, sör, seprő, alma, dió, szőlő, gyümölcs, árpa, búza, komló, kender, borsó, eke, sarló, tartó* és *szérű* jövevényszavaink ugyanakkor a föld- és kertművelésre gyakorolt erőteljes török hatásról vallanak. Emellett igen számos azoknak az ótörök eredetű szavainknak a száma is, amelyek a társadalmi és vallási életre (*béke, tanú, tolmács, törvény, boszorkány*), az öltözködésre (*bársony, csat, gyöngy, gyűrű, köpönyeg, tükör*), az állat- és növényvilágra (*gyertyán, kékény, kikerics, béka, bögoly, szúnyog*), mesterségekre (*ács, szűcs, szatócs*), kézművestechnikára (*csa-var, teker, gyárt, gyűszű*) és a kulturális viszonyokra (*betű, ír, szám*) vonatkoznak.

A törökös nyelvi-kulturális hatás olyan erős és az etnikai keveredés olyan jelentős volt, hogy a magyarság etnogenezisében néhány kutató fontosabbnak tartotta/tartja a török, mint a finnugor komponenst. E vélekedés szerint a honfoglaló magyarság olyan „finnugor nyelvű, de nemcsak »törökös műveltségű«, hanem a törökséggel azonos szellemi beállítottságú” nép volt, amelynek egyedei „ugyanabból az Onogur törzsszövetségből származtak, mint a dunai bolgárok”, s amely új nyelvéhez nyelvcsere útján jutott. Ez a nyelvcsere úgy következett be, hogy az Urál hegység déli nyúlványainak keleti és nyugati felén élő „fejlett társadalmi szervezetű onogurok” évszázadokon át érintkeztek a tőlük északra élő vogulokkal és osztjákokkal, akiknek egy részét „uralmuk alá is hajtották”. A teljes nyelvcserét a kétnyelvűség állapota előzte meg, amely még a 9. századi honfoglalókat is jellemezte, s amely csak később, első királyaink idején tűnt el teljesen.⁶ Érdekes, hogy 1934–36-os cikkeiben a török hatást Kodály Zoltán is meghatározónak ítélte. Úgy vélte, hogy „faji szempontból ma valamivel közelebb állunk a törökséghez, mint a finnugorsághoz”, zenei szempontból pedig „a törököknek csaknem féltestvéreivé váltunk”.⁷

Az etelközi
magyarok

750 körül a magyar törzsek egy része tovább húzódott délnyugatra, átkelt a Volgán, s előbb a Donyec mentén, az Azovi-tengertől északra (Levédia), majd ettől is nyugatra, a Dnyeper és az Al-Duna közötti térségben, a Fekete-tenger északnyugati partvidéke fölött, a 10. század első felében uralkodó bizánci császár, Bíborbanszületett Konstantin által Etelküzünek, vagyis Folyóköznek nevezett térségben telepedett le. Az ősmagyarok vándorlásának fenti útvonalától eltérően Róna-Tas András úgy véli, hogy a Julianus által

⁶ Gróf Zichy István: *Magyar őstörténet*. Budapest, 1939, Magyar Szemle Társaság [Reprint: Mária-besnyő, Gödöllő, 2009, Attraktor.] Idézetek: 44., 100.

⁷ Idézi Domokos Péter: *Szkitiától Lappóniáig*. Budapest, 1998, Universitas Kiadó, 139.

talált magyarok elei nem az Urál keleti oldaláról kerültek Magna Hungáriába, hanem a 6. és 7. évszázadban már a Kaukázus előterében, az ún. Kubán-Donvidéki térségben tartózkodó, s onnan nyugat felé húzódó magyar törzsekről szakadtak le, s vándoroltak északra a volgai bolgárokkal együtt. Róna-Tas nézete szerint, melyet mások is osztanak, Levédia sem tekinthető önálló állomásnak, hanem csak Etelköz legkeletibb részének, ahová egyébként már 670 körül megérkezett a magyarok zöme.⁸

Aniiben mindenki egyetért, s ami egyértelműen bizonyítható is: a 8–9. században jelentős magyar népesség élt a Fekete-tengertől északra. Erre immár írott forrásaink is vannak. Az egyik legelső Dzsajháni bokharai tudós és államférfi 920 körül keletkezett, s a 870 körüli évekre vonatkoztatható feljegyzése, amely több, egymást kiegészítő átiratban is ránk maradt. Ezekből tudjuk, hogy a magyarok országa bővelkedett fában és vizekben, s hogy „sok szántóföldjük”, valamint „veteményeik és szőlők” voltak. A földművelés mellett továbbra is foglalkoztak legeltető nagyállattartással. Tavasztól őszig együtt vonultak a „sarlódó füvel és a zöld vegetációval”, s ilyenkor sátrakban laktak. Téltre a folyók torkolatához közeli állandó szállásaikra húzódtak, ahol halásztak is. Az állattartás és a földművelés mellett az etelközi magyarok rendszeresen fosztogatták a környező gyengébb népeket, elsősorban a tőlük északra élő szlávokat. Foglyaikat többnyire Kercsben adták el brokátért, gyapjuszőnyegekért és más bizánci árukért. Szükség esetén 20 ezer fegyverforgató lovast tudtak kiállítani, ami igen tekintélyes seregnek számított. Ruházatuk – hasonlatosan az arabokéhoz – „turbánból, ingből és kabátból állt”, fegyvereiket pedig ezüsttel verték ki és gyöngyökkel díszítették. Az arab utazók „Nagy testű”, „szemrevaló és szép külsejű embereknek” látták őket. Élükön két „főnök”, vagyis fejedelem állt: a kendének nevezett főfejedelem és a hadvezérnek tekinthető al- vagy társfejedelem: a gyula. A keleti nomád államokban, így például a magyar szállásterületektől keletre fekvő Kazár Kaganátusban, amely egy időre a magyar törzsek fölé is kiterjesztette hatalmát, ugyanez volt a szokás.⁹

Hasonlóképpen informatívak a bizánci források, mindenekelőtt a 9. és a 10. század fordulóján uralkodó Bölcs Leó császár *Taktika* című hadtudományi írása, amely 904 után vált teljessé, ám korábban összeállított katonai kézikönyvek leírásaira épült, valamint fia, Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* című munkája, amely a 10. század közepén íródott, ám számos információja ennek is a korábbi évtizedekre vonatkoztatható. Az utóbbiból tudjuk, hogy

⁸ A koncepció világos és tömör kifejtésére lásd Róna-Tas András: A magyarság korai története és a honfoglalás. *Rubicon*, 1996/7. 4–8.

⁹ Kristó Gyula szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. Szegedi Középkorász Műhely, 29–48.

a törkök, ahogy a magyarokat Bizáncban nevezték, hét törzsbe (Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) szerveződtek. A nyelvtudósok szerint a hét magyar törzsnév közül öt török eredetű, amely ugyancsak intenzív magyar–török kapcsolatokra, és valószínűleg etnikai keveredésre utal. A magyar nyelv, amelyre az egyik – valószínűleg az irányító szerepet betöltő – törzs neve utalt, ennek ellenére nem felejtődött el, sőt idővel az egész törzsszövetség nyelvévé vált. A törzsek élén „valamiféle vajdák” álltak. Rangban első vajdájukat Levedinek hívták, aki oly vitézül harcolt a kazárok oldalán, hogy azok fejedelme „nemes kazár nőt adott feleségül” hozzá. Levedi azonban – talán mert magtalan maradt – idővel egy másik vajdának, Álmosnak, illetve fiának, Árpádnak adta át a főhatalmat. Dzsajhánéhoz hasonlóan Konstantin császár is utalt arra, hogy a főfejedeleme mellett a törzsszövetségnek két másik főméltósága is volt: a gyula és a harka, akik „bírói tisztséget viselnek”. Mindez arra utal, hogy az etelközi magyar törzsek, amelyekhez nyolcadikként egy a Kazár Kaganátusból kiszakadt lázadó csoport (kabarok) is csatlakozott, politikai szervezettsége már a honfoglalás előtt elérte a nomád államokra jellemző szintet.¹⁰

Az etelközi magyarok életmódjáról Bölcs Leó is azt tartotta fontosnak közölni, hogy békeidőben „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve, télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat”, vagyis „nomád életet élnek”. Ennek köszönhető, hogy a „fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűrik, dacolnak a hőséggel és faggyal és a szükségeseekben való egyéb nélkülözéssel”. Elismerte vitézségüket, mellyel ellenségeikkel szemben harcoltak, ám szövetségesi hűségüket nem sokra becsülte. „A törkök törzsei fürkészők és szándékaikat rejtegetők, barátságtalanok és megbízhatatlanok, telhetetlen kincsszomj rabjai; semmibe se veszik az esküt, sem szerződéseket nem tartanak meg, sem ajándékokkal nem elégszenek meg, hanem mielőtt az adottat elfogadnák, fondorlaton és szerződösszegésen törik a fejüket” – foglalta össze a magyar mentalitással kapcsolatos bizánci tapasztalatokat. Nagyon elismerően írt viszont harcmódorukról, melynek lényege, hogy „Ügyesen kilesik a kedvező alkalmakat, és ellenségeiket nem annyira karjukkal és haderejükkel igyekeznek leverni, mint inkább csel, rajtaütés és a szükségeseekben való megszorítás útján. [...] Jobbára a távolharcban, a lesben állásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szét-szóródó harci alakulatokban lelik kedvüket”. Fegyverzetük: kard, bőrpáncél, íj és kopja, melyek közül legfontosabb az íj. Üldöztetés közben leginkább ezzel tudnak előnyhöz jutni. Ezért „Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban.” Ha harcba szállnak, „nagy csapat ló, mén és kanca” követi őket – „résztint táplálékul és tejivás végett, résztint pedig sokaság látszatá-

¹⁰ Györffy György szerk.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest, 1975, Gondolat. 118–119.

nak keltése végett”. Az előkelők harci lovainak szügyét vasból vagy nemezből készült páncélzat védte. Politikai szervezettségükről szólva Leó császár is megemléltette, hogy „egy főnek az uralma alatt állnak”.¹¹

Más nomád népekéhez hasonlóan az ősmagyarok hitvilágát is a sámánisztikus pogány vallási képzetek határozták meg. Ennek emlékét őrzik a táltosokkal és a szellemek világába felnyúló életfával, az ún. égig érő fával kapcsolatos népmeséink. A táltos, amelynek szótöve visszanyúlik az ugor korba, megkülönböztető jellel – több csonttal, foggal vagy ujjal – születik, és különleges képességekkel rendelkezik: jövőbe lát, vihart támaszt, felhőt oszlat és időnként bikává, lóvá vagy repülni tudó állattá változik. Eksztázisba esve képes arra is, hogy az életfát megmászva kapcsolatba lépjen a felhők fölötti világ jó szellemeivel, és segítségükkel elűzze a gonosz szellemeket és meggyógyítsa a betegeket. Levédiában és Etelközben azonban már a világvallásokkal is kapcsolatba kerültek eleink. Ismerték az arabok terjesztette mohamedán hitet, a kazár előkelők által felvett judaizmust és a bizánci térítő papok által propagált keleti kereszténységet. Cirillel és Metóddal például 860–861-ben és 881-ben találkoztak. Túl nagy hatással azonban egyik vallás sem lehetett rájuk; az arab és a bizánci források még a 9. századi magyarokról is egybehangzóan állítják, hogy „tűzimádók”, vagyis pogányok voltak, s főistenként az eget tisztelték (tengrizmus).

A 8–9. századra kiváló lovas katonákká vált magyarok – önként vagy hívásra – többször avatkoztak be közeli, sőt távolabbi környezetük hatalmi villongásaiba. Először 836–838-ban tűntek fel az Al-Duna mentén, majd 861-ben a Krím félszigeten, 862-ben és 881-ben pedig a Keleti Frank Birodalom területén, amelyhez akkor a Kárpát-medence nyugati fele, a Dunántúl is tartozott. 882-ben ismét az Al-Dunánál harcoltak, majd 892-ben a Dunától északra fekvő Morva Fejedelemségben, 894-ben pedig újból a Keleti Frank Birodalom keleti tartományaiban. Hadjárataikról általában gazdag zsákmánnyal tértek haza, s közben az etelközi szállásterületükön túli vidékek életföldrajzi viszonyaival is megismerkedtek. Mivel keletről időről időre támadták, szorították őket a Belső-Ázsiából nyugat felé törekvő sztyeppe-i nomád népek, e zsákmányszerző portyák során alakulhatott ki bennük a felismerés: az északról, keletről és délről egyaránt biztonságot nyújtó hegyvonulat, az 1000–2000 méter magas Kárpátok mögött elterülő, domboságokkal tagolt sík földi területeken védelmi szempontból biztonságos, gazdálkodási szempontból pedig optimális feltételekkel rendelkező új hazára lelhetnek. A döntő elhatározásra 894 végén, 895 elején jutottak, amikor a besenyők keletről, a velük szövetséges bolgárok pedig délről szorongatták őket.

¹¹ Uo. 110–114.

A Kárpát-medence népei és hatalmi-politikai viszonyai

Az első emberi leletek

A Kárpát-medencében korántsem az etelközi magyarok voltak az első jövevények. A vidék évezredek óta lakott terület volt. Az emberi élet első jelei, melyek a dunántúli Vértesszőlősen találhatók, mintegy 350–400 ezer évesek. Az állati és emberi lábnyomok mellett, melyeket a forrásvízi mészkőrétegek őriztek meg, a kutatók egy nyakszirtecsontot is találtak. Az egyik legkorábbi európai leletet, amely átmenetet képezett a felegyenesedő előember (*homo erectus*) és a már értelmes ősember között, a Samu névre keresztelték. Samu ismerte a tüzet, és pattintott kavicsdarabokat használt. Később, mintegy százezer évvel ezelőtt az ún. Neander-völgyi ember vadászgatott mamutra, medvére, bölényre és nagyvadakra a vidéken. A Bükk hegység barlangjaiban (Subalyuk, Szeleta) talált leletek tanúsága szerint életmódját a zsákmányolás és a pattintott kőeszközök használata jellemezte.

Az állattenyésztést és a földművelést különböző délkeletről érkező népcsoportok honosították meg Kr. e. 5000 körül. Elsősorban búzát és árpát termesztettek, valamint juhot és kecskét tartottak. A gyümölcsök közül megjelent a gesztenye, a szőlő és a füge. Kőeszközeiket, például baltáikat már nem pattintották, hanem csiszolták, s kezük nyomát csontthorgok és csontkanalak őrzik. Edényeiket agyagból égették, amelyből szobrocskákat is készítettek. Ennek egyik legismertebb darabja az ún. „kökénydombi Vénusz”, amely egy termékenységet jelképező nő alakú edény. (*l./2/a. kép*) Ismerték a szövést, a fonást és a bőrmegmunkálás technikáját is. 20–25 m² alapterületű házaikat jellemzően a föld felszínére építették, s falait vesszőből, faágakból és nedves agyagból állították össze. A neolit műveltséget meghonosító balkáni jövevények idővel részben tovább húzódtak Európa északi és nyugati tájaira, részben összeolvadtak a helyi lakossággal. A Kárpát-medence etnikai olvasztótégellyé válása tehát már ebben a korai időszakban elkezdődött.

Kr. e. 3000-től kezdett terjedni a fémeszközök használata. Ezek anyaga Kr. e. 2000-ig a réz, azt követően a bronz, majd a Kr. e. 10–8. századtól kezdődően egyre inkább a vas volt. A rézkorban megnőtt az emberi telephelyek száma, a népesség szaporodott, a termelőgazdálkodás egyre több ember eltartását tette lehetővé. A bronzkorból már sáncokkal és vizes árkokkal körbevett földvárakat is ismerünk, amelyekben a törzsi arisztokrácia és kíséretük lakott. A katonák lándzsát, harci baltát és/vagy hosszú kardot használtak; a legelőkelőbbek arany és borostyán

ékszereket viseltek. Elterjedt a sertéstartás, s a lovat nemcsak hátasként, hanem igavonásra is használták. Az egyik budakalászi sírból előkerült, agyagból készült négykerekű kocsit formázó edény a szekér első ismert európai ábrázolása. (I./2/b. kép)

A Kr. e. 2. évezred végétől különböző indoeurópai nyelveket beszélő népek – illírek, kimmerek, szkíták, majd később kelták és dákok – jelentek meg a Duna és a Tisza mentén. A vas használata az ő révükön szorította ki az addigi bronzkultúrát. A szkíták, akiknek katonai erejét a perzsa nagykirály, Dareiosz is megtapasztalta, az eurázsiai sztyeppéről érkeztek. Az Alföldre két irányból, a Kárpátok északkeleti hágóin és Erdélyen át hatoltak be a Kr. e. 6. század közepén. Sírjaikból nemcsak fegyverek és lószerszámok, hanem aranyból, ezüsből és bronzból készült, művészi értékkel bíró tárgyak is előkerültek. Közéjük tartozik az egyik törzsi előkelő zöldhalompusztai sírjában talált aranyszarvas, amelyet hatalmi jelvényként viselhetett tulajdonosa. (I./3/a. kép)

A szkíták és a kelták

Miközben a Kárpát-medence keleti részeit a szkíták hajtották uralmuk alá, a Dunántúlon Kr. e. 400-tól a kelták rendezkedtek be. Ők is kiváló harcosok voltak; lándzsáikat, hosszú, kétélű kardjaikat, nyílhegyeiket és csúcsos sisakjaikat vasból állították elő. Ismerték a vassablát és a sarkantyút, s a lovak mellett a kocsi is harci eszközeik közé tartozott. A kelta köznép fő tevékenysége a mezőgazdaság volt. Sírjaikból nemcsak kések, balták, ásók, sarlók és kaszák, hanem már ekevasak is előkerültek. A learatott gabonát kézi malommal őrölték meg. Fejlett volt korongoló edényművességük, ismerték az üvegekészítés technikáját, s Kr. e. 60 körül görög, illetve római mintára már latin feliratú ezüstpénzt is vertek. A köznép nádtetejű és kissé a földbe mélyített agyagfalú házakból álló kis falvakban lakott. A törzsi központok (*oppidumok*) ugyanakkor már városias jellegűt öltöttek, melyek mellett számos magaslatokra épített, erődszerű telepet is létrehoztak. Ezek egyike a budapesti Gellérthegyén épült. Egy időre az Alföldet is birtokba vették, ahonnan Kr. e. 250 körül a szkítákat is uralmuk alá hajtó dákok szorították ki őket. (I./3/b. kép)

A római légiónak közvetlenül Krisztus születése előtt tűntek fel délnyugaton, a Száva völgyében, majd a Dunántúlon. Augustus császár meghódította, Tiberius Kr. e. 11-ben a Duna vonaláig nyomult előre, és Kr. u. 20-ban már állandó katonai tábor létesült Budától

*Római uralom:
Pannónia és Dácia*

északra, Aquincumban. A rómaiak elsősorban – az egyik illír törzs neve után Pannóniának nevezett – Dunántúlon tudták megszilárdítani hatalmukat, ahol a 400-as évek elejéig maradtak. Az al-dunai Dácia provincia, amelyhez Erdély is tartozott, viszont csak másfélszáz évig, 106-tól 268–271-ig állt fenn. (I./4/a. térkép) A kettő közötti Tiszántúlon és Duna–Tisza közén a Kr. u. 1. évszázad elején ugyanakkor egy új eurázsiai lovas nomád nép, az iráni eredetű szarmaták közé tartozó jazigok jelentek meg, akik előbb az erdélyi dákokkal, majd az őket legyőző rómaiakkal háborúskodtak.

A Kárpát-medencében a rómaiakkal kezdődött úgy az írásbeliség, mint a kőépítészet, a városi életforma, a szőlőművelés és nem utolsósorban a kereszténység. A római civilizáció nyomai számos dunántúli és erdélyi városban – Óbudán (Aquincum), Pécsen (Sopianae), Sopronban (Scarbantia), Szombathelyen (Savaria), Tácon (Gorsium), Kolozsváron (Napoca), Gyulafehérváron (Apulum) és Zilah közelében (Porolissum) – fellelhetők. E települések lakói részben kiszolgált katonák (veteránok) voltak, akiket a birodalmi kormányzat földbirtokokkal látott el, részben pedig őslakosok, akik közül egyre többen nyertek polgárjogot. A városok általában négyzetes utcahálózattal szeltek ki, s el voltak látva fürdőkkel, színházakkal és amfiteátrumokkal. A házakba – speciális emelőszervezetek segítségével – kőből épített fedett vezetékek juttatták el a vizet. A városokat kövezett utak hálózata kötötte össze, amelyek mellett pihenő- és lőváltó helyek épültek. Ezek egyike, az ún. Borostyánút az észak-itáliai Aquileiától Savarián, vagyis Szombathelyen át egészen a Balti-tengerig vezetett.

A két provincia vallási élete felettébb összetett képet mutatott. A birodalom hivatalos istenségeinek (Jupiter, Juno, Minerva) és az éppen uralkodó császároknak a kultusza mellett terjedtek a keleti misztériumvallások, valamint Bacchus és az egyiptomi Isis tisztelete is. Az utóbbinak szép emléke a szombathelyi Isis-szentély. A helyi lakosság ugyanakkor saját istenségeinek hódolt, és tudunk zsidó gyülekezetekről is. A kereszténység a 2. évszázad vége felé jelent meg, s időnkénti üldözése ellenére folyamatosan terjedt. A 4. században már ókeresztény bazilikák és temetői kápolnák is épültek. Az ókeresztény emlékhagyomány legnagyobb bőségben Sopianae (Pécs) sírépítészetében maradt ránk. (I./4/b. kép) A 4. évszázad elején Pannóniában, Savariában született a franciaországi Tours későbbi püspöke, a gyermekként megkeresztelt Szent Márton, aki méltatlannak gondolván magát a püspökségre a legenda szerint egy libaölben próbált elrejtőzni, ám a gágogó ludak nyomra vezették tisztelőit.

Pannónia és Dácia viszonylag békés fejlődését a 3. század közepétől belső hatalmi villongások és a barbár törzsek meg-megújuló támadásai akasztották meg. Ennek először Dácia esett áldozatul, amelyet a germán népek közé tartozó gótok foglaltak el 271-ben. A Duna vonalán kiépített pannóniai limesrendszert ugyanakkor a keletről beözönlő újabb nomád népek, többek között a szarmaták közé tartozó roxolánok és alánok támadták, valamint a gótokkal rokon gepidák. Nagy Konstantin császár a 4. század elején eredményesen törekedett a barbár törzsek egy részének pannóniai betelepítésére és szövetségesként való felhasználásukra, ám a gótok és a vandálok meg-megújuló támadásait így sem lehetett feltartóztatni. Pannónia névleg a 395-ben kettészakadt Római Birodalom nyugati feléhez tartozott, ám ténylegesen egyre inkább a senki földjévé vált. A romanizált lakosság egy része Itáliába menekült, másik része megpróbált alkalmazkodni a római kultúrával semmibe vevő és a római adminisztrációt szétziláló barbár törzsek uralmához.

A rómaiak pannóniai fennhatóságának egy újabb keletről érkező lovas nomád nép, a hunok adták meg a kegyelemdöfést. A feltételezések szerint valószínűleg török nyelvű, ám mongolos külsejű hunok harcművésztére és katonai erejére jellemző, hogy a kínaiak ellenük építették fel a Nagy Falat. Miután hosszú harcok után a Kínával szomszédos ázsiai hun birodalom a Kr. e. 1. évszázadban összeomlott, a hunok egyes csoportjai – valószínűleg más népeket is magukkal sodorva – nyugatra húzódtak. A Kaszpi-tenger és a Don folyó közötti térségben a 4. század végén, a Kárpát-medencében az 5. század elején tűntek fel. A gótokkal és egyéb germán népekkel keveredett származástukat uralmuk alá hajtva először – 401 és 411 között – az Alföldön rendezkedtek be, majd a Dunán is átkeltek. Pannónia keleti felét 409-ben, a nyugatit 433-ban engedték át nekik a rómaiak. A Volgától a Rajnáig terjedő Hun Birodalom részeként a Kárpát-medence három nagy tájegysége, a Dunántúl, az Alföld és Erdély politikai értelemben ekkor egyesült először. A hunok nagyfejedelmének, Attilának – akit a nyugati krónikások „Isten ostoraként” és a „világ pörölyeként” emlegettek – egy ideig fapalotákból álló székvárosa (Sicambria) is itt volt, ám hogy pontosan hol, azt nem tudjuk. Priskosz bizánci történétíró leírása és a régészeti leletek alapján talán valahol Hódmezővásárhely közelében, a magyar krónikás hagyomány szerint viszont Óbudán. (I./5/a. kép)

A hunok és a germánok

A nyugatrómai és a velük szövetséges gót hadakkal vívott, hatalmas vérvesztéssel járó és döntetlenül végződő 451-es catalaunumi csata és Attila 453-as halála után a hun birodalom elemeire hullott. A hunok egyes csoportjai visszahúzódtak a Don és a Volga közötti térségbe, ahol valószínűleg a Kazár Kaganátus alattvalói lettek, s az onogurokkal és a magyar törzsekkel is kapcsolatba kerülhettek. Elképzelhető, hogy az Árpádok származtatása Attilától (Anonymus által), illetve a magyar nép rokonítása a hunokkal (Kézai Simon által) ennek az érintkezésnek az emlékét őrzi. A Kárpát-medence, ahol szintén maradhattak hun töredékek, ugyanakkor több mint egy évszázadra különböző germán törzsek (gepidák, gótok, longobárdok) fennhatósága alá került. A római civilizáció építészeti és egyéb emlékei közben folyamatosan pusztultak. A 8–9. századból már egyetlen olyan települést vagy régészeti kultúrát sem ismerünk, amely visszavezethető lenne a rómaiakig. A föld- és szőlőművelés, valamint a kézművesség ismerete egyes körzetekben mindazonáltal tovább élt.

A germánok uralmát egy újabb ázsiai eredetű nép, az avarok mintegy 250 éves hatalma követte. Az ismeretlen nyelvű nagyállattartó nomád nép fejlett harcművészettel rendelkezett. Hadseregük derékhadát kopjával, lándzsákkal felszerelt és páncélinget viselő „nehézlovasság” alkotta, amelyet könnyebb fegyverzetű és gyorsan mozgó lovasság, valamint a leigázott népekből szervezett gyalogság egészített ki. Ismerték és használták a lovas harcmódor hatékonyságát nagyban növelő vaskengyelt, amely valószínűleg általuk terjedt el

Az avarok

Európában. Körükben is élt az égis éré fa hiedelme, valamint a szarvasok és más állatok kultuszának ápolása. Európában 552-ben jelentek meg, amikor átkelve a Volgán több sztyeppei népet uralmuk alá hajtottak. Baján kagán vezetésével a hunokhoz hasonlóan az újraegyesített Kárpát-medencében alakították ki központjukat 568 után. Eleinte rendszeresen támadták a Bizánci Birodalmat, valamint a Nyugatrómai Birodalom romjain a 6. században kialakult Frank Birodalom délnémet és észak-itáliai tartományait. Zsákmányaik és a megvert népektől szedett adók révén jelentős mennyiségű nemesfémhez jutottak. (I./5/b. kép) Az avar előkelők gazdagságát mutatja az 1799-ben véletlenül felfedezett 23 aranyedényből álló nagyszentmiklósi leletegyüttes, amelynek összsúlya 10 kg.

Konstantinápoly 626-os sikertelen ostroma után az avar uralom meggyengült, ami az addig féken tartott helyi lakosság – főleg germánok, valamint a Visztula és a Dnyeper közötti őshazájukból kirajzó, és a 6. századtól a Kárpát-medencébe is betelepülő szláv törzsek – önállósodására vezetett. Az első szláv államot egy frank fegyverkereskedő, Samo alapította a 7. század közepén egy avarellenes felkelés folyamányaként a mai Morvaország, Északnyugat-Szlovákia és Alsó-Ausztria területén. Az Adriai-tenger mentén és más déli tartományokban ugyanakkor a Bizánci Császárság támogatta a mai horvátok és szerbek őseinek önállósulási törekvéseit.

A kettős honfoglalás elmélete

Az avar kor egyik érdekes és sokat vitatott kérdése a régészeti leletekben a 7. század közepétől kimutatható stílusváltás. A korai korszakra jellemző lemezes és préselt övdíszítéseket ettől kezdődően öntött technikával készített és griffes-indás motívumokkal díszített övveretek és szíjvégek váltották fel. Ebből kiindulva a 19. század végén merült fel – s azóta is újra és újra felbukkan –, hogy a griffes-indás régészeti kultúra hordozói nem avarok, hanem újonnan betelepült török nyelvű onogur-bolgár és/vagy finnugor nyelvű magyar néptörzsek voltak. Az 1960-as évek végétől kezdődően László Gyula erre építette kettős honfoglalás néven ismertté vált elméletét, amely szerint a 9. század végi honfoglalók – Árpád magyarjai – a Kárpát-medencébe érkező magyaroknak tulajdonképpen nem az első, hanem második hulláma voltak. A 7. és a 9. századi honfoglalók szövettségét László szerint házasság is megpecsételte. Anonymusnak ama utalásából, hogy Árpád fia, Zsolt egy helyi fejedelem leányát vette feleségül, valamint a nagyszentmiklósi kincs elemzéséből arra következtetett, hogy a kései avar, vagyis magyar kagáni dinasztia egyik leánya az Árpádok famíliájába ment férjhez.¹²

¹² László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. *Valóság*, 1970/1. 48–64.; uő: *A honfoglalókról*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó és uő: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978, Magvető Kiadó.

A neves régész régi-új elmélete megosztotta, s azóta is megosztja a kutatókat. Bizonyító erejű nyelvi adatok híján a szakemberek többsége elvetette fantáziadús elképzelését. Néhányan azonban hitelt adtak neki. Közéjük tartozott a kiváló medievista, Engel Pál, aki a székelyekkel azonosította a 700 előtti állítólagos betelepülőket.¹³ Hajlott elfogadására a neves antropológus professzor, Lipták Pál is, aki az 1970-es években úgy látta, hogy „Az avar korban igen jelentős antropológiai különbségek vannak az egyes népessegek között.”¹⁴ Az avarként azonosított leletek koponyaméretei alapján Fóthi Erzsébet legújabban viszont azt mutatta ki, hogy „a korai és a késő avar kor felövezett férfiainak embertanilag lényegében azonos népességnek tekinthetők”, illetve hogy „az indásokat a korai népesség leszármazottjaiként tarthatjuk számon”.¹⁵ Ha ezt elfogadjuk, akkor a kettős honfoglalás csak úgy képzelhető el, ha az avarság egészét magyarnak vagy a magyarral rokon népnek tartjuk. Az utóbbi években ilyen nézetek is felmerültek. A rendszerváltás utáni időkben emellett érvelt például Vékony Gábor régész¹⁶ és Király Péter nyelvész.¹⁷ Perdöntő bizonyítékokkal azonban egyikük sem tudott előállni. A honfoglalás régóta 895-re datált időpontját tehát ma is helytállónak kell tekintenünk. Ehhez – az avarkor avatott kutatójának, Szádeczky-Kardoss Samunak az okfejtését elfogadva – legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy teljes bizonyossággal nem tudhatjuk „mikortól lehet, vagy éppen kell finnugor (előmagyar) nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Duna-medencében”¹⁸.

Az avarság Kárpát-medencei uralmának a Nyugatrómai Birodalom örökébe lépő és a 8. század végétől hatalma teljében lévő Frank Birodalom vetett véget. Miután a szászokat, bajorokat és az észak-itáliai longobárdokat egyaránt uralma alá hajtotta, Nagy Károly a még mindig jelentős erőt képviselő Avar Kaganátus ellen fordult. A Bécsi-erdőnél 791-ben lezajlott véres csatában mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett. Az avar vezetők között ezt követően

A frankok

¹³ Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 105–106.

¹⁴ Lipták Pál: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. In Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András szerk.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 241.

¹⁵ Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. In Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 151–168.

¹⁶ Vékony Gábor: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest, 2002, Nap Kiadó, 213–214.

¹⁷ Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Szerk. Udvari István. Nyíregyháza, 2006, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 206–216.

¹⁸ Szádeczky-Kardoss Samu: *A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat)*. Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásából. 1. Szeged, 1971, 7.

elhúzódó belháború kezdődött, amely a tartós frank behatolás előtt egyengette az utat. Súlyosbította a helyzetet, hogy 803–804-ben a 7. század végén kialakult dunai bolgár birodalom csapatai is az avarok ellen fordultak, s győzelmeik nyomán ellenőrzésük alá vonták Tiszántúl és Erdély sóban gazdag déli részét. Ezt követően az Avar Kaganátus Kárpát-medencei törzsterülete három nagy tömbre szakadt. A Dunántúl és a Dráva–Száva köze Alsó-Ausztriával együtt a Karoling Császárság, majd annak 817-es és 843-as felosztása után a Keleti Frank Királyság egyik provinciája lett. A tartomány egyik legfontosabb központjává Mosaburg/Zalavár, a Nyitráról elűzött, és Német Lajos keleti frank uralkodó hűbéresévé szegődött szláv fejedelem, Pribina, majd fia, Kocel székhelye vált. Az avar és szláv lakosságú, ám frank fennhatóságú területeken a Karoling reneszánsz néven ismert nyugat-európai kultúrával együtt a latin kereszténység is terjedt. Zalaváron és környékén a 9. század közepére több keresztény templom épült. A Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon ugyanakkor olyan szegényesebb anyagi kultúrával rendelkező avar és szláv települések váltogatták egymást, amelyeknek a lakói jellemzően még pogányok voltak. Ettől délre és délkeletre a Bolgár Birodalom rendezkedett be, amelynek vezetői 864-ben ugyan a görög rítusú kereszténységet vették fel, ám ennek ellenére gyakran kerültek összeütközésbe Bizánccal. Fő támaszpontjuk az Al-Dunánál Nándorfehérvár, Erdélyben pedig Gyulafehérvár volt.

A 9. század második felére tehát a tarka etnikai összetételű Kárpát-medencében ismét több hatalmi központ alakult ki. A Dunántúl a Keleti Frank Birodalom része volt, a Dunától északra fekvő területrészek a Samo államából kifejlődött Morva Fejedelemséghez tartoztak, az Alföld és Erdély déli része a dunai bolgárok fennhatósága alatt állt, délnyugaton, a Száva folyásától délre pedig a frankok hűbéresei közé tartozó Horvát Fejedelemség küzdött korlátozott szuverenitásáért. A politikai szétagoltság elősegítette, hogy a térség viszonyait már korábban megismerő etelközi magyarok a 9. és a 10. század fordulóján az egész Kárpát-medencét birtokukba vegyék.

A honfoglaló és „kalandozó” magyarok

Az etelközi magyarok Kárpát-medencei áttelepülésének kiváltó oka az eurázsiai sztyeppeövezetre immár évszázadok óta jellemző, keletről nyugatra irányuló népmozgás volt. A Szamarkand és Bokhara környékén uralkodó perzsa eredetű, de mohamedán vallású Számánida-dinasztia 893-ban nagy erejű támadást intézett az Aral-tó környékén honos nomád népek, köztük az oguzok vagy úzok ellen. A megvert úzok nyugat felé menekültek, és a kazárokkal szövetségre lépve rázúdultak az Urál és a Volga között tanyázó besenyőkre. Az úz-kazár túlerő elől menekülő besenyők – akikkel a magyarok kazár szövetségben már korábban is hadakoztak és akiket félelmetes ellenfélnek tartottak – 893 végén vagy 894 elején érhették el az etelközi magyar szállásterületek keleti határát.

*Megtelepülés a
Kárpát-medencében*

A magyar hadak zöme ebben az időben Etelköztől több száz kilométerre, idegen zsoldban harcolt. Részben az Al-Dunánál, ahová Bölcs Leó bizánci császár hívta be őket Simeon bolgár cár ellen, részben pedig Pannóniában, ahol ezúttal Szvatopluk morva fejedelem seregét erősítették Arnulf keleti frank uralkodóval szemben. Az Árpád fia, Levente vezette al-dunai sereg 894-ben fényes győzelmet aratott Simeon felett, és gazdag zsákmánnyal tért haza. A pannóniai sereg, amelynek vezérét nem ismerjük, ugyancsak diadalmaskodott, s mellesleg a Duna mindkét oldalát feldúlta. A németországi Fulda kolostorában összeállított évkönyv – némileg bizonyára túlozva – így jellemezte a magyar hadak viselkedését: „A magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és az idős nőket mind egy szálig legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannóniát teljesen kiirtva elpusztították”.¹⁹

Miközben a pannóniai sereg hazafelé tartott, esetleg a Tiszántúlon telett, a Kárpátokon túli erőviszonyok egyik napról a másikra megváltoztak. A magyaroktól elszenvedett vereség után Simeon békét kötött Bizánccal, s megállapodott a besenyőkkel, hogy két oldalról támadnak az etelközi magyar törzsekre. Miután északon a kijevei keleti szláv fejedelemség zárta el az utat, a harapófogóba szorított magyarok előtt egyetlen menekülési útvonal maradt: a nyugatra fekvő

¹⁹ Kristó Gyula szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*, i. m. 190.

Kárpát-medence, amelyet korábbi hadjárataikból már viszonylag jól ismertek. A bolgár-besenyő támadásról és annak következményéről Bíborbanszületett Konstantin így tudósított: „Miután [...] Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnan. [...] A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s odaérkezvén elűzték Nagy Morávia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak.”²⁰

Konstantin császár tehát egyértelműen menekülésként, és pedig súlyos veszteségekkel együtt járó menekülésként írja le azt a folyamatot, amelyet a magyar történetírás és a magyar történelmi emlékezet hagyományosan honfoglalásként tart számon. A 250 évvel későbbben alkotó Anonymus ezzel szemben az általa Szkítiának és Dentümgogyernek²¹ is nevezett térség túlnépesedését említette az áttelepülés kiváltó okaként. Magát a folyamatot pedig olyan megtervezett és dicsőséges katonai akcióként láttatta, amelynek előzményeként a hét törzs vezére „vérszerződés” formájában hűséget esküdött egymásnak, és fejedelmükké választotta Álmost. Pannóniára, vagyis „Attila király földjére” mint új hazára azért esett a választásuk, mert Álmos a hun király ivadékaitól származott. A honfoglalás tehát tulajdonképpen nem volt más, mint a magyarok ősi jussának a visszavétele.²²

Ezt az ellentmondást a szakemberek többsége úgy próbálja áthidalni, hogy a honfoglalást olyan előre eltervezett áttelepülésként értelmezi, amelyet a bolgár-besenyő támadás nem elindított, hanem csupán megzavart. A főserég ezek szerint előre eltervezett módon Álmos fia Árpád vezetésével északról – Anonymus és a történeti hagyomány szerint a Vereckei-hágón át – ereszkedett le az Alföldre 895 tavaszán, míg a besenyők elől menekülő öregek, asszonyok és gyerekek a védelmüket biztosító utóvéd maradékával és Álmossal együtt feltehetően a Keleti-Kárpátok hágóin és szorosain át érkeztek meg Erdély földjére. Kristó Gyula, a korszak írott forrásainak avatott ismerője azonban elvetette a honfoglalás tervezettségével kapcsolatos feltevést. A szegedi professzor egyik utolsó munkájában is emlékeztetett rá, hogy „Semmi nyom nem utal arra, hogy a magyarok tudatosan készültek volna a Kárpát-medencébe történő betelepedésre [...] A honfoglalás közvetlen kiváltó oka tehát a bolgároktól el-

²⁰ Uo. 125., 128–129.

²¹ A pontosan nem értelmezhető földrajzi név előtagja valószínűleg a Don folyóra utal, míg utótagjában a magyar népnév ismerhető fel.

²² Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford. és jegyz. Veszprémy László. Budapest, 1999, Osiris. 13.

szenvedett vereség, főleg pedig a szállásterületük ellen indított besenyő támadás volt”.²³

Bármit is gondoljunk a betelepülés kiváltó okáról, a régészeti leletek alapján annyi biztosan megállapítható, hogy a súlyos anyagi és emberveszteségek ellenére az etelközi magyarok zöme épségben átkelt a Kárpátok hágóin. A magyarság által elfoglalt területeken a férfiak és a nők sírjai ugyanis azonos temetkezési szokásokról árulkodnak; a férfi, nő és gyermek csontvázak biológiai jellemzői, valamint a sírok mellékleteinek stílusa megegyeznek. Vagyis a magyar férfiakat magyar asszonyaikkal temették el. Nem élte viszont túl a honfoglalást Álmos, akit – a 14. századi *Képes krónika* szerint – Erdély földjére érve a menekülők kivégeztek. Ennek legvalószínűbb oka a bolgároktól és a besenyőktől elszenvedett vereség lehetett, amely a pogány gondolkodás szerint nyilván azért következett be, mert vezérük kegyvesztett lett az égiek szemében. Egy másik magyarázat szerint az új haza elfoglalásának öröme áldozták volna fel szakrális okokból. Végül felmerült az is, hogy egyszerűen túllépte a számára előre kiszabott uralkodási időt. A közép- és belső-ázsiai népek történetében mindhárom magyarázatra találni analógiát.

A Kárpát-medence birtokbavétele több szakaszban zajlott le. Elsőként a Duna vonalától keletre elterülő síkságot, valamint az erdélyi folyóvölgyeket és a Felföld keleti részét vonták ellenőrzésük alá a honfoglalók. Ezért nem valószínű, hogy – mint Anonymus írja – Árpád fejedelem és Megyer nevű törzse azonnal a Csepel-szigeten és környékén rendezkedett volna be. Kézai állítása pedig, mely szerint Székesfehérvár környéke lett volna „Árpád vezér szállása”, még valószínűtlenebb. A régészeti leletek – elsősorban Révész László feltárásai²⁴ – azt látszanak igazolni, hogy a fejedelmi szállásterületek kezdetben nem az ország közepén, hanem attól keletre, a Felső-Tisza vidékén helyezkedtek el. A Duna vonalán túli terjeszkedésre öt évvel később az adott alkalmat, hogy a korábbi ellenfél, az időközben császárrá koronázott keleti frank uralkodó, Arnulf a magyarok segítségével folyamodott vetélytársa, I. Berengár itáliai király legyőzése érdekében. A mintegy 5000 fős magyar sereg 899 nyarán végigdúlta Lombardiát, s Berengár háromszoros túlerőben lévő seregét is szétverte. Kihasználva Arnulf halálát és a megvert Berengár anyagi támogatását, a magyar vezérek innen hazatérve döntöttek úgy, hogy a frankok ellen fordulva Pannóniát is uralmuk alá vonják. Két év múlva, 902-ben a Dunától északra fekvő Morva Fejedelemséget zúzták szét, s terjesztették ki a hatalmukat egészen a Morva folyótól

²³ Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő: *Magyarország története. Előidőktől 2000-ig*. Budapest, 2002, Pannonica Kiadó, 20–21.

²⁴ Révész László: *Emlékezetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest, 1999, TÍMP Kft. 144–157.

nyugatra fekvő területekig. A vezértörzs ezt követően költözhetett át a Dunántúlra, illetve a Duna két oldalára, amint erről az Árpád leszármazottainak nevét viselő ottani helységnevek – Taksony, Tas, Solt, Fajsz – is tanúskodnak.

*A pozsonyi
csata (907)*

Arnulf 899-es halála után a Keleti Frank Birodalom törzsi hercegségekre esett szét. A keleti tartományok – elsősorban Bajorország – arra törekedtek, hogy visszaszerezzék befolyásukat a Kárpát-medence nyugati felében. Ebből több kisebb-nagyobb csetepaté keletkezett. E harcok során esett el Árpád vezértársa, Kurszán, akit kíséretével együtt valószínűleg a cselt vető bajorok mészároltak le 904-ben. Az arab és a bizánci források által is említett kettős fejedelemség intézménye, ha létezett még egyáltalán a honfoglalás idején, ezt követően elsorvadt; a teljhatalom Árpád és utódai kezébe került. A magyarok Kárpát-medencei térfoglalását a 907-es pozsonyi csata tette véglegessé, amelynek során a magyar hadak megsemmisítő vereséget mértek a támadó bajorokra. Elesett Liutpold bajor őrgróf, a salzburgi érsek, továbbá két püspök és több gróf. A magyar területeket, melyek nagysága a továbbiakban tartósan meghaladta a 300 ezer km²-t, ezt követően nyugaton az Enns folyó, délen a Száva és az Al-Duna, délkeleten, keleten és északon pedig a Kárpátok hegylánca határolta. A több tíz, olykor akár egy-kétszáz km széles határövezeteket a magyar törzsek tudatosan lakatlanul hagyták. Ennek a gyeplűnek nevezett ütköző zónának a funkciója az volt, hogy az ellenség behatolását lassítsa, illetve időt biztosítson a védekezéshez való felkészülésre. A támadásokról a határövezetekben kialakított őrhelyek figyelői vitték meg a hírt a szomszédos törzsek vezetőinek. (*I./6/a. térkép*)

*A honfoglalók száma
és embertani jellemzői*

Nem tudjuk, hogy ezt a jelentős nagyságú területet hányan lakták. Az Etelközből érkező honfoglalók számáról egyetlen hiteles forrásunk sincs. Így nem csoda, hogy a becslések 50 ezertől 600 ezerig terjednek. A mai szakemberek többsége 200 ezer és 400 ezer közötti számot tart valószínűnek.²⁵ Embertani szempontból a honfoglalók mintegy kétharmada tartozott a magasabb testalkatú, domború arcú és fehér vagy barnás bőrszínű europid nagyrassz különböző típusaihoz. Egyharmadukat pedig az europid és a hozzájuk képest alacsonyabb testalkatú, lapos arcú és sárgás bőrszínű mongolid fajok érintkezési határán kialakult, a kelet-európai baskírokra és tatárookra, a közép-ázsiai kazahokra és üzbégekre, valamint a belső-ázsiai ujgurokra jellemző turanid, továbbá az Urál környéki népek, mindenekelőtt a manyik és a hantik körében gyakori uráli (más néven ugor) rasszkomponensek jellemezték.²⁶

²⁵ Lásd erre tételesen Erdélyi István: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest, 2002, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 99.

²⁶ Éry Kinga: Embertani jegyek. In Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó, 187.

Az itt talált frank, avar, szláv és egyéb népesség nagysága szintén bizonytalan. Van, aki többre, van, aki kevesebbre taksálja számukat a honfoglalóknál. Legvalószínűbb, hogy esetükben is néhány százezer fővel számolhatunk. A Kárpát-medence 10. századi összlakossága így aligha lehetett több egymilliónál, noha ismertünk másfél milliós becslést (J. C. Russell) is.²⁷ Ami bizonyos: a Kárpát-medencei magyarság etnikai karakterének kialakulásában nemcsak a nagyobb mértékben ázsiai genetikai mintázattal rendelkező Etelközből érkező honfoglalók, hanem az itt talált, főleg európai eredetű és a magyar nyelvet idővel elsajátító autochton néptörzsek is fontos szerepet játszottak.

A vezető réteg a törzsfőkből, azok rokonaiból és a nemzetségfőkből, valamint a katonai vezetőkől állt. Források szólnak arról, hogy a gazdagabb réteg férfieimberei számos esetben több feleséget tartottak. A sírok tanúsága szerint az asszonyok közül azonban csak az ún. főfeleség kapott párjával közös nyughelyet. A többieket, akik már életükben is elkülönítve laktak uruktól, külön sírba temették. A törzsi és nemzetségi előkelők alatt helyezkedtek el a szabad fegyveresek, akiknek fő foglalkozása a katonáskodás volt, de békeidőben ők irányították az állatok őrzését és a földeken folyó termelőtevékenységet is. Ők vagyoni helyzetüknek és atyjuk akarátának megfelelően választottak maguknak feleséget. A párválasztást a vételárra és a hozományra vonatkozó formális egyezség előzte meg. A tényleges, kétkezi munkát részben a honfoglalók és leszármazottaik, részben pedig az itt talált népekből és a hadjáratok során foglyul ejtett idegenekből kikerülő szolgák végezték. Közülük választották ki azokat is, akik a rangos családok szállásain a mindennapi teendők ellátásában segédkeztek.

Figyelemre méltó, hogy az egyes társadalmi rétegek embertani arculata különbözött. A vezető réteget a turanid és uráli, valamint a tadzsikok és üzbégek körében gyakori pamíri és egyéb rövid fejű típusok jellemezték. A középső rétegek embertani arculatából a turanid és uráli elemek szinte teljesen hiányoztak, s jellemzőek a nyugat-ázsiai eredetű, kecses és törékeny alkatú, barnás bőrű és barna vagy fekete hajú klasszikus mediterrán; az Észak- és Nyugat-Európára jellemző, magas, világos bőrszínű és szőke vagy vörös szőrzetű nordoid; valamint a pamíri típusjegyek voltak. A köznép antropológiai karakterét részben ugyanezek, s még inkább a vaskos testalkatú és közepes testmagasságú cromonoid – más néven kelet-balti – típus határozták meg. A kifejezetten mongolid népelem egyik rétegben sem volt jelentős; a leletek mindössze 6%-a utalt erre az emberfajtára. Mindezek alapján a Kárpát-medence 10. századi lakóin belül etnikai szempontból Lipták Pál megkülönböztetett egy „török-magyar”, egy „ugor-magyar” és egy Kárpát-medencei „autochton és steppei eredetű” komponenst.²⁸

²⁷ Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*, i. m. 685.

²⁸ Lipták Pál: i. m. 235–240.

Bár a leletek esetlegessége miatt e megállapítások relevanciája korlátozott, annyi nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy a Kárpát-medence 10. századi lakossága embertani szempontból többféle európai és az ázsiai fajta keveredéséből tevődött össze. Ezt a legújabb etnogenetikai vizsgálatok eredményei is megerősítik.²⁹

A 10. századi magyarok termelőtevékenységének alapja az állattartás és a földművelés volt. Az állattartáson belül kezdett visszaszorulni a régi, *Gazdálkodásuk* nomád típusú legeltető ló- és juhtartás, s terjedni a szarvasmarhákra és sertésekre alapuló, helyhez kötöttebb állattenyésztés. Egyes helyeken, például a Tisza és mellékfolyóinak akkor még hatalmas árterületén és a mocsaras, lápos vidékeken nem is igen volt mód és szükség a szállásváltáson alapuló, régi típusú állattartásra. Ezeken a helyeken ugyanis kora tavasztól késő ősziig folyamatosan zöldellt a fű: tavasszal a magasabb lankákon, nyáron az alacsonyabban fekvő ártéri réteken. Ez a nomadizálásra alkalmatlan földrajzi környezet elősegítette az állandó települések kialakulását.

A szántást ekével végezték, amely elé szarvasmarhát fogtak; a gabona vágására sarlót használtak, s a szemeket kézi malommal őrölték meg. Leginkább búzát és rozst, s emellett kölest és árpat termesztettek, de olaj- és rosnövények, valamint borsó, lencse, vöröshagyma, petrezselyem és fekete mustár magjait is felszínre hozzák a régészek ásói. A gabonát földbe mélyített vermekben tárolták. A Kárpát-medencében is termesztettek szőlőt, s itták is annak levét. A bor mellett ismerték a sört, amit árpából főztek, és továbbra is fogyasztottak erjesztett kancatejet. Elsősorban marha-, ló-, juh- és sertéshúst ettek, s hozzá gabonafélékből készült kását vagy lepényt. Ha hosszabb útra indultak, nagy üstökben puhára főzték és jól megsózva megszáritották, majd finom porrá zúzták a húst. Ha nem találtak maguknak elegendő élelmiszert, ebből és a hozzáadott vízből készítettek maguknak tömény és laktató ételt. Az a nyugat-európai krónikákban felbukkanó állítás, mely szerint eleink a hunokhoz hasonlóan nyereg alatt puhított húst ettek volna, tévhit, amely valószínűleg azon alapul, hogy a lovak nyereg által felmart hátának gyógyítására a keleti nomádok valóban használtak nyers húsdarabokat.³⁰

A katonáskodó szabadok és a mindennapi munkát végző szolgák mellett külön társadalmi csoportot alkottak a különböző mesteremberek, akik között kovácsok, fegyverművesek, ötvösök, szűcsök és szíjgyártók egyaránt nagy számban akadtak. Az egyszerű kohókból nyert nyersvasból készültek a lószerszámok nélkülözhetetlen részei: a vaskengyelek és zablák, valamint a harci eszközök. A fegyverek közül legfontosabbnak továbbra is a visszacsapó íj számított, amelylyel 60–70 méterre lehetett célzott lövést leadni. A fából készült és vasheggyel

²⁹ Raskó István: *Honfoglaló gének*. Budapest, 2010. Medicina Könyvkiadó Zrt., 105–122.

³⁰ Fodor István: Hiedelmek és tévtanok legkorábbi történelmünkről. In Kovács Kiss Gyöngy szerk.: *Mítoszaink nyomában*. Kolozsvár, 2013. Komp-Press, 30–33.

ellátott nyílveessző tömegre kilőve azonban akár 150–200 méterről is súlyos sebet okozhatott. A nyilat lábuk közé fogva ajzották fel, és bal oldalukon hordták. A nyílveesszőket tartalmazó tegez övük jobb oldalán lógott. Vágófegyverként az ívelt pengéjű szablyát használták, amelynek alsó harmada kétélű volt. Emellett ismerték az ugyancsak vasheggyel ellátott hajító-, s a közelharcban használatos döfőlándzsát. Vassisakot vagy vaspáncélt nem viseltek, legfeljebb bőrből vagy nemezből készült mellvértjük lehetett, amely alá lenből vagy kenderből varrt vékonyabb ruhát vettek. Legjellegzetesebb ruhadarabjuk a férfiak és nők által egyaránt viselt kaftánszerű, hosszú köntös volt, amelyet kapcsok és/vagy gombok fogtak össze, és bőrből készült öv szorított a testhez. A harcosok nemcsak fegyvereiket függesztették övükre, hanem bőrből vagy nemezből készült tarsolyukat is, melyben a tűzgyújtáshoz elengedhetetlen kovát, taplót és csiholó vasat tartották. Az előkelőbbek tarsolyait gyakran szépen megmunkált ezüstlemezek díszítették. Fejüket csúcsos süveggel, lábukat puha bőrcsizmával fedték. A nyereg, amelyben lovaikat megülték, fából készült.

A vándorló keleti népek által használt nagy tárolóedények anyaga érthető módon fa vagy bőr volt. A 10. századi magyarok régészeti hagyatékában viszont már szép számmal találunk cserépedényeket is. Ezeket részben helyben gyártották, részben kereskedőktől vették vagy cserélték. A logisztikai nehézségek ellenére nemcsak ide érkeztek luxuscikkkel megrakott keleti karavánok, hanem a szőrméket, lovakat és rabszolgákat áruba bocsátó „türk”, vagyis magyar kereskedők is messzire eljutottak. A Duna deltájánál éppúgy felbukkantak, mint Prágában, sőt azon túl is. Bár a sírokból sok bizánci és egyéb arany- és ezüstpénz került elő, a hazai kereskedelem legfőbb értékmérője még nem a pénz, hanem a tinó volt.

A kor ötvösművészetéről a sírokból talált öv- és lószerszámveretek, tarsolylemezek, női ékszerek és fémedények tanúskodnak. Az ezeken található leggyakoribb díszítőelemek, az ún. palmetták, vagyis ágas-leveles csokrok a bizánci és az iráni díszítőművészet motívumkincsével mutatnak rokonságot. Az állatábrázolások közül gyakori a turulnak nevezett sólyom vagy sas, amely a mondai hagyomány szerint – mint már utaltunk rá – Árpád nagyanyját, Emesét álmában teherbe ejtette. Az ötvösmunkákhoz szükséges nemesfémeket részben zsákmányolták, részben – a felvidéki Selmec és az erdélyi Zalatna környékén – maguk bányászták.

A honfoglalók részben továbbra is gyorsan összerakható és szétszedhető nemezsátrakban, részben viszont olyan, félig a földbe süllyesztett, 10–20 m² alapterületű és kemencével ellátott kis viskókban laktak, amelyeknek csak a tetőzete emelkedett a föld felszíne fölé. Ezekben a házakban, amelyekhez gabonás vermek, félig földbe ástott ólak és külső kemencék is tartoztak, jellemzően nem többgenerációs nagycsaládok, hanem kétgenerációs

kiscsaládok laktak. Egyes vidékeken fagerendákból készült boronaházak nyomaira is bukkantak a régészek. Utóbbiakban feltehetően a gazdagabbak laktak. Ezekből az árterek mentén épített kunyhókból és boronaházakból alakultak ki az első, ekkor még legfeljebb 100–200 fős falvak. Ezek a kis települések nem utcák mentén felépített épületekből, hanem – keleti mintára – egymástól jókora távolságra lévő kisebb házcsoportokból álltak. Az ilyen falvak száma az ezredforduló táján több százra volt tehető; egyes becslések szerint akár a 3–4 ezret is elérhette. Úthálózat ezeket természetesen még nem kötötte össze, bár a római időkből egy-egy kövezett útszakasz még használatban lehetett. Aki tehát nem lovon, hanem gyalogosan vagy szekéren kelt útra, az napi 20–30 km-nél aligha tett meg többet. A Jeruzsálembe igyekvő zarándokok az ország nyugati határától Nándorfehérvárig még évtizedek múlva is közel három hét alatt jutottak el. (Nagy Károly és kíséretének a menetsebessége a 8. és a 9. század fordulóján ugyancsak napi 30 km volt.) A Kárpát-medence 10. századi lakói közül távoli utakra azonban csak nagyon kevesen vállalkoztak. A túlnyomó többség ugyanott halt meg, ahol született, s lakóhelyén túli utakra sem oka, sem lehetősége nem volt. A létfenntartáshoz szükséges munka ritmusa éppúgy visszatartotta ettől, mint a kiterjedt erdőségek vadjai és útonállóí. Kivételt képezett ez alól az a néhány ezer, esetleg egy-két tízezer lovas harcos, aki a 10. század első felében szinte egész Európán végigszárguldozott.

A törzsi és nemzeti vezetőik olykor egy-egy helyben talált és megerősített földvár vagy római *castrum* falai között alakították ki vezéri szállásaikat. De felüthették sátraikat más védettebb helyeken is. Amint a 11. század első felében alkotó egyik hispániai muszlim történetíró másodkézből vett információk alapján rögzítette: „szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken”.³¹ Egy nemezsátor elkészítéséhez nagy mennyiségű, mintegy 130–160 kg gyapjúra volt szükség, ami a szegények számára elérhetetlen volt. A nemezsátrak belsejét mintás brokátok és szőnyegek borították, s a díszesen faragott fakereveteket gondosan preparált prémek és bőrok tették puhává. Az egyik szegletbe helyezett padon borral, sörrel, pálinkával és kumisszal töltött arany- és ezüstedények sorakoztak. A jurta közepén lobogó tűz füstjének – mely a sátor nyitott csúcsán át igyekezett távozni – kellemetlen szagát a parázsra szórt illatos növényekkel semlegesítették. Bíborbanszületett Konstantin tanúsága szerint a leggazdagabbak jurtái egy csorgónak nevezett bőrtömlővel is fel voltak szerelve, amely alá állva talán még „zuhanyozni” is lehetett.

³¹ Elter István: *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. Szeged, 2009, Szegedi Középkorász Műhely, 63.

Bár sok kísérletet tettek rá, a törzsek területi elhelyezkedését nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Többé-kevésbé azonban biztosra vehető, hogy Árpád törzse idővel az ország legvédehetőbb, központi fekvésű vidékeit szállta meg. Indokolt feltételezni azt is, hogy a kabarok az Alföld északi peremét és a Felvidék keleti felének folyóvölgyeit foglalták el. S végül nagyon sok adat szól amellett, hogy Erdély nagyobb része és a csatlakozó északkeleti terület az etelközi gyulák leszármazottainak a fennhatósága alá tartozott, s bizonyos önállóságot élvezett. Ez egyébként más törzsi területekről is feltételezhető. Ennek az önállóságnak a mértékéről és a központi hatalom erősségéről azonban semmiféle pozitív ismeretünk nincs. Hóman Bálint nyomdokain haladva a kutatók többsége szerint a fejedelmi hatalom a honfoglalás után meggyengült, és a törzsi szétagolódás olyan szintet ért el, hogy – mint Zsoldos Attila véli – „a 10. század második felének Kárpát-medencei uralmi viszonyait jellemezve joggal beszélhetünk törzsi államokról. Az Árpádok állama csak egy volt a többi között”.³² Ezzel szemben felmerült viszont az is, hogy „a X. századi Magyarországon nem mutathatók ki törzsi államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt”.³³ Györffy György, Bakay Kornél, Szabados György és mások szerint a fejedelem mellett a hatalom tényleges birtokosai inkább a nemzetségfők lehettek.

A törzsek
elhelyezkedése

A honfoglaló magyarok nem rendelkeztek fejlett írásbeliséggel. A régészeti leletek ugyanakkor egyértelműen arra utalnak, hogy a kazár-türk típusú rovásírás nem volt ismeretlen számukra. A székely rovásírás mellett, amelynek számos erdélyi lelete ismeretes a 13. századtól kezdődően, ezt bizonyítja az a Kalocsa melletti (Homokmégy-halomi) honfoglalás kori sírból előkevert tegezzáró csontlemez, amelyen 11 rovásjel ismerhető fel. Azt viszont, hogy a honfoglalók hozták-e magukkal ezt az írást vagy a Kárpát-medencében maradt avaroktól sajátították el, nem tudjuk. Bizonytalan a leletek megfejtése is.

Kultúrájuk

Írott források hiányában a honfoglalók hitvilágáról sem rendelkezünk részletes ismeretekkel. Mindössze azt tudjuk, hogy túlnyomó többségük a Kárpát-medencébe költözve is pogány maradt, s a másvilág szellemeivel és titokzatos erőivel, akiknek akaratával sorsuk alakulását magyarázták, táltosnak nevezett sámánjaikon keresztül tartották a kapcsolatot. Erre utalnak azok a díszítéseken található életfák, amelyek a gonosz szellemektől nyüzsgő alvilágot és a földi élet színteréül szolgáló középső világot kötötték össze a jótékony szellemeknek ott-hont adó, felhőkön túli felső világgal. A táltosok, akik az ugor együttélés és a

³² Zsoldos Attila: Árpád utódai. In *Pannon Enciklopédia. A magyarság története*. Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó, 25.

³³ Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–X. században*. Szeged, 2011, Szegedi Középkorász Műhely, 212.

nomadizálás korában még tollas fejdísszel bagolynak vagy agancsokkal szarvasnak maszkírozták magukat, a Kárpát-medencében – alkalmazkodva a megváltozott körülményekhez – a letelepült életmód legfontosabb háziállatának, a marhának a szarvát erősítették fejükre. Legfontosabb feladataik továbbra is a rossz szellemek elűzése és a jó szellemek támogatásának megszerzése, a jóslás, varázslás, halottlítás és a hadiszerencse titokzatos útjainak kifürkészése volt. Ezekhez az ismeretekhez egyre gyorsuló ütemű éneklés, dobpergés és tánc, a ruha fémdíszségeinek csörgése és az elfogyasztott bódító italok hatására jutottak – félig vagy teljesen önkívületbe révedve. Erre az állapotra utal az egyes népszokásainkhoz kötődő rigmusok refrénje, a „*Haj, haj! regő rejtem*”, ami annyit jelent, hogy varázsba varázsolom, illetve varázssal varázsolom.

A túlvilágot a földi világ mintájára képzelték el a honfoglalók. Halottaikat ezért fontosabb tárgyaikkal és fegyvereikkel együtt temették el, s a gazdagabbakat díszes öltözkében bocsátották végső útjukra. Az előkelők temetkezési szokásaira jellemző volt a kelet-európai sztyeppeövezetben és Magna Hungáriában is megtalálható részleges lovas temetkezés gyakorlata. Ez azt jelentette, hogy az elhunyt hátsólovát feláldozták, húsát a halotti toron elfogyasztották, fejét és lábait – olykor a ló szalmával kitömött bőrét is – pedig a lószerszámmal és a nyereggel együtt eltemették. Feltártak olyan sírt is, amelyben a halott harcos feje nyergén és tegezén pihent.

„*Kalandozó*” hadjárataik
és harcmódoruk

970-ig, tehát a honfoglalást követő jó két emberöltő alatt a magyarok 47 kisebb-nagyobb hadjáratot indítottak Európa közelebbi és távolabbi vidékeire. Ezek közül 38 nyugatra, 9 pedig délkeletre, a Bizánci Birodalom felé irányult. Északon eljutottak egészen Brémáig, Nyugaton az Atlanti-óceánig, délnyugaton a hispániai Katalóniáig, délen az itáliai félsziget csücskéig és ettől keletre az Égei-tengerig, délkeleten Bizáncig. Portyáik minden esetben zsákmányoló, adóztató hadjáratok voltak, amelyekre nemritkán valamely külföldi uralkodó hívására került sor.

Jó fél évszázadig a magyar seregek verhetetlennek bizonyultak. Ennek egy oka Európa nagy részének szétagoltsága volt, a másik pedig a keletről hozott könnyűlovas harcmódor mesteri alkalmazása. Ennek lényege a gyors, meglepetésszerű támadás és az ellenség nyílzáppal való elárasztása, majd a színlelt menekülés és a szétfeláldott üldözők hátrafelé forduló testhelyzetből történő célzott lenyilazása volt. Lovasrohamot, amikor szablyáikat és lándzsáikat használták, csak a már szétszóródott ellenség ellen indítottak, az arcvonalban történő közelharcot pedig lehetőleg kerülték. (I./6/b. kép)

Győzelmeiknek köszönhetően a néhány ezer, sőt olykor csak néhány száz fős portyázó magyar seregtettek jelentős mennyiségű rabszolgával, lábasjószággal, arany- és ezüsttárggyal, valamint pénzermével tértek haza. Utóbbiak jó részét beolvasztották és ötvöstárgyak készítésére használták. Levert ellenfeleiket emel-

lett adófizetésre is kötelezték. A 910-es évektől a magyar határokat övező mintegy 500 km sugarú körön belüli államok többnyire évenkénti adóval vásárolták meg maguknak a békét. A zsákmányból és az adókból biztosították a törzsszövetség működésének anyagi alapjait, valamint a vezérek és kíséretük, a harcoló katonák vagyoni gyarapodását. Ennek nem jelentéktelen mértékéről az előkelők sírjaiban talált ezüstedények, aranyozott ezüstveretekkel díszített övek, méltóságsíjelvek, tarsolylemezek, női ékszerek, valamint ruha- és fejdíszek tanúskodnak. (I./7. kép, I./8/a. és I./8/b. kép)

Az Európán végigszárguldozó magyarok természetesen nemcsak a velük harcba szálló katonaságot, hanem a békés lakosságot is pusztították: a városokat nemcsak kifosztották, hanem olykor fel is gyújtották. Érthető hát, hogy emlékük a nyugat-európai hagyományban legalább olyan gyászos, mint a hunoké, s jóval gyászosabb, mint a vikingeké vagy a móroké. A magyarok – jegyezték fel a kalandozókról – „vágyódnak az öldöklés után” és „úgy örülnek az embervér kiontásának, mint a nadály”. A legnegatívabb képet Regino prümi, majd trieri apát rögzítette *Chronicon* című világtörténetében róluk. A pap fülébe jutott rémhírek szerint a magyarok „Nem emberek, hanem fenevadak módjára élnek. Ugyanis – miként a szóbeszéd járja – nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét részekre feldarabolva mintegy orvosság gyanánt lenyelik, semmilyen szánalom nem indítja meg őket, szívük nem hajlik semmiféle könyörületre.”³⁴ Kevésbé elfogult és ezért hitelesebb képet rajzolt a nyugati keresztény és a keleti pogány kultúra találkozásáról Ekkehard Sankt Gallen-i szerzetes, aki egy közvetlen szemtanú, a buta és együgyű Heribald barát beszámolója alapján festette le a magyarokat. A kalandozók szerinte sem kíméltek „sem nemet, sem kort”, s a falu néhány házát minden további nélkül felgyújtották. A győzelmük utáni mulatság során azonban inkább kedélyesek, mint vadak voltak. „A tiszték – olvashatjuk a beszámolóban – elfoglalván a kolostor udvarát, gazdagon lakmároztak. Heribald is jól belakott velük együtt, úgy, ahogy még soha, mint később maga mondogatta. Mivel azok szokásuk szerint székek nélkül a zöld fűre heveredtek le a lakomához, Heribald magának és egy bizonyos foglyul ejtett klerikusnak kis széket hozott. Miután pedig azok a lapockákat és az áldozati állatok más részeit félig nyersen, kések nélkül, fogukkal marcangolva falták fel, a lerágott csontokat tréfálkozva egymáshoz dobálták. Bort is, amit tele csöbörben középre helyeztek, egyformán mindenki annyit ivott, amennyit akart. Miután pedig a színbortól felhevültek, valamennyien félelmetesen kiáltoztak isteneikhez, a klerikust és a balga emberüket arra kényszerítették, hogy ugyan-ezt tegyék. [...] Mindazok, akik ott voltak, a foglyok szokatlan énekére összesereglettek, s túláradó jókedvükben táncoltak és birkóztak a főemberek előtt.

³⁴ Kristó Gyula szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*, i. m., 198–199.

Néhányan fegyverrel is összecsapva megmutatták jártasságukat a haditudományban.” Az éjszakát kocsikkal és málhákkal körülvett körben „csendben borozgatással és alvással töltötték”, a fűvön elterülve.³⁵

A magyarok és az Atlanti-óceán partvidékeit fosztogató vikingek meg-megújuló támadásai elleni védekezésül a nyugateurópai városok kőfalakat, a tartományurak és nagyobb földbirtokosok pedig *donjon* típusú kővárakat emeltek. Ostromgépek nélkül ez utóbbiak lényegében bevehetetlenek voltak. Tulajdonosának csak arra kellett ügyelni, hogy mindig elegendő élelmiszer legyen a raktárakban. A hatékony védekezés másik eszköze a hadszervezet megreformálása volt. A pajzsos, karddal és lándzsával felszerelt könnyűlovasság és gyalogosok mellett megjelent a páncélos nehézlovasság, amelynek a tagjai részben a királyi és fejedelmi udvarok lovagai, részben a tehetős birtokosok és vazallusaik közül kerültek ki. A talpig vasba öltözött lovasok rohamával szemben a nyilazó gyalogság és könnyűlovasság egyaránt tehetetlen volt. Ezeknek a várépítéseknek és hadszervezeti reformoknak köszönhető, hogy a német, francia és itáliai kolostorok papjai a 10. század közepén azt hihették: fohászkodásuk – *A magyarok nyilaitól ments meg, Urunk, minket!* – meghallgatásra talált. Az Augsburg megsarcolására készülő magyar sereg 955. augusztus 10-én a Lech folyó melletti mezőn megsemmisítő vereséget szenvedett I. Ottó német királytól, a német-római császárság későbbi megalapítójától. Bár a városfalak körül táborozó magyarok két-háromszoros létszámfölényben voltak, a felmentő sereg magját alkotó német nehézlovassággal folytatott kézitusában alulmaradtak. A fogságba esett három magyar vezért – Lélt (Lehelt), Súrt és Bulcsút – Regensburgban felakasztották; a menekülő magyarokat a helyi lakosság tovább tizedelte. A német győzelem ezzel vált teljessé. A magyar vezéreket és a katonáskodó réteget a vereség mélyen megrázta. Erről tanúskodik a krónikáinkban feljegyzett mesés történet Lehel vezerről, aki kivégzése előtt kürtjével állítólag agyonütötte az ekkor egyébként még meg sem született Konrád császárt, hogy az a túlvilágon neki szolgáljon; valamint a hét gyászmagyar legendája, akiket a győztesek levágotott füllel engedtek haza, hogy hírrül vigyék a vereséget.

A magyarok ezt követően nem vezettek több hadjáratot nyugat felé. Bizánc adóztatásával ugyan még kísérleteztek néhány évig, ám ott sem sok sikerrel. A 958-as hadjáratról, amelyről a magyar epikus hagyományban a hatalmas termetű görög harcost legyőző Botond vitéz mondája szól, valójában megverve és zsákmányaitól megfosztva tért haza a magyar sereg. A 962-ben Rómában császárrá koronázott Ottó és Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár között szövődő szövetségi kapcsolat a 970-es évektől aztán a kelet felé vezető utat is eltorlaszolta. A Kárpát-medencei magyar törzsek ezzel olyan harapófogóba

³⁵ Uo. 249–251.

kerültek, amelyből katonai eszközökkel nem lehetett kitörni. A magyarságnak, ha önálló akart maradni, a törzsi-nemzetségi széttagoaltság helyébe a nyugat-európai mintákat követve erős államot kellett létrehoznia, amely máson, mint a kereszténységen nem alapulhatott. A 10. század második felében Európa más pogány népei – a dánok, norvégok, svédek, lengyelek, oroszok, bolgárok, horvátok – is erre az útra léptek. A nagy jelentőségű átalakulás lényegében mindenütt hasonlóképpen ment végbe. A pogány törzsfők vagy vezérek egyike magához ragadta a kezdeményezést, vetélytársait és azok családjait kiirtotta vagy maga mögé állította, térítőpapokat hozatott, akikre és fegyvereseire támaszkodva megkezdte az új vallás által legitimált uralmának kiépítését. A Kárpát-medencében ezt a munkát Árpád egyik dédunokája, Géza kezdte el, akit a latin források a magyar törzsek *magnus senioraként*, a görögök pedig *megász archónjaként*, vagyis nagyuraként, nagyfejedelmeként emlegettek.

II.

A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁG

A kereszténység felvétele és a Magyar Királyság megalapítása

A 10–11. századi Európa két meghatározó hatalma a Keleti Frank Birodalomból kivált hercegségek bázisán létrejött Német-római Birodalom és a Bizánci Császárság volt. Előbbit a szász uralkodócsaládból származó Nagy Ottó alapította, aki 962-ben koronáztatta magát császárrá a pápával. A birodalom élén, amely névleg 1806-ig állt fenn, a mindenkori német király állt, aki a pápai koronázási aktussal vált császárrá. A Bizánci Császárság, amely ugyancsak a Római Birodalom örökösének tekintette magát, a 7–8. században ugyan súlyos vereségeket szenvedett el a Közel-Keletet uralmuk alá hajtó arab kalifáktól, ám a 9–10. századra ismét megerősödött. II. Bazileosz császár idején, aki 963-tól 1025-ig uralkodott, a birodalom határai északon egészen a Dunáig terjedtek. (II./1/a. és II./1/b. térkép)

Európai
körkép

A Német-római Birodalomban és a tőle nyugatra fekvő frank hercegségekben már a 8–11. században kialakult a hűbériség intézménye. Ennek lényege a társadalom legmagasabb rétegeit a legalacsonyabbakkal összekapcsoló szerződéses viszonylatok sűrű hálózata volt. Legfelső szinten az uralkodó és az egyes tartományok élén álló főurak és főpapok között létesült hűbéri kapcsolat. A tartományurak ugyancsak rendelkeztek hűbéresekkal, akikkel szemben nemcsak jogaik, hanem kötelességeik is voltak. Háború vagy egyéb veszély esetén nemcsak az uralkodónak siettek a segítségére, hanem saját vazallusaikat is védték. S ez így ment a legalsó szintig: a földet ténylegesen művelő parasztokig. A hierarchikus, ám szerződéses viszony, a jogok és kötelességek kodifikált rendszere a törvények és a tulajdon tiszteletére tanított, s idővel a kölcsönös bizalom és a kiszámíthatóság tudatát ültette el az emberekben. S mivel a többlettermékből a hierarchia minden szintje részesült, az innováció és a termelés bővítése valamennyire a társadalom minden csoportjának érdekében állt. A hűbér örökölhetősége ugyanakkor olyan tartományoknak és körzeteknek a kialakulásához is vezetett, amelyeknek az urai a saját területükön szinte királyként viselkedtek: ellenőrizték a piacokat, adókat vetettek ki és pénzt verettek.

A Bizánci Birodalomban ez a fajta hűbéri lánc és kölcsönös érdekeltiségi rendszer sohasem alakult ki. Itt sokáig megmaradtak a föld- és faluközösségek, a közös művelés és a kollektív adóztatás rendszere, amelyek elmosták az egyéni felelősséget, és nem ösztönözték a föld használóit újításokra és a termelés bővítésére. Az alattvalók felügyeletéről, valamint az adók, vámok és egyéb illetékek beszedéséről a szigorúan központosított bürokrácia gondoskodott. A bevételek

legnagyobb része az államkincstárba vándorolt, amely olyan jelentős erejű állandó hadsereg fenntartását tette lehetővé, amilyent Nyugaton ekkor még elképzelni sem tudtak. A császár despotikus hatalmának ez legalább olyan fontos biztosítékát jelentette, mint az egyházi szervezet. Európa nyugati felétől eltérően, ahol a pápa és az egyházi hierarchia kezdettől rendelkezett némi önállósággal, Keleten olyan teokratikus állam épült ki, amelyben az egyház a mindenkori császártól függött, akinek a szavát teológiai kérdésekben sem lehetett megkérdőjelezni. Az állam szilárdsága végeredményben tehát azon múltott, hogy az egyházi, katonai és tartományi vezetők milyen mértékben szolgálják ki uralkodójukat. A császárok ezért gondosan ügyeltek arra, hogy örökletes vagyonú, s így többé-kevésbé független felső réteg véletlenül se alakuljon ki birodalmukban. Ehelyett olyan vagyontalan és gyökértelen „parvenüket” neveztek ki kulcspozíciókba, akiknek a hatalma kizárólag tőlük függött, s akiket a lokális társadalmakhoz semmiféle szerves kapcsolat nem fűzött.

Olyan hatalmas városokkal, mint a Bizánci Császárság, a nyugat- és közép-európai királyságok ekkor még nem rendelkeztek. A 400-500 ezres lakosságú Konstantinápolyal sem a 10 000 és 20 000 fős észak-itáliai városok, sem a 10 000 fős London vagy Párizs nem versenyezhettek. Nem is beszélve Rómáról, amely még mindig magán viselte a barbár betörések nyomait, s amelynek romos épületekből álló külső kerületeiben marhák és juhok legelészték. A városok jogállása azonban e téren is a Nyugat fölényét vetítette előre. Konstantinápoly és a Kelet más nagyvárosai híjával voltak mindenféle testületi jognak; az autonóm városi hatóságok intézményét a Bizánci Császárságban nem ismerték. A nyugati városok viszont már ebben az időben kezdtek olyan közösségekké alakulni, amelyek saját ügyeikben jelentős mértékű önállósággal rendelkeztek, s ezt az autonómiát törvények, jogszabályok szavatolták számukra.

A két világ – Kelet és Nyugat – közötti különbséget jól mutatta építő- és képzőművészetük fejlődése. A bizánci mesterek kezdettől fogva egy olyan dogma-rendszer előírásainak a korlátai között mozogtak, amelyek radikális újításokra nem adtak lehetőséget. „A festők dolga – foglalta határozatba már a 325-ös niceai zsinat – az, hogy megvalósítsák azt, amit az egyházatyák megszabnak és elrendelnek.”¹ Ennek megfelelően a bizánci művészet minden stílusváltozat és egyéni kifejezőerő különbözősége ellenére évszázadokon át ugyanazt az uniformizáltságot mutatta. Nyugaton viszont két-három évszázadonként változott a stílus és a technika. A Nyugat-római Birodalom bukása utáni eklektikát, melynek legszebb emléke Nagy Károly 805 körül épült aacheni palotakápolnája, a 10–11. században felváltották a többnyire kereszt alakú, lőrészhez hasonló szűk ablakokkal ellátott, sötét és zömök – összefoglalóan román stílusúnak nevezett – kated-

¹ *A művészet története. A korai középkor.* Budapest, 1988, Corvina, 95.

rálisok. A romanika helyébe, amelynek legszebb emlékei Speyerben, Wormsban és Mainzban láthatók, a 12. századtól kezdődően a mozgalmas gótika lépett, amelyet a könnyed és karcsú formák, a megnövelt belső tér, a magas csúcsívek és a hatalmas színes ablakok jellemeztek. Ennek legszebb példányai Észak-Franciaországban láthatók. A 15–16. században újabb váltás következett: a gótikát felváltotta az antik építészet homlokzatait, párkányait, szimmetriára törő oszlopcsarnokait és árkádjait, valamint kupoláit és ornamentikáját utánzó reneszánsz, amely a földi élet fontosságát hangsúlyozó humanizmussal összefonódva egyben a Keleten és Nyugaton egyaránt mélyen vallásos európai középkor végét is jelezte.

A Német-római Birodalom és a Bizánci Császárság mellett a korabeli Európa számottevő hatalmának számított még az Ibériai-félszigeten Córdoba központtal létrejött arab kalifátus és a 10. század végére az ortodox világ részévé vált Kijevi Rusz. A Kárpát-medencére előbbi azonban semmilyen, s egyelőre utóbbi is csak nagyon szerény befolyást gyakorolt. Ugyanez mondható el a 9. század elejére függetlenedett velencei városállamról is, amely a 10. században ugyan sikeresen terjesztette ki hatalmát a dalmáciai városokra, ám az ezektől északra fekvő szárazföldi területek iránt nem érdeklődött. A békére és beilleszkedésre törekvő 10. századi magyar törzsi vezetőknek ezért mindenekelőtt a Bizánci Császárság és/vagy a Német-római Birodalom felé kellett orientálódniuk. A megbékélést szinte elkerülhetetlenné tette, hogy I. (Nagy) Ottó fia, II. Ottó császár 972 húsvétján Rómában oltárhoz vezette a bizánci császár leányát, Theophanu hercegnőt. A két hatalmas, egymással baráti viszonyba került birodalom közé szorult magyar törzsek mozgásterével ezzel még jobban összeszűkülött.

Az első lépéseket a beilleszkedés irányába a közhiedelemmel ellentétben nem Árpád dédunokája, Géza, hanem az erdélyi részek ura tette meg, aki helyzetéből adódóan elsősorban szállásterületének déli határait kívánta biztosítani. 950 táján ezért békét kötött Bíborbanszületett Konstantin császárral, s 952-ben vagy 953-ban személyesen is ellátogatott Bizáncba. Itt megkeresztelkedett, a császártól patríciusi címet kapott, s visszatérve hazájába térítő papokat hozott magával. Egyiküket, a görög Hierotheoszt Theophülaktosz pátriárka „Turkia püspökévé” szentelte. A keleti rítus szerint megkeresztelkedettek közé tartoztak a gyulák leszármazottjának vélt erdélyi nagyúr családtagjai, köztük két leánya: Sarolt és Karold is, akiknek török neve fehér hölgyeménytként és fekete hölgyeménytként fordítható magyarra. A püspök és társai nemcsak Erdélyben, hanem az ország más részein is térítettek, s hogy nem eredménytelenül, arról számos, az ortodox egyházhoz tartozó, ún. bazilita monostor emléke tanúskodik. Ezek sorát valószínűleg a marosvári nyitotta meg, amely a 10. század utolsó harmadában épült, miután a környék ura, Ajtony Vidinben maga is megkeresztelkedett. A 20 m hosszú és 12–13 m széles

*A kereszténység
felvétele*

templom vízzel töltött medencéje, amelyben ősi módon, alámerítéssel történt a keresztelés, ma is látható.

Az ország közepső és részben nyugati felét uralma alatt tartó Géza fejedelem (972–997) érthető módon nem kelet, hanem nyugat felé tájékozódott. Hatalomra kerülését követően térítőpapokat kért Ottótól, és 972-ben testvéröccsével, Mihállyal együtt maga is keresztség alá hajtotta a fejét. Beilleszkedési szándékára és a császár iránti lojalitására vallott az is, hogy 973-ban 12 magyar főemberből álló küldöttséget menesztett a szászországi Quedlinburgba, Ottó udvarába, ahol a keresztény uralkodók, illetve azok képviselői gyűltek össze tanácskozásra. Ő maga azonban nem ment el, amivel vélhetően személye és fejedelemsége önállóságát kívánta kifejezésre juttatni. A német papok beszámolóí szerint a magyarországi térítés sikeres volt, ám felületes. Maga Géza is csak félig lett keresztény. Amint Thietmar merseburgi püspök 1010-es évek derekán írott krónikájából tudható, a magyar fejedelem az új mellett atyái régi isteneinek is gyakran áldozott, s amikor főpapja emiatt kérdőre vonta, nagyúri öntudattal ezt válaszolta: „elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy megtehesse”. A régi bálványok ledöntése és a sámánhit kultushelyeinek az elpusztítása mindazonáltal már uralkodása alatt megkezdődött. Az ellenszegülőkkal Géza kíméletlenül leszámolt. Erre utal Thietmar másik megjegyzése, mely szerint „Amikor pedig kereszténnyé lett, a hit megerősítéséért kegyetlenkedett vonakodó alattvalóival szemben, és a régi bűnt Isten buzgalmától feltűzelve mosta le”.²

Géza pontosan tudta, hogy annak a nagy jelentőségű átalakulásnak a keresztülviteléhez, amelybe a 970-es évek elején fogott, béke és nyugalom szükséges. Ezért nemcsak a szomszédos országok uralkodócsaládjaival épített ki dinasztikus kapcsolatokat, hanem potenciális belső ellenfeleit is semlegesíteni igyekezett. Ezzel magyarázható, hogy feleséget az erdélyi gyulák leszármazottai közül választott magának. A házasságra 970 táján kerülhetett sor. Saroltot a források szép, ám férfias és meglehetősen indulatos egyéniségként írják le. Thietmar szerint katona módjára ülte meg a lovat, szerfölött szerette az italt, s egy alkalommal annyira dühbe gurult, hogy agyonvert egy férfit. Ugyanakkor vallását is komolyan vehette, mert a Magyarországon hittérítőként többször megfordult Querfurti Brúnó püspök szerint ő volt az, akinek a „Vezetésével a kereszténység meghonosodott”.³

István és
Gizella

A Géza által elkezdett munkát fia, Vajk folytatta, aki a 970-es években született, s akit valószínűleg már születésekor megkereszteltek. Ekkor kapta az István nevet. Életének első ismert nagy eseménye: házassága Gizella bajor hercegnővel, a későbbi II. Henrik német-római császár testvérével.

² Közli Veszprémy László szerk.: *Szent István és az államalapítás*. Budapest, 2002, Osiris, 34.

³ Uo. 29.

A házasság valószínűleg 995-ben vagy 996-ban kötöttetett. Helyszínéről a magyar források nem szólnak, a bajor hagyomány szerint Scheyern bencés apátságában került rá sor, amelynek falképei valóban őrzik az esemény néhány valóságos vagy képzelt jelenetét. Az esztergomi bazilika mellett elhelyezett emléktábla ama közlését, hogy „István herceg és Bajor Gizella hercegnő házasságkötésére” itt került volna sor, semmi sem támasztja alá. Az viszont bizonyosra vehető, hogy a hercegi pár a még Géza által építtetett esztergomi palotában rendezkedett be. Az épület, amely persze még minden későbbi értelemben vett pompát nélkülözött, részben kőből, részben fából készült. A nagy fogadón és ebédlőtermen kívül ebben hálósobák, Gizellának konyhával és kamrával ellátott külön lakosztálya, s az udvaroncoknak és az egyéb szolgálattevőknek külön közös helyiségei voltak. István és Gizella házasságából több gyermek született, ám közülük csak kettőnek, a még gyermekként elhunyt Ottónak és Imre hercegnek a nevét ismerjük.

A házassággal Géza és a bajor hercegi család egyaránt határozott politikai célokat követett: mintegy megpecsételték a magyar fejedelemre addig is jellemző békepolitikát. Géza valószínűleg ekkor vonult ki az addig ellenőrzése alatt álló Bécsi-medencéből, a csehekkel viaskodó Henrik pedig a Pannónia irányába történő terjeszkedésről mondott le.

Testvéreivel, a pappá szentelt Brúnóval és az apácaságot választó Brigittával, sőt a békés természetű, s ezért „jámbornak” nevezett Henrikkel együtt Gizella is rendkívül vallásos légkörben nevelkedett. Hitbuzgalmát házassága után is megőrizte. Megérkezését követően nemcsak az ekkortájt alapított veszprémi püspökséget látta el „arany- vagy ezüstneművel és sokféle ruhával”, hanem általában véve is „az Istennek szolgálók gyülekezetei iránt mely buzgónak s jótévőnek mutatkozott”.⁴ Népes kíséretét, amelyben lovagok, szerzetesek, apácák és udvarhölgyek egyaránt akadtak, ugyanez a mélyen vallásos szellem, az isteni gondviselésben való feltétlen hit hatotta át.

Körütekintő külpolitikája és erélyes belpolitikája ellenére Gézának nem sikerült az utódlás zavartalanságát biztosítania. A somogyi és esetleg más dél-dunántúli területeken regnáló „dux”, az Árpádok egyik oldalági le-
származottjának gondolt Koppány vezér a szeniorátus (korelsőség) és a levirátus (sógorházasság) ősi jogára hivatkozva magának igényelte a fejedelmi trónt, és feleségül kívánta venni Saroltot. István felvette vele a harcot, s győzelmet aratott felette. A harcok idejéről, helyéről és menetéről azonban nem adnak egyértelmű képet a források. A kutatók általában azt feltételezik, hogy a döntő ütközetre Veszprém mellett került sor 997-ben. Egyik krónikánk viszont Somogyot említi helyszíneként, időpontként pedig felmerült 998 és 999 is.

*Koppány
legyőzése*

⁴ Uo. 22.

Biztosra vehető viszont, hogy István hadainak a főparancsnoka (Vecelin), testőrei, illetve testőrségének a parancsnokai (Hont és Pázmány), valamint katonáinak egy része egyaránt német volt, míg a pogánynak tartott Koppány támogatói saját, dél-dunántúli szállásterületének a fegyverforgatói közül kerültek ki. Az idegenek jelenléte István hadseregében olyan jelentős volt, hogy a pannonhalmi apátság néhány évvel későbbi kiváltságlevele szerint a küzdelem kifejezetten „a németek és a magyarok között” dőlt el.⁵ A halott Koppányt István felnégyeltette, és a tetem darabjait Győrbe, Veszprémbe, Esztergomba és Erdélybe – feltehetően Gyulafehérvárra – küldette. Ezzel nemcsak győzelmét adta hírül, hanem intő jelet is küldött mindazoknak, akik hatalmával és a kereszténységgel való szembefordulás gondolatát forgatták a fejükben.

A csatába indulás előtt István Szent Mártonhoz imádkozott, akinek tiszteletére „Pannónia szent hegyén” már apja elkezdte építtetni az ország első bencés kolostorát. Neveltetéséből eredően és a korszellemnek megfelelően István őszintén hihette, hogy a győzelemért Istennek tartozik hálával, aki meghallgatta az ő és a pannonhalmi szerzetesek könyörgését. Ezért bőkezűen róttá le háláját. Nemcsak Vecelint és a német lovagokat jutalmazta meg busásan, hanem a pannonhalmi apátság működésének anyagi alapjairól is nagyvonalúan gondoskodott. Az 1002-es kiváltságlevelében emellett olyan széles körű önállóságot biztosított az apátságnak, mint amilyen a bencések Monte Cassinó-i anyakolostora rendelkezett Itáliában. Ezzel magyarázható, hogy Pannonhalmra rövidesen a magyar egyházi művelődés és egyben a papi utánpótlás legfontosabb központjává vált.

István
megkoronázása

Két-három évvel a Koppány fölött aratott győzelem után István elérkezettnek látta az időt arra, hogy megszilárduló uralmát még nyilvánvalóbbá tegye, s azt az ország határain túl is elismertesse. Ezért koronát kért és kapott – nem tudjuk pontosan kitől, mikor és hogyan. Egyes források szerint a „császár kegyéből és biztatására” nyerte el a „koronát és az áldást”.⁶ Más források viszont arról szólnak, hogy a pápa érdemesítette arra, hogy „királyi diadémával izmosítsa” és elküldje neki az „apostoli áldás levelét”.⁷ A korszak szakértői egyetértenek abban, hogy a koronázásra, amely a keresztény uralkodó Istentől kapott hatalmát volt hivatott kifejezni, a német-római császár és a pápa együttes akaratából és jóváhagyásával került sor. Ez annál is inkább feltehető, mert a császár 998 és 1002 között III. Ottó, a pápa pedig 998 és 1003 között a császár nevelője, II. Szilveszter volt, akiknek a kapcsolata hatalomra kerülésük után is harmonikusan alakult. Mindketten úgy gondolták,

⁵ Uo. 17.

⁶ Uo. 34.

⁷ Érszegi Géza szerk.: *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Budapest, 1999, Osiris, 21. és 32.

hogy a Német-római Birodalom peremterületein létrejött püspökségeket és új államokat nagyobb szabadság illeti meg annál, mint amekkorát elődeik elképzelhetőnek tartottak. A magyar fejedelem kérelme tehát a lehető legjobb pillanatban érkezett.

A koronázással István Krisztus földi birodalmának egyik „tartományura” lett, aki hatalmát ettől kezdve nem vérségi, családi vagy egyéb pogány jogon, hanem az „Úr kegyelméből” gyakorolta az utolsó ítélet után elkövetkező égi birodalom előkészítése érdekében. A koronázás időpontja bizonytalan. 1000 karácsonyán éppúgy történhetett, mint 1001. január 1-jén vagy egy ezekhez közeli harmadik időpontban.

Nincs adatunk arról a koronáról sem, amelyet István fejére helyeztek. Bizonyos azonban, hogy a ma ismert és a képi ábrázolásokon is gyakran megjelenő Szent Korona akkor még nem létezett. Ennek alsó, görög feliratos része ugyanis 11. századi bizánci munka, amelyet a 12. század utolsó harmadában egyesítettek a felső résszel. (II./4/a. kép) Azok a feltevések, melyek szerint a Szent Korona a honfoglalás kora előtti egységes kivitelezésű ötvösmunka lenne, s esetleg Attila hun király is ezt viselte volna, minden alapot nélkülöznek. A jelenleg ismert országalma még későbbi, a rajta látható címer bizonyossága szerint 14. századi, a koronázási jelvények közé sorolt kard pedig 16. századi munka. A koronázási palást, amely eredetileg miseruhának készült, s István és Gizella ajándékaként 1031-ben került a fehérvári egyházba, ugyancsak nem lehetett a koronázási szertartás tárgya. (II./2/b. kép) Érdekessége viszont, hogy ezen látható István egyetlen korabeli ábrázolása. Bár vonásai elmosódottak, annyi világosan kivehető, hogy a legtöbb későbbi megjelenítéstől eltérően nem hosszú, hanem rövidre nyírt körszakállat viselt. A koronázási jelvények legrégebbi darabja a jogar, amelynek a kristálygömbje egyes feltevések szerint a 10. században készült Egyiptomban, ahonnan Bizáncon keresztül kerülhetett a magyar királyi udvarba. (II./4/b. kép) Egy másik hipotézis szerint II. Henrik adta ajándékba sógorának. Ami bizonyosra vehető: a gömb mai foglalatja és szára nem 10. vagy 11., hanem 12. századi ötvösmunka. A királylándzsa, amely a koronázási paláston és István ezüstpénzeinek előlapján is látható, elveszett. Elképzelhető, hogy ezt is a pápa küldte, de valószínűbb, hogy a császár adománya volt, amely bizonyos fokú magyar függőségnek a jeleként már házasságkötésekor Istvánhoz kerülhetett.⁸

A koronázással egyidejűleg vagy rövidebb idővel az után István püspökségek és érsekségek alapításához fogott. Eltérően a cseh és a lengyel fejedelmektől, akik a német császár hűbéresei voltak, s akiknek az országában a helyi egyházak a német egyházszervezet

Az egyházi szervezet alapjainak kiépítése

⁸ Székely György: Korona és lándzsa. In Kristó Gyula szerk.: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Budapest., 2001, MTA Történettudományi Intézete, 21–30.

irányításával működtek, királyságán belül István egyházi ügyekben is szabadon rendelkezett. Az első püspökség Veszprém, az első érsekség Esztergom központtal jött létre. A későbbiekben István további püspökségeket – egyes vélemények szerint hetet, de valószínűleg inkább csak ötöt – és Kalocsán egy újabb érsekséget szervezett. A püspökök és érsekek kezdetben német, itáliai és francia papok közül kerültek ki. Az első magyar származású főpap egy Mór névre hallgató pannonthalmi bencés szerzetes, majd ottani apát volt, akit 1036-ban szenteltek a pécsi egyházmegye püspökévé.

A világi egyházszervezet kiépítése mellett István három új bencés apátságot is alapított. Az elsőt 1015-ben Pécsváradon azzal a valószínű céllal, hogy Kopány egykori szállásterületén folytatott hittérítést elősegítse. A másik kettőt pedig Zalaváron, Pribina és Kocel egykori székhelyén, illetve a Veszprém megyei Bakonybéli. István alapításai közé tartozik a székesfehérvári prépostság, vagyis káptalan is, amely rövidesen a dinasztia egyik legfontosabb szakrális központjává vált. Itt őrizték a királyi felségjelvényeket, valamint ereklyéket, és ünnepélyes alkalmakkor itt állították fel az uralkodó kőből készült trónusát. 1018 után István is ide helyezte át székhelyét. A következő két-három évszázadban a magyar királyságnak így két központja volt: Esztergom és Székesfehérvár.

*Királyi udvarházak,
várispánságok, vármegyék*

Az egyházi szervezet kiépítésével párhuzamosan István megkezdte világi uralmának az egész országra kiterjedő megszervezését. Ennek alapját azok a hatalmas kiterjedésű földek alkották, amelyek egy részét apja hagyott rá, más részét pedig levett ellenfeleitől kobozta el. Ezeket két birtokszervezet, a királyi udvarházak és a várispánságok rendszere igazgatta. Az udvarszervezet elsősorban gazdasági jelentőséggel bírt: az országot járó és a környék ügyes-bajos dolgait intéző királynak és kíséretének az ellátásáról gondoskodott. A korabeli közlekedési viszonyok mellett az egész ország területét behálózó királyi birtokok termésfeleslegének és állatszaporulatának beszállítása egyetlen királyi központba megoldhatatlan feladat lett volna. Ezért alakult ki a magyar királyságban is az Európa-szerte követett gyakorlat, hogy a király és kísérete udvarházzal udvarházra vándorolva élt, miközben a környék lakóinak ügyes-bajos dolgaiban is intézkedett. A királyi várszervezet a gazdaságirányítás mellett katonai feladatokat is ellátott. A várispánságokra hárult a külső támadások visszaverésének és a belső lázadások elfojtásának fontos feladata.

Hűséges híveit megjutalmazandó a nyugat-európai uralkodókhoz hasonlóan István is gyakorolta a birtokadományozás kegyét. Ez azonban az uralkodó, illetve a királyi család tulajdonában lévő földeknek csak kis részét érintette, másrészt a már megtett szolgálataikért birtokadományokban részesülőket nem szerződéses jogviszony, hanem a személyes függés szálai kötötték Istvánhoz. A Nyugat-Európa jellemző hierarchikus és kiszámítható hűbéri kapcsolatrendszer sem ekkor, sem később nem alakult ki az országban.

A területi igazgatás alapegységévé a törzsi-nemzetségi alapú berendezkedést kizorító vármegye vált. Ezek száma István idején bizonyosan elérte a 30-at, néhány évtized múlva, az 1070-es években pedig már 45 létezése valószínűsíthető. A vármegyék olyan igazgatási egységek voltak, amelyek a királyi birtokok mellett az egyházi földeket és a magánbirtokokat is felölelték. A vármegyék élén megyésispánok álltak, akiknek a hatalma a különböző törzsek szabad magyarjai közül kikerült katonaságon nyugodott. A királyt képviselő megyésispánok vásárokat rendezhettek, vámokat szedhettek, s végrehajtották a király, illetve a királyi udvar élén álló udvarispán – a majdani nádorispán (*comes palatinus*), illetve nádor (*palatinus*) – rendelkezéseit. A megyésispánok általában várakban, erődítményekben rendezkedtek be, amelyek körül nagyobb telepek, ezek némelyikéből pedig idővel városok alakultak ki. Ezek az erődítmények olykor a régi földvárak átalakításával, máskor új sáncművek építtetésével vagy a római erődítmények kőfalainak maradványait felhasználva jöttek létre. Korai váraink 2–4 hektáros területét általában 5–12 méter magas és 10–20 méter szélességű, robusztus falak fogták körül. A földet, amelyekből a falak készültek, fatörzsekből összetákolt külső és belső gerendaszerkezet tartotta össze. Ilyen várak nyomai lelhetők fel a Felső-Tisza mentén (Szabolcs), a Zempléni-hegység déli lábainál (Abaújvár), a Börzsöny hegység északi nyúlványainál (Hont), a Tiszántúlon (Bihar), Erdélyben (Torda, Doboka), a nyugati határszélen (Sopron, Moson és Pozsony), a visegrádi Sibrik-dombon és persze Esztergomban, valamint Székesfehérvárott. Olyan többemeletes, vastag kőfalakkal védett és csapóhíddal ellátott lakótoronyok és várak, mint amelyek Európa nyugati felében a 10. század második felétől kezdve nagy számban épültek, a Kárpát-medencében ekkor még nem jelentek meg.

István egyház- és államszervezői intencióit két törvénykönyve és fiához, Imre herceghez intézett *Intelmei* tükrözik a leghívebben. A törvényekből, amelyek részben külföldi átvételek, négy alapvető cél olvasható ki: (1) az egyházi szervezet kiépítése és működési feltételeinek a biztosítása; (2) a földek és egyéb vagyontárgyak tulajdonlásának szabályozása; (3) az emberi együttélés keresztény normáinak rögzítése és e normák megsértésének szankcionálása; s végül (4) az új államrend (király, királyság, királyi udvar, ispánok) védelme.

István
törvényei

A korabeli magyarság, illetve magyarországi lakosság viselkedési szokásairól, mentalitásáról és értékrendjéről ezek a törvények a legautentikusabb források. Kiderül belőlük, hogy a leányrablás, az elrablott nők megerőszkolása és a szolganőkkel való „fajtalankodás” éppúgy szokásban volt, mint a tolvajlás, a felindultságból elkövetett emberölés, az ellenséges „szállások” felgyújtása, az alávetettek ostromozása és a konfliktusok karddal történő elrendezése. Divatozott a varázslás és a kuruzslás is. Bár a kereszténység elvileg nem tett különbséget ember és ember között, az egyes vétségek büntetése jelentősen függött attól,

hogy az elkövető szabad férfi vagy szabad nő, illetve szolgai státusban lévő személy volt-e. Az először lopáson ért szabadok például kiválthatták magukat a büntetés alól, a szolgáknak azonban a lopott tárgy visszaadásán túl még öt tinót is kellett fizetniük, s ha erre képtelenek voltak, akkor levágták az orrukat.

Az ugyanazon vétségért járó büntetések különbözősége jól mutatta az István-kori társadalom alá- és fölérendeltségi viszonyait. A szabadok legfelső rétegét a mindössze néhány tucatnyira tehető ispánok alkották, akik a püspökökkel és érsekekkel együtt valamennyien részt vettek az uralkodó döntéseit javaslatokkal segítő királyi tanács munkájában. Ennek legtekintélyesebb tagja az udvar ispánja volt, aki nemcsak a királyi udvar ügyeit intézte, hanem a királyi birtokok népeinek főbírói tisztét is ellátta. Ezt a méltóságot István uralkodásának vége felé valószínűleg sógora, Aba viselte. Az egyházi főméltóságok, ispánok és egyéb előkelők után, akik az egykori törzsi vezetők leszármazottai, valamint a vagyonhoz és befolyáshoz jutott idegenek közül kerültek ki, a „vitézek”, illetve a „gazdagabb emberek” kategóriája következett. Őket elsősorban a fegyverforgatás tudománya rokonította egymással. E két réteg alatt helyezkedtek el a „népből valók” vagy „közrendűek”, akik személyükben ugyan szabadok voltak, ám jelentős vagyonnal nem rendelkeztek. E három kategória közötti különbség nagyságát jól mutatta a feleség megöléséért járó büntetés: 50, 10, illetve 5 tinó. A szabadokon belül külön réteget alkottak a külföldi telepések („vendégek”), akik saját közösségükön belül saját törvényeik és szokásaik szerint élhettek. A földért, amit műveltek, bért fizettek, és rendelkeztek a szabad költözés jogával.

A szabadokétól minden tekintetben különbözött a szolgák jogi helyzete, akik vagyontárgyként adható és vehető tulajdonnak számítottak. Bár Nagy Szent Gergely pápa (589–604) és utódai többször felemelték szavukat a Római Birodalomtól örökölt és a kereszténységgel elvileg összeegyeztethetetlen rabszolgaság intézménye ellen, az emberkereskedelem ekkor még Európa nyugati felében is elterjedt gyakorlat volt. István törvényei szerint a szabadok és a szolgák között tilos volt a házasság, és ha szabad ember szolgát választott hitveséül, maga is szolgává lett. A szabadok meggyilkolásáért súlyos pénzbüntetést kellett fizetni, egy szolga megölését azonban egy másik szolga felajánlásával jóvá lehetett tenni. Szolgák urukkal és úrnőjükkel szemben semmiféle bűnügyben nem tanúskodhattak. Eltérően az antik szokástól a szolgák személy, illetve ember voltát István törvényei már elismerték. Ha például loptak, akkor nem urukat, hanem őket büntették. Egészében véve azonban mégis uruk javai közé tartoztak, hasonlóan az ingó és ingatlan vagyontárgyakhoz és különböző termelési eszközökhöz. A szolgák és a királyi szolgálónépek közé tartozó ún. udvarnokok, akik a termelőmunka javát végezték, részben a külföldről behurcolt foglyok, részben az itt talált szláv és egyéb népelemek utódai közül kerültek ki.

Az egyes társadalmi kategóriák közötti arányokról nem tudósítanak a források. Ismeretes viszont a pécsváradai apátságnak 1015-ben adományozott 41 falu lakóinak az összetétele. Az összesen 1116 háztartásból 18% tartozott a vitézek, 51% a közrendű szabadok és 31% az udvarnokféle, félig szabad státusúak csoportjába. Az utóbbi két kategórián belül a többség szőlészettel, halászzal és földműveléssel foglalkozott, de szép számmal akadtak közöttük mesteremberek – kovácsok, esztergályosok és ácsok – is. Teljesen jogtalan szolgák ezekben a falvakban nem éltek. Ezért a fenti arányok csak nagy fenntartásokkal vetíthetők ki országos szintre.

Az egyházi szervezet különleges támogatást és védelmet élvezett. Minden tíz falu tartozott egy templomot építeni, s azt földdel, szolgákkal és állatokkal ellátni. A papok ruháiról és az oltártakarókról a király gondoskodott, könyveikről és segédeszközeikről a püspökök. A termés és a szaporulat egy tizede a püspökségeket illette. A tűzre vigyázók kivételével vasárnaponként mindenkinek kötelező volt templomba menni, s a négy böjti időszakban, valamint péntekenként nem lehetett húst fogyasztani. Az egyházak igazgatása és az egyházi javak gondozása kizárólag a püspökök hatáskörébe tartozott; az egyházi személyek felett csak az egyház ítélezhetett.⁹

Az István korabeli falusi templomok közül egyetlenegy sem maradt fenn. Ennek valószínű oka, hogy nem kőből, hanem fából épültek. Elpusztultak azok a nagyobb templomok és monostorok is, amelyeknek a falait a régészeti feltárások tanúsága szerint kőből rakták. Ezek közül kiemelkedett a székesfehérvári Nagyboldogasszony tiszteletére emelt háromhajós, ám kereszthajó nélküli bazilika, amely a keresztény magyar királyság egyik legfontosabb szimbólumává vált. Bár a későbbi átépítések miatt pontos rekonstrukciója lehetetlen, annyi valószínűsíthető, hogy méretei (56×37 m alapterületű) és elrendezése alapján a vele egykorú, ám korabeli formájukban ma már ugyancsak nem látható regensburgi, bambergi és közel egykorú augsburgi székesegyházzal mutatott rokonságot.¹⁰

A keresztény magyar királyság megalapításának másik nagybecsű dokumentuma, az *Intelmek* olyan példabeszéd, amely sűrítetten és stílárís igényességgel foglalja össze István állam- és egyházszervezési koncepcióját, illetve a jó kormányzásról vallott elveit. A kor keresztény világfelfogását követve a földi élet minden megnyilvánulását Isten akaratából vezette le,

Az Intelmek

⁹ István törvényeit számos szöveggyűjtemény és egyéb kiadvány közli. Például Veszprémy László szerk.: *Szent István és az államalapítás*, i. m. 19–28. és Font Márta: *Államalapítás 970–1038*. Budapest, 2009, Kossuth Kiadó, 67–70. és 83–84.

¹⁰ Tóth Melinda: A művészet Szent István korában. In Glatz Ferenc és Kardos József szerk.: *Szent István és kora*. Budapest, 1988, MTA Történettudományi Intézet, 113–132.

s a királyi hatalom alapjának a „szent hitet” tekintette. Akik nem hisznek Istenben, és így nem a hitnek megfelelően cselekszenek, azok „sem itt nem uralkodnak tisztességgel, sem az örök uradalomban vagy koronában nem lesz részük”. A királyi hatalom fontos támasza az egyház és ezen belül a főpapok rendje, akik nélkül „királyok nem is állítatnak, nem is országolnak”, mivel „az ő kezükben van lerakva a bűnből oldás és bűnbe kötés hatalma”. A királyi uralom „negyedik díszé a főemberek, ispánok, vitézek hűsége, erőssége, serénysége, szívessége és bizalma. Mert ők országod védőfalai, a gyengék oltalmazói, az ellenség pusztítói, a határok gyarapítói.” Szűcs Jenő mutatott rá, hogy míg az egyházi szférát illetően a szöveg hűen követi a Karoling-kori nyugat-európai mintákat, addig a világi ügyekről szólva az ezredforduló pannóniai valósága szolgált kiindulási alapul. Ezt tanúsítják a királyi tanács helyes működési elveiről, valamint az elődök és a hagyományok tiszteletéről írottak, továbbá az „egy nyelvű és egy szokású ország” gyengeségével, illetve a „jövevények” gyámolításával kapcsolatos, legtöbbször idézni szokott megállapítások.¹¹ Ez a korabeli Európában valóban szokatlan tolerancia az etnikailag heterogén sztyeppei birodalmak uralmi módszereit megőrző hagyománnyal éppúgy összefüggésbe hozható, mint az István egyház- és államszervezési törekvéseit végrehajtó külföldi papok, katonák, építőmesterek és a királyi udvar más szakembereinek a nélkülözhetetlenségével. A liberális szelleműnek mondott 19–20. századi magyar nemzetiségpolitika előképének azonban természetesen nem tekinthető. Mint István törvényeiből és az *Intelmek*ből is jól látható, modern értelemben vett nemzet és nemzeti tudat a 11. századi Magyarországon még csírájában sem létezett; a politikai lojalitás szálai, valamint a társadalom alá- és fölérendeltségi viszonyai alapvetően nem a nyelvi-etnikai eredettől és hovatartozástól függtek.

Első királyunk törvényei és az *Intelmek*, amelyeket későbbi átírásokból ismerünk, természetesen nem magyar, hanem latin nyelven készültek. Latin nyelvű az a három oklevél is, amely István korából – ugyancsak átiratokban – fennmaradt: a pannonhalmi apátság kiváltságlevele 1002-ből, a pécsi püspökség alapítólevele 1009-ből, valamint a veszprémi egyházmegye határainak keltezetlen összeírása. Magyar nyelvemlékeink ebből az időszakból még nincsenek. Rendelkezünk viszont egy görög nyelvű oklevéllel – ugyancsak későbbi másolat –, amely a görög rítust követő veszprémvölgyi apácák monostorának alapítását rendeli el. Az oklevél kibocsátója és időpontja egyaránt vitatott. Egyesek szerint még Géza, illetve Géza és Sarolt intézkedett így a 10. század végén, míg mások Imre herceg feltehetően Bizáncból érkezett feleségéhez kötik a kibocsátást, és Istvánt sejtik a döntés mögött.¹²

¹¹ Veszprémy László szerk.: *Szent István és az államalapítás*, i. m. 41.

¹² Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*, i. m. 729.

A keresztény királyság szervezése természetesen nem ment akadályok nélkül. Az új hit terjedését és István világi hatalmát nemcsak a pogányok, hanem a nagyobb törzsi szállásterületek urai is veszélyeztették. Az új király legnagyobb vetélytársának anyai nagybátyja, a Gyulának is nevezett erdélyi Prokuj számított. A hadjáratban, amely 1003-ra tehető, István ismét nagy győzelmet aratott: Prokujt és feleségét, valamint két fiát egyaránt foglyul ejtette. Feltehetően anyjára és a rokoni kapcsolatra való tekintettel, foglyaival ezúttal kegyesen bánt. Nagybátyját feleségével együtt felügyelet alá helyezte, ám amikor az megszökött, és Vitéz Boleszláv lengyel fejedelemhez menekült, a feleségét váltságdíj nélkül utána engedte. A győzelmet követően István megalapította az erdélyi püspökséget, s az addig önálló – aranyban, ezüstben és sóban gazdag – országrészt erős kézzel uralma alá vonta. A törzsi szervezet helyett itt is területi alapon kialakított vármegyéket, illetve várispánságokat hozott létre. Ezek egyikének élére hadainak parancsnokát, Dobokát állította. Az át-szervezés következtében a bizánci rítusú régebbi görög püspökség idővel megszűnt, a latin rítusú pedig megszilárdult.

*István legyőzi
riválisait*

A következő néhány évben István a dél-erdélyi Keánnal, a Duna alsó folyása mentén honos ún. fekete magyarokkal – feltehetően a kabarokkal vagy azok egyik csoportjával –, s végül a Maros-vidéki Ajtonnyal is leszámolt. A korszak más fontos eseményéhez hasonlóan e leszámolások időpontjai és körülményei is bizonytalanok. A Keán elleni hadjáratról például csak annyit tudunk, hogy az erdélyi gyula legyőzése után került rá sor. Ám azt, hogy ki volt Keán, csak találgatni lehet. Egyesek szerint az Avar Kaganátus maradványának ura, mások szerint a Dél-Erdélyt uralmuk alá hajtó bolgárok fejedelme, ismét mások szerint maga a bolgár cár. Ajtonnyal ugyanez a helyzet. A forráshiánnyal küzdő történelmi képzelet olykor befolyásos törzsi vezérként, máskor pogány hajlamú királyi ispánként, ismét máskor a „kavar törzsek” utolsó kagánjaként láttatja.¹³ István Ajtony feletti győzelmét Bónis György 1003-ra, Györffy György 1008-ra, Kristó Gyula 1028-ra datálja, sőt létezik olyan vélemény is, amely 1017-re teszi az Ajtony halálával végződő ütközetet.¹⁴ Biztos viszont, hogy a bizánci rítus szerint megkeresztelkedett és szállásterületén egy bazilita kolostort is emeltető, ám hét feleséget tartó nagyúr legyőzője Doboka fia, Csanád volt. Az itt megszervezett újabb püspökséget és várispánságot, valamint Ajtony székhelyét, Marosvárt egyaránt róla nevezték el. A csanádi püspökség élére Imre herceg nevelője, a velen-cei származású Gellért került, akit korának híres egyházi szónokaként és Biblia-

¹³ A különböző feltevésekre részletesebben lásd Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*, i. m. 299–305.

¹⁴ Vö. Font Márta: *Államalapítás*, i. m. 30.

magyarázójaként tartottak számon, s akiben az *Intelmek* szerzőjét vagy legalábbis egyik inspirálóját sejtjük.

Hatalmának kiterjesztése és megszilárdítása érdekében István nemcsak a fegyverek erejét vette igénybe. Apja példáját szem előtt tartva a dinasztikus kapcsolatok létesítésére is nagy súlyt helyezett. E céltól vezérelve adta egyik leánytestvérét az Eger környéki kabarok vezéréhez, akit Abának vagy Aba Sámuelnek hívtak. (Más feltevés szerint a házassági kapcsolat már Géza idejében létrejött.) Bármikor történt is az esküvő és bárhogyan is hívták a sógort, tény, hogy az Abák elfogadták az Árpádok, illetve István vezető szerepét. Erre utal, hogy a királyi udvar egyik első ispánja – mint már utaltunk rá – az Abák közül került ki, s hogy az egri püspökség is az elsőők között – mindenképpen István uralkodásának első évtizedében – jött létre.

István
külpolitikája

Külpolitikai szempontból István ugyancsak atyja nyomdokain haladt. A belső építő munka zavartalanságának biztosítása érdekében lehetőség szerint minden szomszédjával békére törekedett. Ezért adta feleségül másik nővérét a velencei dózséhoz, Orseolo Ottóhoz, aki a német-római uralkodókkal és II. Bazileosz bizánci császárral egyaránt jó kapcsolatokat ápolt. Azzal, hogy a német királyi trónt 1002-től 1024-ben bekövetkezett haláláig Gizella testvére töltötte be, s II. Henrik néven 1014-ben császárrá is őt koronázták, az istváni békepolitika feltételei tovább javultak. Kisebb konfliktusokra mindazonáltal sor került. Ilyen volt az 1010-es évek közepén vagy utolsó harmadában II. Bazileosz bolgárok elleni hadjáratába való bekapcsolódás, amely 1019-re az első bolgár birodalom megsemmisülésével végződött. A magyar királyság déli szomszédja ettől kezdve hosszú időre a Bizánci Császárság lett. István arra törekedett, hogy az ereje teljében lévő keleti birodalommal békés viszonyt alakítson ki, s ezt el is érte. A déli határokat jelentő Száva–Duna vonal mentén uralkodása végéig béke és nyugalom honolt.

Kevésbé alakult harmonikusan a magyar–lengyel viszony. A viszály háttérben nemzetközi bonyodalmak, konkrétan Vitéz Boleszláv II. Henrikkel a Cseh- és Morvaország fölötti uralomért folytatott elhúzódó háborúskodása állt. Ennek során a lengyel fejedelem időnként a Vág völgyébe és más észak-magyarországi területekre is bebetört. Az ellenségeskedésnek a császár és Boleszláv között 1018-ban megkötött béke vetett véget.

Keleti irányból a besenyők fenyegették az új királyságot. A források szerint a hithű uralkodó álmodt, s így tudta időben riasztani erdélyi hadait, amelyek megsemmisítő vereséget mértek a „vadállati balgaságú”, „a nagy pástor nyáját és aklait” pusztító, s az „igazak legelőit marcangoló” hitetlenekre.¹⁵ Ennek időpontját ugyancsak homály feddi.

¹⁵ Érszegi Géza szerk.: *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 14.

Külső és belső ellenfelei fölött aratott győzelmeinek, s az egyházszervezés kezdeti sikereinek köszönhetően 1018 körül István megnyithatta a Jeruzsálemben vezető szárazföldi zarándokút magyarországi szakaszát. A különböző szent helyek – Jeruzsálem mellett mindekelőtt Róma és Aachen – felkeresésével a zarándokok bizonyosságot tettek hitük mellett, vezekeltek bűneikért és imádkoztak maguk vagy hozzátartozójuk gyógyulásáért vagy más ügyekért. A jeruzsálemi zarándokút a Dévénnyel szemközti Hainburg mellett érte el Magyarországot, majd innen Győr, Fehérvár, Tolna és Eszék környékének érintésével vezetett a Száváig, s onnan Belgrádon és Konstantinápolyon át Jeruzsálemig. A Burgundiától a Szentföldre tartó út mintegy négy hónapig, míg a magyarországi szakasz 19 napig tartott. A zarándokok útjának megkönnyítése érdekében István Konstantinápolyban és Jeruzsálemben is szállóhelyet, illetve szerzetesházat építtetett, és minden más módon is törekedett a Szentföldre igyekvők biztonságának szavatolására és megfelelő ellátásukra. A korabeli beszámolók nem is mulasztották el kihangsúlyozni, hogy a magyar király „mindennél biztosabb utat hozott létre, és amikor [zarándok] szerzetest látott, fogadta, és mérhetetlen ajándékokkal halmozta el”.¹⁶ Maga István nem járt a Szentföldön, viszont szeretett beszélgetni a segélykérés vagy hálaadás céljából az emlékhelyekre igyekvő és onnan élményekben gazdagodva hazatérő zarándokokkal.

*Zarándokutak
Magyarországon át*

Az Alpok elkerülésével Rómába vezető zarándokút ugyancsak átvezetett Magyarországon, és István az oda igyekvő utasokat is segítette. Erről tanúskodik a római Szent Péter-bazilika mellett építtetett szállóház s a hozzá tartozó prépostság. Az utóbbit 1776-ban bontották le; oszlopait a déli szárnyon épült sekrestyébe építették be. Egyes források szerint István Ravennában is építtetett magyar ispotályt, amelynek azonban – ha így volt – semmilyen nyoma nem maradt.

A viszonylag békés külkapcsolatok II. Henrik császár 1024-es haláláig tartottak. A száli frank uralkodóházba tartozó II. Konrád király, akit 1027-ben koronáztak császárrá, szakított elődje engedelkeny, a keresztény államok „békés egymás mellett élésének” elvét követő politikájával, s a német központú birodalomépítés korábbi koncepciójához tért vissza. Először – 1026-ban – István sógorát, a velencei dózsét űzte el, majd 1027-ben Dél-Itália, 1028-ban a csehek és 1029-ben a lengyelek ellen vezetett hadjáratot. A magyar királyság függetlensége is elfogadhatatlan volt számára. Ezért a német–magyar viszony is megromlott. István nem engedte át a császár egyik kémgyanús követét az országon, sőt katonái német területre is betörték. Erre hivatkozva 1030-ban Konrád haddal indult Magyarország ellen.

*II. Konrád császár
támadásának visszaverése*

¹⁶ Györffy György: *István király és műve*. Második kiadás. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó, 295.

hogy keleti szomszédját behódolásra bírja. Hadjárata azonban csúfos vereséggel végződött. István, aki a támadásról értesülve országos böjtöt és könyörgést rendelt el, a felperzselt föld taktikáját alkalmazva legyőzte ellenfelét. A kiéheztetett német sereget a magyar hadak részben megsemmisítették, részben Bécsig üldözték. Konrád leverésével, amely István legnagyobb katonai győzelme volt, elhárult az ország függetlenségére nyugatról leselkedő veszély. Az 1031-ben megkötött békében a magyar királyság még kisebb területekre is szert tett a Lajta és a Fischa között.

Néhány hónappal a Konrád fölött aratott győzelem után meghalt Imre herceg,

*Imre herceg halála és
az utódlás dilemmája*

István és Gizella sok gyermeke közül az egyetlen, aki megérte az ifjúkort. Vadkan oltotta ki az életét, ahogy évszázadokkal később Zrínyi Miklósét is. Szüleiéhez hasonlóan az ő életéről

is keveset tudunk. Neveléséről – mint már utaltunk rá – az 1030-ban csanádi püspökké szentelt Gellért atya gondoskodott, aki szentföldi zarándokújtát megszakitva kötött ki István udvarában. Amikor a herceg felserdült, szülei hozzá illő feleséget szereztek neki. Imre későbbi legendája szerint István „egy királyi nemzetségből származó szűz” kezét kérte meg fia számára,¹⁷ ám hogy pontosan melyikből, azt nem tudjuk. Valószínűsíthetően a görög császár egyik leányával kötött meg a frigy, de egy lengyel és egy horvát hercegnő személye is felmerült a lehetséges arák között. A házasságból gyermek nem született, így a halálos baleset után a feleség valószínűleg visszatért szülőföldjére.

Imre halála nemcsak mély fájdalommal töltötte el Istvánt, hanem súlyos dilemma elé is állította. Ki legyen az utódja, kinek a trónra lépését készítse elő? Az ősi magyar hagyományt követve a legközelebbi fiági rokonáét, Vazulét, aki apai nagybátyja, Mihály fia volt, avagy nőági unokaöccsét, a Velencében nevelkedett, de 1026 óta Magyarországon élő Orseolo Péterét? A kereszténység ügyét szem előtt tartva István Péter mellett döntött, s ezzel hosszan elnyúló viszálykodás magvát hintette el. Az utódlási harcok már István életében elkezdődtek. A különböző források egybevetéséből valószínűnek tűnik, hogy Vazul összeküvést szőtt István ellen, ám a betegeskedő király megölése nem sikerült. A megíúsított merénylet után István a bűnösöket elfogatta és megvakíttatta, Vazul fiait, Leventét, Andrást és Bélát pedig száműzte. Az viszont, hogy Vazul fülébe forró ólmot is öntetett volna, minden bizonnyal legenda, amelyet egy 14. századi krónika örökített az utókorra.

A helyzetet bonyolította és a kilátásokat rontotta, hogy Gizella és az új trónörökös közötti viszony sem alakult harmonikusan. Péter nem volt tekintettel Gizella életkorára, érdemeire és érzékenységre, Gizellának pedig azt lehetett nehéz tudomásul venni, hogy fia helyét egy idegen foglalja el. A 60 év körüli és

¹⁷ Érszegi Géza szerk.: *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 59.

egyébként is beteg király halálához valószínűleg ezek a körülmények is hozzájárultak. 1038. augusztus 15-én hunyta le szemét – országát és egyházát a hagyomány szerint a Szűzanya oltalmába és örökségébe ajánlva. Testét fehérmárvány szarkofágba helyezték, amelyet végakarátának megfelelően a még épülő székes-kehérvári bazilikában helyeztek el. A szarkofágon a lelkét mennybe vivő angyal ábrázolása látható. (II./2/a. kép)

Az utolsó évek viszálykodásai ellenére István négy évtizedes uralkodása rendkívül sikeresnek és eredményekben bővelkedőnek tekinthető. Legnagyobb horderejű döntése a nyugati kereszténységhez való csatlakozás volt, amelynek következtében a Magyar Királyság a latin írású és műveltségű Európa részévé és annak megbecsült tagjává vált. Az egyházi szervezet folyamatos terjeszkedésének és István rendelkezéseinek köszönhetően az istenhívó keresztények száma érdemben nőtt, noha az ősi vallási képzetekben még sokan és sokáig hittek. Tettéről és törekvéseiről Európa írástudói már életében s azt követően is mindig nagy elismeréssel szóltak. Ugyancsak nagy jelentőséggel bírt, hogy a törzsi-nemzetségi szállásterületek laza konglomerátuma helyén külső határokkal rendelkező, olyan egységes elveket követő jogi-közigazgatási szervezetet hozott létre, amely a modern területi állam alapjait vetette meg. A mozgó sátorlábortakat szerte az országban helyhez kötött falvak kezdték felváltani; a megyék élén álló ispánok várai körül megjelentek az első városok magjai. A közösségi tulajdon mellett terjedt a földmagántulajdon, amely tovább növelte a valaha egyenlő szabadok közötti különbségeket. A kereskedelemben használatos értékmérő továbbra is a tinó, illetve a bizánci arany maradt, amelyek mellett azonban megjelentek az első magyar pénzek is. A II. Henrik érméire emlékeztető első ezüstdénárok kibocsátására valószínűleg közvetlenül István koronázása után került sor. A rendszer- és életformaváltás, amely már az erdélyi gyulák és Géza alatt elkezdődött, persze hosszú és visszaesésekkel tarkított folyamat volt, amely István uralkodása alatt még korántsem fejeződött be. Megszilárdult viszont annyira, hogy a pusztulás, illetve a felszívódás veszélye, amely a hunok, avarok és más Európába tévedt keleti nomád népek végzete lett, végleg elháruljon a magyarok feje fölül. István helye a legnagyobb magyar államférfiak között ezért megkérdőjelezhetetlen.

A mérleg

A Szent István-i államrend válsága és megszilárdulása

Belharcok

István halálát követően anarchikus állapotok köszöntöttek az országra. Az 1038 utáni négy évtizedben a trónkövetelők belharcai kilencszer hoztak idegen sereget az országba; hat uralkodó váltotta egymást a trónon, s közülük hárman erőszakos halált haltak. A meg-megújuló hatalmi harcok felhajtó ereje a régi és az új rend, a pogányság és a kereszténység közötti társadalmi és világnézeti ellentét volt, amely időnként magyarok és idegenek viszálykodásává egyszerűsödött. A válságos helyzetek kialakulásához hozzájárult a két szomszédos nagyhatalom, a Német-római Birodalom és a Bizánci Császárság, amelyek minden adandó alkalmat megragadtak, hogy kiterjesszék befolyásukat a Magyar Királyságra. Ez a törekvés időnként a pápaságot is jellemezte. Hasonló válságokkal a régió más, újonnan alakult keresztény államai, például a Lengyel vagy a Horvát Királyság is küzdött.

A trónra lépését követő első években Orseolo Péter (1038–1041 és 1044–1046) István egyházpolitikájának folytatására törekedett. Befejezte a pécsi Szent Péter-székesegyház építését, és Vác székhellyel új püspökség szervezésébe fogott. Az Istvánra jellemző megfontoltság, bölcsesség és kompromisszumokra való képesség azonban hiányoztak belőle. Nemcsak II. Konrád fiával, a Nagy Károlyéhoz és I. (Nagy) Ottóéhoz fogható nagy hatalommal rendelkező III. Henrik német királlyal, hanem a bolgárok támogatása miatt a Bizánci Császársággal is konfliktusba keveredett. Nem ügyelt eléggé Gizella és a magyar előkelők érzékenységére sem. „Magyarország nemeseit – mint a krónikás hagyomány megőrizte – megvetette”, s „vadállati módon ordító németekkel” és „fecske módjára fecsegő olaszokkal” vette körül magát. Emellett csatlósáival együtt felettébb „kicsapongó” életmódot folytatott, és „senki sem lehetett biztos feleségének tisztasága, leányának vagy húgának szüzessége felől”.¹⁸ A hatalomból kiszorult magyar vezetők Aba Sámuellel az élükön mindezek miatt fellázadtak ellene, és háromévi uralkodás után az ország elhagyására kényszerítették.

Aba véres leszámolással kezdte királyságát (1041–1044), majd szabad utat engedett a különböző pogány törekvéseknek. Mérsékelte a püspökök hatalmát, visszakövetelte az egyháznak tett adományokat, sőt a világi urak privilégiumait is korlátozni kívánta. A 14. századi krónika szerint nemcsak az idegeneket,

¹⁸ Katona Tamás szerk.: *Képes krónika*. Budapest, 1971. Magyar Helikon, 48–49.

hanem a magyar előkelőket is megvetette, s mindig „a parasztokkal, nemtelenekkel tartott”, valamint ítélkezésében nem tett különbséget „urak és szolgák” között.¹⁹ Ezért vele szemben is ellenállás bontakozott ki. Miután a szervezkedés kitudódott, Aba a magyar vezetőket is megtizedelte. Az elégedetlenkedők közül ötvenet minden vizsgálat nélkül lefejeztetett vagy karóba húzatott. Azok közül, akik megmenekültek, többen III. Henrik udvarában találtak menedéket, ahol elűzése óta Orseolo Péter is tartózkodott. A német király, aki a viszálykodást kihasználva már korábban is benyomult a nyugati magyar területekre, 1044 nyarán újabb hadjáratot vezetett. A döntő ütközetre, amely Aba megsemmisítő vereségével végződött, a Győr melletti Ménfőnél került sor július 5-én, ugyanazon a napon, mint amelyiken 907-ben Pozsony mellett a magyarok arattak győzelmet a német hadak fölött. A menekülő Abát ellenlábasai elfogták, és kivégezték. Rokonai előbb a Gyöngyös melletti Abasáron temették el, majd valószínűleg átvitték a 11. század közepén épült román stílusú feldebrői templomba. *(II./3/a. kép)* Az eredetileg 20×20 méteres, négyzet alakú kápolnára, amelyet azóta többször átépítettek, ma már szinte semmi sem emlékeztet. A román stílusban épült altemplom azonban ezer évvel korábban is úgy nézett ki, ahogy ma látható, leszámítva freskóit, amelyek a 12. században kerültek a falakra.

A ménfői csata után ismét Péter került a trónra, ám ezért súlyos árat kellett fizetnie. 1045 nyarán, amikor III. Henrik Székesfehérvárra látogatott, Péter átadta neki aranyozott királyi lándzsáját, amellyel mintegy elismerte, hogy az 1046-ban császárrá koronázott német uralkodó hűbérese lett. Lehetséges, hogy István király koronája is ekkor került vissza Rómába, ahol egy ideig a vatikáni Szent Péter-templomban őrizték. Mindez egyáltalán nem növelte Péter népszerűségét. Gellért csanádi püspök és a körülötte csoportosuló főemberek Vazul külföldre menekült fiainak ajánlották fel a trónt, míg az ország keleti felében a békési Vata vezetésével pogánylázadás tört ki. A haját ősi magyar szokás szerint részben leborotváló, részben farkocskba fonó Vata annak idején Aba Sámuelhez hasonlóan elfogadta István főhatalmát, és az uralkodói elvárásnak megfelelően keresztvíz alá hajtotta fejét. A pogányság iránti nosztalgiai azonban megmaradtak, s a zavaros helyzetben ezek kerekedtek benne felül. A lázadók hírért vették András és Levente hazatérésének, s melléjük szegődve vonultak Székesfehérvár felé. Útközben törtek, zúztak, s a királyi hercegek elé siető Gellért püspököt három püspöktársával együtt a pesti révnél megölték. Péter ismét menekülni kényszerült, s valószínűleg ekkortájt hagyta el az országot Gizella királyné is, aki Passauban telepedett le, s az ottani bencés kolostor apátnőjeként fejezte be életét 1060 körül. Sírja is ott található. Az a magyar köztudatban elterjedt feltevés tehát, mely szerint élete végéig Veszprémben maradt, és ott is temették volna el, legenda.

¹⁹ Uo. 52.

*I. András trónra
lépése és a pogányok*

Mivel a pogánynak maradt Levente gyorsan, valószínűleg már 1046-ban elhalálozott, Péter örökébe András (1046–1060) lépett. A Vata vezette felkelők azt kérték tőle, hogy az idegeneket elzavarhassák, a püspököket, a papokat és az egyházi tized beszedőit megölhessék, a templomokat lerombolhassák, és a keresztény hitet elhagyva újra pogány módon élhessenek. I. András azonban, akit száműzetése alatt megkereszteltek, s akinek a felesége is keresztény nő, a kijeji fejedelem ortodox hitű leánya volt, hatalomra kerülése után erős kézzel számolt le a lázadókkal. Bár az elfogott Pétert megvakíttatta, a keresztény államrendet nem felszámolni, hanem megszilárdítani akarta. Nevéhez fűződik a bihari püspökség létrehozása azzal a céllal, hogy a keresztény hit terjesztésével a pogányságot az ország keleti részein is visszaszorítsa. Emellett legalább három bizánci rítusú monostort alapított, s valószínűleg a szávaszentdemeteri bazilita szerzetesi közösség megszervezésében is részt vállalt. A pogányok által megölt latin rítusú papok pótlására elsősorban a III. Henrikkel szembenálló Lotaringiából és északfrancia területekről hozott klerikusokat. Az új bihari püspök és a kalocsai érsek egyaránt közülük került ki.

*Az első magyar
nyelvmélték*

Saját temetkező egyházaként 1055-ben András alapította a tihanyi bencés apátságot is. Az apátság alapítólevele első eredetiben ránk maradt oklevelünk, s egyben az első magyar nyelvméltékünk. Ebben szerepel a „*feheruuaru rea meneh hodu utu rea*” szóösszetétel, amely mai magyar változatban így hangzik: *Fehérvárra menő hadútra*. I. András környezetében készülhetett a későbbi összeállításokból rekonstruálható latin nyelvű magyar ősgeszta is. A pogánysággal szembeforduló, s azt tűzzel-vassal irtó király számára kellemetlen lett volna megírni és az utókorra hagyományozni, hogy apját, Vazult István fosztotta meg látásától és hallásától, s az államalapító számlájára írandó az is, hogy őt magát testvéreivel együtt száműzték az országból. András ismeretlen történetírója ezért azt a megoldást választotta, hogy a véres büntetés terhét István válláról Gizelláéra, az idegenből jött „gonosz asszonyra” helyezte át, akit ráadásul még Péterrel is rokonságba hozott. Gizella – ebben a megközelítésben – a magyar királyság első bűnbakjának tekinthető.

Helyzetének erősítése érdekében 1048 táján András hazahívta másik testvérét, Bélát Lengyelországból, aki ott kiváló katonai képességekről tett tanúbizonyosságot, és feleséget is a lengyel uralkodói családból kapott. András az ország mintegy egyharmadának irányítását átengedte öccsének. Ezzel létrejött az ún. dukátus vagy hercegség intézménye, amely keleten a bihari részeket, észak-nyugaton pedig Nyitrát és környékét foglalta magában. Ezeken a területeken Béla a királyt megillető jogokkal rendelkezett. Pénzt veretett, s külön udvartartást tartott fenn.

András eleinte zavartalanul működött együtt öccsével, amire szükség is volt. III. Henrik ugyanis nem egykönnyen mondott le a Magyar Királyság fölötti

hűbérúri jogáról. Több kisebb határ menti összecsapás után 1051 nyarán ismét nagy sereggel indult Magyarország ellen. Az eseményeket megörökítő krónikás szerint egészen Székesfehérvárig hatolt. Innen azonban kénytelen volt visszafordulni, mert a felperzselt föld taktikáját alkalmazó magyarok megfosztották a szükséges utánpótlás lehetőségétől. Ezért és a gyakori magyar rajtaütések miatt a németek végül meghátráltak. A Vértes nevű hegység a hagyomány szerint arról kapta nevét, hogy a páncélos katonák vértjeiket eldobálva rohanvást menekültek Bécs felé.

A következő év nyarán újabb német támadás következett, ezúttal Pozsony vára ellen. Győzniük azonban ekkor sem sikerült. Egy Zotmund nevű, jól úszó magyar vitéz ugyanis az éj leple alatt megfürta az élelemmel és fegyverekkel megrakott, Dunán horgonyzó német hajókat. A *Képes krónika* által lakonikus rövidséggel megörökített fegyverténynek Vörösmarty Mihály állított emléket *A Búvár Kund* című, 1829-ben született versében.

Zotmund vitéz
(Búvár Kund) hőstette

A kétszeres magyar győzelem után elhúzódó béketárgyalások kezdődtek, amelyek csak 1058 őszére zárultak le. Az új német uralkodó, IV. Henrik lemondott apja Magyarország feletti hűbérúri jogigényéről, s András 1053 körül született fiának, Salamonnak ígérte nővére, az ugyancsak kiskorú Judit kezét. A házasság feltételül szabták, hogy Salamon valóban öröklje apja trónját. Ezt bebiztosítandó András 1057 és 1058 fordulóján megkoronáztatta, és társuralkodójává tette fiát. A német–magyar kapcsolatok alakulása szempontjából ez felettébb ígéretes lépés volt. A békével és az újabb dinasztikus kapcsolattal lezárulni látszott az a közel negyedszázados időszak, amikor az ország folyamatosan a német hűbéri alávetés fenyegetettségében élt. Belpolitikailag viszont újabb viszályok forrásává vált. Az András és Béla közötti addigi jó viszony Salamon királysága miatt ugyanis megromlott. Béla családjával együtt Lengyelországba menekült, ahol sereget kezdett gyűjteni bátyja ellen. Az 1060-ban visszatérő Bélával szemben András csatát veszített, és az ütközetben kapott sebeibe hamarosan belehalt. Hívei akarátának megfelelően a tihanyi apátságban temették el, amelynek román stílusú altemplomában sírja ma is megtalálható. Salamon viszont jegyesével együtt Németországba távozott.

I. Béla (1060–1063) trónra lépése után ismét fellángoltak a keresztényellenes indulatok. Az 1061-es székesfehérvári országos tanácskozásra összegyűlt tömeg azt követelte az új uralkodótól, hogy „atyáink szokása szerint pogány módra éljünk; hadd kövezzük meg a püspököket, ontsuk ki a papok belét, öldössük le a deákokat, akasszuk fel a dézsmaszedőket, romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat”.²⁰ Vélhetően ekkor törtenhetett, hogy a rombolástól és a rablástól tartó fehérvári klerikusok kiemelték István tetemét a szarkofágból, és a bazilika padozata alatt kiképzett kőszírba

Az utolsó
pogánylázadás

²⁰ Uo. 69.

rejtették. Erről az első magyar nyomtatású könyv, az 1473-ban megjelent ún. *Budai krónika* tudósít. Ugyanebből értesülünk arról is, hogy ekkor választották le a testről a mumifikálódott jobb kezét, amelyet a bazilika kincstárában helyeztek el, ahonnan a kincstár őre, Mercurius utóbb eltulajdonította, s a Berettyó melletti családi monostorukban rejtette el.²¹

A papok elővigyázatossága, ha igaz egyáltalán a fenti történet, végül túlzásnak bizonyult. Háromnapi gondolkodás és erőgyűjtés után ugyanis az új király is leszámolt a pogány restauráció kísérletével. A királyi csapatok a tömeget szétzavarták, az elfogottakat béklyóba verték és megkorbácsolták, a hangadókat pedig kardélre hányták. A tömegelégedetlenség lecsillapítása érdekében Béla ugyanakkor néhány engedményt is tett. Elengedte az adók és a tartozások egy részét, valamint ármaximálást rendelt el. Annak érdekében, hogy a misékről semmi se vonja el a keresztényeket, az addig vásárnaponként tartott vásárokat áthelyezte szombatra. Intézkedései is hozzájárultak ahhoz, hogy pogánylázadásra a Magyar Királyság területén többé nem került sor, s hogy a kereszténység egyre mélyebb gyökereket eresztett.

Miután dömösi udvarházában ráomlott a trónszék, és I. Béla belehalt sérüléseibe, IV. Henrik minden ellenállás nélkül bevonult Székesfehérvárra, és királlyá koronázta Salamont (1063–1074). Az apák akaratának megfelelően a király ezt követően feleségül vette a császár testvérét, Juditot, s ezzel elkerülte, hogy formálisan is IV. Henrik hűbéresévé váljon. Ajándéktárgyként ekkor került német kézre az a 10. században készült, aranyveretes, díszes szablya, amelyről a kortársak azt tartották, hogy Attila fegyvere volt, Bécsben viszont Nagy Károly kardjaként őrzik a német koronázási jelvényekkel együtt.

A Béla-fiakkal való együttműködés reményében Salamon felújította a dinasztikus hatalommegosztás hagyományát, s a hercegség Nyitra környéki részeit László, a bihari részeket pedig Géza gondjaira bízta.²² A hatalommegosztás éveken át jól működött. Ennek köszönhető, hogy az uralkodó

*A besenyők
legyőzése*

²¹ Szent István kétszeri eltemetésének koncepcióját, amely Györffy György nevéhez kötődik, nem mindenki tartja meggyőzőnek. Az 1970-es évek fehérvári régészeti feltárásait irányító Kralovánszky Alán szerint semmi sem utal arra, hogy az 1060 körüli zavargások a halott István személye ellen irányultak volna, s a fehérvári papok feltételezett veszélyérzetét ezért semmi sem bizonyítja. Véleménye szerint az István holttestét tartalmazó szarkofágot már 1038-ban a templom padozata alatt helyezték el, s a jobb kézfej leválasztása röviddel a felemelés előtt történhetett. Mercurius őrkanonok és fia. Katapán prépost – a bazilika legfőbb gazdája –, akik könnyedén lejuhattak a sírboltba, ily módon kívántak saját erekléhez jutni. (Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultushelyének kérdése. In Glatz Ferenc és Kardos József szerk.: *Szent István és kora*, i. m. 166–172.

²² Erre és a dukátus történetére részletesen lásd Zsoldos Attila: Bihar megye korai története. In *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről I.* Nagyvárad, 2014, Varadinum Kulturális Alapítvány, 167–190.

és a hercegek 1068-ban sikeresen vették fel a harcot a zsákmány-, sőt talán területszerzés reményében Erdélyre törő besenyő hadakkal. A döntő ütközet, melynek során a magyarok az összes foglyot kiszabadították, és a besenyőket véres harcban megfutamították, a Dés melletti Kerlésnél, még pontosabban a Cserhalom nevű dombnál zajlott le. Ehhez kapcsolódik az a legendás történet, mely szerint a valóban daliás termetű László herceg üldözőbe vette az egyik menekülő „kun” – valójában besenyő – vitézt, akit párviadalban legyőzött, és így megmentette a fogságában lévő magyar leány életét. A német hajók 1052-es elsüllyesztéséhez hasonlóan a kerlési csata történetét is Vörösmarty Mihály irodalmasította *Cserhalom* című eposzában. A legenda egyes jeleneteit számos középkori templomunk – például a gelencei (Háromszék) és a kakaslomnici (Eperjes mellett) freskói is megőrizték. (II./5/a. kép)

Salamon és a Béla-fiak következő fegyverténye Nándorfehérvár elfoglalása volt a besenyőket segítő bizánciaktól 1071-ben. Az ostromot követő zsákmányelosztás során azonban súlyosan összekülönböztek a győztesek. Ezért és Géza feléledő uralkodói ambíciói miatt Salamon megfosztotta unokatestvéreit a hercegi hatalomtól. A vita eldöntését szokás szerint fegyveres híveikre bízta, miközben felajánlásokat tettek Istennek, és buzgón imádkoztak a dinasztia védőszentjeihez, mindenekelőtt Szűz Máriához és Szent Mártonhoz. Az ütközet 1074. március 14-én zajlott le Vác közelében, Mogyoródnál. A hercegek csapatai, melyeket László irányított, nagy győzelmet arattak a király hadai fölött. Salamon a nyugati határszélre menekült, ahol híveivel és a királynéval együtt Moson és Pozsony várában rendezkedett be. Az ország egyéb területein ugyanakkor Géza (1074–1077) vette át a hatalmat, aki a hercegség vezetésével Lászlót bízta meg.

Mivel Salamon a kincstárral együtt a királyi felségjelvényeket is magával vitte, Géza a Szentszékhez fordult új koronáért. A római katolikus egyház akkori feje, VII. Gergely pápa az ún. clunyi reformeszmék jegyében célul tűzte ki az egyház belső megújítását. Fellépett a papság elvilágiasodásával szemben; tiltotta az egyházi tisztségek vásárlását (szimónia), és szorgalmazta a papi nőtlenség betartatását. Ugyanakkor törekedett a német-római császártól és minden más világi hatalomtól való függetlenedésre. Magának követelte a püspökök kinevezési jogát (invesztitúra), és úgy képzelte, hogy a pápa nemcsak lelkiekben, hanem világi ügyekben is a császár és más uralkodók fölött áll. IV. Henrikkel ezért hosszán elnyúló konfliktusba keveredett, amelynek egyik legismertebb epizódja a császár vezeklése volt előtte az itáliai Canossa városában, 1077 januárjában. Mindezek ellenére Gergely pápa kezdetben a német császár támogatását élvező Salamont ismerte el törvényes magyar királynak. Később viszont módosította álláspontját. A Magyar Királyság feletti pápai hűbéruraság elismerésének fejében késznek mutatkozott Géza trónigényének a támogatására. Hűbérúri ambícióinak ideológiai alátámasztásaként

Az investitúra-
harc

azt hangoztatta, hogy a magyar királyi méltóság Rómából ered, s Szent István, akinek a koronája és lándzsája ugyancsak Rómában található, halála előtt Szent Péter oltalmába ajánlotta országát. A Magyar Királyság így valójában mindig a római szentegyházhoz tartozott, s a jövőben is oda kell tartoznia.

Géza egyensúlyi politikája

A pápai főhatóság Géza számára ugyanolyan elfogadhatatlan volt, mint a német-római császár hűbérurasága. Ezért meglepő, de logikus lépésre szánta el magát: addigi ellenfele, a bizánci császár felé közeledett. 1075-ben szövetségre lépett VII. (Dukász) Mihállyal, s a remélt elismerés és támogatás fejében lemondott Nándorfehérvárról. A szövetséges viszonyt szokás szerint házassági kapcsolat erősítette meg. Az éppen megözvegyült Géza egy bizánci hercegnőt kért és kapott feleségül. A feleséggel együtt egy új korona is érkezett az országba, amely a 12. század vége felé összeállított Szent Korona alsó részeként (*Corona Graeca*) maradt reánk. A koronát díszítő zománcképek a Pantokrátor, vagyis a mindenható Krisztus, Dukász Mihály és Mihály fia mellett I. Gézát is megörökítették. A koronázási paláston látható István-ábrázolás után ez a második hitelesnek tekinthető királyportrénk.

A dinasztikus házassággal és a koronaküldéssel megerősödött bizánci befolyás ellensúlyozása érdekében Géza folytatta elődei latin rítusú egyházszervezői munkáját. Uralkodása alatt fejeződött be a váci székesegyház építése, amit még Péter kezdett el első királysága idején, s amelynek a folytatására a mogoródi csata előtt Géza fogadalmat tett. A régészeti feltárások szerint ez a székesfehérvárihoz hasonlóan háromhajós és kereszthajó nélküli, ám kisebb méretű bazilika volt. Az ilyen elrendezésű templomforma a magyar romanika legkedveltebb épülettípusává vált. Géza betartotta egy újabb bencés kolostor alapítására tett ígéretét is. Az apátság a nyitrai hercegség területén, a Garam völgyében épült fel. A garamszentbenedeki apátsághoz tartozó háromapszisos és toronypárral ellátott román stílusú bazilikára ma már csak néhány fal- és padlómaradvány emlékeztet. A helyén látható gótikus stílusú templom a 14–15. században épült. Egész uralkodásának mérlegét megvonva kijelenthető, hogy Géza sikeresen egyensúlyozott Kelet és Nyugat, illetve a pápaság és a Német-római Birodalom között, s ezzel számos utódjának szolgált követendő példával.

László király törekvései és törvényei

Mivel fiai – Kálmán és Álmos – még kiskorúak voltak, Gézát idősebb öccse, László (1077–1095) követte a trónon. László nemcsak magas termetével, hanem katonai képességeivel és az egyház bőkezű támogatásával is kitűnt kortársai közül. (II./5/b. kép) Az ország világi főemberei és egyházi vezetői ezért egyaránt kitüntették bizalmukkal. Nem támogatta viszont Salamon és a mögötte álló IV. Henrik, akiket László a császár német ellenfeleivel együttműködve próbált semlegesíteni. E célból vette feleségül Rajnai Rudolf német ellenkirály leányát is, ami Salamon házasságával együtt jól mutatta a 11. századi Magyar Királyság közép-európai jelentőségét. Diplomáciai

lépései, melyekhez újabb katonai sikerek – például Moson elfoglalása – társultak, a pápát arra ösztönözték, hogy hűbérúri igényéről lemondva elismerje Lászlót legitim magyar királynak. Mindezek hatására 1081-ben Salamon meghódolt László előtt, és a királyi felségjelvényekkel együtt átadta neki addigi menedékét: Pozsony várát. A következő évben azonban már összeesküvést szőtt unokatestvére ellen, mire az bebörtönöztette Visegrádon. Róla nevezték el a visegrádi vár ma is meglévő Salamon-tornyát, amely azonban jóval a fogoly halála után, a 13. század közepén épült.

Az elmúlt évtizedek szűnni nem akaró belviszályai alaposan megrendítették az István alatt kialakított jogrendet, mindenekelőtt a magántulajdon és az egyház tiszteletét. László egyik legfőbb törekvése ezért a század első évtizedeiben kialakított társadalmi rend helyreállítása, illetve megszilárdítása volt. Ennek érdekében számos új törvényt fogadtatott el. Bár neve alatt három törvénykönyv is ránk maradt, valószínű, hogy a III-as sorszámmal ellátott, de időben első még trónra lépése előtt, talán Géza vagy Salamon uralkodása alatt keletkezett. Ennek legfőbb célja az elharapózó tolvajlások visszaszorítása volt. A II. törvénykönyvként nyilvántartott dekrétum elsősorban ugyancsak erre törekedett. Ez utóbbi kimondta, hogy a lopáson ért szabadot és rabszolgát egyaránt fel kell akasztani, s azokat, akik az akasztás előtt a templomba menekülnek, meg kell vakítani. Szigorú büntetés várt az uraiktól elszökött szolgákra vagy szegény szabadokra, az ún. kóborlókra is. A büntettek bizonyítására vagy cáfolatukra szolgáltak az ún. istenítéletek, amelyeknek két formája volt: a tüzesvas- és a forróvíz-próba. Ez a templomokban, papok közreműködésével lezajló eljárás az első esetben azt jelentette, hogy a kézbe vett tüzes vassal a vádlottnak meg kellett tenni néhány métert, a második esetben pedig azt, hogy a forró vízből ugyancsak csupasz kézzel ki kellett venni egy tárgyat. A sérült kezét bekötötték, a pólyát lepecsételték, és néhány nap múlva szemrevételezték a sérülést. Ha a seb elgennyesedett, akkor a vádlott bűnös volt, ha gyógyulni látszott, akkor ártatlan. Miután az 1215-ös lateráni zsinat az istenítéleteket megtiltotta, alkalmazásuk a 13. század közepére Magyarországon is megszűnt. Addig azonban szélteben-hosszában gyakorolták.

A III. és a II. törvénykönyvtől eltérően az I., amelyet a szabolcsi zsinat fogadott el 1092-ben, nem világi, hanem főleg egyházi ügyekkel foglalkozott. A gyűlés körülményei és az a tény, hogy nem az esztergomi érsek, hanem az uralkodó elnökölte, arra utalnak, hogy a gregoriánus elvektől eltérően László Istvánhoz hasonlóan a magyar egyház vezetőjének tekintette magát. Az elfogadott határozatok egy része ugyancsak figyelmen kívül hagyta a pápai előírásokat. A szabolcsi törvények például csak a papok másodszori nőülését tiltották, és azt, hogy rabszolgánővel éljenek együtt hitese helyett. Egyébként engedélyezték a családi életet. Ettől eltekintve László mindenben az egyház megrendült tekintélyének helyreállítására és a keresztény erkölcsök betartatására törekedett.

A zsinati határozatok előírták a pogánylázadások idején elpusztult vagy megrongált templomok helyreállítását, és megerősítették a vasárnapi vásározás tilalmát. Azokat, akik elmulasztották a vásár- és ünnepnapokon celebrált miséket, veréssel büntették, és elvették a lovukat, ha volt nekik. A templomoktól nagy távolságra lakóknak viszont megengedték, hogy ne személyesen, hanem küldötteik által képviseljék magukat a szertartáson. Azoknak, akik pogány szokás szerint még mindig „kutak mellett” áldoztak, vagy „fákhoz, forrásokhoz és kövekhez” ajándékokat hordtak, egy ökör volt a büntetésük. Nagyon szigorúan védték a házasság intézményét is. A „más férfival fajtalankodó nőt” férje minden további nélkül megölhette, s tettéről csak Istennek tartozott számadással. A férfi és a nő merőben más társadalmi megítéléséből következett, hogy a férjek házasságtöréséről a törvények nem szóltak. Azt viszont előírták, hogy a nők megerőszkolásáért ugyanolyan vezeklés járt, mint az emberölésért, vagyis pénzben vagy tinókban leróható kisebb-nagyobb anyagi büntetés az elkövető és az áldozat jogi státusától függően.

A III. törvénykönyv több passzusa foglalkozott a zsidókkal, akik az ország muszlim népcsoportjaival együtt a korabeli távolsági kereskedelem nagy részét bonyolították. Egyik legnagyobb közösségük Esztergomban élt, ahol a század közepére zsinagógát is építettek maguknak. Azzal, hogy I. Béla a vásározást vasárnapról szombatra helyezte át, a zsidó kereskedőket már sérelem érte. A szabolcsi zsinat ezt most több más korlátozással toldotta meg. Megtiltották a keresztények és a zsidók közötti házasságot, keresztény szolgát zsidók nem alkalmazhattak, s munkaeszközeik elkobzásával büntették a vasárnapi munkát.²³

*I. István szentté
avatása*

László konszolidációs politikájának fontos részét képezte saját uralkodásának összekapcsolása István regnálásával, s ennek részeként a mintaadó-
nak tekintett államalapító és a krisztianizációban kiemelkedő szerepet játszó más személyek szentté avatásának kezdeményezése. Az akkori meggyőződés szerint a szentek, vagyis a különleges tulajdonságokkal felruházott emberek a keresztény tanokat követő példaszerű életvitelük jutalmaként haláluk után a mennyországba, az Atya jobbára kerültek; a siker reményében lehetett hozzájuk imádkozni, illetve közbenjárásért könyörögni. A kanonizálás fontos része volt a jelölt életrajzának ismertetése, amelynek legalább néhány csodás eseményről is be kellett számolnia. László és környezete mindennek tudatában volt, és már az 1070-es évek végétől készült a végül 1083-ban megindított eljárásra.

István életrajzát először az ún. nagyobb legenda mesélte el, amelynek a szerzőjét nem ismerjük. Kétségtelen viszont, hogy az 1080-as évek elején készült, és

²³ Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, 2000, Osiris, 233–248.

a szentté avatás célját szolgálta. Ennek megfelelően kifogyhatatlan volt a király hitbéli buzgalmának és egyéb vallásos erényeinek – jámborságának, kegyességének és irgalmasságának – a magasztalásában. Ugyancsak bőkezűen sorjázta azokat a csodás eseteket, amelyekkel Isten már földi életében kitüntette a királyt, így például: születéséről apja már fogantatása előtt értesült, betegeket gyógyított csodás módon, „titkos sugallat” figyelmeztette a besenyők támadására, s amikor Konrád Magyarországra támadt, Isten István imáját meghallgatva fordította vissza hamis hírnökök révén a német hadakat.²⁴

István mellett előkészületek történtek a mártírhalált halt Gellért püspök és Imre herceg, valamint két Nyitra környéki remete, András-Zoerard és Benedek szentté avatására is. Az utóbbiak rövid legendáját Mór pécsi püspök már korábban elkészítette – ez az első magyar szerzőtől származó latin nyelvű irodalmi alkotás. Gellértről és Imréről valószínűleg szintén készültek ilyen életrajzok, ám ezek eredeti formájukban nem, csak későbbi változatokban maradtak ránk.

Az öt személy 1083-as szentté avatása közül legnagyobb jelentőséggel természetesen Istváné bírt. László ceremóniamesterei ezért úgy intézték, hogy az államalapító testének felemelése alkalmat adjon az eljárást igazoló újabb csodákra. Augusztus 15-ére, István halálának 45. évfordulójára országos gyűlést hívtak össze Székesfehérvárra, kérve, hogy a csodás gyógyulásban reménykedő betegek is jöjjenek el. Az augusztus 19-ei vecsernyére, amelyen a király is megjelent, így aztán nemcsak a templom, hanem annak környéke is megtelt emberekkel, akik – mint egy későbbi legendája beszámol róla – izgatottan várták „az isteni irgalom jótéteményeit a boldog férfi érdemeiért”. A csodák egy „inaszakadt”, tehát béna 12 éves ifjúval kezdődtek, aki addig sem kezét, sem lábát nem tudta használni, most azonban egyik percről a másikra „visszanyerte egész teste épségét”, és „fürgén odaszaladt az oltárhoz”. Utána egy idegzsugorodásban szenvedő hétéves kisfiú csúszott négykézláb a sírhoz, akinek hirtelen ugyancsak „megszilárdult térde-lába”. Ez a királyt is annyira meghatotta, hogy az örömtől sírva karjaiba kapta a gyermeket, s az oltárhoz szaladt vele, ahol hálaadó imát mondott. A tömeg, amely egész éjjel a templomban maradt, ujjongott, és újabb csodákra várt.²⁵

Másnap, amikor István testének a felemelése megtörtént, tovább folytatódtak a csodás események. Egy özvegyasszony fia a sír mellé helyezve feltámadt halottaiból, egy haldokló pedig teljesen visszanyerte korábbi testi erejét. De csodálkozásra adott alkalmat a sír kibontása is, amelyből „az édes illat oly hévsége árasztott el minden jelenlevőt, hogy azt hitték, az Úr paradicsomi gyönyöreinek közepébe ragadtattak. Maga a koporsó színültig volt kissé vöröslő, szinte olajjal kevert vízzel”, amelyet hiába mertek ki, „annál több áradt a helyébe, s töltötte

²⁴ Érszegi Géza szerk.: *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 27.

²⁵ Uo. 43–44.

meg a koporsót”. A király földi maradványait ebből a balzsamillatú folyadékából szedegették össze, majd fehér gyolcsba burkolva egy ezüstládában helyezték el.²⁶

A kanonizálással egyidejűleg László közkegyelmet rendelt el. Ennek révén Salamon is visszanyerte szabadságát, aki azonban a trón elvesztésébe továbbra sem tudott belenyugodni. Előbb IV. Henriktől remélt támogatást, majd mikor ebben csalatkozott, a moldvai besenyőkhöz fordult. Azok, miután Salamon nekik ígérte Erdélyt, 1085-ben be is törtek az országba, ám László Munkács közelében útjukat állta, és kiszorította őket az országból. Salamon egy ideig még a besenyőknél maradt, majd a legenda szerint szerzetesnek állt, és az isztriai Pólában halt meg. Ottani állítólagos sírköve ma is megtekinthető.

Bár a pápaság eleinte nem ismerte el a természetes halált halt és más szentté avatott uralkodóktól eltérően mártíromságot nem szenvedett magyar államalapító kanonizálását, a László által összehívott 1092-es szabolcsi zsinat a kötelező 32 fő ünnep közé sorolta augusztus 20-át, István ünnepét. Ugyanekkor intézkedtek Gellért és Imre emlékének ritualizálásáról is. A magyar egyház, amely az államrend legfőbb támasza és egyben haszonélvezője volt, folyamatosan törekedett István kultuszának az ápolására és terjesztésére. A szent király ereklyéit őrző helyekre évről évre zarándoklatok indultak. A két legjelentősebb búcsújáróhely a király székesfehérvári sírja és a szentjobbi apátság volt, ahol István mumifikálódott jobb kezét ebben az időben őrizték. (II./2/c. kép) Az új szentek, különösen István tisztelete szakrális alátámasztását adta az Árpád-dinasztia uralmának, és emellett az ország lakói közötti összetartozás-tudat erősödéséhez is hozzájárult.

*Az egyházi szervezet
továbbépítése*

László az egyházszervezés terén is igyekezett István nyomdokaiba lépni. Elsősorban a felületesebben kereszténnyé vált peremterületek egyházi szervezetének megerősítésére törekedett. Ezért helyezte át a bihari püspökség székhelyét Váradra, a kalocsai érsekségét pedig a délvidéki Bácsra, s kezdett hozzá az erdélyi püspökség gyulafehérvári központjának kialakításához. Az egyházszervezet hatékonyabb működése érdekében főesperesi hálózatot hozott létre. A főesperességek határai általában meg egyeztek a vármegyék határaival, s egyházigazgatási szempontból a püspökségek és a falusi plébániák közötti középszintnek feleltek meg. Az egyházszervezet továbbépítésének részét képezte a káptalanok hálózatának fejlesztése is. Ezeknek két típusa alakult ki: az érseki és püspöki székesegyházakhoz kapcsolódó székeskáptalanok, s a tőlük független társaskáptalanok. A káptalanok adtak otthont az egyházi szabályok szerint, cölibátusban élő világi papoknak, az ún. kanonokoknak, akik miséztek, kezelték a püspökség vagyonát, és segítették a püspökök egyházkormányzati tevékenységét. A kanonokok élén a prépost állt, aki gyakran a főesperesi tisztséget is betöltötte.

²⁶ Uo. 44–46.

László nevéhez jelentős monostoralapítások is kapcsolódnak. Összesen hét bencés apátságot hozott létre, tehát eggyel többet, mint Szent István. Ezek közül kiemelkedett a somogyvári, amely a dél-franciaországi Saint Gilles filiáléjaként jött létre, s mint ilyen sokáig fontos szerepet játszott a francia kultúra magyarországi közvetítésében. Említhető továbbá a kolozsmonostori bencés apátság, amely az első erdélyi szerzetesi közösség volt. A monostorok és a káptalanok mellett jöttek létre az első alapfokú iskolák, amelyekben főleg latin nyelvű zsol-tároskönyveket olvastattak és memorizáltattak a leendő papokkal. Emellett nyilván felkészültek a szent szövegek magyar nyelvű magyarázatára is, hiszen e nélkül aligha tudták volna terjeszteni „Isten ígését” az egyszerű nép körében. A több mint tucatnyi bencés kolostor közül továbbra is kiemelkedett a pannonthalmi, amely változatlanul a latin nyelvű műveltség és a papképzés központja volt. Az 1090-es évek elején itt élő 12 szerzetes 80 kötetes könyvtárral rendelkezett. Tekintve, hogy Európa egyik leghíresebb bencés iskolájában, amely a normandiai Bec kolostorában működött, ugyanebben az időben 164 kötetből okosodhattak a diákok és tanáraik, ez nem volt kevés. A 80 pannonthalmi kötetbe másolt több mint 200 mű mintegy ötöde liturgikus munka, a többi teológiai, irodalmi és történelmi alkotás volt, köztük az ókori latin műveltség néhány klasszikus darabjával. Felső szintű oktatási intézmény ekkor még nem működött az országban; akik magasabb képzettségre vágytak, azok külföldre, elsősorban Párizsba vagy Bolognába mentek.

Az 1090-es évek elejére a belső rend oly mértékben megszilárdult, hogy az addig inkább védekezésre szorítkozó magyar külpolitikával felhagyva László immár sikerrel kecsegtető területi terjeszkedésre is gondolhatott. Tekintetét elsősorban délre, a Balkán felé vetette, amelynek népei hosszú idő óta a Bizánci Császárság, a már ekkor jelentős tengeri hatalomnak számító Velence és a pápaság szorításában vergődtek. Ennek érdekében tolta el délre a kalocsai érsekség székhelyét, majd szervezett egy új püspökséget Zágráb központtal. Ezzel létrejött a kilencedik magyar egyházmegye, amelynek hatóköre a Száva és a Dráva környékére, vagyis Szlavóniára terjedt ki. A Zágrábon túli terjeszkedésre, vagyis az 1075-től pápai hűbértartásoknak számító Horvát Királyság elfoglalására az szolgáltatta az ürügyet, hogy az elhunyt horvát király felesége László húga volt. A királyné hívására a magyar csapatok 1091-ben akadálytalanul érték el a tengerparti Tengerfehérvárt, mai nevén Biográdot, az akkori Horvátország központját. László következő lépése a dalmát városok elfoglalása lett volna, amelytől azonban eltérítette egy újabb keleti nép, az Al-Duna és az Urál folyó között nomadizáló kunok betörése. A Horvát Királyság élére unokaöccsét, Álmost állította, maga pedig nagy sietve az ország déli határszélére vonult, ahol nagy győzelmet aratott a fosztogatók fölött. Sok hadifoglyot ejtett, akiket az ország lakatlan részein telepített le.

*A Horvát Királyság
elfoglalása*

A besenyő és a kun támadások visszaverésével László mintegy másfél évszázadra nyugalmat teremtett az ország keleti és délkeleti határvidékein. Utódainak nemcsak tőlük, hanem az évszázad végére felbomló Kijevi Nagyfejedelemség gyenge utódállamaitól sem kellett tartaniuk. A tengerparti horvát területek megszerzésével ugyanakkor kijáratot biztosított az Adriai-tengerre, amelynek katonai és kereskedelmi szempontból egyaránt nagy jelentősége volt. Terjeszkedését természetesen sem a pápaság, sem Velence nem nézte jó szemmel, ám ezt László megfelelőképpen ellensúlyozta a Német-római Császársághoz való közeledéssel. Uralkodásának végére a Magyar Királyság tehát nemcsak belsőleg, hanem külsőleg is megszilárdult, és a nyugati kereszténység keleti peremvidékének stabil államává vált. A magyar történelmi emlékezet ezért teljes joggal tekinti Lászlót történelmünk második nagy királyának.

*Könyves Kálmán
trónra lépése*

A váradi püspökség székesegyházában eltemetett László Istvánhoz hasonlóan fiúörökös nélkül halt meg. Utódjának ezért egyik unokaöccsét, Álmost szánta, míg a másikat, Kálmánt egyházi pályára terelte. Elképzeléséből azonban semmi sem lett. A két testvér közötti hatalmi harcból Kálmán (1095–1116) került ki győztesen, aki testvérenek a hercegséget ajánlotta fel. Álmos azonban képtelen volt belenyugodni ebbe, s a következő két évtizedben hatszor lázadt fel testvére ellen, hol német, hol lengyel támogatásban bízva. Küzdelmüknek az lett a vége, hogy Kálmán előbb a hercegségtől fosztotta meg, amely ezzel lényegében meg is szűnt, majd 1113 táján kisfiával, Bélával együtt megvakíttatta. Ez lehet az oka annak, hogy az utóbb hatalomra kerülő Álmos-ág uralkodása alatt készült krónikák rendkívül negatív képet festettek Kálmánról. Nemcsak külsejéről állították, hogy „borzas, szőrös, félvak, púpos volt, és selypített”, hanem két évtizedes uralkodásának lényegét is abban összegezték, hogy „Kálmán idején sok rossz történt”.²⁷ Azok a külföldiek viszont, akik találkoztak vele, kivétel nélkül rendkívül művelt emberként írtak róla, miközben előnytelen külsejéről nem tettek említést. Mivel hiteles képi ábrázolás nem maradt fenn róla, ezt az ellentmondást nem tudjuk feloldani. Az azonban kétségtelen, hogy uralkodása alatt nem annyira „sok rossz”, mint inkább sok jó, de legalábbis elismerésre méltó dolog történt.

Külpolitikája

Legnagyobb fegyverténye az adriai magyar uralom megszilárdítása, sőt kiterjesztése volt. Ennek első lépéseként 1097-ben legyőzte a magyar befolyással szembeszegülő horvát ellenpárt trónkövetelőjét, majd 1102-ben Tengerfehérvárott Horvátország királyává koronáztatta magát. Ugyanakkor elismerte a terület széles körű autonómiáját és a horvát előkelők különleges kiváltságait. Horvátország ennek értelmében nem a Magyar Királyság része, hanem annak társországa lett, amelynek élén az alkirályi jogokkal felruházott

²⁷ Katona Tamás szerk.: *Képes krónika*, i. m. 101.

bán állt. Ez a Horvátország és Magyarország között ekkor létrejött dinasztikus unió kisebb-nagyobb változásokkal egészen 1918-ig fennállt.

A következő lépés a gazdag és döntően latin nyelvű dalmát kereskedővárosok – Zára, Trau és Spalato – feletti uralom megszerzése volt, amelyek névleg a Bizánci Császárság fennhatósága alá tartoztak. Ebbe a tengerparti övezetbe 1105-ben vonult be Kálmán. A városok itt is megtarthatták önállóságukat, a magyar királyságnak csupán a vámbevételek egy részét kellett beszolgáltatniuk. Kálmán ettől kezdve Magyarország, Dalmácia és Horvátország királyának címezte magát. A hódítás potenciális ellenfelei közül Bizáncot azzal szerelte le, hogy László leányát, Piroskát feleségül adta Komnénosz János bizánci trónörököshez. A pápaságot pedig azzal, hogy a Német-római Birodalommal folytatott harcában a pápa mellé állt, elfogadta a Szentszék beleszólási jogát a magyar főpapok kinevezésébe, s már korábban feleségül kérte és kapta a pápa megbízható támaszának számító szicíliai normann uralkodó, I. Roger leányát. A tengerfehérvári kikötőből 1097 tavaszán díszes katonai kíséret hozta a menyasszonyt Székesfehérvárra, ahol a menyegzőt tartották. Velencét azonban, amely maga is törekedett a dalmát tengerpart meghódítására, tartósan semmivel sem lehetett megbékíteni. Ebből hosszan elnyúló viszálykodás keletkezett, amelynek első állomásaként 1115–1116-ban a velencei hajóhad a dalmát tengerpart nagy részét elfoglalta.

Lászlóhoz hasonlóan Kálmán uralkodása alatt is jelentős törvényalkotó tevékenység folyt. Kálmán törvényeinek alapjellegzetessége, hogy a jogrend ellen vétők büntetése enyhült. Mint az uralkodásának kezdetén, Tarcalon elfogadott törvények bevezetője hangsúlyozta: István király idejében az ország lakossága még „barbár műveletlenségnek hódolt, és a tudatlan és kényszerből lett keresztény a szent hit figyelmeztető ösztökéje ellen rúgódozott, sőt a fenyítő vessző büntető ütései ellen még visszavicsorított”. Ezért „nagyon is szükséges volt, hogy a szent fegyelemnek kényszere a hívőket a hitre térítse”. Az elmúlt 100 esztendő alatt azonban „a felserdült hit elérte a tökéletes vallásosság erejét”. A „galamb szelídségének kegyességével és minden erény jelességével” felruházott Kálmán király ezért „bölcsen úgy gondolta”, hogy a „törvény bilincseinek a szorítását meg lehet lazítani”. Ez különösen a lopáson ért vagy azzal gyanúsított személyek büntetési tételein mutatkozott meg. De már a pogány szokások gyakorlásáért is csak néhány napos vezeklés és „verés” járt. A bűbájolást, vagyis rontást, Kálmán törvényei is büntették, ám az állatalakot öltő boszorkányok (strigák) létezését a nyugat-európai felfogásnak megfelelően tagadták, s így ellenük sem pert nem lehetett indítani, sem vizsgálatot nem lehetett tartani.

Az egyház továbbra is az államhatalom védelme alatt állt, s szerepe az igazságszolgáltatásban nőtt. Megszűnt a temetkezés szabadsága; a továbbiakban csak a templomok mellé lehetett elhantolni az elhunytakat. A falusi kistemplomoknak, amelyek László és Kálmán alatt is nagy számban épültek, két típusa alakult ki:

a hossz tengelyes úgynevezett teremtemplomok és a kerek alaprajzú körtemplomok, az ún. rotundák. Utóbbi egyik legkorábbi megmaradt példánya a mindössze hét méter átmérőjű ösküi, amely a 11. század második felében épült. (II./3/b. kép) Az egyházi tulajdon örökölhetőségét korlátozták a törvények, s egyes javakat, például az István halála után adományozott halastavakat vissza kellett adni „királyi használatra”. Bár a házasságban élő papokat Kálmán nem kötelezte válásra, a nőtlenek számára előírta a cölibátust. Nőspapokat pedig csak feleségük hozzájárulásával lehetett püspökké szentelni. „Tudatlanokból” elvileg nem lehettek papok, s akiket már felszenteltek, tanulással kellett méltóvá válni hivatásukhoz. A gregoriánus elvárásoknak megfelelően a tanultság fontos kritériumának számított a latin nyelvtudás. A törvények ezért szorgalmazták, hogy a kanonokok és káplánok egymás között latinul beszéljenek. A papság öltözködésében sem követhette a világi divatot. Nem viselhettek „hasított bőrmantét vagy tarka színű ruhát, sárga kesztyűt, vörös nyeregtartót vagy zöld köpenyt, bocskort vagy süveget, festett vagy selyemmel készített inget vagy ruhát”. S amit viselhettek, azt sem kapcsolhatták össze „kötésekkel vagy csatokkal”, hanem a lehető legegyszerűbb eljárással nyaknál kellett rögzíteniük öltözetüket. Kálmán egyházi törvényei tehát mindenben a még VII. Gergely pápa által kezdeményezett reformokhoz igazodtak.²⁸

A törvények megerősítették László zsidókkal kapcsolatos rendelkezéseit. Ennek megfelelően izraeliták továbbra sem alkalmazhattak keresztény (rab)szolgákat, s nem is kereskedhettek velük. Pontosan szabályozták a zsidók és keresztények közötti adásvételeket és kölcsönügyleteket, amelyeket bizonyos értékek fölött írásba kellett foglalni. Zsidóellenes pogromokról, amelyeket a keletről érkező szeldzsuk-törökök uralma alá került Szentföld felszabadítását és a zarándokutak biztosítását célzó első kereszties hadjárat segédcsoportjai Francia- és Németországban nagy számban követtek el, azonban nem tudunk. Azokat a garázdálkodó csoportokat, amelyek ilyesmiket elkövethettek volna, 1096-ban Kálmán vagy szétkergette, vagy be sem engedte őket az országba. Jóindulatúan fogadta viszont azokat a lovagokat, akik Bouillon Gottfried alsó-lotaringiai herceg vezetésével vonultak át az országon, és 1099-ben elfoglalták Jeruzsálemet. A lovagi viselettel és mentalitással, amely Magyarországon jó egy évszázados késéssel jelent meg, s csak a 13–14. században terjedt el, a magyar előkelők ekkor találkoztak először.

A törvénykezés mellett Kálmán uralkodása alatt a latin nyelvű irodalmi tevékenység is fellendült. A király ösztönzésére két új István-legenda is született. Egy rövidebb és realiztikusabb, s egy hosszabb és ideologikusabb. Az utóbbit Hartvik győri püspök állította össze

Az apostoli magyar királyság tana

²⁸ Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*, i. m. 249–267.

azzal a céllal, hogy a Szentszék és a Magyar Királyság közötti viszonyt „elvi alapokon” tisztázza. Ebben olvasható először, hogy annak idején Szent Istvánnak nem a német császár, hanem a pápa küldte a koronát, amiből következőleg a magyar királyi hatalom nem a császártól, hanem a pápától ered. Ez megfelelt annak, amit VII. Gergely és utódai képviseltek. Azt viszont, hogy István Szent Péternek ajánlotta volna fel országát, amit Gergely szintén hangoztatott, Hartvik kifejezetten cáfolta. Ehelyett azt állította, hogy első királyunk Szűz Mária oltalmába ajánlotta királyságát, miáltal a pápai jogigény alaptalan. A legenda harmadik fontos eleme az apostoli királyság tanának megfogalmazása. Eszerint Szilveszter pápa nemcsak koronát, hanem egy apostoli keresztet is küldött Istvánnak, akit ezzel népének apostolává, utódait pedig apostoli királyokká tette. A Kálmán intenciói szerint összeállított munka a magyar uralkodók egyházi ügyekben érvényesített nagy befolyását volt hivatott történeti érvekkel alátámasztani. Jelentősége különösen megnőtt azután, hogy III. Ince, a középkor egyik legtekintélyesebb pápája a 13. század elején hivatalos István-legendának ismerte el az alkotást.

Kálmán halála után fia, II. István (1116–1131) került a trónra, aki folyamatos, ám eredménytelen háborúskodással írta be nevét az annalesekbe. Őt Álmos megvakított fia, Béla (1131–1141) követte, aki helyett tulajdonképpen felesége, a szerb fejedelmi családból származó Ilona uralkodott. Trónra lépésüket véres leszámolással kezdték: az aradi országos gyűlésre érkezett előkelők közül a felheccelt tömeg 68-at lemészárolt, többeket pedig megcsonkított. A Kálmán-párt, amelynek tagjaitól földbirtokaikat is elvették, ezzel lényegében lefejeződött. Az uralmukkal elégedetlenkedőkkel a későbbiekben is hasonlóképpen bántak el. A vak és lelkileg is sérült Béla azonban ennek ellenére sem talált megnyugvást. Borivásra adta fejét, és uralkodása vége felé többször volt részeg, mint józan.

Az ország belső gyengeségét érzékelve a környező hatalmak szinte mindegyike megpróbálta kiterjeszteni befolyását Magyarországra. Béla fia, II. Géza uralkodása (1141–1162) alatt a sváb hercegi családból származó befolyásos német császár, I. (Barbarossa) Frigyes is tervbe vette a magyar királyság hűbéri alávetését, és I. Mánuel bizánci császár – anyai ágon László király unokája – is törekedett erre. A Szentszék ugyanakkor azt követelte Gézától, hogy mondjon le investitúrajogáról. Ráadásul a Géza halálát követő tíz esztendőben a trónon egymást váltották az elhunyt uralkodó fia és testvérei, akik közül egyik sem tudta megszilárdítani hatalmát. A főpapság ugyancsak megosztott volt. Lukács esztergomi érsek, aki Párizsban tanult és az angliai Becket Tamáshoz hasonló elhivatottsággal képviselte az etikus egyház reformeszméit, például csak III. Istvánt (1162–1172), Géza fiát volt hajlandó megkoronázni. A kalocsai érsek viszont vállalta Géza ellenkirályként fellépő testvéreinek, II. Lászlónak (1063) és IV. Istvánnak (1163–1165) a beiktatását. Az eredmény: IV. István formálisan Mánuel hűbéresévé szegődött, az őt legyőző III. István pedig nemcsak a főpapok, hanem

a királyi prépostságok és az apátságok vezetőinek a kinevezési jogáról is lemondott a pápa javára.

A gyakori belviszályok és háborúskodások ellenére a Szent István halálát követő egy-másfél évszázadban Magyarország minden tekintetben sokat fejlődött. Abu Hámid al-Garnáti arab utazó, aki a 12. század közepén járt Magyarországon, már 78 olyan erőddel megerősített „városról” tudott, amelyekhez majorságok, falvak, hegyek, erdők és kertek tartoztak.²⁹ Egy szicíliai arab földrajztudós (Idriszi) ugyanezekben az években készült világtérképéhez csatolt leírás ugyancsak sok és „gazdag” magyar várost regisztrált. Első helyen említette Esztergomot, amely mint királyi székhely „a legtöbb épülettel” és „legtöbb lakossal” rendelkezik, s a kiterjedése is „a legnagyobb”. „Itt van a királyi palota” és ez „Magyarország királyainak kormányzóhelye”. Nagyon elismerően írt Székesfehérvárról is, amely „szép” és „pompás”, „sok épülettel” és „erős fallal” rendelkezik. „Népes vásárokat, ipart, pezsgő kereskedelmet és számos intézményt találni benne. Földjei jók, sok gabonát és cirkot adnak”. Sopronról, a nyugatra irányuló kereskedelem egyik központjáról az olvasható, hogy „pompás, nagy város, sok vízzel és kerttel, forgalmas piacokkal és utcákkal. Házai magasak, sétányai pompásak”. Észak-Magyarország akkori központjáról, Nyitráról pedig azt, hogy „síkságon helyezkedik el, amelyet folyóvizek öntöznek. Virágzó gazdaságain az emberek kitűnően és teljes bőségben élnek. Szőlői és szépen művelt földjei vannak”. „Szép város” minősítést kapott Vác is, amelynek „Erős falai és forgalmas piagai vannak”, s lakói „sok kerttel és gyümölcsössel, nagy földekkel” rendelkeznek. A jelentős városok sorában említette még Idriszi Pozsonyt, amely „közepes város, számos épülettel, sok lakóval”; Siklóst, amelynek „Hegyeiben páratlanul jó vasérc található”; Bácsot, ahol „görög tudósok” is laknak, s amely az ugyancsak al-dunai Kevével együtt a „legurbanizáltabb” magyarországi város; Titled, amelynek a lakossága „földműveléssel és állattartással foglalkozik”, továbbá Csongrádot, Csanádot, Temesvárt és Gyulafehérvárt. Utóbbiakat ugyancsak „szép és civilizált”, illetve „virágzó” településeként jellemezte.³⁰ A korai magyar városok közül, amelyek többsége az ispáni várak és/vagy püspöki paloták körül épült ki, Székesfehérvár volt az első, amely megkapta a szabad bíró- és esküdtválasztás jogát, s ezzel elindult a nyugat-európai típusú városfejlődés útján.

²⁹ Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzéteszi O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest, 1985, Gondolat, 56–62. [Az arab utazó minden továbbiakban idézett megállapítása innen.]

³⁰ Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*, 82. (1985), Szeged, 56–62.

A második keresztes hadjárat résztvevőjeként Magyarországon 1147-ben átutazó Ottót, Freising püspökét elsősorban a királyság természeti gazdagsága nyűgözte le. Ez a valaha Pannóniának nevezett tartomány – írta –, „természtől igen ékes látvány”. Bővelkedik „különböző fajú vadakban és erdőkben”, és földjeinek termékenysége alapján sokan „szinte Isten paradicsomának, vagy a hírneves Egyiptomnak látják”. Az ország településeiről és házairól viszont jóval lehangolóbb képet festett. Úgy tapasztalta, hogy nyáron és ősszel a magyarok közül sokan még mindig „sátrakban tanyáznak”, s hogy hajlékaik „falun és városban is a leghitványabbak, ti. nádból vannak, a fából valók pedig ritkák, kőből meg a legritkébbek”. Érdekes, hogy a „nomád életmód” továbbéléséről Idriszi is hallott, ám azt csak a délvidéki Nagyolaszi (Franca villa) környékére tartotta jellemzőnek. Freisingi Ottó az ország lakóiról is meglehetősen lesújtó láttelepet állított ki. A magyarok – írta –, visszataszító külsejűek, mélyen ülő szemeik vannak, termetük alacsony, erkölceikben és nyelvükben pedig [...] barbárok és vadak”. Még főembereik is „visszataszítóak”, kivéve a zsoldosként itt szolgáló „vendégeket”, valamint az ő leszármazottaikat és neveltjeiket, akik a Nyugat-Európában szokásos módon viselkednek és öltöznek.³¹

A Keletről jött Abu-Hamid al-Garnáti ezzel szemben a magyarok bátorságát emelte ki, és azt, hogy „megszámlálhatatlanul sokan vannak”. Hogy pontosan mennyien, azt ma sem tudjuk. Mivel a paleodemográfia adatai szerint a magas halandóság miatt – a születéskor várható átlagos élettartam nem sokkal múlta felül a 20 évet – a lakosság természetes szaporodása alacsony volt, az összlakosság létszámát a történeti demográfusok 1100 körül nagyon nagy különbségekkel 1 és 2 millió, 1200 körül pedig 1,8 és 2,6 millió közé teszik.³² Ugyanezen idő alatt Anglia lakossága 1,7 millióról 3,4 millióra, egész Európáé pedig 1000 és 1200 között 30 millióról csaknem 50 millióra emelkedett.³³

A magyarországi népességnövekedéshez kismértékben az újabb betelepülések is hozzájárultak. Ritka kivételektől eltekintve ezekre ekkor még spontán népmozgalmak keretében került sor. A nyugat-európai kivándorlást elsősorban az ottani magasabb népszaporulat és az ennek következtében fellépő földhiány idézte elő. A Nyugatról Keletre irányuló migránshullám nemcsak Magyarországot, hanem Európa más keleti területeit is érintette. Hozzánk két nagyobb népcsoport érkezett: a 11. századtól több szakaszban a szásznak nevezett németek és az újlatin nyelveken beszélő észak-itáliaiak és vallonok. Mindkét etnikum tagjai között találunk föld- és szőlőműveseket, iparosokat és kereskedőket egyaránt. A németek két nagy településterületet hoztak létre: egyet

Külföldi
telepések

³¹ Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*, i. m. 167–168.

³² Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*, i. m. 685.

³³ Massimo Livi-Bacci: *A világ népességének rövid története*. Budapest, 1999, Osiris, 50.

Erdély déli részein és egyet Észak-Magyarországon, a Szepességben. A latinok részben a nagyobb városokban (Esztergom, Fehérvár, Pécs, Várad), részben a Szerémségben, valamint Eger és Sárospatak környékén telepedtek le. Jelenlétükre számos helynév (Fruška Gora, vagyis Frank Hegy, Nagyolaszi, Tállya) utal. Keletről ugyanakkor folyamatosan érkeztek muszlimok, akiket izmaelitáknak vagy böszörményeknek neveztek, s akik a zsidókhoz hasonlóan elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak. Allahhoz imádkoztak a kálizok is, akik Kálmán törvényeiben a „király pénzverőiként” jelentek meg, ám akik emellett határvédelmi feladatokat is elláttak. Szintén több csoportban érkeztek a török nyelvet beszélő besenyők, akik elsősorban a fegyverforgatáshoz értettek, s így a királyi hadak lovas íjászaiként, testőreiként és a vármegyei seregek segédcsapataiként is hallunk róluk. Emléküket ugyancsak számos helynév őrzi úgy a határvézetekben, mint az ország központi részein. Bár az első oklevél, amely említést tesz róluk, 1222-es datálású, valószínű, hogy Dél-Erdélyben, elsősorban Fogaras környékén már a 12. században is éltek pásztorkodással foglalkozó románok. Ezt bizonyítja, hogy P. mester, vagyis Anonymus, a 12. század végén keletkezett gesztánk szerzője már említést tett az Erdélyben honos „vlachokról”, akikről úgy írt, mint a földkerekség egyik „leggyengébb népéről”.³⁴

A lakosság fő foglalkozása továbbra is a mezőgazdálkodás, s azon belül a föld- és szőlőművelés volt. A legfontosabb gabonafélének változatlanul a búza számított, amely Idrisi szerint „olcsó, mert bőségben van”. Közlését megerősíti az országon 1096 nyarán átutazó Guibert, francia bencés történetíró és teológus, aki szerint Magyarországon „Se szeri, se száma a toronymagasságú búzaasztagoknak”.³⁵ A learatott gabonát részben még kézzel, részben viszont már vízimalmokkal őrölték. Az utóbbiakról egy 1061-es oklevél tesz először említést. A földművelés ún. talajváltó módszerrel folyt, ami azt jelentette, hogy a falu határának minden évben csak egy részét vetették be, s ezt addig művelték, amíg ki nem merült. Azután pihenni hagyták, és egy másik darabot vontak művelés alá. Előfordult, hogy ilyen esetben az egész falu áttelepedett az új földek mellé. Szőlőt sokfelé termesztettek, legnagyobb eredménnyel és legjobb minőségűt a Szerémségben, amely a török időkig a legfontosabb bortermelő vidéknek számított. A bor mellett fogyasztottak árpából és mézből erjesztett sört is, míg a pogány kori kumisz lassan teljesen kiment a divatból, és feledésbe merült.

Az állattartás valamennyire visszaszorult, de még mindig nagy jelentőséggel bírt. Átutazva az országon Guibert „temérdek gulyát” látott, és „lovaiknak végtelen sokaságát” észlelte. László törvényei is tanúsítják, hogy ökrökben és lovakban,

³⁴ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 27.

³⁵ Idézi Zolnay László: *Kincses Magyarország*. Budapest, 1977. Magvető Könyvkiadó. 65.

melyek exportját királyi monopóliummá tette, bővelkedett az ország. Abu-Hamid al-Garnáti említi, hogy emellett „elefánthoz hasonló”, „finom húsú” és nagy szarvú „tehenek” – valószínűleg bölények vagy az azóta kipusztult őstulokok – is legelésztek a mezőkön. Ezeknek nemcsak a húsa, bőre és a szőrméje, hanem a szarva is megbecsült kincs volt. Ebből ugyanis serleget és kürtöt egyaránt készíteni lehetett. Dívott a halászat és a méhészet is, amelyek nagyon fontos mesterségnek számítottak. A halak, elsősorban a több mázsára is megnövő vizák, amelyek késő ősszel és kora tavasszal úsztak fel a Dunán és a Tiszán tengeri lakóhelyükről, a kor egyik legfontosabb „népélelmezési” cikkének számítottak. Ám bővelkedtek a folyók más fajta halakban – kecsegében, csukában és harcsában – is. II. Béla 1138-as dömösi apátsági adománylevelében előírta, hogy a 33 környékbeli halász minden hét szerdáján, péntekjén és szombatján, valamint a negyvennapos böjt minden napján harminc-harminc darab, legalább négytenyérnyi nagyságú halat köteles beszolgáltatni a szerzeteseknek. Ez évi 5880 legalább egykilós halat jelentett, amelynek az elfogyasztása, akárhányan voltak is a böjtölő szerzetesek, nagyon egészséges táplálkozásra vall. A méhészet ugyancsak sokkal fontosabb volt, mint ma. A mézen kívül más édesítőszer akkor még nem ismertek, a méhviasz pedig az akkor ismert egyik legfontosabb világítóeszköz, a gyertya gyártásához volt nélkülözhetetlen.

Egy valamivel későbbi, 1308-ból származó, de a 12–13. századra éppúgy vonatkoztatható „útleírás” szerint Magyarország „Legelőekben, kenyérben, borban, húsban, aranyban és ezüstben bővelkedő föld.” Halakban pedig – Norvégia kivételével – „minden országnál gazdagabb”.³⁶ Mindezek miatt írhatta az arab utazó, hogy „Magyarország egyike azoknak az országoknak, ahol a legkönnyebb és a legjobb az élet.” S ezért nem szólnak a magyar források éhínségről, amely a középkori társadalmakat Európa nyugati felében oly gyakran tizedelte.

A harmadik fontos gazdasági ágazatot jelentő kézművességen belül legfontosabb a fémművesség és a fegyermunkálás volt. A vasérc kohósítása főleg Miskolc és Ózd, valamint Sopron és Vasvár környékén folyt, a vas fegyverré, patkóvá, kengyellé és szöggé formálása pedig szerte az országban. A pénzverők, pecsétmetszők és ötvösök döntően a királyi udvarban, ácsok és a faedényeket előállító kádárok szintén sok helyen működtek. A régészeti leletekből előkerült ötvösmunkákról nehéz eldönteni, hogy az ország határain kívül vagy belül készültek-e. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy azt a burjánzóan gazdag figurális és növényi ornamentikát, amely a honfoglalás kori ötvösművészetet jellemezte, a 11–12. századra felváltotta a keresztény romanikára jellemző egyszerűbb és geometrikusabb formavilág.

³⁶ A *Descriptio Europae Orientalis* című munkát közli Kristó Gyula és Makk Ferenc szerk.: *Károly Róbert emlékezete*. Budapest, 1988, Európa Könyvkiadó, 72–76.

Az ország földje nemcsak vasban, ólomban és rézben, hanem nemesfémekben is párját ritkítóan gazdag volt. Az utazókat – Abu-Hamid al-Garnátit éppúgy, mint az 1308-as útirajz francia szerzőjét – ez is elkápráztatta. Az ezüstöt eleinte a felvidéki Selmebánya környékén bányászták, majd a 12. századtól az erdélyi Radna környékén is, míg az aranyat ekkor még főleg folyók vize által hordott fövenyből mosták ki. Ennek emlékét őrzi egyik folyónevünk: az erdélyi Aranyos. Az ércek mellett sok só is bányásztak, főleg ugyancsak Erdélyben, Torda környékén, amelyet kockákra vágva szállítottak dereglyéken és szekereken. Ez nemcsak az élelmiszerek ízesítése, hanem tartósítása szempontjából is elengedhetetlen ásványi fűszer volt.

A bőrök megmunkálásáról a szűcsök, tímárok és vargák gondoskodtak, míg a szövéshez és fonáshoz valamennyire a legtöbb nő értett. Finomabb kelmék – selymek, posztóféleségek –, drága ékszerek és egyéb luxuscikkek a távolsági kereskedelem révén kerültek az országba. Ezeket előbb bizánci, később egyre inkább francia, itáliai és német kereskedők hozták, akik állatbőrökkel, viasszal, sóval és ércekkel megrakottan tértek vissza hazájukba. A gyapjú mechanikai úton történő nemezszerű sűrítéséhez használt kallómalom, amely német nyelvterületen a 9. században jelent meg, és a 11. századra terjedt el, Magyarországon csak a 13. század elején tűnt fel. Az 1190-es évek osztrák vámlistái szerint a magyar exportcikkek közé – a lovak, ökrök és állati bőrök mellett – a só, a réz, az ólom, az ón és a vas tartozott. A szárazföldi útvonalak mellett, amelyeken öszvérek, lovak, kétkerekű taligák és szekerek szállították az árut, a helyi és a távolsági kereskedők egyaránt használták a hajózható folyókat: a Duna és a Tisza mellett a Drávát, Szávát, Rábát, Marost, Szamost, Hernádot és Vágot. Ezek átkelőhelyeinél már ekkor viszonylag élénk árucserre-forgalom zajlott. Legforgalmasabb valamennyi közül a pesti rév volt, ahol egy 1148-as feljegyzés szerint borral, sóval és élelmiszerekkel megrakott szekereket szállított a Duna két partja között közlekedő komp.

Társadalmi hierarchia

A társadalom alá- és fölérendeltségi viszonyai Szent István korához mérten alapvetően nem változtak. A hierarchia csúcsán továbbra is az ispánok és a püspökök álltak, a középréteget a vitézek, a szabadok alsó csoportjait pedig a közrendűek, más néven a népből valók alkották. A jogilag korábban egységes szabadok csoportján belül kezdtek elkülönülni az előkelők, akiket nemeseknek neveztek, s az előjogokkal nem rendelkező közsabadok. Ez a különbségtétel a 11. század utolsó harmadában bukkant fel először, s a későbbiekben egyre általánosabbá vált. Tagoltabb lett a szolgák társadalma is. Egyre többször fordult elő a szolgák felemelkedése a szabadok alsó kategóriáiba, miközben továbbra is dívott az emberkereskedelem. Abu-Hamid al-Garnátí egy rabszolgát 10 dinárért vásárolt meg az urától ágyasának, egy nyolcéves leányt szolgálónak pedig öt dinárért. Ugyanebben az időben 20 birka egy dinárt,

két csupor lépes méz méhviasszal együtt pedig fél dinárt taksált. Egy szemrevaló ágyas tehát 200 birkába, illetve 40 csupor mézbe került. A kereszténységnek köszönhetően a rabszolgaság intézménye erre az időre Európa nyugati felében lényegében megszűnt. Magyarországon és Európa keleti felében azonban még mindig dívott. A hűbéri viszonyok hiánya, a településszerkezet, a városok és a templomok méretei, a lakáskörülmények, a művelt klerikusok kis száma és a kolostori iskolák könyvtárányai mellett ez is jól mutatta az ország és a régió átmeneti, Európa keleti felénél fejlettebb, a nyugatinál azonban fejletlenebb viszonyait, amelyek változó mértékben ugyan, de az egész középkort és a későbbi korszakokat is jellemezték.

A királyi hatalom Kálmán után megrendült tekintélyének helyreállítása csak III. Bélának (1172–1196), III. István öccsének sikerült. Mánuel leányának jövedőbelijeként és a császári trón várományosaként Béla Bizáncban nevelkedett. Ám miután a császárnak fia született, egy francia hercegnővel házastották össze, és megengedték számára, hogy elfoglalja a magyar trónt. Béla több szempontból is új uralkodói stílust honosított meg. Bár udvarházról udvarházra haladva népes kíséretével maga is járta az országot, mégis gyakran tartózkodott Esztergomban, amelyet a királyság gazdasági, adminisztrációs és kulturális központjává szervezett. Az addigi egyszerű lakótorony helyébe francia mesterekkel tágas királyi palotát, ennek közelébe pedig az esztergomi érsek számára új székesegyházat építtetett. A várpalota, valamint a román mellett a korai gótika és a bizánci stílus jegyeit is magán viselő templom 12. századi építészetünk legjelesebb teljesítményei közé tartoztak. A török idők alatt sajnos mindkét épület elpusztult. A székesegyház festményről ismert nyugati díszkapuja (*Porta speciosa*) alapján mindazonáltal képet alkothatunk magunknak a korszak román építőművészetéről és ideológiájáról. (II./6. kép) Ez utóbbiról a kapu timpanonja árulkodott, amelynek szimbolikája a világi és az egyházi hatalom egyetértésének és békés egymás mellett élésének az óhaját fogalmazta meg. Esztergom mellett fejlesztette Béla Székesfehérvárt is, ahol minden év augusztus 20-án személyesen orvosolta alattvalóinak a sérelmeit.

III. Béla újításai

III. Béla még fontosabb újításának tartható a királyi ügyintézés írásos dokumentálásának a rendszeresítése. Elrendelte, hogy a jelenlétében tárgyalt ügyeket írásba kell foglalni, s ennek elvégzésére felállította a királyi kancelláriát. Ennek köszönhető, hogy a szóbeliséget 1200 körül Magyarországon is kiszorította az írásbeliség, ami nagyon fontos kulturális előrelépés volt. Az itt készült iratokat – döntően okleveleket – kizárólag „kutyabőrre”, vagyis pergamenre írták. A kínai eredetű és Európában arab közvetítéssel elterjedt olcsó papír, amely rongyból készült, Magyarországon csak a 14. század elején jelent meg. A kancellária munkáját segítették azok az egyházi testületek – főleg káptalanok és szerzetesi közösségek –, amelyek a király vagy képviselőjének

A királyi kancellária

parancsára maguk is állítottak ki okleveleket, illetve eljárak a hozzájuk forduló egyházi és világi személyek ügyeiben. Ezeket az 1874-ig fennálló, a későbbi közjegyzőségekhez hasonló intézményeket nevezték hiteleshelyeknek.

A káptalanok, kolostorok és a nagyobb plébániák melletti iskolákba egyre többen jártak. A klerikusok mellett megjelentek a laikus írástudók első képviselői, akiket deákoknak hívtak, s akik az egyházi tudományok mellett praktikusabb ismeretekre is szert tettek. A veszprémi káptalani iskolában például, amely a 13. század második felében az ország egyik legfejlettebb oktatási intézményének számított, az ún. hét szabad művészet (nyelvtan, szónoklattan, logika, számtan, mértan, csillagászat, zene) mellett már jogot is tanítottak, s könyvtára akkora volt, hogy alig fért el a sekrestye egyik szobájában. A tanultság fogalma a klerikus fogalmától mindazonáltal csak a 14. század első felében vált el jól érzékelhetően. Addig mindenféle értelmiségi jellegű feladatot a klerikusok láttak el.

A királyi kancelláriában dolgozott az a jegyző, akit az utókor Anonymusként,

*A Gesta Hungarorum
és a Halotti beszéd*

vagyis Névtelenként ismer, s aki regényes elemekben bővelkedő első megmaradt gesztánkat formába öntötte (*Gesta Hungarorum*). A középkori keresztény elbeszélésekhez hasonlóan

a magyarokat Anonymus is Noé egyik fiától, Jáfettől eredeztette. Az ő fia volt Magóg, akitől viszont „a nevezetes és hatalmas király”, Attila származott. Az ő ivadékai közé tartozott Ügyek, aki Álmost nemzette, akitől pedig Árpád és utódai származtak.³⁷ Anonymus természetesen latinul írta munkáját, amely nyelven az okleveleket és a többi hivatalos iratot is kiállították. A latin mellett azonban már ekkor megjelent a magyar is, amelynek első összefüggő emléke a „*Látjátok feleim szümtükkel mik vogymuk...*” kezdetű *Halotti beszéd és könyörgés* néven ismert szöveg. Ez egy olyan 26 soros temetési beszéd és 6 soros imádság a halotért, amely a latinul nem tudó magyar híveknek készült. Kierlelt stílusa alapján valószínű, hogy a magyar nyelvű sírbeszédnek modellje volt.

Bár távozásakor Mánuel megeskette pártfogoltját, hogy tekintettel lesz Bi-

A ciszterciek

zánc érdekeire, Béla minden szempontból szuverén módon uralkodott: jó kapcsolatokra törekedett a pápával, és minden eszközzel támogatta a hazai latin rítusú egyházi szervezetet. A rév- és vámbevételek egy részét átengedte az apátságoknak és a monostoroknak, amelyek némelyike még a legfontosabb árucikkal, a sóval való kereskedés jogát is megkapta. Ez addig kizárólagos királyi kiváltság volt. A szerzetesrendek közül elsősorban a francia eredetű ciszterciekét támogatta. A csuklyával ellátott fehér csuhát viselő barátok, akik a Dijon melletti Cîteaux (latinul Cistercium) városáról kapták nevüket, a bencések eredetileg puritán életviteléhez való visszatérést tűzték ki célul. Ennek megfelelően eleinte minden feudális szolgáltatást kizártak életükből, s a maguk keze

³⁷ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 10–13.

munkájából éltek. Termelési tevékenységükkel a gazdasági modernizáció fontos elősegítőivé váltak. Az első ciszterciek az osztrák határövezetből érkeztek Magyarországra még 1142-ben, de elterjedésük III. Bélának köszönhető, aki gyors egymásutánban öt apátságot alapított számukra. Ezeket, köztük a legismertebb zircit, szentgotthárdit és pásztóit kezdetben szinte kizárólag francia szerzetesek népesítették be. A későbbi alapítások közül jól ismert a belpátfalvi, amelynek 1232-ben felszentelt kápolnája a legépebben megmaradt késő román stílusú templomunk. (II./7/a. kép) A ciszterci szerzetesek jelentős szerepet vállaltak a haltenyésztés és a méhészet, a földművelés, valamint a gyümölcs- és szőlőtermesztés fellendítésében. Az egri vörösbor meghonosítása például a helyi káptalan mellett a belpátfalvi ciszterciek érdeme. Az intenzív francia–magyar kapcsolatokat erősítette, hogy első feleségének halála után, 1186-ban Béla VII. Lajos leányának, Capet Margitnak a személyében ismét egy francia hercegnőt vezetett oltár elé.

III. Béla uralma szilárd gazdasági alapokon nyugodott. A királyi birtokállomány az ország területének még mindig mintegy 70%-át tette ki, amelynek főleg természetben lerótt javaihoz a só- és nemesfémbányászathoz, vámokhoz és pénzverésből származó bevételek társultak. Ezek együttesen olyan jövedelmet biztosítottak számára, amely a korabeli francia és angol uralkodókéval vetekedett. Ebből híveinek megjutalmazására és az ország külpolitikai súlyát növelő hadjáratokra egyaránt futotta. Az 1180-as évek elején, miután Mánuel 1180-ban elhalálozott, és a birodalom balkáni befolyása megrendült, Béla visszaszerezte Horvátországot, Dalmáciát, Boszniát és a Szerémséget, amelyekre még nevelője tette rá a kezét arra hivatkozva, hogy ezeket a déli tartományokat tekinti Béla hozományának. A későbbiekben többször visszaverte a velencei dózse kísérleteit Zára elfoglalására, és átmenetileg uralma alá vonta északkeleten a halicsi orosz fejedelemséget, délen pedig Szerbia jelentős részét. Uralkodása vége felé komolyan felmerült benne, hogy a Balkán térségében a Magyar Királyság vehetné át Bizánc régi szerepét.

*Gazdasági
alapok*

Maga és királysága tekintélyét kívánta növelni Béla azzal is, hogy kezdeményezte László király szentté avatását. Pápai jóváhagyással erre 1192-ben került sor Váradon, ahol a 190 cm magas, tehát Bélához hasonlóan termetes László hamvai nyugodtak. Az erre az alkalomra készített legenda Lászlót minden elképzelhető pozitív tulajdonsággal felruházta. A jellemzés szerint „bőkezű volt az ínségben, nagy türelmű a tűrésben, derűs király a kegyességben [...]”, „az igazság gondozója, a szemérem pártfogója, meggyötörtek vigasza, elnyomottak támasza, árvák megkönyörülője, gyöngék gyöngéd gyámszülője”. Számos csoda is kötődött hozzá. „Sánták és némák, siketek és bénák, kik régóta nyögték különféle szenvedések kínját, megszabadultak betegségtől, ha nevét segítségül hívták. Egy fiú, akinek nem volt se keze, se

*I. László szentté
avatása*

lába, éppen szentté avatásának órájában nyerte vissza épségét”.³⁸ Vagyis Béla „íródeákja” pontosan úgy járt el, mint 100 évvel korábban Lászlóé, István kanonizálásakor. S a szándék is ugyanaz volt: a magyar királyság szakrális jellegének az erősítése. Az Árpád-ház három szentje közül István testesítette meg a higgadt és bölcs uralkodót, Imre a szüzességi fogadalmával és állandó imádkozásával a magát Istennek ajánló hithű ifjút, s László a daliás középkorú vitézt, aki a 13. századtól terjedő lovagi kultúra eszményképének megfelelően fegyverrel védte hazáját és egyben az egész kereszténységet a keletről támadó pogányokkal szemben. Jól tükrözik ezt a 14–15. század tábla- és faliképei, szobrai és pecsétjei, amelyeken István rendszerint ősz hajjal, nagy szakállal és bajusszal jelenik meg, míg Imre ifjan és borotváltan, László pedig páncélban és fegyverrel a kezében.

III. Béla az utolsó képviselője volt annak a különlegesen kiterjedt hatalommal rendelkező királytípusnak, amelyet Szent István honosított meg, majd Szent László és I. Kálmán fejlesztett tovább. Uralkodása idején utolsó virágkorát élte a korai keresztény magyar királyság, amelynek a hatalma elsősorban az uralkodói földbirtokok túlsúlyán alapult.

³⁸ Érszegi Géza szerk.: *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 90–93.

A 13. századi „új berendezkedés” és a tatárjárás

III. Béla két fiúgyermeket hagyott maga után, akik között azonnal megindult a szokásos vetélkedés a fő hatalomért. Előbb az idősebb fiú, Imre (1196–1204) fejére került a korona, akit néhány hónapra gyermeke, III. László (1204–1205) váltott a trónon. Ezt követően Béla kisebbik fia, II. András (1205–1235) lett az ország királya, aki 30 éves uralkodása alatt folytatta apja nagyratörő külpolitikáját, és ugyanakkor mélyreható belső reformokat vezetett be.

A 13. század elejére Európa hatalmi viszonyai gyökeresen átalakultak. A Szent-szék és a Német-római Birodalom közötti viszálykodásból az előbbi került ki győztesen. Ha nem is sikerült egész Európát uralma alá vonni, III. Ince pápa úgy parancsolgatott a kontinens uralkodóinak, mintha tényleges hűbéruruk lett volna. Hadjáratokat indított és akadályozott meg, királyokat átkozott ki és/vagy kényszerített neki tetsző érdekházasságokra. A Német-római Császárság eközben anarchiába süllyedt, Franciaország pedig elindult a felemelkedés útján. Az 1214. július 27-ei bouvines-i csatában II. Fülöp Ágost francia király megsemmisítő vereséget mért az angol–német koalíció csapataira. A német birodalom ezt követően több száz önálló hercegségre, grófságra, érsekségre, püspökségre és szabad városra esett szét, amelyek közül heten emelkedtek ki: a mainzi, a kölni és a trieri érsekség, valamint a szász hercegség, a brandenbúrgi örgrófság, a rajna-pfalzi palotagrófság és a cseh királyság. E három egyházi és négy világi hatalom vezetői voltak azok, akik a továbbiakban a német királyt választották, s akiket ezért választófejedelmeknek hívtak. A választófejedelmek a 13. század közepéig csaknem mindig a Hohenstauf-dinasztia leszármazottai mellett döntöttek. Ezt követően viszont különféle családok tagjai váltották egymást a trónon. E főúri famíliák egyike a svájci eredetű Habsburg-család volt, amelynek a tagjai közül I. Rudolf viselte először a német királyi koronát 1273 és 1291 között, s aki a Magyar Királysággal szomszédos ausztriai tartományokban is megvetette a lábát.

*Európa a
13. század elején*

Az elmúlt két-három évszázad keleti nagyhatalma, a Bizánci Császárság ugyan-csak elemeire hullott. Ennek közvetlen oka a negyedik keresztes hadjárat volt, amelynek résztvevői a Szentföld felszabadítása helyett 1204-ben – a béigért zsold elmaradása miatt – Konstantinápolyt ellen fordultak. A város elfoglalását követő erőszakoskodások és fosztogatások végleg kompromittálták a keresztes eszmét, és mintegy véglegesítették a keresztény egyház kettészakadását. A birodalom

romjain új politikai egységek jöttek létre. A Balkánon újjáalakult a bolgár királyság és a szerb fejedelemség, a közel-keleti részeken pedig Velence és több új állam osztozott. Utóbbiak közül a Konstantinápoly központtal megalakult Latin Császárság emelkedett ki, amelynek élén Balduin, Flandria grófja állt. A Bizánci Császárság maradéka, amelyet nyugatról a Latin Császárság, keletről pedig az Ikóniumi Szeldzsuk Birodalom határolt, átmenetileg a kis-ázsiai Niceára és környékére korlátozódott. A Latin Császárság 1261-es bukása után ez a helyzet annyiban változott, hogy Bizáncnak sikerült visszaszerezni régi fővárosát és annak környékét.

A nyugaton és keleten egyaránt kaotikus állapotokat II. András elsősorban

II. András külpolitikai törekvései

a kijevei Oroszország délnyugati területein, a Szan és a Dnyeszter folyók mentén kialakult halicsi részfejedelemség megszerzésére használta fel. Ennek érdekében több hadjáratot vezetett, s már uralkodása elején felvette a Galícia és Lodomeria királya címet. Fiai, akiket a tartomány élére állított, azonban állandó katonai segítségre szorultak, úgyhogy Halics csak ideiglenesen került a Magyar Királyság függőségébe. András másik célpontja a kunok Keleti-Kárpátokon túli földje, az Etelközzel többé-kevésbé azonos Cumania volt. Ennek érdekében 1211-ben Erdély déli végeire telepítette az addig Szentföldön „vitézkedő” német lovagokat. A fegyveres térítés fejében minden Kárpátokon túli területet nekik ígért. Ők azonban a dolgok könnyebbik végét fogták meg: térítés helyett inkább Dél-Erdélyben rendezkedtek be, s uruknak nem a magyar királyt, hanem a pápát tekintették. 1225-ben András ezért katonai erővel verte ki őket az országból, s a lovagok végül a Baltikumban telepedtek le, és ott hoztak létre külön államot. Ezt követően az ország szerzetesrendjeire – elsősorban a ciszterciekhez hasonlóan franciaországi eredetű domonkosokra – támaszkodva folyt a térítő tevékenység. A domonkosok, akik kifejezetten a prédikálást, lelkipásztorkodást és az eretnekek megtérítését tartották feladatuknak, a 12. század elején telepedtek meg Magyarországon, s rövidesen az egész országot behálózták kolostoraik. A fegyveres erő mellett térítő tevékenységüknek is köszönhető, hogy az Al-Duna mentén András és fia, Béla megszervezte és a királysághoz csatolta az ún. Szörényi bánságot, az ettől keletre lakó kunokat pedig behódoltatta és megadóztatta. Elődeitől eltérően a Nyugat-Balkánra András nem vezetett hadjáratokat. Létrehozott viszont két új püspökséget: a szerémségit és a boszniait, amelyeknek a krisztianizáció mellett a magyar befolyás erősítése is feladataik közé tartozott.

Legnagyobb és egyben legsikeresebb katonai vállalkozását 1217-ben a Szentföldre vezette. Ez volt az ún. ötödik keresztes hadjárat, amelyre III. Ince pápa felszólításai mellett valószínűleg azért vállalkozott, mert második felesége Balduin testvére volt, s ennek alapján reményt látott a császári cím megszerzésére. Hadainak nagyságát és összetételét nem ismerjük. A krónikák mindössze

arról számolnak be, hogy Spalatóban szálltak hajóra, s hogy a magyarok között székelyek is harcoltak vele. Mindazonáltal feltehető, hogy a könnyű fegyverzetű lovasság mellett pajzssal, lándzsával és nehéz, kétélű karddal felszerelt páncélos lovasok is tartoztak a sereghöz. A szinte tetőtől talpig vasba öltözött nehézlovasság hazai megjelenéséről már a 12. század végén történik említés, a 13. századból pedig néhány képi ábrázolást is ismerünk. Tekintettel a ló és a lovagi felszerelés nagy értékére, számuk mindenestre nem lehetett túl nagy.

A szentföldi hadjárat semmiféle eredménnyel nem járt. Bár az egyiptomi szultán hadait a magyar és más nációjú keresztesek visszavonulásra készítették, Jeruzsálemet, amely 1187-ben került a szultán kezére, nem tudták bevenni. Hadait hátrahagyva András így reményeiben csalatkozva tért haza. Balkáni hatalmi ambícióit ennek ellenére nem adta fel. Ezek diplomáciai alátámasztása érdekében útban hazafelé Béla fia számára megszerezte a niceai császár leányának kezét, egyik leányát, Máriát pedig az ifjú bolgár cárral jegyezte el.

Az állandó hadakozás igen jelentős emberi és anyagi erőforrásokat igényelt. A szentföldi hadjárat anyagi fedezetének a biztosítása érdekében a király Szent István feleségének, Gizellának Veszprémben őrzött ékköves koronáját is áruba bocsátotta. Hazatérése után ő maga így jellemezte az ország helyzetét az új pápának, III. Honoriusnak küldött levelében: „amikor Magyarországha visszaérkeztünk, nem Magyarországot, hanem egy elgyötört, feldúlt és minden kincstári jövedelméből kifosztott [országot] találtunk, úgy hogy sem adósságunkat, amelybe zarándoklatunk kevert bennünket, megfizetni, sem országunkat előbbi állapotába visszaállítani még tizenöt esztendő alatt sem tudjuk.”³⁹

A költséges hadjáratok mellett a kincstár kiürüléséhez más is hozzájárult: II. András bőkezű birtokadományozási politikája. Bár a jutalmazás eme eszközevel elődei is éltek, András mindegyikükön túltett. Nemcsak a lakatlan erdőségeket osztotta szét hívei és megbékíteni kívánt ellenfelei között, hanem a királyi hatalom alapjául szolgáló udvarházak és várispánságok földjeihez is hozzányúlt. A korabeli oklevelekben „új berendezkedésnek”, illetve „új intézkedéseknek” nevezett politikának ez azonban csak az egyik eleme volt. Ehhez szorosan kapcsolódott az érdemeket szerzett királyi szolgálónépek kivonása az ispánok joghatósága alól, s ezzel egy új társadalmi csoportnak, az ún. királyi szervienseknek a létrehozása. Az ingatlanadományokban részesített szerviensek közvetlenül a királytól függtek, és a birtokos közszabadoknál nagyobb jogokkal rendelkeztek. Hadba vonuláskor nem a megyés ispánok, hanem a király vezetése alatt álltak, és katonai szolgálataik fejében

Az „új
berendezkedés”

³⁹ *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század.* Sajtó alá rend. Makkai László, Mezey László. Budapest, 1960. Gondolat Kiadó, 131.

adómentességet élveztek.⁴⁰ Engel Pál feltételezése szerint András ezzel a Nyugat-Európában elterjedt hűbéri intézményeket kívánta meghonosítani avégett, hogy modern páncélos lovagseregbe tegyen szert. Mivel azonban az adományhoz továbbra sem társultak jövőbeli hűbéri kötelezettségek, a kísérlet hamvába holt.⁴¹

A királytól függő szerviensi réteg megteremtése mellett András törekedett az ország előkelőinek a megnyerésére és a királyi tanács tagjainak újabb méltóságviselőkkel történő bővítésére is. Uralkodása alatt honosodott meg a főméltóságok bárói elnevezése, akik közül legtekintélyesebbnek a nádor, illetve *palatinus* és az országbíró (korábban udvarispán) számított. Mindketten kiterjedt bírói hatáskörrel rendelkeztek. Jelentős hatalom összpontosult a melléktartományok urainak a kezében is. Ilyen volt Szlavónia bánja, amely Horvátországot és – ha éppen nem Velencéhez tartozott – Dalmáciát is irányította, valamint az erdélyi megyék vajdája. Ez utóbbi elnevezéssel 1199-ben találkozunk először, bár a tisztség valószínűleg régebbi eredetű. Kezdetben Fehér megye ispánjaként működött, az 1230-as évektől kezdődően azonban a többi megyére is kiterjedt a joghatósága. Az erdélyi vajda a fennhatósága alá tartozó területeken ettől kezdve a szlavóniai bánhoz hasonlóan a király helyettesének számított, és teljes körű bírói és katonai hatalommal rendelkezett. Rajtuk kívül a bárók közé tartozott még a királyné udvartartásának feje, a királyi kincstár (kamara) ügyeivel foglalkozó tárnokmester, továbbá a lovászmester, az asztalnokmester és a pohárnokmester, valamint a gazdagabb és hatalmasabb megyés és várispánok.

A nagy kiterjedésű saját földbirtokokkal rendelkező bárók néhány évtized alatt önálló politikai tényezővé váltak, és az 1270-es évektől a királyi hatalommal szemben is eredményesen tudtak fellépni. Az uralkodóhoz hasonlóan saját címert rajzoltattak maguknak, amit pajzsukra és pecsétjeikre vésettek, és ez díszítette zászlajaikat is. Az Abák utódai például következetesen a sast szerepeltették címerállatukként, a bethleni Bethlenek pedig, akik a Becse–Gergely nemzetségből származtatták magukat, a koronás kígyót. Az új nagyurak abban is az uralkodót utánozták, hogy keresztény hitük dokumentálása és nagyságuk megörökítése érdekében előszeretettel alapítottak apátságokat és építettek templomokat. A 12. és a 13. század fordulóján ennek nyomán jött létre a lébényi, 1220 körül pedig a jáki bencés apátság, és a hozzájuk tartozó román stílusú templomok, amelyek a 13. századi magyar egyházi építészet remekei. (II./7/b. kép) Az előbbi Pat nádor, az utóbbi Márton ispán érdeme. Különösen szép és egyedi a jáki templom befelé lépcsőzetesen szűkülő nyugati kapuzata, amelyet normann motívumok díszítenek, s amelynek timpanonjában Jézus látható angyalokkal és apostolokkal.

⁴⁰ Zsoldos Attila: II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle*, 2011/1. 1–38.

⁴¹ Engel Pál: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001. *História*, MTA Történettudományi Intézet, 81.

Ugyancsak nemzetségi alapítású a zsámbéki premontrei apátság, amelynek háromhajós bazilikája 1220 és 1235 között épült késői román és korai gótikus stílusban. E nagyobb méretű templomok – elsősorban a jáki – mintájára építették a 13. század közepén és második felében azokat az egyhajós nyugat-dunántúli falusi kápolnákat, amelyek éppen picinységük és ebből adódó intim hangulatuk révén hatnak a mai látogatókra. Ilyen a csempeszkopácsi és a magyarszeceői, amelyek legkevésbé torzultak a későbbi átépítések során.

A magánföldesúri kolostoralapítások az egész akkori keresztény világot jellemezték. A 13. század elején szerte Európában mintegy 8000–10 000 rendház működött, amelyekben hozzávetőleg 200 ezer szerzetes tevékenykedett. A nagymérvű növekedés mögött az a 12. század közepére meggyökeresedett hit állt, mely szerint az elhunytak lelkéért történő imádkozással csökkenthetők a kárhozatra ítélt szenvedései, továbbá lerövidíthető a tisztítótűzben töltendő idő, s a kisebb bűnösök így előbb kerülhetnek a mennyországba. A magyarországi kolostoralapítókat feltehetően ugyanezek a remények motiválták.

Az új nagyurakon belül külön csoportot alkottak azok az „idegenek”, akik András első feleségének, az Isztria-félszigetet uraló meráni örgróf leányának, Gertrúdnak a kíséretében érkeztek Magyarországra. Őket különösen nagy adományokkal és kiváltságokkal halmozta el az uralkodó. A királyné egyik testvére, Bertold például – Ince pápa tiltakozása ellenére – már 25 évesen, tehát az előírt 30 éves kor elérése előtt kalocsai érsek, majd emellett horvát-dalmát bán és erdélyi vajda is lett. De ide menekült a királyné két másik testvére is, akiket odahaza királyuk, Sváb Fülöp meggyilkolásában való részvétellel vádoltak. A kormányhatalom így egyre inkább a királyné és testvérei, vagyis a „merániak” kezébe került, akik „a magyar urak háttérbeszorításával német híveikre támaszkodtak”.⁴²

Mindezen privilegizált rétegektől elkülönült közösséget alkottak a dél-erdélyi szászok, akiket 1224-ben András nemcsak birtokokkal látott el, hanem széles körű autonómiával is felruházott. Királyi kiváltságlevelük, az ún. Andreanum kimondta, hogy a Szászvárostól Barótig terjedő területen, az ún. Szászföldön előjáróikat és papjaikat szabadon választhatják, kereskedők az egész országban vámok megfizetése nélkül akadálytalanul járhatnak-kelhetnek, s felettük kizárólag a király és az általa kinevezett szebeni ispán ítélkezhet. Mindezek fejében adót kellett fizetniük a kincstárnak, és hadbaszállás esetén az ország határain belül 500, azon kívül pedig 100 vitéz kiállításával tartoztak. Fél évszázaddal később, 1271-ben hasonló, ám valamivel korlátozottabb kiváltságokban részesültek a szepességi német telepek is.

A dél-erdélyi szászok

⁴² Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. I. köt. Írta Hóman Bálint. 7. kiadás, Budapest, 1941. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 484.

András reformjai, amelyek alapjaiban rendítették meg a királyság addigi társadalmi és politikai berendezkedését, sokakat töltöttek el elégedetlenséggel. Közéjük tartoztak az ispánok, akiknek az érdekeit az „új berendezkedés” elsősorban sértette, valamint azok a bárók, akiket Andrásnak nem sikerült a maga oldalára édesgetni. János esztergomi érsek a birtokadományozási politika mellett azt is kifogásolta, hogy a királyi pénzügyek adminisztrációját András zsidó és izmaelita üzletemberekre bízta.

Az elégedetlenség először Gertrúd és környezete ellen robbant ki 1213-ban.

A „*merániak*”
és *Bánk bán*

Az éppen Halicsban hadakozó király távollétét kihasználva a magyar főurak egy csoportja a pilisi erdőségben vadászgató királynét és több udvaroncát kardélre hányta. A gyilkosság közvetlen kiváltó oka a

hagyomány szerint az volt, hogy Gertrúd egyik testvére meggyalázta az ország főméltóságának, Bánknak – korábbi szlavóniai bánnak és a gyilkosság idején az ország nádorának – a feleségét. A hazatérő király a lázadók egy részét kivégeztette, Bánkhoz azonban, aki a későbbiekben is magas tisztségeket töltött be, nem nyúlt. Hogy azért-e, mert igazat adott neki, vagy azért, mert nem akart vele újat húzni, nem tudjuk. Katona József 1820-ban megjelent és először 1833-ban bemutatott történelmi drámájának (*Bánk bán*) és Erkel Ferenc operájának (1861) köszönhetően a véres eseménysorozat a magyar történelmi hagyományban mindezenre a jogos nemzeti ellenállás egyik megnyilvánulásaként rögzült.

1222 elején újabb politikai vihar készülődött. Ennek kitörését akadályozta

Az *Aranybulla*

meg az a királyi rendelkezés, amelyet az okmányt hitelesítő aranypecsét okán hagyományosan Aranybullának nevezünk. András ebben

elismerte a Szent István által biztosított szabadságjogok megsértését, és ígéretet tett a jogszerűbb kormányzásra, többek között az országos tisztségek halmozásának megszüntetésére, az „idegenek” kinevezésének korlátozására, s „egész megyék” és „országos tisztségek” örökös jogon történő eladományozásainak a megszüntetésére, valamint a hatalmukkal visszaélő ispánok elmozdítására. Emellett kötelezettséget vállalt arra is, hogy izmaelitákat és zsidókat nem emel nemesi rangra, s hogy a pénzforgalomban és a vámszedésben betöltött tisztségeiktől megfosztja őket. A 30 cikkelyből álló kiváltságlevél legtöbb rendelkezése a királyi szerviensek jogainak a körülbástyázásával foglalkozott. Ez a réteg a továbbiakban teljes adómentességet élvezett, pereikben csak a király és a nádor ítélkezhetett, a megyés ispánok nem; s feltétel nélkül katonáskodni a továbbiakban csak az ország határain belül volt köteles, azon kívül csak zsold fejében. A kiváltságoknak ez a rendszere a későbbiekben az egész nemességre kiterjedt, és kiinduló pontja lett a majdani nemesi alkotmányosságnak és rendi hatalommegosztásnak. Ennek egyik első konkrét megnyilvánulásaként a zalai szerviensek 1232-ben jogot kaptak arra, hogy peres ügyekben a maguk választotta bírák tegyenek igazságot. Nagy jelentőségű volt a bulla záradéka is, amely a püspö-

könek, az ország főembereinek és a nemességnek biztosította, hogy „ha mi vagy a mi utódaink közül valaki valamely időben ezen rendelkezéseink ellen akarna cselekedni, [...] együttesen és külön-külön, a jelenben és a jövőben mindörökké szabadságukban álljon, hogy a hűtlenség minden vétke nélkül nekünk és a mi utódainknak ellenállhassanak és ellentmondhassanak”⁴³ Bár az okmány 1231-es megújításából ez a klauzula kimaradt, és így egy időre feledésbe is merült, a későbbiekben fontos hivatkozási alappá vált az idegen királyokkal, elsősorban a Habsburgokkal szembeni nemesi ellenállás jogosságát igazoló érvelésben.

Az 1222-es magyar Aranybullát nem minden alap nélkül hasonlították sokan az 1215-ös angol szabadságlevélhez, a Magna Chartához. Mindkettő a királyi hatalommal és a formálódó nemesség jogaival foglalkozott. Míg azonban az utóbbi már meglévő jogokat rögzített, az előbbi kíváncsólóként fogalmazta meg azokat. További különbség, hogy a Magna Charta nemcsak a nemesség, hanem más társadalmi csoportok, például a városi polgárság jogaival is foglalkozott. Ezen túlmenően az angol uralkodó, Földnélküli János nemcsak alattvalóinak az ellenállási jogát ismerte el, hanem annak törvényes formáját is szabályozta. A nyilvánvaló különbségek ellenére nem kétséges, hogy az Aranybulla a magyarországi rendiség első írásos dokumentuma, s mint ilyen illeszkedett az európai tendenciákhoz.

Az Aranybullában foglalt ígérek többségét II. András nem hajtotta végre, így az egyház jogait sem tartotta tiszteletben. Róbert esztergomi érsek 1232-ben ezért az egész országot egyházi tilalom alá helyezte, a templomokat bezáratta, a szentségek kiszolgáltatását megtiltotta, és a király híveinek számító bárók egy részét kiközösítette. Ilyesmire az ország addigi történetében nem volt példa. A viszály elrendezésére pápai legátus érkezett Rómából, aki végül rábírta Andrást az egyház régi jogainak betartására, sőt azok bővítésére. Ezt tartalmazta az 1233-as ún. beregi egyezmény. Ez nemcsak az egyház adómentességét erősítette meg, hanem a főpapok igazságszolgáltatásra gyakorolt befolyását is növelte. Jogviták esetén a püspökök lehetőséget kaptak például arra, hogy saját kerületükben akár a nemeseket is kiközösítsék.

II. András politikáját nemcsak alattvalóinak egy része, hanem saját fia és utóda, IV. Béla (1235–1270) is ellenezte. Trónra lépése után ezért megkísérelte az eladományozott birtokok egy részének visszaszerzését, valamint a vármegyék és a várispánságok újjászervezését. Az uralkodói tekintély helyreállítása érdekében börtönbe vetette, megvakíttatta, száműzte vagy egyszerűen csak megfosztotta hivataluktól apja híveit, s elrendelte, hogy a világi főméltóságoknak a továbbiakban állva kell részt venniük a királyi tanács ülésein. A bárók székeit – jelképesen – elégettette.

⁴³ Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*, i. m. 267–273.

A mongol
veszély

Béla restaurációs törekvéseit, amelyek végső célja nagy elődjei szinte korlátlan hatalmának a helyreállítása volt, egy keletről érkező újabb támadás, az egyik leigázott törzs neve alapján tatároknak is nevezett mongolok betörése akasztotta meg. A belső-ázsiai mongol törzseket Temüdzsin, a későbbi Dzsingisz kán egyesítette a 13. század legelején. Két évtized leforgása alatt elfoglalta Észak-Kínát és az útjába eső török területeket, majd az 1220-as évek elején Nyugat felé fordult. Hadvezérei 1223-ban a Kalka melletti csatában legyőzték az egyesült kijevei orosz és kun hadakat, egyik unokája, a nyugati részeket Arany Horda néven egyesítő Batu kán pedig 1236-ban a régi Magna Hungariát is magában foglaló volgai bolgár birodalomra mért megsemmisítő csapást. 1240-ben elesett Kijev, s ezzel nyitva állt az út Európa belseje felé. A 100 ezer főn felüli mongol sereg, amely tökélyre fejlesztette a nomád lovas harcmódot, megállíthatatlanul nyomult előre. Julianus domonkos szerzetes, akit 1235-ben maga Béla küldött keletre a Kárpát-medencei magyarok őseinek felkutatására, így jellemezte hadviselésüket: „messzebbre nyilaznak, mint más népek. Az első összecsapáskor mintha nem is nyilaznának, hanem úgy látszik, hogy nyílzápor esik. Karddal és lándzsával nem bánnak olyan jól a harcban.”⁴⁴ Az egyik magyar püspök, aki a mongolok követeitől nyerte információit, megerősítette Julianus közléseit. Párizs püspökéhez intézett 1240-es levelében így írt róluk: „Jó lovaik vannak, de buták; sok ló követi őket lovas nélkül, úgy, hogy ha egyikük lovagol, hús vagy harminc ló követi. Páncéljuk bőrből való és erősebb, mint a vas, hasonlóképpen a lovak takarója is. Gyalogolni nem tudnak, mert lábuk rövid, felsőtestük meg hosszú. Jobb nyilazók, mint a magyarok és a kunok, újuk is erősebb.”⁴⁵

A kunok

A királyi udvar viszonylag pontos információkkal rendelkezett a közelgő veszedelemről. Julianus után 1239-ben a menekülő és bebocsáttatást kérő kunok követei is tájékoztatást adtak a nyugati irányú mongol hadmozdulatokról. Bélának kapóra jött a váratlan felajánlkozás: a kunokban a mongolok elleni védekezés és saját belső ellenzékének a letörése szempontjából egyaránt hasznos eszközt látott. Ezért megnyitotta az ország határait Kötöny kun fejedelem és népe előtt. Reményeiben azonban csalatkoznia kellett. A nomád életmódot folytató és zömmel még pogány kunok, valamint a már megtelepedett keresztény magyarok együttélése ugyanis állandó súrlódásokhoz vezetett. A dél-itáliai születésű Rogerius, későbbi soproni főesperes, majd spalatói érsek, aki 1233 körül érkezett Magyarországra, az 1240-es évek közepén papírra vetett *Siralmas énekében* így számolt be a két kultúra találkozásáról: „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon,

⁴⁴ Julianus *Levél a tatárok életéről* című beszámolóját közli: Nagy Balázs szerk.: *Tatárjárás*. Budapest, 2003. Osiris. 122–126.

⁴⁵ *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*, i. m. 147.

végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőekben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban. És ami még rettenetesebb volt – mivel ezek nomád emberek voltak –, undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplőstették a hatalmasok ágyát, valahányszor ezt kedvező körülmények között megehették; bár az ő asszonyaikat, mint valami hitvány némbereket, a magyarok is le szokták dönteni. És ha egy magyar megkárosított egy kunt, akár jószágában, akár személyében, azonnal igazságot szolgáltatnak a kunnak, úgyhogy más már nem mert hasonlót elkövetni. De ha egy kun okozott kárt egy magyarnak, a magyarnak nem szolgáltatnak igazságot, és ha sürgetni merte, a pofázásért pofonokat kapott cserébe. És így a nép és a király között gyűlölködés keletkezett.”⁴⁶ Az ellentétek odáig fajultak, hogy az 1241-es mongol támadás előestéjén a kunok vezérét és kíséretét Pesten, ahol a seregek gyülekeztek, a felbőszült magyarok felkoncolták. A mintegy 40 ezres kun népesség ezt követően gyilkolva, gyűjtogatva és fosztogatva a Szerémségen át bolgár területre vonult.

Bár kért, Béla sem a nyugati hatalmaktól, sem a pápától nem kapott segítséget. Saját főemberei pedig lebecsülték a veszélyt, sőt akadtak, akik vesztét kívánták. Az 1241. április 11-ei csatában, amelyre a Borsod megyei Muhi falu mellett került sor, így csak néhány tízezer fős – egy korabeli forrás szerint 60–65 ezres, újabb becslések szerint viszont csak 20–30 ezres – magyar sereg vonult fel Batu 60 ezer fős főerejével szemben.⁴⁷ Ráadásul a magyar hadvezérek hadvezetési hibát is vétettek: a magyar tábornok rossz helyen és elhibázott módon alakították ki. Mindezek miatt a magyar sereg megsemmisítő vereséget szenvedett. A málhás szekereik védelmébe húzódó magyarok többségét az éj leple alatt támadó mongolok azelőtt lenyilagták, hogy kézitusára kerülhetett volna sor. A harcban életét vesztette az ország sok egyházi és világi méltósága is, köztük a király öccse, a nádor, valamint az országbíró, az esztergomi és a kalocsai érsek, továbbá három püspök. Maga a király ugyan megmenekült, de ellenállásra többé nem gondolhatott. Üldözői elől családjával együtt a dalmáciai Klissza, majd Trau városába menekült. Ott született második leánya, Margit, akit az ország megmentéséért könyörögve Istennek ajánlott fel, és betartva szavát hazatérése után apácaként neveltetett. Margit hűségesen kitartott szerzetesi fogadalma mellett, és 1270 körüli haláláig visszavonultan élt az apja által alapított Nyulak szigeti – ma Margitsziget – kolostorban. A kegyes életét övező legendák és a nyughelyét felkereső zarándokok nagy száma alapján a magyar királyok már a 13. század végén kérték szentté avatását a pápától. Erre azonban csak jókora

*A muhi
csata*

⁴⁶ Rogerius mester Siralmas éneke. In Nagy Balázs szerk., *Tatárjárás*, i. m. 131.

⁴⁷ Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő: *Magyarország története előidőktől 2000-ig*. Budapest, 2002, Pannonica Kiadó, 73.

késéssel, 1943-ban került sor. Szent László leánya, Piroska bizánci császárné és II. András leánya, a Tübingiába került és ott a szegények és árvák gyámolítójaként ismertté vált Erzsébet mellett ekkortól Margit az Árpád-ház harmadik női szentje.

A mongolok pusztítása

A muhi csatát követően az ország keleti fele a mongolok prédájává vált, sőt miután a Duna befagyott, az ország nyugati felét is feldúlták. Gyilkoltak, fosztogattak, gyűjtogattak körülbelül úgy, mint a kalandozó magyarok 300 évvel korábban. „A templomokban háltak az asszonyokkal, az Istennek szentelt helyeket, ó fájdalom, barmok istállójává tették a legtöbb helyen.”⁴⁸ Amerre elvonultak – olvasható Rogerius beszámolójában – „az ország pusztán és üresen maradt”. Egyedül a jól megerősített városokat és kolostorokat, például Székesfehérvárt, Veszprémet, Sopront, Pozsonyt, valamint a pannonhalmi és a tihanyi bencés apátságot nem tudták elfoglalni. Esztergomot azonban – a belső vár kivételével – alaposan feldúlták, s porig rombolták Gyulafehérvárt is.⁴⁹

A tatárjárásnak, amely a magyar nyelvben a lehető legnagyobb pusztítás szinonimájaként rögzült, a véletlen vetett véget. 1242 tavaszán meghalt a nagykan, s a magyarországi seregeket vezető Batu sietve visszavonulást rendelt el, hogy beavatkozhasson az öröklésért folyó viszálykodásba. A szenvedéseknek azonban ezzel még nem lett vége. Mivel az erdőkbe, mocsarakba húzódott emberek sem 1241 őszén, sem 1242 tavaszán nem vetettek, a túlélőket az éhínség tizedelte. Szerencsésnek tarthatta magát, akinek korábban elvermelt gabonáját a mongolok nem találták meg. A többség azonban mályvalevelet, bürökgyökeret, tököt, hagymát, porcsint és egyéb vadon növényeket evett. A lisztből és tölgyfakéregből sült fekete kenyér „édesebbnek tetszett a zsemlekénél, amelyeket, valaha ettünk” – kesergett a szebb napokat látott Rogerius. Akiknek sikerült, kóbor kutyák és macskák húásával enyhítették éhségüket. Sőt – mint egy német krónikában olvasható – előfordult, hogy „Az emberek egymást ették, úgy hogy sem a gyermekek szüleiket, sem a szülék gyermekeiket nem iszonyodtak felfalni az éhség dühében.”⁵⁰

IV. Béla újjáépítő munkája

Az országba visszatérő IV. Béla energikusan látott hozzá az újjáépítés munkájához. Nagyszabású várépítésekbe kezdett, s erre buzdította a főurakat és a főpapokat is. A várépítés gazdasági alapját azok a birtokadományozások biztosították, amelyeket II. András kezdett el, s amelyeket most – belátva, hogy az idő kereke nem forgatható vissza – IV. Béla is felkarolt. A jellemzően domb- vagy hegytetőkre épülő várak magját

⁴⁸ Félix, bécsi apát 1242. január 4-i beszámolója. Közli: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*, i. m. 151.

⁴⁹ Nagy Balázs szerk.: *Tatárjárás*, i. m. 150–151.

⁵⁰ Idézi Dr. Hatvani [Horváth] Mihály: *Magyarország történelme*. Második kiadás. Első kötet. Pesten, 1860, Heckenast Gusztáv, 413.

általában vaskos kőtorony alkotta, amelyet kőfal, esetleg fából készült palánk vett körül. A későbbiekben e tornyok köré épültek az ugyancsak kőből készült várkápolnák, a várúrnak és családjának kényelmesebb otthont nyújtó paloták és a különböző gazdasági épületek. 1241-ben jó, ha tíz ilyen kővár magasodott az országban. 1270-ben, Béla halálakor viszont már kereken száz, a század végén pedig mintegy háromszáz. Ezek mintegy harmada volt a királyi páré, kétharmada pedig a báróké. Az ilyen erősségek egyike a Béla által 1250 és 1260 között építtetett 31 m magas visegrádi Salamon-torony volt, amelynek alsó emeleit a raktárak, a konyha és a cselédek szobái, a középsőket a királyi pár lakótermei és hálószobái foglalták el, míg legfölül a várórség kapott helyet. Bár a lakótoronyot a századok folyamán belsőleg többször átalakítottak, külső formája még ma is a 13. századot idézi.

Az új erődítmények nemcsak uradalmi központok, hanem hadászati támaszpontok és hatalmi szimbólumok is voltak. Idővel nemcsak gazdag és nagy hatalmú tulajdonosaiknak, hanem a szolgálatukba szegődött szegényebb, ám fegyverforgató nemeseknek is védelmet nyújtottak. Ezek a később familiárisoknak nevezett nemesek az otthont adó és biztonságot nyújtó nagyúr állandó kíséretéhez tartoztak. Háború esetén vele együtt szálltak hadba, békeidőben pedig felügyelték és igazgatták az uruk birtokain folyó munkát: behajtották az adókat, megbüntették a renitenskedőket, eljártak peres ügyekben. A familiaritás intézménye hasonlított a nyugat-európai vazallusi viszonyhoz, s ennyiben a hűbériséghez. A hasonlóság azonban nem jelentett azonosságot. A nyugat-európai vazallustól eltérően a magyar familiáris ugyanis nem kapott hűbérbirtokot, s személyében sem került ura joghatósága alá, hanem tetteiért a királyi bíróságnak tartozott felelősséggel. Nem kötötte össze őket olyan hűbéreskü sem, amely viszonyukat – jogaikat és kötelességeiket világosan – megfogalmazta volna.

A hatalmi egyensúly fenntartása érdekében Béla a királyi szervienseket további privilégiumokkal ruházta fel. 1267-es kiváltságlevelében megerősítette az Aranybullában számukra biztosított jogokat, orvosolta újabb keletű sérelmeiket, s elrendelte, hogy az augusztus 20-ai fehérvári törvényt napokra „minden megyéből két vagy három nemes tartozik megjelenni, hogy azoknak jelenlétében minden kártevésről és jogtalanságról, bárki okozta és követte el azokat, minden panaszosnak elégtételt szolgáltatassunk”.⁵¹ A zalai szerviensek 1232-es autonóm bíraskodási eljárásához hasonlóan ez is a köznemesi rend önállósulása és a közvetlen királyi irányítás alatt álló vármegyék kezdődő átalakulása, illetve a leendő rendi országgyűlés intézményének a kialakulása irányába mutatott. A nemesség és ezen belül a nagy oligarchák önállósodását jelezte a magyarság történetének ekkortájt született új

*Az oligarchák és
a köznemesek rendje*

⁵¹ Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*, i. m. 279.

összefoglalása: az Ákos nembéli Ákosnak tulajdonított krónikakompozíció. A munka újdonsága, hogy az Árpádok és a hét vezér története mellett hangsúlyosan szólt a többi honfoglaló nemzetségről, többek között az Abákról, az Ákosokról és a Bánk bánt adó Bor nemzetségről. „Nemcsak hét kapitány hódította meg Pannóniát, hanem más, Szkítiából érkezett nemesek is. Bennük tehát másoknál jobban lehet tisztelni a méltóságot meg a hatalmat, a nemességet azonban egyenlő mértékben” – írta az 1272-ben elhalálozott és egész életében különböző egyházi funkciókat betöltő szerző.⁵²

A tatárjárás során és után az ország lakosságának a mérsékeltebb becslések szerint is legalább 15–20%-a, vagyis 200–300 ezer ember veszett oda. Ezért elkerülhetetlenné vált a nagyobb arányú betelepítés. A pusztasággá vált királyi és magánbirtokokra morva, szlovák, ruszin, román és más nemzetiségű földművelők és pásztorok érkeztek. Az addig is itt élő parasztsággal együtt ők alkották azt az önállóan gazdálkodó, földesurának terményekkel adózó és lakóhelyét szabadon változtató földműves és állattartó réteget, amelyet ekkortól kezdtek jobbágyságnak nevezni.

A földművelés korszerűsödése

A gazdaság szektorális alapja továbbra is a földművelés volt, amelynek a termelékenységéé érdemben növekedett. Ez részben a nyugat-európai telepések által behozott és a század folyamán meghonosodott, aszimmetrikus ekevassal és csoroszlyával ellátott eketípusnak (ún. kerülőeke vagy ágyeke) volt köszönhető. Mivel ez sokkal jobban és mélyebben megforgatta a talajt, mint a vaspapuccsal ellátott addig használatos túrőeke, a föld termőképessége érdemben nőtt. A termés hozamok növekedésének másik oka a szabályozott talajváltó rendszerre való áttérésben és a trágyázás megjelenésében keresendő. Ezeket más európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is a ciszterci szerzetesek honosították meg. A szabályozott talajváltó gazdálkodás azt jelentette, hogy a falu határában fekvő földeket a közösség időről időre művelés alá vont szántókra és nagyállatokkal trágyázott, elgyepesedett füves részre osztotta. Ez utóbbit hívták teleknek, amely idővel a jobbágygazdasághoz tartozó földterület egészének a neve lett. A learatott gabonát itt-ott még mindig kézimalmokban őrölték liszté. A 14. század közepére ugyanakkor már elterjedtek a vízimalmok, s a vízben szegény vidékeken a nagyállatokkal hajtott szárazmalmok is megjelentek.

Falvak és városok

Az emberek túlnyomó többsége továbbra is egy-két, esetleg néhány száz fős falvakban lakott. A mozgó sátoztáborok erre az időre teljesen eltűntek, s a félig földbe mélyített piciny, mindössze 5–15 m² alapterületű veremházakat a föld felszíne fölé épített, fatörzsekből, illetve gerendákból

⁵² Idézi Kristó Gyula: *Magyar historiográfia. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002, Osiris, 69.

összeállított, 20–40 m² alapterületű ún. boronaházak kezdték felváltani. Más vidékeken agyagból, pelyvából, nádból és vesszőből készítették a falakat, s a házak tetejét náddal és/vagy szalmával fedték. Előfordult, hogy az alapozáshoz már téglát vagy agyagos kötőanyagot használtak. Bútorok a régészeti feltárások szerint ezekben a házakban még nem voltak, legfeljebb üllőgödrök, a kemence előtti beálló lyukak, falba vájt fülkék, valamint a felszínből kiemelkedő üllő- és alvópadkák. Az első fából készült és ruhák tárolására szolgáló ácsolt ládák a század vége felé jelentek meg a falusi házakban.

A 13. századra Nyugat-Európa városiasodása jelentősen előrehaladt. Az észak-italiai városok – Milánó, Firenze, Velence, Genova – és Párizs lakossága erre az időre meghaladta a 100 ezret, s Londoné is elérte a 20 ezret. A városokat általában falak védték, és lakói különböző előjogokkal – bíróválasztás, vásártartás, árumegállítás stb. – rendelkeztek. A magyar városok ezeknél jóval kisebbek voltak: a 13. században valószínűleg egyik városunk lakossága sem haladta meg az 5 ezret. Béla módszeresen törekedett arra, hogy e téren is közelebb kerüljünk Európa mintának tekintett nyugati feléhez. Szorgalmazta, hogy a városok, amelyekbe külföldi, főleg német mesterembereket hívott, fallal vegyék körül magukat, s a székesfehérvárihoz hasonló kiváltságokkal látta el őket. Ő volt az, aki a tatárok által elpusztított Pest lakóit a Duna túloldalán magasodó Várhegyre telepítette, s ezzel létrehozta Budát, amely – megelőzve a nagyrészt elpusztult Esztergomot – már a század végére az ország legnagyobb városává vált. Pesthez és Győrhez hasonlóan Buda is rendelkezett ún. árumegállító joggal, amely azt jelentette, hogy a távolsági kereskedők csak korlátok között üzemelhettek. A helyi vásárokon például nem árulhattak, s különböző eszközökkel ugyanakkor arra ösztönözték őket, hogy a hazai kereskedőknek adják el portékáikat. A városi jogokat elnyerő települések, Pest, Buda és Győr mellett például Nyitra, Besztercebánya, Szeged és Zágráb a kereskedelem és a kézműipar központjaivá, valamint a középkori magyar városhálózat fontos láncszemeivé váltak. A várossá nyilvánított települések kikerültek a megyés ispán joghatósága alól, és önkormányzati jogokat kaptak. Saját ügyeikben választott bírójuk és az esküdtekből álló városi tanács döntött, amely a bíraskodás jogával is rendelkezett. Kiváltságaik fejében évi adót fizettek a királynak. A számos város, vár és erődítmény, valamint a „megszámálhatatlanul” sok falu ellenére a már említett 1308-as leírás szerint hatalmas kiterjedése miatt az utazó szemében Magyarország mindazonáltal még ekkor is pusztaságnak, illetve „valósággal üresnek” tűnt.⁵³

A korábban szórványos, ám a tatárjárás után tömeges betelepítések következtében a lakosság etnikai összetétele módosult. Az erdélyi, felvidéki és dunántúli

⁵³ Haraszti Sándor, Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest, 1963. Tancsics Könyvkiadó, 53.

városokban ekkortájt erősödött meg a német elem, amely a régebbi magyar, itáliai, francia, zsidó és muszlim lakossággal együtt alkotta a városi polgárságot. A külföldi utazók még évtizedekkel később is felfigyeltek rá, hogy „a kézművesek az egész országban idegenek, azaz németek, olaszok és egyéb nemzetiségűek”, s a „magyarok csak a föld- és szőlőműveléshez értenek”.⁵⁴ (II./8/b. térkép)

A bizonytalan eredetű, ám a korai Árpád-korban már bizonyosan határvédelmi feladatokat ellátó, és a 12. század elején a magyar hadsereg elővéd-
A székelyek jét alkotó székelyek a szászokéhoz hasonló autonómiát élveztek. A helynevek tanúsága szerint kezdetben a nyugat- és dél-magyarországi határvézetekben, valamint Biharban éltek, s Erdély déli és keleti vidékeire csak a 12. században kerültek. A szászok dél-erdélyi betelepülését követően északabbra húzódtak, és így alakult ki az a hét székely szék, amelyek közül egy (Aranyosszék) Torda környékén helyezkedett el, a másik hat pedig összefüggő területet alkotva a Keleti-Kárpátok nyugati lejtőin és lábainál. A 13. századtól az egész székely közösség élén a „székelyispán” állt, akit a király nevezett ki, és aki az erdélyi vajdától független és rangban vele közel egyenlő státust élvezett. Az egyes székek belső életét a katonai feladatokat is ellátó hadnagy vagy kapitány igazgatta, akinek a munkáját a bíraskodással foglalatostkodó székbíró segítette.

A székelyek, akik ismerték és használták is a rovásírást, a katonáskodás mellett ekkor még elsősorban nem földműveléssel, hanem nagyállattartással foglalkoztak. Ennek megfelelően a királynak ünnepélyes alkalmakkor járó önkéntes adójukat is ökrökkel rótták le. Erre utal az ökörsütés fogalma, amely nem az ökör nyársra húzását és megsütését, hanem billoggal történő megjelölését jelentette.

Az 1245 körül újra behívott kunok és jászok ekkor még nem rendelkeztek hasonló önkormányzati jogokkal. Többségük a kevésbé lakott Duna és Tisza közötti részekben nomadizált, s szükség esetén katonáskodott. A kunok
A kunok és a jászok katonai ereje érdemben növelte az ország védelmi potenciálját. Lojalitásuk

biztosítása érdekében István herceg, a trón várományosa a kun fejedelem megkezesztelt leányát, Erzsébetet kérte és kapta feleségül. Hódító balkáni terveinek diplomáciai megalapozása érdekében a herceg már trónra lépése előtt dinasztikus kapcsolatot épített ki a Nápolyi Királyság élére került francia eredetű Anjou Károlyval. Legidősebb leányát, Máriát a nápolyi trónörököshöz, a leendő II. Károlyhoz adta nőül, hétéves fiát, Lászlót pedig Izabellával, Károly leányával házassította össze.

Bár László és Kálmán törvényei zsidóellenes előírásokat is tartalmaztak, a mindennapokban ezeket nem vették túl szigorúan. Az Aranybulla újabb tiltásai-
A zsidók saiból ugyanis arra következtethetünk, hogy a pénzverdék, valamint a só- és adóhatóságok hivatalnokai (bánya-, illetve kamaragrófok) között tovább-

⁵⁴ Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Budapest, 1891. Franklin-Társulat, 1891, 143.

ra is akadtak izraeliták. Néhány oklevél tanúsága szerint ezek egy része még földbirtokokkal is rendelkezett. A tatárjárás után tovább javult a helyzetük. IV. Béla több zsidó családot telepített be külföldről, s 1251-ben az ország minden izraelita vallású lakóját különleges kiváltságokban részesítette. Ezek közé tartozott, hogy valamennyien a király közvetlen védelme alatt álltak, szabadon gyakorolhatták vallásukat, akadálytalanul mozoghattak az országban, kereskedhettek és vállalhattak kamarai tisztségeket. A nyugat-európaihoz képest kedvező bánásmódnak köszönhetően a zsidó közösségek gazdagodtak és szaporodtak. A század végén az ország szinte minden fontosabb városában és sok falujában működtek hitközségeik.

Közel 30 esztendőös kitaró munkájának köszönhetően IV. Béla virágzó országot hagyott utódaira. A történelmi emlékezet mindezek miatt méltán tartja számon „második honalapítóként.” Fia, V. István (1270–1272) és unokája, IV. László (1272–1290) uralkodását viszont egyaránt beárnyékolta a korábbi évtizedekben egész országrészek uraivá vált bárók egymás közötti viszálykodásai és szembe szállásuk a királyi akarral. A horvát-szlavón részekén ilyen „kiskirálynak” számított a Subics és a Frangepán család egy-két tagja, a Dunántúlon a Kőszegiék, északnyugaton Csák Máté, északkeleten Aba Amadé, Debrecen és Várad környékén Borsa Kopasz, Erdélyben pedig Kán László.

Az anarchia visszaszorításának szándékával a főpapok egy része 1277 májusára gyűlést hívott össze a Pest közeli Rákospatak melletti mezőre. A gyűlésen nemcsak a főpapok és a bárók, hanem a vármegyei nemesek és a kunok képviselői is megjelentek. A tanácskozás ezért joggal tekinthető a magyar történelem első rendi országgyűlésének. A Leóni Spanyol Királyságban 1188-ban, Skóciában az 1230-as években, Portugáliában 1254-ben, Franciaországban pedig 1302-ben tartották az első ilyen típusú tanácskozást.⁵⁵ A hűbériséggel szemben, amely vertikálisan tagolta a társadalmat, a rendiség Nyugat-Európában és Magyarországon egyaránt az azonos jogokkal rendelkező csoportok horizontális elhatárolódását valósította meg, és kifejlett formájában az uralkodó és a rendek közötti hatalommegosztást intézményesítette.

Az első rendi országgyűlés

A rákosi gyűlés résztvevői nagykorúvá nyilvánították az akkor még csak 15 éves Lászlót, és kötelességévé tették a belső helyzet konszolidálását. A bárókkal szemben László ért is el némi eredményt. Az egyház és a kunok között kiéleződött viszályt azonban nem tudta elsimítani. A főpapok és a rendteremtés szándékával érkező pápai küldött teljes életmódváltást követelt a részben még sátrakban lakó és pogány szokásoknak hódoló kunoktól, amire azok vonakodva és csak látszólag voltak hajlandók. Az elhúzódo térítő munkában fontos szerepet játszottak a domonkosok és egy új szerzetesrend, a szegényekkel azonosuló és magukat

⁵⁵ Ian Mortimer: *Centuries of Change*. London, 2014. The Bodley Head, 72.

alamizsnából, valamint koldulásból fenntartó ferencesek. A ferencesek az 1220-as évek második felében jelentek meg az országban, 1238-ban alakították meg önálló magyarországi rendtartományukat, és a század végén már 43 rendházat birtokoltak. Gyors elterjedésük és népszerűségük – IV. Béla támogatása mellett – azzal magyarázható, hogy a domonkosokkal együtt általában a városokban telepedtek meg, az evangéliumi szegénységet hirdetve szabadon mozogtak az emberek között, s így természetes összekötő kapcsot képeztek a társadalom egyébként elkülönülten élő klerikus rétege és világi tömegei között.

IV. (Kun) László
„kettős identitása”

László király, akinek ereiben anyja révén kun vér is csörgedezett, ingadozott keresztény hívei és kun támogatói között. Modern kifejezéssel élve „kettős identitással” rendelkezett. Olykor pogány szokásokat vett fel, kun vitézeivel dorbézolt, az egész papságot kiirtással fenyegette, és kun ágyasaival hált. Keresztény kortársaitól ezért kapta a nem túlságosan hízelgő Kun melléknevet, és 1279-ben ezért közösi tette ki az egyház. Máskor viszont megbánást tanúsított, az esztergomi érsek támogatását kereste, és törvényes feleségével, Anjou Izabellával élt együtt. Az 1280-as évek elején még arra is vállalkozott, hogy fegyverrel verje le a kunok zabolátlan csoportjait (hód-tavi csata). Az uralkodó dilemmáját végül orgyilkosok oldották meg, akik álmában rátörve meggyilkolták. A merénylők ugyan vitathatatlanul kunok voltak, ám tettük indítékai ismeretlenek. Lehetséges, hogy egyszerű bosszúvágy vezérelte őket, ám az is elképzelhető, hogy az egyik báró vagy bárói csoport bujtotta fel őket.

Kézai krónikája és az
Ómagyar Mária-siralom

László ellentmondásos törekvéseinek művelt és világlátott udvari papja, Kézai Simon állított emléket *A magyarok cselekedetei* címen ismert, 1282 és 1285 között írott, a hun és a magyar nép azonosságának tézisét felállító krónikájában. A munka IV. Lászlót a magyar történelem olyan jelentős uralkodójaként mutatja be, akihez csak a hunok nagyvezére, Attila mérhető. A mű másik jellemzője a 108 szkítiai eredetű magyar nemzetség és a honfoglalást követő századokban az országba jött idegenek különválasztása, és annak hangsúlyozása, hogy a magyarok minden esetben örömmel fogadták és „dús birtokokkal” ruházták fel a jövevényeket. Ez kell, hogy legyen, és ez lesz – sugallja Kézai – a kunok sorsa is, akik „úgy elszaporodtak, mint a fűveny”, és ezért sem Béla, sem István nem mertek fellépni ellenük. Egyedül a „dicső és nagyratörő” László volt elég bátor ahhoz, hogy a renitenskedőket elűzze, a visszamaradókat pedig alkalmazkodásra kényszerítse.⁵⁶

Az időszak másik kiemelkedő irodalmi alkotása első magyar nyelvű versünk: az *Ómagyar Mária-siralom*. A 37 soros és 132 szóból álló költemény egy koráb-

⁵⁶ Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. Bollók János, jegyz. Veszprémy László. Budapest, 1999, Osiris, 119.

bi latin vers átköltése, amelyben Mária mondja el fájdalmát és tehetetlen vergődését fia keresztre feszítését látván. Előbb kegyelemért könyörög, és önmagát ajánlja fel fia helyett, majd rádöbbenve a megváltoztathatatlanra, osztozni akar fiával a halálban. A magyar nyelvű szépirodalom szóképekben és alliterációkban gazdag első remekét 1922-ben fedezték fel egy kódex hátsó lapján, amelyet 1982-ben vásárolt meg a magyar állam a Leuveni Katolikus Egyetemről.

László nem hagyott hátra utódot, így halála után többen is bejelentették igényüket a trónra. Az esztergomi érsek és a bárók egy csoportja végül II. András harmadik feleségének sokak szerint házasságtörő kapcsolatából született és Velencében nevelkedett unokáját koronázta meg.

III. András uralkodása (1290–1301) a rivális bárókkal folytatott harcokkal telt el. Ellenfelei egy ízben börtönbe is vetették. Velük szemben András részben a főpapságra, részben a kialakuló nemességre igyekezett támaszkodni. Ezzel újabb lökést adott a rendiség kifejlődésének, amely az 1298-as pesti országos gyűlésen már teljes valójában mutatkozott meg. Ez mondta ki, hogy „minden évben egyszer országunk összes bárói és nemesei Székesfehérvárra [ország-] gyűlésre tartoznak menni, [hogyan ott?] az ország állapotáról [tárgyaljanak?], és megvizsgálják a bárók tetteit, miképpen járt el ki-ki közülük a saját tisztségében, és tartották meg az ország jogait, és ki-ki érdemei szerint jutalmát vagy mulasztásai és vétkei szerint büntetését a mi és tanácsosaink ítélete szerint még aznap elvegye”.⁵⁷ Bár a hatalommegosztás és a hatalmat gyakorlók ellenőrzése szempontjából ez a határozat elvileg nagyon előremutató volt, az elmúlt évtizedekben meggyökeresedett familiaritás intézménye a gyakorlatban gátját képezte a nemesség egységes rendként való hatékony fellépésének. A hatalmi egyensúly megteremtése egyelőre tehát nem sikerült. 1301. január 14-én, amikor III. András fiú utód nélkül hunyt el, legalább akkora fejetlenség uralkodott az országban, mint amikor trónra lépett.

*Az Árpád-ház
kihalása*

⁵⁷ Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*, i. m. 288.

Az Anjouk és Luxemburgi Zsigmond birodalma

III. Andrást hívei az Árpádok „törzsökének atyai ágon kisarjadt utolsó arany-ágacsakájaként” búcsúztatták.⁵⁸ Mint már utaltunk rá, kétséges, hogy ez a metaforikus állítás megfelel-e a valóságnak. Ha Utószülött István apja nem II. András, hanem – mint hírlett – valaki más volt, akkor az Árpádok nemzetsége fiágon már IV. (Kun) Lászlóval kihalt 1290-ben. Női ágon azonban egyáltalán nem mutatkozott hiány leszármazottakban. Éppen ellenkezőleg, ők szerte Európában megtalálhatók voltak, s közülük hárman be is jelentkeztek a magyar trónra: II. (Přemysl) Vencel cseh király, Wittelsbach Ottó bajor herceg és a nápolyi-szicíliai Anjou-családból származó Károly, akit születésekor kapott neve – *Caroberto* – alapján Károly Róbertként is emlegetünk. Különböző koronákkal, különböző helyeken és különböző módokon 1301 és 1305 között mindhármukat királlyá koronázták híveik. A Szentszék és a magyar főpapság, valamint a délvidéki főurak támogatásának köszönhetően a hatalmi vetélkedésből végül I. Károly (1301–1342) került ki győztesen, akinek 1310-ben – immár teljesen szabályosan – Székesfehérvárott helyezte fejére az addig ellenfelei kezén lévő Szent Koronát az esztergomi érsek.

I. (Anjou) Károly
trónra lépése

Károly helyzete azonban ezután sem volt könnyű. Ahhoz, hogy ténylegesen az ország ura lehessen, nemcsak az ellenkirályokkal, hanem az elmúlt évtizedekben hatalmas vagyonokat felhalmozó „kiskirályokkal” is meg kellett küzdenie. Legfőbb ellenfelének Csák Máté számított, aki Károly koronázásán sem jelent meg. Az északnyugati megyékben berendezkedő nagyúr – egy ideig az ország nádora, majd tárnokmestere is – több mint 500 falunak, valamint 40 kisebb-nagyobb várnak volt az ura, és 5000 fős hadsereget tartott fegyverben. Tőle és szövetségeseitől tartván Károly ezért először nem is az ország valamelyik központi királyi várában, Esztergomban vagy Budán, hanem a délvidéki Temesváron rendezkedett be. Innen irányította a tartományurak elleni harcát, amely egészen 1321-ig, Csák Máté haláláig tartott.

A legyőzött oligarchák várainak egy részét Károly leromboltatta, másik részüket a hozzá tartozó birtokokkal együtt megtartotta magának vagy szétosztotta hívei között. Ezzel ismét a király lett az ország legnagyobb földbirtokosa és a várak többségének ura. Győzelmének szimbolikus jeleként 1323-tól nem is

⁵⁸ Ákos István országbíró szavait idézi Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet*, i. m. I. köt. 625.

Temesváron, hanem Visegrádon élt, ahol részben a Fellegvárban, részben a Fellegvár tövében kialakított új palotában rendezkedett be. Esztergom és Buda után a következő néhány évtizedben Visegrád adott otthont a királyi udvarnak.

Hatalmának megszilárdítása után Károly új kormányzati rendszert alakított ki. Ennek lényege az ún. honorrendszer volt, amely azt jelentette,

A honorrendszer

hogy az országos főméltóságok és a megyés ispánok hivatali idejük alatt megkapták egyes királyi várak és uradalmak igazgatási jogát, s rendelkeztek azok jövedelmével is. Ez részben saját zsebükbe vándorolt, részben a nekik szolgáló familiárisok fizetségéül szolgált, részben pedig a rájuk bízott javak fenntartási költségeit fedezte. Különösen nagy honorbirtokokkal rendelkezett az erdélyi vajda, valamint a horvát-szlavón és a macsói bán. A többi báróhoz hasonlóan utóbbiak is Károly személyes hívei közül kerültek ki. A régi oligarchák nagy része meghalt vagy elveszítette hatalmát. Az új politikai elit legbefolyásosabb alakjai az itáliai eredetű és Károllyal együtt Nápolyból érkező Drugeth család tagjai voltak, akik 1323-tól mintegy hitbizományként adták egymás kezébe a nádori méltóságot, s a király után az ország legnagyobb földbirtokállományával rendelkeztek. A Károly alatti elitcsere révén emelkedtek fel a Bebek, Báthori, Garai, Kanizsai, Lackfi, Szécsi, Szécsényi és Újlaki családok is, amelyeknek a leszármazottai közül a következő évtizedek felső szintű vezetői nagyrészt kikerültek.

III. Béla óta a Magyar Királyságnak nem volt olyan uralkodója, aki úgy kezében tartotta volna az ország irányítását, mint I. Károly az 1320-as évek közepétől. Az új bárók szinte mindegyikét önként vállalt hűség kötötte hozzá, akik tudták, hogy hatalmuk addig tart, amíg bírják uruk bizalmát. Károlyt ez arra ösztönözte, hogy a 13. század második felében körvonalazódott rendiség intézményeire és hatalomgyakorlási technikáira egyre kevésbé legyen tekintettel. Országos gyűléseket, melyeken a rendek képviselői hallathatták volna a hangjukat, nem hívott össze, s az Aranybulla rendelkezéseivel ellentétben előírta, hogy hadjáratok esetén az ország minden nemes ura köteles fegyvert fogni, és a királyi sereghez csatlakozni. Ugyanez vonatkozott az egyházi és a világi főméltóságokra (bárókra) is, akiknek különleges előjoguk volt, hogy katonáik nem a királyi lobogó, hanem saját címerükkel díszített zászlójuk alatt hadakozhattak. A címerrel ékesített zászló olasz neve (*bandiera*) alapján ezeket az egységeket („zászlóaljokat”) hívták a későbbiekben bandériumoknak.

A királyi teljhatalom az egyház hagyományos kiváltságaival is ütközött. A magyarországi főpapok egy csoportja uralkodásának vége felé ezért levélben panaszkolt be Károlyt XII. Benedek pápánál. „A kegyúri jogot – méltatlankodtak a névtelenségbe burkolózó püspökök – az egyházak fölött a király úr tetszése szerint adományozza el, az egyházak súlyos kárára és hátrányára; mivel azok, akik ily módon megadományoztatnak, inkább rablók, mint védnökök módjára járnak el. A világi és szerzetes főpapok, káptalanok és

*A főpapok
panaszai*

konventek évenként egyszer, néha többször is kénytelenek táborba szállni, az egyház jövedelmeit meghaladó számban fegyvereseket vezetni, vagy küldeni, noha csak akkor volnának kötelesek fegyvert fogni, amikor pogányok vagy szakadárrok támadnak az országra. Minden esztendőben január első napján az érsekek kétszáz, a püspökök ötven márkát kötelesek a királynak újévi ajándékuul bemutatni. A várak építésében, az egyház szabadságának sérelmére, a király az egyházak jobbágyait dolgoztatja, akiket ezenfelül önkényesen adókkal terhel. Több világi és szerzetes egyház birtokait és falvait önkényesen, minden jogcím nélkül várak számára foglalta le. Főpapok és más egyházi férfiak, rangkülönbség nélkül, a papi kiváltságok mellőzésével világi törvényszékek elé idéztetnek.” A panaszosok oly súlyosnak látták a helyzetet, hogy az „egész magyar nép lázadását” vetítették előre, és ezt megelőzendő a pápa beavatkozását kérték.⁵⁹ Lázadásra azonban sem ekkor, sem a későbbiekben nem került sor. A Szentszék preventív fellépésére pedig még kevésbé. A meggyengült és Franciaország gyámsága alá került pápák, akik 1309 és 1377 között nem is Rómában, hanem a Rhône melletti Avignonban székeltek, óvakodtak szembeszállni egy távoli ország királyának olyan túlkapásaival, amilyenek ekkortájt Franciaországban és Angliában is megszokott jelenségnek számítottak. Károly uralkodása végéig szinte korlátlan hatalommal rendelkezett, s a királyi tanács tagjain kívül, akik viszont valamennyien tőle függtek, másokat nemigen hallgatott meg.

*A nemesfémbányászat
fellendülése*

A politikai konszolidáció gazdasági megerősődéssel járt együtt. Ennek alapját a nemesfémbányászat fejlesztése és értékálló pénz megteremtése képezte. A réz- és az ezüsbányászat már korábban is fejlett volt Magyarországon, Károly Róbert alatt viszont az aranybányászat is fellendült. 1327-ben az uralkodó eltörölte a királyi udvar bányamonopóliumát, s minden birtokos számára engedélyezte, hogy saját földjein új lelőhelyeket tárjon fel. Ennek fejében megtarthatták a bányászok által fizetett, s addig teljes egészében királyi jövedelemnek számító illeték egyharmadát. Emellett maga Károly is törekedett új bányák létesítésére. Nevéhez fűződik Körmöcbánya alapítása, ahová Csehországból hozatott bányászokat és pénzverőket. A telepések városi kiváltságlevelet és három kilométeres körzetben szabad bányajogot kaptak. Az erdélyi aranybányák elé kerülve Körmöcbánya ennek köszönhetően hamarosan a magyarországi aranytermelés központja lett. A felvidéki és észak-erdélyi lelőhelyeken évente mintegy másfél tonna aranyat és több tonna ezüstöt, valamint rezet bányásztak. A 14–15. században az Európában felhasznált aranynek a becslések szerint mintegy fele-harmada, az ezüstnek pedig kb. negyede került ki magyar bányákból. A nemesércbányászat és a továbbra is királyi monopóliumnak számító nemesfém-forgalmazás szem-

⁵⁹ Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*, i. m. 419–420.

pontjából Magyarország a késő középkori Európa vezető hatalmának számított.

A nemesfémbányászatra virágzó ötvösművészet épült. A királyi és az esztergomi érseki udvarban dolgozó ötvösökről a 13. század közepétől rendelkezünk adatokkal. Az ötvösök nagy része olasz, francia és német származású mesterek közül került ki, leszármazottaik többsége azonban néhány generáció alatt elmagyarosodott. Az első olyan ötvösművész, aki alkotásait már kézjeggyel is ellátta, a sienai eredetű Gallicus Péter volt.

A kitermelt nemesfémek egy részéből Károly értékálló arany- és ezüstpénzt veretett. Addig a legkülönbélebb magyar és külföldi pénzek cseréltek gazdát vásárokon, sőt elfogadták a veretlen nemesfém rudakat is fizettségként. Firenzei mintára, ahol 1252-ben vezették be a *fiorino d'oro*t, Károly 1325-ben elrendelte saját aranypénz verését, amelyet szintén forintnak neveztek. A 23 és fél karátos aranyból készített és 3,5 gramm súlyú aranypénzt egész Európában elfogadták, és körmöci arany néven hosszú időn át forgalmazták. Az aranyforint váltópénze előbb az ezüstgaras, majd az ezüstdénár volt, amely az ezüst és a réz ötvözetéből készült. A század második felétől egy aranyforintnak elvileg 100 ezüstdénár felelt meg, amelynek a reális értéke azonban a dénárok tényleges ezüstitartalmától függően időről időre változott.

A „körmöci arany”

A nemesfémbányászat mellett fellendült a sóbányászat is. A hagyományos erdélyi lelőhelyek mellett ekkor tárták fel a szinte kimeríthetetlen máramarosi sótelepeket, ahonnan az ország különböző részein kialakított raktárakba és uradalmi központokba vagy közvetlenül a vásárokbá szállították a tömböket. A só bányászata és forgalmazása Károly alatt ismét uralkodói monopóliummá, s ezáltal a királyi udvar fontos bevételi forrásává vált.

A bányászat fellendülése élenkítően hatott a távolsági kereskedelemre. Míg Nyugat felől főleg továbbra is luxuscikkek, például különleges textíliák, bársony- és selyemkelmék, valamint keleti fűszerek érkeztek az országba, a kivitel főleg ércekből, sóból, borból, lóból és szarvasmarhából állt. A hazai és a külföldi vásárokon ekkortól tűntek fel azok a nagy testű szürke marhák, amelyek valószínűleg a kunokkal együtt érkeztek az országba. Messze földön ismerték a magyar tímárok termékeit is. Erre utal, hogy a bőrök egyik különleges elkészítési módját a franciában ma is a magyar népnévből képzett igével (*hongroyer*) fejezik ki. A fő kereskedelmi útvonalak nyugat felé részben Győrön és Bécsen, részben Nagyszombaton és Prágán át vezettek, míg Sziléziába Zsolnán, Krakkóba pedig a Szepességen és Kassán át lehetett eljutni. Velence irányába Körmenden, délre a baranyai és bácskai városokon át vezetett az út. A Bizánchoz és a Fekete-tenger környékéhez legközelebb fekvő Dél-Erdélyben két nagy kereskedőváros alakult ki: a Törösvári-szoros bejáratánál Brassó, a Vöröstoronyi-szoros közelében pedig Nagyszeben. Az ezeket érintő

Kereskedelem és közlekedés

két út Kolozsváron találkozott, és Váradon át vezetett Buda, illetve Kassa és Krakkó felé.

A legfontosabb szállítóeszközök a nagy méretű, ún. mázsa- vagy társzekerek voltak, amelyeket négy, hat, sőt alkalmanként nyolc ló vagy ökör húzott. Nevét onnan kapta, hogy a vámhelyeken „lemázsálták” vagyis lemérték a szállított áru súlyát. A kisebb szekerek elé négy, esetleg két lovat vagy ökröt fogtak. A képi ábrázolásokról ezeknek vesszőből font „kasos” vagy fatörzsből kialakított „vályús” változatát is ismerjük. A boroshordókat egyszerűen a szekér két tengelyét összekötő deszkákhoz vagy fagerendákhoz erősítették. A szekerek első két kereke a 14. századig nem volt elfordítható, így kanyarodni csak nagyon körülményesen lehetett velük. Az első kerékpárt elfordítható szekértípust, a kocsi szekeret a 14. században találták fel a Komárom megyei Kocson. Ugyanekkortól kezdtek gyártani a felfüggesztett szíjakon lógó kocsiszekrényt vagy hintőszekeret, amely a viszonylag kényelmes, kevesebb rázkódással járó utazást biztosító hintó őse volt. Károly alatt, aki saját szekér-, illetve hintógyártó mestert alkalmazott, már valószínűleg készültek ilyen járművek. A szekeret húzó ökröket bottal és ostorral hajtották a fogat bal oldaláról. A lófogatot viszont nyeregből irányította a kocsis, amelyet az egyik hátsó lóra tettek. A kétkerekű kordé vagy taliga, amely a 12–13. századi Nyugat-Európa domináns szárazföldi szállítóeszköze volt, Magyarországon kevésbé terjedt el. Bár a futárok és a jó lovasok váltott lovakkal napi száz km-es vagy akár ennél magasabb menetteljesítményre is képesek voltak, a málhával megrakott társzekerek napi 20–30 km-nél többet nem tudtak megtenni.

Vízi közlekedésre és szállításra eleinte egyetlen fatörzsből kivájt ún. bődönhajókat használtak. Később megjelentek a bonyolultabb famegmunkálási technikával készült áruszállító hajók, a gályák és a kisebb méretű bárkák, valamint a sajkának vagy naszádnak nevezett folyami hadihajók. Jól ismerték a kompot is, amely a Margitsziget és a Duna két partja között már a 13. században rendszeresen közlekedett.

Terjeszkedés a Balkánon

A belső stabilitás és gazdasági fellendülés terjeszkedő külpolitikát tett lehetővé. A 13. századra széthulló Bizánci Császárság balkáni területeinek északi felén létrejövő Szerb Királyságtól Károly elhódította az Al-Duna két kulcserősségét: Nándorfehérvárt és Galambócot, s ezektől délre újjászervezte a Macsói bánságot. Bosznia bánjával ugyancsak elismertette a magyar fennhatóságot. Velencét azonban, amely a Tengeremellék és a dalmát városok nagy részét befolyása alatt tartotta, nem sikerült kiszorítania a térségből. A Frangepánok hűségének köszönhetően Zenggen keresztül mindazonáltal megmaradt az Adriai-tengerre való kijutás lehetősége. Bizonytalan volt az Erdélyen túli kun-román lakosú Havasalföld hűsége is. A fejedelemség kun származású vajdája (Bazaráb) a bolgár cárság és a magyar királyság közötti

egyensúlyozással próbálkozott. 1330-ban Károly ezért személyesen vezetett hadat megfenyítésére. A vállalkozás azonban katasztrofális vereséggel végződött. A Vöröstoronyi-szorosban csapdába csalt magyar sereg színe-java négy napos ádáz harcban odaveszett. Az 1358 körül összeállított *Képes krónika* szerzője így számolt be az öldöklésről: „fenn a meredeken mindenfelől számlálhatatlan sok vlach futkosott és nyilazott a királyi seregbe, mely összeszorult az út mélyén; nem is út volt az, valóságos hajófenék; a tolongás miatt össze-vissza hullottak a legerősebb paripák a vitézekkel együtt, mert az út egyik oldalán sem tudtak fölkapaszkodni a meredek partra a vlachok ellen, előbbre sem jutottak, mert az elébük rakott gyepek miatt el nem menekülhettek; beszorultak, mint a halak a varsába, a hálóba. Elestek az ifjak, a vének, és válogatás nélkül a főemberek, a hatalmasok. Péntektől hétfőig tartott ez a nyomorúságos állapot; e napok alatt úgy dülöngtek egymásra a válogatott vitézek, mint ringó, mozgó bölcsőben a kisdetek vagy a szél ingatta nádszálak.”⁶⁰ Maga a király is csak úgy tudott megmenekülni, hogy egyik nemes vitéze, Hédervári Dezső magára öltötte Károly címeres páncélját, és magára vonva a támadók figyelmét, a lovagi önfeláldozás példájaként életét adta uralkodójáért.

Hátának biztosítása érdekében Károly szoros szövetségi viszonyt épített ki Lengyelországgal, amelyet katonailag is segített a Német Lovagrend, valamint a pogány litvánok és az orosz területeket ellenőrző Arany Horda elleni háborúiban. Miután harmadik feleségét is elvesztette, a szövetségi viszonyt dinasztikus kapcsolattal fonta még szorosabbra: 1320-ban nőül kérte és kapta I. Ulászló lengyel nagyfejedelem, majd király leányát, Erzsébetet. Ennek volt köszönhető, hogy Ulászló fia, III. (Nagy) Kázmér 1339-ben a magyar királyra és utódaira hagyta országát arra az esetre, ha nem születne gyermeke. Károly hasonlóan szoros kapcsolatok kialakítására törekedett Luxemburgi János cseh királlyal is, ami azonban a Luxemburgiak lengyel trónigénye és a Piastok Sziléziára formált területi követelése miatt nem sok sikerrel kecsegtetett. Ennek ellenére sikerült elérnie, hogy a két uralkodó, János és Kázmér, Károly vendégeként 1335-ben egy asztalhoz üljenek Visegrádon. A két-három hetes tanácskozás, amelyre mindegyik uralkodó hatalmas kísérettel érkezett, minden szempontból eredményesnek bizonyult. Nemcsak a lengyel–cseh viszályt sikerült elsimítani, hanem az árumegállító joggal rendelkező Bécs kikerülését célzó nyugati kereskedelmi útvonalak előnyben részesítéséről is megállapodtak a felek. Az egyezmények egy olyan, az 1380-as évekig fennmaradó szövetség alapjait vetették meg, amelyek mindhárom államnak szabad kezet adtak más irányú külpolitikai terveikhez. A kongresszus Károly uralkodásának legnagyobb külpolitikai sikereként értékelhető. (II./8/a. térkép)

*A lengyel kapcsolat
és a visegrádi találkozó*

⁶⁰ Katona Tamás szerk.: *Képes krónika*, i. m. 140.

*I. (Nagy) Lajos
hadjáratai*

Károly legidősebb fia, I. Lajos (1342–1382) apjánál is nagyratörőbb külpolitikai elgondolásokkal lépett trónra. 40 éves uralkodása alatt alig találni két-három békés évet. Ő maga tizenhatszor vezetett hadjáratot, míg főemberei tizenháromszor. Példaképének Nagy Sándort, a magyar uralkodók közül pedig Szent Lászlót tartotta. Utóbbit olyan nagyra becsülte, hogy a körmöci aranyforintra is az ő képét verette Keresztelő Szent Jánosé helyett. Lászlóhoz hasonlóan ő sem csak hadat vezetett, hanem katonáival együtt a harcokból is kivette a részét. Többször került életveszélybe, és egy alkalommal súlyos sebesülést is szenvedett. Nem véletlenül kapta tehát kortársaitól a lovagkirály nevet. Hadseregének magját a 6000–7000 főre becsülhető nehézlovasok alkották, akik között ekkor tűntek fel először nagyobb számban külföldi zsoldosok. A fegyverforgatást nem meggyőződésből vagy kényszerből, hanem hivatásként űző katonák minden elvi vagy politikai megfontolás nélkül Európaszerte oda mentek, ahol igény mutatkozott rájuk, és azt szolgálták, aki megfizette őket. A zsoldosok alkalmazása mellett Lajos hadseregének másik fontos újdonsága a tűzfegyverek, elsősorban az ágyúk rendszeresítése volt, amelyeket az 1330-as évektől kezdtek alkalmazni Nyugat-Európában. A hadviselést rövidesen forradalmasító, ám ekkor még kezdetleges új technikát Magyarországon velencei-dalmát közvetítéssel ismerték meg a század második harmadában. Forrásaink 1354-ben tesznek említést először lőfegyver használatáról; 1378–79-ben pedig már ágyúkat is öntöttek és lőport is gyártottak az országban.

Hadjárataival Lajos elsősorban a Balkánon ért el sikereket. Velence elleni háborúival sikerült visszahódítani Dalmáciát és megszilárdítani a magyar uralmat Horvátországban. Az 1358-as zárai békében a velencei dózse lemondott az évszázadok óta viselt dalmát és horvát hercegi címről, és Lajost, valamint utódait ismerte el az egész északi partvidék egyedüli urának. Magyarország ezzel – történelme során először – tengeri hatalommá vált; az adriai magyar érdekek biztosítására külön tengeri flotta vigyázott. Lajos biztosította uralmát Boszniában is, sőt átmenetileg szerb, román és bolgár területeket is ellenőrzése alá vont. Ily módon sikerül helyreállítani és tovább fejlesztenie a Száva–Duna–Kárpátok vonalán túl elterülő bánságok és vazallus fejedelemségek védőgyűrűjét.

Az észak- és nyugat-balkáni magyar uralom megszilárdításán túlmenően Lajos törekedett a Nápolyi Királyság megszerzésére is. A trónörökösként korán elhunyt Martell Károly fiaként erre tulajdonképpen már Károly Róbert is igényt formált, ám csak annyit ért el, hogy fiát, András herceget összeházasította az apja riválisaként trónra került nagybátyjának, Róbertnek az unokájával, Johannával. Ebből elvileg az következett volna, hogy András lesz a nápolyi király. Róbert azonban úgy intézkedett, hogy egyedül Johannát koronázzák uralkodóvá. Ennek megakadályozása és öccse trónra segítése érdekében 5 tonna arannyal és 6,6 tonna ezüsttel felszerelve Lajos előbb anyját, Erzsébetet küldte a nápolyi udvarba.

I. Károly özvegyének küldetése azonban sikertelenül végződött; András trónra kerülését a nápolyiak és az Anjouk túlzott megerősödésétől tartó pápaság is ellenezte. 1343-ban így mégis Johannát koronázták uralkodóvá, s hogy uralmát biztosítsák, Andrást 1345-ben megfojtották. Ezek a körülmények vezettek oda, hogy Lajos hadsereggel indult a férjgyilkosnak tekintett Johanna eltávolítására és a megüresedettnek nyilvánított nápolyi trón elfoglalására. A bosszú, valamint becsvágyának kielégítése és hírnevének növelése mellett ezt mindenekelőtt az adriai magyar uralom biztosítása szempontjából tartotta fontosnak. 1348-ban be is vonult a városba, és trónra is lépett, ám uralmát nem tudta megszilárdítani. Johanna és híveinek ellenállása, valamint a nagy távolságok miatt a magyar és a nápolyi királyság egyesítése kudarcra volt ítélve. Darab idő után ezt Lajos is belátta. A Szentszék közvetítésével 1352-ben ezért békét kötött Johannával, és kivonta csapatait Itáliából. (II./10. térkép)

Apja nyomdokain haladva északi és nyugati irányban Lajos is békés politikát folytatott. Hadjáratokat arrafelé legfeljebb azért vezetett, hogy nagybátyját, a lengyel királyt megsegítse. Miután III. Kázmér 1370-ben fiúörökös nélkül hunyt el, koronáját automatikusan Lajos kapta. Magyar- és Lengyelország királyaként Lajos uralma ezt követően az Adriától Mazoviáig és Pozsonytól a galíciai Lembergig terjedt. Három tenger azonban, amint ezt 1945 előtt tanították, sohasem mosta királyságainak határait. A Balti-tenger partvidéke ekkor ugyanis még a Német Lovagrend ellenőrzése alatt állt, a moldvai román fejedelemséget pedig csak laza hűbéri kapcsolatok fűzték a Magyar Királysághoz. A 14. század második felének Magyarországának ennek ellenére Európa egyik legerősebb állama volt, különösen a lengyel–magyar perszonálunió létrejötte után. Önsúlyán túl ehhez az is hozzájárult, hogy Nyugat-Európa vezető hatalma, a Francia Királyság 1337-től több mint 100 éven át háborúskodott Angliával, s ekközben 1348–49-től kezdődően több hullámban a pestis is tizedelte Európa nyugati felének lakosságát. Különböző becslések szerint a magasabb népsűrűségű és városiasabb Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, Itáliában és Németországban a lakosság 30–40, sőt akár 50–60%-a pusztult el néhány évtized leforgása alatt, miközben Európa gyéribben lakott keleti felét jóval kevésbé, Magyarországot pedig alig érintette a járvány. Összességében 1340 és 1400 között Európa lakossága 74 millióról 52 millió főre csökkent, miközben Magyarországé az 1310-es évek és az 1430-as évek között 2–2,5 millióról 3–3,5 millióra emelkedett.⁶¹

Lengyel–magyar
perszonálunió

⁶¹ Massimo Livi-Bacci: *A világ népességének rövid története*, i. m. 64–71. és Font Márta szerk.: *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig*. Pécs, 1998, PTE Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszék. 9–13.

*Az 1351-es
országgyűlés*

Bár hadjáratai és lengyelországi kötelezettségei miatt Lajos sokat tartózkodott külföldön, uralkodása alatt rend és nyugalom honolt az országban. A hadjárataiban kitűnt köznemesség óhajának eleget téve 1351-ben – fél évszázad óta először – országgyűlést hívott össze Budára, amelyen megerősítette az 1222-es Aranybulla legtöbb rendelkezését. Ezen túlmenően a törvény azt is kimondta, hogy az „ország nemesei egy és ugyanazon szabadságot élvezzék”. Ezzel újabb lökést adott az egységes nemesi rend kifejlődéséhez és a nemesi megye meghatározó jellegű közigazgatási intézménnyé válásához. Ugyanebben a törvényben szabályozták a nemesi birtokok öröklésének rendjét. Közvetlen leszármazottak hiányában a birtokok az oldalági rokonokra (ősiség), ha pedig ilyenek sem voltak, akkor a királyra szálltak. A bárók és a kisebb nemesek közötti vagyoni és hatalmi különbségek természetesen továbbra is megmaradtak. Összekötötte viszont őket a katonáskodási kötelezettség és az adómentesség, vagyis az, hogy birtokaik után semmiféle szolgáltatással nem tartoztak.

*Az udvari és a
vármegyei nemesség*

1352-ben Lajos tartott még egy országos gyűlést, ám uralkodásának hátralévő 30 évében egyet sem. Országát apjához hasonlóan a királyi tanácsra és a környezetében tartózkodó híveire támaszkodva igazgatta. A királyi udvarnak Lajos korában alakult ki az a nemesekből álló 2–300 fős csoportja, amelynek csúcsán a „lovagok”, közepén az „ifjak” és alján a serdülőkorú „apródok” helyezkedtek el. Ez a testület adta az uralkodó kíséretét és testőrségét, valamint háború esetén a királyi sereg magvát. Tagjai emellett eljártak a király helyett különböző vitás ügyekben szerte az országban, s követként vagy követségek kíséretiként gyakran külföldi országokba is eljutottak. A király kegyeit kereső és a feljebbjutás esélyével rendelkező udvari nemesség élesen elkülönült a királlyal kapcsolatba sem igen kerülő vármegyei nemességtől, amelynek tagjai legfeljebb a környék nagyurain keresztül kapcsolódhattak az ország tényleges vezetőihez, s akiknek a birtokai az öröklési rend következtében folyamatosan osztódtak, illetve veszttek el. A két réteg közötti különbséget jól példázza a két Toldi testvér – Miklós és György – Ilosvai Selymes Péter, majd Arany János által is feldolgozott, s eleinte szájhagyomány útján terjedő története.

*A jobbágyság
kialakulása*

Az 1351-es törvény a jobbágyság jogállását is szabályozta. A terményekben lerovandó egyházi tizeden túl bizonyos földek után kötelezővé vált a kilencedik tized, az ún. kilenced fizetése a nemesi földbirtokosoknak. Ennél elvileg sem többet, sem kevesebbet nem lehetett beszedni. Ezzel a munkaerő elcsábítását kívánta a király megakadályozni. A jobbágyság szabad költözési joga ugyanakkor megmaradt, sőt kereskedhetek és iparúzéssel is foglalkozhattak a parasztok. A rabszolgaság intézménye erre az időre teljesen elhalt, s nem hallunk többé udvarnokokról és várnépekről sem. A 14. század közepére a társadalom alsóbb rétegeinek sokszínűsége tehát megszűnt, s e helyett kialakult a jogilag egységes jobbágyság. A jobbágyság saját használatukban lévő

telkükön belátásuk szerint gazdálkodtak, s az egyházi tized és a földesúri kilenced beszolgáltatása, valamint a király által kivetett adók (kamara haszna) megfizetése után szabadon rendelkeztek jövedelmeikkel. A készpénzben fizetett földbér, a természetben lerótt ajándékok (szárnyas és egyéb állatok, bor, kalács stb.) és kilenced mellett megjelent a robotnak nevezett munkaszolgáltatás is. Ez utóbbi jelentősége ekkor még viszonylag csekély volt, általános és fontos járadékformává csak a 16. századtól vált. A földesurak jogai és kötelességei közé tartozott a bíraskodás és az igazságszolgáltatás is, amit úriszéknek neveztek. Ez régi hagyomány volt, amelynek a jogával az 1351-es törvény minden nemest felruházott. Emellett egyre többen rendelkeztek ún. pallosjoggal, amelyet I. Károly kezdett adományozni. A pallosjoggal felruházott nemesek saját birtokaikon az elfogott rablókat, gyilkosokat és egyéb bűnözőket akár ki is végeztethették.

A nemességtől és a jobbágyságtól egyaránt elkülönültek az önkormányzattal rendelkező szász és székely székek, valamint a kiváltságokkal felruházott városok polgárai. Az 1351. évi törvény a fallal övezett városokat a földesúri kilenced fizetése alól is felmen-

*A kiváltságos városok
és az oppidumok*

tette. Azoknak a kiváltságos városoknak a száma, amelyek nem tartoztak a földesurak és/vagy a megyés ispánok joghatósága alá, s amelyeket az oklevelek *civitasként* említenek, a század végén mintegy két-három tucatra becsülhető. A városi polgárok a 14. század közepétől Magyarországon is céhekbe tömörültek, amelyek eleinte a falusi iparúzóknak a konkurenciája ellen szerveződtek. A városokon belül általában egymás mellé települtek, és a vásárokon is egy helyen árulták portékájukat. A céhtagság feltétele a mesterségbeli jártasság, kiváltsága a szakma szabad művelése volt. A 14. század végén a legfejlettebb városokban már 30–35 körül mozgott az iparágak, s ennek megfelelően a céhek száma. A különböző mesterségek közül létszám szerint a szűcsök, szabók és tímárok, vagyis a ruházati iparban dolgozók vezettek. Őket követték a fémművesek (öntők, kovácsok, fegyvergyártók), s viszonylag magas volt az építőiparban dolgozó kőművesek, kőfaragók és ácsok száma is. Ez arra utal, hogy középkori városaink kézművesei döntően hazai, s azon belül is lakóhelyük és azok környékének a piacaira termeltek.

A kiváltságos városoktól meg kell különböztetni az *oppidum*nak nevezett mezővárosokat, amelyeket nem falak, hanem gyakran a valóságban is mezők vettek körül, vagy egyéb természeti környezet. Az itt lakók földesúri joghatóság alatt álltak, vagyis jogilag jobbágnak számítottak, s lakóik többsége nem kereskedő vagy mesterember, hanem mezőgazdasági termeléssel foglalkozó paraszt volt.

A háború mindig költséges dolog, s ez Lajos korában is így volt. Kultúrára ennek ellenére a király, valamint a világi és egyházi főméltóságok is sokat áldoztak. A művelt és sok nyelven tudó Lajos visegrádi és budai udvarában szinte nyüzsgöttek a művészek és a tollforgatók. 1358-tól

*Kulturális
élet*

kezdődően az ő megbízásából készült a *Képes krónikának* nevezett latin nyelvű kódex, amelynek szerzője – talán Kálti Márk székesfehérvári kanonok – korábbi geszták és krónikák alapján Lajos megkoronázásig foglalta össze a magyar történelmet. (II./11. kép) Nevét 147 remekbe szabott, színes és a szöveghez igazodó, ám anakronisztikus, a korábbi századok szereplőit is 14. századi viseletben mutató miniatúrája után kapta. Ezek alapján megállapítható, hogy a kunok és a magyar előkelők egy része még mindig hosszú, sarkig érő, kaftánra emlékeztető, felül testhez simuló, alul bő és fodros felöltőt viselt, amelyet deréktájt övvel fogtak össze. Lábukon puha csizmát, fejükön pedig hegyes tetejű és oldalt bevágott karimájú süveget hordtak. A nyugati mintákat követő divatosabb férfiöltözéknek viszont már a térd fölött végződő és derék alatt övvel díszített tunika számított, amelyre a mai pelerinre emlékeztető, olykor prémmel bélelt köpönyget borítottak. Legfelül, a nyaknál ezt díszes kapocsboglár fogta össze. A tunika alatt lábhoz simuló, harisnyaszerű nadrágot viseltek, amelynek alsó része olykor cipőként is szolgált. A kopás elleni védekezésül ezt bőrtalpakkal látták el. Ehhez az összeállításhoz általában ékkövekkel kirakott vagy hermelines, fölthajtott karimájú és kerek tetejű süveg társult. A képeken gyakran felbukkanó páncélos vitézek viseletéről megállapítható, hogy a henger alakú és lapos tetejű ún. üst- vagy fazéksisakot erre az időre felváltották az ellenséges csapásnak kisebb felületet nyújtó kúpos tetejű sisakok különböző változatai. Maguk a páncélok készülhettek pikkelyszerűen összefűzött fémlapocskákból vagy nagyobb méretű vaslemezekből egyaránt. A női viselet legfontosabb változása az alak hangsúlyozásában állt. A test formáját elrejtő kaftánszerű női ruhákat felváltotta a derékig szorosan a testhez simuló egybeszabott ruha, amit rokolyának vagy szoknyának neveztek. Ez alatt inszerű alsóneműt, felette pedig a hideg elleni védekezésül palástot viseltek. Fejüket különböző típusú és méretű fátylak és főkötők borították; fedetlen fővel csak a hajadonok járhattak.

A *Képes krónika* mellett a kor másik fontos irodalmi emléke Lajos király regényes és persze heroizáló életrajza, amelyet a korábbi királytükörök és szentkirály-életrajzok mintájára a káplánként, majd a kancellária vezető jegyzőjeként a királyi udvarban dolgozó Küküllei János öntött formába.

A prágai (1348), krakkói (1364) és a bécsi egyetem (1365) alapítását követően 1367-ben Pécssett megnyitotta kapuit az első magyarországi univerzitás. Hogy miért éppen Pécssett, és nem Budán vagy Esztergomban, az éppolyan rejtély, mint az, hogy miért csak néhány évtizedig működött. Kolozsvári Márton és György 1373-ban öntötték bronzba Szent György harcát a sárkánnyal, amely Európa első egészalakos bronz lovas szobra. A gótikus stílus jegyeit magán viselő remekmű a prágai várban látható. A korszak főleg szenteket ábrázoló faszobrai közül kiemelkedik az ún. szlatvini Madonna-szobor, amelyet ugyancsak a gótikus stílust idéző légiesség és könnyed nyúlánság jellemez.

Lajos uralkodása idején kezdték építeni a Szent Erzsébetről elnevezett kassai dómot (1380) és a brassói Szűz Mária-templomot (1383), amelyeken – az 1316-ban építeni kezdett kolozsvári Szent Mihály-templomhoz hasonlóan – mesterek és napszámosok tucatjai dolgoztak

Egyházi és világi építészet

évtizedeken át. (II./9. kép) Utóbbit a 15. század elején, a kassait és a brassóit viszont csak a végén szentelték fel. Mindhárom a robusztus és komor hangulatot árasztó romanikát felváltó könnyedebb és világosabb gótikus egyházi építészet remekei közé tartozik. Bár méreteik jóval szerényebbek, mint a 12–13. században épült nyugat-európai – elsősorban francia – gótikus katedrálisoké (Saint-Denis, 1137–1144; Sens, 1130–1163; Párizs, Notre-Dame, 1163–1249; Chartres, 1194–1260; Reims, 1211–1311) vagy akár a 14. században átépített bécsi *Stephansdomé*; az ugyancsak 14–15. századi prágai Szent Vitus-székesegyházzal és krakkói Mária-templommal minden szempontból felveszik a versenyt. Ezek az egyre magasabbra törő és egyre díszesebb templomok a középkori ember szemében Isten nagyságának és az evilági élet múlandóságának a hirdetői voltak.

A várépítészetben a kifejezetten védelmi célokat szolgáló puritán körödmények mellett megjelentek a kényelmi szempontoknak és reprezentációs céloknak jobban megfelelő kastélyszerű építmények. A visegrádi és a budai paloták mellett ilyen volt a diósgyőri vár, amely félúton feküdt Buda és Krakkó között, és Lajos építtette újjá, hogy útközben legyen hol megpihennie. A négy torony között kétemeletes palotaszárnyak húzódtak kápolnával, kényelmes lakosztályokkal és hatalmas lovagteremmel. A földszinten a személyzet és az őrség lakott, a pincékben pedig gabonát és bort tároltak. Kívülről 4 m vastag és 15 m magas kőfal övezte a várat, a várfalat pedig 25 m széles vizesárok vette körül.

Lajos lovagi eszményeihez, harci kedvéhez és vadászszenvedélyéhez vallásos buzgóság társult. Ezt valószínűleg lengyel anyja plántálta belé, aki gyermekkorától mély hitéletet élt. Anya és fia több új kolostort alapított. Lajos uralkodása alatt virágzott fel az egyik magyar alapítású szerzetesrend, a remeteséget fogadó pálosoké, akiknek az első közösségei a 13. században jöttek létre. Az előbb szürke, majd utóbb fehér csuhát viselő pálosok magasabb műveltségre és világi feladatok ellátására nem törekedtek; napjaikat imádsággal, olvasással, elmélkedéssel és kétkezi munkával töltötték. Lajos lengyelországi királysága alatt lengyel földön is gyökeret vertek; a rend központja ma is Czeszochowán található. A pálosok mellett közel álltak Lajoshoz és anyjához a ferencesek is, akik uralkodása alatt mintegy 20 új rendházzal gyarapodtak. Döntően a ferenceseknek köszönhetően fejeződött be a 14. század második felében a kunok megtérítése, akik ezt követően nyerték el a székelyekéhez és a szászokéhoz hasonló, a megyerendszertől független, a kapitányok által igazgatott székeken alapuló autonómiájukat.

A pálosok és a ferencesek

A zsidók kiűzése

Elődeitől eltérően Lajos célul tűzte ki a zsidók megtérítését is. Ebbe azonban beletört a bicskája. A zsidóság ragaszkodott ősi vallásához, ezért 1360 körül Lajos kiutasította őket az országból. Döntésének elsősorban a városi polgárság örvendezett, amely már ekkor versenytársat látott bennük. Bár ingóságait magukkal vihatták, ingatlanjaik természetesen veszendőbe mentek, illetve vetélytársaik martalékvá váltak. Amikor néhány év múltán Lajos engedélyezte visszatérésüket, azoknak, akik éltek a lehetőséggel, újra kellett alapítani egzisztenciájukat. A zsidók ügyeinek intézésére 1365-ben Lajos „zsidóbíró” nevezett ki, aki a továbbiakban a zsidó közösség és a királyi udvar között is tartotta a kapcsolatot.

Országainak területi kiterjedése, szinte korlátlan hatalma, a belső stabilitás és a kulturális fellendülés egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az utókor – a magyar uralkodók közül egyedülként – Lajost „Nagy” jelzővel ruházta fel. Lengyelországi megítélése ezzel szemben jóval negatívabb. Ott azt tartották, és a történetírás ma is azt tartja róla, hogy hagyta meggyengülni a Nagy Kázmér alatt kiépült erős központi államszervezetet. Ezért és átgondolatlan adományai miatt „nem volt jó királya a lengyeleknek”, sőt áttételesen a lengyel állam későbbi bukásához is hozzájárult.⁶²

Luxemburgi Zsigmond trónra lépése

Fügyermeke nem lévén Lajos úgy tervezte, hogy mindkét trónját idősebb leányára, Máriára hagyja. Akaratának megfelelően halála után néhány nappal a magyar főemberek meg is koronázták az ekkor 11 éves leánykát, akit már korábban eljegyeztek IV. (Luxemburgi) Károly német-római császár, valamint német és cseh király fiával, a részben Prágában, részben Lajos udvarában nevelkedett, művelt és több nyelven, így magyarul, sőt állítólag a kunok nyelvén is jól beszélő Zsigmond brandenburgi őrgróffal. A lengyel rendek viszont ragaszkodtak ahhoz, hogy az ő uralkodójuk csak egy trónon üljön, ezért 1384-ben Lajos kisebbik leányát, Hedviget koronázták meg. A középkori felfogásnak megfelelően a női királyság intézményétől azonban mind a lengyel, mind a magyar urak idegenkedtek. Hosszabb távra ezért mindkét országban más megoldást kerestek. A lengyelek 1386-ban Hedviget hozzáadták a még pogány litván nagyfejedelemhez, aki megkeresztelkedése után II. Ulászló néven lett lengyel király. A perszonálunióval Kelet-Európa legnagyobb területű politikai egysége jött létre, amelynek élén a 16. század végéig a Jagelló-dinasztia tagjai álltak. Hedvig, aki nagy szerepet vállalt a litvánok keresztény hitre térítésében, szentként maradt meg a lengyelek emlékezetében. Kanonizációja ennek ellenére sokáig váratott magára; II. János Pál pápa, Krakó korábbi érseke 1997-ben avatta szentté.

⁶² Bagi Dániel: Nagy Lajos lengyelországi uralmának megítélése a lengyel történetírásban. In Hanák Péter főszerk.: *Híd a századok felett. Tanulmány Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. 45–60.

A lengyelektől eltérően a magyar urak ezúttal sem tudtak egyezsége jutni. Bár 1385-ben a tervezett frigy Zsigmonddal megkötötték, az ún. nápolyi párt 1385 szilveszterén az Anjou-ház utolsó férfi tagját, a Magyarországon nevelkedett Károly nápolyi királyt koronázta királlyá. Károly királysága azonban alig tartott tovább 30 napnál. 1386. február elején az özvegy királyné, Erzsébet emberei ugyanis törbe csalták és halálra sebeztek, miközben a kíséretében érkező olaszokat kardélre hányták, és budai lakásaikat kifosztották. A bosszú nem sokáig váratott magára. A fellázadt délvidéki bárók, akik Károly halála után annak fiát, Lászlót tették volna urukká, 1387 elején rajtaütöttek ellenfeleiken. Károly gyilkosait lemészárolták, és levágott fejüket elküldték Nápolyba, Károly özvegyének. Az anyakirálynét ugyanekkor megfojtották, Máriát pedig tömlöcbe zárták. A dunántúli bárók eközben királlyá koronázták a bátyja, Vencel cseh és német király által is támogatott Zsigmondot (1387–1437), akinek első dolga a délvidéki lázadókkal való leszámolás volt. (II./12/a. kép) Fővezérüket, Horváti János macsói bánt „a ló farkához kötözve körülhurcolták a város [Pécs] utcáin, majd tüzes fogókkal megkínózták, azután négyfelé vágták, és az utókor elretentő okulására a város kapuira függesztették tagjait”.⁶³ Másokat, köztük Hédervári Kont Istvánt a budai Szent György téren fejeztek le. Az Anjou-kori világi elit ezekkel a leszámolásokkal jelentősen meggyengült. A nemzeti ébredés és a romantika korában a kivégzettek Bánk bánhoz és társaihoz hasonlóan a szabadságért küzdő és mártírhalt szenvedő hősök jelképévé váltak. Kivégzésük Arany Jánost és Petőfi Sándort egyaránt megihlette, s Kont hagyományát Hédervár mellett ma is őrzi az ún. Kont-fa, amely alatt a Mária és Zsigmond elleni összeesküvés a néphit szerint elhatározatott.

Híveinek támogatásáért Zsigmond magas árat fizetett. Uralkodásának első öt évében a királyi uradalmak közel felét zálogosította el vagy osztotta szét örök-birtokként támogatói között. Idegen kézre került a királyi várak több mint fele is, a 150 erősségből mintegy 80. Ekkor jöttek létre azok a hatalmas magánföldbirtokok és új uradalmi központok, amelyek az elkövetkező idők főúri dinasztiáinak a gazdasági hátteret biztosították. A régebbi magyar családok leszármazottai mellett közöttük találjuk a stájer eredetű Cillei Hermannt, akiből horvát-szlavón bán, és a lengyel származású Stiborici Stibort, akiből erdélyi vajda lett. A bárók ismét kialakuló nagy hatalma a király szempontjából elkerülhetlenné tette ellensúlyok keresését. Ez a köznemesség és a városok befolyásának átmeneti növekedését és a rendi-politikai keretek feléledését vonta maga után. A Zsigmond uralkodása alatt tartott rendi országgyűléseken négy társadalmi csoport képviselte magát: a főpapok és a főurak, a köznemesek és a királyi városok. Utóbbiakat Zsigmond ugyanolyan független bíráskodási jogkörrel (pallosjog) ruházta fel,

⁶³ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Budapest, 1980, Európa Könyvkiadó, 305.

amelyekkel korábban csak a megyék és egyes földesurak rendelkeztek. Pozsonynak és négy másik városnak megadta az árumegállító jogot. A hozzá lojális köznemesek közül többeket magas méltóságokba helyezett. Az uralkodása alatt kinevezett 115 bárónak mintegy fele nem tartozott a régi nagybirtokos családokhoz, s a 40 legnagyobb birtokosnak halála idején a fele minősült *homo novus*-nak.

A török
veszély

Miközben a magyar urak egymást irtották, a győztesek vagyonukat gyarapították, Zsigmond pedig belső helyzetének megszilárdításával foglalatossá vált, a déli végeken új és minden korábbinál nagyobb veszedelem tűnt fel: a török. A törökök muszlim vallású nomádok voltak, akik a szeldzsukok (Ikóniumi Szultánság) hatalmának leáldozása után a 13. században több kezdetleges törzsi államalakulatot hoztak létre Kis-Ázsiában. A törzsi vezetők közül emelkedett ki I. Oszmán, aki a Bizánci Császárság szomszédságában, Anatóliában rendezkedett be, és a széttagolt törzsekből a 14. század elején expanzív katonai államot szervezett. Fia, Orhán, aki már szultánnak tituláltatta magát, Konstantinápoly kivételével minden ázsiai bizánci területet uralma alá hajtott, és az európai oldalon fekvő Gallipoli elfoglalásával ellenőrzése alá vonta a Dardanellákat. Az ő fia, I. Murád (1362–1389) már az európai oldalon, Drinápolyban (Edirne) rendezte be székvárosát, és a 14. század utolsó harmadában egymás után foglalta el a macedón, trák, bolgár és végül szerb területeket. Az 1389-es rigómezei csata után, amelyben a szerb és vele szövetséges balkáni hadakra mért megsemmisítő csapást, nyitva állt előtte az út a Magyar Királyság déli tartományai felé. A 14. század végétől állandósultak a betörések a déli bánságokba, sőt 1394-ben már Erdélyben is feltűntek a török martalócok. A fosztogatásban végződő támadások gyakorisága következtében Dél-Magyarország addig virágzó gazdasága kezdett hanyatlani, s a térségben egyre nagyobb számban tűntek fel a török elől menekülő szerb és egyéb balkáni népcsoportok.

Zsigmond és környezete érzékelte a veszélyt, és igyekezett is annak útját állni. 1389 és 1395 között több kisebb hadjáratot indított a déli végekre, s néhány várat vissza is foglalt, sőt a vazallusául szegődött havasalföldi vajdát is visszaültette trónjára. Átütő és tartós sikert azonban nem tudott elérni. A magyar seregek visszatérével újra a török vette birtokba a déli végeket. 1396 nyarán Zsigmond ezért egy nagy európai összefogás keretében a korábbiaknál jóval nagyobb erővel – köztük néhány ezer külföldi, elsősorban francia lovaggal – indult Bajezid szultán ellen. A pápa által keresztes háborúnak nyilvánított vállalkozás azonban ugyanúgy kudarcba fulladt, mint a korábbi magyar hadjáratok. A 30 ezer főre tehető keresztes had az al-dunai Nikápoly váránál megsemmisítő vereséget szenvedett. A vezérek és a katonák többsége elesett vagy fogságba került; maga Zsigmond is csak nagy szerencséivel menekült meg, és az esztergomi érsek társaságában három hónapos kalandos hajóút után ért partot Dalmáciában.

A nikápolyi vereség nyilvánvalóvá tette, hogy az Anatóliát és az egész Kelet-Balkánt magába olvasztó Oszmán Birodalom minden korábbinál nagyobb veszélyt jelent a Magyar Királyságra. Zsigmond ezért hazatérkezése után azonnal hadügyi reformokat vezetett be. A Temesvárra összehívott országgyűléssel elfogadtatta, hogy a nemesek nemcsak bel-, hanem a továbbiakban külföldön is kötelesek hadba szállni, s minden 20 jobbágypárt után egy íjászt kell állítaniuk (telekkatonaság). Emellett rendkívüli adót vetett ki, és háború esetére lefoglalta az egyházi jövedelmek felét. Mindezek fejében megerősítette az Aranybullát és Nagy Lajos 1351. évi törvényét – kivéve az ellenállási záradékot. Ezzel egy időben szövetségi kapcsolat kialakítására tett kísérletet a Közép-Ázsiában új birodalmat felépítő Timur Lenk mongol fejedelemmel. A muszlim Timur azonban nem kívánt szövetségre lépni egy keresztény uralkodóval. 100 ezres hadseregének élén 1402-ben egyedül is tönkre verte az anatóliai oszmán hadakat, sőt Bajezidet is fogságba ejtette. Ha ezzel egy időben vagy röviddel ezután a magyar hadak is megindulnak, elképzelhető, hogy a vállalkozás sikerre vezethetett volna. Zsigmond külföldi útjai, amelyek bátyja elmozdítására és a cseh trón megszerzésére irányultak, valamint a belviszályok újbóli kiéleződése és László nápolyi király trónigénye miatt ennek azonban még a lehetősége sem merült fel. Az ellentétek odáig fajultak, hogy a bárók egyik csoportja – köztük a nádor és az esztergomi érsek – 1401 tavaszán elfogatta, és Siklós várába záratta Zsigmondot. Néhány hónapig az egyre inkább a királyi hatalom jogforrásának tekintett Szent Korona nevében fellépő pártütő urak által létrehozott tanács irányította az országot. A következő évben a László-párti urak lázadtak fel az időközben kiszabadult Zsigmond ellen, és 1403-ban Zarában egy alkalmi koronát is László fejére helyeztek.

*Belviszályok
és elitcsere*

Az áldatlan viszálykodásban az Anjou-arisztokrácia maradéka szinte kivétel nélkül Zsigmonddal szemben, az új bárók – köztük az idegenek és a volt köznemesek –, valamint a városok pedig Zsigmond mellett sorakoztak fel. Erősebbnek az utóbbiak bizonyultak. A pártütők vezéreit Zsigmond száműzte vagy megfosztotta őket rangjuktól és jórészt vagyonuktól is. A hatalom ezzel teljes egészében Zsigmond és az új bárók kezébe került; a hosszan elnyúló elitcsere befejeződött. Az uralkodó és az új nagyurak szövetségének megpecsételése jegyében az 1395-ben megözvegyült Zsigmond 1405-ben feleségül vette Cillei Hermann 13 éves leányát, míg nővére, Anna Garai Miklós nádor neje lett. Befolyásos főemberei részvételével 1408-ban Zsigmond megalakította a Sárkányos Társaságot, amely egyike volt a kor számos lovagrendjének. Az alapítólevélben Zsigmond megígérte a rend tagjainak, hogy előnyt élveznek a bárói tisztségek betöltésénél, a bárók pedig hűséget fogadtak a királyi párnak és leendő gyermekeiknek. Az elitcserenek, új házasságának és az új bárókkal kötött szövetségének köszönhetően uralkodásának következő 30 évében belső lázadásoktól Zsigmondnak nem kellett tartania.

*A konstanzi zsinat
és a huszitizmus*

Magyarországi helyzetének megszilárdulása után Zsigmond, akinek szeme előtt atyja példája lebegett, egyre fokozottabb mértékben kapcsolódott be a közép- és nyugat-európai politikába. Miután 1411-ben a választófejedelmek német királlyá választották, az európai politika egyik legfőbb szereplőjévé lépett elő, és évekig nem tartózkodott Magyarországon. Első nagy sikerét a nyugati keresztény egyház végleges szétszakadásának megakadályozásával érte el. Nyugati egyházszakadásnak azt az 1378 utáni időszakot nevezzük, amely alatt folyamatosan két, sőt 1409-től három pápa is igényt tartott a Szentszék irányítására. Ennek hátterében a vezető európai hatalmak rivalizálása és a főpapok megosztottsága állt. Az 1414 és 1418 közötti konstanzi zsinaton Zsigmondnak sikerült elérnie, hogy az összegyűlt püspökök V. Márton személyében olyan új pápát választottak, akit a francia, az angol és az aragóniai király is elismert. A valaha oly befolyásos egyház romokban heverő tekintélyének helyreállítása érdekében szükséges reformok ügyében azonban nem tudott eredményt elérni. Az egyház elvilágiasodása, a pápák pénzhétsége, a főpapok kapzsisága és korrupsztása, amely az elmúlt évtizedeket jellemezte, szöges ellentétben állt a kereszténység eredeti eszméivel. A szerzetesrendek, mindenekelőtt a domonkosok és a ferencesek ugyan igyekeztek megálljt parancsolni ennek a folyamatnak, ám nem sok sikerrel. A 14. században ezért a párizsi és az oxfordi egyetemeken is megjelentek olyan tanok, amelyek az egyházi vagyon elkobzását, az apostoli szegénységet, a papi nőtlenség eltörlését és a kolostorok feloszlatását, valamint a pápai méltóság fölöslegességét hirdették. E tanok szószólói közé tartozott a prágai egyetem teológusa, Husz János, aki a fentiek mellett Isten ígéinek nemzeti, vagyis cseh nyelven történő hirdetésére és a két szín alatti áldozás bevezetésére, vagyis a pap és a laikus hívő közötti különbség megszüntetésére is nagy súlyt helyezett. Hittételeinek megvitatása céljából a konstanzi zsinat maga elé idézte Huszt, akit eretneknek nyilvánított és – Zsigmond menlevele ellenére – máglyára vetett. Husz vértanúsága forradalmi hangulatot idézett elő Csehországban, amelyből hosszan elnyúló háborúskodás kerekedett Zsigmond és Husz csehországi hívei között. Miután 1419-ben Vencel cseh király fiúörökös nélkül elhalálozott, az ország gyakorlatilag a husziták kezére került. Zsigmond jelentős erőket vetett be a lázadók ellen, és 1420-ban Prágában királlyá is koronáztatta magát. A husziták, különösen azok radikálisai, az ún. táboríták azonban tovább harcoltak, s időnként Felső-Magyarországra is betörték – végigdúlva a Vág völgyét, máskor pedig a Szepességet és a bányavárosokat, köztük Körmöcbányát. A szükségből erényt kovácsolva ők alkalmazták először a tűzfegyverekkel felszerelt szekerekkel történő támadás és védekezés taktikáját, amely a gyalogsággal és a páncélos lovassággal szemben egyaránt igen hatékonynak bizonyult. Teljes győzelmet aratni Zsigmondnak így csak az 1430-as évek közepére sikerült

feleltünk. Közben elérte, hogy IV. Jenő pápa 1433-ban német-római császárrá koronázza.

A huszitizmus eszméi Magyarországon is terjedtek. Egyebek mellett erre utal Husz két magyar tanítványának nagy jelentőségű vállalkozása: a Biblia első magyar fordításának elkészítése. Ez a szellemisége és helyesírása alapján Huszita Bibliának nevezett mű a 15. század elő harmadában készült, s a század második felében összeállított kódexekben maradt ránk. A magyar nyelvű írásbeliség terjedésének jelei azok a latin–magyar szójegyzékek is, amelyek legrégebbi szótáraink alapjait képezték. Az első ilyen ismert szöveget, a feltalálási és őrzési helye alapján *Königsbergi szójegyzék*nek nevezett munka, amely 1380 körül készült, száz latin szó magyar értelmezését adta meg. Mindezek a magyar nyelvű írásbeliség terjedéséről tanúskodnak. Ez azonban még egyáltalán nem volt átütő; a latin még évtizedekig uralta az írásos magyar kultúrát, miközben a nyugat- és közép-európai államokban már a nemzeti nyelvek használata került előtérbe. Az Ibériai-félsziget nagy részén a 13. század óta nemcsak a kódexek és krónikák készültek spanyol nyelven, hanem a törvények és az okmányok is. Csehországban már Husz fellépése előtt virágzott az ócseh nyelvű világi és egyházi irodalom. A 14. század első felének három kiemelkedő irodalmi alkotása – Dante *Isteni színjátéka*, Jean Froissart százéves háborúval foglalkozó krónikája (*Les Chroniques*) és Geoffrey Chaucer *Canterburyi meséi* – egyaránt nemzeti nyelven, olaszul, franciául és angolul íródott. Az angol királyok a 14. század végétől koronázási esküjüket is mindig angolul tették le. Olyan hosszú ideig, mint Magyarországon, a latin nyelv csak Lengyelországban uralta az írott kultúrát.

*A Huszita
Biblia*

Miközben Zsigmond az európai politika szálait szövögette és a huszitákkal hadakozott, a déli végeken ismét válságosra fordult a helyzet. Az 1410-es évektől új erőre kapó Oszmán Birodalom lépésről lépésre hódoltatta a Magyar Királyság körüli déli védőgyűrű állományait. 1413-ban Bosznia szegődött az új szultán, I. Mehmed szolgálatába, 1418-ban pedig Havasalföld. Kihasználva a helyzetet megmozdult Velence is, és Spalato, valamint Trau elfoglalásával 1420-ra ismét birtokba vette Dalmáciát. A magyar fennhatóság ezt követően már csak Raguzára terjedt ki, ám arra is csak névleg.

*A déli végek
és Ozorai Pipo*

Zsigmond temesi ispánja, az olasz Filippo Scolari, akit az emlékezet Ozorai Pipóként tart számon, az 1420-as években több kisebb hadjáratot vezetett a török ellen, és a rendelkezésére bocsátott királyi bevételekből intenzív várépítésekbe kezdett a Szörény és Nándorfehérvár közötti Duna-szakaszon. Zsigmond érzekelte a helyzet veszélyességét, és 1428-ban jelentős erőket vonultatott fel az Al-Dunához. Célja a Duna túloldalán fekvő, stratégiai jelentőségű és a török kezére került Galambóc várának a visszafoglalása volt. Vállalkozása azonban

ismét balul ütött ki. A várfalak ellenálltak a hagyományos magyar ostromgépeknek és ágyúknak, a várvédő törökök pedig az olasz puskásokkal megerősített magyar íjászoknak és kézfegyverekkel rohamozó gyalogosoknak. A vár felmentésére érkező II. Murád szultán erejét felmérve a király jobbnak látta, ha fegyverszünetet kér, és mentve a menthetőt, visszavonul. A galambóci vereség után ismét megkezdődtek a török betörések Dél-Erdélybe, miközben Zsigmond a csehországi huszitákkal hadakozott.

A királyi birtokok magánkézre kerülése következtében az udvar bevételi forrásai átrendeződtek. A 300–350 ezer aranyforintra becsülhető éves királyi jövedelemnek a megmaradt uradalmakból befolyt összegek 10%-át sem tették ki. A többi különböző adókból és királyi haszonvételekből származott, amelyeken belül a legnagyobb tételt a sómonopólium (100 ezer forint) és a nemesfémmonopólium (60 ezer forint) tette ki. Bár a 300–350 ezer forint jelentős összeg volt, az udvar kiadásait nem fedezte. Az uralkodó külföldi szerepvállalásai, valamint a várépítések és a különböző hadjáratok nagyon sok pénzt emésztettek fel. Zsigmond úgy pótolta a hiányzó forrásokat, hogy előbb Brandenburgot és néhány magánbirtokát zálogosította el, majd 1412-ben 13 szepességi várost is. Utóbbiak csak 1772-ben, Lengyelország első felosztásakor kerültek vissza Magyarországhoz.

*Buda, az új
királyi székhely*

A költségvetés egyensúlyának felborulása Zsigmondot nem akadályozta abban, hogy nagyszabású építkezésekbe fogjon, és meglehetősen pazarló, sőt kicsapongó életmódot folytasson. 1406 körül Visegrádról Budára tette át székhelyét, ahol jelentős palotabővítéseket hajtott végre. Esztergom, majd Visegrád után Buda lényegében ekkortól lett a Magyar Királyság központja és a mindenkori király székvárosa. A palotákhoz díszkert és mesterséges halastó tartozott, s a vizet a budai hegyekből vezették le. A fából, ólomból vagy kerámiából készült vezetékek egy része ún. csorgókban vagy közutakban végződött. Ilyen vezetékek maradványai nemcsak a királyi vár, hanem a polgárvasar területéről is előkerültek. Az 1410-es évektől követek és uralkodók tucatjai időztek Budán, köztük a bizánci császár, Dánia, Norvégia és Svédország királya, Lengyelországból II. (Jagelló) Ulászló, a portugál trónörökös, valamint a boszniai és a szerb fejedelmek. Európai lekötöttségeire tekintettel később, az 1420-as évek végén Zsigmond Pozsonyban rendezkedett be, ahol ugyancsak jelentős építkezésekbe fogott. 1429-ben már itt ülészttek a német-római birodalmi rendek.

A magasabb műveltség hazai elsajátíthatóságát szem előtt tartva Zsigmond már uralkodása kezdetén hozzákezdett egy új egyetem szervezéséhez, amelyet 1395-ben avattak fel Óbudán. A pécsi egyetemhez hasonlóan ez sem tudott azonban gyökeret verni, és az 1420-as években bezárta kapuit. Az óbudai egyetemből és a pozsonyi palotákból semmi sem maradt fenn, s a budaiakból is csak gótikus

szobordarabok. Tatai vadászkastélyának azonban, amelyet később reneszánsz stílusban építettek át, számos gótikus jegyeket magán viselő eredeti részlete ma is megcsodálható. A gótika az egyházi képzőművészetet is áthatotta. Az ekkortájt elterjedt táblaképek közül leghíresebb a garamszentbenedeki szárnyas oltár, amely Krisztus kínszenvedésének és kereszthalálának egyes állomásait ábrázolja.

Gyakori külföldi utazásaira Zsigmondot a magyar főemberek, lovagok és nemes ifjak tucatjai kísérték el. A külföldön tapasztaltak, valamint a budai királyi udvarba látogató idegen uralkodók és kíséretük látványa a magyar előkelők szokásaira, mindenekelőtt öltözködésükre is hatással voltak. A több évszázadig használatos keleties ruhaformák a szakállviselettel együtt divatjamúlta váltak, s elterjedtek olyan új ruhadarabok, mint a rövidebb dolmány és az alsóneműként használt imeg, azaz ing. Aki díszbe öltözött vagy a hideg ellen védekezett, az a dolmány vagy közvetlenül az ing fölé vastagabb anyagból készült és az alsó lábszár közepéig érő subát húzott. Ezt a szőrmével bélelt és prémgallérral díszített ruhadarabot nemcsak az előkelők, hanem a városi polgárok és a papok is hordták. Az ujj nélküli bő és hosszú palástot, amelyet csak nagyurak viseltek, felváltotta a köntös nevű felsőkabát, amely drága brokátból, bársonyból vagy selyemdamasztból készült, és elől nemesfémből készült csatokkal vagy gombokkal záródott. A lábbelik közül előbb a mértéktelenül hosszúra szabott és hegyes orrban végződő ún. csőrös cipők számítottak divatosnak, majd a széles lábfejű és egyenes vonalban végződő topogók. A női ruházat annyiban változott, hogy még inkább kihangsúlyozta a felsőtest idomait. A szorosra szabott derék a lehető legmagasabban kezdődött, amely fölött hivalkodóan dombo-rodtek a keblek. Nemcsak a nyak körül vágták ki a ruhát, hanem a női vállakat is szabadon hagyták. A ruha derék alatti bő és redőzött része ugyanakkor egészen a földig ért, és aránytalanul hosszú lábszárakat sejtetett. Ezt a késő gótikus női szépségideált nagyon pontosan tükrözi Zsigmond második feleségének, a csinos és kikapós Cillei Borbálának egyik lovas ábrázolása. (II./12/b. kép)

Viselet

Zsigmond uralkodásának utolsó hónapjait a középkori Magyarország első nagy parasztlázadása árnyékolta be. Közvetett okozója ennek is ő maga volt, amennyiben bevételeinek növelése érdekében éveken át élt a pénzrontás eszközével, vagyis csökkentette az új dénárok ezüsttartalmát. Közvetlen előidézője pedig Lépes György erdélyi püspök volt, aki a pénzrontás miatt három évig nem szedte be és nem is fogadta el az egyházi tizedet, majd amikor jó dénárok kerültek forgalomba, visszamenőlegesen is követelte a tartozásokat. Az észak-erdélyi, szatmári és nyírségi felkelők élére egy Budai Nagy Antal nevű köznemes állt, aki a husziták elleni harcokban azok eszméit és harcmódorukat is megismerte. A felkelők, akik között magyar és román jobbágyok, valamint városi polgárok egyaránt akadtak, a Belső-Szolnok megyei Alparét melletti Bábolna-hegyen szekérvárat építettek, és e mögé

*A Budai Nagy Antal-féle
parasztfelkelés*

húzódva nemcsak megvédték magukat, hanem szét is szórták a nemesi csapatokat. Az erdélyi vajda ezt követően egyezsége lépett a lázadókkal. Az ún. első kolozsmonostori egyezményben szabályozták a tizedfizetés rendjét, eltörölték a földesúri kilencedet, és megerősítették a jobbágyok szabad költözési jogát. Arra azonban, hogy ő és társai be is tartsák az egyezményt, a vajda, a püspök és társaik nem gondoltak. Miután újrarendezték soraikat, az erdélyi nemesek, szászok és székelyek küldöttei 1437. szeptember 16-án Kápolnán kölcsönös segítséget fogadtak egymásnak, és egyesült erővel indultak a felkelők ellen. A lázadók azonban ismét győztek, és kicsikarták a második kolozsmonostori egyezményt is. Bár ebben már kevesebbel is megelégedtek, a három rend képviselői ezt is sokallták. Újabb harcok következtek, amelyek során egy időre Kolozsvár és Nagyenyed is a felkelők kezére került. Végül azonban alulmaradtak a lázadók, s azokon, akiket elfogtak, uraik kegyetlen bosszút álltak. Vezetőiket kivégezték, a „többiek közül pedig azokat, akik nem tudtak elmenekülni, szemük kitolásával, orruk vagy ajkuk levágásával, kezük megcsonkításával büntették meg.”⁶⁴ Kolozsvár, amely a felkelők mellé állt, néhány évre elveszítette városi kiváltságait. Magyarországon ez volt az első olyan nagy tömegmozgalom, amelyet nem valósi különbségek, hanem gazdasági és társadalmi ellentétek idéztek elő. Ennyiben az 1358-as franciaországi (*Jacquerie*) és az 1381-es angliai (Wat Tyler-féle) parasztlázadásokkal mutatott rokonságot.

Miközben Erdélyben a rendek és a jobbágyok mérték össze erejüket, Zsigmond Prágából Budára tartott, és a morvaországi Znaimban 1437. december 9-én, 69 éves korában meghalt. A magyar uralkodók közül olyan magasra, mint ő, senki sem jutott. Német-római császárként, valamint cseh és magyar királyként lényegében egész Közép-Európát uralta. Nem biztos azonban, hogy ez a Magyar Királyságnak jót tett. A három államot, amelyeket Zsigmond személyén kívül szinte semmi sem kapcsolt össze, a kor logisztikai viszonyai miatt nem lehetett hatékonyan működtetni. Ezen Zsigmond kiemelkedő intellektusa, vitathatatlan diplomáciai érzéke és szinte páratlan nyelvtudása sem változtathatott. Ötvenéves uralkodása ennek ellenére a magyar történelem eredményekben bővelkedő és felfelé ívelő korszakai közé tartozik. Érdekes, hogy származása, valamint európai beágyazottsága és kozmopolita műveltsége ellenére úgy végrendelkezett, hogy nyughelyét a váradi székesegyházban, Szent László király sírja mellett alakítsák ki. Úgy látszik tehát, hogy nemcsak – mint krónikása lejegyezte – külsőségekben, mindenekelőtt nagy szakállával akart hasonlítani a magyarokra, hanem lélekben is azonosult velük.

⁶⁴ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, i. m. 334.

A Hunyadiak és a Jagellók kora

Mivel fiúgyermekkel egyik felesége sem ajándékozta meg Zsigmondot, egyetlen leányának, Erzsébetnek a férjét, Habsburg Albert ausztriai herceget szánta utódjául. Kezdetben úgy tűnt, hogy elgondolása sikerrel jár. Nemcsak a magyar országnagyok választották meg és koronázták királyukká (1437–1439), hanem a német választófejedelmek és a cseh rendek is. Hamarosan kiderült azonban, hogy a 40 éves uralkodó nem rendelkezik olyan kiváló képességekkel és tekintéllyel, mint apósa. A cseh és a magyar rendek ezért eredményesen törekedtek befolyásuk növelésére és a Zsigmond uralkodásának második felében kialakult erős királyi hatalom korlátozására. Az 1439-es budai országgyűlésen Albertnek el kellett törölnie az apósa által bevezetett „új szokásokat”, s ígéretet kellett tennie, hogy az ország „régí törvényeihez és szokásaihoz” híven fog kormányozni. Ennek jegyében előírták számára, hogy a nádort a rendekkel egyetértésben fogja kijelölni, idegenekre nem bíz sem világi, sem egyházi tisztségeket, csökkenti az adókat, s ugyanakkor a határok védelmét saját zsoldosaival biztosítja. A nemesek mentesülnek a tizedfizetés alól, és hadviselésre még az ország határain belül is csak akkor kötelezhetők, ha a királyi csapatok nem elegendőek a védekezésre. Eltörli az egyházakra Zsigmond idején kivetett adókat, egyházi javadalmakat nem tart üresedésben és nem foglaltat el világiakkal, továbbá akarata ellenére sem világi, sem egyházi méltóságoknál nem száll meg. Székhelyét Magyarországon rendezi be, és leányainak kiházásításakor követi a rendek tanácsát.⁶⁵

*A rendiség
megszilárdulása*

Ezek a határozatok az államirányítás rendi elveken felépülő újjászervezése előtt nyitottak utat, ami a 13. század óta összeurópai tendencia volt. Magyar sajátosságként vehető számba, hogy az egyházi rendet kizárólag a felső papság képviselte, tagjai a bárókkal együtt személyre szóló meghívót kaptak a gyűlésekre, és – Angliához hasonlóan – együttesen üléseztek. A köznemesek és alkalmanként a városi polgárok viszont képviselőik útján hallathatták hangjukat. Időnként ugyanakkor az is előfordult, hogy a király a nemesség egészét tanácskozássra hívta. A korabeli antropomorf ábrázolások szerint a rendi államokban a fej minden esetben a királyt jelképezte, a karok a nemességet és az egyházat,

⁶⁵ Márkus Dezső szerk.: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár I. 1000–1526. évi törvényczikkek.* Budapest, 1899, Franklin-Társulat, 278–299.

a has és a lábak pedig a „köznépet”, köztük a polgárságot. A késő középkori ember számára ez volt a társadalom Istentől kijelölt, természetes rendje. A csoportok közötti átjárás, különösen az alulról felfelé történő, vertikális mobilitás nem volt kizárt, de gyakori sem. A gyermekek és az unokák túlnyomó többsége ugyanolyan társadalmi-jogi feltételek között fejezte be életét, mint amilyenben szülei és nagyszülei elkezdtek.

Albert trónra lépését követően állandósultak a Magyar Királyság déli végeit dúló kisebb-nagyobb török betörések. 1438 nyarán és őszén, amikor a király éppen a huszita eszméktől befolyásolt cseh rendek lázongását igyekezett elfojtani Csehországban, a portyázó török hadak akadálytalanul nyomultak be Erdélybe, és pusztították végig előbb Szászföldet, majd Székelyföldet – több ezer rabot hurcolva magukkal. Prágából hazatérve Albert ezért haladéktalanul az Al-Dunához sietett, hogy a Szendrő várát ostromló török seregnek útját állja. A hadjárat azonban semmiféle eredménnyel nem járt: a szultán a keresztény hadak szeme láttára foglalta el a magyar határok védelme szempontjából kulcsfontosságú erősséget. A kudarcot súlyosbította, hogy a magyar táborban vérhas ütött ki, amely több ezer katona mellett a visszavonulást elrendelő uralkodóval is végzett.

Albert halála után Luxemburgi Zsigmond közép-európai birodalma elemeire hullott. Bár a király utószülött fiát, V. Lászlót 1440. május 15-én az esztergomi érsek Székesfehérváron a Szent Istvánnak tulajdonított fejéssel szabályosan megkoronázta, a hangadó nemesek többsége a 16 éves lengyel királyt és litván nagyfejedeelmet, III. (Jagelló) Ulászlót hívta meg a magyar trónra. Az esztergomi érsek – igaz, nem a László anyja, Erzsébet által megszerzett és magánál tartott Szent Koronával – őt is megkoronázta.

A lengyel–magyar perszonálunió felújítása mögött a török elleni összefogás gondolata húzódott meg. A koncepció hívei feltételezték, hogy az Oszmán Birodalom által ugyancsak szorongatott Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelem-ség nagyobb erőket tud és akar majd mozgósítani a déli magyar határok védelmére, mint a török elleni küzdelemben közvetlenül nem érdekelt osztrák hercegség, valamint a cseh és német-római királyság. Bár az elgondolás elvileg logikus és helyes volt, a gyakorlatban egyáltalán nem működött. A kettős királyválasztást követően – mint a krónikás feljegyezte – „Magyarország egész népe pártokra szakadt, minden szeretete felbomlott, és mindenki a másik vesztére tört.”⁶⁶

A török eközben tovább támadott. 1439-ben Krassó és Keve környékét dúlták, 1440-ben megpróbálták elfoglalni Nándorfehérvárt, a déli határvédelem legfontosabb erősségét, majd miután ez nem sikerült, 1442-ben Boszniában, Erdélyben és Szlavóniában raboltak. A török be-

*Hunyadi János
felemelkedése*

⁶⁶ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, i. m. 348.

törésekkel szembeni védelmi harcokban tűnt fel a Havasalföldről származó Hunyadi János, aki Zsigmond egyik udvari lovagjának, Vajknak – egyes korabeli híresztelések szerint viszont magának Zsigmondnak – a fia volt. Bárki is lett légyen az apa, tény, hogy Zsigmond udvarában és Ozorai Pipo mellett Hunyadi – bár írni és olvasni sohasem tanult meg – kitűnő katonává nevelődött, s ez nagymértékben hozzájárult gyors felemelkedéséhez. 1439-ben Albert szőrényi bánná nevezte ki, amivel bekerült az ország elitjét jelentő félszáz báró közé. Ulászló pedig, aki 1441-re az ország nagy részét ellenőrzése alá vonta, ezen túlmenően erdélyi vajdává és temesi ispánná is megette. Az ország délkeleti határszakaszának védelme ezzel lényegében Hunyadi kezébe került, akinek egyre gyarapodó birtokai is ezen a vidéken terültek el. Ezek jövedelméből kezdte építtetni a rangjához illően impozáns vajdahunyadi lovagvárat, amely az egymást követő átalakítások ellenére is jól mutatja a késő gótikus magyarországi várépítéssel sajátosságait. (II./13/a. kép)

Az előző évtizedek defenzív honvédelmi politikájával szemben Hunyadi az aktív védekezés stratégiáját újította fel, és ennek jegyében többször vezetett támadó hadjáratot az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó kelet-balkáni területekre. Elgondolása találkozott a lelkes és mélyen vallásos Ulászló céljaival, aki egy sikeres keresztes háborúval nemcsak belpolitikai téren erősíthette volna meg ingatag legitimitását, hanem egész Európa szemében igazolhatta volna azt a választási hitlevelében is hangoztatott, a magyar és a lengyel nemesség körében egyaránt terjedő sztereotíp vélekedést, mely szerint, a magyar és a lengyel királyság helyzeténél fogva „a keresztény hit fala és pajzsa”.⁶⁷

Hunyadi vállalkozásai közül három emelkedett ki: az ún. hosszú vagy téli hadjárat 1443 második felében, a pápai kezdeményezésre és nemzetközi támogatással megvalósult 1444-es keresztes há-

*Hunyadi törökellenes
hadjáratai*

ború és végül a balkáni összefogás reményében megindított 1448-as támadás. Az 1443-as hadjárat fő célja a török főváros, Drinápoly elfoglalása volt. Hunyadi 25–30 ezer fős seregét, amely főleg magyarokból és lengyelekből, kisebb részben pedig szerbekből, románokból és bosnyákokból állt, mintegy 3000 szekér kísérte. Ezek részben az utánpótlást szállították, részben lőfegyverekkel felszerelve a lovasságot és a gyalogság hadmozdulatait segítették. Bár Drinápoly elfoglalása nem sikerült, a magyar sereg mélyen behatolt oszmán területekre, és úgy tért haza, hogy egyszer sem szenvedett vereséget. Igaz, ehhez az is hozzájárult, hogy a török főerőket éppen egy Anatóliában ki-robbant lázadás leverése kötötte le.

A hosszú hadjárat sikerén felbuzdulva a pápa azonnal új hadjárat megindítását kezdeményezte, s ehhez Velence és Genova támogatását is megszerezte.

⁶⁷ Idézi Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században)*. Budapest, 1937, Bethlen nyomda R. T., 25.

A haditerv szerint a két városállam flottája lezárta volna az Európát Ázsiától elválasztó szorosokat, hogy az anatóliai török erők ne tudjanak átkelni Európába, az Ulászló vezette szárazföldi sereg pedig eközben megsemmisítő vereséget mért volna a balkáni török csapatokra. A terv sikerrel kecsegtetett, és ezt II. Murád szultán is jól tudta. 1444 nyarán éppen ezért vállalta, hogy visszaadja Szerbiát Brankovics György szerb despotának, Magyarországnak pedig 100 ezer arany hadisarcot fizet, és 10 évre szóló békét köt vele. Ulászló beleegyezésének a megszerzése érdekében Brankovics valamennyi magyarországi birtokát átengedte Hunyadinak, aki a király nevében alá is írta az egyezséget. Ennek ellenére a királyi tanács és maga Ulászló is a támadás megindítása mellett döntött, miközben Brankovics és az oszmánok teljesítették ígéreteiket. A helyzet bizonytalanságát fokozta, hogy a szerb fejedelem a történetek után megtagadta a hadjáratban való részvételt, a genovai gályák pedig – természetesen jó pénzért – átszállították az anatóliai csapatokat a tengerszoroson. Az Ulászló vezette 20 ezer fős magyar, lengyel és román sereggel szemben így mintegy 50 ezer főre becsült török ármádia sorakozott fel. Ilyen erőviszonyok mellett a november 10-én Várna közelében lezajlott ütközet végkimenetele aligha lehetett kétséges. A kezdeti sikerek ellenére a keresztény csapatok súlyos vereséget szenvedtek. A több ezer névtelen katona mellett életét vesztette a bátor, de vakmerő uralkodó és több magyar főméltóság. Maga Hunyadi is csak ügyel-bajjal menekült meg. (II./13/b. kép)

Hunyadi kormányzósága

A várnai vereség után a magyar rendek készek mutatkoztak a gyermek V. Lászlót királyukként elfogadni azzal a feltétellel, hogy III. Frigyes osztrák herceg és német-római császár udvarából a Szent Koronával együtt visszatér magyar földre. A császár azonban, aki a Magyar Királyságra is szemet vetett, erre nem volt hajlandó. 1446. június 6-án a magyar rendek László kiskorúságának idejére ezért az ország kormányzójává választották Hunyadi Jánost. Jogkörét a királyéhoz hasonlóan alakították ki, ám több jelentős megszorítással. Ezek közé tartozott, hogy a főpapok és a bárók jóváhagyása nélkül nem adományozhatott nagyobb egyházi javadalmakat és világi birtokokat, s hogy a királyi jövedelmek felhasználásáról csak az országos tanács dönthetett. A féltékenykedő bárókkal szemben Hunyadi három dologra támaszkodhatott: törökverő nimbuszára, amely egész Európában ismertté tette nevét; több mint 4 millió holdat kitevő földbirtokainak a jövedelmére, amely a legmagasabbak közé tartozott; és a bárókkal szemben egyre inkább saját renddé szerveződő köznemesekre, akik maguk közül valónak tekintették. A köznemesség növekvő befolyását mutatta, hogy 1447-től a bárók és a főpapok mellett a továbbiakban minden 20 jobbágynál többel rendelkező nemes is köteles volt megjelenni az éves rendszerességgel pünkösdi napján megtartandó országgyűléseken. Miután belső helyzetét konszolidálta, Hunyadi azonnal újabb törökellenes fellépésre határozta el magát. Tudta, hogy a magyar–török küzdelem élet-halál

harc, s emellett a keresztény Európa védelmezése is motiválta. „Vagy megszábadítjuk Európát a kegyetlen török uralomtól – olvasható egyik levelében –, vagy elesünk Krisztusért és mártír koronát nyerünk.”⁶⁸ Célja ezúttal is a Balkán felszábadítása volt, amelyet a török uralom ellen fellázadt Szkander béggel, más néven Kasztrióta György albán fejedelemmel összefogva kívánt elérni. Számításába azonban ezúttal is hiba csúszott. Szkander bég nem érkezett meg a szerbiai Rigómezőre, ahol Hunyadi mintegy 30 ezer fős hadseregét II. Murád jóval erősebb, mintegy 70–80 ezer fős sereggel várta. Az 1448. október 18–19-ei véres ütközetben ismét Murád győzött. Hunyadi ugyan ekkor is megmenekült, ám útban hazafelé a szerb despota fogságába esett, aki csak súlyos váltságdíj ellenében engedte szabadon.

A rigómezei vereség megrendítette Hunyadi helyzetét. A rivális bárói csoport, amelyet Cillei Ulrik vezetett, 1452-ben visszahozta az országba V. Lászlót, akit a rendek ezúttal már a Szent Korona nélkül is elfogadtak királyuknak. Hunyadi kormányzósága ezzel megszűnt, hatalma azonban megmaradt. A király országos főkapitánnyá és a királyi jövedelmek kezelőjévé nevezte ki, s emellett az erdélyi Beszterce grófja címmel is kitüntette. A Magyar Királyságban ez volt a második örökletes arisztokrata cím, az elsőt a hatalmas nyugat-magyarországi és ausztriai birtokokkal rendelkező Cillei család egyik őse kapta 1341-ben IV. Lajos német-római császártól.

A magyar vereséget és a kiújuló belső viszályokat az Oszmán Birodalom továbbbi terjeszkedésre használta fel. II. Mehmed szultán 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, s ezzel az egykor oly hatalmas Bizánci Birodalom legfőbb és utolsó bástyája is leomlott. Az Hagia Szophiát mecsetté alakították, a császári palotában a szultán rendezkedett be. A győzelem kivívásában jelentős szerepet játszott a török tüzérség, amelynek 4–5 mázsás kőgolyók kilövésére képes 8 m hosszú bronzágyúját – több más löveggel együtt – a szultán erdélyi származású magyar tűzmestere készítette. A hatalmas monstrumot 60 ökörrel vontatták Drinápolyból Konstantinápoly falai alá.

Az Oszmán Birodalom következő célpontja Nándorfehérvár volt, amelynek 1456 júliusában kezdődött meg az ostroma. A stratégiai fontosságú várat Hunyadi sógora, Szilágyi Mihály védelmezte 5000–7000 fős őrséggel, míg II. Mehmed 60–70 ezer fős hadsereggel vette körül a Duna és a Száva találkozásánál épült erődítményt. A török sereg felvonulása két embert sarkallt azonnali cselekvésre: Hunyadi Jánost, aki saját költségén mintegy 10 000 fős hadsereget állított ki, s egy ferences szerzetest, Kapisztrán Jánost (Giovanni da Capestrano), aki a pápa támogatásával és Hunyadi megbízásából többezres keresztes hadat toborzott a környéken élő

*A nándorfehérvári
diadal*

⁶⁸ Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története*, i. m. 26.

fegyverforgatásban járatlan, otthonuk és szűkebb pátriájuk védelmében viszont nagyon is érdekelt jobbágyok közül. „Mindazok, akik összegyűltek – jellemezte őket Kapisztrán titkára és szerzetestársa, Giovanni da Tagliacozzo –, a népből valók voltak: parasztok, szegény emberek, falusi papok, deákok, kolduló barátok. [...] Legtöbbjüknek kardja volt, fűtyköse, parittyája, mint a pásztoroknak, akadtak náluk számszerjak, nyilak, szakállas puskák, vasesáklák is.”⁶⁹

A három héten át folyó elkeseredett küzdelemben a török tüzéség szinte rommá lőtte a várat. „A hadigépek lövései – tudósított az ostromról Thuróczy – éjjel-nappal egyre sűrűbben mennydörögtek, és félelmetes dörgésüket egészen Szeged városáig és körös-körül több mint huszonnégy magyar mérföldnyi körzetben hallani lehetett. Az ágyúk állandó tüzelése hatalmas füstöt okádott, a nap pirosló sugaraitól ragyogó eget a felhők sűrű homályával sötétítették el, és a fűjdogáló szellők a kén bűzét hozták magukkal.”⁷⁰ A szerb naszádosok ügyességének és hősiességének is köszönhetően Hunyadinak sikerült áttörnie a török vonalakat, és csatlakoznia a vár addigra megtizedelt védőiehez. Az új erőre kapott keresztények így aztán továbbra is visszavertek minden rohamot. S végül ők kerekedtek felül. A dunai naszádosok, a keresztesek és a Hunyadi által vezetett nehézlovasság július 22-i támadása előbb szétzilálta a törökök sorait, majd az éj leple alatt – ágyúikat és sátraikat hátrahagyva – megfutamította őket. Az immár több mint egy évszázada tartó török–magyar háborúskodás történetében ez volt az első alkalom, amikor a Magyar Királyság csapatai a török szultán által vezetett oszmán hadsereget vertek meg, és késztek meghátrálásra. Ennek a győzelemnek köszönhető, hogy az ezt követő 70 évben az Oszmán Birodalom nem intézett komoly támadást Magyarország ellen.

A nándorfehérvári diadalt méltán tartjuk számon a magyar hadtörténelem dicső fejezetei között. A győzelem kanonizált történetébe az idők folyamán ugyanakkor két olyan elem is beépült, amelyek nem állják ki a tudományos forráskritika próbáját. Az egyik a déli harangszó, amelyet a pápa a közhiedelem szerint a győzelem után, annak emlékére rendelt volna el. A valóság ezzel szemben az, hogy III. Calixtus pápa június 29-én, tehát még az ostrom megkezdése előtt intézkedett arról, hogy minden templomban imádkozzanak a keresztények győzelméért, és hogy délután 3 és este 6 között háromszor kondítsák meg a harangokat. A déli harangozás gyakorlata korábbra nyúlik vissza – ezt már a konstanzi zsinat elrendelte. A két szokást az 1500-ban kiadott új pápai bulla kapcsolta össze, miután VI. Sándor pápa megerősítette elődje 1456-os rendelkezéseit. A meggyökeresedett tévhit alapja az lehetett, hogy a pápai felszólítás írott változata

⁶⁹ Idézi Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 49.

⁷⁰ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, i. m. 389–390.

Európa püspökeihez és papjaihoz a nándorfehérvári diadal hírével egyidejűleg vagy alig az előtt érkezett meg, a délutáni harangozás szokása pedig idővel feledésbe merült. A katolikus és a magyarországi protestáns templomok egy részében mind a mai napig megszólaló déli harangszó ezekkel a megszorításokkal mindazonáltal mégiscsak a magyar történelem egyik győzelemmel végződő heroikus eseményére emlékeztet.⁷¹

A másik tévhit: a félholdas zászlót kitűző török vitézt magával együtt a mélybe rántó Dugovics Titusz legendája, amit elsősorban Wágner Sándor 1859-es romantikus festménye (*Dugovics Titusz önfeláldozása*) alapján képzelünk el magunknak. Ebből a történetből valószínűleg annyi igaz, hogy az egyik névtelen várvédő az ostromlók egyikét magával együtt a mélybe rántva valóban megakadályozta a török zászló kitűzését a vár „legmagasabb tornyára”. Erről Antonio Bonfini, Mátyás király udvari történetírója számolt be *A magyar történelem tizedei* című munkájában néhány évtizeddel később. Az önfeláldozó hős nevét azonban sem ő, sem más későbbi forrás nem említette, s ezért azt a 19. század elejéig nem is nevezte néven senki. Dugovics Titusz neve csak a család egyik tagja által bemutatott, ám bizonyítottan hamis oklevél alapján került bele a történetbe 1821 után.⁷²

Nem sokkal a törökök visszavonulása után a magyar táborban pestis ütötte fel a fejét, amelynek Hunyadi és Kapisztrán is áldozatul esett. A főkapitányi pozícióba V. László nagybátyját, Cillei Ulrikot nevezte ki, aki megkezdte az elődje kezén lévő várak átvételét. Hunyadi idősebb fia, László viszont maga akart apja örökébe lépni, ezért Cilleit törbe csalta, és kíséretével együtt felkoncoltatta. A király látszólag megbocsátott a fiatal Hunyadinak, majd miután gyanúját elaltatta, lefogatta és lefejeztette; öccsét, Mátyást pedig anyjától elszakítva Prágába vitette. Függetlenül attól, hogy maga is szőszegést követett el, és ellenfelével úgy járt el, ahogy vele a király, Hunyadi László alakja a magyar történelmi mitológiában a zsarnokság és a nemzeti elnyomás elleni küzdelem hősies jelképévé magasztosult. Emlékét a zeneszerzők közül Erkel Ferenc (*Hunyadi László*, 1844), a festők közül többek között Madarász Viktor (*Hunyadi László siratása*, 1859) és Benczúr Gyula (*Hunyadi László búcsúja*, 1866) örökítette meg.

Hunyadi László kivégzésére anyja és annak testvére, Szilágyi Mihály – bízva a maguk és familiárisaik erejében – nyílt ellenállással válaszolt. A polgárháború elhatalmasodásának az vetett véget, hogy 1457 novemberében a 17 éves uralkodót is elragadta a pestis, és így – utódja nem lévén – vége szakadt a Habsburg-dinasztia első magyarországi uralmának. A két rivális tábor – különböző viszontbiztosítási alkuk révén – végül

*Hunyadi Mátyás
trónra kerülése*

⁷¹ Tarján M. Tamás: 1456. június 29. III. Callixtus pápa elrendeli a „déli harangszót”, *Rubiconline*.

⁷² Szöcs Tibor: Nándorfehérvár hőse: Dugovics Titusz. In Kovács Kiss Gyöngy szerk.: *Mítoszaink nyomában*, i. m., 71–86.

abban állapotodott meg, hogy az ekkor 15–16 éves Hunyadi Mátyást ülteti a trónra, és ötéves időtartamra kormányzóként mellé rendeli Szilágyi Mihályt. Az 1458. januári pesti országgyűlésen a választás – Szilágyi Mihály 15 ezer fegyveresének a jelenlétében – meg is történt, s ennek nyomán először fordult elő, hogy a Magyar Királyság élére nem fejedelmi családból származó uralkodó került. Az egyhangúság, amellyel Mátyást megválasztották, azonban csak látszólagos volt. Néhány sértett és magát mellőzöttnek érző báró ugyanis már a következő évben az országba hívta III. Frigyeset, akit annak rendje és módja szerint ugyancsak királlyá koronáztak.

Fiatalkorához képest Mátyás meglepő határozottsággal és céltudatossággal látott hozzá helyzetének megszilárdításához. Egyik legfőbb törekvése III. Frigyes lemondatása és a nála lévő Szent Korona visszaszerzése volt. A közvetítők révén zajló tárgyalások ez ügyben évekig tartottak, s csak 1463-ra vezettek eredményre. A megállapodás értelmében 80 ezer aranyforintért Mátyás visszakapta a fejéket, amellyel 1464-ben koronázták meg. Uralkodása ezzel minden szempontból törvényessé vált. III. Frigyes ettől függetlenül élete végéig magyar királynak tekintette magát, s az 1463-as megállapodásban kikötötte azt is, hogy ha Mátyás törvényes utód nélkül halna meg, akkor ő, illetve halála esetén fia lesz a magyar trón örököse. A Habsburg-dinasztia későbbi jogigényét a magyar trónra lényegében ez a megállapodás, illetve Frigyes 1459-es királlyá választása alapozta meg. (*II./13/c. kép*)

Rendteremtés A Frigyes-sel folytatott tárgyalásokkal párhuzamosan Mátyás erős kézzel verte szét az ellene intrikáló bárói ligákat. A kényes helyzetekben – vallotta – „semmiképp sem szabad visszaélni az irgalommal; az engedékenységet szigorral kell fékezni, nehogy épp a túlzott szelídség szüljön újabb elpártolást”.⁷³ Hatalmának megszilárdítása érdekében még nagybátyját is lemondatta a kormányzóságról, s előbb bebörtönözte, majd a déli végekre küldte a török elleni védelem irányítására. Új kormányhivatalokat szervezett, melyek élére előszeretettel állított köznemeseket, sőt esetenként közrendűeket. Utóbbiak közé tartozott Ernuszt János, egy kikeresztelkedett bécsi zsidó, aki az udvar pénzügyeit intézte, s szolgálataiért báróságot kapott; valamint a jobbagyi családból származó Bakócz Tamás, akiből királyi titkár és győri püspök, sőt Mátyás halála után esztergomi érsek lett. S ha választottjai közül valaki nem bizonyult elég engedelmesnek, azt habozás nélkül félreállította, s ha ez sem volt elég, akkor bebörtönözte. Ez történt például nevelőjével, Vitéz Jánossal, aki Hunyadi János mellett emelkedett fel, s lett váradi püspök, majd 1464-ben esztergomi érsek, ám miután 1471-ben szembe fordult vele, Mátyás habozás nélkül elfogatta, és fog-

⁷³ *Mátyás király levelei 1460–1490.* Fordította Ballér Piroska. Vál. V. Kovács János. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 16.

ságba vetette. A bárók rendje ily módon ismét átrendeződött: egyes családok – például a Cilleiek és a Garaiak – kihaltak vagy lesüllyedtek, mások – például a Szapolyaiak és a Báthoryak – felemelkedtek.

A köznemesség és a városok támogatása mellett Mátyás élvezte a főpapság bizalmát is, amely a pápával együtt a török elleni harc folytatását várta tőle. Mindezek következtében uralkodásának első éveitől eltekintve Mátyás Zsigmondéhoz hasonló nagy hatalommal rendelkezett. A hatalommegosztásra épülő rendiség intézményrendszerével mindazonáltal mégsem szakított teljesen. Rendszeresen hívott össze országgyűléseket, sőt 1486-ban elfogadott törvénykönyvében kiterjesztette a vármegyék bírói hatáskörét, és jelentősen megnövelte a mindenkori nádor hatalmát: a továbbiakban ő volt az ország főkapitánya és a nemesi felkelés vezetője, a kunok ispánja és főbírája, a király távollétében annak helytartója, és a kiskorú király gyámja. Szintén a nádor jogai és kötelességei közé tartozott a királyválasztó országgyűlés összehívása a király halála esetén.

Mátyás reformjai közül kiemelkedett az adózás rendszerének átalakítása, melynek lényege a királyi jövedelmek növelése volt. Az addigi mentességek egy részének megszüntetése és a családonkénti adóterhek emelése következtében a kincstár bevételei jelentősen nőttek. Az egykorú becslések szerint a királyi jövedelmek Mátyás idejében biztosan meghaladták az évi félmillió aranyforintot, sőt valószínűleg a 700–800 ezres nagyságrendet is elérték. Ez azt jelenti, hogy az addigi királyi jövedelmeknek mintegy háromszorosát, s még Zsigmond bevételeinek is kétszeresét költhette kulturális beruházásokra, hadseregfejlesztésre és egyéb célokra. Ez az összeg elérte vagy legalábbis megközelítette Európa élenjáró hatalmainak, a francia és a spanyol királyságnak, valamint a burgundiai hercegségnek a szokásos évi jövedelmeit. Az Oszmán Birodalom 1475-ben 1 millió 800 ezer aranyra rúgó bevételeinek azonban a felét sem tette ki. Területi és demográfiai szempontból ugyancsak nagy volt a különbség a két állam között: az ekkor már 800 ezer km²-nyi és 10 millió felüli lakossággal rendelkező Oszmán Birodalommal egy olyan Magyar Királyság állt szemben, amelynek területe nem haladta meg a 330 ezer km²-t, lakosságának a száma pedig a 3–3,5 milliót. (II./16/a. térkép)

A kultúra és művelődés fejlesztését számos magyar uralkodó tekintette szívügyének, ám egyik sem olyan nagymértékben és látványosan, mint az alacsony származását valószínűleg ezzel is kompenzálni kívánó Mátyás. 1476-ban oltár elé vezetett második felesége, Aragóniai Beatrix nápolyi királyleány volt, akinek a kapcsolatai révén itáliai építészek, szobrászok, festők és írók tucatjai érkeztek Magyarországra. Szörványos előzmények után lényegében velük jelent meg a reneszánsz kultúra és a humanista életeszemély a királyi udvarban, valamint a főúri és a főpapi rezidenciákon. A részben már reneszánsz, részben azonban még késő gótikus

Adóreform

Reneszánsz kultúra és humanista életeszemély

stílusban továbbépített visegrádi és budai vár, amelyeknek ma már csak néhány kis részletében gyönyörködhetünk, a legszebb itáliai palotákkal vetekedtek. (II./14/a. kép) „Visegrádnál – örökölte meg a palota akkori képét az egyik Magyarországra érkezett olasz humanista, Antonio Bonfini – a régi uralkodók magaslaton álló hajdani vára alatt a fejedelmi palotát úgy kibővítette, parkját vadaskertekkel, halastavakkal oly gazdaggá tette, hogy épületeinek fényességével még a többit is felülmúlni látszik. A berendezés, mint Attalusé, az ebédlőtermek tágasak, a folyosók stukkókkal ragyogóak, és pompás ablakok láthatók itt. Függőkeretek és bennük kutak, amelyeket vörös márvány és bronzülőkék ékesítettek.”⁷⁴ Feljegyezték azt is, hogy a palota udvarán álló díszkútból, amelyekbe a környező hegyekből vezették a vizet, ünnepnapokon bor folyt.

A gótikus és a reneszánsz stílus találkozása számos más 15–16. századi építményen is megfigyelhető. Kiemelkedik ezek közül a Báthoryak által építtetett nyírbátori plébániatemplom, amely a Mátyás-kori egyházi építészet legszebb épen maradt emléke. A történelem viharait sértetlenül átvészelő, első tisztán reneszánsz magyarországi épület Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyházának mellékkápolnája. Ezt Bakócz Tamás érsek emeltette már Mátyás halála után, a 16. század legelején. Ma a 19. században épült klasszicista stílusú esztergomi bazilika belső részeként csodálható meg.

Mivel az óbudai egyetem ekkorra megszűnt, 1476-ban Mátyás Pozsonyban új egyetemet alapított, amelynek első kancellárja nevelője, az utóbb kegyvesztett Vitéz János lett. Budai palotájában emellett olyan 2500 kötet körüli könyvtárat állított fel, amelyet csak a pápák római könyvgyűjteménye múlt felül. A könyvtárat, amelyet egy ideig az ismert itáliai humanista, Galeotto Marzio vezetett, maga az uralkodó is kedvvel látogatta, s tanulmányozta a történeti, filozófiai, asztrológiai és egyéb munkákat. Neveltetésének köszönhetően Mátyás ugyanis nemcsak magyarul, németül és olaszul, hanem latinul is jól tudott. Az uralkodó címerállata, a holló latin neve (*corvus*) után ezeket a díszes kéziratos könyveket nevezzük corvináknak.

A könyvnyomtatás
kezdetei

1473-ban, Gutenberg korszakos jelentőségű felfedezése után alig több mint 20 évvel kezdte meg működését Budán az első magyarországi könyvnyomda. Tulajdonosa Hess András, egy valószínűleg német származású polgár volt. Mintegy 400 példányban ő adta ki a *Budai krónikának* nevezett magyar történelmi összeállítást, amely az első Magyarországon nyomtatott könyv volt. Bár Észak-Itáliában ekkor már több tucat nyomda működött, az első nyomtatott könyvet Párizsban is csak 1470-ben, Krakóban 1474-ben, Angliában pedig 1476-ban adták ki. A *Budai krónika* latinul

⁷⁴ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízedei*. Ford. Kulcsár Péter, Budapest, 1995. Balassi Kiadó, 871.

készült, ahogy a korszak más történeti munkái, így például a jogot végzett és Mátyás udvari ítélőmestereként tevékenykedő Thuróczy János krónikája (*Chronica Hungarorum*) és Bonfini regényes történeti elbeszélése (*Rerum Ungaricum decades*) is. Bár mind Thuróczy, mind Bonfini a hun-magyar rokonság tanát erősítették, Mátyást pedig természetesen kritikátlanul magasztalták, az isteni gondviselés mellett a végzetet, a szerencsét és az emberi jellemvonásokat is magyarázó elveik közé iktatták. Műveik, amelyeket csak később és – Hess András nyomdájának megszűnése miatt – külföldön nyomtattak ki, ennyiben már egy új korszak hajnalát jelezték.

A vallásos szemlélet által meghatározott középkori világkép elleni lázadás érdekes módon nemcsak a humanista világi literátorokat, hanem a klerikusok egy részét is jellemezte. Azt a félig komoly, félig tréfás aforizmat, hogy „Hívő ember költő nem lehet”, nem egy máglyahalálra ítélt istentagadó eretnek, hanem a pécsi püspök, Vitéz János unokaöccse, a költőként európai hírnévnek örvendő Janus Pannonius vetette papírra (*Galeotto Marzióhoz*). A szerzetesi regulát szigorúan követő és a szociális problémák iránt különösen érzékeny ún. obszerváns ferencesek körében ugyancsak megjelentek a középkori társadalmi rend kritikussai. Temesvári Pelbárt, akinek latin nyelvű beszédmintáit, zsoltármagyarázatait és egyéb teológiai munkáit francia- és németországi nyomdák több kiadásban jelentették meg, tanítványával, Laskai Osváttal együtt azt terjesztette, hogy Isten előtt nem a származás és a méltóság, hanem a becsületes élet és a személyes érdem a döntő. Nézeteik a hitét megőrző, ám a katolikus egyház visszasságait élesen bíráló neves és nagy hatású Ágoston-rendi szerzetes, Rotterdami Erasmus tanaival mutatnak rokonságot.

A középkori világkép kritikája

Bonfinitól tudjuk, hogy Beatrix és környezete az udvar mindennapi életét is közelíteni próbálta a kifinomultabb itáliai szokásokhoz. Kicsinosíttatta az ebédlőket és a hálószobákat, s a „szkíta szokások közé olaszokat hozott”. Megkedveltette férjével az itáliai konyhát, aki kertészeket és olyan szakácsokat hívott udvarába, „akik a sajtot római, szicíliai, francia módon készítették”. És persze jöttek zenészek, színészek és bohócok is, „akiket a királyné nagyon kedvelt”. „Mindez Mátyásnak csodamód tetszett, és támogatta; Pannóniából második Itáliát akart csinálni”.⁷⁵

Az európai egyetemeken képzett és művelt, ám továbbra is felettébb vékony társadalmi réteget képző kulturális elit mellett növekedett azoknak a közép- vagy csak alapfokú ismeretekkel rendelkező írástudóknak a száma, akik a kolostorok, káptalanok és plébániák mellett kialakult itthoni iskoláknál tovább nem jutottak. A 15. század végéig 150 ilyen intézményről és egyre több iskolamesterről történik említés a megmaradt forrásokban. Ennek alapján

Oktatásügy

⁷⁵ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*, i. m. 868–869.

feltehető, hogy nemcsak a szabad királyi városokban, hanem a mezővárosok jó részében is folyt már többé-kevésbé rendszeres tanítás. A diákok többsége továbbra is papnak készült, de egyre nagyobb számban tűntek fel közöttük világi pályára készülő fiatalok is. Az oktatás fő célja alapszinten a hitélet elmélyítése mellett a latin nyelv alapjainak, az olvasásnak és esetleg az írásnak az elsajátítása volt. A középső tagozatokon a latin nyelvtudás tökéletesítésére helyezték a hangsúlyt, s emellett megismerkedtek a számtan, mértan, csillagászat, zene alapjaival. Azokból, akik eddig eljutottak, általában falusi plébánosok, kántorok, iskolamesterek vagy írnokok lettek. Azok, akik ennél is többre vágytak, a közeli bécsi, prágai, krakkói vagy a távolabbi észak-itáliai, német, esetleg francia egyetemeken tehettek szert a kor színvonalán álló teológiai, filozófiai, jogi vagy orvosi ismeretekre.

A művészetpártolás, kulturális beruházások és az építkezések a királyi bevételek jelentős részét felemésztették. Ennél több csak a határvédelemre és a hadseregfejlesztésre jutott. Mivel az alkalmanként fegyverbe szólított nemesek és bandériumaik egyre kevésbé feleltek meg a modernizálódó hadviselés követelményeinek, a nyugat-európai és az oszmán mintát követve Mátyás is felállított egy csak tőle függő, többé-kevésbé állandó zsoldoshadsereget. Ez kezdetben 6000–8000, az 1480-as években azonban már mintegy 15 ezer főből állt. Az ún. fekete sereg fő erejét a páncélos nehézlovasság alkotta, amelyhez a déli végeken portyázó törökök ellen jól alkalmazható könnyűlovasság csatlakozott. Ez utóbbiakat ekkortól kezdték huszároknak nevezni. A kézfegyverekkel és a körkörös védelem kialakítására alkalmas nagy méretű állópajzsokkal felszerelt gyalogságon belül megjelentek a löfegyvereket használó puskások. A lovasság és a gyalogság még két másik fegyvernemmel egészült ki: a már Nándorfehérvár felmentésekor is fontos szerepet játszó dunai naszádos flottával, valamint a több tucat különböző nagyságú és űrméretű ágyúból álló tüzérséggel. A kisebb lövegeket ekkorra már ellátták kerekekkel, a nagyobbakat azonban továbbra is szekereken vagy hajókon szállították az ostrom vagy a csata színhelyére. Bár szerepük fokozatosan csökkent, az ágyúk mellett még ekkor is használtak mechanikus ostromgépeket. Szükség esetén ezt a nagyrészt idegen zsoldosokból álló hadsereget egészítették ki a nemesi és főpapi bandériumok, valamint az egyéb fegyverbe szólítható magyar csapattestek, például a székely és kun könnyűlovasság, illetve gyalogság. A moldvai és havasalföldi segédcsapatokat is beszámítva Mátyás hadseregének együttes létszáma valószínűleg meghaladta az 50 ezer főt, ám a 100 ezres létszámot, amit régebben feltételeztek, aligha érte el.

Mátyás 32 éves uralkodásának alig volt olyan időszaka, amikor hadserege tétlenségre lett volna ítélve. Olykor a déli határszakasz mentén kiújult harcokba kellett beavatkoznia, olykor cseh és osztrák területek megszerzésére kapott parancsot. Bár a nándorfehérvári kudarcból okulva

A „fekete
sereg”

A déli
határvédelem

II. Mehmed kifejezetten Magyarország ellen nem vezetett hadjáratot, a királyság balkáni vazallusait egymás után hódoltatta. 1459-ben véglegesen elfoglalta Szerbiát, amely mint állam ezzel több mint 400 évre megszűnt létezni; 1462-ben Havasalföldet hajtotta uralma alá; 1463–64-ben pedig Bosznia és Hercegovina nagy részét csatolta a birodalmához. A déli magyar határokat védő ütközőállamok rendszere, amelyet még Lajos és Zsigmond alakított ki, ezzel semmivé vált. Mátyás ezen mindössze annyit javított, hogy három hónapos ostrommal 1463 őszén bevette a boszniai Jajcát, majd több kisebb környékbeli várat, s ezzel útját állta a török nyugat-balkáni terjeszkedésének. Legközelebb 1476-ban indított hadjáratot délre, miután egy kisebb török egység 1474-ben már egészen Váradig merészkedett, amely ha elfoglalni nem is tudta a várost, nagy részét felégette. Erre Mátyás az al-dunai Szabács elfoglalásával válaszolt, amely azonban korántsem tekinthető kiemelkedő fegyverténynek. A gyöngén megerősített vár 1200 fős helyőrsége hat hétig ellenállt a sokkal erősebb és ágyúkkal jól felszerelt ostromló seregnek. A királyi propaganda ennek ellenére nagy győzelemnek állította be a vár bevételét, ahogy erről az első ismert magyar nyelvű históriás énekünk, a 150 soros *Szabács viadala* is tanúskodik.

Apjától eltérően a szultáni sereggel való szembekerüléstől Mátyás következetesen óvakodott. A déli határvédelem megerősítésére viszont jelentős összegeket fordított. Ennek gerincét két, egymástól mintegy 100 km távolságra kiépített párhuzamos végvári öv alkotta. Az első Szörényvártól és Orsovától húzódott Nándorfehérváron és Jajcán át Dalmáciáig, a második pedig Temesvártól Szlavónián át Zenggig. A várakat védő gyalogság és az azokból időnként ki-kicsapó könnyűlovasság, valamint a Dunán és mellékfolyóin cirkáló naszádok legénységének egyaránt jelentős részét alkották a fegyverforgatáshoz hozzászokott szerb parasztok, akik közül sokan addigi lakóhelyüket is elhagyták, és a határ magyar oldalára költöztek.

A török szokásos felvonulási útvonalának gátját képező al-dunai részek védelmének irányítását Mátyás egyik kisnemesi sorból felemelkedett tisztjére, Kinizsi Pálra bízta, aki Báthory István erdélyi vajdával együttműködve a Maros melletti Kenyérmezőn 1479 októberében mintegy 15–20 ezer fős, főleg irreguláris alakulatokból álló, fosztogató török sereget vert szét. A győzelmet a későbbiekben számos hősi ének, krónika és népmese örököltette meg. Abaúj megyei kisnemesből Kinizsi ezeknek köszönhetően változott át olyan nagy erejű molnárlegénnyé, aki a győzelem után egy fogai közé kapott török hullával a szájában kezdett herkulesi örömtáncba – katonái üdvölgzésétől kísérve.

A törökkel szembeni defenzív politikájától eltérően északi és nyugati irányban Mátyás kifejezetten aktív külpolitikát folytatott, és több alkalommal támadólag lépett fel. Miután II. Pál pápa 1466-ban kiközösítette a huszitizmussal vádolt Podjebrád György cseh királyt,

*Terjeszkedés
nyugati irányba*

Mátyás haddal indult 1464-ben elhunyt első feleségének apja ellen. Bár elhúzódó harcokban, de 1469-re végre sikerült elfoglalnia a cseh korona melléktartományait: Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot. A cseh rendek katolikus része ezt követően Olmützben királlyá választotta. Mátyás azt remélte, hogy cseh királyként német választófejedelem, s Luxemburgi Zsigmond nyomdokaiba lépve idővel német-római király, illetve császár lehet. A magyar uralkodó cseh királyságát azonban sem Podjebrád György, sem IV. Kázmér lengyel király, sem III. Frigyes nem ismerte el. 1482-ben Mátyás ezért Frigyesnek is hadat üzent, s hogy a hátát biztosítsa, 1483-ban öt évre szóló békét kötött a törökkel. Nem könnyen, de Mátyás végül Bécsset és egész Alsó-Ausztriát, sőt Stájerország és Karintia jelentős részét is elfoglalta. 1485-ben áttette székhelyét Bécsbe, és 1487-ben felvette az osztrák hercegi címet.

A Bécs és Buda közötti kapcsolat biztosítása érdekében 1485 és 1490 között Mátyás megszervezte a két város közötti rendszeres postakocsi-forgalmat. Az érkező postakocsikat a lovas futárokhoz hasonlóan pihent váltólovak és kovácsmesterek várták az egymástól 15–20 km-es távolságokban kialakított állomáshelyeken. Az utasok kényelméről a szekérderekben elhelyezett párnák gondoskodtak, a naptól, esőtől és portól pedig a gyékényből, bőrből vagy vászonból készített ernyő (ekhó) óvta őket. Mátyás, akit élete vége felé súlyos köszvény kínozta, maga is szívesebben utazott kocsin, mint lovon. Kocsisairól feljegyezték, hogy optimális időjárási viszonyok mellett akár napi 70 km-es menetteljesítményt is elértek. A Bécs és Budapest közötti útszakasz megtétele ennek alapján átlagosan négy-öt napot vehetett igénybe. A személyek fuvarozása egyébként országon belül is terjedt. Bertrandon de la Broquière, az országon átutazó burgundiai főnemes már 1433-ban találkozott olyan utasszállító szekerekkel, amelyeknek fedelük volt, s amelyeken hat–nyolc ember ült. Ezek az egylovas kocsik – írta – nagyon könnyűek voltak, s az egész „ország rónaság lévén” mindenütt gyorsan haladtak. A Bécs és Budapest közötti postakocsijarat hamarosan kiegészült továbbiakkal: 1505-ben Bécs és Brüsszel, majd néhány év múltán Bécs és Észak-Itália, valamint Bécs és Pozsony között is rendszeressé vált a posta- és személyforgalom.⁷⁶ (II./14/c. kép)

Mátyás nagyra törő birodalomépítő tervei Bécs elfoglalása ellenére sem váltak, s valószínűleg nem is válhattak valóra: egy köznemesi származású magyar király által irányított nagy közép-európai birodalom az osztrák tartományokban meggyökeresedett és a német-római császári címet immár csaknem örökletesen viselő Habsburg-dinasztia, valamint a Kelet-Európát uraló lengyel-litván Jagelló-dinasztia számára egyaránt elfogadhatatlan volt. A német választófejedelmek 1486-ban így nem is Mátyást, hanem III. Frigyes fiát, Miksa főherceget választották német-római királlyá, s a császári trónt is neki szánták.

⁷⁶ Zolnay László: *Kincses Magyarország*, i. m. 370–378.

A törökkel szembeni viszonylagos passzivitását Mátyás szívesen magyarázta azzal, hogy az Oszmán Birodalom terjeszkedésének megállítására, s különösen a balkáni keresztény területek felszabadítására a Magyar Királyság ereje nem elegendő. Ebben kétségkívül igaza is volt. Abban viszont, hogy északi és nyugati irányú terjeszkedésével a török elleni védekezés ügyét kívánta előmozdítani, már nem lehetünk biztosak. Valószínűbb, hogy egyszerűen becsvágya mozgatta, amit „rangen aluli” származása nemhogy mérsékel, hanem inkább erősített. De még ha sikerült is volna a cseh–osztrák–magyar területeket perszonálunió formájában egyesíteni, korántsem biztos, hogy ez növelte volna a török elleni védekezésre fordítható erőforrások nagyságát. Hiszen ez a nála nagyobb legitimitással rendelkező Zsigmondnak és Albertnek sem sikerült, noha mindketten magyar, cseh és német-római királyok voltak.

Külpolitikájának ellentmondásossága dacára Mátyás alakja a legnagyobb magyar uralkodóként rögzült a magyar történelmi tudatban. Fraknoi Vilmos Bonaparte Napóleonhoz hasonlította,⁷⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre pedig a francia Napkirályhoz, XIV. Lajoshoz és a Porosz Királyságot nagyra tevő II. (Nagy) Frigyeshez.⁷⁸ Vélt vagy valós tetteiről a mai napig legendák és népmesék szólnak, melyek leggyakoribb toposza szerint ő volt a magyar történelem legigazságosabb királya. „Meghalt Mátyás, oda az igazság” – tartja még ma is a népi bölcsesség. A múlt összetett valósága és leegyszerűsített emlékezete közötti ellentmondást részben azzal magyarázhatjuk, hogy Mátyás utódai sokáig nyomába sem léphettek a királyság határait megvédő, sőt átmenetileg sikeresen terjeszkedő, s országát a legmodernebb kulturális áramlatokhoz kapcsoló elődjüknek. A középkori Magyarország Hunyadi Mátyás uralkodása alatt került legközelebb a nála mindig fejlettebb Nyugat-Európához. A Mohács utáni viszontagságos időkből visszanézve így még az állandó különadókból finanszírozott háborúkkal teli időszak is a béke és a szociális igazságosság aranykorának tűnhetett. Részben pedig azzal, hogy Mátyás törekvése az ország erőinek összefogására és hódításokkal történő növelésére minden problematikussága ellenére mégiscsak a középkori magyar királyság utolsó nagy nekirugaszkodása volt az egy évszázad alatt hatalmasra nőtt Oszmán Birodalom feltartóztathatatlanul tűnő előnyomulásának a megállítására.

Mátyás
emlékezete

Mátyásnak sem első, sem második feleségétől nem született gyermeke. Élete utolsó éveiben ezért arra törekedett, hogy egy osztrák polgárleánytól származó fia, Corvin János számára biztosítsa a trónt. Ennek érdekében a fiatal Jánost grófi, sőt hercegi rangra emelte, és hatalmas birtokokkal ruházta fel. Mindez azonban nem segített. Amint lehunyta szemét, azonnal megjelentek a trónkövetelők:

⁷⁷ Fraknoi Vilmos: *Hunyadi Mátyás király*. Budapest, 1890, Magyar Történelmi Társulat, 401–402.

⁷⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Mátyás király*. Budapest, 1983, Magvető Könyvkiadó, 269–270.

Habsburg Miksa német-római király, aki az 1463-as megegyezésre alapozta trónigényét, valamint a lengyel király, IV. Kázmér fiai, Ulászló cseh király és János Albert lengyel herceg, akik anyjuk, Erzsébet révén Habsburg Albert unokái voltak. Az 1490-es rákosi országgyűlésen a rendek végül a cseh király mellett döntöttek, aki II. Ulászló néven 1516-os haláláig ült a magyar trónon.

Ulászló uralkodásának első két évtizedében viszonylagos béke honolt az országban. Bár a déli határvillongások nem szűntek meg, a magyar végvárak közül egyet sem foglalt el a török. A belső helyzet ugyancsak nyugodtnak tűnt. Ennek a nyugodtságnak azonban az volt az ára, hogy a királyi hatalom névlegessé vált, s az országban az történt, amit a királyi tanács elhatározott, s amit az országgyűlés elfogadott. Ebből következőleg csökkentek az adók, s Mátyás költséges zsoldosseregét szélnek eresztették; a délvidéken fosztogató maradékukat Kinizsi Pál verte szét kétnapos csatában. A rendek és a király között egyedül az utódlás kérdésében támadt viszály. 1506-ban Ulászló ugyanis megegyezett Miksával, hogy annak unokája, Ferdinánd feleségül veszi leányát, Ulászló esetleg születendő fia pedig Ferdinánd húgát, Máriát. A Magyar Királyság ily módon a Jagellók és a Habsburgok közös birtokává vált volna. A magyar rendek, elsősorban a köznemesek bizalma viszont egyre inkább Szapolyai János erdélyi vajda felé fordult, akinek a felmenői két ízben is betöltötték a nádori posztot, s akinek a húga, Borbála I. Jagello Zsigmond feleségeként 1512 és 1515 között a lengyel királyné koronáját viselte. Az 1505-ös rákosi országgyűlés határozata, amely kimondta, hogy Ulászló halála után nem lehet idegen családból való uralkodót választani, tulajdonképpen Szapolyai trónra lépését kívánta előkészíteni.

Ezt a viszonylagos nyugalmat törte meg I. Szelim szultán, aki 1512-es trónra lépését követően felújította elődei balkáni terjeszkedési politikáját. A kelet-boszniai ún. Szreberniki bántság elfoglalásával az oszmán-magyar határ tovább tolódott északra, ezúttal már egészen a Száváig. A török támadás hatására X. Leó pápa 1513-ban ismét keresztes hadjáratot hirdetett, és annak vezetésével magyar vetélytársát, Bakócz Tamás érseket bízta meg. Bár a királyi tanácsban többen helytelenítették a vállalkozást, a többség és a király jóváhagyásával Bakócz 1514. április 9-én kihirdette a pápai bullát.

A magyarországi keresztesek, akik között kisnemesek, jobbágyok, végvári vitézek, mezővárosi polgárok, papok, diákok és más közrendűek egyaránt akadtak, nagy számban özönlöttek a gyülekezési pontokra.

*A Dózsa-féle
parasztfelkelés*

A feudális kötöttségektől való szabadulás vágya éppúgy motiválta őket, mint a pogányok elleni szent háború ügye, valamint a pápai bullában ennek fejében beígért teljes bűnbocsánat és az elesettek számára kilátásba helyezett örök boldogság. A pesti tábor létszáma már május elejére elérte a 15 ezer főt, az egész országban pedig 40 ezerre becsülték a keresztet felvevők számát. Ez annak ellenére alakult így, hogy a földesurak, akik az olcsó munkaerő elvesztésétől

féltek, amennyire csak tehették, akadályozták a toborzást. Ennek és a néppel együtt érző papok, mindenekelőtt a ferences szerzetesek agitációjának hatására a délre vonuló sereg soraiban erősödtek az ürelenesség és a vagyoni egyenlőség eszméi. Elképzeléseik szerint a felkelés győzelme esetén megszüntették volna a nemesség előjogait, és a jobbágyokat a székely közrendűek által élvezett szabadsággal ruházták volna fel. Ugyanebben az évben hasonló ideák jegyében fordultak uraik ellen a német parasztok is. Az ún. Szegény Konrád-féle svábföldi felkelés résztvevői a rendi különbségek és a robot megszüntetését követelték.

A mozgalom antifeudális jellegéről értesülve II. Ulászló és Bakócz május közepén betiltotta a toborzást. Ez azonban csak olaj volt a tűzre. A keresztes csapatok, amelyeket egy vitézségével korábban már kitűnt végvári tisz, a székely származású Dózsa György irányított, a török helyett a főpapok és a nagyurak ellen fordultak. Őltek, fosztogattak és gyújtogattak, mintha csak évszázadok sérelmeit akarták volna megtorolni. Az útjukba kerülő nemesasszonyok közül többet megerőszakoltak. A július 15-ei Temesvár melletti döntő ütközetben mindazonáltal vereséget szenvedtek, s most a nemesek álltak bosszút rajtuk. Dózsát és alvezéreit kegyetlenül megkínózták és kivégezték; az elfogott katonák közül pedig sokakat megcsonkítottak.

Az, hogy Dózsát tüzes vastrónra ültették volna, utólagos legenda. Ezt ember élve el nem viselhette volna. Az viszont igaz, hogy fogságba esett és kiehéztetett katonáit arra kényszerítették, hogy tüzes fogókkal darabokat tépjenek ki még élő vezérük testéből, s egyenek a megperzselődött, de nyers emberhúsból. A bosszúnak ez a kegyetlen módja nemcsak a kései utókor halálbüntetésétől elszokott emberét tölti el borzadállyal. A kortársak között is akadtak, akik szóvá tették a halálnak ezt az „igen mód nélkül való” és „kegyes keresztény emberekhez” méltatlan formáját.⁷⁹ Ugyanakkor az igazsághoz tartozik az is, hogy a kínzás és a kivégzés ilyen és ehhez hasonló technikái a kor bevett gyakorlatához tartoztak. Azokat az árulókat például, akik 1494-ben Nándorfehérvárt fel akarták adni, Kinizsi Pál nyársra húzatta és megsüttette. II. Ulászló pedig megnyúzatta és vasfogókkal tépette szét azokat a lázadókat, akik fia, II. Lajos 1509-es prágai megkoronázásakor gyilkolni kezdték a kíséretében lévő magyarokat. Gyakran alkalmazták a kerékbe törést, a karóba vagy nyársba húzást és a testrészek szétszaggatását is.

Annak érdekében, hogy hasonló lázadásokra többé ne kerülhessen sor, az 1514 októberére összehívott országgyűlés megvonta a jobbágyok szabad költözködési és fegyverviselési jogát, valamint heti egy-két napos ingyen munkára (robot) kötelezte őket. Ha vétettek az új törvények ellen, akkor vagy kiherélték őket, vagy levágták a jobb karjukat. A visszaeső bűnösökre halál várt.

A Tripartitum

⁷⁹ Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*. I/1. könyv. Sajtó alá rend. Benits Péter. Budapest, 2001. Balassi Kiadó, 141–142.

A társadalmi mobilitás addig szokásos formáját ugyancsak fékezni kívánták. Ennek érdekében törvénybe foglalták, hogy parasztból a továbbiakban sem érsek, sem püspök nem lehet. A törvények megszövegezésében és elfogadtatásában nagy szerepet játszott Werbőczy István neves jogász és királyi ítélőmester, aki a magyar nemesség bibliájává vált híres szokásjogi gyűjteményébe (*Tripartitum*, magyarul *Hármaskönyv*) is belefoglalta, hogy az ország parasztjai „örök hűtlenség vétkébe estek”, és ezért „szabadságukat végképp elvesztvén, földesuraiknak föltétlen és örökös szolgaságába kerültek”.⁸⁰

Bár a büntetesként és prevencióként elfogadott szigorú intézkedéseket teljesen sohasem tartották be, és később enyhítettek is rajtuk, a magyarországi jobbágság nyugat-európai típusú szabadparasztai fejlődését azok mégis hosszú időre visszavetették, s az „urak” és „szolgák” közötti, addig sem harmonikus viszonyt bizalmatlansággal és gyűlölködéssel teli ellentétté változtatták. 1525-ben erről számolt be a velencei követ, egy évvel később pedig a pápai nuncius. „Az egyes társadalmi osztályok közt oly nagy a gyűlölség, oly nagy az irigység – állapította meg az utóbbi –, hogyha a török szabadságot ígérne a jobbágyoknak, tartani lehetne tőle, hogy ezek fellázadnak a nemesség ellen. [...] Viszont, ha a király adna szabadságot a jobbágyoknak, félő, hogy a nemesség fordulna el tőle.” S mindennek az oka, hogy a magyar urak úgy bánnak a parasztjaikkal, mintha azok rabszolgáik lennének.⁸¹

*Török veszély,
magyar széthúzás*

Másfél évvel a Dózsa-féle parasztháború leverése után meghalt Ulászló, akit már életében cseh és magyar királlyá koronázott 10 éves fia, II. Lajos (1516–1526) követett a trónon. 14. életévét betöltvén Lajos – az apja és Miksa által kötött megállapodás értelmében – 1521-ben feleségül vette a nála egy évvel idősebb Habsburg Mária főhercegnőt. Az újonnan trónra lépő I. Szulejmán ugyanebben az évben elfoglalta Szabácsot és Nándorfehérvárt, s ezzel nyitva állt az út Magyarország belseje felé. Ez olyan figyelmeztető jel volt, amely összefogást és az ország déli határainak a haladéktalan megerősítését kívánta volna. Szapolyai János erdélyi vajdától, valamint Tomori Pál kalocsai érsektől és alsó-magyarországi főkapitánytól (eredetileg ferences szerzetes) eltekintve ezt azonban alig valaki gondolta így. A fiatal király 1522-ben egyéves időtartamra nejével együtt Prágába utazott, hogy ott teremtsen rendet. Itthon pedig a bárói ligák marakodtak a koncert és a nagyobb befolyásért. A magyarországi királyi bevételek eközben a Mátyás korabelinek ötödére estek vissza, s a velencei követ már 1519-ben azt jelentette Lajos budai udvartartá-

⁸⁰ *Történelmünk a jogalkotás tükrében*. Közreadja Beér János és Csizmadia Andor. Budapest, 1966, Gondolat Kiadó, 165.

⁸¹ B. Szabó János szerk.: *Mohács*. Budapest, 2006, Osiris. 45. Vö. Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Szeged, 1929, Szegedi Új Nemzedék Lapkiadó Rt. LXXXIII.

sáról, hogy konyhájában sokszor „nincs miből főznie, nincs miből élnie, ilyenkor elküldtek valakihez, hogy 14 tallért adjon neki kölcsönbe”.⁸² Azt hihetnénk, hogy a követ túlzott, ám nem! 1526 januárjában Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius, aki a török elleni védelem megszervezésének előmozdítására érkezett az országba, ugyanezt állapította meg. „Őfelsége a király – tájékoztatta a Szent-széket – olyan súlyos anyagi helyzetben van, hogy gyakran még konyhája költségeit sem tudja fedezni.”⁸³

Az országgyűlésben egyre meghatározóbb szerepet játszó köznemesek ugyanakkor eredményesen törekedtek saját hatalmuknak a növelésére. 1525-ben elérték, hogy a királyi tanácsnak állandóan 8 általuk delegált ülnöke legyen. A török elleni védelem megszervezésével viszont alig vagy egyáltalán nem tördtek. A kereszténység és az ország védelmét szolgáló áldozatkészségnél erősebb volt bennük a kapzsiság, a ráartiság és a közvagyon „magánosítása” törvényes és törvénytelen eszközökkel egyaránt. Ismét a velencei követet idézve: „A magyarok általában a világ legrosszabb fajtája. Nem szeretnek, és nem becsülnek egyetlen nemzetet sem a világon, s egymást sem szeretik. [...] Kevés dologgal foglalkoznak, kivéve a dözsölést és a köznek meglopását. Ebben nagyon serények; az urak az okai minden bajnak, a nemesek, akiknek száma 43 000 – tartják kezükben az állami hatalmat. Azonban mindig viszálykodnak egymással, ravaszsággal, tettetéssel és csalással járnak el.”⁸⁴

Ugyanebben az időben feszültségek keletkeztek a felvidéki bányavárosokban is. A munkások magasabb béreket követeltek, amit a felvidéki érckitermelést és -kereskedelmet a 15. század végétől kezükben tartó németországi Fuggerek és a velük összeházasodott Thurzók, valamint más bányatulajdonosok vonakodtak megadni. 1526 februárjában Besztercebánya, Selmecebánya és Körmöcbánya bányászai ezért fegyveres felkelésbe kezdtek, amit Werbőczy István nádor vert le csapataival. A lázadás vezetőit szokás szerint kivégezték, amellyel azonban nem sikerült megnyugtatni a kedélyeket. Augusztus elején Besztercebányán újabb lázadás tört ki, amit a városi vezetőség kérésére a környékbeli nemesség fojtott vérbe.

A társadalmi feszültségekhez vallási ellentétek, illetve vallási köntösben jelentkező reformeszmék társultak. Ennek kiváltó oka a római egyház egyre mélyülő erkölcsi válsága, illetve sokak által követelt megújulásának és megtisztulásának elmaradása volt. A mély-

A protestantizmus megjelenése

⁸² Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról*, i. m. XXVIII.

⁸³ B. Szabó János szerk.: *Mohács*, i. m. 45.

⁸⁴ Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról*, i. m. LXII.

a pápai palotában neveltette. Olaj volt a tűzre, hogy utóda, II. Gyula a Szent Pál-bazilika újjáépítésének finanszírozása érdekében pénzért vásárolható ún. búcsúcédulákat bocsátott ki, amelyek a purgatórium fájdalmainak enyhülését és lerövidülését ígérték. Eredetileg ezek és az ezekkel való visszaélések ellen lépett fel Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes és wittenbergi teológianár 1517. október 31-én. A fellépését követő viták során és különösen 1520-as pápai kiközösítése után azonban a katolikus vallás alapvető dogmáival is szembehelyezkedett. Fő hittételei szerint a bűnt egyedül Isten bocsáthatja meg, a klérus nem; Isten színe előtt a világi hívő és a Biblia magyarázatára hivatott pap egyenlő; a Biblia tekintélye fölötte áll a pápáknak és a zsinatoknak, s mindezek tagadása miatt Róma az Antikrisztus székhelye. Bár közös vonásokat is mutattak, a humanizmustól eltérően a reformáció nem a keresztény ideológia aláásására, hanem a hitélet elmélyítésére törekedett. Ennyiben a középkor legmélyebb vallásos hagyományaihoz kapcsolódott.

A Nyugat-Európát ekkorra behálózó nyomdáknak és az analfabetizmus csökkenésének köszönhetően Luther nézetei gyorsan terjedtek, és szerte Európában, így Magyarországon is számos követőre találtak. Elsősorban a városi német polgárság érdeklődött az új tanok iránt, de vonzódott hozzájuk a királyné, Habsburg Mária is. A magyar nemesség viszont ellenszenvvel figyelte az új hit követőit, és számos intézkedést foganatosított ellenük. Az 1523-as országgyűlés eretnekeknek bélyegezte őket, és elrendelte, hogy büntetésük fő- és jószágvesztés legyen. Az 1525-ös hatvani országgyűlésen már megégetésükről hoztak határozatot, s néhányat közülük valóban máglyára is küldtek. Természetesen szembefordult az új eszmékkel a magyar egyház is. Ezzel magyarázható, hogy az első magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjtemény, az 1526-ra elkészült ún. *Érdykódex* ismeretlen remeterendi szerzője, az ún. Karthauzi Névtelen egyforma hévvel támadta a lutheri tanokat és a fényűző életmódot folytató, ám vallásukat elhanyagoló főurakat.

A királyi udvar elszegényedése és kiszolgáltatottsága, valamint a társadalmi és vallási ellentétek kiéleződése miatt a Magyar Királyság védelmi képessége az 1520-as évek közepére minimálisra csökkent. Igazat adhatunk Burgiónak, aki az általános magyarországi helyzetet 1526 januárjában így jellemezte: „ez az ország nem képes magát megvédeni, hanem ki van szolgáltatva az ellenség kegyelmének, és úgy fog kikerülni a háborúból, ahogyan az ellenségnek tetszik. Mert el lehet-e képzelni, hogy Magyarország háborút viselhessen a török egész hatalma ellen, mikor a magyar király és az urak még arról sem tudnak gondoskodni, hogy a végeken szolgáló katonaság megkapja a zsoldját? [...] az urak viszálykodnak, a nemesség pártokra bomlott, de még ha mindnyájan összetartának is, mit tehetnének a török ellen, mikor a legegyszerűbb hadifelszerelésük sincsen meg? Azt megtehetik, hogy egyszer megütköznek, de akkor vereséget is

fognak szenvedni; hiszen nincsen egyetlen erősített állásuk, hol fejüket lehajthatnák, hogy fellélegezzenek, s megvárják a többi keresztény fejedelem segítségét. [...] Nem sokat értek a hadviseléshez, de ami kevés tapasztalatom háborúkról van, abból azt látom, hogy nincsen rá mód, amivel ezt az országot meg lehetne menteni, ha a törökök nagy erővel támadnák meg.”⁸⁵

Amikor a pápai nuncius jelentései megérkeztek Rómába, a szultán már eldöntötte, hogy 1526 a magyar hadsereg megsemmisítésének és a Magyar Királyság térdre kényszerítésének az éve lesz. Ennek érdekében 60–70 ezer fős hadsereget gyűjtött, amelyhez több ezernyi zsákmányra éhes irreguláris fegyveres csatlakozott. A gyalogsághoz és lovassághoz mintegy 300 ágyúból álló tüzérség és 800 egységből álló dunai hajóhad tartozott. Utóbbiak a folyón kísérték a Duna jobb partján felvonuló szárazföldi egységeket, amelyek július 10-ére értek Nándorfehérvár falai alá. A következő három hétben a sereg bevette Péterváradot, Újlakot és több környékbeli kisebb várat, majd az Eszéknél vert hadihídon augusztus első három hetében átkelt a Dráván.

A török hadikészülődéséről a királyi udvar már tavasz óta tudott, s ha késve is, tett bizonyos előkészületeket: elrendelte az egyházi kincsek beolvasztását, általános mozgósítást hirdetett, és segítséget kért a cseh rendektől. A megfelelő erejű hadsereg felállításával és felvonultatásával azonban elkésett. A király maga is csak július 20-án indult el Budáról, az ellentmondásos utasításokat kapó Szapolyai János pedig csak augusztus közepén Erdélyből. A Mohács melletti gyülekezési helyre sem ő, sem Frangepán Kristóf horvát-szlavón bán, sem az augusztus végéig csak Győrig jutó cseh és lengyel segélycsapatok nem érkeztek meg.

A döntő ütközetre augusztus 29-én került sor. A Mohácshoz közelítő török hadsereggel szemben augusztus 29-én mintegy 20–25 ezer fős magyar véderő – zömmel gyalogság és könnyűlovasság – sorakozott fel, s a nagyjából 300 darab török ágyú tüzét 85 magyar löveg viszonzta. Az egyenlőtlen küzdelem, amit hadvezetési hibák is súlyosbítottak, mindössze másfél óráig tartott. A török győzelem elsöprő, a magyar vereség az 1241-es muhi csatához hasonlóan katasztrofális volt. Elesett a kalocsai és az esztergomi érsek, öt püspök, rengeteg főrangú és mintegy 10 000 harcos. A fiatal király, II. Lajos menekülés közben vesztette életét: lovával együtt a megáradt Csele patakba bukkott, s páncélja a mélybe húzta. (II./16/b. térkép)

*A mohácsi
csatavesztés*

Történhetett volna-e másként? A korszak kutatóinak egybehangzó állítása szerint lényegében nem: az Oszmán Birodalom és hadseregének túlereje miatt a magyar vereség elkerülhetetlen volt. A török győzelem nagyságát viszont bizonyosan lehetett volna mérsékelni. Ha a magyar hadsereg előbb összeszedi magát és levonul a délvidékre, a török átkelését a Dráván érdemben lassítani és nehezíteni

⁸⁵ B. Szabó János szerk.: *Mohács*, i. m. 24.

tudta volna. S aki időt nyer, életet nyer: szeptember elejére beérkezhetek volna az úton lévő segélycsapatok is. Az a korábbi feltevés, mely szerint a parasztság felfegyverzése, amely az 1514-es történések miatt fel sem merült, érdemben befolyásolta volna a csata végkimenetelét, ugyancsak valószínűtlen. Rontani azonban bizonyosan nem rontotta volna a reguláris magyar sereg védelmi potenciálját, mint ahogy Nándorfehérvár 1456-os felmentésekor is segítséget jelentettek a rosszul felszerelt és a katonáskodásban járatlan, ám lelkes keresztések. Mindezek azonban nem többek bizonyíthatatlan feltevéseknél, amelyek más nemzeti katasztrófáinkhoz hasonlóan a mohácsi csatával kapcsolatban is a mai napig burjánoznak. Ezekkel a már akkor terjedni kezdő bűnbakképző tévhitekkel kapcsolatban a korszak kompetens kutatói egybehangzóan állítják, hogy Szapolyai tudatos késlekedésére ugyanúgy nincs semmiféle bizonyíték, mint arra, hogy II. Lajost az erdélyi vajda testvére, Szapolyai György gyilkolta volna meg.

Mohácsi győzelme után a török sereg akadálytalanul vonult Budáig. A környéket feldúlták, Budát kifosztották, majd felgyújtották. A mozdítható értékeket – köztük Mátyás corvináit – hajókra és szekerekre rakták, és több ezer rabszíjra fűzött kereszténnyel szeptember 21-én elindultak hazafelé. A középkori magyar királyság, amely az elmúlt másfél évszázadban sikeresen védte déli határait és ezzel a keresztény Európát, 1526-ban összeroppant a jóval hatalmasabb és erősebb Oszmán Birodalom csapása alatt. Az okok, mint általában, sokfélék voltak, ám a lényegét Burgio és tőle függetlenül, de vele egybehangzóan az egyik török nagyvezér fogalmazta meg. „Magyarország” – jelentette ki az utóbbi – azért bukott el, mert „egy légy egy elefántnak nem tud ártani”.⁸⁶

⁸⁶ Idézi Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010, *História*, MTA Történettudományi Intézet, 40.

Késő középkori társadalom és életmód

A 15. és a 16. század fordulóján élő magyarországi népesség összlétszáma ugyanolyan bizonytalan, mint a 9. századi honfoglalóké vagy a tatárjárás előtt és után az országban lakóké. A becslések 2,5 és 5,5 millió között mozognak.⁸⁷ A korabeli adójegyzékek alapján Kubinyi András legújában 2,9 és 3,3 millió közötti számot valószínűsített,⁸⁸ míg a három évszázaddal későbbi, immár összeíráson alapuló 9 milliós lakosság tényéből visszakövetkeztetve Engel Pál úgy gondolta, hogy az 1500 körüli lélekszámot „nem igen szabad kevesebbre tennünk 4,5 milliónál”.⁸⁹ Bármelyiket is vesszük alapul, népességszáma alapján a Magyar Királyság az európai országok középmezőnyében foglalt helyet. Jelentősen elmaradt a 15 milliós Francia Királyságtól, a 12 milliós széttagolt Németországtól és a 7 milliós Spanyol Királyságtól. Felülmúlta viszont a 2,5 milliós Lengyelországot, a 2,6 milliós Angliát és Walest, a 2 milliós Ausztriát, az 1,5 milliós Csehországot és az 1 milliós Portugáliát – az 1 millió aluli lakossággal rendelkező skandináv államokról nem is beszélve.⁹⁰

Hányan
voltunk?

A mérsékelt szaporodás oka ugyanaz volt, mint a korban általában: a nagyarányú gyermekhalandóság és a mainál jóval alacsonyabb átlagéletkor. Bár egyes kolostorok mellett már a 12. századtól működtek kezdetlegesen felszerelt „kórházak” vagy inkább menhelyek, a Szent János-lovagrend tagjai, az ún. ispotályosok pedig kifejezetten gyógyítással foglalkoztak, az orvoslás gyerekcipőben járt. A gyógyítás leggyakrabban alkalmazott eszközei az érvágás, köpölyözés, diéta és a fürdőkúra voltak. Noha nagyobb városokban már a 13–14. századtól kezdve működtek gyógyszerárak, a különböző füvekből készült gyógyítószereket a szerzetesek és a világi papok általában maguk készítették. A gyermekszülésnél még a legelőkelőbb körökben is bábaasszonyok

Egészségügy

⁸⁷ Kováts Zoltán: Történeti demográfia. In *Korai magyar történeti lexikon*, i. m. 684–685. és Font Márta szerk.: *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai*, i. m. 47–48.

⁸⁸ Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság. A vegyes házi királyok kora. In Romsics Ignác szerk.: *Magyarország története*. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó, 254.

⁸⁹ Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001, História, MTA Történettudományi Intézete, 273.

⁹⁰ Angus Maddison: *The World Economy*. Paris, 2006, OECD, 412–413. és Ágoston Gábor: Az ország népe. In Kuczka Péter főszerk.: *Pannon enciklopédia. A magyarság története*. Második kiadás. Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó, 156.

segédkeztek. Továbbra is sokan folyamodtak kuruzslókhoz, javasasszonyokhoz és egyéb képzettség nélküli áltudósokhoz, s persze igen sokan bíztak a csodákban, vagyis az isteni segítségben is. A korszak legnagyobb egészségügyi kihívását a járványok, elsősorban a pestis és a lepra jelentették, amelyek ellen vesztegzárral, illetve kiközösítéssel védekeztek. A 14. és a 15. század folyamán kisebb pestisjárványok Magyarországon is előfordultak, de korántsem olyan pusztítóak, mint a sűrűbben lakott Nyugat-Európában. Pestisben halt meg Nagy Lajos első felesége, míg ő maga valószínűleg leprában. A korszak végén jelent meg a vérébaj, amely nemi érintkezés, fürdőzés és sebészi beavatkozások útján egyaránt terjedt. Első ismert magyarországi áldozata Bakócz Tamás érsek volt.

A 3–4 milliós népesség elvileg három nagy hivatásrendre oszlott: az imádkozók, a harcosok és a dolgozók, vagyis a papok, a nemesek, valamint a jobbágyok és az egyéb „nemtelenek” rendjére. A valóságban azonban ez a három nagy csoport további alcsoportokra tagolódott, amelyeket gyakran nagyobb különbségek választottak el egymástól, mint amekkorák a három rend egymásnak horizontálisan megfeleltethető szintjei között fennálltak. A társadalmi hierarchián belüli pozíció mindenre rányomta bélyegét: az egyes alcsoportokhoz tartozók jogi helyzetére, vagyoni állapotára, életmódjára, öltözkéire és étkezési szokásaira egyaránt. Ez már Szent István korában is így volt, a későbbiekben pedig még inkább. Az „imádkozókon”, vagyis a klerikusokon belül elkülönültek a főpapok, a középszintet képviselő esperesek és a hierarchia alján elhelyezkedő falusi plébánosok; a „harcosokon”, vagyis a „katonaköteles” nemességen belül a bárók, a tehetős középbirtokos nemesek és az elszegényedett kisnemesek; a városlakókon belül pedig a gazdag kereskedők és iparosok, a szegényebb árusok és mesteremberek, valamint a polgárjoggal nem is rendelkező napszámosok és cselédek. Rétegzett volt a jobbágyság, s a külön jogállású autonómiák szász, székely és kun lakossága is.

E bonyolult hierarchia csúcán, amelynek egyik legfontosabb vonása az engedelmség volt, a király állt. A király a koronázással nyerte el uralkodói méltóságát és az ezzel járó jogokat. A koronázás olyan szakrális jellegű egyházi szertartás keretében zajlott, amelynek döntő mozzanata a király „felkenése” volt. Az uralkodó ezzel vált az Úr kiválasztottjává és földi helytartóivá. A 13. századtól az egyházi szertartás egyre inkább párosult egy olyan közjogi aktussal, amelyben a rendi elem került túlsúlyba. A király továbbra is Isten kiválasztottja maradt, de világi hatalmát a rendek akaratából nyerte el. A 14. századtól meggyökeresedett az a nézet, hogy a koronázás szertartása csak akkor törvényes, ha arra Székesfehérváron kerül sor, s a Szent Istvánnak tulajdonított Szent Koronát az esztergomi érsek vagy – ennek távollétében – a kalocsai érsek helyezi a leendő uralkodó fejére.

*A társadalom
hivatásrendjei*

*A király jogállása
és a koronázások*

Az első részletesen megörökített koronázási szertartás I. Ulászlóé volt 1440-ből. A ceremóniára a szokásjognak megfelelően a székesfehérvári Boldogaszszony-templomban, annak főoltára előtt került sor. Jobb kezét a király fejére téve a primás Isten áldását kérte, majd szent olajjal kente be Ulászló kezét és hátát. A felkenés után ráadták Szent István palástját, majd a primás átnyújtotta neki a koronázási jelvényeket: a keresztet, a jogart, az országalmát és a zászlót. Ezután előhozták az ország törvényeit, amelyek megtartására a király megesküdött. Ezt követően tette fejére a primás a koronát. A király koronával a fején egy emelvényre lépett, és többeket lovaggá ütött, jelezve, hogy az ország megvédését fő kötelességének tekinti. Végezetül a városon kívüli Szent Márton-templomhoz lovagolt, amelynek tornyából a világ négy tája felé sújtott kardjával. Ezzel azt kívánta jelezni, hogy az országot bárholnan jövő támadás ellen megvédi. A szertartást ünnepélyes lakoma követte.

A keresztény rituálé keretében „felkent” uralkodó kiválasztásában döntő szerepet játszott a vérségi hagyomány. Három évszázadon át minden magyar király Álmos nemzetségéből származott, noha az utódlási képességgel rendelkezők trónigényének érvényesítését gyakran a fegyverek ereje döntötte le. A seniorátus elve, vagyis a család legidősebb férfitagjának trónigénye kezdetben többször ütközött a primogenitura elvével, vagyis az elsőszülött fiú trónöröklési jogával. A 12. századtól viszont ez utóbbi vált általánosan elfogadott gyakorlattá. Az Árpád-ház, vagyis a fiági trónjogosultak kihalását követően új, addig csak egyszer, Aba Sámuel trónra lépésekor alkalmazott elv honosodott meg: a királyválasztásé. Ez már a vitatott származású III. András és a leányágon Árpád-házi I. Károly királlyá koronázásakor is szerepet játszott. Az első olyan uralkodónak, aki nem származásának, hanem elsősorban megválasztásának köszönhetette trónját, Luxemburgi Zsigmond tekinthető. A döntés joga kezdetben a bárók, a 15. századtól a rendek kezében volt. Ha a választott király törvényes fiúutódot hagyott maguk után, akkor a választás szüksége természetesen nem állt fenn.

Az ismétlődő királyválasztások és koronázások gyakorlata alakította ki azt a képzetet, hogy a Szent Korona nem egyszerűen a királyi hatalom jelképe, hanem egyben, sőt elsősorban a magyar államiság területi és politikai egységének a megtestesítője. E Szent Korona-eszmének vagy Szent Korona-tannak nevezett hagyomány szerint a legfőbb hatalom többé nem az uralkodóé, hanem a koronáé, amelynek nemcsak a király, hanem a bárók és általában a nemesek is részei, illetve „tagjai”. Ezt a felfogást Werbőczy István fejtette ki és rögzítette három évszázadra szóló érvénnyel *Tripartitum* című, már idézett művében.

Ha a király kiskorú volt, akkor az Árpád- és az Anjou-korban rendszerint anyja vagy más rokona gyakorolta helyette a királyi hatalmat. Külföldi hadjáratok vagy egyéb távollétek esetén a királyt többnyire felesége vagy anyja, esetleg valamelyik világi vagy egyházi főméltóság helyettesítette. 1486-tól a király

A Szent
Korona-tan

helyettesévé és a kiskorú király gyámjává a nádor lépett elő. Az öt évszázad alatt egyetlenegyszer, I. Ulászló halála után fordult elő, hogy nem király, hanem – Hunyadi János személyében – korlátozottabb jogkörrel rendelkező kormányzó állt az ország élén.

*Mátyás és Beatrix
esküvője*

Ahogy a koronázások, úgy a királyok házassága is mindig rendkívül ünnepélyes aktusnak számítottak, és több napig tartottak. Ezeken nemcsak a hazai előkelőségek vettek részt, hanem külföldről is jelentek meg magas rangú vendégek. Mátyás és Beatrix esküvőjén például a Szentszék és Velence, valamint a szász, bajor és sziléziai hercegek követek útján képviseltették magukat, a nápolyi királyfi, a calabriai herceg, a bari érsek és a boszniai uralkodó pedig személyesen vett részt a ceremónián. A résztvevők a lehető legelegánsabb öltözkében és ékszerekkel feldíszítve jelentek meg. Székesfehérvári megkoronázásakor Beatrix olyan arannyal átszőtt vörösbársony ruhát viselt, amelynek ujjai „olasz divat szerint kivágottak voltak”, és „kibontott hajában két értékes és csaknem gömbölyű igazgyöngy ragyogott”. A boszniai király ruháját „arany, ezüst, gyöngy és drágakő borította”, és a nyakában függő súlyos aranyláncot gyémántok és egyéb drágakövek díszítették. A hatlovas hintót, amely a királynét Fehérvárról Budára vitte, „arannyal hímzett zöld bársony borította”, s még a kocsisok is „arany gombokkal díszített bársony ruhában jelentek meg”. Amikor a lakodalmi menet Budára ért, a pórnép közé „rengeteg aprópénzt” szórtak, és királyi rendeletre szabadon engedték a börtönben sínylő bűnösöket. A véget nem érő lakomákat lovagi játékok és egyéb látványosságok – tűznyelés, medvetáncoltatás stb. – szakították meg. Gyakran szólt a zene, és a délutáni étkezést többször követte tánc.⁹¹

Az Árpád-ház kihalásáig, vagyis a 14. század elejéig a magyar uralkodók viszonylag kevés időt töltöttek székhelyükön: Esztergomban és Székesfehérváron. Gyakran háborúztak, békeidőben pedig birtokról birtokra járva élvezték uradalmi központjaik vendégszeretetét. A 14. századtól, amikortól az ún. vegyesházi királyok uralkodtak, az állandó országjárás kezdett megszűnni, s a királyi székhely áttevődött előbb Visegrádra, majd Nagy Lajos, s különösen Zsigmond uralkodása alatt Budára. Erre az időre egyébként a királyi birtokok nagysága is vészesen összezsugorodott. A 12. és a 13. század fordulóján ez még az összes föld mintegy 70%-ára rúgott. A 14. század végére azonban már lecsökkent 23, majd a 15. század végére 5%-ra.

*Az uralkodói
rezidencia*

A királyi lakóhely kezdetben néhány helyiségből álló kicsiny kőépület volt. Az esztergomi első királyi palota például alig lehetett nagyobb 100 m²-nél. A későbbiekben a királyok lakóhelyei többszintessé váltak, és alapterületük is nőtt. Példa erre az 1250 körül épült visegrádi Salamon-

⁹¹ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 100–108.

torony, amelynek szintekre tagolt alapterülete meghaladta a 360 m²-t. A lovagkorban – Nagy Lajos és különösen Zsigmond alatt – a paloták egyre nagyobbak, kényelmesebbek és díszesebbek lettek. A Zsigmond által építtetett budai palotaszárny (ún. Friss Palota) két hajóra tagolt nagy lovagtermének a hossza például elérte a 72 m-t, szélessége pedig a 18 m-t. Mátyás alatt még tovább nőtt a pompa. Mint Bonfini feljegyezte: Mátyás „A római fényűzéstől nem különböző palotákat épített, ahol fényes termek, pöffeszkedő előszobák és lakószobák, mindenütt tarka kazettás mennyezet, sok és sokféle aranyos címerrel; emellett mutatós intarziás ajtóablák, gyönyörű kályhák, tetejükön négyes fogat, számos faragott római címer, alul tárházak és kincseskamrák, napkelet felé különböző ebédlő- és lakószobák, ahová széles lépcsők és folyosó vezetnek. Itt van a trón és tanács terem.”⁹² A II. Ulászló feleségének kíséretében Budára érkező egyik francia előkelő 1502-ben ugyanilyen benyomásokat szerzett. A várpalota, amelyben „gyönyörű üvegfestmények, igen szép bútorok és selyemszőnyegek láthatók”, „a lehető legszebb fejedelmi lak” – összegezte véleményét.⁹³

A palotába a gótikus katedrálisokéhoz hasonló festett üveglakokon keresztül áramlott be fény, amelyek a 14. századtól kezdődően szorították ki az addig használatos fatáblákat, állati bőrt és pergament. Alkonyattól gyertyák világítottak, melyeket ezüstből, bronzból és rézből készült gyertyatartókba, valamint a mennyezetről lógó csillárokba helyeztek. Nemcsak Bonfini említi, hanem a régészeti leletek is bizonyítják, hogy a királyi paloták hatalmas termeit a 14–15. századtól kezdődően telente díszes kandallókkal és kályhával fűtötték. Tüzelőanyagként részben fát, részben faszenet használtak. A szénégetők első okleveles említése 1222-ből származik, akiknek a termékéből a 16. század elején már hatalmas mennyiségek fogytak.

A királyi udvar lakóinak egyik kedvenc időtöltése a vadászat volt. A királynék Csepel-szigeti vadaskertjében – írja II. Ulászló feleségének már említett francia kísérője – „szarvas, őz, nyúl, dämngím, stb. bőven találhatik. Saját szemeimmel láttam, hogy három nyíllövésnyi területen a lódobogás 15-16 nyulat riasztott föl.”⁹⁴ A Buda környéki hegyekben elszaporodtak a vaddisznók, s a Kárpátok magas hegyei mellett a Bükkben is előfordultak barnamedvék. 1412-ben, amikor Zsigmond király külföldi vendégeket látott vendégül Budán, körvadászatot rendezett a rákosi réteken. Estére 1600 szarvas, őz, vaddisznó és nyúl teteme feküdt kiterítve budai palotájának udvarán. A vadakat idomított kutyák seregével lóháton üldözték, és azokat vagy hálóval fogták meg, vagy nyíllal, dárdával, esetleg törrel ejtették el. A madarak

Vadászatok és királyi lakomák

⁹² Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízezei*, i. m. 469.

⁹³ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 142. és 145.

⁹⁴ Uo. 144.

elfogására sólymokat használtak. A sólymok idomítása gondos munkát igényelt, amely a solymászok kötelességei közé tartozott. A 16. század elejétől már vadászatok alkalmával is használták a puskát.

A vadállomány bőségéből is adódott, hogy királyi lakomákon főleg húst fogyasztottak. Ugyancsak Zsigmondról jegyezték fel, hogy amikor az egyik osztrák herceget kíséretével együtt vendégül látta Pozsonyban, egy borjút, négy malacot, két birkát, egy kappant, tizenkét tyúkot, huszonnyolc csirkét és kétszáz tojást szolgáltak fel számukra. Böjti napokon elsősorban különféle halakból készültek az étkek. A húsokat és a halakat változatos mártásokkal és fűszerekkel – száfránnyal, szegfűszeggel, fahéjjal, borssal, gyömbérrel, tormával, kaporral – ízesítették, és különféle lepényekkel, kenyérral és zöldségekkel – répával, retekkel, hagymával és gombával – fogyasztották. Mint Galeotto Marzio megörököltette, a 15. század második harmadában a kanálon és késen kívül más evőeszközt még a királyi udvarban sem használtak, s a húsdarabokat egy nagy közös tányérből emelték ki. Ezt késeikkel vagy kisebb darabokra vágták, és kezükkel emelték a szájukhoz, vagy egyszerűen haraptak belőle. Ebből következőleg a lakoma végére a keze és a ruhája mindenkinek „beszennyeződött”, sőt „a lecsöpögő száfrányos lé néha az egész embert bemocskolja”.⁹⁵ A villa csak az 1470-es évektől kezdődően honosodott meg, valószínűleg Beatrix és környezete hatására.

A fűszeres húshoz nagy mennyiségben fogyasztottak bort, elsősorban szerémségi fehéret, amelyet a külföldi utazók is a legfinomabbnak tartottak, de emeltett az ország más vidékeiről származókat is. Királyaink szerették a jó borokat. Nemcsak II. (Vak) Béláról jegyezték fel, hogy mértéktelenül ivott, hanem II. Ulászlóról is, aki a szerémségi száraz bor mellett az aszú szőlőből készített csemegebort, a mai vermut őseit is felette kedvelte. Ezek egyike, a pigmentum-bornak nevezetett „pozsonyi ürmös” úgy készült, hogy a borba mézet, gyömbért, szegfűszeget, fahéjat, mazsolát, szerecsendiót és ámbrát főztek. Idegen származása ellenére Zsigmond is rajongott a fűszeres magyar ételekért és a tüzes magyar borokért. Ezek nélkül gyakori utazásaira sem indult el. Mátyás és Beatrix lakodalmán kétféle bort, vöröset és fehéret, valamint kétféle sört, árpából és mézből erjesztettet szolgáltak fel. A Buda környéki erdőkben vadászatgván Mátyás a budaszentlőrinci pálosok pincéjében is szívesen oltotta szomját, miközben a vele poharazgató perjellel az ország és világ ügyes-bajos dolgairól is eszmét cserélt. Ugyancsak Mátyásról jegyezték fel, hogy a féktelen lakomák és nagy ivászatok következtében „csúnya öklendezéstől gyötört barátait – rangjával mit sem törődve – emberségesen támogatta”, és „tartotta a fejét annak, akinek a gyomra háborgott”.⁹⁶

⁹⁵ Közli: *A renaissance Magyarországon*. Vál. Kardos Tibor. Budapest, 1961, Szépirodalmi Kiadó, 306–307.

⁹⁶ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*, i. m. 868.

A vadászat mellett a királyi udvar szórakozásai közé tartoztak a lovagi tornák, illetve harci bemutatók. Ezekre már a 12. századi forrásokban előfordulnak utalások, gyakoribbá azonban csak a 13. századtól váltak. Anonymus ama megjegyzése, hogy Attila városának elfoglalása után „Magyarország vitézeinek színe-java a fejedelem jelenlétében paripáikon pajzsokkal és lándzsákkal mindennap fényes tornát rendezett, a többi fiatal pedig pogányok módjára íjjal és nyíllal szórakozott”,⁹⁷ nyilvánvalóan nem a honfoglalás, hanem a szerző korára, vagyis a 12. század legvégére vonatkoztatható. A későbbiekben az ilyen játékok még gyakoribbá váltak. Károly Róbert például maga is részt vett lovasviadalokon és lándzsavetési versenyeken. A már idézett burgundiai főnemes, Bertrandon de la Broquière Palesztinából hazatérőben 1433-ban Budán is időzött néhány napot, s közben egy vagy több lovagi tornát is megtekintett. Ezekről azt jegyezte fel, hogy „az ország szokásai szerint tartották kis lovakkal és alacsony nyergekkel. A bajnokok gazdag díszruhát viseltek és igen rövid lándzsákkal küzdöttek. Ez igen kedves és gyönyörködtető látvány. Ha a küzdők összezsapnak, kell, hogy mindketten vagy legalább egyikük földre bukjen. Itt azután biztosan megtudhatni, ki bírja a nyeret jól megülni.”⁹⁸ A királyi és főnemesi udvarokban ismerték és gyakorolták az ökölvívást, valamint a békésebb játékok közül a labdázást, malmozást, kockázást és sakkozást is.

Lovagi tornák és egyéb mulatságok

Bár a kereszténység nemcsak a házasságon kívüli szexualitást, hanem a házastársak közötti öncélú, vagyis kizárólag örömszerzésre irányuló nemi életet is tiltotta, a királyi udvar mindennapjaiból az erotika sem hiányzott. Az eddigiekben erre számos példát hoztunk fel II. András feleségének és sógorainak szerelmi lezonzaitól kezdve Kun László botrányos nemi életén át Hunyadi János bizonytalan származásáig és Mátyás király Edelpeck Borbálával folytatott viszonyáig. Nem szóltunk azonban Zsigmond király vérbő természetéről, aki az egyik francia „kémjelentés” szerint még öreg korában sem állta meg, hogy „ne szeretkezzék a nőcskével”, s még arra is képes volt, hogy kocsijából kiszállva „a nyilvános szajhákat kezével megérinti”.⁹⁹ „Telhetetlen, sóvár, de mégis állhatatlan, tréfás beszédű, bort kedvelő, Vénuszért lángoló, ezer paráznaságban bűnös” személyiségként jellemezte II. Pius pápa is, aki közelről ismerte.¹⁰⁰ Azt viszont, hogy második felesége, a nála sokkal fiatalabb Cillei

Szexuális élet

⁹⁷ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 40.

⁹⁸ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 96.

⁹⁹ Nagy György: *Magyarország apró betűs története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 2010. Kossuth Kiadó, 67–68.

¹⁰⁰ Csukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. Budapest, 2015. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 157.

Borbála az ő távollétében tivornyákat rendezett a budai várban, s többekkel ösz-szeszúrta a leveit, Zsigmond nem tolerálta, s amikor egy német lovaggal *in flagranti* érték, lecsukatta, és Váradra száműzte. V. István két leányának szerelmi történetei ugyancsak párjukat ritkítják. Katalinról, aki a szerb fejedelem felesége lett, feljegyezték, hogy bájaiból nemcsak urát, hanem annak öccsét és az udvaroncokat is részeltette. Testvéréről, Erzsébetről, aki a margitszigeti domonkos apácakolostor fejedelemasszonya volt, pedig az terjedt el, hogy miután nővére egyik kedvese, a szerb társfejedelem megfosztotta szüzességétől, hagyta, hogy egy cseh herceg „elrabolja” a zárdából, és feleségül vegye. A reneszánsz élet-érzés terjedésével a testi kényély kielégítésének igénye és házasságon kívüli gyakorlata még megszokottabbá vált. A mohácsi csatában életét vesztett II. Lajosról például azt jegyezte fel a krónikás, hogy „gyermekkorától fogva mindig gyakorolta a lányokkal való feslettséget”, feleségéről, Mária királynéről pedig azt, hogy „bordélyházzá tette a várat udvarhölgyeivel”.¹⁰¹

Az ország külkapcsolatainak irányítója, legfelsőbb hadura, legfőbb bírāja, a főpapok kinevezője, a pénzverés, adóztatás, vámszedés kizárólagos haszonélvezője elvileg mindvégig a király volt. A gyakorlatban viszont egyre inkább tekintettel kellett lennie befolyásos alattvalóira, kezdetben a rivális törzsi és nemzeti vezetőkre, a későbbiekben pedig – az egyházi vezetők mellett – a világi tisztségviselőkre, a tartományurakra és a kisebb birtokosokra. A nemesek, akik az összlakosságnak mintegy 4–5%-át tették ki, 1382-ben az összes föld felét, 1490-ben viszont már 70%-át tartották kezükben. Elvileg valamennyien egyenlő jogokkal és kötelességekkel rendelkeztek. Amint ezt Werbőczy István, a középkori magyar jogfelfogás kodifikátora megfogalmazta: „Magyarországunknak összes főpapjai, egyházkormányzói, zászlós urai s egyéb nagyjai, nemesei és vitézlő rendei, mind nemességök, mind földi javaik tekintetében, a szabadságnak, kiváltságnak és mentességnek egy és ugyanazon jogával bírnak; és nincs sem az urak közül senkinek nagyobb, sem a nemesek közül senkinek kisebb szabadsága.”¹⁰² A valóságban viszont ebből csak két dolog érvényesült: az adómentesség és a katonáskodási kötelezettség. Egyebekben óriási gazdasági, politikai és életmódbeli különbségek választották el a hatalmas földbirtokokkal, várakkal és több ezer jobbággal rendelkező világi főméltóságokat kisebb birtokokkal rendelkező familiárisaiktól és a csaknem jobbágyi sorban élő, egy- vagy kéttelkes nemesektől.

¹⁰¹ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bev. Székely György. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó, 123.

¹⁰² Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Budapest, 1990, Téka Könyvkiadó, 62–63.

A nemesség elitjét alkotó társadalmi csoport alig tett ki többet 40–50 családnál, amelyeknek az összetétele azonban folyamatosan módosult. Közülük kerültek ki a királyi udvar méltóságviselői, valamint az egyes tartományok vagy bánságok élén álló vezetők és a megyés ispánok, akik egyben a legnagyobb földbirtokok urai is voltak. A 13. századtól báróknak nevezték őket, és a 14. századtól járt nekik a nagyságos (*magnificus*) cím. A bárók kiváltságai közé tartozott a királyi tanácsban való részvétel és a bandériumállítás joga. Egy fokkal alattuk helyezkedtek el, de még mindig az elithez tartoztak azok a királyi várnagyok, alispánok és udvari lovagok, akiknek a mester (*magister*) címzés dukált. Ugyanígy szólították a nagy vagyonnal rendelkező, de országos jelentőségű tisztséggel nem rendelkező előkelőket is, akiket a törvényekben és oklevelekben a 14. század végétől bárófiaknak (*filii baronum*), később mágnásoknak (*magnates*) és nagyoknak vagy hatalmasoknak (*potentes*) neveztek. Zsigmond korától egyre többször előfordult, hogy közülük is hívtak meg személyeket a királyi tanácsba, és egyikük-másikuk saját bandériumot is kiállíthatott. A 15. század közepétől kezdett meggyökeresedni az, hogy őket is a báróknak kijáró nagyságos titulussal illették. A báróknak ezzel két csoportja alakult ki: azoké, akik hivataluk révén tartoztak ebbe az exkluzív körbe (*barones ex officio*), és azoké, akik születésük alapján (*barones naturales*). Utóbbiak közé a 15. század legvégén 38 olyan magyarországi és két olyan horvátországi személy, illetve család tartozott, akik, illetve amelyek legalább ezer jobbágytelekkel rendelkeztek. Ők valamennyien megkapták a bandériumállítás jogát, és részt vettek a királyi tanács, valamint az országgyűlés munkájában. A két csoport összeolvadásával jött létre a zászlósurak rétege, akik, illetve amelyek a nemesek túlnyomó többségétől elkülönülve alkották a főnemességet. Bár a méltóságviselők rotációja és a földbirtokok öröklése, gyarapítása vagy elvesztése következtében a főnemesség összetétele időről időre módosult, egyes bárói családok évtizedeken át irányító pozíciókat töltöttek be az ország gazdasági, társadalmi és politikai életében.

A nemesi
elit

A kialakuló új főnemesi rend új életformát honosított meg. A bárók életének fő színtere korábban a királyi udvar volt, ahonnan csak alkalmanként látogattak haza saját otthonukba. Az új, hivatal nélküli bárók elsődleges életterévé viszont saját udvarházuk vált, ahonnan csak a hadjáratok, illetve a királyi tanács ülései és az országgyűlés tanácskozásai szólították el őket. Ebből következett, hogy a tatárjárás után felépített és elsődlegesen védelmi feladatokat ellátó szűk és kényelmetlen hegyi várakat vagy megnagyobbították és kényelmesebbé tették, vagy a környező települések mellett, esetleg azok központjában építettek maguknak díszesebb, nagyobb és lakályosabb kastélyokat. Ezekben a palotákban a ház urának, úrnőjének, valamint a gyermekeknek és a velük élő rokonoknak külön lakosztályok álltak rendelkezésükre. Az udvarhölgyek és az apródok viszont csak egy-egy szobát kaptak, sőt alkalmanként többen

A főnemesi
paloták

laktak közülük egy helyiségben. A lakóterekhez a királyi palotákhoz hasonlóan reprezentatív fogadótermek és étkezőhelyiségek, valamint kápolna, lovagi tornaterem, s az alsó szinteken pincék, raktárak, konyha és műhelyek tartoztak. A 15. században ilyen lakályosabb kastélyt építtetett magának Ozorai Pipo az Ozora melletti dombon; Maróti János macsói bán Gyulán, amely ma Európa egyetlen épen maradt téglavára; Garai Miklós nádor a cseszneki várhegyen, a teljesen lebontott 13. századi erődtítmény helyébe; s a 16. század elején a Báthoryak Nyírbátorban és Buzlai Miklós udvarmester Simontornyán.

*Élet a főnemesi
kastélyokban*

A kastély urának és úrnőjének lakosztályai általában két vagy három helyiségből álltak. Az egyik a nappali tartózkodás színhelye volt, a másik hálósoba, s a harmadik többnyire vendégfogadó. A padlóra gyékény- és/vagy díszszőnyeget terítettek, s a kő- vagy faburkolatú falakat kárpitokkal borították. Az ablakrészeket sokáig fatáblákkal vagy preparált állati bőrével, a 14. századtól kezdve egyre inkább üveggel borították. A téli hideget a főúri kastélyokban is hatalmas kandallók tüze, valamint parázstartó fémtálak és lábmelegítők hője enyhítette, s a világításról gyertyák és olajjal töltött mécsesek gondoskodtak. A nappaliban asztalt, pohárszéket, padokat és székeket helyeztek el, a hálósoba legfontosabb bútora pedig a magas, de viszonylag rövid ágy volt, amelyet ülő- és rakodóhelyként egyaránt szolgáló ládák vettek körül. A hálósobákhoz kapcsolódtak az árnyékszékek, amelyeket vagy a falba építettek, vagy egy erkélyszerű kiszögellést használtak erre a célra. A vajdahunyadi várban például nyolc ilyen alkalmatosság nyomai fedezhetők fel.

Amennyire anyagi erejükből tellett, a főnemesek mindenben a királyi udvar szokásait utánozták. Míg a királyi udvarban a bárók reprezentálták az uralkodók hatalmát, a bárói udvarokban a familiárisok. A mindennapi ügyeket a főúr kancellárja vagy titkára intézte, s a leghatalmasabbakat lovászmester, udvarnokok és pohárnokok szolgálták ki. A pap vagy papok mellett a főnemesi udvar személyzetéhez tartozott néhány zenész, sőt alkalmanként már egy-egy háziorvos és házitanító is. A főurak maguk is rendeztek kisebb lovagi viadalokat, s persze rengeteget vadásztak. Mint mindenki más akkoriban, általában kétszer étkeztek: késő délelőtt és késő délután vagy kora este, ám mindkét alkalommal kiadósan. Szapolyai Jánosról jegyezték fel, hogy 1522 novemberében egy böjtös ebédjére szózott pontyot, vizát, árpakenyeret, mazsolát, kökényt, mézet és olívaolajat fogyasztott. A böjt utáni nap délelőttjén pedig marhahúst, valamint őz-, nyúl- és fogolyhúst helyeztek az asztalára. A nagyobb városok piacain nemcsak friss és szárított hazai gyümölcsökhöz, hanem mediterrán ínycsikészekhez, például fűgéhez is hozzá lehetett jutni.

Az étkezésekhez elsősorban fehér- és vörösborot szolgáltak fel, amelyet a főurak is mértéktelenül fogyasztottak. A külföldi utazók szinte elborzadtak a magyarok borfogyasztásának láttán. Ludovico Ariosto itáliai költő, aki 1517-ben

járt Magyarországon, jegyezte meg, hogy „a magyarok közt szentségtörés nem inni tisztán s körömszakadtáig”, vagyis fenéig üríteni a poharat.¹⁰³ A velencei követ pedig egyenesen úgy látta, hogy az udvarban mozgó emberek „igen gyakran lesznek részegek. Utána négy órát alszanak ebéd után, hogy a bor hatását eltüntessék. Itt nem szégyen részegnek lenni, mert itt reggel dolgoznak és nem ebéd után”. Különösen kedvelte az italt a Mohács előtti évek nádora, Báthory István, aki „reggeltől-estig s estétől-reggelig folyton részeg” volt, s az erdélyi vajda, Szapolyai János, aki a velencei követ szemében ugyan „bölcs, józan” és „igen jó tehetségű” vezetőnek tűnt, ám hátrányára írta, hogy „egész napon át eszik és iszik” a nádorral.¹⁰⁴ Ilyen hírek alapján gondolhatta II. Piusz pápa, hogy a nagy dínomdánomok a magyarok – és mellettük a csehek – szellemi eltompulásához fognak vezetni.

A királyoktól eltérően, akik általában jó nevelést kaptak, a főurak többsége nem dicsekedhetett különösebb műveltséggel. Az írástudás sokáig a klerikusok és a királyi kancelláriákban működő világiak erényei közé tartozott. A 15. századra ugyan kialakult egy vékony literátori réteg, ám a főurak rangjukon alulinak érezték a betűvetés tudományának elsajátítását, s leveleik írásához és olvasásához többnyire íródeákot alkalmaztak. Az 1491-es pozsonyi béke megkötésekor a Magyar Királyságot képviselő négy báró közül három még a nevét sem tudta leírni. E téren csak a 16. század elejére állt be változás: ekkorra többen megismerkedtek a magyar és a latin írásbeliség alapjaival. 1519-ben az egri érsek már azt állapította meg a királyi tanács világi tagjairól, hogy elég jól bírják a latint.

A 140–150 ezer főnyi köznemesség renddé alakulása a 13. században kezdődött és a 15. századra fejeződött be. Nemesembernek azok számítottak, akik saját földtulajdonnal rendelkeztek, és mindenféle feudális jellegű szolgáltatástól és kötelezettségtől mentesültek.

*A köznemesek
rendje*

Uruknak és parancsolójuknak elvileg csak a királyt ismerték el, gyakorlatilag viszont a környékbeli bárók egyikének vagy másikának engedelmeskedtek. A hűbériségre emlékeztető familiaritás intézménye a 13. században szilárdult meg, s a köznemesi öntudat és politikai befolyás erősödése következtében a 15. század második felére lazult fel. A pápai követ 1480 körül általános jellemvonásként azt állapította meg a magyar nemesekről, hogy „harcziasak és folytonosan fegyverforgatásban gyakorolják magokat”, s „ha az ellenség földjén nem rabolhatnak”, akkor „egymást fosztogatják”. És ehhez hozzátette: „Szerfölött tékozlók és pompakedvelők, ha tehát saját jövedelmökből ki nem telik, a kisebb rangúaktól rabolnak.”¹⁰⁵ A velencei követ az 1520-as évek elejéről ugyanilyen

¹⁰³ E. Kovács Péter: Paloták és várak lakói. In Kuczka Péter főszerk.: *Pannon enciklopédia*, i. m. 99.

¹⁰⁴ Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról*, i. m. XXXI. és LVIII.

¹⁰⁵ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 502.

jellemképet állított ki róluk, miközben mindketten hangsúlyozták Magyarország rendkívüli gazdagságát természeti kincsekben, a termés bőségét és az állatállomány nagyságát.

A nemesi birtokok elidegeníthetlensége (ősiség) és a nemesi cím örökletesége a nemességet a társadalom meglehetősen zárt kasztjává formálta. Aki egyszer így vagy úgy bekerült ebbe az exkluzív társaságba, az leszármazottaival együtt örökre ott maradt. Közrendűből nemessé válni két módon lehetett: királyi adomány révén és házassággal. Az előbbit különleges szolgálatok és kiválóság alapján lehetett kiérdemelni, míg az utóbbi szokásjog volt. Ha egy közrendű férfi nemes lányt vett feleségül, utódaik automatikusan nemesnek számítottak.

A 20 ezer körüli számú köznemesi család között számottevő vagyoni különbségek alakultak ki. A felső csoportot alkotó 200–300 család néhány száz jobbágytelket birtokolt, évi bevétele akár az ezer forintot is elérhette, s mindezek alapján az ország elitjét alkotó nagybirtokosság alsó rétegét képezte. A 20–200 jobbággyal rendelkező középső réteg évi néhány száz forintból gazdálkodott, míg a nemesség kétharmadát kitevő legalsó réteg mindössze néhány telekkel és 100 forint alatti éves jövedelemmel, sőt többen közülük még ennnyivel sem bírtak. A legszegényebbek, akiket egytelkes nemeseknek hívtak, saját maguk művelték földjüket, s a jobbágyokéhoz hasonló körülmények között éltek. Minimálisan, vármegyei szinten a politizálás, vagyis a közügyekkel való foglalkozás viszont számukra is biztosított volt.

A nagy vagyoni különbségek miatt a köznemesség egyes tagjainak életkörülményei jelentősen eltértek egymástól. A gazdagabbak kastélyszerű, de azoknál kisebb kúriákban laktak, ám a bőséges lakomákat ők is megengedhették maguknak. Ennek alapja ugyanúgy a hús és a bor volt, mint a főúri étkezéseké. A szegényebb falusi nemesek viszont olyan fából, kőből és téglából épült, és olykor már alapincézett háromosztatú házakban laktak, amelyek nem sokban különböztek a tehetős jobbágyokétól. Az ilyen házakba a középső helyiséget képező pitvaron és konyhán át lehetett belépni. Ebből jobbra vagy balra nyílt az egyik szoba, amit a konyhából fűtött kemencével melegítettek, a másik irányba pedig a fűtetlen kamra. A szobához vagy a kamrához szükség esetén további helyiségek csatlakozhattak hosszanti irányba, amelyekbe egymásból vagy a helyiségek elé épített fedett tornácról nyíló ajtókon keresztül lehetett bejutni. A falusi kisnemesség tipikus házformájává évszázadokra ez a 14. századig visszakövethető háztípus vált, mindössze a gótikus, reneszánsz, majd barokk díszítőelemek változásai jelezték az idő múlását.

A kisnemesi családokra leselkedő két legnagyobb veszedelem a fiúörökös hiánya, illetve több fiúgyermek születése volt. Előbbi a család kihalását és a birtok elvesztését vonhatta maga után, az utóbbi pedig a birtok szétaprózódását. A birtokaprózódás ellen többféleképpen védekeztek. Gyakori volt, hogy az egyik

fiút papi pályára irányították, s az is, hogy a fiúk között egyenlő arányban osztódó vagyont használatra a legidősebb fiú kezén hagyták. A védekezés egyik formájaként már ekkor megjelent az egykésés is. A birtokaprózódás ennek ellenére folyamatosan érvényesülő tendencia volt, amelynek következtében kialakultak tipikusan földművelésből élő kismemesi települések, és egy-egy nagybirtokos földjeit művelő jobbágyfalvak.

Az erdélyi székelység sajátos, a köznemességére emlékeztető jogállása megmaradt, ám társadalmuk egyre jobban differenciálódott. A 15. század végére kialakult körükben a főemberek vagy előkelők (*seniores, primores*), a lovon katonáskodó lófők (*primipili*) és a gyalogosok (*pedites*) rétege. Adómentességük fejében általános hadfelkelési kötelezettséggel tartoztak, és alkalmanként minden telek után egy-egy ökör beszolgáltatásával.

A klerikusok rendjén belül ugyanolyan gazdasági, társadalmi, politikai és életmódbeli különbségek mutatkoztak, mint a nemességben belül. A főpapok roppant szűk körébe az esztergomi és a kalocsai érsek, a 12 magyarországi és a két horvátországi püspök, valamint a székesfehérvári prépost tartozott. 1458 és 1526 között ezeket a pozíciókat összesen 86 személy töltötte be, akik közül 20% bárói, 42% nemesi, 14% polgári vagy jobbágyi, 19% pedig külföldi családból származott. A fennmaradó 5% társadalmi eredete bizonytalan. Ezek az arányok azt mutatják, hogy az egyházi pálya nemcsak a nemesi, hanem bizonyos mértékig a paraszti és polgári rétegek fiataljai számára is biztosította a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A főpapok több mint fele járt egyetemre, és közel fele irányított királyi főhivatalt.¹⁰⁶ Tekintettel képzettségükre és nyelvismeretükre különösen magas arányban vettek részt az ország külkapcsolatainak alakításában. Sokan közülük nem is annyira egyházmegyéjük fejének, mint inkább államférfinak és az ország zászlósurának tartották magukat. Háború esetén saját bandériumaik élén a hadakozásból is kivették részüket, amit a muhi és a mohácsi csata főpapi veszteséglistái mindennél ékeesebben bizonyítanak.

A magyar egyház fő bevételi forrása a jobbágyok által beszolgáltatott tizedből származott. A nyugat-európai országoktól eltérően az egyház saját kezelésű földvagyona viszonylag mindvégig csekély maradt: az Anjouk korától 12–13% körül mozgott. Ennek több mind egyharmadával közvetlenül a püspökségek, egyharmadával a szerzetesrendek és mintegy negyedével a káptalanok gazdálkodtak. A velencei követ jelentése szerint 1525-ben legnagyobb, évi 35 ezer aranyforint körüli jövedelemmel az esztergomi érsekség rendelkezett. Ezután a gyulafehérvári, váradi és az egri püspökség, valamint a kalocsai érsekség következett

Az egyháziak
rendje

¹⁰⁶ Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság. In Romsics Ignác szerk.: *Magyarország története*, I. m. 263–264.

20 ezres és 26 ezres évi bevétellel, s a sort a váci, a nyitrai és a csanádi püspökség zárta 4 ezer, illetve 3 ezer aranyforinttal.¹⁰⁷

Ezek a jövedelmek a püspökök számára a bárókéhoz hasonló, magas életszínvonalat tettek lehetővé. Ezt lakókörnyezetük, öltözködésük és étkezési szokásaik egyaránt tükrözték. Az esztergomi érsekek a 15. század második felében kétszerezére növelték palotájuk román kori nagytermét, amelyből széles árkádívek vezettek a Dunára néző oldalfalon elhelyezett és függőfolyosóval összekötött erkélyekhez. Az egri püspöki palota, amelynek gótikus stílusban készült boltozott loggiája ma is látható. 1470 és 1475 között épült újjá, a nagyváradi pedig – reneszánsz stílusban – 1506 és 1512 között. A főpapi jövedelmekből bőven jutott a kultúra támogatására, amelynek gazdagításához a püspökök egy része személy szerint is hozzájárult. Közéjük tartozott a már említett Vitéz János, s unokaöccse, a horvát-magyar származású Csezmicei János, vagyis Janus Pannonius pécsi püspök, aki verseivel a reneszánsz életérzés első nagy hatású és Európa-szerte ismert hazai képviselőjévé vált. Bár kortársaihoz hasonlóan még ő is latinul írt, nála jelenik meg először a 'patria', vagyis a 'haza' fogalma abban az értelemben, ahogyan azt ma is használjuk.

Az egyház elvilágiasodása

A reneszánsz életérzéssel együtt járt az egyház elvilágiasodása, amely a kor pápáinak és nyugat-európai püspökeinek életvitelét is jellemezte. Ennek egyik legriasztóbb példájával Beatrix unokaöccse, Estei Hippolit esztergomi érsek, majd egri püspök szolgált mértéktelen élvezhajlásával, Magyarországon és Itáliában egyaránt hírhedt szerelmi kalandjaival és erőszakoskodásaival, s akinek valószínűsíthetően a halálát is féktelen lakmározás okozta. Utódát, az alacsony származású Bakócz Tamást viszont elsősorban a pénz szeretete és a hatalomvágy vezérelte. Vagyonáról és pompaszeretetéről hű képet nyújtanak azok az itáliai leírások, amelyek 1512-es római bevonulását megörökítették. „Ezen bevonulás – olvasható az egyik ilyen tudósításban – oly pompás és fényes vala, hogy hozzá hasonlót évek óta nem láttak. [...] Legelől igen gazdagon öltözött főrangú urak jöttek, mint mondják, a bíbornok és a magyar király rokonai. Magyaros ruháik aranybrokát és különböző színű selyem szövetekből készültek; némelyek fehér róka, nyest és czobolyprémmel voltak szegélyezve; a mellet és ujjakat arany és ezüst díszítmények borították. Különféle, részben bizzar alakú fővegek voltak láthatók, mind drágakövekkel, gyöngyökkel és arannyal gazdagon ékesítve. Többen aranynyaklánczot viseltek. Mindenki bámulta a nagy pompát. Leírhatatlan a gyönyörű paripák fényes föl-szerelése; az ezüst szerszámok, a dúsan aranyozott ezüst kengyelvasak, zabolák, a lovak nyakáról lefüggő ezüst lánczok, ezekre illesztett aranyozott ezüst lemezek és egyéb díszítmények gazdagsága”.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Szamota István: *Régi utazások...*, i. m. 504–505.

¹⁰⁸ Idézi Fraknói Vilmos: *Bakócz Tamás*. Budapest, 1889, Méhner Vilmos kiadása, 119.

Az egyházi középréteget a káptalanok kanonokjai és az egyes szerzetesi rendházak főnökei, vagyis az apátok, valamint a nagyobb városok plébánosai alkották. Létszámuk a 16. század elején félezer körül mozgott. Négy megvizsgált káptalan 526 tagja közül 1458 és 1526 között csupán 138 származott nemesi szülőktől, ami a püspökök társadalmi hátterénél is jobban mutatja az egyház szerepét az egyébként szűk körű társadalmi mobilitás előmozdítása terén. E többségében tanult, sőt nem ritkán egyetemet is végzett réteg anyagi helyzete a nemesi középbirtokosságának felelt meg.

A hívek lelki gondozása legnagyobbbrészt az alsópapságra, vagyis a falusi plébánosokra és az őket segítő, fiatalabb káplánokra hárult. Ők voltak a legszegényebbek, és szinte kivétel nélkül jobbágycsaládokból származtak. A plébánosok többnyire a káptalani iskolákban tettek szert némi, főleg gyakorlati jellegű tudásra. Előfordult azonban az is, hogy káplánként tanulták meg plébánosuk mellett a misézéshez elengedhetetlen latin énekeket és formulákat.

Az egyházi élet egyik legnagyobb problémája továbbra is a cölibátus volt. A magyarországi papság fegyelme a 13. század végéig javult, ám Kun László uralkodása idején ismét szabadosabbá vált. I. Károly több intézkedésével igyekezett javítani a helyzeten, ám a papi nőtlenség ügyében ő is csak óvatosan mert eljárni. A bűnös viszonyt folytató papokat nem kiközösítéssel, hanem javadalmuk csökkentésével sújtotta. A pécsi püspök még 1376-ban is olyan húsz klerikusa számára kért fölmentést, akiknek az apja pap volt. Mátyás alatt és után a fegyelem ismét meglazult. A szász papok Brassó környékén a 15. század közepén rendszeresen nőültek, mások – elkerülendő a regulát – nem szenteltették fel magukat, hanem csak a javadalmakat élvezték. Terjedt a kanonoki és szerzetesi közösségeken belüli homoszexualitás is. A papság egészének mindezek miatt nem volt valami nagy a tekintélye. Sokan gondolhatták, amit a jobbagyi származású Szerémi György keserűen le is jegyzett: „Csak esznek és isznak, felkelnek játszani s játék után szobájukba menve paráználkodnak, s így szolgálnak az egyházak jövedelméből.”¹⁰⁹

A cölibátus

A szerzetesrendeken belül ellentétes tendenciák bontakoztak ki. Az ún. monasztikus rendek, vagyis a bencések, premontreiek és ciszterciek a hanyatlás feltűnő jeleit mutatták. A szerzetesi fegyelem lazulása miatt a barátok elvesztették befolyásos támogatóik bizalmát, így kolostoraik száma visszaesett, a meglévők pedig nehézségekkel küzdöttek. A bencés rend 17 monostorának 1508-as vizitációjáról készült jelentés omladozó épületekről, valamint részegeskedő és civakodó barátokról számolt be. Hasonló állapotok uralkodtak a másik két rend több kolostorában is.

A szerzetesrendek

¹⁰⁹ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*, i. m. 349.

Az ún. koldulórendek, amelyek közé a domonkosok, a ferencesek és az Ágoston-rendiek is tartoztak, viszont prosperáltak. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a városi és mezővárosi lakosság között éltek, s fogékonyságot mutattak a nem nemesek problémái, mindenekelőtt a szegények szociális gondjai iránt. Különösen vonatkozott ez a két ágra szakadt ferencesek szerzetesi regulához jobban ragaszkodó irányzatára, az ún. obszervánsokra, akiknek Itália mellett Magyarországon alakult ki a fő bázisuk. A rend 70 kolostorában közel 1500 barát élt 1523-ban, csaknem harmadannyi, mint Európa többi országában együttvéve.

Megőrizte népszerűségét a magyar alapítású remeterend, a pálosoké is, akik többnyire lakott területektől távol, erdők mélyén éltek szigorú fegyelemben, s napjaikat imádkozással és munkával töltötték. Ha a ferencesek elsősorban a közrendűek, a pálosok inkább a nemesség rokonszenvét élvezték. Valószínű, hogy a Mohács előtti években már ők voltak legtöbben – mintegy háromezren –, s kolostoraik számát tekintve is élen jártak.

Apácakolostorokból viszonylag kevés működött az országban. Számuk a középkor végén sem érte el a húszat. Többségük a koldulórendekhez tartozott, amelyek közül két legnagyobbak a margitszigeti domonkos és az óbudai ferences (klarissza) kolostor számított. A koldulórendek és a pálosok népszerűsége ellenére a magyarországi katolikus egyház 500 éves építménye a 16. század elejére meglehetősen elkorhadt, s a reformáció népszerűségéhez és elterjedéséhez ez nagymértékben hozzájárult.

A középkori magyar társadalom harmadik nagy csoportját a „dolgozók” rendje alkotta, akik az összlakosságnak mintegy 95%-át tették ki. Túlnyomó többségük a korszak elején és végén egyaránt földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, ám enyhén csökkenő arányban. A kézművesek kezdetben nagyon kicsiny csoportja folyamatosan bővült és differenciálódott, s a kereskedőkkel kiegészülve egyre inkább elkülönült a csak mezőgazdasággal foglalkozó jobbágyoktól. E munkamegosztás térbeli lecsapódásaként váltak külön a kisebb és a nagyobb települések, s kezdték nevezni az utóbbiakat városoknak, lakóit pedig polgároknak.

Jogi szempontból az olyan település számított városnak, amely különböző kiváltságokkal – vámmentesség, vásártartási jog, adóztatás, önkormányzatosság – rendelkezett. Ilyen jogokat először, még a 13. század elején Székesfehérvár kapott, majd – különböző mértékben – a későbbiekben még néhány tucat település. Ezeket a király tulajdonát képező és csak neki alávetett helységeket nevezték szabad királyi városoknak. A szabad királyi városok élén a 15. századtól az a 8 fallal körülvett *civitas* helyezkedett el, amelyek széles körű önkormányzattal rendelkeztek, s legfelsőbb fellebbviteli joghatóságuk a tárnokmester által irányított tárnoki ítélőszék volt. Közéjük tartozott Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bátfá és Eperjes, valamint Mátyás rendelkezése

alapján Pest. Rajtuk kívül szabad királyi városnak számítottak még az erdélyi szász városok, mindenekelőtt Nagyszeben, Brassó és Beszterce, továbbá az erdélyi és felvidéki bányavárosok, például Nagybánya és Felsőbánya, valamint Körömbánya, Selmezbánya és Besztercebánya, továbbá több fallal körülkerített egyéb regionális jelentőségű gazdasági központ, például Temesvár, Kolozsvár, Esztergom és Zágráb. Szeged annak ellenére közéjük tartozott, hogy sohasem vette körül fal. Ennek a mintegy negyven településnek 1500 körül 100–150 ezer főre becsülhető lakossága alkotta a városi vagy polgári rendet. A legnépesebb Buda volt mintegy 12–15 ezer fővel, amelyet 9000–10 000 lakossal Pest követett. Brassó és Szeged lakossága 6000–7000 körül, Kassáé, Nagyszebené és Kolozsvaré 5000 fő körül, míg Soproné és az észak-magyarországi bányavárosoké 3000 és 4000 között mozgott.¹¹⁰ A magyarországi városok nemcsak a nyugat-európai és észak-itáliai nagyvárosok 100–200 ezres, hanem Prága 30 ezer fős lakosságához képest is kicsinynek számítottak, és városias külsővel sem mindegyik bírt. Buda, a szász városok és a bányavárosok szűk utcáin egy- vagy kétszintes fából vagy fából és kőből, illetve téglából emelt épületek sorakoztak, amelyeket gótikus és reneszánsz stíluselemeket mutató oromzatok díszítettek. Szeged viszont – mint Bertrandon de la Broquière megfigyelte – még 1433-ban is olyan gabonaföldekkel körülvett „nyílt nagyváros” volt, amely „egyetlen, mintegy egy mérföldnyi hosszúságú utcából áll”.¹¹¹

A házak általában a telkek hosszanti tengelye mentén épültek, oromzatukkal az utca felé fordulva. Mellette volt a kocsibejáró. Nagyobb telkeken előfordult, hogy két ház fogta közre a kocsibehajtót. Az egyszerűbb földszintes házak szobából, konyhából és kamrából álltak. A nagyobb, kétszintes házak esetében elkülönült a bolt vagy a műhely és a raktár, amelyek a földszinten kaptak helyet, míg a lakószobák az emeleten. Saját szobái a családtagoknak nem voltak, mai értelemben vett magánéletet még a leggazdagabb polgárok sem éltek. Az ablakokat általában hólyagokkal és fatáblákkal fedték be, az üveglablakok csak a 15. században jelentek meg. Egyszerű volt a szobák berendezése is: lócafént is használható ládák, kihúzható asztalok, különféle székek és rendszerint két személy számára készült dupla méretű nyoszolyák. A derékaljat a szegényebbek szalmával, a gazdagabbak tollal tömték meg. Takaróként pokrócot vagy dunnát, ritkábban paplant használtak. A házak alatt gyakran volt található pince, olykor akár kétszintes is. Az alsón helyezkedtek el a kutak, míg a felsőt általában bor tárolására használták. Fürdőszoba a házakhoz nem tartozott; tisztálkodáshoz általában fadézsát, illetve mosdótálat és -kancsót használtak. Fürödni – mai értelemben véve – a közös városi fürdőkben lehetett hideg és meleg vizes kádakban

¹¹⁰ Granasztói György: *A középkori magyar város*. Budapest, 1980, Gondolat Kiadó, 157.

¹¹¹ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 91.

a fürdőmester és segédei közreműködésével, akik egyben a haj- és érvágáshoz is értettek. Erre azonban csak ritkán, általában többhetes időközökben került sor. A házankénti egy-egy árnyékszék a telek hátsó részén, az istálló, magtár, szeszfőzde és más gazdasági épületek közelében rejtették el.

A városokat a bíró és a tanácsosok vagy esküdtek 12 fős testülete irányította. Városi vezetővé általában olyan gazdag és köztisztelőben álló polgárokat választottak, akiknek – mint Újlak jogkönyvébe ezt rögzítették is – „erkölcsei és szokásai rendezettek, és Istent szem előtt tartják”.¹¹² A közigazgatás és az igazságszolgáltatás teendői városi szinten sem különültek még el, mindkettő a bíró hatáskörébe tartozott. Fontos ügyekben mindazonáltal csak az esküdtekkel egyetértésben dönthetett.

Vagyoni különbségek természetesen a városlakók között is kialakultak, ám nem olyan nagyok, mint a nemességben belül. A polgárok ügyeltek rá, hogy ne teremtsenek monopolhelyzeteket, s hogy a kereslet és a kínálat lehetőleg egyensúlyban maradjon. Előírták maguknak, hogy egy-egy céhmester hány segédet tarthat, és szabályozták, hogy egy-egy szakmában mikor és hány segéd szabadulhat fel. A szakma fortélyainak elsajátítása 3–8 éves inaskodással kezdődött 10–12 éves kortól, amely alatt a tanoncok fizetésben nem, csak ellátásban részesültek. Ha a mester elég ügyesnek találta, akkor az inas tanulólevelet kapott, és legénnyé vált. Segédéveit részben mesterénél, részben három-négy éves vándorlással töltötte – többnyire külföldön. Ha a mesterségét kellően kitanulta és vándorlási éveit is letöltötte, a legénnyé el kellett készítenie a remeket. Azt, hogy ez mi legyen, a céhszabályok pontosan előírták. Ennek sikeres elkészítése és iparos társainak megvendéglése, valamint egy nagyobb összeg lefizetése után válhatta valakiből mester. A kontárokat és a céh kötelékébe nem tartozó iparosokat üldözték, és működésüket minden módon akadályozták. Az ellenőrzést megkönnyítette, hogy az azonos szakmát űző iparosok általában ugyanabban az utcában telepedtek le. Ebből adódott, hogy a középkori utcák jó részét egy-egy szakmáról nevezték el. Ahhoz, hogy valaki teljes jogú polgárrá is váljon, saját házat kellett vennie a városban vagy egy helyi polgárleányt kellett feleségül vennie, s ezen túlmenően eskü alatt kellett kötelezettséget vállalnia arra, hogy a közösség jogszokásait betartja, és azok terheiből kiveszi a részét.

A kereskedelem nem követelt olyan speciális szakismereteket, mint az iparűzés, és ahhoz, hogy valaki kereskedő legyen, vizsgát sem kellett tennie. Elegendő volt, hogy megfelelő kapcsolatokkal rendelkezett, kelendő árut kínált, és tudott számolni. A nyelvismeret, különösen a távolsági kereskedelemmel foglalkozók körében, persze előnyt jelentett, ahogy a különféle hitel- és kamatügyletekben

¹¹² Közli Szentpéteri József főszerk.: *Magyar Kódex. 2. köt. Lovagkor és reneszánsz*. Budapest, 1999, Kossuth Kiadó, 99.

való jártasság, valamint a forgalomban lévő pénzek árfolyamai közötti eligazodás is.

A városi lakosság társadalmi rétegződését alapvetően a vagyon nagysága határozta meg. A leggazdagabb polgárok, akik a város környékén általában kisebb-nagyobb földbirtokokkal, szőlő-, gyümölcsös- és zöldségeskertekkel rendelkeztek, s persze állatokat – lovakat, teheneket, disznókat és aprójószágokat – is tartottak, a kereskedők, kézművesek, sörfőzők és fogadósok közül kerültek ki. Általában a város központi részein laktak, és előszeretettel másolták a tehetősebbek életvitelét. Lakásaikat igyekeztek egyre kényelmesebbé tenni, és berendezési tárgyaikat korszerűbbekre cserélni. A ládák mellett az ő szobáikban is megjelentek a ruhásszekrények, pohárszékek és könyvespolcok. Fiúgyermeküket taníttatták, és gyakran külföldre küldték, hogy hazatérve az ott szerzett tapasztalatokat birtokában vigyék tovább az üzletet. S ha a társadalmi konvenciók úgy kívánták, étkezőasztalukat is megrakták minden jóval. A budai polgárok a 15. században napi átlagban 50–75 dkg kenyeret és 20–25 dkg húst fogyasztottak, s bor vagy sör mindennap került az asztalra.

A városi lakosság alsó csoportjai a napszámosok és kapások, szolgálók és cselédek, koldusok, valamint a szegényebb kézművesek közül kerültek ki. Ők általában polgárjoggal sem rendelkeztek, és kicsiny házaik a várfalak menti girbegörbe kis utcácskákban vagy a várfalakon kívüli „elővárosokban” húzódtak meg. Ők voltak legtöbben, alkalmanként akár az összlakosság 50–60%-át is kitehették.

A városi élet legfőbb színtere a piac- és vásártér volt, amely általában a település közepén helyezkedett el. A kereskedők itt árulták portékáikat részben alkalmi bódékból és sátrakból, részben a teret övező házaik boltívei alól. A felül lakásként, alul raktárként és boltként szolgáló árkádos kereskedőházakat Erdélyben lábasházaknak hívták. Ezek legszebb példányai Besztercén maradtak meg. (II./14/b. kép)

Mivel a piactér egybeesett a főtérrel, amelynek egyik oldalát általában a városháza szegélyezte, az adásvételek színtere egyben a közélet fórumaként is szolgált. Itt tartották a gyűléseket, és ide jöttek meghallgatni a városháza erkélyéről kihirdetett közérdekű tudnivalókat. Itt állt a pellenég, és itt kapták meg büntetésüket a vétkesek. A gyilkost, a rablót és a betörőt általában kerékbe törték, és ezt megelőzően olykor még jól el is verték. A vagyon elleni kisebb jogsértéseket a kéz vagy fül lemetszésével büntették. Szigorúan szankcionálták az istenkáromlást, a temetők megszegényítését és más vallás elleni bűnöket. A káromkodónak kihúzták a nyelvét, a visszaesőket megégették. Ha a pék rossz kenyeret süített vagy a kofák összeverekedtek, akkor különböző megszegényítő, s a bámészködőket kacajra fakasztó eljárásoknak vetették őket alá. A céhlegényekre különösen szigorú szabályok vonatkoztak. Munkanapokon tilos volt számukra az utcán sétálgatni, és más legényeket az ivókba csalni. Nyári estéken 10, télen 9 óra

kellett otthon lenniük. A városi levegő tehát – mint mondani szokták volt – nem csak szabaddá tette lakóit, hanem munkára és fegyelemre is szoktatott.

A városháza mellett a központ fontosabb épületei közé tartozott a templom, a plébániai vagy városi iskola, egy-két vendégfogadó, valamint a tűz- vagy őrtorony. Kissé távolabb helyezkedett el a börtön, az ispotály, a fürdőház és a fegyverraktár, míg a „perváták”, vagyis a nyilvános árnyékszékek a még félreesőbb helyekre szorultak. A várfalakon belül kaptak helyet a különböző raktárak is, míg a malmok, a fűrésztelepek és idővel a temetők a városfalakon kívülre szorultak. A tűz- vagy őrtorony tetején éjjel-nappal örök vigyáztak, akik harang- vagy trombitaszóval figyelmeztették a város lakóit a tűzre vagy az ellenség közeledtére. Az őrtoronyba, valamint a városháza és a templom tornyába Nyugat-Európában a 13. század közepétől, Magyarországon a 14. század végétől kezdték elhelyezni az akkortájt felfedezett mechanikus szerkezetű órákat. Az első a beszercebányai városháza tornyába került a 14. század legvégén, amelyet gyorsan követtek a többi szabad királyi városok. A középkor végén már mintegy tucatnyi magyar város központjában mutatták az idő múlását toronyórák. Közéjük tartozott Pozsony, Sopron, Bártfa, Kassa, Nagyszeben, Brassó, Várad, Eger, s valószínűleg Buda és Kolozsvár is. Ez forradalmi jelentőségű változás kezdetét jelezte az emberek időszemléletében. Addig csak a Nap járása figyelmeztette őket az idő múlására, mostantól a toronyóra mutatója és ütése is. A nap általában 9 órakor ért véget; a városfalak nagy vasalt kapuit ekkor éppúgy bezárták, mint a polgárházak boltíves bejáróit. A városfalak védelméről meghatározott rend szerint a polgárok, illetve az egyes céhek gondoskodtak.

A városok utcái kezdetben alig különböztek a falvakéitól: nyáron porosak, tavasszal és ősszel sárosak voltak. A középkor utolsó századaira ez azonban kezdett megváltozni: az utcákat előbb deszkapallókkal borították, majd – legalábbis a központi részeket – kikövezték. Mai értelemben vett közművek ekkor még természetesen nem léteztek. Olyan vízvezetékekkel, mint Zsigmond óta Buda, a magyar városok ekkor még nem rendelkeztek. Viszonylag tiszta vizet a tereken és útkereszteződésekben ásott kutakból lehetett nyerni, a szennyvizet pedig egyszerűen kiöntötték az utcára, ahová az állatok is piszkítottak. A bűz és a járványokat terjesztő élősködőkkel teli patkányok és egyéb rágcsálók látványa így minden város képéhez hozzátartozott. Közvilágítás ugyancsak nem létezett; az alkonyat utáni járókelőket a lucfenyő fájából és gyantájából, valamint szurokból készült fáklyák pislákoló fénye, illetve a magukkal vitt kézilámpás (lantorna) segítette a közlekedésben. Nagyobb ünnepi eseményeknél fahasábokból rakott máglyák tüze adott fényt. Biztonsági okokból a legtöbb város alkalmazott éjjeliőröket, akik telente este 7-től reggel 5-ig, nyaranta pedig este 10-től hajnali 3-ig járták az utcákat, ügyeltek a rendre, és rigmusokba szedve tudósítottak az idő múlásáról.

A városok másik nagy csoportját a mezővárosok alkották. Ezek száma Mohács előtt közel félezerre, lakóinak száma pedig átlagosan 500–2500 fő közöttire becsülhető. Közülük mintegy kétszáz mutatta a városiasodás több-kevesebb jelét. Ezek a szabad királyi városokhoz hasonlóan tartottak heti piacokat, sőt egyikük-másikuk országos vásárokat is. Döntően földművesekből álló lakói között megtalálhatók voltak a különböző iparosok, s olyan meggazdagodott parasztok is, akik kezdtek állatkereskedelemmel foglalkozni, s megtakarított pénzüket különböző vállalkozásokba fektették. Bár az ilyen városlakók már polgárnak tekintették magukat, és életformájuk is polgáris jegyeket mutatott, jogilag továbbra is jobbágnak számítottak, és földesúri joghatóság alatt álltak. Eltérés mutatkozott abban is, hogy a mezővárosi házak döntően fából és vályogból épültek, s a szabad királyi városokéhoz hasonló emeletes kőházak egészen kivételesnek számítottak. Ilyenek csak a 15. század közepétől tűntek fel. A nagyobb mezővárosok lakossága a szabad királyi városok lakosságával együtt az összlakosságnak mintegy 8%-át tette ki.

A szabad királyi városok és a nagyobb mezővárosok lakóinak jelentős része nem magyar, hanem főleg német volt, akik az elmúlt évszázadokban folyamatosan érkeztek az országba. Kisebb településekből álló német tömbökkel szerte az országban szembe találta magát az utazó. A németek többsége mégis Erdélyben és a Szepességben élt. A szászföldi németek által élvezett autonómiát, amelyet már 1224-ben megkaptak, 1486-ban Mátyás Nagyszeben, Szászsebes, Szászváros, Segesvár, Brassó, valamint Szászrégen és Beszterce városok és ezek környékének teljes német lakosságára kiterjesztette. Az ily módon létrehozott Szász Egyetem élén a Nagyszebenben székelő szász ispán vagy gróf állt, akit a szászok maguk választottak, s akit a király csak megerősített hivatalában. Előbbi, akit egy vagy két évre választottak, elsősorban a közösség pénzügyeit intézte, utóbbi, akinek a megbízatása életfogytiglan szólt, jogi ügyekkel foglalkozott, és kifelé ő képviselte a szász nemzetet. A szepességi városok ugyancsak rendelkeztek különféle kiváltságokkal. A németekről – a magyar nemességgel ellentétben – általános jellemvonásként azt jegyezte meg a már idézett pápai követ, hogy „igen szorgalmasak”, „városaik csinosak”, s főleg „kereskedelemmel, kézműiparral és bányászattal foglalkoznak”. „Falvakban nagyon kevesen lagnak közülük.”¹¹³

A németek és a magyarok mellett jóval kisebb számban éltek még franciák, olaszok, örmények és zsidók is a városokban. Előbbiek száma néhány százra, a zsidóké néhány ezerre volt tehető. Közülük valamelyes autonómiával csak az ipari és kereskedelmi tevékenységtől eltiltott, tehát szinte kizárólag pénzüzletekkel foglalkozó zsidók rendelkeztek. Zsidó származású kincstartójának, Ernuszt Jánosnak a tanácsára Mátyás országos zsidóprefektust nevezett ki az

¹¹³ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 502.

élükre. Ez a tiszttség generációról generációra a budai Mendel családon belül öröklődött.

*A városi polgárság
érdekkonfliktusai*

Bár mai értelemben vett nemzeti tudatról a középkorban még nem beszélhetünk, a magyar nemességen belül időről időre fellángoló idegenellenességhez hasonlóan a városi polgárság érdekkonfliktusai is többször öltöttek etnikai jelleget. Ennek legismertebb esete a budai polgárok közötti hatalmi villongás volt a 15. század első felében. Az ellentét első, 1402-es kirobbanásakor a magyar és az olasz polgárok próbálták kihasználni a szegények lázadását a várost irányító gazdag német polgárokkal szemben. Ezt Zsigmond erős kézzel elfojtotta, ám hamu alatti parázsként tovább izzott a gyűlölködés. Ez vezetett oda, hogy az 1439-es újabb zavargások után, amelyet a városon belüli „magyar párt” vezetőjének a meggyilkolása váltott ki, etnikai alapon szervezték újjá a városi vezetést. A tanácsot ettől kezdve 50 magyar és 50 német polgárból álló testület választotta. A tanácstagok egyik fele kötelezően csak német, a másik csak magyar lehetett, s a bírói székben is évről évre váltotta egymást a két csoport képviselője. 1458-ban hasonlóképpen rendezték a szász és a magyar polgárság érdekellentéteit Kolozsváron is. A város 12 esküdtjéből ettől kezdve 6 mindig magyar, 6 pedig német volt, s az egyik évben magyar, a másikban német származású bírót 50 magyar és 50 szász tekintélyes polgár (Százférfiak Tanácsa) választotta.

Többször és több városban fordultak elő zsidóüldözések. A zsidók és a német polgárok között ügyesen lavírozó Mátyás halála után négy évvel, 1494-ben Nagyszombaton 17 zsidó halálával végződő vérvádpert rendeztek. Ilyenek Európában korábban is előfordultak, Magyarországon azonban ez volt az első. 1525-ben Budán került sor zsidóellenes zavargásokra. Ezt az váltotta ki, hogy az országgyűlés az ország tönkretételével vádolta meg a királyi alkincstárnokot, Szerencsés Imre kikeresztelkedett zsidót, és máglyahalált követelt számára. Bár II. Lajos és felesége ettől megmentették, budai házának kifosztását nem kerülhette el. A csőcselék ezt követően a Zsidó utca többi házát is feldúlta, s ha Szapolyai György nem avatkozik be fegyvereseivel, valószínűleg lincselésekre is sor került volna. Néhány nap múlva zsidóellenes megmozdulások kezdődtek Pozsonyban és Székesfehérváron is, amelyeket ugyancsak katonaság bevetésével fékeztek meg.

A falvak

A mezővárosként emlegetett települések többsége csak annyiban különbözött a falvaktól, hogy azoknál valamivel többen laktak bennük, s tartottak piacokat. Falvak közé azokat a helységeket szokás sorolni, amelyek a korabeli latin nyelvű dokumentumokban *villa* néven fordulnak elő, s lakóinak a száma nem haladta meg az 500 főt. A becslések szerint a 16. század elején mintegy 18 ezer ilyen kis település lehetett az országban. Ezeknek két típusa alakult ki. Az egyikben szabálytalanul és egymástól viszonylag nagy távolságra

helyezkedtek el a házak és tartozékaik, amelyeket utcák helyett legfeljebb kitaposott ösvények kötöttek össze. Az ún. utcás-soros falvakban viszont – Szegedhez hasonlóan – egy vagy több hosszú utca mentén épültek fel a házak egymáshoz viszonylag közel. A belső telkeket kerítések ekkor még nem választották el; inkább az egész falut kerítették körül azért, hogy a ház körül legelésző lábasjóságok nehegy elkószáljanak. A falu középpontjában emelkedett a templom, amely nemcsak a vallásos élet, hanem a helyi kommunikáció egyik fóruma is volt. A 14. század végén a falvak mintegy felében állt templom. Számuk a 15. században tovább nőtt. A templomot általában fallal körülkerített cinterem, vagyis temető vette körül. Az egyre gyakoribb török betörések elleni védekezésül a 14–16. században több délvidéki, elsősorban dél-erdélyi falusi templom köré építettek lőrészekkel, sőt olykor bástyákkal ellátott falakat kőből vagy téglából. Ezek közül a dél-erdélyi ún. erődtemplomok közül hét a világörökség részét képezi.

A mezővárosok és a falvak jobbágnak minősülő paraszti lakossága tette ki a középkori magyar társadalom 90%-át. Egységes jogállású társadalmi képződményként a jobbágyság 13. és a 14. század folyamán alakult ki addig különböző helyzetű és szabadságfokú népelemekből. A jobbágyok minden tekintetben földesuraik joghatósága alatt álltak, és öröklődő bérletként saját munkaeszközeikkel annak kisebb vagy nagyobb földparcelláját művelték. Ezért koronként és tájegységenként változó mértékű, de azonos típusú szolgáltatásokkal tartoztak. A földesurak saját kezelésű magángazdaságai, az ún. majorságok vagy allódiumok a földállománynak ekkor még nagyon kis részét tették ki, úgyhogy ezeken a jobbágyoknak csak kis töredéke dolgozott. A 14. század végén és a 15. század elején hozott törvények a jobbágyság egésze számára biztosították a szabad költözködés jogát. Ez merőben eltért az oroszországi és a balkáni parasztság folyamatosan érvényesülő nagyfokú kiszolgáltatottságától, és a nyugat-európai szabad parasztság jóval előnyösebb jogállásával mutatott rokonságot. A felzárkózás irányába mutató progresszív folyamatot az 1514 utáni rendelkezések lefékeztek, és maradandóan torzították.

*A jobbágyság jogállása
és kötelezettségei*

A jobbágyi lét alapja a megművelt földterület nagysága volt, amit telekben mértek. Ez alatt részben a falvak belterületén kialakított házhelyet értették a házzal és a hozzá tartozó gazdasági épületekkel (belső telek) együtt, részben pedig a falu határában művelt szántóföldet, rétet, legelőt, erdőt, vagyis mindazt, ami a földesúr tulajdonában volt (külső telek). A jobbágyok bevételei ez utóbbi nagyságától és minőségétől függtek. A külső telkek nagysága tájanként és falvanként változott, 10 holdtól akár 60 holdig is terjedhetett. Az írtásföldek és a szőlők általában külön kategóriát képeztek, és nem tartoztak a telki állományba.

A népesség szaporodásának és a művelés alá vonható földek korlátozottságának következtében a jobbágytelkek fokozatosan aprózódtak. Így kialakultak féltelkes, negyedtelkes, sőt ennél is kisebb földparcellával vagy csak házzal és belső telekkel rendelkező jobbágyi gazdaságok is. Az utóbbiakat hívták *inquilinusoknak*, vagyis zselléreknek. Ugyanakkor létrejöttek olyan jól jövedelmező parasztgazdaságok is, amelyek nagysága meghaladta az egy telket, ami a legszegényebb nemesekéhez hasonló vagy annál akár még magasabb jövedelmi szint elérését tette lehetővé. Általában belőlük alakult ki az a mezővárosi tehetős parasztság, amely az állatkereskedelemben és egyéb vállalkozásokba is bekapcsolódott.

A jobbágyi kötelezettségek mértékét telkenként állapították meg. Legsúlyosabb tehernek a pénzadó, az ún. census számított, amelynek a nagysága 20 és 100 dénár között mozgott. Ajándékot évente kétszer-háromszor adtak uruknak – általában húsvétkor, karácsonykor és egy harmadik jeles ünnepen, Szent István, Szent György vagy Szent Mihály napján. Az ajándék előírt mennyiségű gabonából, kenyérből, sajtból és vajból, valamint bárányból, baromfiból és tojásból állt. A terhek harmadik válfaja az élőmunka, vagyis az ún. robot volt, amelyet meghatározott számú napon a földesúr saját kezelésű gazdaságában kellett teljesíteni az évszakok szerint esedékes mezőgazdasági munkák ritmusának megfelelően. Vetettek, kapáltak, arattak, betakarítottak, s szükség esetén fuvaroztak. Előfordult, hogy az egyes szolgáltatások mértékét szerződésben rögzítették, ám általában a szokásjog érvényesült. 1351-ben került bevezetésre a kilenced, amely azonban nem vált általánossá, és egyes feltevések szerint csak a telki állományon kívüli irtásföldek gabonatermésére és a szőlőkre terjedt ki. (II./15/b. kép)

A szőlőtulajdonos jobbágyok a boreladásból jelentős kiegészítő bevételekre tehettek szert. A szerémségi Fruška Gora déli lejtői mellett jelentős szőlőültetvények terültek el az ország más részein: Buda, Pozsony, Szekszárd és Arad környékén, a Balaton-felvidéken és Erdélyben a Küküllők mentén is. A helyi kereskedelemben a bor volt a legkeresettebb termék. Előállításuk elsősorban még taposással történt, de a romanizált dunántúli és a német telepések által lakott vidékeken a 14. századtól kezdődően terjedt a préselés is. Ugyancsak jelentős többletjövedelemre lehetett szert tenni állattartással. A valamilyen úton-módon meggazdagodott jobbágyok gyermekei közül kerültek ki azok, akik apjuk szakmájával felhagyva mesterembernek álltak vagy a helyi papi iskolákba kerülve tanult emberré váltak. A többség azonban kisgyermek korától szülei munkáját folytatta; az iskolának hírét sem hallotta; s élete nagy eseményének – házassága és gyermekeinek a születése mellett – az számított, ha a falu határán túllépve eljutott egy-egy közeli vásárra.

Jóval lassabban, mint a királyi udvarban, a nemesi kúriákban és a városi polgárság köreiben, de az életkörülmények a falvakban is változtak. A földbe mélyített egy légteres piciny kunyhókat a 14–15. századra felváltották a föld felszínére épített egy- vagy kéthelyiséges nagyobb házak. A két-

helyiséges falusi házak egy nagyobb szobából és egy kisebb méretű konyhából álltak. A házba csak a konyhán keresztül lehetett bejutni, s onnan tovább, a szobába. A szegényebb jobbágyok háza egyetlen helyiségből állt, amelybe éjjelente többnyire állataikat is beengedték. A lakóházak mellett a belső telek részét képezték a különböző melléképületek: terménytároló vermek, pincék, istállók és ólak. Az utóbbiak fából, nádból, sövényből készültek, s tetejüket szalma, trágya vagy zsombék fedte.

A házak építőanyaga a táj jellegének megfelelően változott. Fában gyér vidékeken vályogból vagy pelyvával összegyúrt sárból (patics) készültek a falak, erdős vidékeken fagerendákból, illetve földbe vert cölöpökből, és nagyon ritkán, főleg a Dunántúlon, már kőből. Lápos vidékeken elterjedt a sárral bevert nád használata, amely tetőként is szolgált. Különleges építményeknek számítottak azok az egymáshoz erősített fatalpakon álló faházikók, amelyeket megemelve és hengerekre helyezve állati erővel vontatni is tudtak. Okleveles adat szól arról, hogy a 15. század elején egy egész falu – 77 jobbágy és családja – költözött el így egyik helyről a másikra, hogy földesurat cseréljen. A fából épült falusi templomokat még évszázadokkal később is mozgatták ily módon.

A házak belső berendezéséről keveset tudunk. A szobákban a 16. század elején bizonyosan álltak már kecskelábú asztalok, s a fal melletti sárpadkák helyére különböző hosszúságú lócák, illetve padok kerültek. Székek azonban még csak elvétve fordulhattak elő, s a szekrények helyett is ládákat használtak. Az éjszakát vagy a földön, állatbőrökre heveredve, vagy két bakból és ezekre helyezett deszkákból álló „ágyszéken” töltötték. A tüzelőberendezés tűzhelyből és/vagy kemencéből állt. A tűzhely alatt nem kell mást érteni, mint tüzelésre kijelölt helyet a konyha, illetve a szoba-konyha egyik sarkában. A kör alakú kemence a szobában állt úgy, hogy a konyhából fűtötték. Gyakran előfordult, hogy egy házhoz egy második, külső kemence is csatlakozott, amelyet ugyancsak a konyhából fűtöttek fel, és főzésre, sütésre, gyümölcsök aszalására használtak. A konyhai berendezések cserép- és vasedényekből, valamint késekből és fakanalakból álltak. Előkerült fanyélbe erősített kagylóhéjból készült kanál is. Az ételt ugyanabból az edényből ették, amelyben megfőtt, esetleg közös fatálból.

Uraikhoz hasonlóan a jobbágyok is kétszer étkeztek naponta. Ám azt, hogy mit és milyen formában, csak nagyon kevésbé ismerjük. A már többször idézett Bertrandon de la Broquière jegyezte föl 1433-ban, hogy a szegediek „Kenyér helyett valami lepényfélét esznek”, hogy a „Tisza igen sok halat szolgáltat”, s hogy a piacon kapható vadmadarakat, például a tűzokokat és darvakat főzik és eszik meg, noha „igen tisztátalanul”.¹¹⁴ A következő évtizedekben ebben annyi változás történt, hogy a keletlen lepénykenyeret a parasztok körében is felváltotta

¹¹⁴ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 91.

az erjesztett tésztájú, kelesztett és ezért magas és puha bélű, mai értelemben vett kenyér. Friss halból a jobbágyok asztalára is bőséggel jutott, noha nem a legjobb minőségű viza, csuka és kecsege, hanem a silányabb fajták. Ezeket a népnyelv azóta is „paraszthalaknak” nevezi. Tűzok, daru és egyéb vad ugyancsak a paraszti étrendhez tartozhatott, hiszen a 16. század elejéig az erdők többségében a jobbágyok szabadon vadászhattak és a madarászhattak. Ennek eltiltása 1504-ben súlyos csapást jelentett számukra, amit vadorzással játszottak ki.

Paraszti viselet

A falusi köznép viseletére néhány elszórt régészeti adatból és egy-két képi ábrázolásból következtethetünk. Jellegében ez nem sokban különbözött a polgári és nemesi ruházattól, ám azoknál jóval silányabb és olcsóbb, döntően hazai, illetve házi előállítású anyagokból állt. A térdig érő és nadrágon kívül hordott vászoningre a férfiak telente hazai posztóból készült ujjasokat – szűrt, dolmányt, gubát – húztak, amelyet alkalmanként takaróként is használtak. Az ún. berhe, vagyis alsónadrág fölött ugyanolyan szűk nadrágot, illetve harisnyát hordtak, mint az „urak”. Erdély különböző vidékein, elsősorban a székeleyek körében ennek változatai egészen a legutóbbi időkig megmaradtak. Lábbeiljük, ha viseltek, bocskor vagy csizma lehetett, fejüket pedig a *Képes krónikában* is látható gömbölyű tetejű és körben felhajtott karimájú süveg fedte. A nemesi hajadonokhoz hasonlóan ünnepi alkalmakkor a jobbágyleányok is viseltek pártát, ám a mindennapokban természetesen nem a késő gót szépségideálnak, hanem a paraszti munkának megfelelően öltöztek. Egyes adatok arra utalnak, hogy az egybeszabott felsőruha mellett a 14. századtól szoknyából és mellényből álló kétrészes felsőruhákat is hordtak.

A magyarországi nem magyarok

Nem olyan meghatározó mértékben, mint a városi lakosság körében, de a mezővárosokban és a falvakban is nagy számban éltek nem magyarok. A Drávától délre lényegében összefüggő településterületet alkottak a délszlávok, elsősorban a horvátok. Az ország északi hegyes vidékeit a főleg őslakos szlovákok népesítették be, akik mellé a 13. százdtól folyamatosan telepítettek lengyel és morva területekről más szláv csoportokat. A Kárpátok északkeleti nyúlványai között rutének éltek, akiknek a nagyobb arányú betelepülése a 14. és a 15. század fordulójára tehető. Erdélyben folytatódott a főleg pásztorkodással foglalkozó románok beszivárgása, akik Fogaras környéke után Erdély délnyugati megyéiben és Máramarosban is nagy számban tűntek fel. A körükben megforduló velencei követ a székelyekhez hasonlóan igen izmos és erős embereknek látta őket, ám egyben „vadaknak és műveletlennek” is. „Csaknem kizárólag hússal táplálkoznak” – írta róluk –, s ha „barmaik nincsenek, akkor egyszerűen lopnak”.¹¹⁵

¹¹⁵ Uo. 497.

A magyarországi népesség etnikai tarkaságát tovább fokozta a török elől menekülő szerb lakosság tömeges megjelenése, akik részben a déli határ mentén, részben északabbra húzódva, a Duna mentén találtak új otthonra. A 15. század közepén ők alapították Ráckevét, amely eredeti lakhelyükre, a valaha virágzó al-dunai Kevére utalt. A szerbek az erdélyi románokhoz hasonlóan a bizánci ortodox egyházhoz tartoztak. Viszonylag sokan foglalkoztak közülük kereskedelemmel, amelyhez – mint azt II. Ulászló jövődöbelijének francia kísérfője megjegyezte – „jól értenek és igen megbízhatók”.¹¹⁶ Addig ismeretlen új etnikumként tűntek fel a cigányok, akiknek az első nagyobb csoportjait a 15. század elején regisztrálták Erdélyben. Sokan közülük tovább mentek Nyugat felé, mások viszont itt ragadtak. A pápai követ a 15. század végén már azt írta róluk, hogy „meglehetősen nagy számmal vannak”, és életmódjukat a „folytonos kóborlás” jellemzi. Hozzátette: „lopásból, mindennemű ravasz csalásból, az asszonyok pedig jövőmondásból élnek”.¹¹⁷

A Duna és a Tisza mentén külön székekbe szervezett, viszont széttagoltan letelepedett török nyelvű kunok elmagyarosodása a 15. századra jelentősen előrehaladt, s ugyanez történt az indoeurópai nyelvet beszélő jászokkal is.

Az etnikai jellegű villongások, amelyek a városi lakosság körében többször előfordultak, a magyar és nem magyar jobbágyok körében ismeretlenek voltak. Arról viszont, hogy együttesen léptek fel uraik ellen, az 1437-es erdélyi lázadással és az 1514-es Dózsa-féle parasztháborúval foglalkozó beszámolók egyaránt említést tesznek. Ezt a különbséget valószínűleg a jobbágyok azonos jogi helyzetével, érdekeik egybeesésével, településterületeik elkülönülésével és nem utolsósorban azzal magyarázhatjuk, hogy etnikai tudatuk a nemességénél és a városi polgárságénál is jóval fejletlenebb volt. A következő nagy – több évszázados – korszakban, amelyet egy 17. századi hallei professzor, Cristophorus Cellarius nyomán a világ történései újkornak neveznek, szinte minden máshoz hasonlóan ez is megváltozott. A keresztény univerzalizmus helyébe az állami partikularizmus, a kulturális identitást meghatározó vallásos hit helyébe vagy mellé pedig fokozatosan az etnikai-nemzeti kötődés lépett.

¹¹⁶ Uo. 144.

¹¹⁷ Uo. 502.

III.

A HÁROM RÉSZRE
SZAKADT MAGYAR
ÁLLAM

A királyi Magyarország, a Hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség kialakulása

A mohácsi csatavesztés utáni másfél évszázadban Magyarország erőforrásainak és energiáinak jelentékeny részét a török elleni védekezés emésztette fel. Bár Szulejmán szultán és főserege 1526. október elejére nemcsak Budát és környékét, hanem az ország más területeit is elhagyta, a Dráva és a Száva közének keleti felében, az ún. Szerémségben jelentős katonai erőket hagyott hátra. Ez azt jelentette, hogy az Eszék és a Titel közötti mintegy 100 km-es résen át, amely mögött sem természeti akadályok nem tornyosultak, sem végvárak nem épültek, bármikor újra felvonulhatott Buda és az ország más belső területei ellen. Ezt annál is inkább megtehetette, mert az egymással civakodó magyar nemesi csoportokat a mohácsi csatavesztés sem térítette jobb belátásra. Utólag jól látszik, hogy a török kivonulása utáni lélegzetvételnyi időt erőgyűjtésre lehetett és kellett volna felhasználni. A megegyezni nem tudó pártok e helyett ismét két királyt választottak. Az országgyűlés, amelyet a köznemesek domináltak, Szapolyai János erdélyi vajdát, az ország egyik legnagyobb birtokosát, II. Ulászló, valamint I. Zsigmond lengyel király és litván nagyfejedelem sógorát állította az ország élére. Koronázására 1526. november 11-én került sor Székesfehérváron.

*Kettős
királyválasztás*

Szapolyai remélte, hogy a Habsburg-dinasztia, amely 1463 óta több örökösödési szerződést is kötött a magyar uralkodókkal, megelégszik számos egyéb európai birtokával, és tudomásul veszi Szent István országának elvesztését. Ennek érdekében még az özvegy királynét, Máriát is hajlandó lett volna oltár elé vezetni. Feltevésében azonban csalódnia kellett. Kérőit Bécsben kikosarazták, s egy kicsiny, de befolyásos bárói csoport december 17-én Ferdinánd osztrák főherceget és cseh királyt – Mária és V. Károly testvérét – hívta meg a magyar trónra. Erre, valamint a Jagellók és a Habsburgok közötti 1506-os és 1515-ös családi szerződésekre hivatkozva 1527 nyarán I. Ferdinánd 10–15 ezer fős serege élén betört Magyarországra, és szeptember 27-én megsemmisítő vereséget mért a Tokajig hátráló Szapolyai hadaira. Ezt követően a magyar rendek november 3-án őt is királlyá koronázták. 1528 tavaszára csaknem az egész ország Ferdinánd ellenőrzése alá került.

Erőforrásainak és híveinek jó részét elveszítvén Szapolyai Lengyelországba menekült, és – elsőként a magyar uralkodók közül – a törökkel lépett szövetségre. Az 1528. január 27-én megkötött isztambuli szerződésben Szulejmán elismerte

Jánost Magyarország királyának, és katonai segítséget ígért számára. Ezzel az egyezménnyel Szapolyai – I. Ferenc francia királyhoz hasonlóan – a keresztény szolidaritás elé helyezte államának és saját magának az érdekeit. „A török – magyarázta lépését – sok okból sosem fogja tűrni” nagy riválisának, V. Károly császárnak a testvérét a „szomszédságában”. Másrészt – tette hozzá – az „előkelő helyzetből mostoha viszonyok közé zuhanó” és „az igazság ellenében szenvedő” ember „ott keres segítséget, ahol talál”.¹ Kezdetben úgy tűnt, hogy útkeresése sikeres lesz: a török segélycsapatokra támaszkodva az év második felében a Tiszántúl nagyobb részét visszafoglalta Ferdinándtól, sőt útban Bécs felé 1529-ben Szulejmán Budáról is kiűzte a német zsoldosokat, és pártfogoltja kezére adta a várost. Azt persze, hogy a szultán önzetlenül segíti, Szapolyai a legnagyobb jóindulattal sem gondolhatta. Az út, amelyre lépett, sejtetően nem a függetlenség, hanem a függőség irányába vezetett, ahogy ezt a mohácsi csataterén lezajlott 1529 nyári találkozójuk külsőségei – mindenekelőtt Szapolyai kézcsókja – jelezték is. Másrészt Ferdinánd legyőzése sem ekkor, sem 1532-ben nem sikerült. A közelgő tél, amely az utánpótlási vonalak elvágásával fenyegetett, mindkét esetben visszavonulásra kényszerítette a török hódítókat. A nyugat-dunántúli Kőszeg hős védőinek köszönhetően, akik hetekre feltartóztatták, 1532-ben Szulejmán még Bécs falaiig sem jutott el. Lehetséges persze, hogy nem is akart, hiszen V. Károly vezérletével ekkor legalább olyan erős – mintegy 100 ezres – birodalmi sereg táborozott a város körül, mint amilyen az övé volt.

Bár ezek a hadjáratok nem a Magyar Királyság, hanem Bécs elfoglalását célozták, a valóságban mindkét alkalommal a fel- és visszavonulási területként használt Dunántúl szenvedett és pusztult. És ez történt a két hadjárat között is, amikor Ferdinánd hadai vívták és foglalták el Szapolyaitól az észak-dunántúli várakat: Esztergomot, Visegrádot és Vácot. Sőt 1537-ben is, amikor Ferdinánd végre a török ellen indult, ám 30–35 ezer fős hadai katasztrofális vereséget szenvedtek Eszéknél. Amikor néhány évvel később, 1553-ban Hans Dernschwam felső-magyarországi vállalkozó – egyidőben a Fuggerek magyarországi telepeinek helyettes vezetője – Konstantinápolyba menet és onnan jövet átutazott az országon, a Dunántúl egyes részein és a Dráva mentén óriási pusztulást tapasztalt. A valaha oly „szép, sík és termékeny” táj a Lajos király halálát követő években – írta – „annyira sivárrá, elvadulttá vált, hogy a rablók, martalócok és hajdúk a fűben, a bokrok tövében és a nádasokban el tudnak rejtőzködni. [...] Mindenfelé romos, üszkös falvakat látunk, még hozzá nagy számban; egyeseknek még a helye is alig kivehető”.²

¹ Idézi Barta Gábor: A Sztambulba vezető út. *Századok*, 1981/1. 205.

² Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984, 492.

A két király vetélkedése a magyar rendeket is megosztotta, és sokakat készített akár többszöri pártváltoztatásra. Ennek egyik gyakori oka a bizonytalanság, valamint az információ és a tapasztalat hiánya volt. A másik pedig a haszonelvűség, vagyis a vélt vesztestől való elpártolás, illetve a várható győztes mellé állás, s ennek révén az ellentáborhoz tartozók javaiból való részesedés reménye. Ugyanakkor akadtak olyan, az ország érdekeit szem előtt tartó államférfiak is, akiket új felismeréseik és felelősségérzetük készítettek álláspontjuk megváltoztatására. A többszörös hitszegők közé tartozott enyingi Török Bálint, akinek az útja Mária királyné bizalmasai közül 1526 őszén Szapolyai udvarába, majd onnan – immár temesi ispánként – 1527-ben Ferdinánd párthívei közé, ezután pedig – a pápai vár uraként – az 1530-as évek közepén ismét János király szolgálatába és a dunántúli főkapitányi stallumig vezetett, hogy aztán túl magasra törvén 1541 után az isztambuli Héttorony foglyaként érje utol a halál. A haza sorsáért aggódók közé pedig II. Lajos titkára, majd diplomataja és kancellárja, a horvát származású és Észak-Itáliában tanult Brodarics István. Miután a mohácsi csatából szerencsésen megmenekült, Brodarics előbb Bécsbe ment, ahol a Habsburgok szolgálatába állt, majd közelről látván Ferdinánd politikáját, melynek tengelyében nem a török, hanem a riválisa elleni harc állt, Szapolyaihoz csatlakozott, s az ő híveként törekedett a két fél ellentéteinek elsimítására és az ország erőinek egyesítésére. 1527. március 18-ai latin nyelvű levele, melyben „pálfordulását” indokolta, egyik korai példája a szülőhelyen túlmutató és immár az egész országra vonatkoztatott haza (*patria*) fogalmának megjelenésére és egyben szerzőjének e haza iránt érzett felelősségérzetére: „kezdettől fogva bizonygattam úgy Felségtek, mint a felséges királyné, nemkülönben mindkét rendbeli és nemzetbeli tanácsurak előtt – írta a pályáját váci püspökként befejező humanista főpap –, hogy én nem csak semmiféle háborús tervezgetésekben nem kívánok részt venni, de semmiféle olyan viszálykodásnak, mely hazám pusztulását jelenti, sem akarok részese lenni, és hogy egyáltalán semmit nem fogok tenni, ami bármi módon hazám ellen vagy annak elnyomására szolgálhat.”³

Brodarics, Szapolyai és a király párthívei közül többen úgy gondolták, hogy a „pusztuló haza” megmentése érdekében „bármiféle hitetlen népséggel”, így a törökkel is össze lehet, sőt kell fogni. Ennek indokai között hangsúlyos helyet foglalt el a németekkel, illetve a Habsburgokkal szembeni bizalmatlanság. A törökpárti magyar főpapok és főnemeseek nemcsak abban kételkedtek, hogy a „német” meg tudja menteni Magyarországot, hanem abban is, hogy meg akarja. Azt viszont, hogy Magyarország fölötti uralomra tör, sokan feltételezték: „a magyarság nagyobb része – adott hangot e véleménynek Frangepán Ferenc kalocsai

Ügyeskedők
és patrióták

³ Közli Kenyó Ildikó szerk.: *Brodarics-Emlékkönyv*. Összeáll. Kasza Péter, Pálffy Géza. Budapest, 2011, Magyar Országos Levéltár, 77.

érsek Ferdinánd királyhoz küldött 1537-es levelében – inkább kiteszi magát a legnagyobb veszedelemnek, a török hatalmának, mintsem akarata ellenére német ígába hajtsa a nyakát”.⁴ A pápa ezért többüket – köztük Frangepánt is – ki-közösítette.

A váradi
szerződés

A Ferdinánd és János közötti vetélkedés 1538-ig tartott. Ekkorra mindkét fél belátta, hogy egyrészt nem elég erősek egymás legyőzéséhez és az ország egészének birtokbavételéhez, másrészt viszálykodásuk az ország pusztulásával jár, és a török malmára hajtja a vizet. Ezért beszüntették a háborúskodást, és február 28-án megkötötték a török miatt titokban tartott váradi szerződést. A kialakult *status quo* alapján ebben felosztották egymás között az országot. A megosztottságra ugyanakkor nem végleges, hanem János haláláig tartó átmeneti állapotként tekintettek. Ezt követően a Szapolyai által ellenőrzött keleti területeket is megkapta volna Ferdinánd, aki János esetleges utódait hercegi címmel és tekintélyes birtokokkal kárpótolta volna.

Könnyebb azonban valamiben megállapodni, mint azt be is tartani. Az 51 éves Szapolyai a következő évben feleségül vette a 20 éves lengyel kiráyleányt, Izabellát, aki 1540 nyarán egészséges fiúgyermekkel ajándékozta meg. Néhány héttel ezután Szapolyai meghalt, ám halála előtt megeskette híveit, hogy a váradi egyezmény előírásai ellenére fiát királyuknak ismerik el. A Szapolyai-párt vezérének, a horvát-olasz származású Utyeszenics György váradi püspöknek, közismertebb nevén György bárnak vagy Fráter Györgynek az irányításával 1540. szeptember 13-án ez meg is történt. A magyar országgyűlés, amely utoljára gyűlt össze a Rákos-patak mezején, királlyá választotta a csecsemő János Zsigmondot, akit II. Jánusként (1540–1571) a szultán is elismert Magyarország választott uralkodójának. Ferdinánd viszont – teljes joggal – szerződésszegésként fogta fel a királyválasztást, és azonnal ostrom alá vette Budát, ahol Izabella, gyermeke és híveik jó része tartózkodott.

Az ország három
részre szakadása

1540 őszén, majd 1541 tavaszától újfent két magyar király katonái ölték egymást Buda falainál. Ez kiváló ürügyet szolgáltatott Szulejmán számára, hogy ismét nagy haddal vonuljon Magyarországra. Bár a várvédők és a „felmentő” török csapatok tönkrementek az ostromló hadakat, Szulejmánnak ezúttal esze ágába se jutott, hogy a menekülőket üldözőbe vegye, és Bécset megostromolja. Ehelyett Budát foglalta el – csellel és kardcsapás nélkül. Augusztus 29-én – a mohácsi csata 15. évfordulóján – táborába hívatta a csecsemő János Zsigmondot és a Szapolyai-párt vezetőit, akiket egyszerűen lefogatott. Izabellát ugyanakkor arra kényszerítette, hogy megnyitassa a város, majd a királyi vár kapuit katonái előtt. A magyar urak így megmenekültek a lefejezéstől, Izabella királyné és fia pedig elindulhattak Lippára,

⁴ Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000, Pannonica, 86–87.

ahonnan a rájuk bízott Erdélyt és Tiszántúlt kormányozhatták évi 10 000 forint adó lefizetése fejében. Az ország középső része Budával együtt közvetlen török irányítás alá került, míg az ettől nyugatra és északra fekvő területeket Bécsből kormányozták. A Magyar Királyság ezzel három részre szakadt, s ez az állapot mintegy másfél évszázadra állandósult. (III./2/a. térkép)

A következő évtizedek török politikájának egyik fő törekvése a Nándorfehérvártól Budáig tartó, kezdetben keskeny éknek a tágítása volt minden irányban. Ezek során számos magyar erősség került ellenséges kézre: Siklós, Pécs, Pápa, Vác, Esztergom, Tata és Székesfehérvár már 1543-ban; Visegrád, Nógrád és Hatvan 1544-ben; Becskerek, Nagylak, Csanád és Lippa 1551-ben; Temesvár, Szécsény, Gyarmat és Drégely 1552-ben, Gyula és Szigetvár 1566-ban. Ezekkel a foglalásokkal alakult ki az a talpára állított háromszöghöz hasonlítható, a keleti és a nyugati Magyar Királyság közé ékelődött területrészt, amelyet Hódoltságnak nevezünk.

A nagy tűzerővel rendelkező és fejlett ostromtechnikát alkalmazó török főerőknek a nagyobb magyar várak általában 10–30 napig, a kisebbek 4–5 napig tudtak ellenállni. Temesvár a legjobban megerősített és vizesárokka is körülvett erődítmények közé tartozott.

Török ostromtechnika és magyar várvédelem

1552-ben ezért több mint egy hónapig dacolt a török pusztító ágyútűzével és az ismétlődő rohamokkal. Miután a bástyák és a falak nagy része leomlott, s a 2000 fős védősereg, valamint a várba menekült 3000 helybéli egyaránt súlyos veszteségeket szenvedett, segítség pedig sehonnan sem érkezett, a kapitány, Losonczy István temesi ispán tárgyalásokba kezdett az ostromlók vezérével, és szabad elvonulás fejében ígéretet tett a vár feladására. Ahmed pasa elfogadta az ajánlatot, ám szavát nem tartotta be. Amint a kimerült védők sebesülteikkel együtt elhagyták a várat, a török körülvette őket, és többségüket lekaszabolta. Aki a mészárlást túlélte, fogoly lett. Losonczy menekülni próbált, ám őt is elfogták, és könyörtelenül lefejezték.

Néhány vár védői mindazonáltal a sokszoros túlerővel szemben is képesek voltak a végsőig kitartani, s az ostromlókat elvonulásra kényszeríteni. 1532-ben a kőszegi, 1552-ben pedig az egri vár katonái hajtottak végre ilyen hőstettet Jurisics Miklós, illetve Dobó István vezetésével. Az egri várvédők vitézségét – Buda elvesztésével és Török Bálint fogságba vetésével együtt – Gárdonyi Géza örökítette meg *Egri csillagok* című, 1901-ben megjelent romantikus történelmi regényében. A 16. századi Magyarországot és benne a törökök és a magyarok harcát sokan ma is ez alapján képzeljük el, noha a szerző jócskán élt az írói fantázia eszközeivel. A regény kizárólag pozitív tulajdonságokkal felruházott Török Bálintja például – mint már utaltunk rá – egyáltalán nem hasonlított a kor jóval ellentmondásosabb, a *sacro egoismo* elvét mindenenk fölé helyező valóságos magyar nagyurához.

1566-ban a Dunántúl egyik legfontosabb erősségének, Szigetvárnak a védői tartóztatták fel a Bécs ellen vonuló török hadat egy egész hónapon át. A rommá lőtt, lángokban álló és már védhetetlen vár kapitánya, Zrínyi Miklós dunántúli főkapitány és korábbi horvát bán, maradék katonáinak az élén végül kitört az ostromlókra, s az egyenlőtlen harcban valamennyien hősi halált haltak. Helytállásának motívumai között – mint erről Kanizsai Orsolyához intézett megható segélykérő levele tanúskodik – Isten és a kereszténység ügyének, valamint „ő szent császári és királyi felségének” szolgálata mellett ott szerepelt a modern értelemben vett „édes” és „végső pusztulásba taszított haza” védelmének szándéka is.⁵

Miközben Szigetvár védői élet-halál harcukat vívták, Ferdinánd fia és utóda, I. Miksa cseh és magyar király – II. Miksaként német-római császár – ezalatt nagy zsoldoshadsereg élén 150 kilométerrel északabbra, Győr mellett várakozott, s Zrínyi kétségbeesett segélykérései ellenére sem volt hajlandó a Bécs védelmére tartogatott seregével az ostromlott vár segítségére sietni. Ezzel ismét igazolódott Brodarics, Frangepán és mások ama feltételezése, hogy a Habsburgok célja nem a török kiűzése és a magyar területek felszabadítása volt, hanem távol tartásuk Bécstől és az osztrák tartományoktól.

A török terjeszkedés határai

Az 1526 és 1566 közötti török hadjáratok bebizonyították, hogy az Oszmán Birodalom terjeszkedésének északnyugati határa nem terjed túl a Dunántúlon. Mivel a kis-ázsiai területekről összegyűjtött csapatok felvonulása magyar területre önmagában három hónapot vett igénybe, s az útviszonyok, az időjárás és az utánpótlási nehézségek miatt a tél beállta előtt vissza is kellett érkezniük a biztonságos balkáni régióba, Bécs vagy más északi erősség ostromára csak néhány hetük maradt. Ezért az útjukba eső kisebb magyar várak akár néhány napos védekezése is áthúzhatta számításukat. Ugyanakkor az is kiderült, hogy nyugat-európai lekötöttségeik miatt a Habsburgok nem tudnak, de talán is akarnak elegendő erőt küldeni a magyar területek felszabadítására és a szétszakított országrészek egyesítésére. Ezért és a Porta ázsiai lekötöttségei miatt a két birodalom többször békét kötött egymással. Először, 1547-ben még csak 5 évre, 1562-ben 8 évre, az 1568-as drinápolyi békében viszont már meghatározatlan időre. A Habsburg uralkodók – 1547-ben és 1562-ben Ferdinánd, 1568-ban Miksa – ezekben a szerződésekben vállalták, hogy a kezükben levő magyar országrész feletti uralom zavartalan gyakorlásáért évi 30 ezer forintnyi adót fizetnek a Portának, s ugyanakkor elismerik, hogy az ország régi területének közel 40%-ára, vagyis a 120 ezer km²-re kiterjeszkedő Hódoltságban a szultán fennhatósága érvényesül.

⁵ Hargittay Emil összeáll.: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)* I. köt. Budapest 1981. Magvető Könyvkiadó, 149.

A drinápolyi békéhez szorosan kapcsolódott az 1538-as váradi szerződés szellemében fogant 1570-es speyeri egyezmény, amelyben János Zsigmond lemondott a magyar királyi koronáról, Miksa pedig elismerte, hogy a Magyar Királyság részének tekintett Erdély és a hozzá csatlakozó tiszántúli Részek (Partium) felett fejedelemsként János és utódai uralkodnak. A két fél megfogadta, hogy török támadás esetén kölcsönös segítséget nyújtanak egymásnak. Ezen túlmenően János király ígéretet tett arra is, hogy fiúörökös híján Erdély visszaszáll a magyar uralkodóra, vagyis a Habsburgokra. Bár ez utóbbi kikötést az erdélyi rendek nem tartották be, a szerződés mintegy két és fél évtizedre rendezte a Magyar Királyság és a jogi értelemben ekkor megszülető Erdélyi Fejedelemség viszonyát. A Szapolyai-féle keleti Magyar Királyságnál a fejedelemség kapcsolt részeivel együtt is kisebb, a középkori Erdélynél azonban jóval nagyobb területre, közel 100 ezer km²-re terjedt ki.

A drinápolyi béke és a speyeri egyezmény

A drinápolyi békének és a speyeri egyezménynek köszönhetően a következő két évtizedben viszonylagos béke honolt Magyarország mindhárom szegletében. A Hódoltságban, amely az Oszmán Birodalom integráns részévé vált, berendezkedett a török. A polgári és katonai igazgatást összevonták, és új közigazgatási egységeket hoztak létre. Ezeket vilajeteknek hívták, amelyek élén beglerbégek, vagyis a bégek bégjei álltak. Kezdetben minden elfoglalt terület a budai vilajethez tartozott, amelyet a pasának vagy magyarosan basának is nevezett budai beglerbég irányított. 1552-ben ezt kettévágták, és a déli rész központját Temesváron szervezték meg. A későbbiekben Győr (1594–1598), valamint Eger (1596-tól), Kanizsa (1600-tól), Várad (1660-tól) és Érsekújvár (1663-tól) központtal is szerveztek kisebb vilajeteket. A vilajetek szandzsákokra tagozódtak, amelyek élén a beglerbégeknek alárendelt bégek álltak. A vilajetek és a szandzsákok pénzügyeit a defterdárók intézték, míg a bírói és a közjegyzői feladatokat a kádik látták el. Vitás esetekben a legrangosabb itteni iszlám jogtudós, a budai főmufti döntött.

Élet a Hódoltságban

Az oszmán állam társadalmi berendezkedése és tulajdonviszonyai alapján tért el az európaiktól. Az Isztambulból irányított, ám Anatólia, valamint Mezopotámia mellett ekkor már a Földközi-tenger keleti partvidékére, valamint Észak-Afrikára is kiterjedő birodalom élén a teljhatalmú szultán állt, aki – bár az iszlám törvényeit neki is be kellett tartani – senkinek sem tartozott felelősséggel. Noha a termőföldek túlnyomó része ugyancsak az ő tulajdonát képezte, közvetlen kincstári kezelésben csak a legjövedelmezőbb területek maradtak. Magyarországon ezek közé tartoztak a nagy mezővárosok és környékük. Ezeket hívták hászbirtokoknak. A termőföld másik részét a szpáhiknak nevezett „félnehéz” lovas katonák és különféle hivatalnokok műveltették a hadjáratokat túlélő és helyükön maradó vagy idővel visszaszívárgó keresztényekkel, azaz a rájával („nyájjal”). Hadjáratok esetén nemcsak a szpáhik kötöttek kardot, hanem jövedelmükkel

arányosan meghatározott számú lovas katona (*dzsebelik*) kiállításáról is gondoskodniuk kellett. Mivel a méltóságok gyorsan cserélődtek, s a szpáhikat is gyakran vezényelték a birodalom egyik sarkából a másikba, a török birtokosok nem gazdaságuk távlatos fejlesztésére, hanem a lehető legnagyobb haszonra törekedtek. Minél több adót hajtottak be, annál több maradt nekik. A szpáhiknak, illetve az általuk alkalmazott török földbérlelőknek fizetett adókon túl a falvak parasztjai a kincstárnak is adóztak. Ezt nevezték haradzsnek, amelyből a harács és a harácsolni szavaink erednek. S persze mindehhez járultak a rosszul fizetett török katonák fosztogatásai. „Ha – számolt be a török fegyveresek keresztényekkel szembeni bánásmódjáról a már idézett Hans Dernschwam személyes élményei alapján 1555-ben – beteszik a lábukat egy faluba, végigjárják az összes házat, és minden ellenszolgáltatás nélkül elszedik a szegény emberek holmiját. És ahol mégis fizetniük kell, ott annyit fizetnek, amennyi nekik tetszik – vagyis egy akcsét adnak azért, ami tíz vagy tizenöt akcsét ér. Amikor lóra vagy kocsira van szükségük egész napi vagy még hosszabb útra, azt egyszerűen mindaddig igénybe veszik, amíg nem tudnak lovat vagy kocsit váltani, s mindezért néhány fillért adnak vagy éppenséggel semmit – s ráadásul még jókora ütlegeket is kimernek. És egyetlen keresztény sem folyamodhat önvédelemhez, nem üthet vissza törököt, mert ha mégis megtenné, ez egykönnyen az életébe kerülne, de legjobb esetben is cudar verést kapna, s ráadásul mindenét elveszti. Ilyen alávetettségben tartja most a török a magyarokat. A nagy magyar mezővárosokban és falvakban, ha tíz török vagy akár csak egy szál szpáhi, janicsár vagy kádi él, jó néhány száz vagy akár ezer ember tartozik mindazt feltétlen engedelmességgel elviselni, amit ezek parancsolnak.”⁶

A hódoltsági parasztság amúgy is súlyos helyzetét tovább nehezítette, hogy a királyi Magyarországra menekült földesuraik, az egyház és az uralkodók is igényt tartottak korábbi jövedelmeikre. Bár a magyar jobbágyok erről szívesen megfedkeztek volna, a katonák kíséretében megjelenő adószedőkkel nemigen mertek és tudtak ujjat húzni. A kettős adóztatás rendszerébe egy idő után a török hatóságok is beletörődtek, s a furcsa helyzetre azzal válaszoltak, hogy katonáikkal maguk is be-becsaptak a végvárak mögötti magyar területekre rabolni és fosztogatni. A többszörös adóteher alól leginkább az állattartásra berendezkedett pásztorok voltak képesek kibújni, akik viszonylag gyorsan tudták egyik legelőről a másikra hajtani csordáikat, s a mocsaras, ligetes területeken azokat akár több napra is elrejtteni.

A több száz km hosszan húzódó határvonalat kezdetben mintegy 10–12 ezer, a későbbiekben 18–20 ezer török, illetve muszlimmá lett délszláv katona védte. Ezek egyik nagy csoportja a birtokjövedelemmel fizetett szpáhik közé tartozott,

⁶ Hans Dernschwam: i. m. 495–496.

míg másik részük a török haderő fő ütőerejét képező janicsárok közül került ki. Mellettük a legtöbb várban szolgáltak tüzérek, különböző kisegítő alakulatok, és a dunai flotta hajóin naszádosok. A katonák közül mintegy 4–5 ezren Budán és Pesten állomásoztak, a többiek a határvonal menti várakban. Az aprócska őrtornyokat és palánkvárakat mindössze néhány tucat, olykor alig 10–20, a nagyobb erősségeket néhány száz katona védte. A fegyveresek és a hivatalnokok ellátásáról tekintélyes kiszolgáló személyzet, kézművesek, kereskedők és boltosok gondoskodtak. Pontos számukat nem ismerjük, a becslések szerint összesen mintegy 50–80 ezren lakhattak az országrészben. Ezek többsége a stratégiaileg fontos erősségekben rendezkedett be, melyek lakóit tervezetten kicserélték. Ezzel magyarázható, hogy 1570 táján Esztergomban, Visegrádon és Nógrádon már csak muszlimok és görögkeleti háztulajdonosok szerepeltek az összeírásokban. Ugyanabban az időben Buda katonasággal együtt 7000–8000 fős lakosságának mintegy kétharmada tartozott a mohamedánok közé, Vácott a házak felét birtokolták. Szegeden viszont csak harmadát. (III./1. kép)

A vegyes lakosságú települések különböző vallási csoportjai egymástól elkülönülten, gyakran külön városrészekben és saját törvényeik szerint éltek. Bár a megszállók kezdetben törekedtek saját jogrendszerüknek az érvényesítésére, idővel kénytelenek voltak beletörődni, hogy mindegyik közösség a saját normái szerint és saját elöljáróinak engedelmességgel éli életét. Bár ismerünk panaszos magyar beszámolót arról is, hogy az alföldi mezővárosok – Debrecen, Békés, Makó és Halas – lakói „teljességgel elidegenedtek a kereszténységtől”⁷, a muszlim vallásra való áttérések ritkaságszámba mentek. A balkáni népek jelentős csoportjaitól eltérően a magyarországi keresztények túlnyomó többsége nemcsak nyelvét, hanem vallását is megőrizte.

Jóllehet a Hódoltságban megtelepedett törökök anyagi és szellemi kultúrája a magyarok és a rácok számára egyaránt idegen volt, hatásuk alól mégsem vonhatták ki magukat. A mai magyar nyelv mintegy 800 olyan szót ismer, amely az akkori oszmán-török nyelvből ered. Közéjük tartozik a gyalogos katonát jelentő *haramia*, a zsoldos lovasokra használt *martalóc*, a rövid nyelvű és szíjből font *korbács*, s a fegyverek közül a *dzsida* (lándzsa), a *handzsár* (tőr) és a *fringia* (finomacélból való kard). Az európainál színesebb és változatosabb török díszítő motívumok a bőr- és fazekasiparban, valamint a textiliparban egyaránt elterjedtek. A magyar viseletkultúra keleties jellege ez által még hangsúlyosabbá vált.

*A török uralkodó
maradandó nyomai*

A hosszú török jelenlét étkezési kultúránkra is rányomta bélyegét. A 16–17. században ismerték meg eleink azokat a ma már tipikusan magyarosnak gondolt ételeket, mint amilyen a gulyás és a pörkölt, illetve a 19. századra elterjedt lecsó

⁷ Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története*, i. m. 41.

(törökül menemen), amelyek a török közvetítéssel érkező piros paprika és paradicsom nélkül el sem lennének készíthetők. Török eredetű jövevény a magyar konyhán a töltött káposzta és a töltött paprika is, amelyek nélkülözhetetlen eleme a darált hús és a rizs keleti ételekre jellemző fűszeres keveréke. Ugyancsak török közvetítéssel érkezett hozzánk a kukorica, amelyet Erdélyben még ma is törökbúzának hívnak. De egyes vidékeken használják a törökborsó, törökbab, törökbors, törökmogyoró, törökköles és törökszegfű szavakat is. Az új élelmiszer- és fűszernövényekkel, valamint főzési és sütési eljárásokkal együtt új eszközök is feltűntek a konyhákban. Ezek közé tartozik a többnyire rézből készült bogrács, tepszi, ibrik és findzsa. És bizony ekkor ismerkedtünk meg két olyan élvezeti cikkel is, amelyek nélkül azóta sokan az életüket sem tudják elképzelni: a kávéval és a *duhánnal*, vagyis dohánnal. Ez utóbbi élvezetét kezdetben tiltották, sőt szigorúan büntették, ám elterjedését megakadályozni más „kábitószerekéhez” hasonlóan természetesen nem tudták. Valószínűleg ekkor jelent meg hazai földön az ópium is, amit a magyar nép maszlagnak vagy – mint Zrínyi Miklós – „török áfiumnak” nevezett.

*Templomok,
fürdők, lakóházak*

A törökök által lakott települések jellegadó épületei között egy-két éven belül feltűntek a minaretekkel kiegészített templomok, a mecsetek és a dzsámik; a szögletes vagy kör alakú, és kupolával fedett sír-templomok, a türbék, és az elmaradhatatlan fürdők. A dzsámik és a mecsetek jelentős részét keresztény templomokból alakították ki. A falfestményeket bemeszelték, a szobrokat és oltárképeket eltávolították. Ez lett a sorsa Budán a 13–15. században épült gótikus Nagyboldogasszony-templomnak, a mai Mátyás-templom elődjének, valamint a kisebb Szent György-templomnak, és Pécsen a 40 m hosszú és 20 m széles, reneszánsz stílusú Szent Bertalan-templomnak egyaránt. A fürdőknek, amelyeknek a törökök életmódjában jóval nagyobb szerep jutott, mint a magyarokéban, két nagy típusa különböztethető meg: a természetes forrásokra épülő termálfürdők és a gőzfürdők. Egy-egy városban több fürdőt is üzemeltettek, Budán például legalább négyet: a Császárt, a Rácot, a Királyt és a Rudast. Az új építmények ellenére városaink megőrizték korábbi szerkezetüket és utcahálózatukat. (III./3/b. kép, III./4/a–b. kép)

A templomokon és a fürdőkön kívül a török hatóságok mással nemigen törődtek, így az épületállomány fokozatosan romlott, s egyes városnegyedek kifejezetten keleties jelleget öltöttek. A már idézett Hans Dernschwam 14 évvel Buda török kézre kerülése után lehangelő képet festett az egykor oly csinos székvárosról. „A vár – írta – kívülről siralmas látványt nyújt; a tető beomlóban. [...] A házak sorban egymás után beomlanak. Építkezésnek nyoma sincs, legföljebb annyi, hogy a lakó meghúzhassa magát az eső és a hó elől. A nagy, tágas termeiket, szobákat istállószerűen, kőből, agyagból, fából összeeszkábált cellák tömegére darabolták fel. Pincékre nincs szükségük; ezeket szeméttel töltötték meg. [...] A házak egytől egyig disznóolakká váltak; annyira körülépítették őket, hogy

az ember jószerével rá sem ismer a kapukra és a régi nagy hintóbejárókra. Ugyanis a házak elé – mi több: a házakhoz tapasztva – ereszalját, zsibárusbódét építettek, amelyekben a kézművesek török módi szerint a nyílt utcán ülnek és dolgoznak. A Szent György-templom előtt csupa efféle szatócsbódé, de annyi, hogy az ember már körül sem tudja járni. A templomot mecsetté változtatták; mellette egy török szokás szerint épült új torony, amelyből az ő hodzsáik kukorékolnak.”⁸ Több mint 30 évvel később, 1587-ben Reinhold Lubenau, a bécsi udvar Konstantinápolyba tartó követe ugyanilyen vigasztalan képet festett. „Magyarország fővárosában, a király székhelyén – olvasható útirajzában – igen sok ház és palota állott, melyek most romba dőlve, a legtöbb helyen cölöpökkel vannak alátámasztva, mert a törökök nem törődnek semmivel, csak lovaiknak legyen hely, egyébként becsuroghat az eső mindenütt. Nem sokat törődnek vele, hogy egerek, gyíkok, menyétek, kígyók, skorpiók tanyáznak a házakban, nekik a ház csak arra kell, mint amire a zarándokoknak a menedék. Éppen csak a fagytól, hőségtől, szélről és hótól óvja meg őket. Hiszen ha a császár úgy rendelkezik, azonnal tovább kell menniük.”⁹ (III./3/a. kép)

Dicsőreően a köz- és magánfürdőkről emlékeztek meg mindketten, amelyeket tulajdonosaik a legszebb kövekkel díszítettek, és virágoskertekkel vettek körül. A lakóházak elhanyagolása és a fürdők gondos karbantartása az iszlám kultúra közösségi jellegéből fakadt. A fürdőkbe ugyanis, ahol mindenki egyenlőnek számított, nemcsak tisztálkodni jártak a muszlimok, hanem azért is, hogy találkozzanak és beszélgessenek egymással. Az, hogy társas érintkezéseik számára kulturált környezetet biztosítsanak, fontos volt számukra. Az viszont, hogy ott honuk milyen, kevésbé érdekelte őket.

Az Erdélyi Fejedelemség a Buda török kézre kerülése utáni években formálódott külön állammá. Bár Fráter György, aki a gyermek János Zsigmond helyett 1551-es haláláig helytartóként igazgatta az országrészt, még átmenetinek tekintette a megosztottságot, egyre inkább valószínűnek látszott, hogy az tartós lesz. A Porta eltökéltsége és katonai erejének nagysága mellett ebbe az irányba mutattak a magyar vezetők ellentétei és a bécsi udvar kötelezettségvállalásának korlátozottsága is.

A kiépülő új állam fejét ugyan az országgyűlés választotta, ám a szultán erősítette meg hivatalában, sőt olykor a jelölés is tőle érkezett. Az uralkodó elé került ügyeket a királyi, majd fejedelmi tanácsban tárgyalták meg, amelynek az illetéksége a kül- és belügyekre, valamint a legfelsőbb szintű bírászkodásra egyaránt kiterjedt. A tanácsban nemcsak a régi Erdély három nemzetének, hanem a tiszántúli vármegyéknek a képviselői is helyet kaptak. A döntések végrehajtásáról a

*Az Erdélyi
Fejedelemség*

⁸ Hans Dernschwam: i. m. 497–498.

⁹ Haraszi Sándor – Pethő Tibor: *Útikalendok a régi Magyarországon*. i. m. 88.

kancellári szervezet gondoskodott. Az ún. nagykancellária közigazgatási, a kis-kancellária igazságszolgáltatási ügyekkel foglalkozott. A kancelláriák írásba foglalt intézkedéseit a 16. század végétől az egész fejedelemségben kiépített postai hálózat juttatta el az illetékesekhez. A gazdasági ügyeket elvileg a kincstartó, gyakorlatilag azonban többnyire maga a fejedelem intézte, a peres ügyekben pedig két ítélőmester döntött. Fellebbezni a fejedelemhez, illetve a fejedelmi tanácshoz lehetett. Az ítélkezés alapja az addigi magyar törvényhozás és a szokásjog, valamint Werbőczy *Hármaskönyve* volt. 1565-től a törvényeket nem latinul, hanem magyarul írták, amely a század végére az egész állami adminisztrációban és a magánlevelezésekben is általánossá vált.

A régi tartományi gyűlésből kifejlődött országgyűlés, amely az új törvényeket hozta és főbenjáró perekben döntött, egy kamarából állt. A hét vármegye két-két, valamint a hét szász és hét székely szék ugyancsak két-két képviselője és ezek vezetői, valamint a városok és a Partium küldöttei mellett az országgyűlésnek a fejedelmi tanács tagjai, az ítélőmesterek és más magasabb beosztású tisztségviselők, valamint a mánások és az uralkodó által név szerint behívott főrangúak is tagjai voltak. Évenként általában két, de előfordult, hogy több, és az is, hogy csak egy országgyűlést tartottak. A tanácskozásoknak állandó helye nem volt, legtöbbször Tordán, Marosvásárhelyen, Kolozsváron vagy Gyulafehérváron ültek a törvényhozók. A fejedelemség székhelye viszont már az 1540-es években rögzült: rövid lippai tartózkodás után Izabella és fia a gyulafehérvári püspöki palotában rendezkedtek be, s ezen utódaik sem változtattak.

A fejedelemség bevételei a becslések szerint évi 200 ezer és 300 ezer forint körül mozogtak. Adóként ebből eleinte évi 10 ezer, majd 1575-től évi 15 ezer forintot kellett beszolgáltatni a Portának. Ennél jóval többbe került a várak és a katonaság fenntartása. Ez alkalmanként a kincstári bevételek 80–90%-át is elérte. Az erdélyi magyar haderő együttes létszámát a velencei követ 1555-ben – minden bizonnyal alaposan túlozva – 70–80 ezer főre (székelyek: 30 ezer, szászok és magyarok: 20–20 ezer) becsülte. Bár az állandóan fegyverben álló várőrség, testőrség és egyéb alakulatok létszáma ennek csak töredékét tette ki, ezek élelmezése, valamint ruhával, fegyverrel és lőszerezéssel való ellátása is megterhelte a költségvetést. Ezért többször vetettek ki különadókat, és időnként a pénzrontás eszközétől sem riadtak vissza. Jelentős bevételi forrásnak számított a hűtlenségbe esett vagy kihalt családok birtokainak a lefoglalása, s a protestantizmus terjedésével párhuzamosan pedig az egyházi javak szekularizálása.

A két birodalom ütközőzónájaként az erdélyi államnak a védekezésre és az alkalmazkodásra egyaránt készen kellett állnia. „A német császártól nagyon messze, valóban az oroszlán torkában vagyunk, s az oroszlán könnyen darabokra téphet és szétmarcangolhat minket, míg ő szent

császári felsége tanácskozik felőlünk” – jellemezte az országrész geopolitikai helyzetét Keszérői Dajka János, a fejedelemség udvari papja a 17. század elején. S költői kérdésként ehhez hozzátette: „Ha a töröktől oly távol fekvő országok, vidékek, királyok és fejedelmek nagy pénzen igyekeznek megszerezni a töröktől a békét, mi csodálatos van abban, ha mi, oly sok év háborútól összetörve és teljesen elgyengítve ugyanezt tenni kényszerülünk?”¹⁰ Az oszmánok által három oldalról körülvéve így kényszerült Erdély évtizedeken át külön életre, és ehhez a geopolitikai helyzethez alkalmazkodva fejlődött ki az ottani magyarokban az a magatartás, amely a kívülálló szemében már akkor kétarcúnak, változékonnak, „bizáncinak” tűnt, s amelyet a 20. századi magyar nemzetkarakterológia szípor-kázóan szellemes mestere, Hamvas Béla is ekként minősített.¹¹

Bár ezért a többarcúságért 1551-ben Fráter György az életével fizetett, s a későbbiekben néhány utódjának is ez lett az osztályrésze, a körülményekhez és az adottságokhoz való rugalmas alkalmazkodás egészében véve célravezetőnek és sikeresnek bizonyult. Miközben az ország középső részét újabb és újabb hadjáratok pusztították, Erdélyben a bezártság és a külkereskedelmi kapcsolatok átrendeződése ellenére is virágzott a bányászat, a kézműipar, az állattartás és a mezőgazdaság. Egy előkelő francia nemes, Pierre Lescaplier, aki Konstantinápolyból jövet 1574-ben utazott át Erdélyen, a havasalföldi román vajda gerendákból ácsolt és sárral betapasztott „palotája” és székvárosának szegényes faházai és fatemplomai után Brassóba érkezvén egyenesen úgy érezte magát, mintha Mantovában lenne: „minden ház kívülről olajjal lefestve, szép templomokkal, erős falakkal, jó kövezettel, polgárisodott, nyájas lakosokkal” – foglalta össze benyomásait. Rendezettnek és szépnek találta Szebent és Kolozsvárt is „festett homlokzatú házaival”, míg Gyulafehérváron a hegyekből a fejedelmi palotába vezető vízvezeték, az uralkodó „jól rendezett udvara”, „igen tetszetős udvarnépe”, valamint János Zsigmond „kastélyhoz hasonló”, négy nagy és négy kisebb helyiségre osztott hadisátra nyűgözte le. Elégedett volt a búza, valamint a fehér bor minőségével is, és távozóban úgy összegezte véleményét, hogy „Ez az ország dúslakodik mindenben”.¹²

Mivel János Zsigmond 1571-ben gyermek nélkül hunyt el, a speyeri egyezmény értelmében elvileg Miksa király kezébe került a fejedelemség és az utódkijelölés joga. Az erdélyi országgyűlés viszont – a Porta beleegyezésével – már 1567-ben törvénybe iktatta a szabad fejedelemválasztás jogát,

Báthory
István

¹⁰ Keszérői Dajka János: Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. In Makkai László szerk.: *Bethlen Gábor krónikásai*. Budapest, 1980, Gondolat Kiadó, 13–14.

¹¹ Hamvas Béla: *Az öt génusz*. Bern, 1985, EPMSZE, 73–75.

¹² *Pierre Lescaplier utazása Erdélybe [1574]*. Közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos. Budapest, 1982. Európa és Helikon Könyvkiadó, 60–91.

s ezzel most élt is. A Habsburg-párti Bekes Gáspár helyett Báthory Istvánt, az egyik leggazdagabb és legtekintélyesebb kelet-magyarországi nagybirtokost választotta urává, aki a szultán bizalmát is bírta. Báthory tudatában volt jogi és gyakorlati szempontból egyaránt kényes helyzetének. Ezért kezdetben szerényen csak vajdának tituláltatta magát, elismerte Miksa főhatalmát, és titokban neki is hűséget esküdött. Több kortársához hasonlóan ő is úgy látta, hogy „ezt a földkerekség két legnagyobb uralkodója között, vagyis azok sarkpontjában elhelyezett [...] tartományt másként megőrizni és kormányozni nem lehet, csakis a mindkét császártól nekünk adott kedvezésből”. Ennek megfelelően arra törekedett, hogy az „egyik császár felé engedelmességgel, a másik felé pedig ajándékokkal és magunk alávetésével” biztosítsa, hogy „a tartomány a külső ellenségtől minden veszély esetén nyugalomban, teljes egészében megőriztessék”.¹³ A Miksa támogatásával ellene forduló lázadókat viszont kemény kézzel verte le, és a zendülést irgalmatlanul megtorolta. Az 1575-ös kerelőszentpáli csata után azonnal kivégeztetett hat hangadót, majd az országgyűlés határozata alapján további 43-at, 34 székely katonának pedig az orrát és a fülét vágatta le. A kivégzettek javait a kincstár a szokásoknak megfelelően elkobozta.

Diplomáciai ügyessége, katonai erényei és keménysége egyaránt hozzájárulhatk ahhoz, hogy az 1569-ben államszövetségben egyesült lengyel és litván rendek 1575-ben nem az ugyancsak aspiráns Miksát, hanem őt hívták meg a megürült lengyel trónra. A lengyel és litván nemesség úgy látta, hogy a török támogatását élvező erdélyi fejedelem sikerrel szállhat szembe úgy a Habsburgokkal, mint a velük szövetségre lépő orosz cárral, Rettegett Ivánnal. Miután feltételeiknek eleget téve Báthory feleségül vette Jagelló Annát, az utolsó Jagelló-házi lengyel király, II. Zsigmond Ágost hűgát, a Lengyel–Litván Államszövetség uralkodója Báthory István lett. Báthory ezt követően Krakkóba tette át székhelyét, és a lengyel hadak élén három hadjáratban sikeresen szorította vissza a Livóniában terjeszkedni akaró IV. Ivánt. Ezért és más tetteiért – Nagy Lajostól eltérően – a lengyelek egyik legnagyobb királyukat tisztelik benne. Sírja és síremléke a legnagyobb lengyel államférfiakéval együtt a krakkói Wawelben található. (*III./5. kép*)

Bár Erdélybe többé nem tért vissza, a fejedelemség ügyeit Báthory továbbra is szíven viselte. Királlyá választásától kezdve fejedelemnek címeztette magát, Krakkóban erdélyi kancelláriát állított fel, s a fejedelemség élére bátyját, Kristófot, majd annak fiát, Zsigmondot állította vajdai címmel felruházott helytartóként. Nagyszabású tervei között szerepelt a török kiűzése Magyarországról, és egy olyan Magyarországból, Erdélyből és a Lengyel–Litván Államszövetségből álló nagy közép- és kelet-európai hatalomnak a létrehozása, amely a Habsbur-

¹³ Idézi Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Budapest, 2000, Pannonic, 38.

gokkal és az Oszmán Birodalommal szemben egyaránt képes lehetett volna biztosítani függetlenségét. Bár az orosz cárral folytatott harcai miatt ehhez a tervéhez érdemben hozzá sem kezdhetett, az Erdélyi Fejedelemség az ő 1586-ig tartó uralkodása idején került fel Európa politikai térképére.

A Hódoltságtól északra és nyugatra fekvő területek, vagyis az általában királyi Magyarországnak nevezett tulajdonképpeni Magyar Királyság az osztrák tartományokkal és a cseh korona országaival együtt alkották a Habsburg Monarchiát. A Habsburgok hatalmas birodalmán belül ezek a közép-európai országok és országrészek mindig külön egységet képeztek. Ferdinánd és utódai arra törekedtek, hogy a különböző fejlettségű és egymással csak laza kapcsolatban álló területeket egységesítsék, és a nyugat-európai mintáknak megfelelően központosítsák. Az egyes tartományok rendekre épülő igazgatási struktúrája mellett és fölött ezért olyan Bécsben székelő központi kormánysszerveket hoztak létre, amelyek tagjait az uralkodó nevezte ki, és amelyek döntéseit a Monarchia és a birodalom érdekeit szem előtt tartó uralkodói akarat határozta meg. Ilyen irányító testület volt a Titkos Tanács (*Geheimer Rat*), amely az uralkodó vagy távollétében az udvarmester elnökletével naponta ülésezett, és a legfontosabb kül- és belpolitikai ügyekben döntött; az igazságszolgáltatás ügyes-bajos dolgaival foglalkozó Udvari Tanács (*Hofrat*), valamint a pénzügyigazgatás és a gazdasági ügyintézés legfőbb szerveként működő Udvari Kamara (*Hofkammer*). A főhivatalokban hozott döntéseket az Udvari Kancellária (*Hofkanzlei*) foglalta írásba, és juttatta el az érintettekhez. A különösen fontos hadügyek és a törökkel való diplomáciai érintkezés irányítására 1556-ban Ferdinánd külön Udvari Haditanácsot (*Hofkriegsrat*) szervezett. A tanácskozás nyelve mindegyik központi szervben a német volt, s magyar delegáltakat az uralkodó egyikbe sem hívott meg.

*A Monarchia központi
kormánysszervei*

A birodalmi kormánysszervek mellett némi változtatásokkal megmaradt, és kisebb-nagyobb zökkenőkkel folyamatosan működött a középkori magyar királyság intézményrendszere. Ennek legfőbb szerve az országgyűlés volt, amely Ferdinánd 26 éves uralkodása alatt tizenhatszor, Miksa 12 éves uralkodása alatt pedig hétszer ült össze. Bár a legfontosabb kül- és hadügyi döntések kívül estek az országgyűlés hatáskörén, az adómegajánlási és az ellenállási jog révén a magyar rendek mégis befolyásolni tudták a birodalmi politika alakulását. Az országgyűlés 1601-től felső- és alsóházból, más néven táblából állt. Előbbiben, amelynek létszáma 100 körül mozgott, a báróknak vagy mágnásoknak nevezett főrangúak és a főpapok, a 130 fő körüli utóbbiban a vármegyék és a szabad királyi városok küldöttei tanácskoztak.

*A Magyar Királyság
intézményrendszere*

Mivel tartósan sem Ferdinánd, sem utódai nem időztek magyar területen, elvileg az országgyűlés által megválasztott nádor helyettesítette őket. Ez azonban

egyik Habsburg uralkodónak sem felelt meg. Ezért megszervezték a modern kormánykéhez hasonló funkciókat ellátó Helytartóság intézményét, amelynek vezetőjét és tagjait az uralkodó nevezte ki. A gazdasági ügyek az 1528-ban felállított Magyar Kamarához tartoztak. Az „irodai” munkák ellátására megmaradt a Magyar Kancellária, amelynek élén hagyományosan az esztergomi érsek állt, aki 1543-tól Nagyszombaton székelte. Az országgyűlés és a magyar kormány-szervek ugyanakkor Pozsonyban rendezkedtek be. A magyar főurak Bécsbe viszonylag ritkán jártak, és állandó ottani lakással 1563-ban még csak hárman rendelkeztek közülük. (III./6/a. kép)

A Bécsből igazgatott országrész 35 vármegyére tagozódott. Mivel a központi államhatalom a zavaros viszonyok miatt nem nagyon tudott beleszólni a távoli részek alsófokú irányításába, a vármegyék, illetve a vármegyék közgyűlését alkotó nemesség szerepe felértékelődött. Jogszabályokat hoztak, kijelölték az országgyűléseken részt vevő követeiket, döntöttek az adók kivetéséről, stb. A vármegyék élén az uralkodó által kinevezett főispán állt, aki általában a leggazdagabb ottani birtokosok közül került ki. Az érdemi munkát azonban nem ő, hanem a közgyűlés által választott alispán végezte, aki a megye egész tisztikarát is irányította. A vármegyei adminisztráció nyelve, ahogy az országgyűlés és a pozsonyi magyar kormánysszerveké is, a latin maradt.

Nem tartoztak a vármegyék joghatósága alá a szabad királyi és bányavárosok, amelyeknek a száma kezdetben közel 20, később valamivel több volt. Ezeknek a 2–3 fős országgyűlési képvisellel rendelkező településeknek az élén a helyi előkelők képviselőiből álló tanács által választott bíró, illetve az ekkortól megjelenő és idővel egyre több helyen a bíró helyébe lépő polgármester állt.

Bár a török kiűzésére a bécsi udvar nem vállalkozott, a magyarországi végvárrendszer kiépítésére és fenntartására évről évre igen jelentős összegeket fordított. Az Adria-tengertől az erdélyi határig félkörívet alkotó hosszú határvonalat mintegy 100–120 erődítmény védte. Ezek között voltak kicsiny palánkvárak, nagyobb földvárak és erős kővárak egyaránt. A török tűzérsgé dolgát megnehezítendő lebontották a középkori lovagvárak és kastélyok gótikus tornyait, az alacsonyabbra vett falakat földtöltéssel erősítették meg, és a falak előtt széles árkokat hoztak létre. Ezek mellett olyan olasz stílusú, sokszög alakú új várakat is építettek, amelyek kiugró bástyáiról oldalazó tűzzel a falak előtti teljes teret lőni tudták. Ilyen volt többek között a hatszög alakú, hat füles bástyával védett és vizesárokkal körbevett érsekújvári *Castellum Novum*, amelyet egy kis palánkvár helyén építettek fel olasz mérnökök irányításával 1573 és 1580 között. (III./6/b. kép)

A várépítkezések, valamint az ágyúöntő műhelyek és a löpormalmok faszükségelele igen tetemes volt. Az országgyűlés ezért már 1563-ban elrendelte, hogy az erődítésekhez a végvárak környékén szabadon vágassák a fát, s ezt később

az északi vármegyékre is kiterjesztették. Jelentős volt a várak tűzifaigénye is. 1674 telén például csak a felső-magyarországi várakban 24 ezer szekér fát égettek el. Ehhez jött a polgári lakosság szokásos faszükséglete, amely éves átlagban és egy főre számítva meghaladta az egy köbmétert. Mindezek következtében a Királyság és a Hódoltság faállománya erőteljesen megcsappant. A Kecskemét környéki tölgyfa- és nyírfaerdőkből a 18. századra például hírmondó sem maradt.

A végvárakat a 16. század közepén 15 ezer, a 17. század elején 20–22 ezer katona védte. Ezek közel fele könnyűfegyverzetű lovas, több mint fele pedig gyalogos volt. A lovasok általában görbe karddal, kopjával és pisztollyal harcoltak. *(III./2/b. kép)* A gyalogosok ugyancsak kardot és/vagy fokost, valamint lándzsát és elöltöltős kanócos puskát használtak. A tetőtől talpig vasba öltözött páncélos nehézlovasság és gyalogság erre az időre teljesen kiszorult a hadrendből. A külföldi lovasok és a gyalogosok egy része is csak a mellét és a hátát védte páncéllal, valamint a fejét acélsisakkal. A magyar könnyűlovások és gyalogosok, az ún. huszárok és hajdúk többsége azonban ilyen sem hordott. A harmadik fegyvernemnek számító tüzérség jelentősége megnőtt. A nehéz és talapzaton rögzített bombavető mozsarak mellett egyre nagyobb számban gyártottak különböző kaliberű, kerekekre szerelt ostrom-, várvédő és tábori ágyúkat, sőt feltűntek a 20. századi sorozatvetők elődjének tekinthető több csövű „sereg-bontók”, a naszádok orrára szerelt piciny vízi tarackok s az ostromlók felszerelésében a várkapuk berobbantására használt petárdák. A vasból készült tömör ágyúgolyók mellett ismerték a puskaporral töltött robbanógolyót is.

A végvári katonák

A végvári katonaság zöme magyar jobbágyokból és hontalanná vált kisnemesekből állt, akik mellett jelentős számban akadtak horvátok, rácok, és előfordultak külföldiek: osztrákok, németek, itáliaiak, vallonok, franciák és lengyelek is. Tisztjeik többnyire elszegényedett vagy birtokukat veszített magyar nemesek, a várak élén álló kapitányok pedig tehetősebb magyar birtokosok vagy külföldi zsoldosvezérek voltak.

A katonaság zsoldja a 16. század közepén 700–800 ezer, a 17. század elején több mint egymillió forintba rúgott. Ehhez járultak a végvárak építési és fenntartási költségei, amelyek ugyancsak évi 1 millió forint körül mozogtak. Bár a magyar országgyűlés többször szavazott meg rendkívüli adókat, és a fenyegetett övezetek nagybirtokosai és főpapjai is gyakran nyúltak a zsebükbe, ezeknek a költségeknek előbb felét, majd mintegy kétharmadát folyamatosan a bécsi udvar, illetve a birodalmi költségvetés biztosította. Enélkül a magyar végvárrendszer néhány év alatt összeomlott volna, és az ország még nagyobb területe került volna a török ellenőrzése alá. Saját jól felfogott érdekükben ezt a Habsburgok sem akarták, s ezért növekvő mértékben járultak hozzá a magyarországi hadikiadásokhoz. A védelem megszervezésében és fenntartásában játszott kulcsszerpükkel a reálisan gondolkodó magyarok is tisztában voltak. „Nekem fejembe

nem fér – írta egyik 1605-ös levelében Illésházy István, a királyság sokáig egyik legbefolyásosabb vezetője –: ha ma kivönné az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi, Dunán túl és innen való végházakat eltartani.”¹⁴

*A királyi Magyarország
civilizációs szintje*

A Dunántúlt pusztító hadjáratok és a török elleni védekezés anyagi terhei a Magyar Királyság gazdasági fejlődését is visszavetették. Kedvezőtlenül hatott az Amerikából beáramló olcsó arany és ezüst is, amely a középkorban oly fontos észak-magyarországi nemesfémányászatot versenyképtelenné tette, és egyre inkább elsorvasztotta. A Nyugat-Dunántúlon vagy Észak-Magyarországon áthaladó állatkereskedelem viszont virágzott, és fellendült a szántóföldi növénytermesztés is. A gabonát nemcsak a nyugat-európai piacokon lehetett jó áron eladni, hanem a végvári katonák ellátásához is nélkülözhetetlen volt. A kül- és belföldi kereslet az addigi termelési szerkezet konzerválódását, sőt a mezőgazdaság túlsúlyának dominánsabbá válását, és a bányászat, valamint az ipar pangását eredményezte. Egy-egy német városban ekkortájt száz körül mozgott a mesterségek száma. A magyarországi szabad királyi és bányavárosokban viszont ennek felét, a mezővárosokban pedig negyedét sem érte el. A nyugat-európai városlakók legalább 50%-a tartozott az iparúzők közé, Magyarországon legfeljebb 25%-a. A kézműipart továbbra is a céhrendszer uralta, a manufaktúrális termelés feltételei nem alakultak ki.

A királyi Magyarország és a Hódoltság civilizációs szintjét egy szakadék választotta el egymástól. Bécs felől Magyarországra jövet az ember „azt hiszi – rögzítette ezt a különbséget az egyik angol utazó 1669–70-ben –, hogy más világba érkezett, ugyanis Győrön és Komáromon túl már minden különbözik és elüt a nyugati országoktól. Innen kezdve már nem látunk többé haját, kézelőket, kalapot, kesztyűt, ágyat; itt már nem isznak sört és a miénktől teljesen eltérő rendkívüli ruházatot, szokásokat és életmódot találunk”.¹⁵ Ennek a Pozsonytól Szentgotthárdig húzódó és arcával nyugat felé forduló régióknak a szellemét jellemezte közel 300 évvel később Hamvas Béla a „kultiváltsággal” azonosított „urbanitással”, „amely – mint írta – olyan kicsiny helyeken is érezhető, mint amilyen Kismarton”.¹⁶

*A tizenöt éves
háború*

Noha a török és magyar végvárok katonái közötti villongások, zsákmányszerző portyák és sarcolások megszokott jelenségnek számítottak, a drinápolyi békét követő negyedszázadban nem került sor nagyobb konfliktusra. A század végére azonban úgy felhalmozódtak a feszültségek, hogy a horvátországi határ menti csetepaték egy hosszan elnyúló, 1591-től 1606-ig tartó, és ezért tizenöt évesnek nevezett véres háborúba torkollottak.

¹⁴ Idézy Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*, i. m. 65.

¹⁵ Szamota István: *Régi utazások...* i. m. 375.

¹⁶ Hamvas Béla: *Az öt génusz*, i. m. 54.

A hadi készülődésről érkező hírek megosztották az erdélyi nemességet. Az egyik tábor, élén Báthory István unokaöccsével, Báthory Zsigmond fejedelemmel és Bocskai Istvánnal, a fejedelem nagybátyjával úgy látta, hogy elérkezett az idő a török kiűzésére, amelyhez a fejedelemségnek is csatlakoznia kell. A másik csoport, amelyet Báthory Boldizsár, a fejedelem unokatestvére fogott össze, viszont óvatosságot ajánlott. A török függés elismerése árán megszerzett belső nyugalmat és védettséget félve ők semlegességet ajánlottak, illetve csak akkor akartak mozdulni, amikor a török elleni hadjárat sikere már biztosnak látszott. A politikai vitát a középkorból jól ismert módon intézték el: 1594 augusztusában a fejedelem elfogatta az ellenzéki urakat, birtokaikat elkoboztatta, és több mint tízüket – köztük unokatestvérét – kivégeztette. Ezután – 1595 januárjában – szövetséget kötött II. Rudolf német-római császárral, valamint magyar és cseh királlyal. Az egyezség szerint Erdély csatlakozik a török elleni háborúhoz, és külföldi nem köt; Báthory Zsigmond „független fejedelemként”, ám Rudolfnak hűséget esküdve tovább uralkodik Erdélyben és a Részekben; a férfiág kihalása esetén a fejedelmi cím visszazár a koronára; s mindezek zálogaként a fejedelem feleségül kapja az egyik Habsburg főhercegnőt. Az egyezséget a megfélemlített erdélyi rendek áprilisi országgyűlésükön vita nélkül elfogadták, és törvényben erősítették meg. Ennek alapján szeptemberben megkezdődött a török kezére került végvárok – Lippa, Jenő, Csanád, Nagylak – visszavívása, sőt az erdélyi hadak egy része Havasalföldre is benyomult, s Vitéz Mihály vajdával együttműködve Gyurgyevónál győzelmet is aratott. Az itteni magyar sereg nagy részét olyan közsékelyek alkották, akiknek Báthory a jobbgáyi terhektől való mentesítést ígért a hadjárat előtt. Mivel a helyi főemberek vonakodtak beváltani a fejedelmi ígéretet, a székelyek 1596-ban felkelésbe kezdtek, amit az erdélyi nemes urak Bocskai István vezetésével kegyetlenül megtoroltak (véres farsang).

A kezdeti katonai sikerek ellenére a török elleni összefogás terve csúfos kudarccal végződött. A VIII. Kelemen pápa által elképzelt keresztény ligához sem Velence, sem a Habsburgok spanyol ágával rivalizáló Franciaország, sem a Habsburgok osztrák ágának meg- erősödésétől tartó Lengyel–Litván Államszövetség nem csatlakozott. Az 1596. október 26-án Mezőkeresztesnél felsorakozott keresztény hadak, melyeket Habsburg Miksa osztrák főherceg és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem vezetett, így csak 40–50 ezer főt számlált. III. Mehmed szultán ennél jóval nagyobb, egyes becslések szerint akár kétszeres nagyságú haddal vonult fel. A külföldi és a magyar gyalogság nagyobb tűzerejének köszönhetően az ütközet ennek ellenére a keresztény sereg sikerével kezdődött. A törökök megfutamítását követően azonban a keresztény katonák – nem először a török elleni csaták során – fosztogatni kezdtek, s ezzel időt adtak a menekülők számára soraik rendezésére és sikeres ellentámadásra. Hosszú öldöklés után végül az egész keresztény tábor

A mezőkeresztesi csata

minden felszerelésével együtt a törökök kezére került. A csatatéren maradt mintegy tízezer magyar és más keresztény katona holtteste is, míg a törökök embervesztése a húszezerhez közelített. A zsákmánnyal megrakottan és rabszíjra fűzött foglyok ezreivel elvonuló török és tatár hadak útját kifosztott és felgyújtott falvak sora jelezte. Mint Pest vármegye egyik szolgabírája néhány hónappal a csata után feljegyezte: „az három városnak kívülre az egész Pest vármegye mind pusztá”.¹⁷

A háború – váltakozó sikerrel – ezt követően még évekig tartott. Eger és Kanizsa török kézre került, Esztergom és Győr újra magyar lett. A megosztottság azonban maradt; átütő győzelmet egyik fél sem tudott elérni. Ismét bebizonyosodott: a török nem bírja elfoglalni egész Magyarországot, a Habsburg Monarchia pedig az Erdélyi Fejedelemség támogatásával sem képes a törököt kiűzni. A lakosság eközben tovább pusztult. Különösen súlyos és válságos helyzet alakult ki Erdélyben, amelyet a fejét és józan eszét egyre inkább elvesztő Báthory Zsigmond 1597 decemberében két sziléziai hercegség és jelentős évjáradék ellenében átengedett Rudolfnak. A következő évben viszont meggondolta magát, visszatért a fejedelmi trónra, s a törökkel és a némettel egyaránt tárgyalásokba bocsátkozva a háborúskodás előtti állapotokat szeretne volna helyreállítani. A Portával talán még meg is tudott volna egyezni, Rudolf azonban nem akarta kiengedni kezéből a könnyen megszerzett zsákmányt. Délről a vele szövetséges havasalföldi vajdát, a törökverő Vitéz Mihályt, északról pedig a kegyetlenségéről híres félig olasz, félig albán zsoldosvezért, Giorgio Bastát indította a fejedelemség ellen. Báthory Zsigmond ezért ismét lemondott, s unokaivérére, Báthory András bíborosra hagyta az országot. A helyzetet súlyosbította, hogy a jogaik megsértése és különösen az 1596-os véres farsang miatt elégedetlenkedő székelyek jelentős része Mihály vajdához pártolt. Így az 1599 októberében Szében közelében, Sellenberk mellett lezajlott véres ütközetben az erdélyi fejedelmi hadak súlyos vereséget szenvedtek. Szerencsétlenül járt a Lengyelország felé menekülő papfejedelem, Báthory István unokaöccse is, akit az egyik székely atyafi vágott le Csíkszentdomokos közelében.

*Vitéz Mihály
és Basta*

A következő egy évben Erdély vezetője Vitéz Mihály lett, aki egy Moldvával és Havasalfölddel egyesített Habsburg-hű állam létrehozásán fáradozott. Rablógazdálkodáshoz hasonlítható uralkodása azonban elégedetlenséget szült úgy Erdélyben, mint a császári udvarban. 1600-ban ezért Basta és az erdélyi nemesség hadai együttesen fordultak szembe vele. A balkáni despota pünkösdi királyságának, aki ékszerrek tömegét magára aggatva pöffeszkedett a gyulafehérvári fejedelmi palotában, végül Basta vetett véget az-

¹⁷ Hornyik János: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét, 1927, Hungária Nyomda és Lapkiadó Rt. 39.

zal, hogy Torda melletti táborában egyszerűen meggyilkoltatta. A teljhatalommal felruházott zsoldosvezér uralma alatt azonban korántsem fordultak jobbra a dolgok. Basta statáriális kormányzást vezetett be: bárkit eljárás nélkül kivégeztethetett, adót vetett ki a nemességre, s növelte a városi polgárság terheit. A császári katonák – köztük a magyar hajdúk – éppúgy nyomorgatták és fosztogatták a lakosságot, mint Mihály vajda fegyveresei és a zavaros helyzetet kihasználva be-becsapó tatár és török martalócok. Nem egy esetleg elfogult erdélyi krónikás, hanem a Habsburg-párti nádorhelyettes, Istvánffy Miklós írta krónikájában: „Abban az időben Erdély képe annyira nyomorúságos volt, hogy sokakból könnyeket fakasztott, amikor egyfelől Basta és hadserege minden istenit és emberit büntetlenül szétrabolt, másfelől pedig a törökök és a tatárok mindent, ami csak az útjukba került, kegyetlenül elpusztítottak. Bastának kegyetlensége csak annyival volt elviselhetőbb, hogy tartózkodott attól, hogy a népeket szolgaságba hurcolja; különben csaknem éppen olyan volt, mint az ellenség. A rablások vadságával mindenki lelke annyira megutálta a német uralmat, hogy a germán névnek már akár pusztá említésétől is megborzadtak. Ezeknek a nyomorúságoknak az eredményeképpen nemsokára azután a tartományban végső éhség s mindenben mérhetetlen szükség állott be, mert a mindennapi mindenféle élelem elrablásán kívül a kis és nagy barmok hatalmas tömegét Sziléziába és más vidékekre csordánként hajtották el. Sírtak a parasztok és hiába kérték vissza állataikat. Oly nagy volt a drágaság, hogy hamarosan egy mérő gabona harmincöt, sőt több aranypénzért kelt el, s a nyomorult emberek arra kényszerültek, hogy ló- és macskahússal, s más természetellenes ételekkel táplálkozzanak”.¹⁸

A német zsoldosok és a magyar hajdúk viselkedése az erdélyi vezetők egy részét, köztük a fiatal Bethlen Gábort arra készítette, hogy a Porta segítségéért folyamodjanak. A Portának ez természetes kapóra jött, és támogatta a hozzájuk menekült erdélyiek hatalmi törekvéseit. A katonai akció 1603 tavaszán indult; a magyar és tatár hadakat Bethlen Gábor vezette. A sikeresen kezdődő betörés azonban hamarosan kudarcba fulladt. Radu havasalföldi vajda csapatai és a székelyek július 17-én Brassó mellett szétverték a török és a törökpárti magyar hadakat. A csatában életét vesztette Székely Mózes – áprilistól haláláig Erdély fejedelme – is, akinek fejétől elválasztott testét Brassó német főbírája titokban temette el saját kertjében. A szétszórt sereg maradványai „véresen, sebesülten, csonkán vagy épségben, lerongyolódottan” szívárogtak haza, s próbálták rendezni soraikat. A háborúskodásnak a valaha oly csillogó fejedelmi székváros is áldozatul esett. A többnapos véres ostrom utáni állapotokról jegyezte fel a kortárs Szamosközy

*Bethlen Gábor és
a törökpárti erdélyi urak*

¹⁸ Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Szerk. Székely György. Budapest, 1962, Magyar Helikon, 426–427.

István: „Ott heverték a hullák szanaszét a palotában, az utcákon, a szent és közönséges épületekben válogatás nélkül. Nagy részüket nemsokára felfalták a nyitott kapukon bemerészkedő, környékbeli vadak, de a rothadó maradványokat csak jó két hónap múlva hordták el. [...] Bizony, Gyulafejevárnak a nevén kívül hovatovább nincs semmije, ami méltó volna az írások emlékezetére. Hitvány falu, amely inkább illik pásztorokhoz és szántóvetőkhöz, mint tisztességes és fényes polgárokhoz, vagy éppen fejedelmekhez.”¹⁹

A kiszámítható bosszú elől Bethlen számos társával együtt ismét a török uralma alá menekült. Basta és zsoldosai eközben tovább fosztogattak. A fejedelemségben megszűnt a törvény, csak az olasz-albán generális akarata számított. Ő pedig híven teljesítette II. Rudolf parancsát, ami így szólt: „ne habozzatok, mutassatok elrettentő példát, és támasszatok félelmet magatok körül”.²⁰

¹⁹ Szamosközy István: Erdély története. In Kulcsár Péter szerk.: *Humanista történetírók*. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó, 538–539. és 555.

²⁰ Idézi Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002, Pannonica, 67.

Vallási és rendi szabadságküzdelmek a 16. és a 17. században

A Magyar Királyság 1541 utáni darabokra hullásával és politikai megosztottságának állandósulásával párhuzamosan Európa más országaival hasonlóan magyar földön is gyökeret vertek a reformáció eszméi. Bár Luther nézetei már Mohács előtt megjelentek, nagyobb

*A reformáció okai,
eszméi és terjesztői*

ismertségre és népszerűsége csak a csatavesztés utáni évtizedekben tettek szert. A lutheri, majd helvét és egyéb hitújító tanok terjedésének részben ugyanazok voltak az okai, mint másutt: a korai kereszténység puritán és plebejus eszményeinek felértékelődése a gazdag, hatalmas és erkölcsi botrányaival felháborodást kiváltó egyház valóságával szemben; a vallásosság tartalmának racionális újraértelmezése (a tisztítótűz, valamint Mária és a szentek tiszteletének elvetése, a bűjt eltörlése); a papi nősülés engedélyezése; az anyanyelvi szertartások bevezetése; a lelkipásztorok szorosabb kötődése kisközösségeket alkotó gyülekezeteikhez; s nem utolsósorban az egyházi földbirtokok megszerzésének lehetősége. Az általános okok mellett azonban speciális magyar körülmények is közrejátszottak. Ilyen volt a katolikus püspöki kar felének pusztulása a mohácsi csatában, valamint a plébániai és kolostori hálózat szétzilálódása a Hódoltság területén. Maguk a főpapok sem maradtak híveikkel: az esztergomi érsek Nagyszombaton, a kalocsai a Szepességben, az egri püspök Kassán rendezkedett be. Eltávozott székhelyéről a pécsi, csanádi és váradi püspök is. Bár a török megszállók vallási ügyekben általában közömbösséget tanúsítottak, a protestáns prédikátorok térítő tevékenységét inkább eltűrték, mint a katolikus papok ígehirdetését. Mindezek mellett fontos szerepet játszott a két uralkodó hatalmi rivalizálása és táboruk erősítésének a szándéka, amelyhez képest a vallási hovatartozásnak mindkét fél kisebb jelentőséget tulajdonított.

A reformáció első népszerűsítői a szegény egyház eszméjét régtől fogva hirdető ferences szerzetesek és a külföldi egyetemekről, mindenekelőtt Wittenbergből hazatérő katolikus papok, legfőbb patrónusai pedig az egyházi birtokok megszerzésére vágyó nagybirtokosok voltak. Az utóbbiak közé tartozott Nádasdy Tamás, 1554-től a királyság nádora, aki sárvári birtokán iskolát és nyomdát alapított, amelynek működtetését a Krakkóban és Wittenbergben tanult, s ott Erasmus eszméivel feltöltődött Sylvester Jánosra bízta. 1541-ben Sylvester tollából látott napvilágot az Újszövetség első magyar fordítása, amely egyben az első Magyarországon kiadott magyar nyelvű könyv volt, s ő fedezte fel azt is, hogy az addig barbárnak vélt magyar nyelv éppúgy rendelkezik grammatikai szabályokkal,

mint más nyelvek. (III./7. kép) Ezzel többé-kevésbé egy időben számos más nyomtatvány is a magyar nyelvű írott kultúra terjedését jelezte. Közéjük tartoztak Szkhárosi Horvát András 1540-es és Sztárai Mihály 1550-es években kiadott vitairatai a reformáció mellett és a katolikus egyház ellen, valamint Bencédi Székely István protestáns szellemű világtörténete (*Chronica ez Világnak jeles dolgairól*, 1559). Mint minden akkori hasonló műben, az emberiség története ebben is Ádámmal és Évával kezdődött, amit a szerző egészen 1558-ig követett nyomon. Ehhez csatlakozott az utolsó ítélet ugyancsak szokásos prognózisa, amit a keresztény Európa és az Oszmán Birodalom végső összecsapásának a keretében képzelt el. A magyar nyelvű kultúra terjesztésében kiemelkedő szerepet játszott az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás megjelenése 1590-ben, amely Károli Gáspár gönci lelkész és két-három ismeretlen segítőjének az érdeme. A megjelenési helyéről Vizsolyi Bibliának nevezett munka első kiadása 7–800 példányban jelent meg. 1608-ban azonban már újra kiadták, s ezt követően napjainkig még mintegy háromszázszor nyomták újra. A magyar irodalmi nyelvhasználat normáinak kialakulására ezáltal – a bibliaértelmezésekhez és a hitvitázó irodalomhoz hasonlóan – igen jelentős hatást gyakorolt. (III./8. kép)

Az erdélyi százszokot elsősorban a bécsi egyetemen, majd Baselben tanult brassói iskolamester, Johannes Honterus nyerte meg Luther tanainak. Honterus számos német nyelvű művében foglalkozott a régi és az új hitelvekkel, és könyveinek jó részét 1539-ben alapított saját nyomdájában adta ki. Teológiai munkái és sikeres egyházszerzői tevékenysége okán Luther az új vallás magyarországi apostolának (*evangelista in Hungaria*) nevezte. A kolozsvári polgárság körében Kaspar Helth, azaz Heltai Gáspár fejtett ki hasonló tevékenységet. Wittenbergi tanulmányai után, ahol Luthert is megismerte, Heltai evangélikus lelkész lett Kolozsváron, 1550-ben nyomdát alapított, megtanult magyarul és 1575-ben kiadta *Chronica az Magyaroknak dolgairól...* című színes, helyenként kifejezetten szépirodalmi értékű történelemkönyvét. Főleg Bonfinire támaszkodva ebben a mohácsi csatavesztésig ismertette a magyar történelmet. A tipikus protestáns felfogás szerint a pápa nála is az ördög szolgájaként jelent meg, aki a magyar uralkodókat – Szent Istvántól Zsigmondig – rossz irányba befolyásolta. Lelkesedni Mátyás királyért lelkesedett, akinek elsősorban város- és parasztvéd politikáját helyezte. Mátyás ellenpontjaként Szapolyai Jánost mutatta be, aki 1514-ben leverte a paraszthadakat, majd Mohács után lepaktált az Antikrisztussal. Az emberi cselekedetek valódi motívumai Heltait nem érdekelték; a történelem számára még az isteni gondviselés példatára és a protestáns nézőpont igazolására felhasználható propagandaanyag volt. (III./9. kép)

A magyar és német nyelvű könyvek mellett 1544-ben megjelent az első román nyelvű kiadvány is: egy lutheránus káté. Ezt Erdély első nyomdájában, az 1529-ben létesített szebeniben készítették a románság körében 1860-ig használatos cirill betűkkel.

A 16. században magyarországi területen létesített mintegy húsz nyomdát – az 1577-ben felállított nagyszombati kivételével – protestáns felekezetű lelkészek, literátorok és mecénásaik működtették. Ezekből 1600-ig összesen 894 nyomtatvány került ki, amelyek mintegy 60%-a teológiai, illetve vallási kérdésekkel foglalkozott többnyire magyar vagy német, ritkábban latin nyelven. Ezek a nagyrészt már anyanyelvű nyomtatványok is hozzájárultak ahhoz, hogy a 16. század végére az ország lakosságának túlnyomó többsége, mintegy 80–90%-a protestáns hitelveket követett. A protestánsok több mint fele a református, mintegy negyede az evangélikus és kis része az unitárius egyházhoz tartozott. A katolikus hitűekből csak itt-ott maradt meg egy-egy sziget. Erdélyben ilyen volt például a központoktól távoli hegyes-völgyes Székelyföld keleti része. A vallásváltás az egyházi javak nagyfokú újraelosztásával járt együtt: a templomok a hitújítók, az egyházi uradalmak a világi földbirtokosok kezére kerültek.

A lutheranizmus elsősorban az erdélyi és a szepességi szászok körében, a felvidéki bányavárosokban és Kassán, Nyugat-Magyarországon, valamint a Temesközben terjedt el. A zömmel magyarok lakta mezővárosok gazdálkodói, tőzsérei és iparosai számára a lutheranizmus „német vallásnak” tűnt, ezért az Alföldön és részben a Dunántúlon is Kálvin tanai váltak népszerűbbé. A kálvinizmus szellemi központjai közül Debrecen emelkedett ki, amelyet ezért „kálvinista Rómának” is neveztek. A két nagy protestáns felekezet mellett Erdélyben és a Partiumban a Szentháromság dogmájának irracionálisát és tarthatatlanságát hirdető antitrinitárius, más néven unitárius tanok is gyökeret eresztettek. Bár ezeket a lutheránusok és a kálvinisták is élesen támadták, elterjedésüket nem tudták megakadályozni. A protestánsok és a katolikusok, valamint az egyes protestáns felekezetek között eleinte Erdélyben is éles viták zajlottak, és az 1568-as tordai országgyűlés határozata, amelyet a vallási türelem és a lelkiismereti szabadság párhát ritkító dokumentumaként szokás idézni, valójában csak a lutheránus és a kálvinista prédikátorok szabad igehirdetését mondta ki. A tolerancia ekkor még sem az unitáriusokra, sem a katolikusokra nem vonatkozott, sőt a katolikus papokat és a jezsuita szerzeteseket időnként kifejezetten üldözték. Igaz viszont, hogy a későbbiekben ez a megkülönböztetés enyhült, és az 1595-ös gyulafehérvári országgyűlés elvileg egyenjogúsította a katolikus és a három protestáns felekezetet. Ezek ettől kezdve egyenlő jogokkal rendelkező ún. bevett vallásnak minősültek. Bár az ortodoxia, amelyhez a románság túlnyomó többsége tartozott, nem minősült bevett vallásnak, üldöztetésben nekik sem volt részük, sőt a katolikus valláson maradt Báthory Istvántól 1574-ben megkapták a püspökválasztás jogát. A görögkeleti papok és a két püspökségbe szervezett ortodox egyházközségek Erdélyben ezt követően zavartalanul működhettek. Az Erdélyi Fejedelemség a 16. század végére így

*A protestáns
felekezetek*

mégiscsak a vallási béke Európában csaknem egyedülálló szigetévé tudott válni.²¹

Az egyes vallások hittételei közötti különbségekkel az egyszerű emberek természetesen nem voltak tisztában. Ők egyszerűen csak úsztak az árral, és az éppen leghitelesebbnek és legmeggyőzőbbnek tűnő prédikátort követték. Különösképpen ez jellemezte a városoktól távoli falvakban és pusztákon élő iskolázatlan embereket, akik egyáltalán nem tudtak eligazodni a felekezeti vitákban, s persze mély hitéletet sem éltek. A bírósági iratok megőrizték, hogy amikor az egyik ilyen egyszerű embert – egy juhászt – a vallásáról kérdezték, az a következő öntudatos választ adta: „Igaz református katolikus vagyok!”²² És természetesen eleven maradt az ördögökben és démonokban, valamint a varázslásban és a boszorkányságban való hit is.

*A protestáns iskolák
és Comenius*

A reformáció terjedése maga után vonta, hogy a török által meg nem szállt városok addig katolikus iskoláinak túlnyomó többsége a protestáns felekezetek kezébe került. Az ország felekezeti megoszlásának megfelelően a reformátusok leghíresebb oktatási intézményei, melyeket kollégiumoknak neveztek, Sárospatakon, Debrecenben, Pápán és a nagyobb erdélyi városokban jöttek létre. Az 1650-es években Sárospatakon tanított a morva származású Johann Amos Comenius, aki először foglalta rendszerbe korának pedagógiai és didaktikai elveit, valamint a diákság viselkedési szabályait. Képekkel gazdagon illusztrált latin, magyar és német nyelvű munkája (*Orbis pictus*, 1659), amelyben korának ismereteit foglalta össze a világról és az emberről a kisgyermek számára, hosszú időn át a világ egyik legkedveltebb tankönyve volt. Comenius korát jóval megelőzve felemelte szavát a közoktatás általánossá tétele érdekében is. „Nemcsak a gazdag és nemes emberek gyermekeit kell iskoláztatni – hangoztatta –, hanem a nemeseket, jobbágyokat, gazdagokat és szegényeket, fiúkat és lányokat, városban és községben, falun vagy tanyákon egyaránt.”²³ A lutheránusok hasonló szellemű és színvonalú háromtagozatos iskolái, melyeket líceumoknak hívtak, Brassóban, Nagyszébenben és Pozsonyban szerveződtek meg. Ezek mellett jó hírnévnek örvendett a bölcséletet és teológiát is oktató eperjesi akadémia, amelynek rektora, Johann Bayer 1660-as években megjelent latin nyelvű munkáiban elsőként ismertette Magyarországon Francis Bacon tanait, hangsúlyozva a kísérletezés, a megfigyelés és az induktív

²¹ Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön”. Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században. In Balázs Mihály: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó, 11–36.

²² Takács Sándor: Az alföldi pásztorokról. In uő: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1961, Gondolat Kiadó, 34.

²³ Comenius Ámos János *Nagy oktatástana*. Budapest, 1953, Akadémiai Kiadó, 194.

módszer fontosságát. Az unitáriusok egyetlen kollégiumának 1568-tól Kolozsvár adott otthont.

Mindhárom protestáns felekezet törekedett rá, hogy a két- vagy háromtagozatos, vagyis 7–10 évfolyamos kollégiumok és líceumok mellett két-három éves népiskolákat is működtessenek a kisebb mezővárosokban és a nagyobb falvakban. Mivel nagyon korán be kellett kapcsolódniuk a családi munkába, a kisgyerekek nem az egész évet, hanem lényegében csak a teleket töltötték iskolapadban. E néhány hónap alatt megtanulták a miatyánkot, a hiszekegyet, a tízparancsolatot, a kis katekizmust és a fontosabb egyházi énekeket, valamint a magyar ábécé betűinek felismerését és esetleg összeolvasását. Az írás tudományát azonban csak nagyon kevesen sajátították el, ami nem is csoda, hiszen tanáraik – lelkészek, kántorok, rokkant katonák, elcsapott diákok, vándorló iparosok és igricek – olykor maguk is írástudatlanok voltak. A nagyobb városok kisiskoláiban, ahol latinra és számtanra is tanították a gyerekeket, a színvonal valamivel magasabb volt. Komolyabb latin és egyéb – retorikai, zenei és aritmetikai – ismeretekre csak a kollégiumok és líceumok középső és felső tagozatain lehetett szert tenni.

Az oktatás-nevelés egyik legfontosabb célja minden szinten a vallásosság elmélyítése volt. Ennek megfelelően a tanítás valamennyi iskolában imádkozással és zsoltárok éneklésével kezdődött, és azzal is fejeződött be. Emellett rendszeresen tanulmányozták a Szentírást, és napi gyakorisággal jártak templomba.

A királyi Magyarországon sohasem alakult ki olyan fokú vallási tolerancia, mint az etnikailag heterogén és hosszú önkormányzati hagyománnyal rendelkező Erdélyben. Ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy Ferdinánd vagy Miksa féktelenül üldözték volna a protestánsokat. Ferdinánd, aki az 1555-ös augsburgi vallásbékét tető alá hozta, olyan reformbarát álláspontot képviselt, amely a trentói zsinat (1545–63) határozataival szemben engedélyezte volna a papi házasságot és a két szín alatti áldozást. Ezzel is magyarázható, hogy az 1561-es esztergomi tartományi zsinaton megjelent 119 katolikus pap közül 62 nő volt, és 44 két szín alatt áldoztatott. Az előkelőbb családok – jelentette Oláh Miklós érsek Trentóba – büszkéek rá, ha lányukat egy pap veszi feleségül. Ferdinánd utóda, Miksa kifejezetten rokon-szenvezett a lutheránus tanokkal, s csak atyja kérésének engedelmeskedve maradt meg a katolikus hitben és a pápasághoz szorosan kötődő német-római császári cím elnyerése felé vezető úton. A kálvinizmustól viszont viszolygott, az unitárius nézetek ellen pedig kifejezetten küzdött.

*A katolikus egyház
és iskolái*

A katolikus egyház befolyásának visszaszerzését célzó ellenreformáció a Habsburg Monarchiában a 16. század közepén indult, és a század utolsó harmadában vett nagyobb lendületet. Az 1560-as nagyszombati zsinat elrendelte, hogy minden plébános, illetve minden plébánia kántortanítója köteles a hozzá tartozó hívek kisgyermekait vallási és erkölcsi ismeretekre, éneklésre, valamint a tovább

tanulni vágyó fiúkat olvasásra és írásra tanítani. Ezekre a kisiskolákra épült az öt- vagy hatosztályos gimnáziumok rendszere, amelyet a Nagyszombatban 1561-ben letelepített jezsuiták honosítottak meg. A gimnáziumok törzsanyaga a latin nyelvre alapozott klasszikus műveltség volt, amit intenzív hitoktatással párosítottak. A következő század végén összesen 16 ilyen egységes tantervek szerint és ugyanazokból a tankönyvekből tanító gimnázium működött a királyság és Erdély területén.

A katolikus felsőpapsággal karöltve a jezsuiták törekedtek arra is, hogy a középfokú gimnáziumok mellett a katolikus szellemű felsőoktatás bázisát is megteremtsék. E céltól vezérelve Báthory István erdélyi fejedelem támogatásával 1581-ben Kolozsváron egyetemet alapítottak. Ennek bölcséleti fakultásán két, az erre épülő teológiai fakultásán pedig négy évig tanultak a diákok. Emellett Budán és Győrött is létrejött olyan főiskolai szintű akadémia, amelyen bölcséletet és teológiát oktattak. Igazán meggyökeresedni, és igazi univerzitássá válni azonban egyik intézmény sem tudott. A kolozsvári egyetem azért, mert Báthory Istvánt Erdélyben többnyire protestáns fejedelmek követték, és ettől nem függetlenül a jezsuitákat 1603-ban ismét kiutasították a fejedelemségből. A budai és győri akadémiák pedig a török megszállás, illetve fenyegetettség miatt.

Az olykor megfeneklett intézményalapítások ellenére a 17. század végére „mindkét magyar hazában” széles körű és gazdag iskolahálózat alakult ki. Ennek köszönhetően az alsóbb néprétegekből származó gyermekek egyre nagyobb tömegei sajátíthatták el az elemi műveltség alapjait, miközben a közép- és felsőfokú tanulmányok folytatásának lehetőségei is érdemben bővültek.

*Erőszakos
rekatolizáció*

Elődeitől, Ferdinándtól és Miksától eltérően II. Rudolf (1576–1608) minden téren támogatta az ellenreformációt. Ez számos erőszakos fellépést is maga után vont. Ezek közé tartozott, hogy az uralkodó főkegyúri jogára hivatkozva a felső-magyarországi és kassai főkapitány, az olasz Belgiojoso gróf 1604 januárjában katonai erőszakot alkalmazva „rekatolizálta” az evangélikusok legnagyobb magyarországi templomát, a kassai dómot, sőt magánháznál is megtiltotta protestáns istentiszteletek tartását. A magyar rendek a márciusban kezdődő országgyűlésen próbáltak tiltakozni, ám az udvar kitért a vallási ügyek tárgyalása elől, s hogy erre továbbra se kerülhessen sor, törvénytelenséghez folyamodott. Az országgyűlés által elfogadott 21 törvénycikkhez Rudolf parancsára hozzáillesztettek egy huszonkettediket, amely megerősítette a korábbi protestánsellenes intézkedéseket, és kimondta, hogy vallási kérdéseket a továbbiakban nem lehet az országgyűlések napirendjére tűzni. Az északkeleti vármegyék nemessége felháborodottan tiltakozott, a szepességi városok polgársága pedig fegyverrel kergette el a régi templomaik visszafoglalására érkező katolikusokat.

Az erőszakos rekatolizáció mellett Rudolf a magyar földbirtokosok ellen indított felségsértési perekkel és erőszakos birtokfoglalásokkal is kihívta maga el-

len a nemesség haragját. A bonyolult jogértelmezési eljárásokkal igazolni kívánt elmarasztaló ítéletek mögött lényegében véve a tizenöt éves háborúban kiürült államkincstár feltöltésének és az uralkodói abszolútizmus erősítésének a szándéka állt a nemesség anyagi és politikai kiváltságainak a rovására. Ezek közül a koncepciók elemeket is tartalmazó eljárások közül különösen nagy visszhangot váltott ki az egyébként Habsburg-párti Illésházy István főlovászmester és trencsényi főispán elleni per, amely 1603 tavaszán fej- és jószágvesztést kimondó ítélettel zárult. Illésházy váltott lovakon lengyelországi rokonaihoz menekült, ám birtokait a kamara lefoglalta. Hasonló eljárás indult Felső-Magyarország két másik tekintélyes és gazdag főura, Homonnai Drugeth Bálint és Rákóczi Zsigmond ellen is.

Basta Erdély-dúlása mellett ezek a perek és az erőszakos rekatolizáció indította a református Bocskai Istvánt, egykori bihari főispánt és váradi főkapitányt, Báthory Zsigmond fejedelem nagybátyját arra, *A Bocskai-felkelés* hogy addigi Habsburg-barát politikájával szakítva maga is a törökorientáció útjára lépjen. 1604 tavaszán a Porta jóváhagyását kérte az erdélyi fejedelmi cím megszerzéséhez, amire a török oltalma alá menekült erdélyi magyarok, elsősorban Bethlen Gábor támogatásával augusztusban ígéretet is kapott. Eközben maga is konfliktusba keveredett Belgiojosóval, aki erőszakkal tört bihari birtokaira és váraira. Miután bizonyos jelekből arra következtetett, hogy Belgiojosó a letartóztatására készül, Bocskai döntött: nem menekült külföldre, és nem sietett az udvarba bűnbocsánatért, hanem 1604 októberében – „Magunk és az egész magyar nemzetségnek, életének és az mellett reliigiójának, szabadságának és javainak megtartása” végett²⁴ – kibontotta az első magyar Habsburg-ellenes rendi felkelés zászlaját.

A partiumi – zömmel protestáns – nemesekre, végvári katonákra, városi polgárookra és nem utolsósorban a rosszul fizetett és a császáriaktól mellé pártoló hajdúkra támaszkodva Bocskai szétverte Belgiojosó hadait, és néhány hónap alatt egész Erdélyt és Felső-Magyarországot ellenőrzése alá vonta. Csapatai 1605-ben már a Dunántúlon portyáztak, sőt Alsó-Ausztriába, Morvaországba és Sziléziába is be-betörték. Támadásba lendült a török is, amely a császári-királyi kézen lévő várak közül visszafoglalta Esztergomot. A bécsi politikával szembeni ellenérzések oly nagyok és a felkelők sikerei oly meggyőzőek voltak, hogy Bocskai Istvánt nemcsak az erdélyi rendek, hanem a magyarországiak is fejedelmüké választották. Előbbire 1605. február 21-én került sor Marosszereván, utóbbira 1605. április 20-án Szerencsen. A Rudolf által összehívott 1605. januári pozsonyi országgyűlésen viszont csak öt megye küldöttei jelentek meg.

²⁴ Sinkovics István szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. 1526–1790.* Budapest, 1968, Tankönyvkiadó, 275. i. m.

A Kassán berendezkedő Bocskaiban felmerült Erdély és a királyság egyesítése egy a töröktől függő, ám belsőleg autonóm állam keretei között. (III./10/a–b. kép) Erre utal, hogy még a szerencsi országgyűlés előtt királyi koronát kért a szultántól. Bár a Porta céljainak leginkább a megosztottság állandósítása, sőt növelése felelt meg, a Habsburgok gyengítése érdekében és állandó adófizetés terhe mellett teljesítették Bocskai kérését. A díszes koronát és a vele járó királyi megbízatást Lala Mohamed nagyvezér nyújtotta át neki 1605 novemberében. Bocskai átvette a koronát, ám azt nem viselte, és továbbra sem királynak, hanem fejedelemnek címezte magát. Visszafogottságának részben az lehetett az oka, hogy erre az időre kiderült: a Porta ugyan szívesen segíti a Habsburgok elleni harcában, ám eközben a Hódoltság határainak kiterjesztésére törekszik, sőt végül akár egész Magyarországot bekebelezheti. Az elfoglalt Esztergomot például eszébe sem jutott a koronával együtt átadni neki, sőt jelezte, hogy a magyarok által elfoglalt többi erősségre is igényt tart. Másrészt a hadiszerencse is megfordulni látszott: a Dunántúlon ellentámadásba lendültek a császáriak, miközben a felkelők táborán belül kiéleződött az ellentét a birtokaikat féltő nemesek és az élelmiszerért és takarmányért azokat fosztogató zabolátlan hajdúk között. Ehhez járult, hogy a német nyelvterületen róla kialakult negatív képet (törökbarátság) sem tudta kellően ellensúlyozni.

A bécsi béke

Mindezeket mérlegelve 1606. június 23-án Bocskai előnyös békét kötött Rudolf-fal. Az egyezés eltörölte az 1604. évi 22. törvénycikket, és kimondta, hogy a nemesek, a szabad királyi városok polgárai és a végvári vitézek szabadon, ám a katolikusok sérelme nélkül gyakorolhatják vallásukat, az egymástól elvett templomokat pedig vissza kell szolgáltatni. Az udvar ígéretet tett a rendi önkormányzat helyreállítására, a fél évszázada üres nádori poszt és a magyarországi tisztségek magyarokkal való betöltésére vallási hovatartozásukra való tekintet nélkül, továbbá szavatolta a felkelők sértetlenségét. A császári-királyi hadak erdélyi pusztításainak kárpótlásaképpen Bocskai haláláig Erdélyhez csatolták Ugocsa, Bereg és Szatmár vármegyét, és elismerték őt „birodalmi és erdélyi fejedelemnek, székelyek ispánjának és a magyarországi részek urának”. Nagy jelentőséggel bírt, hogy Erdély és a Részek önállóságát az udvar a Bocskai halála utáni időkre is elfogadta, s ezzel lemondott arról a váradi béke óta újra és újra megfogalmazott céljáról, hogy a fejedelemséget beolvassza a Monarchiába. Bocskai szemében ez volt az elért vívmányok legfőbb záloga.

A hosszan elnyúló béketárgyalások alatt Bocskai sikeresen törekedett a felkelők közötti ellentétek elsimítására. A pásztorokból, marhahajcsárokból, szökött jobbágyokból és végvári katonákból álló hajdúi közül 1605 végén mintegy tízezret kollektív nemességgel ruházott fel, és letelepítette őket saját szabolcsi és bihari birtokaira. Ezek a földhöz és nemességhez jutott szabad katonaparasztok, akiknek a státusa leginkább a szabad székelyekéhez hasonlított, sem nem adóz-

tak, sem nem robotoltak, aminek fejében fegyveres szolgálatra kötelezték magukat az erdélyi fejedelmek oldalán.

Mindezeken túlmenően a bécsi békében a felek kötelezettséget vállaltak arra is, hogy törekedni fognak a nagy pusztításokkal járó háború befejezésére, vagyis a törökkel kötendő békére. Bocskai közvetítésével erre 1606. november 11-én került sor Esztergom és Komárom között, a Zsitva folyó és a Duna találkozásánál. A három fél megbízottai ebben rögzítették a Hódoltság új határvonalát, széles körű fogolycserét határoztak el, és húsz évre szóló békét kötöttek. Megegyeztek, hogy ezen idő alatt új várakat építeni, várakat elfoglalni és rabokat ejteni a másik fél felségterületén tilos. A zsitvatoroki békében a szultán először ismerte el a német-római császárt vele azonos rangú uralkodónak, és 200 ezer forintos egyszeri „ajándék” fejében lemondott a Habsburg Monarchia 1547 óta fizetett évi 30 ezer forintos adójáról.

A zsitvatoroki béke

Bocskai István nem sokkal élte túl a békekötéseket. 1606. december 29-én hunyt el Kassán, három nappal 50. születésnapja előtt. Bár nagyon rövid ideig uralkodott, katonai győzelmeivel, diplomáciai sikereivel és politikai tisztánlátásával a legnagyobb magyar államférfiak közé emelkedett. Magyar nyelvű végrendeletében utódait arra intette, hogy „Valameddig pedig a' Magyar Korona ott fen nálunknál erősebb nemzetségnél, a' németnél léssen, és a' Magyar Királyság is a' németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fen-tartani, mert nékik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a' Magyar Korona Magyar országban magyar kézhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intyük, nem hogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéllyék tehetségek szerént, és egyenlő értelemből azon Korona alá a' régi mód szerint adják magokat.”²⁵ Útmutatását nemcsak az elkövetkezendő évek erdélyi politikusaiknak java, hanem a királyság magyar vezetői közül is többen magukévá tették. A protestantizmus védelmében játszott szerepét pedig egész Európa elismerte: szobra a reformáció 1909 és 1917 között felállított genfi emlékművének panteonjában – egyedüli magyarként – közvetlenül Oliver Cromwellé mellett és Kálvinéhoz közel található.

Bocskai végrendelete

Bocskai utóda Erdély élén előbb az idős Rákóczi Zsigmond (1607–1608), majd annak halála után az új királlyal, II. Mátyással (1608–1619) szövetségre lépett fiatal Báthory Gábor (1608–1613) lett. Négyéves uralkodása alatt Báthory akit csak lehetett ellenségévé tett, s amikor a török és tatár hadak támogatásával Bethlen Gábor ismét benyomult Erdélybe, menekülésre kellett fognia. Menekülés közben saját hajdúi végeztek vele Váradon.

²⁵ Uo. 376.

*Bethlen Gábor
rendet teremt*

Az új fejedelem, akinek az uralmát (1613–1629) törökbarátsága miatt a bécsi udvar vonakodott elismerni, energikus kézzel látott hozzá a belső állapotok konszolidálásához. A rendi országgyűléssel szemben erős fejedelmi hatalmat épített ki, s a háborgó szászokat és székelyeket egyaránt megbékítette. Több régi fejedelmi birtokot visszaszerzett, és más módon is növelte a kincstár bevételeit. A távolsági áruforgalom fellendítése érdekében görög, rác és zsidó kereskedőket hívott az országba, miközben a legkeresettebb cikkek – réz, só, bőr, viasz – forgalmát a kincstárnak tartotta fenn. a posztótermékekre pedig elővásárlási jogot vezetett be. Becslések szerint az állami bevételek rövidesen meghaladták az évi 500 ezer forintot, s az országgyűlés már 1619-ben úgy találta, hogy „Istennek kegyelméből az országban bőség vagyon”.²⁶ (III./11/a. kép)

*Hadjáratai Bécs és a
Katolikus Liga ellen*

Gazdasági erejére és társadalmi hátterére támaszkodva a fejedelem néhány év múltán aktív külpolitikába kezdett. A Porta engedélyével 1619-ben beavatkozott a cseh rendek Habsburg-ellenes felkelésébe, amely ismeretes módon a harmincéves háború elindítója lett. Hajdúkból, végvári katonákból és székelyekből álló mintegy 20 ezer fős seregével szinte diadalmenetben vonult át a mellé állt Felső-Magyarországon. Előbb Kassa, Érsekújvár és Nagyszombat hódolt meg előtte, majd a nádor által védett Pozsony is kapitulált. A cseh-morva hadakkal együttműködve november végén körülzárta Bécsset, ahová a császári seregek maradéka szorult.

Nagy nemzetközi figyelmet kiváltó győzelmei hatása alatt a magyar rendek 1620. augusztus 25-én a beszercebányai országos gyűlésen Bethlent Magyarország királyává választották. Bocskaihoz hasonlóan benne is felmerült a magyar országrészek egyesítésének lehetősége. A Porta ellentmondásos üzenetei és álságos magatartása – a császári erők lekötöttségét a budai pasa Vác elfoglalására használta fel – azonban őt is óvatosságra intették. Így bár a magyar királyi koronát Pozsonyban megszerezte, megkoronázásától eltekintett. A Katolikus Liga 1620. november 8-ai fehérhegyi győzelme és a cseh rendek veresége után inkább kompromisszumra törekedett. A Mátyás örökébe lépő II. Ferdinánd (1619–1637) megbízottaival folytatott tárgyalások eredményeként a békeokmányt 1621. december 31-én írták alá Nikolsburgban. Bethlen lemondott a királyi címről, és visszaszolgáltatta Ferdinándnak a magyar koronát a többi felségjelvénnel együtt. Átadta nyugat-dunántúli hódításait is. Megtarthatott azonban hét felső-magyarországi vármegyét, melyek határai a Somoskő–Kassa–Sztropkó vonalig terjedtek, továbbá Munkács, Tokaj és Ecsed uradalmait magánbirtokként. Emellett megkapta Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket a velük járó német birodalmi hercegi címmel együtt. A Bethlennel harcolók és a mellé állt

²⁶ Makkai Ernő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Kolozsvár, 1914, Stief Jenő és Társa, 53.

nemesek kivétel nélkül amnesztiában részesültek, s vallási téren az 1606-os bécsi béke méltányos előírásai maradtak érvényben. A fejedelemséghez került magyarországi végvárok fenntartására Ferdinánd vállalta évi 50 ezer forint folyósítását Bethlennek, sőt azt is, hogy török támadás esetén haddal fogja segíteni.

Összevetve a fehérhegyi csatát követő csehországi pacifikációval, amelynek során a felkelés 24 vezetőjét kivégezték és résztvevőit birtokelkobzással sújtották, a nikolsburgi béke magyar szempontból kifejezetten előnyösnek tekinthető. Bethlent azonban, akinek nagy álma a Magyar Királyság és Erdély egyesítése volt, nem elégítette ki. A protestáns fejedelmek oldalán a következő években ezért még kétszer – 1623-ban és 1626-ban – vezetett hadjáratot a Habsburgok ellen. Átütő győzelmeket azonban többé nem ért el, így a nikolsburginál jobb békefeltételeket nem sikerült kiharcolnia.

Elhúzódó hadjáratai és azok tetemes költségei Bethlent nem akadályozták abban, hogy Erdélyt ismét felvirágoztassa. A gyulafehérvári fejedelmi palotát, amely trónra lépésekor romokban hevert, néhány év alatt nemcsak helyreállította, hanem még növelte is fényét. A pártázatos reneszánsz stílusban újjávarázsolt épület tágas termeinek falait szebbnél szebb kárpitok és aranyozott bőrok borították; a nap sugarai színes üveglablakokon keresztül hatoltak be a szobákba; a nagy termék kőpadlóját gazdagon díszített, keleties hangulatot árasztó szőnyegek borították, a víz pedig kiépített vezetékekben érkezett a környező hegyekből. Gyulafehérvár mellett megszépült az alvinci kastély, a vajdahunyadi vár és a dévai palota is. A fejedelem személyesen felügyelte Várad megerősítését, saját költségén építtette újjá Kolozsvár szabók céhe által védett, felrobbant bástyáját, s támogatta egy református templom építését Debrecenben az 1564-ben leégett gótikus bazilika helyén.

*Művelődés- és
egyházpolitikája*

A műveltség magasabb színvonalra emelése érdekében iskolákat alapított, nyomdát és könyvtárat hozott létre, s a tehetséges fiatalok kül- és belföldi tanulmányait ösztöndíjakkal segítette. Fejedelmi könyvtára, melyet a tatárok 1658-ban felégettek, a kortársak tudatában úgy élt, mint Mátyás király budai könyvtárának reinkarnációja. A kor színvonalának megfelelő felsőoktatási intézményt, a *Collegium Academicumot* Gyulafehérváron állította fel 1622 nyarán. Ez később átkerült Kolozsvárra, majd onnan Nagyenyedre, ahol 1662 óta ma is működik. E két intézménnyel és az ugyancsak Gyulafehérváron felállított nyomdával a protestáns szellemi élet legkeletibb központját hozta létre. A halála után róla elnevezett akadémia falai közül olyan tudósok és literátorok kerültek ki, mint Apáczai Csere János, aki 1653-ban megjelent művében (*Magyar Encyclopaedia*) magyar nyelven először foglalta rendszerbe korának Descartes szellemében előadott tudományos ismereteit. Emellett szorgalmazta az anyanyelvű oktatás elterjesztését, és korát messze megelőzve hirdette: a zsarnok uralkodónak

„akármely közember is ellene állhat, és csak módját ejthesse, szabad megölni”.²⁷ Szintén itt diákoskodott Misztótfalusi Kis Miklós, egész Európában megbecsült nyomdász és betűmetsző, aki 1684-ben 3500 példányban adta ki újra könnyen kezelhető kis alakban Károli Gáspár bibliafordítását, és akinek antikva betűit még ma is használják a nyomdászatban.

Egyházpolitikai téren Bethlen az évtizedes hagyományokkal rendelkező toleranciát érvényesítette. Elsősorban természetesen saját felekezetét támogatta, de jóindulattal viszonyult a többihez is. A korábban kitiltott jezsuitákat például visszaengedte Kolozsvárra, a templomok elosztásánál méltányosságra törekedett, s az 1601-ben elűzött katolikus püspök helyettesítése érdekében támogatta egy vikárius berendezkedését. A gyulafehérvári ortodox román püspökség működését különböző adományokkal segítette. Ortodox papneveldeket állított fel, a szerzeteseknek földet és épületet juttatott, s finanszírozta a Biblia románra fordítását. A tolerancia a bevándorló és letelepedni kívánó zsidókra is vonatkozott. 1623-ban eltörölte az akkor még egész Európában kötelező megkülönböztető öltözet viselését, és az ő számukra is biztosította vallásuk szabad gyakorlását.

Korát megelőzően rendhagyónak számított, hogy nemcsak megengedte, hanem kifejezetten támogatta tehetséges jobbágyfiúk taníttatását. Uralkodásának 16 éve alatt hozzávetőleg mintegy 1000 erdélyi fiatal fordult meg az európai országok élvonalbeli egyetemein. Közéjük tartozott Bojti Veres Gáspár, Bethlen udvari történetírója és Geleji Katona István, a gyulafehérvári főiskola igazgatója. Bethlen udvari papja és 1633-tól az erdélyi reformátusok püspöke. Támogatottjai közé tartozott a közrendű székely családból származó Szenczi Molnár Albert is, akinek az első rendszeres magyar nyelvtant köszönhetjük.

Konszenzusra törekvő és a rendi különbségeket mérséklő társadalompolitikájával, toleráns egyházpolitikájával és távlatos művelődéspolitikájával Bethlen a 18. századi felvilágosult abszolutizmus uralkodóit előlegezte. Tevékenységével jelentősen hozzájárult a magyar nyelvű kultúra intézményi hátterének megteremtéséhez, s ezzel az egyetemes magyar művelődéstörténet nagyjai közé is beírta nevét. Bár külpolitikai vállalkozásai csak részleges sikerrel jártak, országának nemzetközi tekintélye, amelyben uralkodásának 16 éve alatt béke honolt, nőtt. Céljai elérése érdekében eszközökben nemigen válogatott. Uralmának legfőbb biztosítéka a Porta jóindulata, cselekedeteinek vezérlő elve pedig – számos kortársához hasonlóan – a mindent felülíró államérdek volt. A kor uralkodóira és főembereire jellemző szenvedélyeknek nem hódolt, az államvezetés minden érdeklődését kielégítette, és egész életét betöltötte. Eredményekben bővelkedő uralkodását számos magyar író örökölte meg, köztük Móricz Zsig-

²⁷ Idézi Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó, 336.

mond erdélyi trilógiájában (*Tündérkert*, 1921; *A nagy fejedelem*, 1927; *A nap árnyéka*, 1934).

Végrendeletében Bethlen Bocskaihoz hasonlóan utat kívánt mutatni népének. Legfontosabb tanácsa a törökkel való jó viszony fenntartása volt. Az elmúlt évtizedek történéseinek mérlegét úgy vonta meg, hogy a „német nemzettől”, mely folyvást azon „mesterkedett”, hogy „nemzetünket elfogyaszthassa, kegyetlen halálnak nemével megölhesse, országunkat a földdel egyenessé tegye”, semmi jó sem várható. A „török nemzet” viszont, melyet az Úristen rendelt „nemzetünk” „paisul való oltalmára”, János király óta mindig védelmünkre kelt. Ezért „Az én tetszésem és tanácsom az én hazámhoz – írta – ez: hogy valamíg egyéb nem lehet benne, a török nemzettel való egyességet szenvedhető károkkal is megtartsák, tőle el ne szakadjanak, hanem minden úton-módon kedvét keressék”. Az általa kiharcolt feltételek alapján a német császárral szemben ugyancsak a békés kapcsolatok fenntartását javasolta. Ha a Habsburgok betartják vállalt kötelezettségeiket, akkor – írta – „okot, causát a békesség felbontására ne adjanak, sőt [...] mint keresztyén emberek igyekezzenek öfelségéhez sincerus affectussal lenni”.²⁸

*Politikai
végrendelete*

49 éves korában, 1629. november 15-én hunyt el. A kálvini predesztináció elvét valló hithű reformátusként utolsó perceiben két sort vetett papírra: „Ha isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki nincsen, bizonyára nincsen.”²⁹ Ércbe öntött alakja 1948 óta Bocskai István szobra mellett áll a magyar történelem nagyjait ábrázoló Millenniumi Emlékmű jobb szárnyán.

Az Erdélyi Fejedelemségben meghonosodott vallási sokszínűséggel és toleranciával szemben a Magyar Királyság területén a 16. század elején is folytatódott a rekatolizáció. Eszközei azonban lényegesen megváltoztak. A Rudolf korára jellemző erőszakos térítést felváltotta a szellemi fegyverekkel vívott harc, amelynek élén Pázmány Péter küzdött szóval és írással. (*III./11/b. kép*) Pázmány maga is reformátusnak született, s csak kamaszként katolizált. Ezután belépett a jezsuita rendbe, Krakóban, Bécsben és Rómában tanult, majd 1597-től a grazi jezsuita egyetemen tanított bölcséletet. Vitairataiban, melyeket ő is magyarul írt, élesen szembefordult a protestáns prédikátorokkal. Míg utóbbiak, például Magyarai István sárvári lutheránus lelkész a „foltos pápista hit” követőit, vagyis a „faragott képekhez” imádkozó katolikusokat tették felelőssé az ország romlásáért (*Az országokban való sok romlásoknak okairól*, 1602), a vele vitázó Pázmány 1603-as *Feleletében* az „eretnység”, a „lutherség” és a „hitben való tévelygés” váltak minden rossz okaivá. Fő műve,

*A katolikus megújulás
és Pázmány Péter*

²⁸ Bethlen Gábor végrendeletét több szöveggyűjtemény, illetve dokumentumválogatás közli. Pl. Sinkovics István szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, i. m. 483–493.

²⁹ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor életrajza*. Pozsony, 1885. Stampfel Károly, 26.

az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* 1613-ban jelent meg. Térítő munkája során elsősorban a főúri családok megnyerésére törekedett, mivel a jobbágyság, bár az 1606-os bécsi béke a mezővárosok és a falvak lakói számára is biztosította a szabad vallásválasztást, az esetek többségében urukat követték.

1616-tól 1637-es haláláig Pázmány esztergomi érsekként a magyarországi katolikus egyház élén állt. Ebben a minőségében a bécsi egyetemen papnevelő intézetet létesített, székhelyén, Nagyszombatban pedig 1635-ben egyetemet. Az addigi sikertelen próbálkozások után ebből alakult ki az első tartósan – lényegében a mai napig – működő magyar univerzitás. Kevésbé bizonyult sikeresnek az egri püspök által alapított kassai jezsuita egyetem, amely csak néhány évtizedig, 1682-től 1773-ig működött.

Pázmány támogatásával jelent meg 1626-ban az első teljes katolikus bibliafordítás Káldi György jezsuita szerzetes és pozsonyi iskolamester tollából. 1651-ben ehhez társult az első magyar nyelvű nyomtatott katolikus énekeskönyv (*Cantus catholici*), amelynek azóta Káldi bibliafordításával együtt számos kiadása jelent meg. A Bécsben, Nagyszombaton és másutt felállított papnevelő szemináriumok tucatjával bocsátották ki azokat a jól felkészült, híveik körében tartózkodó és rendszeresen prédikáló kispapokat, akik immár sikerrel vehették fel a versenyt protestáns vitapartnereikkel. Pázmány és 17. századi utódainak hittérítő tevékenysége, amely persze mindvégig a bécsi udvar hathatós támogatását élvezte, eredményes volt. A 17. század elején alig akadt néhány katolikus főúr az országrészen, a század közepén viszont négy, protestáns vallását megtartó família kivételével már valamennyien a katolikus egyházhoz tartoztak. Bár a városi polgárok és a jobbágyság körében a térítés nem volt ennyire sikeres, a Dunántúl és Felső-Magyarország nyugati és középső felének alapvetően katolikus jellege ekkor alakult ki. Erdély és a Tiszántúl nagy része viszont protestáns, főleg kálvinista maradt. Magyarországon tehát Angliától, a német fejedelemségektől és a skandináv országoktól eltérően nem jött létre protestáns nemzeti egyház, viszont a katolikus egyház sem tudta úgy megőrizni vagy visszaszerezni pozícióit, mint Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban és Lengyelországban. A magyarországi lakosság etnikai sokszínűsége ekkortól tehát markáns vallási megosztottsággal párosult.

A magyarországi katolicizmus megújítása mellett Pázmány az országot foglalkoztató nagy politikai dilemmákban is hallatta hangját. A nyugat-magyarországi főurak többségéhez hasonlóan ő is meggyőződéssel vallotta, hogy az ország javát szolgáló helyes politika számukra csakis a Habsburg-orientáció lehet.

Pázmány politikai krédója

„A magyarországi királynak – érvelt például az 1618-as országgyűlésen – olyannak kell lenni, aki az magáéból oltalmazhassa országunkat és keresztyén fejedelmek atyafiúságával oly erős legyen, hogy segítséget remélhessen, ha az török reánk rontana. Annakokáért, valaki

Csehországot, Morvával és Sléziával, és mellette Ausztriát Styriával és Carinthiával bírni fogja, úgy tetszik, hogy minékünk kintelen ahhoz fejünket hajtani. Mert [...] lehetetlen, hogy Magyarország erejével az két hatalmas fejedelemség között megmaradhasson, hanem avagy az pogány torkában köll esni, avagy az szomszéd körösztyényi fejedelem szárnya alatt köll megnyugodni.”³⁰ Helyzetértékeléséből logikusan következett, hogy a Bethlen Gábor által összehívott országgyűléseken Pázmány a katolikus főpapok többségéhez hasonlóan egyetlenegyszer sem jelent meg, a beszercebányai országgyűlés határozatait elutasította, s a fejedelmet számos alkalommal bírálta hadjárataiért, melyek elkerülhetetlenül vérontással és több ezer keresztény magyar halálával jártak. Az erdélyi fejedelemség önállóságát ugyanakkor maga is öröndetesnek és megörzendőnek tartotta, mert abban a királpárti magyar rendek támaszát és a magyar államiság megmaradásának zálogát látta az udvar abszolutista törekvéseivel szemben. „(...) nékünk elégséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császáruk előtt – tájékoztatta felfogásáról Bethlen követét 1627 végén –, de csak addig durál az az német előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl mindjárt contempusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen.” A követ emlékezete szerint ehhez hozzátette: „Átkozott ember volna ki titeket arra kízstetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten a kereszténységen másképpen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok: oda annak okáért adjátok meg, az amivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát.”³¹ Bethlen utódát, I. Rákóczi György fejedelmet (1630–1648) ugyanerre intette. Az a Pázmány, aki legfőbb ellenségének a törököt és legfőbb politikai céljának a török nemzetközi összefogás keretében elképzelt kiűzését tartotta Magyarországról, ismételtlen arra biztatta, hogy a szultán haragját véletlenül se hívja ki maga ellen, mert „hogyha egyszer Szultán Szulimán athnáméja mellől elmegyen Erdélyország, minden állapotja bizonytalan lészen”.³²

Pázmány és vele a nyugat-magyarországi királpárti és zömmel katolikus magyar főurak színe-java tehát belátta, hogy az Erdélyi Fejedelemség török elleni fellépése az adott körülmények között éppoly katasztrofális következményekkel járna, mintha a nyugati országrész Bécs ellen fordulna. A teendő ezért nem lehet más, mint az erőgyűjtés és a kivárás mindaddig, amíg a török kiűzése és az ország egyesítése reális lehetőséggé nem válik. A nyugat-magyarországi főurak azt remélték, hogy a harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai béke után végre sor kerülhet erre a régen várt eseményre. Reményeik azonban ezúttal

³⁰ Nagy Gábor szerk.: *Magyar passió 1608–1711*, i. m. 99.

³¹ Kemény János *önéletrása*. Jegyz. V. Windisch Éva. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 91.

³² Idézi Bitskey István: *Pázmány Péter*. Budapest, 1986, Gondolat, 154.

sem váltak valóra. A nagy háborúból meggyengülten kikerülő birodalom uralkodója, III. Ferdinánd (1637–1657) ugyanis 1650-ben újabb 22 évre meghosszabbította az 1606-ban megkötött, és azóta többször megújított zsitvatoroki békét. Úgy tűnt, hogy a török kiűzése ismét a távoli jövő homályába vész. II. Rákóczi György fejedelem (1648–1660) azonban, aki többszörösen eltért Bocskai, Bethlen és Pázmány útmutatásától, új irányt adott az eseményeknek.

A gyermekkorától fejedelemnek nevelt, és talán éppen ezért túlságosan ambi-

ciózus Rákóczit megszállította a Lengyelországgal hadakozó X. Károly svéd király ajánlata, miszerint katonai támogatása fejében megkaphatja a lengyel trónt. Több híve és anyja,

II. Rákóczi György lengyelországi kalandja

Lorántffy Zsuzsanna tanácsa ellenére Rákóczi elfogadta az ajánlatot, és 1657 januárjában a Porta engedélye nélkül 15 ezer fős seregével átkelt a Kárpátokon, és elfoglalta Krakkót, majd Varsót. A lengyel és tatár csapatoktól eközben súlyos veszteségeket szenvedett, s ezért – miután a svédek is visszavonultak – kénytelen volt békét kérni a lengyelektől, és hazaindulni. Az igazi katasztrófa azonban csak ezután következett. A Kárpátok felé tartó magyar sereg a krími tatárok csapdájába esett, és onnan a tatár kán fogságába került. Rákóczinak néhány tucat lovasával együtt ugyan sikerült hazavágtatni Erdélybe, ám tekintélye olyan csorbát szenvedett, amit sohasem tudott többé kiköszörülni. Elfogadottságát tovább csökkentette, hogy sem a kincstár, sem saját javaiból nem volt hajlandó a foglyok kiváltásához hozzájárulni. A rabok egy részét családjuk szabadította ki súlyos váltságdíj ellenében, másik részük örökre a Krímben maradt. Ráadásul, bár a Porta követelte, lemondani sem kívánt. Pontosabban előbb lemondott, majd visszatért. Ragaszkodásával a trónhoz olyan pusztításnak tette ki Erdélyt, amelyt az Mihály vajda fejedelemsége és Basta rémuralma óta nem tapasztalt. A török és tatár hadak 1658 őszén felégették Gyulafehérvárt, Nagyenyedet, Tordát, Kolozsvárt, valamint Marosvásárhelyt, és a későbbiekben elfoglaltak több várat, többek között a kulcsfontosságú Váradot. Az évi adó 15 ezerről 40 ezer aranyra emelkedett, és a Porta arra készült, hogy az addig autonóm fejedelemséget a Hódoltságához hasonlóan az Oszmán Birodalom tartományává teszi.

Erdély beolvasztása az Oszmán Birodalomba nemcsak a fejedelemség, hanem az erőviszonyok eltolódása miatt a Habsburg Monarchia számára is felettébb előnytelen lett volna. A bécsi Haditanács ezért elhatározta, hogy az új fejedelemmel, a tatár fogságból hazatért Kemény Jánossal (1661–1662) együttműködve katonai erővel akadályozza meg a török terv valóra váltását. 1661 őszén így ismét császári és királyi zsoldosok jelentek meg Erdélyben, amit viszont a török nem tűrhetett. A nemzetközi helyzetre és a belső problémákra is tekintettel a Porta döntéshozói úgy ítélték meg, hogy elérkezett az idő a Magyar Királyság egészének a bekebelezésére, s ezt Bécs elfoglalása vagy legalábbis térdre kényszerítése révén érhetik el. Az 1663 tavaszán megindult hatalmas török sereg,

amelyet Köprülü Ahmed nagyvezér vezetett, azonban ezúttal sem jutott el a császárvárosig. A Felvidék legerősebb várát, a Béctől 150 kilométerre fekvő Érsekújvárt azonban elfoglalták, s új hadjáratra készülvén télire csak Nándorfehérvárig vonultak vissza.

A készülő támadás elleni hatékony védekezés érdekében I. Lipót (1657–1705) császár és király 1663 őszén gróf Zrínyi Miklós horvát bánt, a szigetvári hős dédunokáját nevezte ki a magyarországi hadak főparancsnokává. (III./12. kép) A horvát származású, de nyelvében és érzelmeiben egyaránt magyar Zrínyi korának egyik legjobb hadvezére, legműveltebb gondolkodója, legnagyobb költője és legtehetségesebb politikusa volt. Hazai és külföldi tanulmányainak befejezése után családi birtokainak védelmében a horvát és dunántúli végeken számos győzelmet aratott a portyázó és fosztogató törökök felett, majd a Portával kötött békék előírásait megszegve és ezért a bécsi udvar neheztelését kiváltva a Muraköz védelmére 1661-ben új várat (Új-Zrínyivár) építtetett. 1651-ben megjelent *Szigeti veszedelem* című eposza, melyben dédapjának állított emléket, a magyar nyelvű barokk epika remeke. Legnagyobb hatású politikai röpiratában (*Az török áfium ellen való orvosság*, 1661–1662) a „török áfium” és szükség esetén a „német maszlag” ellen is felhasználható állandó magyar hadsereg felállítását sürgette. A török elleni nemzeti összefogás érdekében kifejtett aktivitása és Erdélyhez fűződő kapcsolatai miatt a bécsi udvar bizalmatlanul tekintett rá, s a nádori méltóságra, melyet céljai érdekében szívesen vállalt volna, nem jelölte.

Zrínyi
Miklós

Ismerve a török gyengéit és a téli időszakból adódó logisztikai nehézségeket Zrínyi 1664 januárjában gyorsan mozgó könnyűlovasaival 250 km mélységben behatolt a török végvár vonal mögé, visszafoglalta Pécsét, és felégette a hat kilométer hosszú észéki Dráva-hidat, amely létfontosságú volt a török hadak felvonulása szempontjából. Ezek kétségtelen sikerek voltak, ám nem stratégiai jelentőségű győzelmek. A törökök gyorsan újjáépítették az észéki átkelőhelyet, és a dél-dunántúli útvonalon a tavasz beálltával újra megindultak Bécs ellen. A több mint 100 ezer fős török hadsereg elfoglalta és felrobbantotta Új-Zrínyivárat, amit a császári csapatok főparancsnoka, Raimondo Montecuccoli tábornagy tétlenül nézett. A Szentgotthárd melletti döntő ütközetben azonban fényes győzelmet aratott a nagyvezér kétszeres túlerőben lévő serege fölött. Az uralkodó ennek ellenére nem a menekülő ellenség üldözésére, hanem békekötésre adott parancsot. Az 1664. augusztus 10-én Vasváron aláírt béke, amely a török minden addigi hódítását – beleértve Váradot, Érsekújvárt és Új-Zrínyivárat is – elismerte, és az új határvonalat ennek alapján húzta meg, egész Európában megdöbbenést, Magyarországon pedig elkeseredést váltott ki. Zrínyi egyenesen XIV. Lajossal keresett kapcsolatot, ám a francia király – saját szempontjából teljesen érthetően – csak a Habsburgok elleni harcához akart segítséget nyújtani, a török elleni felszabadító háborúhoz nem. Lipóthoz hasonlóan ő sem a török kiűzését tartotta

szem előtt, hanem a Habsburgok spanyol ágának közeli kihalása és örökségük megszerzése miatt várható újabb háborúra tartalékoltá erejét.

*A Wesselényi-féle
összeesküvés*

A vasvári béke miatti elégedetlenség közvetlen oka lett annak a főúri összeesküvésnek, amely báró Wesselényi Ferenc nádor vezetésével a Habsburg-uralom megdöntését tervezte francia, lengyel, sőt akár török segítséggel. Az összeesküvéshez olyan udvarhoz hú főurak is csatlakoztak, mint Lippay György esztergomi érsek vagy gróf Nádasdy Ferenc országbíró és a huszoneves fiatal katolikus arisztokraták közül többen. Bizonyára csatlakozott volna Zrínyi Miklós is, ám ő még 1664-ben vadászbaleset áldozata lett, úgyhogy a családot csak öccse, Zrínyi Péter horvát bán képviselte. A szervezkedés azonban idő előtt kitudódott, a felkelés dugába dőlt, s a bécsi udvar elrettentő példát statuált. A mozgalom négy vezetőjét, köztük Zrínyi Pétert és Nádasdyt 1671-ben fej- és jószágvesztésre ítélték (Wesselényi és Lippay már korábban meghalt), s a több mint 200 mellékperben nemesek tucatjait tették földönfutóvá. II. Rákóczi György fiának, a Zrínyi Péter leányával, Ilonával házasságra lépett I. Rákóczi Ferencnek az életét anyja, Báthory Zsófia mentette meg hatalmas összegű váltságdíj lefizetése fejében.

A Wesselényi-féle összeesküvés jó alkalmat szolgáltatott Lipótnak arra, hogy a magyarok megbízhatatlanságára és engedetlenségére hivatkozva meghirdesse a „jogeljátszás” elméletét, és a Magyar Királyságban is megpróbálja érvényre juttatni azt az uralkodói abszolutizmust, amit elődei Csehországban már a fehérhegyi csata után bevezettek, s amelyet francia mintára Európa számos országában alkalmaztak. Az országgyűlést és a nádori hivatal működését felfüggesztették, s az ország kormányzását egy olyan új testületre (*Gubernium*) bízta, amelynek élén a német lovagrend nagymestere állt. A magyar végvári katonákat – mintegy 8000–10 000 főt – mint megbízhatatlanokat elbocsátották, és helyükre idegen zsoldosokat hoztak. Emelték az adókat, és ismét üldözni kezdték a protestánsokat. Templomaikat katonasággal foglaltatták el, és Habsburg-ellenes magatartásuk miatt 1673–74-ben közel 400 protestáns lelkészt és tanítót idéztek a pozsonyi vésztörvényszék elé. Aki beismerte bűnösségét és lemondott papi hivataláról, az kegyelmet kapott és hazatérhetett. Aki csak bűnösségét ismerte el, annak külföldre kellett távoznia. Aki egyiket sem, azt fej- és jószágvesztésre ítélték, amit utóbb várbörtönre vagy gályarabságra enyhítettek. A 42 gályarabságra hurcolt prédikátor nevét, akiket néhány év múlva a protestáns államok összefogásával Michiel de Ruyter, a holland flotta főparancsnoka szabadított ki, 1895 óta emlékoszlop hirdeti Debrecenben.

*A kuruc mozgalom
és Thököly Imre*

A magyar rendiséggel és protestantizmussal mindezek ellenére Lipót sem bírt. Az udvar kegyetlenkedései újabb ellenállást váltottak ki. A megürült plébániákra küldött katolikus papok közül a felbőszült hívek többet megöltek, a nemesség lázongott, s a vagyonuk-

tól megfosztott emberek, a földönfutóvá vált katonák, valamint a megalázott és meghurcolt lelkészek közül több ezren a Felső-Tisza vidékén, Erdély határszélén kerestek menedéket. A magukat kurucoknak³³ nevező bujdosók a 19 éves gróf Thököly Imrét, egy felső-magyarországi evangélikus nagybirtokos család sarját választották vezérükké, aki – miután apja részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, és ezért 3 millió forintra becsült vagyonának javát elkobozták – maga is a császári politika kárvallottjai közé tartozott. Thököly kitűnő hadvezérnek bizonyult. Apafi Mihály erdélyi fejdelemmel (1661–1690) együttműködve és az erdélyi hadak támogatását élvezve 1678–1680-ban Felső-Magyarország jelentős részét elfoglalta, sőt lovasaival időnként még Morvaországba is be-becsapott.

A kibontakozó ellenállást érzékelve 1681-ben Lipót jobbnak látta összehívni az országgyűlést. A soproni diéta ismét törvénybe foglalta a protestáns vallások szabadságát, és lehetővé tette a száműzött prédikátorok hazatérését. Az udvar által támogatott és különböző előnyöket élvező államvallás azonban továbbra is a katolikus maradt. Ez mutatkozott meg egyebek mellett abban is, hogy 11 – többségükben ekkor már katolikusok által lakott – dunántúli és észak-magyarországi vármegyében a protestánsok csak két-két helyen építhettek maguknak templomot, iskolát és paplakot. Ezeket hívták artikuláris helyeknek. Bár a nemesség és a protestánsok egy része megbékélt vagy legalábbis lecsendesedett, az elharapódzó tüzet többé nem lehetett elfojtani. 1682. július 26-án Thököly fegyverbe szólította az összes felső-magyarországi megyét, s a Portának ígéretet tett a Magyar Királyság meghódítására. Ugyanebben az évben feleségül vette a nála 14 évvel idősebb Zrínyi Ilonát, aki elhunyt férje, I. Rákóczi Ferenc után óriási vagyonnal rendelkezett, s ez jelentős anyagi bázist biztosított a mozgalom számára. Az ismét Bécs ellen készülő szultán felkarolta Thököly tervét, és szeptember 16-án jelentős, évi 40 ezer – a forintnál kisebb értékű – ezüsttallér adó fejében Magyarország királyává nevezte ki. Thököly ettől kezdve Felső-Magyarország fejedelmének címezte magát, és a régió Garamig terjedő részét ténylegesen is ellenőrzése alatt tartotta. A kassai és ungvári jezsuita főiskolákat becsukatta, az 1671-ben bezáratott eperjesi evangélikus akadémiát viszont megnyitatta. A Felső-magyarországi Fejedelemség (törökösen: Orta Madzsar) létrejöttével Magyarország széttagoltsága tovább fokozódott: az addigi három helyett immár négy politikai egységből állt.

³³ A szó eredete vitatott. Többek szerint a latin *crux* (kereszt) szóból képzett *crucius*, *cruciatus* (keresztes) szavakra, s ebben az értelemben Dózsa kereszteseire lenne visszavezethető. Mások szerint viszont a 17. századi erdélyi fejedelmi udvarban szolgáló, és páncélzatuk nyomán *kuraczi*-*nos*nak, illetve *kuraczélos*nak is nevezett apródokkal hozható összefüggésbe.

Kora újkori társadalom és életmód

Népesedési viszonyok

Az 1500 és 1700 közötti két évszázad alatt Észak- és Nyugat-Európa lakossága megkétszereződött, Közép-Európáé és a Mediterráneumé pedig mintegy 20%-kal nőtt. Ugyanezen idő alatt Magyarország népessége stagnált vagy legjobb esetben is csak 10–15%-kal lett több. Vagyis a 15. század végére valószínűsíthető 3,5–4 milliós népességszám a 17. század végére sem igen emelkedett 4 millió fölé. A különböző összeírások alapján, amelyek nem a népesség, hanem az adót fizető háztartások számát tartalmazzák, ennél pontosabb becslések továbbra sem tehetők. A 3,5–4 millió fő mintegy fele a 100 ezer km² nagyságú Magyar Királyság, a másik fele pedig nagyjából egyenlő megoszlásban a 120 ezer km²-re növekedett Hódoltság, illetve a hozzácsatolt részekkel együtt 100 ezer km² körüli Erdélyi Fejedelemség területén élt. A legsűrűbben lakott északi és nyugati megyékben egy km²-re 15 fő, a legritkábban lakott török szandzsákokban pedig 7–8 fő jutott. Ugyanebben az időben Franciaországban átlag 34, Németalföldön, 40, Észak-Itáliában pedig 100–120 ember élt ekkora területen.

Egészségügy

A népesség stagnálásának vagy szerény növekedésének két különleges oka volt: a gyakori háborúk, melyek közül legpusztítóbbnak a tizenöt éves háború bizonyult, s a 16–17. században Magyarországot is többször sújtó különböző járványok. Az 1621-es pestisjárvány például a 12 ezer fős Debrecen lakosságából 2000 áldozatot szedett, Sopron 4000 fős lakosságának 1655-ben pedig fele pusztult el. A járványok terjedését legalább részben az ideoda vonuló hadseregek okozták, amelyek táboraikban a kor viszonyaihoz mérten is elrettentő higiéniai viszonyok uralkodtak. A konyhai hulladék, a szemét, valamint az emberi és állati ürülék szanaszét hevert a sátrak között, s a hullákat, ha egyáltalán, többnyire igen gondatlanul földelték el. Így aztán nem csoda, hogy Komárom 1594-es ostrománál 8000 török katona pusztult el tifuszban, Bethlen Gábor 1621-es hadjáratának 15 ezer katonája közül pedig 3000 szenvedett vérhástól. Lippp védői 1552-ben azért nem tudtak az ostromlott Temesvár felmentésére sietni, mert a spanyol várkapitányt, Bernardo de Aldanát „felettebb magas láz gyötörte [...], továbbá valamennyi tisztje és rangosabb katonája is beteg volt, úgyhogy nem volt már kinek parancsot adnia”.³⁴

³⁴ Szakály Ferenc szerk.: *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]*. Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó, 227.

A táborokkal természetesen együtt vonultak a markotányosnők, akik nemcsak ételt, italt, különböző használati cikkeket, hanem alkalomadtán kielégülést is nyújtottak a megfáradt hadfiaknak, és ennek során gyakran a *morbus Gallicus*nak nevezett vérbajjal is megajándékozták őket. Sok ezren lelték halálukat a magyar betegségnek (*morbus Hungaricus*nak), magyar láznak (*ungarisches Fieber*) vagy pannóniai dögvésznek (*Iues Pannonica*) nevezett járványos korban, amely a tifusz, a malária és a vérhas különleges keveréke volt, s amelyet a szélsőséges időjárás, az elégtelen táplálkozás, a folyók és a mocsarak áporodott vize, valamint a táborokat ellepő legyek és szúnyogok mérges csípései okoztak. A járványok ellen az állandó alkoholfogyasztás sem segített, ellenkezőleg, inkább legyengítette a katonák szervezetét.

A mai értelemben vett betegségmegelőzés és gyógyítás ismeretlen volt. Orvoscépzés Magyarországon ekkor még nem létezett, a nagyszombati egyetem orvoscara csak 1769-ben nyílt meg. A királyi és fejedelmi udvarokon, a nagyobb városokon és egy-két nagyúri kastélyon kívül, amelyekben már képzett – főleg itáliai – orvosok és gyógyszerészek küzdöttek a betegségekkel, a gyógyítás általában véve képzetlen vagy alig képzett sebészekre, borbélyokra és javasasszonyokra hárult. Így aztán továbbra is tág tere maradt a babonáknak és a ráolvasásnak, az imádkozásnak és a bűnbánatnak, a böjtölésnek, valamint a bizarrabbnál bizarrabb alapanyagokból készített kenőcsök és folyadékok használatának. Az egyik nemzedékről nemzedékre öröklődő gyógyító könyv szerint a pestis ellen például a torma, retek, továbbá három pók és három szúnyog zúzalékából készült kotyvalék bizonyult a leghatásosabb szernek, a szülést pedig a szülő nő hasára helyezett kígyóbőr tette könnyebbé és kevésbé fájdalmassá. Az ördög elleni védekezésül fokhagymás kenyeret kellett a küszöbre tenni, a fájós torok pedig attól gyógyult meg, ha az ember a nyakát háromszor a disznóvályúhoz dörzsölte. A bűnbánatot és az imádkozást mindenféle kór ellen javallották, hiszen ha a betegség – mint felekezeti hovatartozástól függetlenül hitték – Isten büntetése, akkor teljes gyógyulást is csak ő adhatott.

Az állandó háborúskodás nemcsak népessépusztulással járt, hanem az etnikai arányok további módosulását és az egyes népcsoportok keveredését is maga után vonta. A legnagyobb pusztulást a többnyire síkvidéken élő magyar és délszláv parasztság, valamint a nemesség szenvedte el. A védettebb és távolabbi hegyvidékek román, szlovák és ruszin lakossága szerencsésebben vészelte át a hadjáratokat. A hegyekben pásztorkodó románok ekkor jelentek meg a mezősígi lankákon, valamint az Alföld északi és keleti peremén, az észak-magyarországi szlovákok pedig a Hódoltság észak-alföldi sávjában és néhány felvidéki bányásztelepülésben. A délvidéki szerb lakosság, amely a Maros vonalától délre fekvő területeket már a 16. század közepére ellepte, a 17. század folyamán a Duna mindkét oldalán fokozatosan

*Az etnikai arányok
módosulása*

haladt fölfelé. A folyó jobb oldalán elérték Simontornyát és Dunaföldvárt, a bal parton pedig Baját, majd Kalocsát. A Dunántúl nyugati felére ugyanakkor horvátok menekültek, ahol a magyar és osztrák lakossággal keveredtek. Megmozdult a magyar lakosság is. A török elől menekülő alföldiek részben a Dunántúlra, részben északra, a Felvidékre húzódtak. A magyar migránsok elsősorban a nagyobb védelmet nyújtó városokba igyekeztek. Néhány dunántúli, észak-magyarországi és erdélyi város túlnyomóan német jellege ily módon mérséklődött. Ezek közé tartozott többek között Kassa és Kolozsvár. A török által megszállt városokban viszont a zsidó és a cigány lakosság száma emelkedett. A közel 1000 fős budai zsidó közösség a 17. század második felében három zsinagógát tartott fenn.

Társadalmi hierarchia

A társadalom alá- és fölérendeltségi viszonyai a 14–15. századhoz képest érdemben nem változtak. A piramis csúcsán továbbra is a nemesek foglaltak helyet, akiknek a pontos számát ugyanúgy lehetetlenség megállapítani, mint az összlakosságát. Egyes becslések szerint számuk meghaladta a százezret, és már a 15. század végére elérte az összlakosság 3,5–4,5%-át.³⁵ Mások – 3,2 milliós összlakossággal számolva és az elszenvedett vérvesztésre is tekintettel – a 16. század közepére családtagokkal együtt 80 ezres számot, illetve 2,5%-os arányt feltételeznek.³⁶

A nemesség elkülönülése mágnásokra és köznemesekre a királyi Magyarország területén folytatódott. Ezt, mint erre már utaltunk, 1608-ban törvény is rögzítette. Az ország politikai hatalmat gyakorló „karait és rendjeit” (*Status et Ordines Regni*) eszerint „négyféle állapotú országalakók” alkották: „a főpapok, a bárók vagy mágnások, a nemesek és a szabad városok”.³⁷

A főrangúak

A törvényben mágnásoknak vagy báróknak nevezett főrangúak, akiket az uralkodó hűségükért és különböző szolgálataikért öröklődő bárói, grófi és nagyon ritkán hercegi címmel is jutalmazott, mintegy fél-száz családot jelentettek. A 16. század közepére több régi főúri klán kihalt vagy lesüllyedt, számos köznemesi, sőt ritkábban közrendű család viszont ezekben az évtizedekben tett szert nagy vagyonra, valamint ehhez illő címre és rangra. Közéjük tartoztak a Thurzók, akik 1606-ban, a Bánffyak, akik 1622-ben, a Batthyányak, akik 1630-ban, a Nyáryak, akik 1632-ben, a Rákócziak, akik 1633 körül, a Pálffyak, akik 1634-ben és a Wesselényiek, akik 1646-ban kaptak grófi címet.

A felemelkedés alapulhatott katonai érdemeiken, üzleti sikereken és házasságokon. Az utóbbira legjobb példa Esterházy Miklósa (1583–1645), akinek az apja, Esterházy Ferenc még egy közepes méretű galántai birtokon gazdálkodott.

³⁵ Engel Pál: *Szent István birodalma*, i. m. 279. és Kubinyi András: *A középkori Magyar Királyság*. In Romsics Ignác főszerk.: *Magyarország története*, i. m. 255.

³⁶ Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*, i. m. 148.

³⁷ Sinkovics István szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/1., i. m. 409–410.

s ez a szerény ősi juss is hét fiú és három leány között osztódott. Miklós fia, aki fiatalon katolizált, azzal alapozta meg magasra ívelő karrierjét, hogy 1612-ben feleségül vette Mágócsy Ferenc dúsgazdag özvegyét, Dersffy Orsolyát, akinek már az apja is a királyi tanács tagja volt, s anyai ágon a Frangepánokkal és Oláh Miklós esztergomi érsekkel egyaránt rokonságban állt. Tehetsége, katolikussága és feltétlen Habsburg-hűsége mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy II. Mátyástól már 1613-ban bárói címet kapott, 1618-ban két felső-magyarországi megye főispánja lett, és 1625-ben a soproni országgyűlés nádorrá választotta. A következő évben II. Ferdinánd grófi címmel jutalmazta. Erre az időre már az övé volt a Bécs közeli Fraknó és Kismarton vára számos mezővárossal és falvak hosszú sorával. Második házasságával, amelyre Dersffy Orsolya korai halála után került sor az 1620-as évek közepén, tovább növelte vagyonát és befolyását. Nyáry Krisztina grófné első férje, gróf Thurzó Imre ugyanis nemcsak nádori családból származott, hanem apja révén a Fuggerekkel is rokonságban állt. Esterházy Miklós egyik fia, Pál, aki 1681-től viselte a nádori méltóságot, azon kevesek közé tartozott, aki az udvarnak tett sokrétű szolgálataiért 1687-ben megkapta a német-római birodalmi hercegi címet.

Jóval tovább tartott és másként ért véget a Thököly család felemelkedése, amelynek egyik 16. századi őse, Sebestyén még marhakereskedőként tett szert jelentős vagyonra. Az uralkodó előbb nemesi levéllel, majd 1572-ben bárói címmel jutalmazta, s övé lett Késmárk vára is. Egyik unokájának, a „kuruckirály” apjának, az evangélikus Thököly Istvánnak, aki a családi vagyont Árva várával, valamint a hozzá tartozó falvakkal és birtokokkal gyarapította, III. Ferdinánd 1654-ben grófi címet adományozott, hogy aztán a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvételéért I. Lipót javai jó részétől megfosssa.

A mágánások hatalma elsősorban hatalmas földbirtokaikon alapult. A 17. század közepén ők rendelkeztek a királyi országrész adózó portáinak mintegy 45%-ával. A leggazdagabbak – például a Nádasdyak és a Rákócziak – éves jövedelme meghaladta a 100 ezer forintot, s még a javaitól részben megfosztott fiatal Thököly Imre grófé is elérte a 60 ezret. Birtokaikon ők nevezték ki a falusi bírót, ők osztottak igazságot, s jobbágyaik fölött lényegében korlátlan hatalommal rendelkeztek. Ezen túlmenően fontos közjogi tisztségeket is betöltöttek. Azokban a megyékben, ahol birtokaik feküdtek, az uralkodó szinte mindig őket nevezte ki a főispánná és a katonai kerületek főkapitányává. Kialakult az örökletes főispánság rendszere, amely azt jelentette, hogy egy-egy vármegye első embere mindig ugyanannak a főúri családnak a férfitagjai közül került ki. A földbirtokon alapuló magánhatalom és az állami tisztségekből adódó jogkörök ily módon tehát az esetek jelentős részében összekapcsolódtak. Mindezek miatt a 16–17. századi magyar főurak jóval nagyobb lokális hatalommal rendelkeztek, mint a nyugat-európai abszolút monarchiák főnemesei. A helyi hatalom mellett az országos

politika alakításában is nagy szerepet játszottak. Szinte kizárólag közülük kerültek ki a magyar kormányhivatalok vezetői, az ún. országnagyok, s a felsőház tagjainak több mint 90%-a.

*Az arisztokrácia
összetétele*

Etnikai összetételét tekintve a 16–17. századi magyar arisztokrácia még nem nemzetközi, hanem döntően magyar volt. A kor főurai idejük nagy részét vidéki várkastélyaikban, esetleg a környékbeli rokonaiknál töltötték, s többnyire egymás között házasodtak. Esterházy Miklós például meghagyta fiának, hogy inkább kevésbé előkelő asszonyt válasszon magának feleségül, de azt a „maga nemzetéből”. „(...) nem a más nemzetségekben való idegenségből avagy azoknak megvetéséért – tette hozzá magyarázatként –, hanem az idegen erkölcsnek összevegyítésének eltávoztatásáért, aki igen ritkán hoz jót”.³⁸ A szerelmi vonzalom és a birtokegyesítés szándéka mellett talán ezzel is magyarázható, hogy fia, Pál másodjára a törökbarát rebellis fejedelem húgának, Thököly Évának a kezét kérte meg. Persze ellenpéldákat is ismerünk. A Pálffyak és a Batthyányak például előszeretettel választottak maguknak osztrák vagy német feleséget, míg a katonai szolgálataik fejében magyarországi birtokokban részesülő birodalmi nemesek közül többen – például a Salm grófok vagy a horvát-osztrák eredetű Kollonitschok – beházasodtak magyar nemesi családokba. A *natio Hungarica* tagjaivá válván utóbbiak – különösen a horvátok – idővel rendre elmagyarosodtak.

Az erdélyi fejedelmek ugyancsak éltek a nemesítés jogával, sőt – ha ritkábban is – bárói és grófi címeket is adományoztak. Az örökletes főrendiség intézménye Erdélyben mindazonáltal nem játszott olyan fontos szerepet, mint a Magyar Királyságban. Az elit fontosabb komponensét alkották az állami főtisztviselők, akiknek az összetétele időről időre módosult. Nyitottsága és nagyobb mobilitása ellenére persze az erdélyi nemességen belül is kialakultak folyamatosan nagy befolyással rendelkező famíliák. Ezek közé tartoztak a losonci Bánffyok, a bethleni Bethlenek, az Apafiak, és a későbbiekben a Kemények, Hallerek és Kornisok. Az erdélyi előkelőkön belül ugyancsak akadtak nem magyar származású, de elmagyarosodott családok. A Hunyadiak mellett ezek közé tartoztak például az ugyancsak román eredetű Kendeffyek és a Macskássyak. Többen választottak maguknak lengyel feleséget, és családi kapcsolatok szövődtek a román vajdákkal is. További fontos különbség, hogy az erdélyi nemesek kezén lévő földbirtokok jóval kisebbek voltak, mint a királyságbeli főurakéi. Ezzel is magyarázható, hogy fejedelmet általában nem maguk, hanem a gazdagabb partiumi magyar földbirtokosok közül választottak.

³⁸ Tóth István György: A három részre szakadt Magyarország (1526–1711). In Tóth István György szerk.: *Millenniumi Magyar Történet*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 264.

A végvári övezetben élő főurak vastag falú, zömök és jól védhető, belül viszont a lehetőségekhez mérten lakályossá tett erődökben, a végvári övezettől távol azonban védekezésre kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmas tágas kastélyokban és városi palotákban laktak. A korszak első felének építészetére még egyértelműen a reneszánsz, a másodikra – különösen a királyi Magyarország területén – már inkább a barokk volt jellemző. Előbbi szép példái a Perényiek által a 16. század első felében építtetett sárospataki vár, amelynek híres Vörös-tornya egyszerre szolgált ágyúállásként és lakóépületként; a Nádasdyak 1560-as években építeni kezdett, és belülről kettős árkádsorral díszített sopronkeresztúri kastélya; valamint az erdélyi Bethlen Miklós jóval későbbi, a 17. század második felében épült bethlenszentmiklósi rezidenciája. Az utóbbi a magyarországi késő reneszánsz utolsó nagyszabású emléke. A barokk kastélyépítészet egyik első alkotása az Esterházyak háromszintes, előbb zsinde-lyel, majd 1680-tól cseréppel fedett sokszobás kismartoni palotája, amelyet Pál építtetett 1663 és 1672 között. (III./13/a. és III./13/b. kép)

*Főúri
lakhelyek*

A főúri kastélyokban és udvarházakban tágas ebédlő, fogadó- és bálterem, valamint számos háló- és egyéb szoba állt a családtagok és vendégeik rendelkezésére. Az épületek belső berendezése a 14–15. századhoz képest jelentősen korszerűsödött. A bőrből, pergamenből vagy vászonból készített ablakok helyébe mindenütt az üveg lépett. A sokszögletűre vagy kör alakúra metszett üvegtáblákat ólom foglalta keretbe. A kőből, téglából vagy deszkából készült padlót szőnyegek borították. A falakra ugyancsak szőnyegek, kárpitok és nagy méretű festmények kerültek, míg a mennyezetet gipszből készült stukkók és freskók díszítették. A festmények és a freskók gyakran ábrázoltak bibliai és csatajelenségeket, valamint a várúr felmenőit, családját és őt magát. A csataábrázolások közül egyik legismertebb és ma is megcsodálható a sárvári Nádasdy-kastély dísztermének mennyezetét ékesítő barokkos sorozat, amelynek középpontjában a tizenöt éves háborút elindító 1593-as – török vereséggel végződő – sziszeki ütközet látható. A korábban gyakori hatalmas kandallókat különböző színű és esetleg domborművekkel is díszített cserépkályhák szorították ki. A bútortárat képező ágyak, asztalok, ládák, pohárszékek, lócák és székek között megjelentek a festett, pácolt és gazdagon faragott, sőt berakásokkal díszített igényesebb darabok. Néhány évtized alatt általánossá vált a középkor végén még ritkaságnak számító asztali és falióra, sőt a zsebóra is, ami növelte a pontosság iránti igényt.

A kastély életének középpontjában a kastély ura állt, aki háborúzott, politizált vagy a birtokain folyó gazdálkodást felügyelte, és olykor persze szórakozott és társas életet is élt. Kényelméről kiterjedt udvartartás gondoskodott. A személyzet száma a Habsburgok prágai vagy bécsi udvarában néhány ezerre, a nyugat-magyarországi főúri kastélyokban és a gyulafehérvári fejedelmi udvarban egy-kétszázra, az erdélyi „kisurakéban” pedig néhány

*Élet a főúri
udvarokban*

tucatra rúgott. A titkárokból, fő- és alkomornyikokból, szakácsokból, inasokból, szobalányokból, varrónőkből, étekhordókból és apródokból álló belső udvartartást a főudvarmester irányította, akinek a parancsait csak a vár ura és úrnője bírálhatta felül. A személyzethez tartozott legalább egy pap és egy tanítómester, valamint írnokok, zenészek és egy-egy orvos vagy sebész is. A tanítók feladata a várúr gyakran igen számos gyermekének³⁹ és a környékbeli nemesi atyafiak apródként szolgáló fiúgyermekének az oktatása volt betűvetésre, számolásra és valláserkölcse. Ez a családi jellegű nevelés általában 9–10 éves korig tartott. A főúri csemeték ezt követően a környék egyik nagyobb városának középfokú iskolájában tanultak, majd külföldre mentek, ahol néhányan közülük egyetemre is jártak. Az addig velük együtt játszó és tanuló nemes ifjak vagy ugyanezt az utat járták, vagy tovább szolgáltak apródként és 18 éves korukra jól képzett lovastisztek lettek. A nemesi kisasszonyok, akik a vár úrnőjének udvartartásához tartoztak, ugyanakkor szőni, fonni és hímezni tanultak, többnyire ők is elsajátították az írás, olvasás és számolás tudományát; s emellett énekeltek, zenéltek és készültek a családi életre.

A középkorra jellemző lovagi tornák erre az időre teljesen kimentek a divatból. Nagyon kedvelt főúri időtöltéssé vált viszont a lovaglás, a kikocsizás, a lóverseny, a vívás, valamint a célba lövés, és persze a kopókkal, agarakkal és sólymokkal folytatott lovas vadászat. A hagyományos kézfegyverek mellett egyre nagyobb szerep jutott a golyós és a sörétes puskáknak, amelyekkel a 17. században már nemcsak a főurak, hanem a tehetősebb köznemesek is rendelkeztek. Nagyon szerették az Itáliából elterjedt álarcos mulatságokat, az ostáblának nevezett táblajátékot, s a férfiak a kockázást kiszorító kártyázást.

A társas összejövetelek és vendégeskedések elmaradhatatlan tartozékai voltak a nagy lakomák. Ezek közül kiemelkedtek a több napig tartó lakodalmi mulatságok, amelyeken sok százan vettek részt, s amelyek költségei több ezer forintba rúgtak. Thurzó Borbála 1612-es lakodalmán például 2621-en jelentek meg, testvére, Thurzó Imre 1618-as menyegzőjének a költségei pedig meghaladták a 14 ezer forintot. A gyakran néhány 100 km-t is utazó vendégek egyre kényelmesebb hintókon érkeztek, amelyek elé a távolságtól és az útviszonyoktól függően négy, hat vagy nyolc lovat fogtak. A hintókat belül kárpit borította, az aljára szőnyeget terítettek, az ülőhelyeket pokrócokkal és párnákkal tették kényelmessé, az esőtől és a naptól fel- és lehajtható bőrfedél védte az utasokat, az ablaknyílásokat bőr, illetve egyre gyakrabban üveg fedte, amely elé függönyöket helyeztek. A poggyászt tartalmazó ládákat részben a bakhoz és a hintó hátsó feléhez erősítették, részben az utazótérbe helyezték el őket, ahol ülőalkalmatosságként is szolgáltak.

³⁹ Zrínyi Miklósnak, Szigetvár védőjének és Thököly Sebestyénnek egyaránt 12-12 gyermeke született, míg herceg Esterházy Pált első felesége 15, a második 8 gyermekkel ajándékozta meg.

Az ünnepi eseményekre érkező 16–17. századi magyar férfiak ruházatának sajátos darabjai közé tartozott a hosszú és rövid ujjal egyaránt készített dolmány, a fölötte hordott és bokáig érő mente, valamint a szűk szabású lábhoz simuló nadrág. Ezt nemezből készült lapos tetejű kalapféleség (süveg) és köponyeg, valamint a törökök által meghonosított kemény szárú és kemény talpú bőrszima egészítette ki. A nyugat-európai – előbb spanyol, majd francia – mintákat jobban követő női viselet főbb darabjai a kúp vagy harang formájú, derékban húzott és bő ráncokat vető szoknya, a vállfűzőnek nevezett mellényke, ingváll, kötény, valamint a férfiakéhoz hasonló mente és köpeny volt. A női lábbeliként meghonosodott papucsot ugyancsak a törökök terjesztették el Magyarországon. A dolmányokat és a mentéket aranyból, ezüsből és féldrágakövekből készült gombok és csatok, valamint a gombokat rögzítő zsinórozás díszítette. „Csizmám – írta le ünnepi viseletét Bethlen Miklós, Erdély leendő kancellárja – levantei kordoványból készült, a legfinomabb munkájú kis ezüst-sarkantyúkkal; dolmányom halvány testszínű posztóból, aranyzsinórzattal és fehér s kék színnel zománcozott aranygombokkal; derekamon kék selyemöv volt, arany és ezüsttel áttörve, drága gombokkal; lángveretes kucsmám nyusztal prémezve, egy bőség szarvát ábrázoló forgóval, melybe kerecsendtollak voltak tűzve.”⁴⁰ A női ruhákat, melyek a franciákéhoz képest kevésbé emelték ki a „test bájait”, ugyanennyire, vagy ha lehet még jobban feldíszítették. Zrínyi Péter leányának, Zrínyi Ilonának ünnepi ruhaként használt piros szoknyája, amelyet 12 sor igazgyöngy díszített, valamint gyöngyökkel és rubintos boglárokkal ékesített palástját 1688-ban egyaránt 2000-2000 forintra becsülték. Ugyanebben az időben kétezer forintért 150 ökröt vagy Kolozsvár központjában egy többszobás, csinos polgárházat lehetett venni.

A különböző fűszerekkel elkészített ünnep- és hétköznapi étek alapanyaga továbbra is a marha-, bárány- és vadhús, a különféle szárnyasok, valamint a nemesebb halfélék, ritkábban rákok és csigák, ezek leggyakrabban kísérelje pedig a sóval, borssal, kaporral, sőt tormával ízesített, frissen és savanyítva egyaránt fogyasztott káposzta volt. „Az káposztánál – mint az erdélyi Apor Péter megjegyezte a 18. század elejéről visszatekintve – magyar gyomorhoz illendőbb étet nem tartanak az régi időben.” A különféle tejtermékek ritkábban szerepeltek az étlapon, s továbbra sem fogyasztottak levest. A friss és aszalt gyümölcsök azonban nem hiányozhattak az asztalról, s persze sütöttek „kalácst, lepént és bélest” is. A Nyugat-Európában fogyasztott nehéz és savanykás ízű rozskenyeret megvetették, s a kovással dagasztott omlós, fehér búzakenyeret szerették. Sülték, bor, „egy fazék káposzta” és „fejér cipó” nélkül hosszabb útra sem indultak el. A középkorban is szokásos étek mellett itáliai

Főúri
viselet

Az étkezések
rendje

⁴⁰ Dominique Révérend: *Bethlen Miklós emlékirata*. Budapest, év nélkül. Helikon, 27–29.

hatásra ekkortájt terjedt el a főtt tészta, amelynek csíkokra vagy kockára vágdalt változatát túróval, sajttal, dióval vagy mákkal ízesítették. Az ebédek általában hat–nyolc, a vacsorák nyolc–tíz fogásból álltak. A borok és sörök mellett Európához hasonlóan Magyarországon is ekkor jelentek meg a különféle égetett szeszek: borpárlatok, gyümölcs- és gabonapálinkák, s ezek mézzel, fügével, citrommal és fahéjjal édesített változatai. Ezeket nemcsak étkezésekhez, hanem reggeli italként és „búfelejtőként” is fogyasztották.⁴¹

Az étkezések rendje – követve a nyugat-európai szokásokat – módosult. A 10 óra körüli ebéd kitolódott délre, a 6 órás vacsora pedig 7-re. Ebből következőleg már „felestökömöztek” – azaz reggeliztek – is. A kávé, teát és forró csokoládét, melyek a 18. századra terjedtek el, ekkor még nem nagyon ismerték, gyakori volt viszont az „égetett” bor, melyet mézzel, mazsolával és fügével ízesítettek, s az utóbbiakat meg is ették. Emellett „Az férfiak reggeli ital gyanánt jó finom édes-csípős ürmös bort is ittanak”. A közös tálak mellett elterjedt az egyéni tányérok használata. Thurzó György nádor háztartásában 1612-ben például az 505 „öntál” mellett 252 darab „öntányért” is regisztráltak. Kiment a divatból a saját kés használata is. A házigazda által szolgáltatott kés mellett Mátyás kora óta terjedt a villa használata, amely többnyire ezüsből készült. Az addig használatos ón- és ezüstkupák mellett megjelentek a kristályserlegek és a díszített üveg-poharak.⁴²

Zene, ének, ívászat

A második vagy harmadik fogás után megszólalt a zene és az ének, amelynek különböző változatait ismerjük. A brassói születésű Bakfark Bálint, aki János király és János Zsigmond udvara mellett a lengyel és a francia uralkodók környezetében is megfordult, lantra alapozott itáliai stílusú hangszeres zenével szórakoztatta hallgatóit. Tinódi Lantos Sebestyén és több tucat társa, akik a históriás ének műfaját megteremtették, viszont csak aláfestésként pengették hangszerüket, ők valójában koruk fontosnak tartott eseményeiről mondták el rímekbe szedett, jellemzően patrióta érzelmeiktől fűtött nézeteiket. A törökkel együtt jelentek meg a cigány hegedűsök és cimbalmosok, akik Izabella királyné udvarában tűntek fel először. A királyi Magyarországon és Erdélyben egyaránt kedvelt hangszernek számított a trombita, amely dominálta a fejedelmi és nagyúri zenekarokat. Thököly Imre 29 udvari zenészből 1683-ban például 15-en trombitáltak, hatan sípon játszottak, négyen hegedültek, s egy-egy fő dudált, dobolt, csembalózott és orgonált, továbbá kettő énekelt. Hangszeren a főurak közül többen is játszottak, ez ugyanis hozzátartozott az elit műveltségéhez. A korszak zenetörténetének értékes emlékei herceg Esterházy Pál katolikus

⁴¹ Apor Péter: *Metamorphosis Transsylvaniae*. Bukarest, 1978, Kriterion Könyvkiadó, 32–33. és 79–85.

⁴² Uo. 33–34.

szellemű barokk kantátái, amelyek gyűjteménye 1711-ben jelent meg *Harmonia caelestis* címen.

A vendégeskedések és az étkezések általában a férfiak mértéktelen ivászatával párosultak. Bethlen Miklós, aki fiatalkorában maga is többször „kettősnek” látta a kristálypohár fenekét, felnőtt korában viszont napi 0,7–1,2 liter bornál többet nem fogyasztott, elszörnyülködve emlékezett meg róla, hogy amikor 1666-ban Teleki Mihály barátjával látogatást tett báró Thököly István késmárki udvarában, egy héten át tartott a „részezség, muzsika, tánc, vadászat, multság”. „Józanok is voltunk ugyan néha, én és Teleki Mihály, de a gazda és a több vendége körülöttünk minden istenadta nap részeg volt, és gyakrabban kétszer is napjában.”⁴³ Apor Péter szintén több olyan esetről számol be, amikor egy-egy vendégeskedés után „senki lábán haza nem mehetett, hanem hintóban vitték el az vendégeket”. Apafi Mihály fejedelem, aki étkezésenként akár „egy veder bort” is képes volt elfogyasztani, ugyancsak „gyakran ivott”. S ha ő ivott, akkor „ott senkinek nem lehetett magát menteni, addig kellett innya, míg kidőlt asztaltól”.⁴⁴ Persze kivételek is akadtak. Esterházy Miklós, aki 6 körül kelt, 8-kor egész udvartartásával együtt misén vett részt, majd a reggeli elfogyasztása után azonnal dolgozni kezdett, s ezt ebéd után is folytatta, s aki napjában több órát olvasott vagy olvastatott magának, bizonyára intellektuálisabb vendégeskedésekhez szokott. Erre utal, hogy az ő udvarában még az inasok is kötelesek voltak napi egy-egy órában valamely históriás vagy egyéb könyvből felolvasni egymásnak. Valószínű azonban, hogy nem az ő életmódja volt tipikus.

A mértéktelen ivás és húsfogyasztás, valamint az állandó huzat és a kőfalakból telente áradó hideg következtében főuraink többsége köszvény-től, veseelégtelenségtől és különböző más gyulladásos betegségektől szenvedett. Az ezzel járó fájdalmak enyhítésére terjedt el a fürdő- és ivókúra, amit lényegében minden ellen javallottak. A már említett spanyol zsoldosvezér, Bernardo de Aldana a török 1552-es támadása előtt például éppen Váradra készült, hogy „az ottani kitünő vizekkel kúráltassa magát, mégpedig nemcsak régi nyavalyáit meg a törött karját gyógyította volna, hanem a makacs váltólázát, sajgó lágyékát és az egyik szemét is, amely gyakorta kínozt”.⁴⁵ A királyság főurai elsősorban a Pöstyén és Trencsén körüli hévizeket látogatták, amelyek így idővel a társasági élet színtereivé is váltak. A Wesselényi-féle összeesküvés gondolata például éppen a stubnyai fürdőből indult ki, ahol zavartalanul és feltűnés nélkül tanácskozhattak a bécsi udvar politikájával elégedetlen magyar főurak.

*Betegségek és
higiéniai viszonyok*

⁴³ Bethlen Miklós élete leírása magától. In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Sajtó alá rend. V. Windisch Éva. Budapest, 1980. Szépirodalmi Könyvkiadó. 612.

⁴⁴ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*, i. m. 40., 49.

⁴⁵ Szakály Ferenc szerk.: *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata*, i. m. 209.

A kastélyok higiéniai viszonyaival és lakóik tisztálkodási szokásaival kapcsolatos forrásaink ellentmondásosak. Általában véve azt mondhatjuk, hogy a tisztaságra és a tisztálkodásra ekkor már nagyobb gondot fordítottak, mint korábban. Szaporodtak az ónból vagy ezüsből készült mosdótálak, sőt megjelentek az épületen belüli fürdőszobák és a kertbe épített fürdőházak. Esterházy Miklós például minden reggel mosdott, rendszeresen váltott fehérneműt, és fiát is erre intette. A hálószobákban történő reggeli mosakodáshoz a szolgálknak mindig tiszta „kezkönyöcskét” kellett hozni. Előírta, hogy a szobákat nyitott ablaknál naponta söpörjék, az asztalra tett tányérok „tiszták legyenek”, s étkezések után az asztalánál ülőkkel együtt kezet mosott.⁴⁶ Gróf Rákóczi László, Sáros megye örökös főispánja, Rákóczi Zsigmond fejedelem unokája előírta, hogy a heti egyszeri fürdés udvarában mindenki számára kötelező. Kortársuk, a már többször idézett Bethlen Miklós napi tisztálkodása viszont csak annyiból állt, hogy reggel és étkezés után megmosta a száját és a kezét, „orcáját” viszont csak akkor, ha „valami por, sár vagy valami gaz” érte. Egyébként ráhagyta a borbélyra, aki hetente borotválta. Lábát hetente vagy kéthetente mosta, fürödni „ritkán” fürdött, és haját – saját állítása szerint – éveken át nem mosatta.⁴⁷ A Sennyey családban ugyanakkor az volt a szokás, hogy a gyerekek haját kéthetente mosatták.

A férfi
és a nő

A középkori felfogás szerint a nők minden tekintetben a férfiaknak alárendelt és őket szolgálni köteles teremtmények voltak. A 16–17. századra ez a szigorú alá-fölé rendeltség valamelyest enyhült. A 16. századi magyar nyelvű levelekben általában még „asszonyállatnak” nevezett hölgyek a 17. századra elnyerték az „asszonyember” vagy „asszonycseléd” titulust. Számos olyan főúri házasságról tudunk, amelyben a férj nemcsak rajongással és gondoskodással vette körül nejét, hanem ügyes-bajos gondjaiba is beavatta, sőt olykor tanácsait is kérte. A katolikus Esterházy Miklóstól éppúgy ismerünk ilyen leveleket, mint a kálvinista Bethlen Gábertől. Ezzel párhuzamosan a női öntudat is növekedett. A frissen nádorrá választott Nádasdy Tamás büszkélkedő híradására dúsgazdag neje, Kanizsai Orsolya például olyan évődő, ám önérzetes választ küldött, amelyet Péter Katalin joggal minősített a női egyenjogúság első ismert magyarországi megfogalmazásának.⁴⁸ Bizonyos azonban, hogy még nem ez volt a tipikus. Politikai vagy közigazgatási funkciót még a legelőkelőbb és leggazdagabb hölgyek sem tölthettek be. A divatos államelméleti munkák szellemében Laskai János, a korszak jeles teológusa és bölcselője 1641-ben ezt azzal indokolta, hogy miután az „asszonyi állatok” „ravaszok” ugyan, de „állhatatlanok”, „kegyetlenek és nagyravagyódók”, továbbá tanácsuk „semmi-

⁴⁶ Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó, 189–190.

⁴⁷ Bethlen Miklós *élete leírása magától*, i. m. 522.

⁴⁸ Péter Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Budapest, 1985, Helikon Kiadó, 22.

rekellő”. „a férfiú természet szerint alkamatosb az uralkodásra az asszonyi általtnál”.⁴⁹

A társadalom alsóbb rétegeinek felfogását tükröző 1550 körüli házas ének (*Adhortatio mulietum*) tanúsága szerint az ideális feleség ura iránt nyájas és kedves, de ügyeibe nem avatkozik; körültekintő háziasszony és a vendégeket mindig szívesen fogadja; gyermeket szül és felügyel a nevelésükre; szabad idejében hímez, sző vagy fon; engedelmes, a piacon „nem trécsel” és persze óvakodik minden bűntől. S ha nem így tesz, nos, akkor hátát semmi sem mentheti meg a „szép sudár pálcától”. Tudjuk azonban, hogy ez sem mindig így történt. Gróf Nádasdy Ferencné, Báthory Erzsébet például éveken át zavartalanul tartott fenn testi kapcsolatot szolgálival – az ellene felhozott egyéb vádokról nem is szólva. A férfiak, akik tegezték feleségüket, mindenesetre e téren is jóval többet megenyedhettek maguknak, mint feleségeik, akik magázták és kegyelmednek szólították férjüket. Legnagyobb hírnévre ebből a szempontból valószínűleg a csejtei úrnő unokaöccse, Báthory Gábor fejedelem tett szert, aki – nemcsak Móricz szerint – a lehető legtöbb erdélyi szépasszonyt az ágyába akarta vinni, és ha elutasították, az erőszaktól sem riadt vissza. A férfi és a nő társadalmi megítélése közötti markáns különbséget jelezte az is, hogy míg a nemesi ifjak taníttatása egyre inkább normává vált, a leányok esetében ezt kevésbé tartották fontosnak. A főúri asszonyok jelentős része ennek ellenére nemcsak olvasni, hanem – erről számos szép levelük tanúskodik – írni is tudott.

A katolikus főpapság, amely a középkori Magyar Királyság uralkodó elitjének meghatározó csoportját alkotta, a mohácsi csatában megtizedelődött, s régi erejét a Mohács utáni évtizedekben sem szerezte vissza. Az 1526 előtti királyság tizenöt főpapi székből 9 a török által megszállt területekre esett, s a fejedelmek akaratából – egy rövid időszaktól eltekintve – üresen állt az erdélyi is. A Hódoltságon kívüli egyházi javadalmak jelentős részét a környék vallást váltó urai vagy a két király egyike foglalta le, s az új kinevezésekkel sem ők, sem az egyértelmű elköteleződéstől óvakodó Szentszék nem sietett. 1538-ban az egész ország területén három, s még 1572-ben is csak négy felszentelt püspök működött. Később a helyzet valamelyest javult, viszont régi jövedelmeik kétharmadát minden püspökségnek a török elleni védelem céljaira kellett fordítani. A székhelyükről elmenekült és a bécsi udvarban vagy másutt berendezkedett főpapok a kincstár évi 4000 forintos apanázsából éltek, de előfordult, hogy ezt sem kapták meg. Szűkültek az esztergomi érsek anyagi lehetőségei is, akinek Mohács után évi 18 ezer forintra taksált jövedelmei részben nem folytak be, részben pedig az érsekség által fenntartott ipolysági, drégelyi és

*A katolikus
főpapok*

⁴⁹ Laskai János: A polgári társaságnak tudományáról. In Tarnóc Márton szerk.: *Magyar gondolkodók 17. század*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó, 143.

érsekújvári várak szükségletei emésztették fel. I. Ferdinánd ezért ismételtén udvari személyzetének leépítésére ösztönözte az 1527-ben érsekké kinevezett Várday Pált, ének- és zenekarát pedig 1549-ben egyszerűen feloszlatta.

A Mohács utáni zavaros évek a főpapok körében is orientációs válságot idéztek elő. A világi vezetőkhöz hasonlóan ők is gyakran váltottak pártot, s mentek egyik királyi udvarból a másikba, majd vissza. A reformáció terjedését látva a 15. század közepétől azonban egyértelműen a Habsburg-ház és a Habsburg uralkodók mögé sorakoztak fel. A bécsi udvar és a pozsonyi országgyűlés, valamint az ugyancsak ottani magyar kormánysszékek közötti kapcsolatot fenntartó kancellária vezetője egészen 1732-ig az esztergomi érsek volt, s többnyire az alkancellárok is a püspökök és a prépostok közül kerültek ki. Az uralkodó és a bécsi kormány minden döntése a kancellárián ment keresztül, amely – tekintettel a magyar nemzeti érzékenységre – a német nyelvű dokumentumokat kivétel nélkül latinra fordította, és úgy továbbította Pozsonyba. 1608-ig főpapok álltak a helytartóság élén is, s a mágnásokhoz hasonlóan a püspökök is személyre szóló meghívót kaptak a főrendiház üléseire.

A főpapság anyagi helyzetének megrendülése és a reformáció terjedése természetesen kihatott az alsópapságra. Számuk lecsökkent, s a fegyelem fellazult. Szétzilálódott a valaha oly fontos szerepet játszó szerzetesi hálózat is. A magyar kereszténység bölcsőjének számító pannonhalmi főapátság sok más szerzetesi javadalommal együtt szekularizáltatott, s a 16. század végére az utolsó bencés szerzetes is eltűnt a monostorból, amelybe már korábban királyi katonaság telepedett be. Bár a vagyontalan koldulórendektől nem volt mit elvenni, a zavaros időket és a hívek elpártolását azok is megsínylették. A legnépszerűbb ferencesek hetven kolostorában Mohács idején még mintegy 1500 rendtag élt. 1605-re a rendházak száma lecsökkent ötre, a szerzeteseké pedig harmincra. Legrosszabb volt a helyzet a Hódoltság területén, ahol hívek ezrei éltek lelkipásztor nélkül.

A helyzet a 17. század elejétől kezdett megváltozni. Pázmány Péter nagy eltökéltséggel szerezte vissza a primási javakat, s Pozsonyban gazdag könyvtárral felszerelt fényes érseki udvart alakított ki. Reprezentációs igényességére jellemző, hogy amikor 1632-ben Rómába látogatott,

Barokk
templomok

a bevonulását lelkes éljenzéssel ünneplő nép a kíséretét adó lovascsapat szolgálát is főuraknak nézte díszes vörös és ibolyaszín mentéik miatt. Pázmány példáját követte a királyi országrész többi püspöke. Pannonhalma, Zirc és más kolostorok visszakérültek régi tulajdonosaikhoz. Esterházy Miklós jelentékeny támogatásával 1629 és 1637 között felépült Nagyszombatban Magyarország első barokk temploma, amely a római *Il Gesù* és a bécsi jezsuita templom mintáját követte. (III./14. kép) Valamivel később hasonló stílusban készült a győri (1634–1641), a trencsényi (1653–1657) és a kassai (1671–1681) jezsuita templom is. Ezek tágas belső tereit és szentélyeit a hatalmas ablakokon át beömlő csillogó fény világította meg,

és a hívőket hivalkodóan gazdag arany- és márványdíszítések, valamint mozgalmas freskók kápráztatták el. A hitélet fellendítése érdekében elkezdődött a szegény falusi plébánosok segélyezése, akiknek a többsége az egész időszakban rendkívül nyomorúságos körülmények között tengette életét. A cölibátus intézménye megszilárdult. A 16. század közepén a katolikus papok legalább kétharmada még nős volt vagy ágyast tartott. A 17. század közepétől viszont – legalábbis az egyházmegyei vizitációk jelentései szerint – már elszórt jelenségnek számított a papi szüzességi fogadalom nyílt megsértése.

A magyar politikai élet gerincét a köznemesség alkotta. A köznemesek közül került ki a vármegyék vezető rétege: a király által kinevezett főispán hatalmával vetekedő alispán, akit a helyi nemesek választottak;

A köznemesség

a községek élete feletti ellenőrzést gyakorló szolgabírók; az „irodai” munkára szakosodott jegyzők; valamint a törvényszéki testületeket alkotó táblabírák. Helyi szinten, ahová a főurak keze nem mindig ért el, általában ők képviselték a legfőbb hatalmat. Országos szinten az alsótáblára küldött követek révén hallathatták hangjukat. A 130 fő körüli testületben minden vármegye két vagy három fővel képviseltette magát. A 66–70 fő körüli küldöttnek a 17. század elejétől fele általában a katolikus, másik fele a protestáns felekezethez tartozott. Mivel a szabad királyi városok csak kevesebb mint 30, a káptalanok pedig csak 15 fő körüli küldöttel képviseltethették magukat, a köznemesi többség mindig biztosított volt.

A köznemesség továbbra is rendkívül tagolt képet mutatott. Számottevő földbirtokkal és helyettük adózó jobbágysággal csak kevesen, mintegy két-három-ezren rendelkeztek. Az adózás alapegysége, a porta alapján őket hívták portalisztáknak, és általában ők töltötték be a vármegyei tisztségeket. Utánuk következtek a jobbágyság nélküli, ezért időnként némi adót is fizető taksás nemesek és az egyteleknyi földdel rendelkező kúriális nemesek, akiket házuk, vagyis kúriájuk után neveztek így. A sor végén az ún. armalisták álltak, akiknek az armálison, vagyis a címeres nemesi levélen kívül semmijük sem volt. A familiaritás intézményének továbbéléseként a köznemesek jó része valamelyik főrangú nemes úr szolgálatában állt. Ezek a szervitoroknak nevezett „főemberszolgák” a középkori familiárisokhoz hasonlóan hűséget esküdtek uruknak, akit katonaként, ispánként vagy egyéb módon szolgáltak, s ezért annak védelmében részesültek. A szervitorság többnyire egy évig tartott, de akadtak nemzetségek, amelyek több generáción át szolgálták ugyanazt a főúri családot.

A köznemesek életkörülményei élesen elváltak a főnemesekétől, sőt legalsóbb rétegeiké a jobbágysághoz hasonlítottak. A kőből, de nem ritkán sárból, vályogból és nádból épült nemesi kúriák általában a falvak középső részein helyezkedtek el, ám viszonylag kevés kényelmet nyújtottak. Egy jobb módú Bereg megyei nemes 17. századi egyszintes udvarháza például pincéből, két szobából, konyhából, két kamrából és két árnyékszékből

*Köznemesi
kúriák*

állt. A pince kőből, maga a ház azonban, amelyet zsindely fedett, fából, valamint fonott sövényre tapasztott agyagból készült. A házba lábas tornácon át lehetett bejutni; a szobák padlója téglából, ablakai karikaüvegből készültek, s a meleget mázas kemencék adták. A füstöt fakéményen át vezették el. A még gazdagabb köznemesi házakban az úr és az úrnő szobájához egy ebédlő és esetleg más helyiségek is csatlakozhattak, s a falakra és a padlóra szőnyegek kerültek. Az egyik szegény Vas megyei nemes kúriája viszont egyetlen üveglakos nagyszobából, egy konyhából és egy kamrából állt. Fontos berendezési tárgyak voltak a kemencék, melyeket paddal vagy padkával vettek körül. Egyik-másik kúriában nemcsak mosdótálak, hanem már „fördőkádak” is előfordultak. A bútortatot jelentő asztalok, székek, ládák és pohárszékek gyalult deszkából készültek, s jóval kevésbé voltak díszesek, mint a főúri kastélyokban. Ékszereket, ezüsttálmakat és díszes ruhákat azonban a köznemesek is szívesen halmoztak fel, és sokan közülük már fali-, asztali és zsebórát is vásároltak. Utóbbiak értéke 40–50 forint körül mozgott, amiért már egy kisebb falusi házat is meg lehetett venni. Az istálló, a pajta, a szén és a többi gazdasági épület a lakóháztól távolabb, az udvar valamelyik sarkában helyezkedett el.

A nagy evés-ivásokkal összekötött vendégeskedések a tehetős köznemesek körében éppoly közkedveltek voltak, mint a főrangúak között. Az apák nem szégyelltek, inkább büszkéek voltak rá, ha fiúgyermekük bírták az italt, értettek a fegyverforgatáshoz és hajdúmódra tudtak káromkodni.

*Köznemesi
életvitel*

Az étkek száma persze kevesebb volt; az erdélyi nemesek körében még egy ünnepélyes lakodalmi ebéd is állhatott négy-öt fogásból. A mulatozást és korhelykedést a katolikus papok éppúgy kárhoztatták, mint a protestáns prédikátorok. Pázmány maga egyenesen azt tartotta, hogy a részegség minden bűnnek a bölcsője és a legfőbb kútfeje. Bár ezt a véleményt több vármegye vezetése is osztotta, a főúri kastélyokon és a nemesi kúriákon belüli dorbézolások megakadályozására nemigen volt lehetőségük. Sőt megállapítható, hogy a határozatokat olykor maguk a határozathozók sem tartották be. „A magyar tanács délig fejfájó, szédelgő, délután részeg” – fakadt ki Szentpéteri István debreceni prédikátor a 17. század végén.⁵⁰

A könyv és a tudományok jóval kisebb népszerűségnek örvendtek. A főrangúak jelentős része – például az Esterházyak, Nádasdyak, Zrínyiek, Thurzók, Rákócziak és a katolikus főpapok – ekkor már néhány száz kötetes könyvtárakkal rendelkeztek, sőt Istvánffy Miklós királyi tanácsos és nádorhelyettes, valamint herceg Esterházy Pál közel kétezer könyvet gyűjtött össze. Lippay György esztergomi érsek könyvtárának 1674-es katalógusa pedig több mint 3000 tételt tartalmaz. A gazdagabb köznemesek viszont csak egy-egy ládányi, tehát egy-két

⁵⁰ Takáts Sándor: Küzdelem a részegeskedés ellen. In Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, i. m. 297.

tucat könyvet hagytak utódaikra, a szegényebb és a többséget adó kismemesek pedig egyet sem, vagy legfeljebb egy-egy Bibliát, valamint ima- és énekeskönyvet.

A főurak és a velük együtt nevelődő nemes ifjak nemcsak magyarul, hanem latinul, sőt gyakran más idegen nyelveken is beszéltek, írtak és olvastak. A kismemesek jelentős része viszont a magyar nyelvvel is hadilábon állt. A földesurak visszatérően panaszkodtak rá, hogy tisztartóik és jószágigazgatóik sem írni, sem olvasni nem tudnak. Ez különösen a 16. században volt így; a királyságban és Erdélyben egyaránt dinamikusan fejlődő iskolahálózatnak köszönhetően a 17. századra a helyzet javult. Egyes vidékeken azonban továbbra is magas volt az írástudatlanok aránya. Közéjük tartozott például Vas megye, amelynek 26 tiltakozó protestáns nemes közt még 1732-ben is csak kettő tudta leírni a nevét, a többi kereszt rajzolásával jelezte egyetértését.⁵¹

Az állandó háborúskodás következtében két olyan új társadalmi csoport alakult ki, amely a közrendűek és a nemesek között helyezkedett el: a végvári vitézeké, valamint a hajdúké és a hozzájuk hasonló parasztkatonáké. A hadakozásra szakosodott és mással nem is foglalkozó

*A végvári vitézek
és a hajdúk*

20 ezer fő körüli „vitézlő rend” tagjai nemesi címmel többnyire ugyan nem rendelkeztek, viszont nem adóztak, és jobbágyi kötelezettségekkel sem tartoztak senkinek. Szabadon választhatták meg vallásukat, és jogi értelemben nem a földesúri, hanem a katonai igazságszolgáltatás hatáskörébe tartoztak. Katonai érdemeikért könnyen kaphattak nemességet, sőt akár birtokadományt is, ami erősítette a nemességéhez hasonló, az egész országért, illetve hazáért felelősséget érző öntudatukat. A kereszténység védelme, mint életcél és hivatás ugyan még nem tűnt el gondolkodásukból, de egyre inkább kiegészült a haza, az ország és a nemzet ügyének szolgálatával. Forgách Ferenc, a 16. századi humanista történetíró láttatásában Eger védői a szigetvári hőshöz hasonlóan még „elsősorban isten dicsőségéért, édes hazánkért, feleségükért, gyermekeikért” harcoltak.⁵² A költő Zrínyi Miklós egyik csáktornyai kobzosa, Balogh Zsigmond egy évszázaddal később viszont már csak az ország és a haza sorsa fölött kesergett, s bár harcostársainak ő is Istent ajánlotta vezérül, a harc célját kizárólag a nemzet védelmében látta. „Mikor pogányokkal víttok, / Nemzetünkért vagdalkoztok” – olvasható vitézi énekében.⁵³ A szerelem és a tájszeretet mellett ez a haza védelmét

⁵¹ Tóth István György: A magyar művelődés a kora újkorban. In Kósa László szerk.: *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 1988, Osiris Kiadó, 185.

⁵² Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. In Kulcsár Péter szerk.: *Humanista történetírók*. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó, 619. és 633.

⁵³ *Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig*. Sajtó alá rend. Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor. Budapest, 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó, 130–132.

hivatásának tekintő vitézi értékrend ihlette a magyar nyelvű költészet első kiemelkedő képviselőjét, Balassi Bálintot, aki maga is harc közben, Esztergom 1594-es ostrománál esett el.

A részben ugyancsak végvári vitézekből, részben viszont egyéb fegyverforgatókból és marhahajcsárokból toborzódott hajdúk helyzete annyiban különbözött, hogy – mint erre már utaltunk – Bocskai István mintegy 10 ezret letelepített közülük szabolcsi birtokaira. Példáját utóbb az erdélyi fejedelmek, sőt néhányan a királyi Magyarország főurai közül is követték. Közéjük tartoztak a Rákócziak, akik a Sajó, a Hernád és a Bodrog vidékén, a Batthyányak, akik a Rába mentén és a Zrínyiek, akik a Muraközben hoztak létre katonaparasztok által lakott településeket. Ennek a félig katonai, félig paraszti életmódot folytató rétegnek a tagjai elég földet kaptak ahhoz, hogy abból családjukkal együtt megéljenek, miközben semmiféle jobbágyi kötelezettség nem terhelte őket. Ennek fejében viszont – mint Zrínyi Miklós 1650-ben kibocsátott kiváltságlevelében olvasható – mindegyikük köteles volt „egy jó lovat, egy pár pisztolyt és ahhoz egy karabélyt” tartani, hogy „török hírkor szükség idején, éjjel avagy nappal, az hová kívántatik, azonnal felülvén, jobb módjával tehetsége szerint az töröknek ellene álljon és állhasson.”⁵⁴ Bár alapvetően földművelő életmódot folytattak, a végváriakhoz és a hajdúkhöz hasonlóan a parasztkatonák is közelebb érezték magukat a nemességhez, mint a jobbágyokhoz.

A végvárrendszer egyre szélesedő sávjában élő különböző rendű és rangú katonaelemnek a létszáma a 17. század közepére megközelíthette a 100 ezer főt, vagyis a Magyar Királyság felnőtt férfilakosságának mintegy 20%-át. Bár feladatuk a határvédelem volt, fegyvereiket más célokra, fosztogatásra, rablásra és útonállásra is fel lehetett használni, és sokan közülük fel is használták. Mivel a zsold gyakran késett és egyébként is szűken mérték, az önkényes rekvirálások fölött általában a parancsnokok is szemet hunytak. Ezek ellen szerveződtek meg az ún. parasztvármegyék, amelyek a jobbágyok önvédelmi szervezetei voltak a közbiztonság fenntartására és javaik védelmére. Élükön a környék tekintélyesebb gazdái közül választott kapitányok, hadnagyok és tizedesek álltak. A parasztvármegyék működését a 16. század végi országgyűlési törvények is engedélyezték, ám a későbbiekben igyekeztek – nem eredménytelenül – a nemesi vármegyék joghatósága alá rendelni őket.

A 17. századi Habsburg uralkodók nemcsak a vitézségükkel kitűnt végvári katonáknak adományoztak nemességet, hanem némely más közrendűeknek is. Sokszor előfordult, hogy tehetősebb jobbágyaik számára kellő ellenszolgáltatás fejében maguk a földesurak járták ki a királyi udvartól a címeres levelet. János

⁵⁴ Sinkovics István szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, i. m. II/2. 559–560. [A könnyebb érthetőség érdekében az idézett részletet mai magyar nyelven közöljük.]

király ugyanakkor a mellette kitaró budai polgárokat emelte nemesi rangra. Az erdélyi fejedelmek ugyancsak éltek a jutalmazásnak ezzel az eszközével: Bethlen Gábor például az összes református lelkészt „megnemesítette”. A nemes-ség száma és aránya mindezek következtében gyorsan emelkedett, és a 18. századra bizonyosan elérte az összlakosság 4–5%-át. A franciaországi és angliai arányoknál ez jóval magasabb, a lengyelországinál és a spanyolorzáginál viszont alacsonyabb volt. Sajátos, a köznemesi és a jobbágyi rend közötti átmenetet képviseltek a szabadosok vagy latinul *libertinus*oknak nevezett parasztok, akik címeres levéllel ugyan nem rendelkeztek, ám uruk – egyszeri fizetség, kölcsönnyújtás vagy egyéb okon – mentesítette őket a szokásos jobbágyi kötelezettségek alól.

Történelmileg kialakult különleges jogállásuk következtében a középkor utolsó századaiban a köznemesség alsóbb csoportjai közé számítottak a székelyek is. Az új körülmények között azonban módosult kollektíve a székelyek privilegizált korábbi helyzetük. A királyi, illetve fejedelmi rendelkezések és az országgyűlési határozatok János Zsigmond uralkodása (1540–1571) idején markáns különbséget tettek a székelység három csoportja között. Az ún. főnépek vagy primorok lényegében a megyei nemességgel, a székely közrendűek pedig a jobbágyság különböző rétegeivel kerültek azonos szintre, miközben a katonáskodást is elvárták tőlük. Kettőjük között helyezkedett el a lófőség, amelynek alsó csoportjai ugyancsak elszegényedtek. (Az ökörsütésnek nevezett szolgáltatás ezzel párhuzamosan egyre inkább jelentőségét veszítette, majd teljesen megszűnt.) A János Zsigmond alatti új rendelkezések a közszekelyeket a fejedelmi udvar ellen hangolták. Elégedetlenségük 1562-ben, majd 1595–96-ban – mint már érintettük – fegyveres felkelésbe torkollott, amelynek leverését követően 1599-ben sokan közülük Vitéz Mihály havasalföldi vajda mellé álltak. Ebben döntő szerepet játszott, hogy Rudolf királlyal egyetértésben Mihály vajda helyreállította a székely köznép régi szabadságjogait. Ezt az 1601-ben ismét fejedelemmé lett Báthory Zsigmond is megerősítette, sőt érvényesítette is. Bár rendelkezéseit utódai is elismerték, a vagyoni differenciálódásnak nem sikerült gátat vetni, és a jogi különbségek is állandósultak. Igazi nemeseknek a továbbiakban is csak a primorokat és esetleg a lófőket tartották. A közszekelyek helyzete, akiket szabad székelyeknek neveztek, leginkább a Magyar Királyság szabad parasztjaiéhoz hasonlított.

A háborúk és az ország széttagoaltsága az egyébként is mérsékelt ütemű városfejlődést és szerény méretű polgáriásodást is visszavetette. A királyság kezdetben 18 szabad királyi városában⁵⁵ mintegy 40–50 ezren (az összlakosság 2–2,5%-a) élhettek. Buda, az ország korábbi

A székelyek

*A városfejlődés
tendenciái*

⁵⁵ Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Bártfa, Lőcse, Eperjes, Késmárk, Kassa, Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya, Zágráb, Varasd, Kőrös, Kapronca, Sopron, Kismarton és Ruszt.

székvárosa és büszkesége – mint már utaltunk rá – keleties jellegű, gondozatlan és legfeljebb 7000–8000 fős török helyőrségi várossá vált. 1552-es elfoglalása után erre a sorsra jutott Temesvár is, ahol a török katonák és hivatalnokok mellett főleg ortodox hitű rác menekültek találtak új otthonra. A katonai építmények mellett a városképet itt is dzsámik, fürdők, kávézók, piciny boltok és koszos karavánszerájok látványa határozta meg.

Korábban kevésbé jelentős városok viszont a felemelkedés útjára léptek. Közéjük tartozott a 15. század végén még csak 4000–5000 fős Kassa, amely nemcsak Északkelet-Magyarország kereskedelmében és iparában játszott egyre fontosabb szerepet, hanem Felső-Magyarország katonai és közigazgatási központjává is vált. Itt székelte a felső-magyarországi főkapitány, és itt rendezkedett be Bocskai István, majd Thököly Imre is. Mindezek következtében Kassa belvárosában is megszorodtak a kőből készült emeletes épületek, miközben a várfalakon kívüli egyszintes házak száma is rohamosan nőtt. Kassa mellett dinamikusan fejlődött Eperjes, amely kulcsszerepet játszott a Lengyelország felé irányuló kereskedelemben, s amely jelentős földbirtokokkal, sőt hegyaljai szőlőbirtokokkal rendelkezett. Kassához hasonlóan itt is folyamatosan bővültek a várfalakon kívüli elővárosok, miközben a belvárosi házakat reneszánsz stílusban építették újjá. Az 1660-as években 5000 fő körüli lakosságának többségét németek, szlovákok és magyarok alkották, de keveredtek közéjük lengyelek, sziléziaiak, sőt erdélyiek is. A felső-magyarországi bányavárosok (Körmöcbánya, Selmecbánya és Besztercebánya) fejlődése viszont megtört. Lakosságuk a 16–17. században sem emelkedett 1500–3000 fő fölé. Ezek mintegy fele, kétharmada hagyományosan a bányászatból élt, s a kézművesek aránya továbbra is alacsony maradt. A három város együttesen 7000–8000 fős lakosságának szükségleteit 40 szakmára szakosodott 513 iparosmester és másfél száz segédje elégítette ki. A hanyatlást, illetve stagnálást döntően az okozta, hogy az Újvilág által kínált jobb lehetőségek miatt a Fuggerek 1546-ban kivonultak az országból, s a nemesfém-bányászat veszített jelentőségéből. A bányavárosok ezt követően csak rézből exportáltak jelentősebb mennyiséget. (III./15/b. kép)

Nyugat-Magyarországon látványosan fejlődött a püspöki székhelyként fungáló, viszont csak mezővárosi státusban lévő Győr, amelyet a bécsi hadvezetés jelentős védművekkel látott el, és úgynevezett erődvárossá alakított. Bár a mindenkor elsőbbséget élvező katonai célok a polgárság érdekeit olykor sértették, a beszállásolt nagyszámú katonaság biztos piacot is jelentett, s ez a kézműipar és a kereskedelem fejlődésére egyaránt jótékonyan hatott. Kedvezett az új helyzet Pozsonynak is, amely regionális jellegű kereskedelmi és egyházi központból a királyi Magyarország új székvárosává vált. Itt tartotta üléseit az országgyűlés, és itt székeltek a fontosabb magyar kormányhivatalok. Ez több észak- és nyugat-magyarországi főurat indított arra, hogy a Duna-parti városban is palotát

építtessen magának és kíséretének. A főurak és az országgyűlési követek hosszabb-rövidebb itt-tartózkodása a molnárok, pékek és hentesek piacát éppúgy bővítette, mint a szabómesterekét, tímárokét és cipészekét. A 15. század közepén közel 3000, a 17. század első felében pedig 4000 fős Sopron hasonló előnyökkel nem rendelkezett. A városi polgárság egy része ezért visszatért az agrártermeléshez, amelyen belül a szőlőtermelés és a borkereskedelem számított a legjövedelmezőbb üzletágnak.

A városok életét a korábbi évszázadokhoz hasonlóan az esküdtekből vagy más néven tanácsnokokból álló magisztrátus irányította, amelynek élén a bíró, illetve a polgármester állt. Valamennyien a leggazdagabb patríciuscsaládokból kerültek ki, akik az arisztokráciához hasonlóan előszere-
A városok vezetői

retettel házasodtak egymás között, és monopolizálták lakóhelyük irányító pozícióit. A három említett bányavárosban például városonként két-három tucat család tartotta kezében a hatalmat, s ez így volt a többi városban is. Ez a városok lakosságának mindössze 2–3%-át kitevő elit fizette az adók mintegy negyedét, s az adózók fele csupán 10–20%-át. A várost irányító előkelők után következtek a kevésbé jómódú, de azért tehetős kereskedők és iparosok, s végül a napszámosok, cselédek és egyéb vagyontalan csoportok, amelyek tagjai továbbra sem rendelkeztek polgárjoggal. A városokon belüli társadalmi válaszfalak erősödésére jellemző, hogy 1625-ben egy lőcsei tanácsnokot megbírságotlaltak, mert az utcán kezét nyújtott egykori szolgájának.

Az erdélyi városfejlődés élvonalában hagyományosan a szász városok jártak. Bár a szétszakíttóságot és a kereskedelmi útvonalak átrendeződését
Az erdélyi városfejlődés

ők is megsínylelték, a szász kézműipar, elsősorban az ötvösművészet termékei továbbra is eljutottak a nyugat-európai piacokra. A ruha- és bőripari termékek iránt ugyanakkor belföldön, valamint a két román fejedelemségben mutatkozott kereslet. A királysági városokhoz hasonlóan a hatalmat a szász városokban is egy szűk, mintegy 180–200 családból álló patríciusréteg gyakorolta szinte örökletesen. Uralmuk ellen a városi köznép többször fellázadt, ám érdemi demokratizálódás nem következett be. Feszültségek adódtak abból is, hogy a fejedelmek többször megsértették a szász városok önkormányzati jogait, a beköltözni kívánó magyar nemesek és székelyek házvásárlását pedig a szász polgárok akadályozták. A villongások ellenére a szász „nemzet” a 16. századra a magyar nemesekkel és a székely székekkel azonos jogokat vívott ki magának. Az erdélyi országgyűlésben arányos képviseléssel rendelkeztek, s annak határozatait csak akkor váltak jogerőssé, ha azokat a szászok pecsétjével is ellátták.

A kézműipart és a kereskedelmet addig nagymértékben kezükben tartó szász városok és a fejedelmi udvarnak otthont adó Gyulafehérvár mellett ezekben az évtizedekben az erdélyi „kultiváltságnak” és „urbanitásnak” egy új központja is született: Kolozsvár. (III./15/a. kép) Miután Izabella királynétól 1558-ban árumegállító

jogot kapott és évente négy országos vásárt tarthatott, továbbá egyik-másik fejedelem is gyakran időzött a városban. a 16. század utolsó harmadától valóságos építkezési láz lett úrrá a település lakóin és a környék beköltöző nemesein. A 17. század végére Kolozsvár összlakosságának a száma elérte a 8 ezret, s a város növekvő mértékben magyar ötvösművészei és egyéb iparosai egyre inkább felvették a versenyt a szász városok német kézműveseivel. Ebből egy olyan tartós rivalizálás alakult ki, amely a szakmai féltékenységen túl etnikai ellentéteket is hordozott. A szász városok ötvösei titkos egyezséget kötöttek, hogy nem alkalmaznak magyar legényeket, miközben a kolozsvári magyar céhlegények a kolozsvári mestereknél dolgozó szász segédek elbocsátását követelték.

A korlátozottabb jogokkal rendelkező és földesúri joghatóság alá tartozó mintegy 800 mezővárosban a 15. század végén körülbelül félmillió lélek élt. A török ellenőrzése alatti hódoltsági területeken és a háborúk által sújtott részeken a mezővárosok egy része és sok falu elnéptelenedett. A 93 jászkun településből a 17. század végére mindössze két mezőváros maradt meg: Jászberény és Halas, valamint 14 falu. A Délvidék még nagyobb pusztításnak volt kitéve. Bács megye például, ahol a 15. század végén még 5 várat, 16 mezővárost és 213 falut írtak össze, teljesen lakatlanná vált.

A mezővárosok

Néhány mezőváros – a Duna–Tisza közén például Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, a Tiszántúlon Hódmezővásárhely, a Csepel-szigeten pedig a Duna-ágak által különösen védett Ráckeve –, ahová a falusi lakosságból is sokan menekültek, viszont megerősödött. Területük kiterjedt, lakosságuk nőtt. A marhakereskedelemnek köszönhetően jó néhánynak a polgárai kifejezetten vagyonosodtak. Különösen sokat és látványosan fejlődött az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó, ám nyugalmáért a töröknek is adót fizető Debrecen, amelynek területe a 15. századi állapotokhoz képest megkétszereződött (olykor meghaladta a 120–130 ezer hektárt), lakosságának a száma pedig elérte a 10–12 ezret, s ezzel a korszak legnépesebb magyar városává vált. A lakosság mintegy 45%-a már a 16. század közepén ipari tevékenységet folytatott, ami magasabb volt, mint a szabad királyi városok bármelyikében. Kereskedelemmel a polgárok mintegy 10–12%-a foglalkozott, míg a többiek földművelésből és/vagy állattenyésztésből éltek. A debreceni kereskedők és fuvarosaik fél Európában megfordultak, s évente hét országos vásáron adhatták, vehették portékáikat. Ennél több országos vásárt egyetlen más város sem tartott. A „kálvinista Róma” leggazdagabb kalmárjai mindezek következtében jelentős tőkevagyonra tettek szert, és több százezer forint értékű árukészleteket halmoztak fel. Debrecennél magasabbra egyetlen más mezőváros sem jutott.

A városi házak

A városi házak régebben nagyrészt fából épültek. A gyakori tüzesetektől való félelem miatt azonban már a középkor vége felé kezdtek áttérni a kőépítkezésre. A 16–17. században a fa- és a kőházak aránya nagyjából fele-fele arányban oszlott meg úgy, hogy a belső kerületekben a kőből, a külsőkben

a fából készített házak domináltak. A főter körüli két- vagy háromablakos és a helyszűke miatt keskeny és szorosan egymás mellé épült kőépületek utcai részét a középkorban kialakult térhasználatnak megfelelően általában a bolt vagy a műhely foglalta el, míg a háló- és lakószobák, a konyha és a raktárak a hosszan elnyúló keskeny belső udvarra nyíltak. A kétszintes házak emeletére, ahol a lakó- és vendégszobák kaptak helyet, szűk lépcső vezetett fel. A mezővárosi polgárházak kisebbek és szerényebbek voltak. A debreceni nemes Mike családnak az otthona, amely több bírót is adott a városnak, például mindössze két szobából, konyhából, kamrából és pincéből állott. A központtól távolodva a házak mérete kisebbedett, sőt a város szélén már földbe mélyített kunyhókban laktak a zselérek és más szegény emberek. Az 1600-as évek végén ezekből 336-ot írtak össze Debrecenben.

A ház nagysága és belső berendezése egyaránt tükrözte a tulajdonos vagyoni helyzetét és igény szintjét. A felső-magyarországi polgárok és a debreceni civisek puritánságához képest a kolozsvári patríciusok kifejezetten kényelemszeretők és pompakedvelők voltak, így otthonaik egy szinten álltak a legelőkelőbb erdélyi nemesek kastélyaival. A kolozsvári főbíró fiának, az ötvösséget kitanuló és kereskedőként is sikeres Vicei Mihálynak a főtéri házát, amelyben Bethlen Gábor is többször megszállt, 1627-es halálakor 3200 forintra becsülték. A többszobás lakáshoz, melynek falait az apostolok és a római császárok bekeretezett képei díszítették, több ónból készült mosdótál és egy külön „feredő házacska”, vagyis fürdőhelyiség tartozott. A bútortzat sok különféle ládából és karszékből, egy-két asztalból, egy pohárszékből, egy „mennyezetes” és egy másik nyoszolyából állt. A rengeteg arany és ezüst ékszer, valamint ruhanemű mellett több tucat ónból, ezüsből és fából készült tálat és tányért, nagyon sok ezüst- és ónkupát, serleget és üveg poharat, továbbá ezüstkanalakból és villákból is több tucatnyiit osztottak szét az örökösök között. Késből viszont csak nyolcat találtak az osztóbírák, és azok is „elegy-belegy” minőségűek voltak. Ez is arra utal, hogy a saját kés használata Erdélyben későbbben ment ki a divatból, mint a királyi Magyarországon. Érdekes módon órát nem találtak a házban, és hadilábon állhatott Vicei uram az írott kultúrával is, amelyet mindössze egy „grammatica” és néhány – részben eladásra szánt – „evangelium” képviselt. Ez sem általánosítható azonban. Nála szegényebb kolozsvári polgárok ugyanis gyakran tucatnyi, Balasfi Bálint 1630-ban pedig 36 könyvet hagyományozott utódaira.⁵⁶ A városi polgárok közül leggazdagabb könyvtárral minden bizonnyal a többször idézett utazó, Hans Dernschwam rendelkezett, akinek 1567 és 1568 fordulóján bekövetkezett halálakor beszerce-

⁵⁶ Kovács Kiss Gyöngy szerk.: *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*. Kolozsvár, 2012, Korunk. Komp-Press, 180–211. és uő: *Könyvek a kolozsvári polgárok 16–17. századi hagyatékaiban*. In uő: *Rendtartás és kultúra*. Marosvásárhely, 2001, Mentor Kiadó, 48–59.

bányai házában 1162 könyvet, illetve 2270 kötetet írtak össze. Az antik tudományosság és szépirodalom, valamint a középkor klasszikusai mellett ezek között saját korának jelentős alkotásai, így például Machiavelli, Erasmus és Luther több műve is megtalálható volt.⁵⁷

Polgári
életvitel

A polgárok korán keltek, korán feküdtek, és hétfő reggeltől szombat estig dolgoztak. A nemesekkel szemben, akik fizikai munkát nem végeztek, és akiket a vármegye és az ország ügyei foglalkoztattak, a polgárok munkaközpontú élete a család, a céh és a város keretei között zajlott. A külvilággal többségük csak a vásárok alkalmával találkozott. Távolabbi vidékekre a kereskedők, a követként Pozsonyba küldött városvezetők és a peregrinus diákok jutottak el. Nyilvános vagy zártkörű mulatságaikat általában vasárnap délután és este tartották, miután a délelőtti istentiszteleten túl voltak. Kivételt képeztek a lakodalmak, amelyek az előkelőbbek esetében két vagy akár több, egyébként viszont csak egy napig tartottak. Ilyen és más ünnepi alkalmakkor ők sem fukarkodtak étellel, itallal. A gyulafehérvári szabócéh 1596-os előírása szerint a mesterré avatás alkalmából tartott lakomára például közel harmincféle étket kellett az asztalra tenni – köztük tormás csukát, pontyot és rákot, savanyított káposztát velős csonttal, sült malacot, borjú- és tehénhúst, pulykát, kacsát és „tyúkfiakat”, továbbá desszertként „gyümölcsöstálat” mogyoróval, dióval, almával, körtével, retekkel és sajttal. S persze nem hiányozhatott a „jó bor” és a „fejér cipó” sem, amelyből „elegendőt” és „embernek valót” kellett felszolgálni. A jó hangulatról – a bor mellett – „tiszteességes muzsikások”, úgymint „hegedűsök és cimbalmosok” gondoskodtak.⁵⁸

Ilyen alkalmakra az egyébként puritán szellemű polgárok, polgárasszonyok és polgárleányok is „kicsípték” magukat. A városba költöző vagy ott egyszerűen csak megforduló nemes urak és nemesasszonyok csipkéből, bársonyból és selyemből készült díszes öltözéke a módosabb polgárság egy részét is hasonló ruházatkodásra ösztönözte. A szolgálóleányok viszont a polgárleányokat utánozták. Ez utóbbit egy-két város kifejezetten tiltotta, hiszen hogyan is „vetemedhetnek” ezek a faluról felkerült cselédleányok olyasmire, hogy „semmi különbség nem vehető észre köztük és egy tisztességes tehetős polgár neje vagy gyermeke között. Aranyos paszomán, selyem szalag, drága koronarázsa [finom gyapjúsövet] kötények csipkével vagy anélkül”.⁵⁹

⁵⁷ A *Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Közreadja: Berlász Jenő, Keveházi Katalin, Monok István. Szeged, 1984. JATE Központi Könyvtára.

⁵⁸ Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelem gazdagsága. In Kuczka Péter főszerk.: *Pannon enciklopédia*, i. m. 131.

⁵⁹ Hanák Péter szerk.: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből*. Budapest, 1980, Gondolat, 90.

A mértéktelen alkoholfogyasztást, dorbézolást és korhelykedést a városok a vármegyéknel is szigorúbban tiltották és büntették. A városi kocsmákban és szállólóházakban általában este 9-ig szólhatott a zene és folyhatott a bor, ezt követően és vasárnaponként viszont egyáltalán nem. A kolozsvári városvezetés ennél is szigorúbban lépett fel: 1585-től ott már este 8-kor véget kellett vetni az ivásnak, táncnak és muzsikának. Az előírások ellen vétőket többnyire kalodába zárták és megbotozták, hangszereiket pedig összetörték, sőt előfordult, hogy a városi tömlőben is el kellett tölteniük néhány napot. A szigorú intézkedéseket Pázmány és a protestáns prédikátorok szellemében a városi szabályrendeletek azzal indokolták, hogy a részegség megfoszt minden észről és erkölcsi érzéktől, s a „részege-sekből úgy ömlik a különféle vétek, mint a szökőkútból a víz”. A korhelykedés-nek minden tiltás ellenére mindazonáltal a városokban sem sikerült gátat vetni. A szabályokat nemcsak a notórius iszákosok és a feslett erkölcsű „asszonyi álla-tok”, valamint a borkiméréssel foglalkozó kocsmárosok és kereskedők hágták át, hanem olykor a városi vezetők, a növekvő számú felsőbb évfolyamos diákok, sőt számos esetben a vizet prédikáló, de bort kedvelő papok és prédikátorok is.⁶⁰

Az ország lakosságának 85–90%-át kitevő jobbágyság élete elválaszthatatlanul kapcsolódott a földhöz. A mezőgazdálkodás alapja továbbra is a gabonatermesztés volt. A „zsírosabb”, vagyis jobb földekbe búza, a „soványabb”, vagyis rosszabb minőségű szántókba zab és rozs került. Az időjárás szeszélyei miatt szívesen vetettek ún. kétszerest, vagyis búzát és rozst vegyesen. A határhasználat változatos képet mutatott. A fejletlenebb vidékeken még mindig a kétnyomásos gazdálkodás dívott, azaz a falu határának egyik részét bevetettek, a másik részét pedig parlagon hagyták pihenni. A fejlettebb részeken, főleg a Dunántúlon és Szászföldön viszont már három nyomásra tagolták a határt. Ez azt jelentette, hogy az egyik részbe ősszel, a másikba tavasszal vetettek, s a szántóknak csak harmadát hagyták meg ugarnak. Pozsony környékén és Nyugat-Dunántúlon a háromnyomásos üzemmód mellett megjelent az ennél is gazdaságosabb vetésforgó, amikor már minden évben minden földet bevetettek, s a talaj termőerejét nem pihentetéssel, hanem trágyázással pótolták. A trágyázás az ország más területein is terjedt. A Felvidék és Erdély hegyes részein viszont még a nyomáskényszer sem alakult ki, itt egyszerűen az erdők kivágásával ke-ltezett ún. irtásföldekbe vetettek.

Növénytermesztés

A föld megmunkálásához többnyire vasalással ellátott különböző típusú fa-ekéket és boronát használtak. Az utóbbi egyszerű változata tövisből készült, a korszerűbbet viszont fa- vagy vasfogakkal látták el. Ezeket általában nem lovak, hanem ökrök – a talajadottságoktól függően kettő, négy vagy akár több –, esetleg bivalyok húzták. Egyre inkább vasból készültek az ásók, villák és lapátok is.

⁶⁰ Takács Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, i. m. 296–316.

Az aratáshoz korábban sarlót, esetleg rövid szárú (ún. fél-) kaszát használtak. A 16–17. században viharos gyorsasággal terjedt az először Németalföldön meghonosodott ún. hosszú kaszás aratás, amellyel egységnyi idő alatt a sarlóshoz képest ötszörös, a rövid kaszáshoz képest pedig két-háromszoros mennyiséget lehetett betakarítani. A learatott gabonát kékébe kötötték, melyeket általában asztagokba raktak, esetleg egyből földel alá hordták őket. A kézi erővel (cséphadaróval) és védett helyen – csűrben, pajtában – végzett cséplés több hétig, sőt hónapig tartott. Emellett terjedt a lovakkal, ritkábban ökrökkel végzett nyomtatás. A kinyert magot földbe ástott, és téglával, rőzsével vagy szalmával kibélelt vermekbe öntötték, melyeket igyekeztek légmentesen lezárni, így akár évekre megóvni a penészedéstől és rothadástól. Előfordult azonban az is, hogy deszkából készült külön építményekben halmozták fel a gabonát vagy a padláson tárolták szétterítve. Az agrotechnika tökéletesedésének köszönhetően Magyarországon Európa nyugati feléhez hasonlóan a 16–17. században gabonából átlagosan a középkori hozamok két-háromszorosát takarították be. (III./16/c. kép)

A Hódoltság pusztasággá vált hatalmas vidékeinek szántóföldi hasznosítása a lakosság megfogyatkozása miatt csak kis területeken jöhetett szóba.

Állattartás

A növénytermesztés mellett ezeken a részeken ezért különösen fontos szerephez jutott az állattenyésztés, elsősorban a marhatartás. A 15. századra elterjedt félig istállózó állattartás visszaszorult, s uralkodó formává a télen és nyáron szabad ég alatt zajló rideg pásztorkodás vált. A Tisza, a Körösök és a Berettyó árterein gazdagon sarjadó fű tavasztól őszi bőséges táplálékkal látta el a gulyákat, kondákat és nyájakat, míg a teleket száraz sáson, gyékényen és nádon vészelték át az állatok. A piacokra ezért sohasem tavasszal, legyöngült állapotban, hanem nyáron vagy ősszel, a tél beállta előtt hajtották őket. A cseh, német és itáliai piacokra vitt magyar marhák száma a 16. század második felében meghaladta az évi 100 ezret, sőt egyes adatok szerint a 200 ezret is elérte. Észak-Magyarországon és Erdélyben, ahol korlátozottabb mértékben álltak rendelkezésre kaszálók, az állattenyésztés belterjesebb formája dívott. Ezeken a vidékeken csak tavasztól őszi járták az állatok a hegyoldalakat, telente istállókban tartották őket szénán. Kivételt képeztek ez alól a nyájaikkal nyaranta a Kárpátok buja legelőin, tavasztól őszi viszont a lengyel, moldvai és havasalföldi síkságokon legeltető ún. transzhumáló, vagyis költözködő életmódot folytató – főleg román és rutén – juhászok. A marha-, a juh- és a makkoltató sertésenyésztés mellett az egész országban fellendült a lótenyésztés, amelyet a növekvő külföldi kereslet mellett a hazai könnyűlovas harcmodor is ösztönzött.

A gabonatermesztés és az állattartás mellett a földművelés harmadik fontos ágazata a szőlő- és a gyümölcstermesztés volt. A valaha méltán híres szerémségi borvidék a törökidő miatt a 16. századra szinte teljesen elveszítette jelentőségét. Egyre ismertebb és ked-

Szőlő- és gyümölcstermesztés

veltebbé vált viszont az aszúnak nevezett hegyaljai desszertbor, amelyet magas cukorfoka miatt viszonylag könnyen lehetett szállítani, s amely a 17. századra egész Európában keresett élvezeti cikké vált. Legfontosabb felvevő piaca Lengyelország volt, ahol a szőlő már nem termett meg, a lengyel nemesek viszont a magyarokhoz hasonlóan előszeretettel fogyasztották Tokaj és környékének mámorító levét. Erre utal, hogy az északra irányuló elvámolt borkivitel értéke 1587 és 1616 között 7000 forintról 24 ezer forintra nőtt, s csupán Krakkóban és környékén évi 6000–8000 hordónyi lelt gazdára. Hegyalja mellett jelentős mennyiségű és jó minőségű szőlő termett a Vág alsó folyása mentén, a Kis-Kárpátok déli lejtőin, a Balaton körül, Sopron környékén és a Dunakanyarban, a verőcei dombokon is. A gabonatermesztés technikájához hasonlóan a szőlőművelés és a borkészítés módszerei is korszerűsödtek. Kezdték megkülönböztetni és külön kezelni az egyes szőlőfajtákat, s a szőlő levének lábbal történő taposása mellett terjedt a szőlőprés használata. A tüzes fehérborok után ekkor jelent meg Magyarországon a kadarka, s vele a törkölyön erjesztett balkáni típusú fanyar vörösbor.

A nemesség és a közrendűek körében egyaránt kedvelt gyümölcsstermesztés sokrétűségére jellemző, hogy az 1664-ben megjelent első magyar nyelvű kertészeti szakmunka (Lippay János: *A Posoni kert*) mintegy 100 gyümölcsfajtát – köztük 23 alma-, 26 körte-, 10 szilva-, 6 cseresznye-, 6 őszibarack-, 4 meggy-, 4 kajsziarack-, 4 egres- és 3 ribizkeféleséget – különböztetett meg. A házi kertekben termesztett régebbi zöldségfélék mellett ekkor jelent meg a kukorica, a krumpli, a tök, a paprika és a dohány, a virágkertészet pedig az addig is jól ismert liliomon, rózsán és szegfűn túl a tulipánra és a jácintra is kiterjedt.

A folyók és a tavak mellett fekvő települések lakóinak életében fontos szerepet játszott a halászat. A különböző rendű és rangú halak egy részét a jobbágyság azonnal elfogyasztották. Egyes helyeken – mint a népi mondás megőrizte – „sült hallal ették a főtt halat”.

*Halászat, méhészet,
vadászat*

A fogás másik részét friss halként azonnal piacra vitték vagy felbontották, hordókba rakták, és sóval tartósították. A mezőgazdaság ismert és változatlanul kedvelt „melléküzemágai” közé tartozott a méhészet, s félig legálisan, félig illegálisan továbbra is folyt a vermekkel, csapdákkal és hurkokkal történő vadászat. Uraiktól eltérően a parasztok vadászpuskát nem tarthattak, s ekkor még nem is igen tartottak.

A jobbágyság jogi helyzete 1514 óta elvileg egységes volt, a gyakorlatban viszont igen változatos képet mutatott. Az általános érvénnyel kimondott röghöz kötést az országgyűlés már 1547-ben eltörölte, ám ennek nem mindenütt lehetett érvényt szerezni. A vármegyék lényegében saját hatáskörükben döntöttek így vagy úgy, amit az 1608-as országgyűlés legalizált is. Bár a földesurak és vármegyei képviselőik általában

*A jobbágyság jogi
helyzete, rétegződése*

tiltották a szabad költözést, a háborúk okozta zavaros helyzetben nem okozott nagy gondot megszökni, és néhány faluval odébb vagy a közeli mezővárosban letelepedni, esetleg katonának állni. A földesurak általában szívesen fogadták a jövevényeket, és letelepedésük fejében a szabad költözés lehetőségét is biztosították számukra. Ezeket a röghöz kötött örökös jobbágysági státustól megszabadult parasztokat nevezték szabadmenetelű jobbágyoknak. Bár számuk több tízezerre rúghatott, a jobbágyság egészének csak töredékét tették ki.

A parasztok vagyoni helyzete alapvetően telkük nagyságától és minőségétől függött. Az egész- és féltelkesek aránya a 16–17. században tovább fogyott, s egyre többen kényszerültek negyed telken gazdálkodni vagy beletörődni a teljes földtelenségbe. Szepes megyében 1548 és 1593 között a jobbágyporták száma például 1044-ről 432-re csökkent, a zsellérek száma viszont 300-ról 2470-re szaporodott. Pozsony megyében, ahol a féltelkeknél kisebb birtokon gazdálkodók száma a század közepén öt év alatt 830-ról 1124-re emelkedett, ugyanilyen tendencia érvényesült.⁶¹

Az úrbéres jobbágyság kezén lévő telkek nagyságának zsugorodása elsődlegesen a családokon belüli öröklésekkel magyarázható. Közrejátszott azonban az ún. allodiális vagy majorsági gazdálkodás terjedése is. A saját kezelésben lévő és nagyrészt piacra termelő uradalmakat a földesurak ugyanis nemcsak a pusztán maradt földekkel, hanem a jobbágyföldek egy részének elvételével is növelték. A földvesztés mellett a majorsági gazdálkodás terjedésének negatív következményei közé tartozott a jobbágyok és a zsellérek robotmunkájának a növelése is. Az 1514-es törvények még csak heti egy napot írtak elő kötelező robotként. Az 1548. évi 35. tc. ezt a nyári munkák idejére már két napra növelte, s későbbiekben ezt kiterjesztették csaknem az egész évre. A 17. és a 18. század fordulóján az „úr dolga” általában heti két-három napot jelentett, de előfordult ennél több is. Mivel a többnapos robot akadályozta, hogy saját gazdaságukkal törődjenek, az örökös jobbágyok igyekeztek egy összegben megváltani robotkötelezettégüket, ám ez csak keveseknek sikerült.

Az alföldi falvak pusztulása és elnéptelenedése ellenére a jobbágyok többsége továbbra is 100–200 fős, néhány tucat házból és családból álló kistelepüléseken lakott. (III./16/a. kép) Ezek élén a bíró állt, akinek a munkáját néhány esküdt segítette. A 17. században megjelent mellettük a betűvetésben is otthonos nótárius, vagyis jegyző. A felekezeti ügyek intézésére a protestáns falvakban megszerveződtek a presbitériumok, amelyek a lelkészből és a hívők képviselőiből álltak. A katolikusok körében hasonló testületek nem jöttek létre. A trentói zsinat határozatainak eleget téve a katolikus plébániákon kezdték viszont nyilván tartani a születéseket, illetve kereszteleseket, valamint a házasságokat és a halálozá-

A falvak
előljárói

⁶¹ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940, Magyar Szemle Társaság, 42.

sokat. Ezeket a katolikusok körében a 17. század végére elterjedt nyilvántartásokat idővel a protestáns egyházak is átvették. Bár hiányosan maradtak fenn, a 17–18. századi társadalomtörténetnek ezek az anyakönyvek ma is becses forrásai.

A régészeti feltárások és lokális felmérések alapján valószínűsíthető, hogy a földszintes falusi parasztházak többsége erdős vidékeken fából, az alföldi részeken pedig agyagból, illetve sövényfalra tapasztott sárból készült, melyeket tetőként nád vagy szalma, esetleg zsúp fedett.

*A falusi
parasztházak*

A korszak elejéről még többnyire olyan házakat tártak fel, amelyek 20–30 m²-es konyhából és ugyanekkora szobából álltak, s az utóbbit a konyhából fűtött kemencével melegítették. A 17. századból azonban már ismerünk olyan 17–20 m hosszú és 4–6 m széles háromhelyiséges házakat is, amelyeknek a harmadik helyiségét kamrának használták. Terjedt a szabadba vezető kémények építése és a kályhas-kemencés helyiségek mennyezettel való befedése, miáltal legalább a ház egyik része füsttelenné vált. A föld feletti fa- vagy vályogházak mellett nemcsak Debrecenben, hanem másutt is laktak olyan földbe mélyített kunyhókban, amelyeknek csak a teteje magasodott a földfelszín fölé, s amelyekbe csak összegörnyedve lehetett belépni. A kisvárosok külső kerületei mellett ezek különösen a Szerémségben terjedtek el.

A bútor nélküli paraszti lakások száma csökkent, a fejlődés iránya a nemesi és polgári lakásokból ismert ládák, padok, székek és ágyak egyszerű változatainak a terjedése felé mutatott. A gyakori bútordarabok közé tartozott a bölcső is. A földön alvás gyakorlata szűnőfélben volt, de még létezett, és a szegénység bizonyítékának számított. A parasztnak ünnepi öltözeke hasonlított a nemesi és polgári ruhaviselethez, ám minőségében és díszítésében eltért attól. A drága és jórészt külföldi kelmék helyett a paraszti ruhadarabok hazai posztóból és vászonból készültek. Zsinórozás nem volt rajtuk, s persze díszes gombok és csatok sem. A munkaruha, különösen nyáron, még egyszerűbb volt: vászoningből és bőszárú vászongatyából állt. Ezek alapanyagát – a kendert és a lent – a parasztnak maguk termesztették, szőtték és fonták, sőt gyakran varrták is. Ennél is egyszerűbben öltözködtek a hegyi – és valószínűleg a síkföldi – pásztorok, akik a juhok lenyírt gyapjából készítették el ruházatukat. Nemesi és polgári szemmel nézve ez ugyan igen „durvának” tűnt, de az eső és a hó ellen jól megvédte a rideg pásztorok testét.

*A paraszti
viselet*

Az ország továbbra is bővelkedett alapélelmiszerekben, így éhezni – legalábbis tömegesen és gyakran – a jobbágyok sem éheztek. Mint az egyik angol utazó, Edward Brown 1669–70-ben feljegyezte: a magyarországi vizek halakban nagyon gazdagok; a Tiszáról egyenesen azt tartják, hogy „a folyó két rész vízből, egy rész halból áll”. És – folytatta megfigyeléseit – „Az a bőség, ahogyan a folyók hallal ellátják ezt az országot, más élelmiszerekben is tapasztalható. Nagy a készlet és bőség, főképp az emberi táplálkozás-

*A paraszti
táplálkozás*

hoz szükséges két fő dologban: kenyérben és borban. Kenyérbőségben Magyarország jóval túlszárnnyal minden más országot Európában. Szőlője is nagy mennyiségben áll rendelkezésre, és a borai kitűnőek.”⁶² A korabeli jobbágylevelek szerzői sem élelemhiányra, hanem a fosztogató katonák mellett a növekvő földesúri terhekre panaszkodnak. Hat-tíz fogásos lakomákról a paraszti világban persze mindazonáltal szó sem lehetett. A kenyéren kívül hétköznapiakon általában kását ettek káposztával és répával, valamint főtt tésztát ízesítve. Hús ritkábban került az asztalra. A szepesi Csáky-uradalom gazdatisztjének minden napra járt 1 kg hús és 1,5 l bor. Az ugyanott dolgozó parasztok viszont csak havi egy-két alkalommal kaptak átlagban fél-fél kg-nyi húst. Ezt nyilván pótolták vadászattal, halászattal. A sertés-, marha-, kecske-, juh- és baromficsontok mellett a régészeti feltárások során ugyanis viszonylag sok erdei vadnak és különböző halaknak a maradványai kerültek elő. A paraszti táplálkozásban emellett fontos szerepet játszottak még a tejtermékek és a méz. A hegyi pásztorok mindennapos táplálékának alapját a juhtej szolgáltatta, s ha jó napot akartak maguknak szerezni, akkor leöltek egy bárányt vagy kecskét. Ám ez – mint Bethlen Miklós megjegyezte – csak „igen ritkán” fordult elő.⁶³

A falusi jobbágyoknál és pásztoroknál jobban éltek a fő- vagy köznemesi udvarok szolgálói, akiknek szerződéseikben biztosított juttatásaikon túl is mindig csurrant-cseppent valami az urak asztaláról. Különösen bőséges ellátásban volt részük lakodalmak, keresztelők vagy egyéb ünnepek alkalmából, amikor nemcsak ők, hanem a falu lakói is kedvükre ehetek-ihattak az egészben süített ökörből, a „tekenyőkben” tornyosuló cipókból és a „kádakban” fodorzó borból.⁶⁴

Szegényesebb életviszonyaik ellenére a falusiak is szerettek ünnepelni, mulatozni és táncolni. A lakodalmak és keresztelők mellett erre főleg farsang idején és a fonóházakban kerítettek sort. Háborogtak is emiatt a papok, s tiltották is a vármegyei statútumok. Mindhiába. Csulyak István zempléni református esperes az 1630-as években tett egyházlátogatásairól készített feljegyzései csak úgy hemzsegnék az indulatos kifakadásoktól. Csarnahón például az ifjak egy egész hordó „lőrét vötenek volt, és úgy ittak, táncoltak, hogy az utcára is kikerekedtek”. Cigádon pedig annyira elfajult a két nembeliek kapcsolata, hogy „az ifjak az leányzókkal és menyecskékkel időnap együtt szoktak játszani”, ami köztudottan „illetlen dolog”. Másutt „fajtalan, buja énekeket, meséket beszélnek”, ismét másutt „sert vesznek és sípolnak, tánczolnak”. Úgyhogy a fonó – konkludált – „nem egyéb, hanem latorságnak hajloka”.⁶⁵

⁶² Idézi Haraszti Sándor – Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*, i. m. 137.

⁶³ Dominique Révérend: *Bethlen Miklós emlékiratai*, i. m. 107.

⁶⁴ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*, i. m. 105.

⁶⁵ Hanák Péter szerk.: *Hogyan éltek elődeink?*, i. m. 86–87.

A nemességtől és a polgárságtól eltérően, akik között terjedt a latin és a magyar nyelvű írott kultúra, a paraszti társadalmat továbbra is az írástudatlanság jellemezte. A nyugat-magyarországi Vas megye 44 falujának jobbágysai közül a 17. században például egyetlenegy sem tudta leírni a nevét. A 18. századra annyiban javult a helyzet, hogy a térség 174 paraszti előjárója (falubírája és esküdtje) közül „már” csak 172 volt írástudatlan. Egy másik, ugyancsak Vas megyei minta szerint ugyanebben az időben 1640 paraszt közül 40 tudta leírni a nevét. Valószínű, hogy az ország északi, középső és keleti felében hasonló volt a helyzet. Mindennek ellentmondani látszanak azok a külföldiektől származó 17. századi megfigyelések, amelyek szerint Magyarországon nemcsak a „nemesek és a katonák”, hanem a „kocsisok”, „hajósok” és „más egyszerű emberek” is képesek megértetni magukat latinul.⁶⁶ Az ellentmondás azonban csak látszólagos, amely minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy miközben az alapszintű iskolai oktatás nem az írás, hanem az olvasás elsajátítására helyezte a hangsúlyt, a latin leegyszerűsített változata *lingua franca*ként a legalsóbb rétegekig leszivárgott. Különösképpen így lehetett ez a fuvarosok, révészek, kocsmárosok és árusok körében, akikkel az utazók elsősorban találkoztak, s akiknek a munkájához hozzátartozott a többnyelvűség.

*Írástudás
és higiénia*

A parasztok higiéniai szokásairól egyetlen korabeli forrást sem ismerünk. Biztosra vehető azonban, hogy maguk és környezetük tisztaságára a felsőbb rétegeknél is kevesebb gondot fordítottak. Fehérneműt ritkán, még a 18. században is csak két-három hetente váltottak, s a nyári időszakoktól eltekintve fürödni minden bizonnyal Bethlen Miklósnál is ritkábban fürödtek. Ezért nem csoda, hogy az élősködők mindennapi vendégeik voltak, s a tetvésszékedés egymás hájában az időtöltés megszokott formái közé tartozott. Természetesnek tartható, hogy ilyen körülmények között egy újszülöttnak legfeljebb 50%-os esélye volt arra, hogy felnőtté váljon. A nők – közrendűek és főrangúak egyaránt – sok gyermeket szültek, de sokat el is temettek. Az átlagos életkor a legjobb körülmények között élő nemesek körében 44–46 évre, a városi polgárok és a falusi jobbágyok körében ennél jóval alacsonyabbra becsülhető.

⁶⁶ Szamota István: *Régi utazások*, i. m. 306–307.

IV.

A MAGYAR KORONA
ORSZÁGAI
A HABSBURG
MONARCHIÁBAN

A török kiűzése és a Habsburg–magyar viszony új alapokra helyezése

Krónikus belső problémái és folyamatos gyengülése ellenére az Oszmán Birodalom 1683-ban ismét kísérletet tett régi nagy céljának megvalósítására: Bécs elfoglalására. Az időpont kiválasztásában a szultánt és tanácsadóit részben az 1664-ben 20 évre kötött vasvári béke közelgő lejártja,

*Bécs ostroma
és felmentése*

részben a magyarországi elégedetlenkedés és Thököly Imre ennek talaján kibontakozott Habsburg-ellenes mozgalmának a sikerei befolyásolták. A krími tatár kánság segédsapataival együtt több mint 100 ezer fős oszmán haderő március végén indult el Drinápolyból, és júniusra ért a Dunántúlra. A török és tatár hadakat a Duna bal partján Thököly csapatai követték, míg Apafi Mihály erdélyi fejedelem katonái délről, a Rába és a Rábca mentén nyomultak előre. A sáncokkal és bástyákkal jól megerősített császárváros elleni ostromban azonban, amelyet a török főerők július 14-én kezdtek meg, sem ők, sem katonáik nem vettek részt.

I. Lipótnak még az ostrom megkezdése előtt sikerült szövetségre lépnie III. (Sobieski) János lengyel királlyal és litván nagyfejedelemmel, valamint a bajor és a szász választófejedelemmel. Ezek a szövetségek, valamint XI. Ince pápa diplomáciai lépései a Napkirály udvarában Franciaország semlegesítése érdekében döntő mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy Bécs ezúttal sem került török kézre. Bár augusztus végére a 16 ezer fős védősereg fele elesett vagy harcképtelenné vált, s szeptember elején már a császári palotába is benyomultak az ostromlók, szeptember 12-ére megérkezett a 65–70 ezer fős lengyel–szász–bajor és császári felmentő sereg. Az addigra kimerült és ugyancsak sok embert veszített oszmán haderő rövid ellenállás után, táborát és teljes felszerelését hátrahagyva, fejvesztve menekült. (IV./1/a. kép) Francia támadástól tartva Lipót ezúttal is békét ajánlott a töröknek, amit azonban Kara Musztafa nagyvezír – túlbecsülve birodalma és serege erejét – elutasított. Ezért folytatódott a hátráló törökök üldözése, amely – sokakat meglepő módon – egy hosszan elnyúló és végül Magyarország felszabadításával végződő új háborúba torkollott.

Bécs felmentéséhez hasonlóan a török Magyarországról való kiűzésére is nemzetközi összefogás keretében került sor. Ennek összekovácsolásában kulcs szerepet vállalt a pápai diplomácia, amely kétoldalú szövetségek formájában 1684 tavaszára létrehozta a Szent Ligát. A Habsburg Monarchia és a Lengyel–Litván Államszövetség mellett ehhez a Velencei Köztársaság, majd 1686-ban Oroszország

is csatlakozott. A szövetség hátának biztosítása érdekében a pápa elérte azt is, hogy XIV. Lajos 1684-ben 20 évre szóló fegyverszünetet kötött Lipóttal. Bár a bécsi udvar többször felszólította, Apafi Mihály nem lépett be a Ligába. Óvatosságával megkímélte Erdélyt attól, hogy hadszíntérre váljon, eljátszotta viszont annak a lehetőségét, hogy a későbbiekben mint érdemeket szerzett szövetségest kezeljék Bécsben. Nála rosszabbul csak Thököly mérte fel a helyzetet: fogyasztó számú katonáival mindvégig a török oldalán harcolt.

1684-ben három fronton indult meg a támadás az Oszmán Birodalom ellen. Sobieski János, aki tüzérségével és különösen lovasaival döntő szerepet játszott a török Bécs alatti megfutamításában, a Krími Tatár Kánságot támadta északról, a velencei flotta a görög és dalmát vizeken kezdett hadműveletekbe, a Lotaringiai Károly vezette császári és királyi hadak pedig Budát vették ostrom alá, és Thökölyt szorították ki Felső-Magyarországról. Bár Buda bevétele ekkor még nem sikerült, az észak-magyarországi erősségek – Érsekújvár, Eperjes, Tokaj, Kassa és Sárospatak – egymás után kerültek a császári és királyi katonaság kezére. 1685 végén már csak a munkácsi vár emlékeztetett Thököly kérészéletű államára, amelyet a kuruc vezér felesége, Zrínyi Ilona védett egészen 1688-ig. A vár átadása fejében minden védő közkegyelemben részesült, s Zrínyi Ilona első férjétől, Rákóczi Ferentől származó gyermekei megtarthatták igen tetemes családi vagyonukat.

Az ún. visszafoglaló háború döntő eseménye Buda bevétele volt 1686-ban.

*Buda
visszavétele*

A Szent Liga 60–65 ezer főnyi katonasága két és fél hónapos ostrom után, szeptember 2-án vette birtokba a rommá lőtt és lángokban álló várat. (IV./1/b. kép) Az ostromlók soraiban mintegy 10–15 ezer magyar is harcolt. Ezek zöme nem is olyan régen még Thököly hadseregében szolgált, ám vezérük vereségei és a váradi pasa által történt 1685. októberi letartóztatása, valamint a Lipót által kihirdetett amnesztia a császári és királyi hadakhoz való csatlakozásra bírta őket. A 10 000 várvédő közül mintegy 4000 halt bele sérüléseibe, a többi fogságba esett, akiket utóbb kicseréltek keresztény foglyokra. Az ország egykori székvárosának felszabadítása nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában nagy visszhangot váltott ki. Nápolyban például örömtüzeket gyújtottak, a királyi énekkar négy napon át a *Te Deumot* énekelte a templomokban, s az alkirály rendeletére nyolc napon át „rendkívüli farsangot” tartottak. Az ünneplés fénypontjait a mohamedánok kigúnyolása jelentette. A törökök feletti győzelem még egyszer fellobbantotta a keresztény szolidaritás lassan kialvó lángját, és a hívők szemében Isten dicsőségét bizonyította.

*A visszafoglaló
háború*

Buda bevétele után déli irányba vonult a keresztény főssereg. Legnagyobb győzelmét a Siklóshoz közeli Nagyharsánynál aratta 1687. augusztus 12-én. Az 50 ezer fős török sereg szinte teljesen megsemmisült, ezért a csatát második Mohácsként tartja számon a hadtörténetírás.

A nagyharsányi győzelem után nyitva állt az út Nándorfehérvár felé, amely 1688-ban került keresztény kézre. Közben felszabadult Pécs, Szeged, Eger, Székesfehérvár, Szigetvár, valamint több kisebb erődtámasz, és megnyitotta kapuit a császári és királyi csapatok előtt sok erdélyi vár és város, köztük Kolozsvár is. Az utánpótlási vonalaitól elvágott török erősségek védői többnyire ostrom nélkül, szabad elvonulás fejében adták meg magukat. A nyílt csatákban pedig diadalmaskodott a keresztény seregek fegyverkeztsége, a zsoldosok edzettsége és professzionalizmusa, lövegverek nagyobb hatékonysága és a fegyvernemek együttműködésén alapuló hadvezetés. Ez utóbbi a török hadseregben belül nem érvényesült; a bajba jutott gyalogságot a török lovasság általában magára hagyta.

A visszafoglaló háború minden korábbi hadjáráshoz hasonlóan elkerülhetetlenül pusztításokkal járt. A hadak vonulása és a velük együtt terjedő járványok egyes területeken a lakosságot valóságos megfélemlítéssel, a településeket pedig romba döntötték. Buda kétszeri ostroma után Pest megye szinte teljesen elnéptelenedett. Az 1683-ban összeírt 61 településből 1686-ra mindössze háromban maradt lakosság. Igaz, egy-két éven belül sokan visszaszivárogtak, de a lakott települések száma még 1689-re sem emelkedett 31 fölé. Buda környéke, a Duna mente és a Szerémség mellett így járt azoknak a váraknak a környéke is, amelyek köré ostromzárat vontak, s az esetleg hónapokig tartott. Az ilyen helyeken gyakran nem is vetettek, vagy ha igen, azt a katonaság gyorsan felélte. A hadak élelmezése, szállítása és beszállásolása magánházakhoz, ami különösen telente volt gyakori, óriási teherként nehezedett a helyben maradt lakosságra. Egy katona napi fejadagja 1 kg kenyeret, fél kg húst és 1 icce (0,85 liter) bort vagy két pint (5,1 liter) sört tett ki. 50 ezer fős hadsereggel számolva ez csupán egy hónapban 1500 tonna kenyeret, 750 tonna húst és 12 és fél ezer hektoliter bort vagy 76 és fél ezer hektoliter sört jelentett. Ehhez jött a lovak abrakja, amely a katonák ellátmányával együtt havi 700 ezer forintba, egy egész téli kvártély ideje alatt pedig 4,2 millió forintba rúgott. Ennek több mint harmadát – 1685-ben 30%-át, 1686-ban 49%-át – a magyar vármegyék, a többit az örökös tartományok fizették.

A szenvedést fokozták néhány parancsnok túlkapásai és kegyetlenkedései. Ezek közül különösen gyászos emlékezetű Antonio Caraffa generális működése, aki 1686-ban Debrecen sarcolta meg olyan kegyetlen módon, hogy a város lakosai közül több ezren elmenekültek, és a mintegy 3000 házból közel 2000 átmenetileg lakatlanná vált. Majd 1687-ben Eperjesen állított fel vésetörvényszéket Munkács védőinek és állítólagos támogatóinak a megfélemlítése céljából. A császár és király engedélyével működő törvényszék 21 protestáns vallású nemesembert és gazdag városi polgárt végeztetett ki, és még többet vetett alá olyan, a spanyol és az olasz inkvizíció módszereit alkalmazó tortúrának, amelyet ketten nem is éltek túl. Ezzel egyidejűleg több evangélikus templomot foglaltatott el katonáival, és adatott

át a katolikusoknak, miközben a sárospataki református kollégiumot a jezsuiták vehették birtokukba.

*I. Lipót centralizációs
törekvései*

Caraffa működése illeszkedett I. Lipót ama törekvéséhez, hogy a Magyar Királyság addigi önállóságát felszámolva az országot a Monarchia örökös tartományainak egyikévé degradálja. A török kiűzése miatt egyrészt hálás, a császári tábornokok kegyetlenkedései által másrészt megfélemlített magyar rendek fogcsikorgatva ugyan, de asszisztáltak tervéhez. Az 1687-es országgyűlésen lemondtak a szabad királyválasztás jogáról, és tudomásul vették az Aranybulla ellenállási záradékának az eltörlését. Ez azt jelentette, hogy a Habsburgok fiágon Magyarország örökletes királyai lettek, s a nemesség elvesztette jogát a törvényszegő királlyal szembeni fellépésre. Ekkor iktatták törvénybe a hitbizomány intézményét is, amelynek következtében a nagybirtokok jelentős része elidegeníthetatlenné vált, s ettől kezdve az elsőszülöttség jogán öröklődött. A birtokforgalom ilyenén korlátozása a későbbiekben jelentős akadályává vált az ország polgárosodásának. Ugyanakkor az uralkodó is engedményekre kényszerült: megszüntették az eperjesi törvényszéket és a kivégzettek családjait kártalanították, valamint ismét törvénybe foglalták a protestánsok vallásgyakorlásának 1681-ben már rögzített szabályait. Ezeket azonban utóbb – az uralkodó 1691-es törvénymagyarázata alapján – úgy értelmezték, hogy a protestánsok csak az ún. artikuláris helyeken tarthatnak nyilvános istentiszteleteket, másutt csak szűk családi körben gyakorolhatják vallásukat.

*A szerb
menekültek*

A nagyharsányi győzelem és Nándorfehérvár felszabadítása az Oszmán Birodalom Európából való teljes kiszorulásának és a Habsburg Monarchia további megerősödésének a lehetőségét vetítette előre. Ez indította XIV. Lajost arra, hogy az 1684-es fegyverszüneti szerződést felrúgva 1688-ban hátba támadja a Német-római Birodalmat. A Rajna menti német városokra 80 ezres francia sereg zúdult, amely arra készítette Lipótot, hogy legjobb ezredeit és hadvezéreit a balkáni frontról Nyugatra vezényelje. Ezt kihasználva a török is mozgásba lendült. 1690-ben nemcsak a korábban elvesztett balkáni tartományokat, hanem Nándorfehérvárt is visszafoglalta. A visszatérő török hadak és a szultáni adminisztráció bosszúja elől Arsenije Černović pátriárka vezetésével újabb szerb menekülthullám érkezett a délvidéki magyar területekre. A mintegy 30–35 ezer fegyverforgató férfi és családtagjaik – összesen közel 200 ezer fő – zömét a déli határhoz vezetben telepítették le, és a határvédelem fejében az uralkodó különböző kiváltságokban részesítette őket. Mentessültek az állami és az egyházi adó, valamint a földesúri robotkötelezettség alól, helyi előljáróikat maguk választhatták, s vallásukat szabadon gyakorolhatták. Katonai szempontból a környékbeli várak császári és királyi parancsnokainak tartoztak engedelmességgel.

Az 1690-es balkáni török hadműveletek keretében mintegy 15 ezer fős török, tatár és kuruc hadai élén Thököly betört Erdélybe. Ismét tanúbizonyságát adva katonai tehetségének többszörösen túljárt a szorosokat védő parancsnokok eszén, és a Brassó közeli Zernyestnél augusztus 21-én megverte az erdélyiek és a császári-királyiak egyesült seregét. A német főtisztok jó részét foglyul ejtette, az erdélyi hadak elesett főparancsnokának, az idős Teleki Mihálynak a holttestét pedig illő módon felöltöztetve hazaküldte családjának. Egyre kiszolgáltatottabb helyzetével számot vetve a hercegi cím, tábornagyi rang és elkobzott birtokai visszaadása fejében Thököly már kész lett volna a török ellen fordulni, és Lipót főségét elismerni. A bécsi udvar azonban elutasította ajánlatát. A török visszatérésétől tartó erdélyi rendek szeptember 15-én ennek ellenére fejedelmükké választották, ami megfelelt a szultán akaratának. Thököly erdélyi fejedelemsége azonban nem lett több pünkösdi királyságnál. A Nándorfehérvár alól Erdélybe irányított császári és királyi haderő elől október végén ismét török területre menekült, ahonnan többé nem is tért haza. 1705-ben hunyt el Anatóliában, két évvel felesége, Zrínyi Ilona után, aki az elfogott és török fogságban lévő német főtisztok átadása fejében 1692-ben elhagyhatta Bécset, és – a hitvesi hűség szép példájaként – követte férjét a száműzetésbe.

*Thököly erdélyi
betörése*

Thököly erdélyi betörése kedvező feltételeket teremtett a fejedelemség függőben lévő jogi helyzetének a tisztázására. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások Béccsel ugyan már évek óta folytak, ám Lipót mindaddig óvakodott egyértelmű kötelezettséget vállalni Erdély jövőbeli államjogi státusát illetően. Most viszont elfogadta Bethlen Miklós *Moribunda Transylvania* (Haladókló Erdély) című 1688-as reformtervezetének alapelveit, és 1690 októberében kibocsátott diplomájában (*Diploma Leopoldinum*) ígéretet tett a birodalmán belüli Erdély hagyományos jogrendjének fenntartására. Szavatolta a három rendi nemzet, valamint a városok önkormányzati és a négy bevett vallás hitéleti jogait. A fejedelmi szék betöltését viszont – Apafi fejedelem 1690. április 15-ei halálára és fiának, II. Apafi Mihálynak kiskorúságára hivatkozva – függőben hagyta. Lipót ajánlatát az erdélyi országgyűlés 1691 januárjában elfogadta, hűséget esküdött neki, s kormányzói címmel felruházva Erdély ideiglenes vezetőjévé választotta Bánffy Györgyöt. Bethlen Miklósnak, akit érdemei elismeréseként Lipót grófi címmel jutalmazott, a kancellári tisztség jutott.

*Erdély
integrálása*

Erdély és a Hódoltság nagy részének visszaszerzésével a Habsburg Monarchia a Mohács előtti Magyar Királyság déli határáig terjesztette ki fennhatóságát. A két birodalom közötti párharc ezzel azonban még korántsem ért véget. A Monarchia nyugati lekötöttségét kihasználva és Nándorfehérvár visszafoglalásából erőt merítve az oszmán hadvezetés újra és újra megkísérelte az elveszített területek legalább részleges visszaszerzését. 1697 nyarán maga a szultán, II. Musztafa

irányításával indult meg egy 80 ezer fős török sereg előbb a Duna–Tisza köze, majd Péterváradnál irányt változtatva Erdély felé. A 60 ezer fős keresztény sereg, melyet Savoyai Eugen herceg vezetett, Zentánál ütközött meg a törökökkel szeptember 11-én. Létszámbeli fölényük ellenére a folyón éppen átkelő törökök ezúttal is súlyos vereséget szenvedtek. A 25 ezer halott között volt három pasa és maga a nagyvezír is. A szultán és kísérete Temesvárra menekült, Eugén herceg pedig Szarajevóig nyomult előre.

A zentai vereség után II. Musztafa megértette, hogy az Oszmán Birodalom

A karlócai béke

Duna-medencei hatalma leáldozott; a Nándorfehérvártól északra fekvő vilajetek örökre elvesztek a Porta számára. Ennek köszönhető, hogy

1699. január 26-án olyan békét írt alá a szerémségi Karlócán a Szent Liga képviselőivel, amelyben a Temesköz és a Szerémség keleti szögletének kivételével minden magyar- és horvátországi hódításáról lemondott. Egyben ígéretet tett arra is, hogy a magyarországi elégedetlenkedőket a továbbiakban nem támogatja, és a határokat addig rendre megsértő portyázó rablócsapatokat felszámolja. Megtarthatta dalmáciai és dél-görögországi (moreai vilajet) hódításait Velence is, míg Lengyelország Podóliát, Oroszország pedig a Don-parti Azovot és környékét kapta.

A karlócai békével lényegében véget ért a török 150 éves uralma Magyarországon. Ennek pozitív jelentősége alig túlbecsülhető. A Balkántól eltérően, ahol ez az uralom előbb kezdődött, és jóval tovább, a 19. századig, sőt egyes részekén a 20. század elejéig tartott, Magyarország már a 18. század elején visszatérhetett a Szent István óta tartó európai mintakövetés és felzárkózás politikájához. Kérdésként merült fel persze, hogy erre a politikára milyen keretek és milyen feltételek között kerülhet majd sor. A bécsi udvar, a magyar rendek és a társadalom különböző csoportjainak az érdekei és elképzelései e téren jelentősen különböztek, s ebből már a felszabadító háborúk idején új konfliktusok keletkeztek.

A töröktől elhódított magyarországi területekre Lipót lényegében a fegyverjog alapján megszerzett területekként tekintett. A régi birtokosokat ezért nemcsak arra kötelezte, hogy okmányokkal igazolják tulajdonosi jogaikat, hanem arra is, hogy birtokuk értékének 10%-át fizessék be a kincstárba fegyverváltság címén. Ez alól egyedül a katolikus egyház mentesült. Azok a birtokosok, akik nem tudták igazolni tulajdonosi jogaikat, elvesztették földjeiket, melyek a kincstár kezelésébe kerültek. Az uralkodó ezek jó részét főhivatalnokainak és külföldi katonai parancsnokainak adományozta kifizetetlen illetményeik fejében. A magyar nagybirtokos osztályba ekkor és így kerültek be nagyobb számban idegenek. Ennek méreteire jellemző, hogy csupán az 1687-es országgyűlés 167 külföldi illetőségű személyt „honosított” annak érdekében, hogy birtokadományban részesülhessenek. Az addig kiterjedt önkormányzati jogokkal rendelkező jászkun területeket 1702-ben a kincstár ugyanakkor a Német Lovagrendnek adta

zálogba. A kormányzat törekedett a hajdúszabadságot nyert parasztok jogainak megnyirbálására is. Vallási téren nyíltan a katolikusokat támogatták. A visszafoglalt területeken 1701-ben egyszerűen betiltották a protestáns vallásgyakorlatot, s a görögkeleti ruszinok és a románok egy részével elismertették a római pápa főségét. A görög katolikus vagy unitus egyház magyarországi létrejöttével tovább javultak a római katolikus egyház pozíciói.

A bécsi udvar politikája sokakat fordított szembe a berendezkedő új hatalommal. Fokozták az elégedetlenséget azok a tervek és elképzelések, amelyek az ország újjáépítésének és korszerűsítésének programját a megyerendszer megszüntetésével, a végvári és egyéb magyar katonaság felszámolásával, s az ország németesítésével kötötték össze. E tervek közül legnagyobb hírnévre Kollonich Lipót későbbi esztergomi érsek tervezete (*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*) tett szert. Persze nem azért, mert két új egyetemet, valamint németalföldi és velencei mintára modern manufaktúrákat és kereskedőházakat akart alapítani, s nem is azért, mert sokallotta a jobbágyokra nehezedő terheket. Hanem azért, mert a nemesség adómentességének a megszüntetésére, valamint az ország katolizálására és germanizálására is javaslatot tett. „(...) a királyság vagy annak egy nagy része – olvasható munkájában – lassanként germanizáltassék és a forradalmakra és nyugtalanságra hajló magyar vér a némettel szelídítessék természetes ura és örökös királya hűségére és szeretetére”¹

*Einrichtungswerk des
Königreichs Ungarn*

Mindezek miatt sokan érezték úgy, hogy az oszmán igát Habsburg-elnyomás váltja fel. Az ország szinte minden társadalmi rétege forrongott, több helyen törtek ki kisebb-nagyobb lázadások. 1697-ben, amikor a Tokaj és Sárospatak környéki jobbágyok, elbocsátott végvári katonák és Thököly bujdosó kurucrai ragadtak fegyvert, a bécsi angol követ azt jelentette haza, hogy ha Bécsben „nem változtatnak azon a barbár módon, ahogy most bánnak mind vallási, mind világi tekintetben a magyarokkal, egy alkalommal azok végleg lerázzák a császár uralmát”².

A szigetországi diplomata éles szemű megfigyelőnek bizonyult. Néhány évvel jelentése után, 1703 nyarán ismét megmozdultak a hegyaljai elégedetlenkedők, s II. Rákóczi Ferenc személyében ezúttal gazdag és nagy tekintélyű vezérük is támadt. (IV./2/c. kép) Rákóczi nagyapja és apja Erdély fejedelmei, anyja Zrínyi Ilona, nevelőapja Thököly Imre volt. Munkács 1685 és 1688 közötti ostroma után, amit gyerekként élt át, elszakították anyjától, hogy hithű katolikust és az udvarhoz lojális alattvalót neveljenek

*Cum Deo pro Patria
et Libertate*

¹ R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolutizmus berendezkedése Magyarországon (1688–1703). In Ember Győző és Heckenast Gusztáv főszerk.: *Magyarország története tíz kötetben. 4. köt. Magyarország története 1686–1790. 1. köt.* Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 94.

² Kosáry Domokos: *Magyarország története.* Budapest, 1943, Országos Közoktatási Tanács, 133.

belőle. Sokáig úgy tűnt, hogy ez sikerül is. Anyját többé nem láthatta, s a cseh-országi jezsuiták, akiknek egyik kolostorában élt és tanult, mélyen katolikus, művelt és több nyelven beszélő fiatalembert faragtak belőle. 1694 után azonban, amikor visszatért észak-magyarországi birtokaira, és Sáros megye főispánja lett, megváltozott viszonya a Habsburg-udvarhoz. Néhány elégedetlen magyar nemes úr és barátja, gróf Bercsényi Miklós ungi főispán meggyőzte, hogy az ország leghatalmasabb birtokosaként és legelőkelőbb sarjaként nem nézheti tétlenül hazája újabb megnyomorítását. Szervezkedni kezdtek, és külső támogatást keresve felvették a kapcsolatot XIV. Lajos francia királlyal. Rákóczi segélykérő levele azonban az udvar kezére került, ezért 1701 tavaszán letartóztatták, és ugyanabba a bécsújhelyi börtönbe zárták, ahonnan anyai nagyapját, Zrínyi Pétert a vérpadra hurcolták. Rá is ez a sors várt volna, ha felesége, egy német hercegnő segítségével nem sikerül megszöknie, s egyik lengyel barátjának félreeső, de a magyar határhoz közeli birtokán elrejtőznie. Itt, Brezán várában kereste fel 1703 áprilisában a hegyaljai felkelők küldöttsége azzal az üzenettel, hogy „a föld népe kész, csak legyen feje”. Némi gondolkodás és tájékozódás után az ekkor 27 éves Rákóczi igent mondott a felkérésre. Zászlókat küldött haza *Cum Deo pro Patria et Libertate* (Istennel a hazáért és a szabadságért) felirattal, és kiáltványt bocsátott ki, melyben „minden egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakó igaz magyart” fegyverbe szólított. A harc célja, hogy a „törvénytelen és szenvedhetetlen iga alól” felszabadítsák az országot.³

A különböző rendű és rangú „igaz magyarok” egyesítését a Habsburg-ellenesség platformján persze könnyebb volt meghirdetni, mint megvalósítani. Különösen nehéznek ígérkezett a jobbágyokat és földesuraikat egy táborba terelni. Báró Károlyi Sándor szatmári főispán, a kuruc hadak későbbi főgenerálisa kezdetben például még a felkelők ellen harcolt, s 1703. június 7-én a megye nemesseivel Dolhánál egy rajtaütéssel szét is szórta az ott gyülekező és bortól mámorosan álomba merülő jobbágyokat és kóbor katonákat. Annak érdekében, hogy az „érdekegyesítés” és ennek alapján a társadalmi összefogás valamilyen mértékben mégis megvalósulhasson, 1703. augusztus 28-án kibocsátott, és később többször megújított vetési pátensében Rákóczi a seregébe álló jobbágyokat és otthon maradt családtagjaikat mindennemű földesúri teher és úrbéri szolgálat alól mentesítette. A többieknek viszont előírta, hogy az addigi rend szerint kötelesek szolgálni földesuraikat. A nemesség megnyugtatót szolgált, hogy megtiltotta a kastélyok és udvarházak megtámadását, s az egységeiket elhagyó, kóborló és fosztogató katonák ellen szigorú rendszabályokat léptetett életbe. Következetesen törekedett a vallási ellentétek mérséklésére, s a katolikus templomok visszafoglalását célzó protestáns törekvéseknek gátat szabott. Ugyanakkor világossá

³ Domokos Máttyás szerk.: *A magyar esszé antológiája*. I. köt. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 192–193.

tette, hogy a seregével szembeforduló nemeseket a haza árulóinak és a szabadság ellenségeinek tekinti, akik semmiféle kíméletre nem számíthatnak.

Rákóczi kiáltványai és intézkedései gyorsan éreztették hatásukat. A kuruc sereg létszáma már 1703 októberére 30 ezer, 1706-ra pedig 70–80 ezer főre nőtt. (IV./2/a. kép) Ezek többsége a felszabadulás ígéretében bízó jobbágyok, egykori végvári katonák és Thököly kurucai, valamint a csatlakozó hajdúvárosok szabad katonaparasztjai közül került ki. (IV./2/b. kép) Ők alkották a legénységet, míg a tisztikar zömét a tiszántúli köz- és főnemések adták. A katolikus főpapság és a dunántúli főnemesség döntő többsége sem ekkor, sem később nem csatlakozott a felkeléshez. Szabályt erősítő kivételnek tekinthető, hogy az ekkor már népes Esterházy család egyetlen tagja, a Pál nádor udvarában nevelkedett és a császári-királyi hadseregben az ezredesi rangig jutott Antal 1704-ben átállt Rákóczi oldalára, és egyik leghűségesebb tábornokaként végig kitartott mellette. Hasonló magatartást tanúsítottak a Székelyföldről elszármazott és Felső-Magyarországon gyökeret vert báró Andrássyak, csupán fordított előjellel. Négyen közülük a kurucok, Andrassy Péter viszont a labancok között harcolt. Érdekesen alakult a különböző nem magyar etnikumok felkeléshez való viszonya is. A délvidéki szerbek, a katolikus horvátok és az erdélyi szász városok mindvégig a Habsburgok oldalán maradtak. A szepességi német városok, a kárpátaljai ruszinok és a felvidéki „tótok”, vagyis szlovákok jelentős része viszont Rákóczi mögé sorakozott fel. „*Hej, mikor én kuruc voltam / Rákóczi vojnában: / Cifra plachta-zástávában / Jártam Oravában. / Az gajdával, az huszlával / Uliczában jártunk, / Holubkákat zabijáltunk, Magyarul szpiváltunk*” – tanúskodik e nemzeti ellentétektől még mentes felső-magyarországi kuruc összefogásról ez a nem éppen épületes szlovák-magyar népdal.⁴

A kuruc
sereg

Az erdélyi főurak a magyarországiakhoz hasonlóan megosztottak voltak, s a hadi helyzet alakulásától függően álltak egyik vagy másik oldalra. 1704 nyarán többségük úgy látta, hogy reális lehetőség van Erdély régi önállóságának a helyreállítására. Július 8-án ezért fejedelemmé választották Rákóczit, amit ő elfogadott. Biztosítékként egyesek a török kapcsolat felújítására gondoltak, míg a *Diploma Leopoldinum* felemás végrehajtása miatt csalódott Bethlen Miklós nyugat-európai protestáns uralkodók támogatásától remélte az önálló Erdély megfelelő garanciáját. Lipót utasítására Bethlent ezért már 1704 nyarán letartóztatták, halálra, majd kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, s előbb Szebenben, majd 1708-tól Bécsben tartották fogva. Mindenkitől elfeledve itt halt meg 1716-ban.

⁴ Hej mikor én kuruc voltam / Rákóczi-háborúban: / Cifra ponyva-zászlókkal / Jártam Oravában. / Dudával, hegedűvel / Az utcában jártunk, / Galambfőkéket öldöstünk / Magyarul énekelünk. (Szabó Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. In Ring Éva szerk.: *Helyünk Európában*. I. köt. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 483.)

A felkelés kedvező nemzetközi körülmények közepette indult. Az 1701-ben kirobbanó spanyol örökösödési háború, amelynek tétje a spanyol trón Habsburg-kézen maradása vagy Bourbon-kézre kerülése volt, Európa nyugati felét két táborra osztotta. Anglia és Hollandia a Habsburgokat, Bajorország és a Savoyai Hercegség a francia Bourbonokat támogatta. Rákóczi természetesen utóbbiak szövetségét kereste, s XIV. Lajos, akinek kapóra jött a Habsburgok hátában ki-robbant lázadás, küldött is némi pénzbeli támogatást a kuruc sereg felszerelésére és zsoldosok fogadására. Francia tiszték is érkeztek a magyar felkelő sereg kiképzésére és vezetésére. Attól azonban, hogy egy „rebellissel” kössön formális szövetséget, még ha az herceg is volt, a Napkirály elzárkózott.

*A labancok
térnyerése*

A főleg könnyűlovasságból álló, és ezért gyorsan mozgó kuruc sereg az első hónapokban győzelmet győzelemre halmozott. 1703 végére egyes se-regtestek már a Bécs körüli védőműveket ostromolták. A francia–bajor hadak ugyanakkor Augsburg felől, a Duna völgyében nyomultak a császárváros felé. A két sereg egyesülése és Bécs bevétele új irányt adhatott volna Közép- és Kelet-Európa további történelmének. A francia–bajor csapatok késle-kedése, majd 1704. augusztusi höchstädti vereségük miatt azonban ez a lehető-ség hamar kútba esett. A nyugati hadszíntéren ezt követően egyre inkább a császár–királyi hadak és szövetségeseik kerültek fölénybe, s Magyarországon is magukhoz ragadták a kezdeményezést. A kuruc sereg a továbbiakban is sok kis győzelmet aratott, és legendás parancsnokai – Bottyán János, Béri Balogh Ádám, Esze Tamás stb. – irányításával bravúros rajtaütéseket hajtott végre. A jelentős csatákat azonban rendre elvesztette. A labancok, ahogy tisztjeik „bozontos”, „loboncos” parókája után a császári oldalon állókat gúnyosan hívták, fegyelme-zettebbek és képzetebbek, fegyvereik pedig jobbak voltak. A kuruc sereg ne-mesi tisztjeinek többsége nem ismerte a modern hadviselés szabályait, a paraszt-katonák gyors kiképzése kívánnivalókat hagyott maga után, s szinte teljesen hiányzott a tüzérség. A hiányosságokkal leginkább maga Rákóczi volt tisztában, s ezért mindent meg is tett a fegyelem biztosítása, valamint hadseregének karabélyokkal és könnyű tábori ágyúkkal való felszerelése érdekében. Fegyver- és lőszergyártó üzemeket hozott létre, s megalkotta az első magyar katonai szabály-könyvet. Bár erőfeszítései nem voltak hiábavalóak, egyik napról a másikra sem megfelelő kapacitású hadiipart nem lehetett létrehozni, sem fegyelmezett és edzett katonaságot. Mindezek miatt a kuruc hadak gyakran akkor is vereséget szenvedtek, ha kétszeres emberfölényben vállaltak csatát. Ez történt például 1708 augusztusában Trencsénnél, ahol 8000 fős császári és királyi haderő futamított meg 15 ezer kurucot.

A vereségek és a Habsburgok nyugati sikereinek hírére a felkelő sereg önbi-zalma néhány év után alaposan megcsappant, és létszáma rohamosan csökkent. A szabadságharc második felében a kuruc katonák száma csak ritkán haladta

meg a 20–25 ezer főt, s a tisztek közül többen az ellenség oldalára álltak. Azokat, akiket utóbbiak közül elfogtak, kivégezték. Ez lett az osztályrésze Ocskay László és Bezerédj Imre brigadérosoknak, akiknek a sorsát – Vak Bottyán, Béri Balogh Ádám és mások hőstetteihez hasonlóan – több népi ének, harci dal és későbbi szépirodalmi alkotás – Ocskayét többek között Jókai Mór *Szeretve mind a vérpadig* című regénye (1882) – örökölte meg.

A nehézségeket és a kudarcokat érzelve Rákóczi az előremenekülés politikájával próbálkozott. Az 1705. szeptemberi szécsényi országos gyűlésen, amelyen azonban a főneméseknek, a püspököknek és a várme gyéknek csak kisebbsége képviseltette magát, hívei vezérükké (*dux*) választották. Ebből és az erdélyi fejedelmi cím összevonásából keletkezett a magyar nyelvű okmányokban használt és a későbbi történeti irodalomban is meghonosodott vezérő fejedelem titulus. Ezzel párhuzamosan Rákóczi kísérletet tett a török támogatásának megszerzésére. A kért katonai támogatás fejében felajánlotta, hogy Erdélyért évi 30, Magyarországért pedig 40 ezer tallér adót fog fizetni a Portának, s a harcot addig folytatják, amíg a magyar országrészek a Habsburg Monarchiából teljesen ki nem szakadnak. A valóságban persze Rákóczi kevesebbel is beérte volna. Az 1705 májusában elhalálozott Lipót örökébe lépő I. József (1705–1711) békeajánlatára 1706 tavaszán vezetőtársaival egyetértésben olyan választ adott, amely az alkotmányos sérelmek orvoslása, a királyválasztás jogának és az Aranybulla ellenállási záradékának a visszaállítása, valamint a bevett vallások egyenrangúságának és szabadságának a biztosítása mellett „csupán” az Erdélyi Fejedelemség függetlenségének az elismerését szabta a fegyverletétel és a béke feltételéül. Az uralkodó számára természetesen ez is sok volt, úgyhogy Rákóczi tovább emelte a tétet: detronizáltatta a Habsburgokat, s egyesítette Erdélyt Magyarországgal. Az ezzel kapcsolatos határozatokat az erdélyi rendek 1707 áprilisában Marosvásárhelyen, a magyarországiak májusban fogadták el Ónodon.

Rákóczi és vezetőtársaik radikalizálódása, és ennek folyományaként a különféle sérelmek orvoslása érdekében indított szabadságharc átalakulása függetlenségi háborúvá a felkelés kezdettől fogva ingatag bázisán belül tovább mélyítette a repedéseket. A rendek elégedetlenségét fokozta, hogy a háború finanszírozásának nehézségei miatt az ónodi országos gyűlés a nemességre is adót vetett ki, a dezertálások megakadályozása és a hadsereg sorainak feltöltése érdekében pedig a harcban végig kitartó jobbágykatonáknak az 1708-as sárospataki országos gyűlés földet és hajdúszabadságot ígért. A Rákóczival szembeni nemesi elégedetlenség az ónodi országgyűlésen véres jelenetekbe torkollott, amelyet követően a tiltakozó Turóc megyei követek egyikét kivégezték, a többit pedig börtönbe zárták. Az ónodi határozatok ellen Esterházy Pál nádor a megyékhez, míg XI. Kelemen pápa a katolikus papokhoz intézett levelében tiltakozott.

*A Habsburgok
detronizációja*

A szembenálló felek támogatottságára jellemző, hogy míg 1705-ben Szécsényben Rákóczi hívására csak 6 püspök, 36 főnemes, 25 vármegye és néhány város küldöttei jelentek meg, addig I. József hívására 1708 februárjában Pozsonyban a teljes katolikus püspöki kar mellett 99 főrend, valamint 51 megye és 21 város követte gyűlt össze tanácskozásra.

*Nincs
segítség*

Az események előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy hatékony külső segítség nélkül a felkelésnek semmi esélye a győzelemre. Mivel az állandó orosz fenyegetés miatt a Porta kiváró magatartást tanúsított, és egyébként is óvakodott a karlócai béke megsértésével és a kurucok támogatásával a Habsburgokat maga ellen fordítani, Rákóczi egyre újabb és újabb szövetséges után kutatott. Legkézenfekvőbb a Napkirály határozottabb támogatása lett volna, aki ígéretekkel ugyan nem fukarkodott, a trónfosztást pedig kifejezetten helyeselte, a nyílt szövetséges kapcsolatot azonban továbbra sem vállalta. 1707-ben Rákóczi ezért Bajorország és Oroszország felé tájékozódott. Katonai támogatása fejében II. Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek ajánlotta a magyar koronát, míg ő megmaradt volna erdélyi fejedelemnek, a cár támogatása fejében pedig kész lett volna a Lengyel–Litván Államszövetség élére állva oroszbarát politikát érvényesíteni. Ábrándos elképzeléseiből természetesen semmi sem valósult meg. Bár a cár hitegette, Oroszország 1709-ig Svédországgal, 1710-től pedig az Oszmán Birodalommal hadakozott, s ez túlságosan leköötötte erőit ahhoz, hogy keleti határai mentén újabb frontot nyisson. Tetézte a felkelés elszigeteltségét, hogy 1709-ben a Napkirály is megvonta az addig folyósított anyagi támogatást. Rákóczi ezután határozta el magát arra a kétségbeesett lépésre, amit sokaknak a mai napig nehéz tudomásul venni: 1710 januárjában annak közlésére utasította Konstantinápolyba küldött követét, hogy a Porta katonai támogatása fejében átengedné az Oszmán Birodalomnak a Dráva–Száva közét, a Szerémséget, Eszéket, Péterváradot, s ha ez kevés lenne, akkor a Duna–Tisza közét is Kalocsáig. Emellett kész Magyarország uralkodójaként évi 100, Erdély uralkodójaként pedig évi 50 ezer forint adó fizetésére.⁵

*A „szatmári” béke és a
majtényi „fegyverletétel”*

Miközben a fejedelem egyre inkább belevesztett a titkos diplomácia útvesztőibe, a kuruc sereg létszáma 10–12 ezer főre apadt, a császári és királyi hadak magyarországi létszáma pedig több tízezerre nőtt. Ilyen helyzetben érkezett meg báró Károlyi Sándorhoz, a kuruc csapatok vezérlő generálisához I. József újabb békeajánlata, amit a császári és királyi sereg új főparancsnoka, gróf Pálffy János tábornagy és horvát bán kezdeményezett, majd közvetített. Néhány hónapos tárgyalás után – a Lengyelországban tartózkodó Rákóczi és Bercsényi óvása ellenére – Károlyi és a szövetkezett rendek képviselői elfogadták az uralkodó feltételeit, és 1711.

⁵ Papp Sándor: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. *Századok*, 2004/4. 819.

április 29-én Nagykárolyban – és nem Szatmáron, ahogy ez tévesen rögzült – aláírták a megbékélési egyezményt. Ennek értelmében mindenki, aki hajlandó volt fölesküdni a Habsburgokra, teljes körű amnesztiában részesült. A nemesek visszakapták elkobzott birtokaikat; a király szavolta Magyarország és Erdély szabadságjogait, valamint a hajdúvárosok kiváltságait, továbbá ígéretet tett arra, hogy a hatályos vallási törvényeknek érvényt szerez. Erdély régi önállósága, valamint a szabad királyválasztás elve és az ellenállási jog azonban, amelyek ellentmondtak az 1687-es országgyűlés határozatainak, nem kerültek be a békeokmányba. Ezek József és utóda, III. Károly (1711–1740) számára egyaránt elfogadhatatlanok voltak. Nem teljesültek a jobbágyságnak tett háború alatti ígérek sem, amely egyik fontos oka lett a felkelés és személy szerint Rákóczi gyorsan kialakuló kultuszának az egyszerű emberek körében. A hazatérő parasztságnak szomorúan énekelték: *„Nincs boldogtalanabb a parasztembernél / Mert nyomorúsága nagyobb a tengernél.”* A megkötött kompromisszum, amelynek tető alá hozataláért Károlyi grófi címet kapott, ennek ellenére méltányosnak, sőt előnyösnek tekinthető. A fegyveres ellenállásnak köszönhetően Magyarország nem jutott Csehország, illetve az osztrák örökös tartományok sorsára. Fennmaradt a rendi alkotmány és a nemzeti különállás, amely a megmegújuló bécsi centralizációs és germanizációs törekvésekkel szemben folyamatosan védelmet nyújtott az országnak. Ez már a május 1-jei majtényi „fegyverletétel” külsőségeiben is megmutatkozott: a kurucok ugyanis csak zászlóikat tették le a földbe szúrva, s nem fegyvereiket, melyeket megőrizhettek, és magukkal vihetek.

Az uralkodói kegyelem, beleértve birtokaik visszaadását, Rákóczi és Bercsényire is vonatkozott, feltéve, ha három héten belül leteszik a hűségesküt. Ők azonban erre nem voltak hajlandók, hanem miután Lengyelországban találkoztak Nagy Péter orosz cárral, nyílt levélben tiltakoztak a béke ellen, és revansra készültek. Erre azonban, különösen azután, hogy július 8-án a Prut melletti csatában a törökök megverték az orosz sereget, az addigiaknál is kevesebb esély mutatkozott. Rákóczi a cár kíséretében ezért ezt követően Gdańskba, onnan pedig 1712 novemberében Anglia érintésével Franciaországba utazott, ahol XIV. Lajos vendégszeretetét élvezte. Abban bízott, hogy bekapcsolódhat a Franciaország és Ausztria között még zajló háborúba, majd annak lezárulása után a békétárgyalásokba. Azonban ebben is csalatkoznia kellett. Az 1713-as utrechti és az 1714-es rastatti békét Rákóczi meghallgatása nélkül és úgy kötötték meg, hogy abban Magyarországot és Erdélyt meg sem említették. A spanyol királyságról való lemondás fejében III. Károly viszont megkapta a korábbi spanyol Dél-Németalföldet, vagyis a mai Belgium területét, a Nápolyi Királyságot, valamint jelentős észak-italiai területeket, többek között Milánót és a Milánói Hercegséget. A Habsburg Monarchia súlypontja ezzel keletre tolódott, s kezdett körvonalazódni az a dunai

államalakulat, amelynek 18–19. századi határai alapján a Habsburg Monarchiát napjainkban általában elképzeljük.

Rákóczi
Törökországban

A reménytelenségből, amelybe a rastatti béke aláírása után süppedt, 1715-ben váratlan esemény lendítette ki a fejedelmet: az Isztambulban felülkerekedő radikális katonai párt háborút indított Velence ellen a karlócai békében elvesztett görögországi Moreáért. Mivel III. Károly azonnal Velence pártjára állt, és 1716 tavaszán katonailag is beavatkozott a konfliktusba, ismét felvillant a török szövetség lehetősége. A Porta meghívólevelet küldött Rákóczinak azzal a céllal, hogy a szatmári békével elégedetlen otthoni bujdosók és az Európában szétszóródott emigránsok élére állva kapcsolódjon be a Habsburg Monarchia elleni háborúba. Rákóczi kész lett volna erre, ám 1717 októberére, amikor hajója kikötött Gallipolinál, a harc lényegében már eldőlt. Az ismét Savoyai Eugen vezette császári és királyi hadak az 1716. augusztusi péterváradai csatában megverték a 60 ezer fős török sereget, és októberben bevették a temesvári várat. 164 éves török uralom után ezzel az utolsó magyarországi területrészt is felszabadult.

Bár a háború a Balkánon ezt követően még tovább dült, s egy kisebb kuruc csapat gróf Esterházy Antal tábornok vezetésével fel is vonult a Keleti-Kárpátok hágóira, Rákóczi hadseregszervezése okafogyottá vált. Az elszenvedett vereségek következtében az isztambuli katonai párt feje megbukott, s a Porta béketárgyalásokba kezdett a bécsi udvarral. A két császár megbízottai 1718. július 21-én írták alá az újabb békét a szerbiai Pozsarevácon. Az Oszmán Birodalom ebben lemondott a Temesközről, s vállalta, hogy a magyar országgyűlés által időközben hazaárulónak nyilvánított Rákóczi és bujdosó társai számára kényszerlakhelyet jelöl ki a fővároson kívül. 1735-ös haláláig Rákóczi a Márvány-tenger partján fekvő kis-ázsiai Rodostóban élt néhány hívével együtt. Itt fejezte be mély vallásosságról tanúskodó művét, a latinul írt *Vallomásokat* (*Confessio peccatoris*), miközben egyre inkább hatalmába kerítette az apátia és a búskomorság. „Senki sem veszi hasznomat, és amikor magam sem látom már hasznát saját magamnak, kétszeresen szerencsétlen vagyok. Így amikor sorson néha komolyan elgondolkodom, magam sem tudom már, melyiket választanom szívesebben: az életet, vagy a halált” – írta elkeseredetten egyik francia hölgyismerősének 1723-ban.⁶ Rákóczi hangulatváltozásainak, egyre illuzórikusabb politikai terveinek és egyben a fogyatkozó rodostói magyar kolónia mindennapjainak megindító forrásai fiatal nemes apródjának, a székelyföldi Zágomból elszármazott Mikes Kelemennek különböző írásai, elsősorban levelei, melyeket 1717 és 1758 között írt képzeletbeli „édes nénjének” (*Törökországi levelek*, 1794).

⁶ Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1955, Művelt Nép Kiadó, 364.

Rákóczi hamvait anyjával együtt a magyar állam 1906-ban hozatta haza, és a kassai dombon helyeztette el. Ugyanekkor kerültek Késmárkra Thököly Imre földi maradványai is. Korabeli sajtótudósítások szerint az országon áthaladó különvonatot, amely porhüvelyeket hozta, imádkozó és könnyező parasztok várták a vasúti töltések mentén, s a budapesti Szent István-bazilikában, ahol felravatalozták őket, tízezrek rótták le kegyeletüket. A két kuruc vezér bronzba öntött alakja 1954–55 óta a legnagyobb magyar királyokkal, valamint Bocskai István és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek szobraival együtt áll a budapesti Hősök terén található millenniumi emlékmű panteonjában. Bár harcuk, amelyet a Habsburg-berendezkedés ellen vívtak, elbukott, vállalkozásuk olyan széles körökben elterjedt és a nép legsós rétegeiig leszivárgó költészetet és zenét inspirált, mint egyetlen más magyar ellenállási mozgalom sem. Mintha a magyarságnak – írja Hamvas Béla – ez a hatalom túlerejével szemben eleve kudarcra ítélt, reménytelen, ám hősiessé küzdelme „lett volna a szent háborúja”.⁷

A kuruc vezérek emlékezete

Miközben Rákóczi és társai a száműzetés keserű kenyerét ették, III. Károly és a magyar rendek hozzáálltak a Királyság újjászervezéséhez. A küzdelmek kora után megkezdődött a meg egyezések korszaka, amelyet III. Károly teljes mértékben támogatott. „Az az akaratom, és különösképpen arra kell ügyelni – írta kancellárjának még 1711 májusában Barcelonából –, hogy ezzel a nemzettel nagyobb megértéssel kell bánni, s elejét kell venni azon panasznak, hogy a németek elnyomják; meg kell nekik mutatni, hogy bennük éppúgy megbízom, mint a többiekben, s becsületben tartom őket. Szigorúan meg kell hagyni az ottani vezénylő tábornokoknak, hogy az országban a legjobb rendet tartsák fenn, s a zsarolásokat ne tűrjék; meg kell mutatni a magyaroknak, hogy őket pártatlan igazsággal és szeretettel akarjuk kormányozni.”⁸ Ennek megfelelően szentesítette az 1712–15-ös magyar országgyűlés azon határozatait, amelyek kötelezték az uralkodót a törvények betartására és az ország területi integritásának megőrzésére, a vallási sérelmek kivizsgálására és a korábbi vallásügyi törvények betartására. Becikkelyezték a rossz emlékü, s már 1709-ben felosztatott Újszerzeményi Bizottság (*Neoacquistica Commissio*) eltörlését, s új testületet küldtek ki a töröktől visszavett birtokok tulajdonjogának a felülvizsgálatára.

A Magyar Királyság integrálása a Habsburg Monarchiába

A magyar önállóság fontos garanciájának tűnt az országgyűlés háromévenkénti kötelező összehívása, valamint a Magyar Kancellária és Kamara függetlensége a bécsi kormányzásoktól. Az újonnan létesített Helytartótanács, amely az uralkodó által kinevezett 22 tagból, köztük négy főpapból, tíz főnemesből és

⁷ Hamvas Béla: *Az ör génius*, i. m. 60.

⁸ Kalmár János: III. Károly és Magyarország 1711-ben. *Levélári Szemle* 1989/4. 49.

három köznemesből állt, az ország belügyeivel foglalkozó kormányként működött. Minden hétköznapi ülésezett, határozatait szavazattöbbséggel hozta, és élén a nádor vagy a királyi helytartó, illetve távollétük esetén az országbíró állt. A sokáig Pozsonyban, majd 1784-től Budán működő testület Magyarország első, a korszerű bürokrácia elveinek megfelelően tevékenykedő kormánysszerve volt. Munkáját több tucat szakemberből álló különböző ügyosztály és hivatal segítette.

Az 1712–15-ös országgyűlés fontos és előremutató döntése volt, hogy felső és középszinten megkezdte a bíraskodás függetlenítését az államhatalom egyéb ágaitól. Az igazságszolgáltatás legfelsőbb szerve a pesti székhelyű Királyi Kúria lett, amely két bíróságból állt: a legfelsőbb fellebbviteli bírósággént működő Hétszemélyes Táblából és a hűtlenségi és felségsértési perekben illetékes Királyi Táblából. Egy szinttel lejjebb helyezkedtek el a kerületi táblák, míg legalsó fokon továbbra is a megyei és városi törvényszékek, illetve a jobbágyok esetében az úriszékek ítéleztek. A magyarországihoz hasonló erdélyi bírósági reformra 1737-ben került sor. Az ottani királyi tábla előbb Nagyszebenben, majd 1790-től Marosvásárhelyen működött.

Bár a nemesi felkelés és a nemesi bandériumok kiállításának kötelezettsége fennmaradt, az ország védelmének fő eszköze az állandó hadsereg lett, amely közvetlenül az uralkodó, illetve az Udvari Haditanács irányítása alatt állt. Ennek létszáma kezdetben 100–150 ezer fő körül mozgott, a század legvégére viszont felemelkedett 300 ezerre. A hadiadó összegének és az újonclétszámnak a megállapítása az országgyűlés hatáskörében maradt. A hadsereg mintegy kétharmadát a gyalogság, harmadát a lovasság tette ki. A gyalogság elöltöltős muskétákkal felszerelt lövészekből állt, akiken belül elkülönültek az elitalakulatoknak számító és hegyes medvebőr süveget viselő gránátosok. Mint Európában mindenütt, a muskétákat a Monarchia hadseregében is ellátták szuronyokkal, amely az addig használatos lándzsákat feleslegessé tette. A lovasság részben – a felsőtestüket védő páncélt és a fejükön acélsisakot hordó – vértesekből, a könnyűlovasságot alkotó huszárokból, és az ugyancsak könnyűlovas, ám eredetileg gyalogosként harcoló dragonyosokból állt. A vértéseket rövid csövű karabéllyal, két pisztollyal és hosszú, egyenes pallossal szerelték fel, a hagyományos magyar viseletnek megfelelő szűk nadrágot, dolmányt és mentét viselő huszárok fegyvere pedig a görbe kard, a karabély és pisztoly volt. A hadsereg vezényleti nyelve kezdetben vegyes, az 1750-es évektől kizárólag a német volt. A katonákat, akiknek a szolgálati ideje 1802-ig életfogytig vagy rokkanttá válásukig, 1802 után pedig 10–12 évig tartott, részben toborozták, részben erőszakkal besorozták. A toborzás gyakran zeneszó mellett folyt. Ebből fejlődött ki az a verbunkosnak is nevezett magyaros zene és a férfiak által járt, toppantások és szökellések variációjára épülő tánc, amelynek legszebb zeneirodalmi feldolgozása Kodály Zoltán *Háry Jánosa*. A dalmű legismertebb énekét (*A szép fényes katonának arany*

gyöngy élete) a pályáját katonaként kezdő báró Amadé László írta 1740 körül. A valóság persze nem teljesen úgy festett, mint ahogy azt a *Háry János*ban énekeltek. Az összefogdosott és erőszakkal besorozott legények közül sokan lázadottak, s ez olykor véres összetűzésekhez vezetett. A legismertebb ilyen eset 1764. január 7-én történt Madéfalván, ahol a határőrsorozás ellen tiltakozó csíki székelyek – köztük asszonyok és gyerekek – közül a katonaság mintegy kétszázat kardélre hányt. A környékbeli székelyek közül ekkor döntöttek sokan úgy, hogy átkelve a Kárpátokon a moldvai csángó-magyar községekbe telepednek át.

A magyarországi rendek nagyon szerették volna, és többször kérték, hogy Erdélyt egyesítsék Magyarországgal. Erre azonban sem Károly, sem utódai nem voltak hajlandók, s különböző okokból az erdélyi rendek egy része sem akarta. 1732-ben így csak Máramaros és Arad megye, valamint Zaránd megye nyugati felének a visszacsatolására került sor. A Partium többi része a történeti Erdéllyel együtt egészen 1848-ig, illetve 1867-ig saját törvényhozással és kormánysszervekkel rendelkezett, és közvetlenül a bécsi udvar fennhatósága alatt állt, ahol külön erdélyi kancellária működött. A tartomány belső politikai struktúrája változatlanul a magyarok, szászok és székelyek uniójára épült, amelyből a románok továbbra is kimaradtak. Az országgyűléseket különböző városokban tartották, a magyarországi Helytartótanácsnak megfelelő Gubernium pedig kezdetben Gyulafehérváron, később Nagyszebenben, majd 1791-től Kolozsváron székelt.

Az Adriai-tengertől az erdélyi Hunyad megyéig terjedő katonai határőrvidék ugyancsak külön közigazgatási egységet képezett. Ez a helyi szinten *zadrugák*ba, vagyis patriarchális nagycsaládokba szerveződő és főleg szerbek által lakott határvédelmi övezet a bánsággá szervezett Temesközszel együtt közvetlenül a bécsi Udvari Haditanács fennhatósága alá tartozott. Előbbi – változó határok mellett – a 19. század közepéig, a Temesi bánság pedig 1778-ig állt fenn, amikor várme gyékké szervezve a Magyar Királyság integráns részévé vált.

Horvátország, amelynek területe Bécs akaratából három korábban Magyarországhoz tartozó szlavóniai vármegyével (Pozsega, Szerém, Verőce) egészült ki, megőrizte középkorig visszanyúló autonómiáját. Élén az uralkodó által kinevezett bán állt, s rendi gyűlése, a *sabor* a tartomány belső ügyeinek intézésére saját jogszabályokat (de nem törvényeket) alkothatott. A sabor három küldöttével képviseltette magát a magyar országgyűlésen, amelynek határozatai Horvátországra is kötelezők voltak. Eltérően a Mohács előtti helyzettől, Horvátország tehát jóval szorosabban kapcsolódott a Magyar Királysághoz, mint Erdély.

A közigazgatás középszintű szervei Horvátországban, Magyarországon és részben Erdélyben is a megyék maradtak, amelyek felügyeleti joga a községekre és a mezővárosokra egyaránt kiterjedt. A megyékkel azonos szintű és hasonló önkormányzati jogokkal rendelkező igazgatási egységek voltak az 1745-ben 600 ezer forintért önmagukat a zálogból kiváltó (*redemptio*) három

jász-kun kerület: a hajdú kerület, az 1772-ben visszakerült 13 szepesi város és a szabad királyi városok. Utóbbiak száma a 18. század folyamán gyorsan nőtt, és a 19. század közepére elérte a 65-öt. Ezek közül 44 Magyarországon, 11 Erdélyben, 8 Horvátországban és kettő a Fiume környéki ún. Magyar Tengeremelléken helyezkedett el.

A trónöröklés rendje

A Habsburg–magyar államjogi kapcsolatok újjáformálásának fontos eleme volt a trónöröklés rendje. Mint korábban érintettük, a magyar rendek már 1687-ben elfogadták a Habsburgok örökös királyságát fiágon. Fenntartották viszont maguknak a választás jogát arra az esetre, ha az uralkodó fiúörökös nélkül halálozna el. A Habsburg-család ezért már 1703-ban eldöntötte, hogy a fiág kihalása esetén az örökösödés az elsőszülöttség rendje alapján a nőágot fogja illetni (*Pragmatica Sanctio*). III. Károly ezt 1713-ban úgy módosította, hogy ha nem születne fia, akkor nem József és Lipót, hanem saját leánya követi majd a trónon. Miután 1717-ben megszületett első leánya, Mária Terézia, Károly előbb az osztrák tartományokkal és Csehországgal, majd 1721-ben az erdélyi, 1722-ben pedig a magyar rendekkel is elfogadtatta az addig csak házi törvénynek tekinthető családi szerződést. A magyar országgyűlés, amely az elmúlt évek fejleményei alapján nem alaptalanul tartott esetleges újabb török támadásoktól, s ezek visszaveréséhez a Habsburg Monarchia erejét nélkülözhetetlennek vélte, egyhangúan fogadta el a trónöröklés új rendjét. Magyar kezdeményezésre került a törvénybe az a kitétel is, hogy a Habsburgok országai együttesen és elválaszthatatlanul (*indivisibiliter et inseparabiliter*) birtokolandók. Vagyis a Habsburg-ház tagjai nem oszthatják fel egymás között a Monarchiát; Magyarország és Csehország királya, Ausztria főhercege és Erdély fejedelme – 1765-től nagyfejedelme – ugyanaz a személy. Az 1723. évi I–III. törvénycikk (ún. magyar *Pragmatica Sanctio*), egészen a Monarchia fennállásáig, vagyis az I. világháború végéig alapja maradt a Magyar Korona országai és a Habsburg-dinasztia, illetve a fennhatóságuk alá tartozó többi tartomány közötti közjogi kapcsolatrendszernek.

A Carolina Resolutio

Legtöbb vitára a vallási ügyek adtak okot. A magyarországi protestánsok sérelmezték azt a még Lipót 1691-es rendelete alapján kialakult gyakorlatot, amely számukra csak az ún. artikuláris helyeken engedte meg a nyilvános vallásgyakorlatot, egyéb településeken csak legszűkebb családi körben gyakorolhatták hitüket a Biblia és más vallásos könyvek olvasásával. A helyzet rendezésére Károly külön vallásügyi bizottságot állított fel, amely azonban több hónapi vita után sem tudott közös nevezőre jutni. 1731-ben ezért rendeleti úton szabályozta a protestáns vallásgyakorlat vitás kérdéseit. Rendeletével (*Carolina Resolutio*) fenntartotta az addigi gyakorlatot, és elődeihez hasonlóan más téren is a katolikusoknak kedvezett. Tiltotta és szigorúan büntette a protestáns vallásra való áttérést, protestánsoknak is meg kellett ünnepelni a katolikus ünnepeket, a protestáns lelkészeket a katolikus főesperesek ellenőriz-

ték, vegyes házasságot csak katolikus pap előtt lehetett kötni. Mindezekon túl előírta, hogy a közhivatalt vállalni akaróknak olyan esküszöveget kell elmondaniuk, amely Szűz Mária és a szentek nevét is tartalmazza. Hithű protestántsól ez nemigen volt elvárható. A protestánsok körében kiváltott felháborodás hatására 1734-ben Károly úgy módosította rendeletét, hogy a protestáns tisztviselőknek elegendő volt az eskü szövegét meghallgatni, és nem kellett azt elmondaniuk, továbbá engedélyezte négy evangélikus és négy református szuperintendens, vagyis püspök választását. Ezt követően alakultak ki a reformátusok és az evangélikusok némi módosítással mai napig működő egyházkerületei, amelyek élén a választott püspökök és a világi főgondnokok álltak.

III. Károly és leánya, Mária Terézia (1740–1780) uralkodása alatt a korábbi korszakokra jellemző erőszakos és államilag támogatott rekatolizáció megszűnt. Mérsékeltebb és visszafogottabb eszközökkel azonban még évtizedekig folyt a térítés, és templomok, iskolák elvételére is sor került. Ez megerősítette és véglegesítette a két nagy keresztény felekezet 17. században kialakult ellentétes politikai irányultságát: az ország nyugati felében erős és Horvátországban kizárólagos katolikus egyház egyre szorosabb szálakkal kötődött a Habsburg-dinasztiához, míg az Erdélyben és a Tiszától keletre többséget alkotó protestánsok, elsősorban a reformátusok a Habsburg-ellenes rendi és vallási szabadságküzdelmek hagyományát ápolták.

Újjáépítés és modernizáció a felvilágosult abszolutizmus jegyében

*A földrajzi felfedezések
következményei*

Miközben Magyarország a törökkel harcolt, Európa nyugati felén korszakos változások vették kezdetüket. A 15–16. századi nagy földrajzi felfedezések következtében a távolsági kereskedelem súlypontja a Földközi-tenger térségéből áttolódott az Atlanti-óceán partvidékére. A meghódított új területekről érkező nemesfémek és egyéb nyersanyagok, továbbá az ottani olcsó munkaerő és a megnyíló új piacok olyan gazdasági előnyökhöz juttatták a kontinens nyugati peremvidékét, amelyenről a közép- és kelet-európai régiók még csak nem is álmodhattak. Velence, Genova és Firenze helyébe egyre inkább Sevilla, Lisszabon, Amszterdam, London és különösen Antwerpen lépett, ahol az északi, az atlanti és a belső-európai kereskedelem útvonalai összefutottak. Mindezek következtében a tengerparti államok hatalma és befolyása az európai, majd az Európán kívüli ügyekre megnőtt, az Atlanti-óceántól távolabbi szárazföldi országoké pedig csökkent.

A kereskedelmi forgalom megélénkülése ösztönzően hatott az ipari fejlődésre. A szériagyártásra alkalmatlan céhek mellett megjelentek olyan nagyobb üzemek (manufaktúrák), amelyek nagy mennyiségben állítottak elő olcsó tömegtermékeket. A manufakturális termelés kezdetben ugyanúgy emberi erőn vagy természeti energián (szél, víz) alapult, mint a céhes; újdonsága kezdetben a munkaszervezésben és a munkamegosztásban állt. A 16. század végén aztán feltűntek az első munkagépek, amelyek ugrásszerűen növelték a termelékenységet. Az első harisnyakötőgéppel, amelyet 1589-ben szerkesztettek Angliában, például percenként átlagosan ezer szemet lehetett előállítani, míg kézzel a leggyakorlottabb munkás is csak százat tudott.

*Az első polgári
államok*

A gazdaság szerkezeti átalakulása jelentős társadalmi változásokkal járt. Az élénk kereskedelmet folytató és iparosodó országokban megerősödött a városi polgárság, amelynek krémjét a gazdag kereskedők, vállalkozók, bankárok és diplomás szakértelmiségiek alkották. A születés előkelősége mellett egyre fontosabb szerephez jutott a vagyon, és ez fokozatosan aláásta a származáson alapuló rendiség hagyományos intézményrendszerét és hatalomgyakorlási mechanizmusait. A gazdagodó és erősödő polgárság arra törekedett, hogy a feudális kötöttségeket lebontva a rendi államot polgári állammá alakítsa, és a maga szolgálatába állítsa. Az árutermelő és kereskedő nemességgel együttműködve ezt először Németalföld protestáns északi

államaiban érték el, amelyek a Habsburgok ekkor már egész Európát átfogó dinasztikus birodalmából kiszakadva 1581-ben deklarálták függetlenségüket, és megalakították az Egyesült Tartományokat, későbbi nevén a Holland Köztársaságot. A hollandiai államberendezkedéshez hasonló, decentralizált képviseleti rendszer alakult ki 1648 után a Német-római Birodalomból ugyancsak kiszakadó Helvét Államszövetségben, vagyis Svájcban. 1649 után köztársasággá alakult Anglia is, ám a szigetországban ez az államforma nem bizonyult életképesnek. A polgárságra és a vállalkozó nemességre (*whigek*) támaszkodó Oliver Cromwell 1658-as halála után kezdetét vette a Stuartok restaurációja, amely mögött a királyhű vidéki földbirtokos nemesség (*toryk*) állt. A két nagy társadalmi tömb, valamint a királyi ház kompromisszumából alakult ki a 17. század végére az angol alkotmányos monarchia intézménye, amelyben a királytól lényegében már független miniszteri kabinet a parlamentnek tartozott elszámolással. A parlament a köznemesek, városi polgárok és szabad parasztok által választott demokratikusabb alsóházból, valamint a főpapok és a főnemesek képviseleteként működő konzervatívabb felsőházból állt. Bár az uralkodó elvileg minden törvényt megvétőzhatott, a gyakorlatban 1707 után erre nem volt példa.

A polgári átalakulás intellektuális alapja a deizmus és az ún. természetjogi teória volt. Isten létét és szerepét a világ teremtésében a deizmus ugyan elismerte, ám tagadta, hogy annak fejlődéstörvényeit különböző kinyilatkoztatásaival és beavatkozásaival a Teremtő befolyásolná. A 16. és a 17. század nagy természettudósai és filozófusai, Francis Bacon, René Descartes, Blaise Pascal és Isaac Newton. akik a természeti jelenségek módszeres vizsgálatának, a racionalizmusnak és az empirizmusnak az úttörői voltak, valamennyien így gondolkodtak. A deizmus kialakulásával egyidejűleg körvonalazódott az ún. természetjogi elmélet, amely kétségbe vonta, hogy a királyi hatalom isteni eredetű lenne, és azt állította, hogy a feudális intézmények ellentmondanak a természeti törvényeknek. Az embereket ugyanis származásuktól függetlenül természetes szabadság és egyenlőség illeti meg, akiknek a biztonságáról és jólétéről az alattvalói által ráruházott jogainál fogva (társadalmi szerződés) az uralkodó köteles gondoskodni. Arról, hogy ezek a jogok monarchia vagy köztársaság formájában, korlátlanul vagy korlátok között, ellenőrzés nélkül vagy alatt gyakorolandók-e, megoszlottak a vélemények. A németalföldi Johannes Althusius és az angol John Locke a 17. században eljutottak annak kimondásáig, hogy ha a hatalom birtokosai nem a közjót szolgálják, és megsértik az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jogot, akkor leválthatók. Locke ehhez hozzátette: a hit minden ember lelkiismereti ügye, amelyet el kell választani a politikai hatalomtól, és ebből adódóan minden vallást egyenlő elbánásban kell részesíteni.

Deizmus és természetjog

Az abszolút monarchiák

Franciaországban, ahol Hollandiához és Angliához képest a nemesség erősebb, a polgárság pedig gyengébb volt, a monarchiának olyan abszolutisztikus formája alakult ki, amelyben minden hatalom az uralkodó kezében összpontosult. Ezt a rendszert XIV. Lajos teljesítette ki 1643 és 1715 között. A franciaországi abszolutizmust több 16–17. századi európai uralkodó tekintette követendő mintának. Közéjük tartoztak IV. Keresztély és III. Frigyes dán uralkodók, valamint a svédországi Wasa-dinasztia királyai. A Német-római Birodalom uralkodói szintén törekedtek központosításra és a szimbolikus császári hatalom valóságossá tételére. Törekvéseik azonban ismételten kudarcot vallottak; a birodalmi központ nélküli német nyelvterületen ténylegesen az egyes fejedelmi udvarok alakítottak ki abszolutisztikus jellegű hatalomgyakorlást. Ezek közül a kis államok közül egyre jobban kiemelkedett a Brandenburgi Választófejedelemség és a Német Lovagrend területén kialakult Porosz Hercegség 1618-as egyesülésével létrejövő Poroszország, amelynek 1701-es királysággá alakulását Frigyes Vilmos választófejedeleme alapozta meg a 17. század második felében. Abszolutisztikus uralmi módszereivel, a modern állami bürokrácia megteremtésével és egy erős állandó hadsereg fenntartásával a „Nagy Választófejedeleme” néhány évtized alatt befolyásos európai állammá formálta az addig szétagolt északnémet területeket. Látszatra ehhez hasonlított IV. Iván 16. századi önkényuralma is, amely azonban valójában a hagyományos keleti despotizmusok uralmi technikáit alkalmazva kezdte megalapozni Oroszország felemelkedését és rövidesen Ázsiára is kiterjeszkedő regionális nagyhatalommá válását.

A felségjogon és a mindent felülíró államérdekek elvén alapuló uralkodói abszolutizmus elméleti alapjait a francia Jean Bodin, a holland Hugo Grotius és az angol Thomas Hobbes fektették le különböző munkáikban. A természetjogi gondolat és a szerződéselmélet előfeltevéseit elfogadva maguk is úgy gondolták, hogy az uralkodó nem Istentől, hanem a néptől kapta hatalmát. Ennek az uralkodói vagy testületi hatalomnak azonban szerintük korlátlanoknak és visszavonhatatlannak kell lenni. A szuverenitás hordozóját – hangoztatták – semmi és senki, sem az egyház és a vallási tételek, sem a természeti jogáról lemondott nép nem korlátozhatja.

A 16–17. század tudományos felfedezései, technikai újításai, valamint társadalmi, kulturális és politikai változásai a 18. és különösen a 19. században gyorsuló ütemben folytatódtak, és egyre újabbakkal egészültek ki. A változás technikai alapja a gőzgép feltalálása volt 1712-ben, amelynek tökéletesített változatai a 19. század első felére az ipari termelést, valamint a hajózást és a szárazföldi közlekedést egyaránt forradalmasították. Néhány évtized múlva, de még mindig a 19. században bekövetkezett a hírközlés forradalma: a távíró és a telefon feltalálása, valamint a belső égésű robbanómotor előállításával, s ezzel az autók, motorerékpárok, repülő és tengeralattjárók megjelenése. Eközben lebomlottak a régi

rend falai, folytatódott a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális modernizáció, s a 19. század második felében már a polgári-parlamentáris rend szocialista kihívói is színre léptek.

A társadalmi és politikai átalakulás szellemi-ideológiai alapja az a felvilágosodásnak nevezett eszmekör volt, amely Althusius, Locke, Newton és a kora újkor más szellemóriásainak gondolatait radikalizálva mindent a rációnak rendelt alá, s a megismerés empirikus és kritikai módszereit nemcsak az élettelen világra, hanem a társadalmi együttélés és a politikai rendszerek, sőt az emberi hitvilág és lélek problémáira is alkalmazni kezdte. Mindehhez társult a társadalmi haladásba vetett hit, a sötétség birodalmával azonosított észszerűtlen és elnyomó uralmi rendszerek felváltásának követelése olyanokkal, amelyek a lehető legtöbb ember számára biztosítják a szabadságot és a jólétet.

A felvilágosodás

E sokágú és sokszínű szellemi-kulturális áramlat képviselői közül kiemelkedett az egyház uralmát, hatalmi visszaéléseit és inkvizítori működését élesen bíráló François-Marie Arouet, vagyis Voltaire és Charles Louis Secondat de Montesquieu, aki a politikai uralom különböző formáival és a hatalommegosztás elméletével foglalkozott – máig érvényes módon. A hatalmat – fejtette ki Montesquieu a „törvények szelleméről” írott művében (*De l'esprit des lois*, 1748) – csak egy másik hatalom korlátozhatja és ellenőrizheti, ezért a szabadság csak úgy biztosítható, ha az állami hatalom megoszlik a törvényhozás, a végrehajtás és a bíraskodás között. A felvilágosodás harmadik nagyhatású és egyben leginkább ellentmondásos gondolkodójaként számon tartott Jean-Jacques Rousseau az addigi rang- és vagyoni különbségekkel a társadalmi egyenlőség, az uralkodói abszolútizmussal pedig a népszuverenitás, a képviseleti és közvetlen demokrácia, valamint a köztársasági államforma elvét szegezte szembe. Felvilágosult kortársainak többségétől eltérően, akik a magántulajdont és a vagyoni különbségeket a feudális rend helyébe képzelt polgári berendezkedés keretei között is szükségesnek és helyesnek tartották, Rousseau szemében minden rossz végső oka a magántulajdon volt.

A német társadalomtudományos gondolkodás elsősorban a nacionalizmus elméletének kidolgozásával járult hozzá a kor intellektuális megújulásához. Ennek első számú teoretikusa Johann Gottfried Herder volt, aki az egyes kultúrák és népek egyediségét, valamint fejlődésük ebből következő öntörvényűségét hangsúlyozta. Ez vezette el ahhoz a forradalmi gondolathoz, hogy minden nemzetnek saját állammal kell rendelkeznie, a nemzeti államoknak pedig saját nyelvvel. „A népek – írta egyik munkájában – nem egyik napról a másikra érlelik meg kultúrájuk legjavát; semmiféle idegen nyelv ezt ki nem kényszerítheti. A nemzeti talajon növekszik a kultúra legjobban, sőt mondhatnám, csak a nemzet öröklött és tovább öröklődő nyelvében képes fejlődni. A nyelv az, ami rabul ejti egy nép szívét, s vajon nem nagy gondolat-e, hogy magyarok, szlávok, vlachok és megannyi

más nép földjén az ő gondolkodásuk szerint, az ő legsajátabb és legkedveltebb módjukon ültessük el a jólét magvait, ma és a legtávolabbi jövőben.” Az olyan multietnikus birodalmak, mint például a Habsburg Monarchia – tette hozzá – csak „lélektelen gépezetek”.⁹

A „fény századának” új eszméit az 1751 és 1772 között megjelenő 28 kötetes monumentális tudástár (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) foglalta össze, amelyet Denis Diderot és Jean le Rond d’Alembert szerkesztett, és több tucat alkotó írt. A munkát, amely 1782-ig csak Franciaországban nyolc kiadásban jelent meg, szerte Európában olvasták. A józan ész uralmát, az emberek jogi egyenlőségét, a különféle nézetek és a kutatás szabadságát, a tulajdon biztonságát és a szabad kereskedelem elvét hirdető felvilágosult eszmék terjesztésében nagy szerepet játszott az 1717-ben Angliából induló szabadkőműves-mozgalom, amelynek páholyai a 18. század második felére egész Európát behálózták. Különösen nagy befolyásra tettek szert Franciaországban, ahol részük volt abban, hogy XV. Lajos 1762-ben betiltotta a túlzottan nagy hatalomra szert tevő jezsuita rendet, s példáját – a Bourbonok nyomására – 1773-ban a pápa is követte.

A felvilágosodás eszméit először Észak-Amerikában ültették át a gyakorlatba.

Az amerikai alkotmány és a francia forradalom

Az anyaországuktól elszakadó 13 gyarmat 1776-os Függetlenségi Nyilatkozata deklarálta, hogy a természet rendje szerint minden ember szabad és független, továbbá minden-

kinek olyan vele született jogai vannak, amelyektől nem fosztható meg. Ezek az élethez, a szabadsághoz és a boldogsághoz való jogok. E jogok biztosítására az emberek kormányokat állítanak fel, amelyek „hatalma a kormányzottak beleegyezéséből származik; ha bármelyik kormányforma bármikor károssá válik, és nem felel meg annak a célnak, amely miatt megalkották, akkor a népnek jogában áll azt megváltoztatni, vagy eltörölni, új kormányzatot megszervezni s azt oly alapelvekre fektetni, hatalmát oly módon megszervezni, ahogy az biztonsága és boldogsága szempontjából a legelőnyösebbnek látszik”.¹⁰ Az 1787-ben összeülő szövetségi gyűlés megalkotta az Egyesült Államok Alkotmányát, amely a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom szétválasztásával megvalósította a hatalommegosztás elvét. Az alkotmányhoz szorosan kapcsolódtak az 1791-es ún. kiegészítések, amelyek szavatolták a gyülekezés, a szólás és a sajtó szabadságát, valamint az egyház és az állam szétválasztását. Bár a rabszolgaság eltörlését

⁹ A *Briefe zu Beförderung der Humanität* (1793) I. kötetéből idézi Rathmann János: Herder történetfilozófiai gondolatairól. In Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó, 15–16.

¹⁰ Kovács István és Szabó Imre szerk.: *Az emberi jogok dokumentumokban*. Budapest, 1976, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 609.

a többség megakadályozta, az „alapító atyák” minden más tekintetben a felvilágosodás eszméit követték, s így a kor legdemokratikusabb berendezkedésű államát hozták létre.

1789-től kezdődően hasonló, ám jóval véresebb lefolyású átalakulásra került sor Franciaországban. Ennek során nemcsak a felvilágosodás és az *ancien régime* hívei mérték össze erejüket, hanem a közrendűek (harmadik rend) nevében fellépő reformerek is véres belháborút folytattak egymás ellen. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának, a forradalom alapdokumentumának magasztos elveire rácăfolva, tízezrével küldték a másként gondolkodó és cselekvő ellenfeleket börtönbe, sőt gyakran a nyaktíló alá. A polgárháborús állapotokon végül egy fiatal és kiemelkedően tehetséges tüzértiszt, Bonaparte Napóleon lett úrrá, aki 1799-től első konzulnak nevezett diktátorként, 1804-től pedig teljhatalmú császárként sikeresen konszolidálta az ország belső állapotait.

A felvilágosodás eszméi nemcsak Európa nyugati, hanem annak keleti, déli és északi részein is termékeny talajra találtak. Ahhoz azonban, hogy akár békés, akár erőszakos úton győzzenek is, az itteni gazdasági és társadalmi viszonyok nem voltak elég fejlettek. Ami ezekben az országokban a felvilágosodás eszméiből a 18. században megvalósult, azt paradox módon a többé vagy kevésbé abszolút hatalommal rendelkező uralkodók valósították meg: Oroszországban Nagy Katalin, Poroszországban II. (Nagy) Frigyes, Svédországban III. Gusztáv, Spanyolországban III. Károly, Portugáliában I. József. Ők valamennyien úgy próbálták a modernizáció ügyét előbbre vinni, és ezáltal országuk elmaradottságát mérsékelni és egyben a közjót szolgálni, hogy mindközben a feudális társadalmi és politikai rendszer lényege ne változzon meg, és maguk is trónjukon maradhassanak. Ennek érdekében számos előremutató reformot vezettek be úgy az állami szervezet, mint az adózás, az egészségvédelem és az oktatáspolitikai terén, hatalmuk megosztását és ellenőrzés alá helyezését azonban elképzelhetetlennek tartották. Az említettek mellett ez jellemezte a Habsburg Monarchia 18. századi uralkodóinak, Mária Teréziának (1740–1780), és különösen fiának, II. Józsefnek (1780–1790) a politikáját is. (IV./3/b. kép)

A felvilágosult abszolútizmus

Bár III. Károly mindent megtett leánya trónöröklési jogának a biztosítása érdekében, az ifjú királynő trónra lépését követően azonnal támadások keresztüztébe került. Károly Albert bajor és Frigyes Ágost szász választófejedelemek nem fogadták el a Pragmatica Sanctio 1713-as módosítását, és feleségeik – I. József leányai – jogán maguk is igényt tartottak a Habsburg-örökségre. II. (Nagy) Frigyes porosz király ugyanakkor a nyersanyagokban gazdag Sziléziára vetett szemet. 1740. december 16-án az ő támadásával robbant ki az ún. osztrák örökösödési háború, amely teljesen váratlanul néhány hónap alatt az összeomlás szélére sodorta a törökkel szemben korábban oly sikeres Monarchiát. A császári hadsereg minden hadszíntéren vereséget szenvedett; a poroszok 1741-ben anektálták

Sziléziát, a szászok benyomultak Morvaországba, a bajor választófejedelem pedig elfoglalta Prágát, ahol a cseh rendek királlyá koronázták.

Vitam et sanguinem

A válságos helyzetben megnőtt Magyarország jelentősége, mondhatni: a birodalom jövője a magyar rendek állásfoglalásától függött. Ha akarták volna, most nagyon könnyen megszabadulhattak volna a Habsburgoktól. Ők azonban másként döntöttek. III. Károly józan, a magyar alkotmányosságot és a rendek érdekeit tiszteletben tartó politikája és a töröktől való félelem arra indította őket, hogy rebellis-kurucos érzelmeiket elfojtva a szorult helyzetben lévő királynő segítségére siessenek. Miután Mária Terézia is ígéretet tett a rendek jogainak, mindenekelőtt a nemesi birtokok adómentességének fenntartására, a pozsonyi országgyűlésen 1741. szeptember 11-én „életüket és vérüket” (*Vitam et sanguinem*) ajánlották a gyászruhában megjelenő és a magyarok „ősi vitézségére” apelláló uralkodóasszonynak. A felajánlás közfelkiáltással történt, miközben a hátsó sorokban, ahol a tiszántúli protestáns követek ültek, állítólag az is elhangzott, hogy *sed non avenam*, vagyis 'De zabot nem'! Amikor néhány nap múlva a királynő hat hónapos fiával, Józseffel a karjaiban jelent meg a diétán, a követek még jobban megrendültek, és patetikus gesztusok kíséretében adták tanújelét királyhűségüknek.

Lengyelország felosztása

A magyar rendek 100 ezer fős hadsereg kiállítására tettek ígéretet, amelyből végül az erdélyi és horvátországi kontingensekkel együtt mintegy 60 ezer fős sereg gyűlt össze. A magyarországi ezredek megjelenése a hadszíntereken fordulatot hozott a háború menetében. A megerősített császári és királyi hadak egy-két év alatt nemcsak az osztrák-cseh területekről szorították ki az ellenséget, hanem Bajorországot elfoglalva és a Rajnán átkelve még Franciaországba is benyomultak. Az 1748-ban aláírt aacheni békében Mária Teréziának így csak Sziléziáról kellett lemondania, a trónjáról nem. 1756 és 1763 között (hétéves háború) az uralkodónó ugyan megkísérelte az értékes tartomány visszaszerzését, ám próbálkozása nem járt sikerrel: Szilézia a Porosz Királyság része maradt. A veszteségért részben kárpótolta, hogy a Lengyel–Litván Államszövetség orosz és porosz kezdeményezésre bekövetkező 1772-es első felosztásakor a Habsburg Monarchia megkapta Kelet-Galíciát Lemberggel, az 1768-ban kezdődő orosz–török konfliktus lezárulása után, 1775-ben pedig az addig Moldvához tartozó Bukovinát. 1772-ben került vissza az országhoz az a 13 szépségi város – köztük Lubló, Podolin és Igló – is, amelyeket még Luxemburgi Zsigmond zálogosított el Lengyelországnak.

A magyar huszárok

Az örökösödési és különösen a hétéves háborúban vértesei és huszárai élén több magyar tábornok tűnt ki vitézségével. Közéjük tartozott gróf Nádasdy Ferenc, az 1671-ben kivégzett országbíró unokája, valamint Hadik András, aki a porosz seregek hátába kerülve 1757-ben még Berlint is megsarcolta. Nem mindennapi hőstetteiért Hadik jelentős birtokokat, valamint grófi címet kapott, és pályája végére elérte, hogy – egyedüli magyarként – a bécsi

Udvari Haditanács tagja, sőt elnöke lett. 1758-ban kettejüket tüntették ki elsőként az ekkor alapított katonai Mária Terézia-rend nagykeresztjével, amely a Monarchia legmagasabb hadi kitüntetése volt. A magyar huszárság szervezete és harcmodora egyébként egész Európára nagy benyomást gyakorolt, és számos ország könnyűlovasságát szervezték át a mintájára. Franciaországban a száműzött Bercsényi fia, a fejedelem egykori testőrségének századosa állította fel az első huszárezredeket, míg a porosz hadseregben az elfogott magyar katonák szakértelmét kamatoztatták.

Mária Terézia élete végéig hálás maradt azért a segítségért, amit trónra lépése után a magyar rendektől kapott, és ezt számos módon kifejezésre is juttatta. 1760-ban olyan udvari testőrséget szervezett, amelynek tagjai kizárólag a magyarországi, erdélyi és horvátországi nemes ifjak közül kerültek ki. A testőri szolgálat mellett az ifjak kötelezően tanultak hadmérnöki tudományokat, valamint németül és franciául, s ha akartak, további idegen nyelveket és jogi vagy egyéb tudományokat. Tanulmányaik mellett persze arra is maradt idejük, hogy bekapcsolódjanak az 1683-as ostrom pusztításait gyorsan kiheverő és az európai nagyvárosok közé emelkedő birodalmi székhely pezsgő társasági és kulturális életébe. Megismerkedtek az angol, francia és német felvilágosodás eszméivel, és így az elsőik között döbbsen rá országuk elmaradottságára, a reformok szükségességére, valamint a tudomány és az anyanyelvi kultúra fontosságára. A királynő egyéb gesztusai közül említhető Szent István jobbjának hazahozatala Ragusából és elhelyezése a budai várkápolnában 1771-ben; Fiume és közvetlen környékének visszacsatolása a Magyar Királysághoz 1776-ban, mintegy 300 éves osztrák igazgatás után; s végül a temesközi, illetve bánsági területek három vármegyévé szervezése és magyar fennhatóság alá helyezésük 1778-ban.

Az uralkodónő és a magyar rendek viszonya mindezek ellenére korántsem alakult zavartalanul. Mária Terézia hívő katolikus volt, családjaként 16 gyermeket szült, és uralkodói hatalmát Istentől származtatta. „Mi lesz a világból, ha kivész a hit, az alázat, az Egyház szolgálata?” – tette fel egyszer a kérdést magának, s rögtön meg is válaszolta: „ki fognak újulni a régi világ boldogtalan állapotai, az ököljog s egyebek”.¹¹ Hite, istenfélelme, felelősségérzete és kötelességtudata mindazonáltal számos olyan reformeszmét felkarolására indította, amelyek a felvilágosodás törekvéseihez illeszkedtek. „Nem akarok a törvény ellen cselekedni, szeretem a nemzetet, hálás vagyok iránta, de ha király akarok maradni – fogalmazta meg uralkodói ars poeticáját egyik 1767-es levelében –, kell, hogy ép úgy igazságot szolgáltatthassak a szegénynek, mint a gazdagnak. Lelkiismeretem szerint kell eljárnom, nem

*Mária Terézia
krédója*

¹¹ Németh Andor: Mária Terézia. In Fejtő Ferenc szerk.: *Mai magyarok régi magyarokról*. Budapest, év nélkül., Szép Szó, Cserépfalvi, 114.

akarok elkárhozni egy pár mágnás és nemes miatt. [...] Nem akarok mást, mint a közjót, melyet nem szabad, hogy magánérdek zavarjon”.¹² Kancellárja, a morva Wenzel Anton von Kaunitz mellett, aki a felvilágosult abszolútizmus elkötelezett híve volt, a rendi berendezkedés korszerűsítésére ösztönözte fia, II. József is, aki 1765-től társuralkodóként kapcsolódott be a kormányzás munkájába. A magyar rendek viszont ragaszkodtak adómentességükhöz és egyéb privilégiumaikhoz. Az erdélyi országgyűlést 1761, a magyarországit pedig 1765 után Mária Terézia ezért egyszer sem hívta össze. 1765-től nem töltötte be a nádori posztot sem, az erdélyi *Gubernium* élén pedig éveken át egyik katonai parancsnoka állt. A királynő reformjainak zöme ennek következtében rendeletek, s nem törvények formájában látott napvilágot.

Újratelepítés Az egyik legsürgetőbb feladat a birodalom gyéren lakott, sőt helyenként szinte teljesen lakatlan magyarországi területeinek a benépesítése és művelés alá fogása volt. Ez már III. Károly alatt elkezdődött, és Mária Terézia uralkodása alatt is folytatódott. A bécsi kormánysszervek és a magyar rendek között e tekintetben teljes összhang uralkodott: munkaerő nélkül sem a királyi, sem a magánföldesúri uradalmak nem jövedelmeztek. Az elnéptelenedett – főleg délvidéki, tiszántúli és Duna–Tisza közti – területek újranépesítése részben külföldiek tudatos betelepítésével, részben spontán módon kibontakozó külső és belső migráció formájában ment végbe. A legtöbb telepes – mintegy 300–400 ezer fő – a katolikus délnémet területekről érkezett szervezett toborzóakciók keretében. Egy részük Buda környékén, a Bakony és a Vértes lábainál, továbbá a Dél-Dunántúlon, Tolnában és Baranyában (*Schwäbische Türkei*) lelt új otthonra. Másik részük a Bácskában és a szomszédos Temesközben telepedett le. A többnyire dunai hajókon és tutajokon érkező német parasztoknak az országgyűlés 1723-tól 6 évi, az iparosoknak 15 évi adómentességet biztosított. A telepesek emellett megkapták a szabad költözködés jogát, a robotkötelezettséget kiválthatták pénzzel, és sokukat előkészített típusházak, kimért házhelyek és megásott kutak várták.

A svábok és a rácok A kiváló föld és a kedvező éghajlat mellett a német telepesek szorgalmának és szakértelmének is köszönhető, hogy a Bánság és a Bácska néhány évtized alatt az ország legjobb gabonatermő területeivé váltak. A baranyai német népességről ugyancsak azt jegyezték fel, hogy „vasszorgalmú”, és „csaknem mindenben fölülhaladja más nyelvű lakótársait”. „Házai sokkal szebbek, tágasabbak, mint sem a magyarok és rácokéi”. A takarékosághoz is „jobban ért a német, mint sem a magyar és a rác, és jobban is táplálkozik és ruházza magát, mint amazok”. A svábok szomszédságában lakó rácokról viszont

¹² Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815)*. [A magyar nemzet története VIII. köt.] Budapest, 1898, Athenaeum Rt., 300.

azt állapította meg a megye tiszti orvosa, hogy erős és izmos testalkatuk ellenére „fölöttébb tunyák”, és „A mértékletesség és a jövőről gondoskodás épen nem tulajdonaik. Az éktelen káromkodásban és a kártevésben fölül múlják a magyart. mesterségre általában nincs hajlamuk.” Csak asszonyaik szorgalmasak, „kik sokszor kénytelenek az egész családot eltartani és ruházni”.¹³

A rácokéhoz hasonló vagy annál is alacsonyabb kultúrfokon éltek azok a többnyire vajdáik vezetésével érkező románok, akik a török uralom alatt álló Moldvából és Havasalföldről kerekedtek fel a jobb élet reményében. Dél-Erdélyben, Bánságban, a Mezőségen és a partiumi részeken egyaránt nagy tömegekben tűntek fel. A század utolsó harmadában a Temesi bánság 318 ezres lakosságából a románok már 181 ezer fővel részesedtek, miközben a rácok 78 ezer, a németek és más nyugat-európai telepések pedig csak 43 ezer főt számláltak. Ugyanebben az időben a váradi kincstári uradalom 62 falujának kétharmadát lakták románok. Ezek többsége már nem pásztorkodással, hanem földműveléssel foglalkozott. Szorgalmuk, munkakultúrájuk és lakásviszonyaik azonban meg sem közelítették a németekét; évtizedekbe telt, amíg valamennyire hozzászoktak a letelepedett földművelő életmódhoz. A Temesvártól keletre fekvő, nagyrészt románok lakta részeket például még a 18. század közepén is „rablók paradicsomának” nevezték, s rendeletileg tiltották meg, hogy „oláhok” Temesvártól és a Béga folyásától nyugatra is letelepedjenek. Magda Pál, az egyik első magyar statisztikus pedig még 1819-ben is azt állapította meg róluk, hogy „Tudatlan, babonás, indulatos, bosszúálló, rest, de kevéssel is megelégedő, bárdolatlan nép”. Hozzátette viszont, hogy akik tanulnak közülük, azok „megszelídülnek”, s így tanulás révén „az Oláh is szintűgy, mint akármely Nemzet felemelkedhetik az emberiségnek magasabb poltzára”.¹⁴

A belső paraszti vándormozgalom a sűrűbben lakott hegyes-dombos északi, nyugati és keleti vidékekről az Alföld ritkábban lakott vagy lakatlan vidékei felé irányult. Az erdélyi románok és a Kárpátokból leereszkedő ruszinok mellett ebben elsősorban az észak-magyarországi szlovákok vettek részt. Részben a régi felvidéki kereskedő-, ipari és bányavárosokban tűntek fel nagyobb számban, fellazítva ily módon az ottani német közösségeket, és délre tolva az addigi nyelvhatárt. Lőcse, Bártfa, Késmárk, Selmecebánya és Besztercebánya „már most nagyobbára megtótosodott városok”, s ugyanez a helyzet a szépebb városokban is, ahol a templomokban „németül énekelnek ’s tótul prédikálnak”

¹³ Idézi Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. 3., javított, átdolgozott kiadás. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó, 120–125.

¹⁴ Magda Pál: Magyar Országnak és a ’ határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása. In Horváth Gergely Krisztián szerk.: *’Honisme’ és ’statistica’ (1819–1848)*. Budapest, 2002, Új Mandátum Könyvkiadó, 13.

– rögzítette a változást 1822-ben a kor másik ismert statisztikusa és etnográfusa, a szlovák származású Csaplovics János.¹⁵ Az észak-magyarországi városok mellett nagy számban jutottak el a szlovákok különböző alföldi területekre is, és váltak ott maguk is földművelővé. Ekkor alakultak ki az Alföld északi peremén, valamint Pest és Buda környékén azok a szlovák települések, amelyeknek a lakossága részben még ma is őrzi etnikai eredetét. Szlovákok népesítették be a Marostól északra fekvő Békés, Csongrád és Zaránd vármegyék lakatlan vidékeit, valamint Nyíregyháza környékét is. Legnagyobb központjuk Békéscsabán alakult ki.

Bél Mátyás, aki egyik ágon maga is szlovák ősoktól származott, a „tót” telepéseket szerény, ám igyekvő és szorgalmas emberekként ábrázolta. „Kevéssel megelégszenek, nem áhítoznak gazdagságra, elegendőnek tekintik, ha megvan, amivel jóllaknak, ami felöltözteti vagy ami fedi testüket szükséglet szerint – írta. – Nem félnek hosszú útra indulni, és nagy munkát vállalni csak kenyérből és hagymából álló étellel, ha pedig ezekhez sajt vagy vékony szalonna kerül, azt hiszik, hogy [...] lakmároztak. [...] Mindennapos öltözkük durva szövet és birkabőr, hasonló ünnepnapokon is, hacsak nem öltenek valami finomabbat kék vagy fehér posztóból. [...] A házakat legtöbbször nyers téglából építik, különösen a sík vidéken, mások gödröket vájva szinte vermekben laknak, ugyanis ezekben tárolják az élelmiszereket is. [...] Belül egyszerű életmódra mutat a szalma, az asztal a köré rakott padokkal, fazék formájú kemence áll a sarokban, amelyben a kenyeret is sütik, és amivel fűtik a szobát. Sokan a kemencét mellőzve nyitott tűzhelyet tesznek a szobába, ahol a középen távozó füst megtölti a szobát és melegíti is.”¹⁶ Ugyanakkor nagyon szorgalmasak, ezért „nincs olyan földesúr, aki ha üres földje van, ne részesítené előnyben mindenki mással szemben a szlovák telepéseket.”¹⁷ Harmadik jellemző tulajdonságukként azt jegyezte fel róluk Bél, hogy „nagyon igyekeznek nyelvben és életmódban a magyarokhoz igazodni”, és bár a magyarok „lenézik” őket, ha a nyelvet elsajátították, „inkább magyarnak, mint szlováknak nevezik magukat”.¹⁸

A magyar jobbág্যokat ugyancsak vonzotta a föld és a könnyebb megélhetés reménye. A jáász és kun területeket például, amelyek nagymértékben pusztultak, bevándorolt magyarok népesítették be újra. Az 1745-ös megváltás ezért valójában jelentős részben nem az őslakos jáászok és kunok érdeme, hanem az újonnan jötteké. A hajdúvárosok szabadabb levegője ugyancsak

¹⁵ Csaplovics János: *Ethnographiai értekezés Magyar Országról*. Reprint. Budapest, 1990, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 33., 58.

¹⁶ Bél Mátyás: *Heves megye ismertetése 1730–1735*. Szerk. Bán Péter. Eger, 2001. Heves megyei Levéltár, 85–87.

¹⁷ Bél Mátyás: *Békés vármegye leírása*. Szerk. Krupa András. Gyula, 1993, Békés megyei Levéltár, 10.

¹⁸ Bél Mátyás: *Esztergom vármegye leírása*. Esztergom, 2001. Esztergom megyei Múzeumok Igazgatósága, 53.

sok földesurát elhagyó vagy engedéllyel érkező jobbágyparasztot és egykori kuruc katonát vonzott. Az ország más vidékeitől eltérően, ahol etnikai és nyelvi szempontból többé vagy kevésbé egyaránt kevert lakosság élt, ezért írhatta Csaplovics, hogy „tisztán és keveretlenül tsupán tsak a Jászság-Kunság kerületekben és Hajdu városokban lakik tiszta magyarság”.¹⁹

Az ország különböző részein lakó magyarokról a következőket tudjuk meg Béltől: mindenütt „jókedvűek és tüzesek, mindent gyorsan akarnak elérni, nem sokat haboznak”.²⁰ Zalában „házaikat hitvány anyagból tákolják össze, tudniillik karókat kötnek össze vesszővel, s ezeket aztán sárral tapasztják be és szalmával vagy náddal fedik. Ahhoz vannak szokva ugyanis, hogy lakásuk a szükségszerűségnek feleljen meg, s ne a fényűzést szolgálja. [...] Szerfölött vendégszeretőek, az idegeneknek mindent feltálnak, amijük csak van, és amit tisztességgel tehetnek. Bátor, harcias lelkületűek, a művelődésre is fogékonyak a szellemi képességeik révén, de mert a gimnáziumoktól távol élnek, gyermekeik műveletlenek, illetve csak a földművelésnek szentelik az életüket: elég, ha némi kis imádságot és a keresztény vallás néhány fejezetét el tudják mondani. A lakodalmaikat – fajtájuk szokása szerint – táncsal, s nagy evés-ivással, pazarló módon rendezik.”²¹

Jelentős volt a zsidó bevándorlás is: számuk 10–15 ezerről a század végére 100 ezerre, 1830-ra 200 ezerre, 1848-ra pedig 336 ezerre emelkedett. A zsidók
A 18. század első felében nyugat felől, elsősorban Cseh- és Morvaországból érkeztek, majd Galícia 1772-es megszerzése után döntően keletről. A bevándorló zsidók főleg kereskedelemmel foglalkoztak. A falvakban kis szatócsboltokat hoztak létre, s emellett az urasági kocsmákat, pálinkafőzőket és húsméréseket bérelték. Mivel a szabad királyi városokba többnyire tilos volt beköltözniük, elsősorban a mezővárosokban, uradalmi központokban és a falvakban telepedtek le. Nagyobb közösségeik éltek Kismartonban, Pozsonyban a város és a vár között, Óbudán, valamint Ungvár környékén és a tokaji borvidék több falujában. Bárhol is laktak azonban, minden más nációhoz képest hátrányos megkülönböztetésben volt részük: földet nem vásárolhattak, és iparűzéssel nem foglalkozhattak.

Mindenkitől elkülönülten és mindenki mástól alacsonyabb színvonalon élt a zömmel még vándoréletet folytató cigányság, amelyeknek a száma A cigányok
mintegy 40 ezerre rúgott. „Ezen különös”, ámbar „éppen nem ostoba

¹⁹ Csaplovics János: *Ethnographiai értekezés...*, i. m. 50.

²⁰ Bél Mátyás: *Sopron vármegye leírása I.* Szerk. Kincses Katalin Mária. Sopron, 2001, Soproni Levéltár, 124.

²¹ Káli Csaba szerk.: *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján.* Zalaegerszeg, 1999, Zala megyei Levéltár, 21–22.

nemzetség” tagjai – írta róluk Magda Pál – „a természetnek minden pallérozás nélkül lévő fiait”, akik „a” „Sidó néppel együtt” a homlokukon hordják „a” megvetésnek bélyegét”.²²

*A gazdaság korszerűsödése
és a vámpolitika*

A újraneveléshez hasonlóan fontos feladatként merült fel a Monarchia elmaradott gazdasági szervezetének korszerűsítése, és a fejlett országok példáját követve az ipar és a kereskedelem fejlesztése, vagyis a felzárkózás az atlanti partvidék fejlett régióihoz és Poroszországhoz. 1754-ben ennek érdekében új és átfogó vámszabályozást vezettek be. Az új vámtarifák hatékonyan védtek az örökös tartományok iparát a külföldi konkurenciától, s egyben biztos piacot teremtettek számukra a Magyar Korona iparilag fejletlenebb országaiban. Magyarországot évtizedekkel megelőzve az első manufaktúrák az osztrák és a cseh tartományokban ugyanis már a 17. század utolsó harmadában létrejöttek, s a 18. században gombamódra szaporodtak. A magyar agrártermelőket ugyanakkor arra ösztönözték, hogy termékeiket ne külföldön, hanem az örökös tartományokban adják el. Az egyenlőtlen bánásmódot bécsi kiötlői azzal indokolták, hogy mindaddig, amíg a magyar nemesség nem hajlandó adót fizetni, ilyen módon kell rákényszeríteni a köztelherviselésre. Mindaz ugyanis – érvelt Kaunitz kancellár a Magyarországgal kapcsolatban követendő politikára vonatkozó 1761-es feljegyzésében –, „ami az ország terményeinek értékesítése, gyárak létesítése, a gazdasági élet fellendítése érdekében történne, az nem az adófizető jobbágyának, hanem annak a nemességnek hozna hasznot, amely az állam terheitől teljesen mentesített”.²³

Az új vámrendeletek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi gazdaságot továbbra is a mezőgazdaság túlsúlya és a helyi szükségleteket kielégítő kézműves jellegű céhes ipar dominanciája jellemezte. A század folyamán mindazonáltal a Lajtán innen is megjelentek a több embert foglalkoztató, olcsóbban és hatékonyabban termelő textil-, selyem-, bőr- és porcelánmanufaktúrák, valamint a papírmalmok, üveghuták és a nagyobb szappan-, salétrom- és hamuzsírfőzők. Ezek többsége azonban nem tudott meggyökeresedni és prosperáló nagyüzemmé fejlődni. Jellemző adat, hogy a század folyamán alakult 93 textilmanufaktúrából 1800-ban már csak 23 működött, miközben az Alsó-Ausztriában és Csehországban termelő textilipari üzemek száma megközelítette a 700-at. A ritka kivételek közé tartozik a gácsi posztómanufaktúra, amelyet gróf Forgách János alapított 1765-ben, s amely néhány évtized alatt valódi gyárrá nőtte ki magát; valamint Goldberger Ferenc 1784-ben Óbudán alapított kékfestő üze- me, amely hasonló utat járt be. Jobban lépést tartott a fejlődéssel a felvidéki színes-

²² Magda Pál: i. m. 46.

²³ Idézi H. Balázs Éva: Felvilágosult abszolutizmus (1765–1780). In Ember Győző, Heckenast Gusztáv szerk.: *Magyarország története 1686–1790*. 2. köt. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 868.

fémtermelés, amely a kincstár hathatós támogatását élvezte. Az angol Isaac Potter itt, Újbányán helyezte üzembe 1722-ben a kontinens első, a vízgőz erejét hasznosító „tűzgépét”, a selmebányai Hell József Márton pedig itt alkotta meg 1753-ban a világ első sűrített levegővel működtetett bányavíz-kiemelő gépét. A technikai újításoknak is köszönhetően a század végén még mindig Magyarország adta a világ réztermelésének 15–17%-át, amely mellett jelentős volt az ezüsbányászat és a vastermelés is. Mindent egybevetve a nem céhes, manufakturális jellegű magyarországi üzemek száma 1790 körül 125-re volt tehető. Ezeknek öthatoda húsnál kevesebb munkást, száznál többet pedig mindössze hét foglalkoztatott. A manufaktúrák túlnyomó többsége hagyományos technikával, az emberi munkaerőre alapozva termelt, ám néhány üzem gépeit már vízi energia hajtotta. Az első modern gőzgépeket, amelyekből 1800 körül mintegy 1200 működött Európában, Magyarországon csak a 19. század első felében helyezték üzembe.

A gazdaság szerkezetéből következett, hogy a magyar kivitel kétharmadát továbbra is az élő marha, a bor és a gabona adta. Mellettük előretört két új árucikk: a gyapjú és a dohány, miközben kereslet mutatkozott a nyersbőr, a viasz és a méz iránt is. A behozatal túlnyomó részét a lakosság fogyasztását szolgáló készáruk, főleg textíliák és ruházati cikkek tették ki, továbbá a termelés modernizálásához szükséges munkaeszközök és munkagépek.

A mezőgazdasági termelés jellege és feltételei régióként különböztek. Az Alföld egyes részein továbbra is ridegpásztorkodás folyt, míg másutt telepések vették munkába a földet. A pusztaságokra érkező parasztok kezdetben annyi földet foglaltak, amennyit akartak, és általában előnyös szerződéseket kötöttek uraikkal. Egy idő után azonban a szabad földek elfogytak, és a földbirtokosok növelték a terheket. Az örökös tartományok mezőgazdasági termékek iránti kereslete a fejlettebb dunántúli és északnyugat-magyarországi birtokok urait majorságaik további bővítésére és a jobbágyság robotszolgáltatásainak fokozottabb igénybevételére ösztönözte. A paraszti földek uradalmakká alakítása, a terhek folyamatos növelése és a földesúri jogszolgáltatás különböző visszásságai miatt szinte évente robbantak ki kisebb-nagyobb parasztlázadások az ország különböző vidékein. 1735-ben a Békés és Csongrád megyei telepés parasztok és volt kuruc katonák ragadtak fegyvert egy szerb határőrkapitány (Szegedinác Péro) vezetésével; 1753-ban Hódmezővásárhelyen és környékén robbant ki fegyveres felkelés; 1755-ben a szlavóniai megyék parasztjai, 1759–61-ben a Zalatna környéki román parasztok lázadoztak; 1765-ben pedig a Vas megyei jobbágyság fordultak szembe uraikkal. Ez utóbbi volt az a bizonyos utolsó csepp a pohárban, amely Mária Teréziát és környezetét arra indította, hogy a magyar országgyűlés megkerülésével rendeleti úton könnyítsen az adófizető jobbágyság helyzetén.

A jobbágyság helyzetének rendezése

Az 1767-es uralkodói rendelet az úrbéres népességet a telkes jobbágyságok, valamint a házas és házatlan zsellérek három nagy kategóriájába sorolta. Zsellérnek az számított, aki egynolcad teleknél kisebb földet birtokolt. A telkek nagyságát a földek minősége és a népsűrűség alapján állapították meg, így azok régióként különböztek. Az északnyugati megyékben egy egész telek 20–30 holdat tett ki, a Dél-Alföldön viszont 50–60 holdat. A terhek mértéke tehát a telekhányadtól függött. Egy egész telek után a jobbágyság a következő szolgáltatásokkal tartozott urának: heti egy nap ígás vagy két nap kézi robot, kilenced a föld minden terméséből és egyes állatokból, valamint ajándékként évente 2 csirke, 2 kappan, 12 tojás, 1 icce vaj és 30 egész telek után egy borjú. Ezen felül minden jobbágyság és házas zsellér köteles volt fizetni évi 1 forint ún. füstpénzt, vagyis házadót. A házas zselléreknek évente 18, a házatlanoknak 12 napot kellett robotolni, és ők is fizették a kilencedet. Ezek a szolgáltatások általában nem érték el az addigi mértéket, és helyenként jelentősen csökkentették a jobbágysági terheket. A különböző földesúri monopóliumok (vadászat, halászat, pálinka- és sörfőzés, kocsmá-, mézsárszék- és vásártartás) megmaradtak, megtiltotta azonban az urbárium az irtás- és egyéb jobbágysági kezelésszerű földek elvétele, jogtalan illetékek és vámok kirovását, továbbá a földesurak elővásárlási jogát a jobbágyságok termékeire. Végül szabályozta a rendelet a bíró, az esküdtek és a jegyző választását, az úriszéken való bíraskodás módját és a jobbágyságokra kiróható büntetések nagyságát.

A nagyszabású rendezés, amelynek a végrehajtása évekig elhúzódott, a szűkebb értelemben vett Magyarország 7600 községének több mint 600 ezer családfenntartó jobbágyságát érintette. Ezek túlnyomó többsége (429 ezer) a telkes jobbágyság, kicsit több mint negyede (174 ezer) a házas zsellérek kategóriájába tartozott. A saját ház nélküli zsellércsaládok száma mindössze 40 ezret tett ki. Erdélyben, ahol a birtokviszonyok bonyolultabbak, a telkek kisebbek, a robotterhek pedig súlyosabbak voltak, a nemesség ellenállása miatt sem ezt a rendeletet, sem ennek a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó változatát nem vezették be.

Az oktatásügy korszerűsítése

A felvilágosult uralkodókhoz hasonlóan Mária Terézia is tudta, hogy milyen sok múlik alattvalói műveltségén. A gazdasági reformok mellett ezért az oktatásügy korszerűsítésére is nagy gondot fordított. A szakértelmiség képzése érdekében uralkodásának első felében több új közép- és felsőoktatási intézményt alapított. Ezek közé tartozott a róla elnevezett bécsi Theresianum, amely egy filozófiai tanfolyammal kiegészített gimnázium volt, és ahová 1746-os alapításától a birodalom minden tartományából érkeztek a katonai vagy közéleti pályára készülő nemes ifjak. 1751-ben Bécsújhelyen felső szintű tisztképző akadémia nyitotta meg a kapuit. Ez volt a világ egyik első katonai akadémiaja, ahol kezdetben 11 évig tanultak a leendő tisztek. A műszaki értelmiség képzésében fontos szerepet játszott az 1763-ban létesített selmechányai

Bányászati Akadémia, amely 1848-ig több mint 3000 – zömmel közrendű családokból származó – jól képzett bányamérnököt nevelt. Ezt 1776-ban egy állatorvosokat képző felsőfokú intézmény (akadémia) alapítása követte Bécsben. 1769-ben állami irányítás alá került a nagyszombati egyetem, s az addig csak bölcsészeti, teológiai és jogi karral rendelkező intézmény orvoskarral bővült. Az új kar öt tanszékén többek között anatómiát, sebészetet és szülészeti, valamint gyógyszerészetet tanítottak. A nagyszombati egyetem tulajdonképpen ekkortól felelt meg az Európában szokásos, négy karral rendelkező klasszikus univerzitásnak.

A közép- és felsőfokú intézmények működtetésében eleinte a jezsuita rend játszott meghatározó szerepet. A nagyszombati egyetem, a bécsi Theresianum és több más főiskolai jellegű intézmény mellett az ő kezükben volt a katolikus gimnáziumok több mint fele, 1770 körül pontosan 41. A jezsuiták mellett fontos szerepet töltöttek be a középfokú oktatásban a piaristák, akik a 17. század végén telepedtek meg Magyarországon, és 1721-ben hozták létre az első önálló hazai rendtartományukat. Ettől kezdve gyorsan terjeszkedtek, és 1770-ben már 27 gimnáziumban tanítottak. Az állami támogatást nélkülöző, sőt gyakran különböző nehézségekbe ütköző protestáns iskolahálózat ezenközben legjobb esetben is csak stagnált, de inkább visszafejlődött. A 71 katolikus gimnáziummal szemben a protestáns egyházak összesen 47 kollégiumot és líceumot működtettek. Külön főiskolákkal nem rendelkeztek, viszont legnagyobb intézményeikben – Debrecenben, Sárospatakon, Kolozsváron, Nagyenyeden és Marosvásárhelyen – a gimnáziumot végzett diákok továbbtanuló részének filozófiát és teológiát is oktattak.

Miután a pápa 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, s rendelkezésének saját országaiban Mária Terézia is érvényt szerzett, a jezsuiták átmenetileg kiszorultak az oktatásból. Iskoláikat más katolikus rendek – piaristák, ferencesek, ciszterciek, bencések, pálosok stb. – vették át, a rend tetemes vagyonából pedig tanulmányi alapok jöttek létre. Ezek egyikét az uralkodónő arra használta fel, hogy a nagyszombati egyetemet 1777-ben Budára költöztesse, s egy új tanszék felállításával megszervezze az egyetemi szintű mérnökképzést. A pénz másik részét katolikus gimnáziumok fenntartására és fejlesztésére fordították.

Mária Terézia oktatási reformjait az 1777-es *Ratio Educationis* koronázta meg. A rendelet kilenc tankerületre osztotta az országot, amelyek élén a kerület összes alsó-, közép- és felsőfokú intézményét – kivéve az egyetemet – felügyelő és ellenőrző főigazgatók álltak. Az oktatás első szintjét az egytanítós falusi, a kéttanítós mezővárosi, valamint a két- vagy háromtanítós nagyvárosi népiskolák jelentették. Ezekből az 1770-es években – Erdélyt nem számítva – 4000 működött az országban. Vagyis az ország 8700 településének mintegy felében folyt többé-kevésbé szervezett tanítás a hat évnél idősebb gyermekek számára. A rendelet következtében a népiskolák száma néhány százszal szaporodott. A tanítás vidéken változatlanul csak ősztől tavaszig

*A Ratio
Educationis*

tartott, s bár elvileg kötelező volt, ezt sokan nem tartották be. A tanítók továbbra is a jegyzők, lelkészek, kántorok, harangozók és a tanulmányaikat félbehagyó diákok közül kerültek ki, vagyis semmiféle szakképesítéssel nem rendelkeztek. Ezen kívánt változtatni a reform azzal, hogy a tankerületi székhelyeken a népiskolák fölé olyan „nemzeti mintaiskolák” szervezését írta elő, amelyek a tanítóképzést kapták feladatul. Az írás, olvasás és számolás alapjainak megtanítása mellett a népiskolák alapvető feladatai közé tartozott, hogy olyan fiatalokat neveljenek, akik tudatában vannak „alázatos és igaz keresztény kötelességeiknek”. Ezért mindenki részesült vallásoktatásban. A tanításnak valamennyi iskolában a tanulók anyanyelvén kellett folyni, ám valószínű, hogy ezt nem minden településen lehetett végrehajtani.

A középiskola két egymásra épülő tagozatból állt: a hároméves kisgimnáziumból és az erre épülő kétéves nagygimnáziumból. A gimnáziumokba tízéves korukban léphettek be a diákok, s a latin mellett, amely egyben a tanítás nyelve is volt, a korábbinál nagyobb időráfordítással tanultak praktikus ismereteket: szépírást, számtant, mértant, történelmet, földrajzot, természetrajzot. A vallás középszinten is a főtárgyak között szerepelt, és minden diák kötelezően tanult németül. A magyar nyelv és nyelvtan oktatása viszont hiányzott a tanrendből. Törekedni kellett rá, hogy minden osztálynak külön tanára és tanterme legyen, sőt a felsőbb osztályokban már szaktanárok is tanítottak. A középiskolai oktatásnak is alapvető céljai közé tartozott a hívő, erkölcsös és hasznos állampolgárok nevelése. Világnézeti szempontból tehát az alsó- és a középfokú oktatás egyaránt a vallásos hit és a felvilágosodás eszméinek az ötvözetén alapult, s ez jól tükrözte a királynő kettős lelkületét.

A középiskolákból az ún. királyi akadémiákra vagy az egyetemre vezethették az út. A királyi akadémiákat 1776-tól kezdődően szervezték meg Győrben, Nagyszombatban, Nagyváradon, Kassán és Zágrábban. Ezeknek két egymásra épülő tagozata volt: a bölcséleti és a jogi, amelyek egyaránt két-két évig tartottak. Az első két év a gimnáziumi tanárkodásra készített fel, a második két év pedig az államhivatalnoki munkára. Ennek megfelelően a bölcsészeti tagozaton a gimnáziumi tárgyakat tanították magasabb szinten, a jogin pedig a praktikus jogászai és államigazgatási ismereteket.

Az 1777-ben Budára, majd onnan 1784-ben Pestre költöztetett egyetem alapozó szakát jelentő bölcsészeti kart háromévesről kétévesre csökkentették. Ezen nemcsak mai értelemben vett bölcsészeti tárgyakat tanítottak, hanem fizikát, matematikát, logikát, etikát és földrajzot is. Ezt a kart látogatták a legtöbben, évente mintegy három-négyszázan. A bölcsészeti karra épült az ötéves orvoskar, a négyéves teológia és a hároméves jogi kar. Ezek közül legnépesebb a teológiai kar volt, amelynek a hallgatói létszáma 200 körül mozgott, s legkevésbé látogatott a jogi kar, amelyen eleinte csak egy-két tucatnyian tanultak. Viszonylag

sokan jártak az orvosi karra is, amelyen csupán 1777 és 1789 között 186 sebész-szülész kapott oklevelet. A hallgatók minden országrészből és mindegyik társadalmi osztályból érkeztek.

Az egyetlen magyarországi egyetem mellett viszonylag sokan fordultak meg a kor híres európai egyetemein. A katolikusok főleg a közeli Bécsben és Grazban, valamint Rómában és Páduában, a protestánsok Hollandiában és egyre növekvő számban németországi egyetemeken: Jénában, Halléban, Lipcsében, Wittenbergben és Göttingenben tanultak. A becslések szerint évente 35–40-en, a 18. században pedig összesen legalább 3–4 ezren pallérozták magukat külföldön.

A jobbágyok terheinek egységesítéssel egybekötött könnyítése és az oktatásügy korszerűsítése mellett, amelyek a korszak legnagyobb horderejű reformintézkedései voltak, Mária Terézia alattvalói iránt *Boszorkányok pedig nincsenek!* érzett felelősségérzete és gondoskodása számos más területre – így az egészségügyre, a szociális ügyekre és az emberi jogokra – is kiterjedt. Főispánjai útján már 1752-ben, majd 1768-ban újólág elrendelte, hogy minden megye alkalmazzon legalább egy képzett orvost, a járások pedig egy-egy bábaasszonyt. A rendeletek előírták, hogy az orvosoknak és a sebészeknek éjjel-nappal a betegek rendelkezésére kell állni, és hogy a szegényeket ingyen kötelesek kezelni. A megyék feladata lett az öregekről és munkaképtelenekről, valamint az árvákról és a szegényekről való gondoskodás. 1776-tól tilos volt kénváltatás alkalmazása a vádlottakkal szemben, és lassan sikerült véget vetni a boszorkánypereknek, amelyeket – Európa nyugati felétől eltérően – Magyarországon még a 18. század első felében is tucatszámra rendeztek. Debrecenben 1700 és 1720 között például öt „boszorkányt” ítélték halálra, az 1728-as nagy szegedi perben pedig 13-at. Bár az utóbbi ellen már III. Károly is fellépett, a perek nem szűntek meg teljesen, s még a század közepén is előfordultak halálos ítéletek. Mária Terézia ezért 1756-ban úgy intézkedett, hogy a helyi bíróságok a továbbiakban nem hozhatnak ítéleteket boszorkányperekben, hanem az egész vizsgálati anyagot kötelesek a Helytartótanácshoz felterjeszteni. Mivel ez sem bizonyult elég gátnak, 1768-ban minden ilyen per megindítását megtiltotta.

Az udvar több rendelete is foglalkozott a cigányokkal, akiket igyekeztek hagyományos életvitelük feladására és letelepült, paraszti életmódra bírni. Putrijait lerombolták, anyanyelvük használatát és hagyományos ruhadarabjaik viseletét tiltották, s nyelv- és kultúraváltás céljából gyerekeiket parasztcsaládoknál vagy iparosoknál helyezték el. Az 1780-as évek végére be kellett azonban látni, hogy a cigányság integrálása nem sikerült, és egy-két év alatt nem is sikerülhet. Az „új polgárok” vagy „új telepesek”, ahogy hivatalosan nevezték őket, ragaszkodtak nyelvükhöz és kultúrájukhoz.

*Mária Terézia
emlékezete*

Mária Terézia 1780. november 29-én hunyt el 63 éves korában. 40 esztendő uralkodása, melynek lényege az európai centrum és az országai közötti, az elmúlt 150–200 évben tovább mélyült fejlettségbeli különbségek csökkentésére való törekvés volt, bővelkedett eredményekben. Ezek alapján a Habsburg-ház egyik legnagyobb uralkodójának tarthatjuk, és egyben egészen napjainkig az egyetlen olyan nőnek, aki Magyarország történelmét érdemben befolyásolta. 1894–95-ben, a millenniumi emlékévre készülve a magyar országgyűlés ezért indokoltan határozta el, hogy ércbe öntött alakjának helyet kell kapnia a magyar történelem legnagyobb alakjainak köztéri panteonjában, és meggondolatlanul, amikor 1948 után eltávolították onnan, helyébe pedig – 1954-ben – Thököly Imre szobrát állították. A magyar szabadságharcok vezetői és a Habsburg-uralkodók a saját korukban politikai ellenfelek voltak, de mindkét csoportban akadtak olyanok, akik – természetesen saját helyzetüktől és koruk eszméitől vezérelve – népeik és országaik javát tartották szemük előtt, s ezért megérdemlik az utókor tiszteletét. Mária Terézia kétségkívül ezek közé tartozik.

*II. József
trónra lépése*

II. József (1780–1790), anyjától eltérően – aki ha rendeleti úton is, de mindig meggondoltan és kellő körültekintéssel törekedett a rendi-feudális viszonyok korszerűsítésére –, rohamléptekkel és fanatikus elszántsággal igyekezett a felvilágosult abszolutizmus reformeszméit kiteljesíteni. Eltökéltségének és magabiztosságának már trónra lépésekor tanújelét adta. Annak érdekében, hogy senki és semmi se akadályozza, nem koronáztatta meg magát, és nem mondta el a koronázási esküt. Az országgyűlést sem ekkor, sem később nem hívta össze. „Nekem van fenntartva a törvények megváltoztatásának és újak hozatalának a hatalma, ebben pedig az alapjaiban hamis Werbőczy-féle tételek sem gátolhatnak” – fogalmazta meg uralkodói krédóját.²⁴ Ennek – ismerte el – „despotizmus szaga van, de abszolút hatalom nélkül, a szabályok, a törvények és az eskük megakadályozzák az uralkodót, hogy minden jót megtehesen.”²⁵

*Egyház- és
valláspolitikája*

Uralkodásának első éveiben a vallás- és egyházpolitika állt figyelmének homlokterében. 1781-es türelmi rendeletével érdemben javította a protestánsok és a görögkeletiek vallásgyakorlásának lehetőségeit. Megszűnt az addigi eskütételi kötelezettség hivatalvállalás esetén, a vegyes házasságban élő protestáns apák gyermekei a protestáns vallást is választhatták, törölték a katolikus püspökök felügyeleti jogát a protestáns lelkészek fölött, s minden 100. majd később 50 protestáns család hívhatott és választhatott lelkészt, építtethetett magának templomot, paplakot és iskolát – igaz, a templom nem nyílhatott az utcára és nem lehetett tornya és harangja. A következő években

²⁴ Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Budapest, 2000, Pannonica, 149.

²⁵ H. Balázs Éva: *Felvilágosult abszolutizmus*, i. m. 892.

mintegy ezer templom és lelkész nélküli protestáns gyülekezet élt a szabad és nyilvános vallásgyakorlat jogával.

Az abszolutista államfelfogásnak megfelelően József is úgy gondolta, hogy nemcsak a világi rendek, hanem az egyház is alá van rendelve az államnak, pontosabban az uralkodónak. Ezért engedélyhez kötötte a pápa bulláinak és egyéb rendeleteinek kihirdetését (*placetum regium*), és 1782-ben feloszlatta a nem oktatással vagy betegápolással foglalkozó szerzetesrendeket, köztük a bencéseket, ferenceseket, cisztercieket, pálosokat és domonkosokat. Ez 140 kolostor több mint másfél ezer szerzetesét érintette. A férfi rendek közül egyedül a kor szellemével leginkább lépést tartó piaristák működhettek tovább. Ezt követően bezáratta a püspöki szemináriumokat, és a lelkészképzést állami ellenőrzés alá helyezte. A felvilágosult vallásosság jegyében megtiltotta a zarándoklatokat és a körmeneteket.

1783-ban jelent meg ún. zsidórendelete, amely a zsidósággal szembeni addigi korlátozások többségét megszüntette. A továbbiakban zsidók is bérelhettek földet, igaz, azt csak zsidókkal műveltethették. Foglalkozhattak iparúzással, és beköltözhattak a szabad királyi városokba, noha nem sérthették a céhek érdekeit. A továbbiakban zsidók is alapíthattak saját iskolákat, és bármelyik keresztény intézményt látogathatták. Ugyanúgy kötelezhetők lettek katonai szolgálatra, mint mások, s a mindennapi életben nem a jiddis, hanem a német, latin vagy magyar nyelvet kellett használniuk. Mindez a zsidók részleges emancipációját jelentette összekötve az integrálódás elvárásával.

1783–84-től József a közigazgatás gyökeres átszervezésére, s ennek révén a Monarchia összbirodalmi szintű egységének a megeremtésére koncentrált. 1784-ben a Magyar Korona országaiban is hivatalos nyelvvé tette a németet. A magyarországi hatóságok 1785. november 1-jétől voltak kötelesek a latint németre cserélni. Az oktatásban három év alatt kellett áttérni a német nyelvre, a német nyelv ismerete a közhivatalok és a tanári állások elnyerésének kikerülhetetlen feltétele lett. 1785–86-ban megszüntették a főispáni tisztséget, s az addigiakban a megyei nemesség által választott alispánokat átminősítették állami hivatalnokokká. Magyarországot tíz, Erdélyt három közigazgatási egységre osztották, s ezek irányítását királyi biztosokra bízták. A megyéket olyan végrehajtó egységekké fokozták le, amelyek a továbbiakban semmiféle tanácskozási, törvényhozói és igazságszolgáltatói joggal nem rendelkeztek. Az erdélyi szász és székely székek, a jászkun kerületek, a szabad királyi városok és a hajdúvárosok autonómiája ugyancsak megszűnt. 1786-ban kezdetét vette a birtokviszonyok teljes körű feltérképezését célzó kataszteri felmérés. Ez a nemességre is kiterjedő arányos teherviselés bevezetését készítette elő.

A közigazgatási reformokhoz szorosan kapcsolódott a bíraskodás rendjének újraszabályozása. Az 1786-os polgári törvénykönyv és az 1787-es büntető

*A közigazgatás
átszervezése*

törvénykönyv kimondta a törvény előtti egyenlőség elvét. A nemes, ha vétkesnek találták, ezentúl ugyanolyan büntetésre számíthatott, mint a közrendű. Megszűnt az a gyakorlat, hogy a földesúr saját peres ügyeit saját bírósága előtt folytathassa le. Eltörölték a halálbüntetést, és világos különbséget tettek büntett és a kevésbé súlyos vétség között.

1785-ben jelent meg az uralkodó híres jobbágyrendelete, amely eltörölte a jobbágy elnevezést, megszüntette az örökös jobbágyságot, megtiltotta a jobbágyok botozását és mindenkinek megadta a költözési és pályaválasztási szabadságot, valamint a saját vagyonnal rendelkezés jogát. Ugyanakkor megszűntek különböző földesúri előjogok, mint például az italmérés és a malomtartás. A továbbiakban a jobbágyok is szabadon és egész évben árulhatták borukat és más termékeiket. A Mária Terézia által egységesített jobbágyi szolgáltatások, mindenekelőtt a kilenced és a tized azonban megmaradtak. A jobbágyok felszabadítására tehát, anyjához hasonlóan, József sem gondolt. Az 1784 őszen kitört erdélyi román parasztlázadást, amely a nemesi földbirtokok szétosztását követelte a jobbágyok között, habozás nélkül leverette a kirendelt katonasággal, két vezetőjét, Horeát és Cloșcát kerékbe törette, az alvezéreket pedig börtönbe csukatta.

Az uralkodó utolsó fontos pátense 1789. február 10-én jelent meg. Szakítva a nemesi adómentesség elvével, a következő évi hatállyal ebben egységesítette a földbirtokok után fizetendő adót. Ennek mértékét – tekintet nélkül a birtok urának nemesi vagy nemtelen származására – egységesen a jövedelem 12%-ában szabta meg. A jobbágyok földesurukkal szembeni kötelezettsége a jövedelem 17%-át tette ki, amit pénzben vagy terményben lehetett teljesíteni. Ez azt jelentette, hogy a jobbágyok, akiknek a robotkötelezettsége ezzel megszűnt, a jövőben jövedelmük 70%-ával szabadon rendelkezhettek.

II. József fenti intézkedései – különösen a nemesi jogok megnyirbálása és a latin nyelv felváltása a némettel – a magyar rendek olyan ellenállását váltották ki, amilyenre évtizedek óta nem volt példa. Vajon a magyar nemzet – háborogtak például a Bihar megyei nemesek –, amely szabadságát „annyi viszontagság közt immár egy évezreden át képes volt megőrizni, most, [...] e felvilágosult században, éppen abban a korban, amikor más nemzetek rég elfelejtett jogait is visszaszerzik s újra nemzetek kezdenek lenni, most veszítse el ősi szabadságát s pusztuljon el politikailag a népek nagy társaságában?”²⁶ Lázadoztak más tartományokban is, mindenekelőtt az 1713-tól a Monarchiához tartozó Dél-Németalföldön, vagyis a leendő Belgiumban, ahol az elégedetlenkedés 1789 elején fegyveres felkelésbe torkollott, ez pedig – a franciaországi forradalmi esemé-

²⁶ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest. 1990. Háttér Lap- és Könyvkiadó, 164.

nyektől bátorítva – 1790 januárjában a függetlenség deklarálásához vezetett. A Monarchia haderejének zömét ugyanekkor az Oszmán Birodalom ellen a cári Oroszországgal karöltve folytatott újabb hadjárat kötötte le. Ha a magyar rendek is felkelnek, vagy egyszerűen csak bojkottálják a két fronton harcoló hadsereg megnövekedett szükségleteihez való hozzájárulást, akkor ismét a Habsburg Monarchia léte forgott volna kockán. Ezt a délen harcoló katonái körében tartózkodó és az ott szerzett maláriától szenvedő uralkodó is érezte. Ezért tanácsadóira – gróf Pálffy Károly kancellárra és gróf Bánffy György erdélyi kormányzóra, valamint az idős Kaunitzra – hallgatva 1790. január 26-án a türelmi rendelet, a lelkészképzés átalakítása és a jobbágyrendelet kivételével valamennyi reformintézkedését visszavonta. Alig egy hónapra rá, 1790. február 20-án meghalt.

Társadalom, életmód és művelődés a rendiség alkonyán

Népességszám és etnikai arányok

A nagyarányú telepítéseknek és a viszonylag békés állapotoknak köszönhetően Magyarország összlakossága – az 1737 és 1742 közötti utolsó nagyobb pestisjárvány ellenére – a 18. század folyamán mintegy két és félszeresére nőtt. Az 1784 és 1787 között lebonyolított első hazai népszámlálás során összesen 8,5 millió főt regisztráltak. Ezek közül a szűkebb értelemben vett Magyarországon 6,4 millióan, Erdélyben 1,4 millióan, Horvátországban 0,6 millióan éltek. A Határőrvidék lakosságát is beszámítva és a népszámlálásból valamilyen okból kimaradtakat is figyelembe véve a Magyar Korona országainak teljes népessége 9,6 millióra becsülhető. Az osztrák–cseh örökös tartományokban ugyanekkor 8,8 millióan, Galíciában és Bukovinában pedig 3,4 millióan éltek. Kissé mérsékeltőbb tempóban a növekedés a következő évtizedekben is folytatódott. A 19. század közepére a Habsburg Monarchia lakosságának száma így 36 millióra, ezen belül a Magyar Korona országaié 13 millióra nőtt. Ugyanezen idő alatt Európa lakossága – Oroszország nélkül – 95 millióról csak 146, illetve 209 millióra emelkedett. Mintegy 35 milliós összlakosságával a legnépesebb európai országnak ebben az időben Franciaország számított, amelyet a Skóciával 1707-ben egyesült Anglia, vagyis Nagy-Britannia követett 27–28 millióval.

Az 1784-ben elrendelt népszámlálás a lakosság etnikai-nyelvi hovatartozásával nem foglalkozott. Erről az 1773-ban összeállított *Helységek Lexikonából* is csak annyit tudunk meg, hogy a 8920 összeírt magyarországi település 39%-ában a magyar volt az uralkodó nyelv. A lakosság nemzetiségi összetételét Fényes Elek, a 19. század kiváló statisztikusa mérte fel először az 1830–40-es évek fordulóján, döntően az egyházmegyei évkönyvekre támaszkodva. Eredményei szerint – melyeket a későbbi források, mindenekelőtt az 1850–51-es népszámlálás adatai is alátámasztanak – a magyar nyelvűek aránya az egész ország területén ekkor nem tett ki többet 37%-nál, miközben a románoké elérte a 17, a szlovákoké a 13, a németeké a 10, a szerbeké és a horvátoké a 6-7, a ruszinoké és a szlávónoké a 3-3, a zsidóké pedig az 1,9%-ot. A szűkebb értelemben vett Magyarországon annyiban volt más a helyzet, hogy ott a magyar nyelvűek aránya 45%-ot tett ki. Erdélyben viszont, ahol a románok 58%-os többséget alkottak, csak a lakosság 28%-át. Visszavetítve ezeket az adatokat a 18. század végére, nagyjából hasonló helyzettel számolhatunk: a magyarok aránya a Királyság egész területén

akkor sem lehetett több 38–39%-nál. A török idők előtt még 70–80%-os többségűre becsülhető magyarság aránya tehát jóval 50% alá csökkent. (IV./4/b. térkép)

Miután a rendiség alapjait sem Mária Terézia, sem II. József reformjai nem számolták fel, a társadalom alá- és fölérendeltségi viszonyai nem, és belső arányai is csak kismértékben módosultak. Sőt a barokk világszemlélettel együtt terjedő tekintélytisztelet és vallásos szellem következtében a kiváltságosok és a jognélküliek világa talán a korábbiaknál is élesebben vált el egymástól.

A 17–18. századi nemesítések következtében a nemesség száma a század végére – nők és férfiak együtt – megközelítette a 400 ezret, s ezzel elérte a 4,5%-os arányt. Ez azt jelentette, hogy minden huszadik ember nemesi kiváltságokkal rendelkezett. Franciaországhoz képest (1%) – mint már utaltunk rá – ez az arány nagyon magasnak, Lengyelországhoz és Spanyolországhoz képest (8–10%) viszonylag alacsonynak tekinthető. A nemesek túlnyomó többsége magyar nyelvű és érzelmű volt, s aki nem, az fokozatosan azzá, illetve olyanná vált. Az állam magyar jellege így annak ellenére megmaradt, hogy lakosságának többségét már nem magyarok alkották. A Magyar Korona országainak mintegy 73–75 ezer nemesi családjának körülbelül 10%-a rendelkezett úrbéres földekkel és jobbágyságokkal. A többiek vagy maguk művelték földjeiket, vagy katonaként, kézművesként, fuvarosként, kocsmárosként és egyre növekvő számban értelmiségiként keresték kenyerüket.

A nemesség középső és alsó rétegeitől minden tekintetben elkülönülő főnemesi családok száma a század végére meghaladta a háromszázat. 1765-ben ezek közül mintegy 130 tartozott a hazai eredetű hercegek, grófok és bárók közé, a többiek olyan császári és királyi tisztek, tanácsosok, hitelvezők és hadseregszállítók voltak, akiknek a szolgálatait az udvar bárói vagy grófi címmel, valamint földbirtokokkal honorálta. Az utóbbiak, az ún. indigenák közé tartozott Johan Georg Harruckern, aki linzi pékmesterből lett a császári és királyi sereg élelmezési főbiztosa, majd III. Károly alatt báró és a török kiűzése után hatalmas földbirtokok ura Békés és Csongrád megyében, s a szokásoknak megfelelően egyben ottani főispán is. Vagy Schönborn gróf és Trautson herceg, akik a Sárospatak, Tokaj és Munkács környéki elkobzott Rákóczi-birtokokból részesedtek. A magyarországiak közül ebben a században kaptak grófi rangot többek között az Andrássy, Apponyi, Dessewffy és Szapáry, Erdélyben pedig a Kornis, Tholdalagi, Thoroczky és Nemes családok.

A több mint háromszáz főnemesi família rendelkezett az úrbéres földek 46%-ával, és őket szolgálta a jobbágyság 49%-a. Közülük is kimagaslott az Esterházy família, amely 621 községben és mezővárosban közel 500 ezer hold úrbéres földet tulajdonolt, és 48 ezer jobbágycsalád adózott neki. Saját kezelésű majorsági földjeiknek a terjedelme ugyanakkor az 1 millió hold felé közelített. Utánuk következtek a Batthyányak, az Esterházyak vagyonának körülbelül kétharmadával. A század közepén herceg Esterházy Miklós éves jövedelme

700 ezer forint, gróf Batthyány Lajos nádoré évi 400 ezer forint körül mozgott. Náluk gazdagabb csak a mindenkori esztergomi érsek volt, akinek a jövedelmét a 19. század elején egymillió forintra becsülték, és akiről azt tartották, hogy „néhány tekintetben méltósága alig mondható kisebbnek a királyénál”.²⁷

A világi és egyházi elit megerősödéséről, gazdagságáról és pompaszeretetről több mint 200. ezekben az évtizedekben épült barokk és klasszicista stílusú kastély, városi palota és udvarház tanúskodik. Eltérően a 16–17. századi váraktól és megerősített várkastélyoktól, melyeket vizesárkok öveztek és zömök bástyák védtek, az új építetők kertekkel vették körül díszes és dekoratív rezidenciáikat. Az épületek elrendezése, valamint tágas ablakai és ajtói gyakran azt az illúziót keltették, hogy a lakóhely szinte egybeolvad a természettel.

*A barokk
építészet*

A 18. századi barokk építészet impozáns emlékei közé tartozik a köznemesi hivatalnokból Mária Terézia bizalmasává lett, s szolgálataiért előbb bárói, majd grófi címmel jutalmazott Grassalkovich Antal gödöllői és a törökverő hadvezér, Savoyai Eugen ráckevei kastélya; továbbá a pozsonyi Óváros és a kolozsvári Fő tér számos főúri palotája, valamint a székesegyházak és püspöki paloták sora Váctól Kalocsáig, Szombathelytől Egerig és Győrtől Temesvárig. Számos magyar főúri palota épült Bécsben is, ahol egyre több magyar arisztokrata család időzött hetekig, sőt hónapokig.

Az új típusú kastélyok közül kiemelkedett herceg Esterházy Miklós 1720 és 1766 között épült fertői rezidenciája, amelyet hatalmas méretei, színházterme, kápolnája, több ezer kötetes könyvtára, valamint arannyal és freskókkal gazdagon díszített márványtermei, lakályos vendégszobái, pompás parkja és szökőkútjai miatt méltán neveztek magyar Versailles-nak. (IV./5/a. kép) 1766-tól a kastély egyik hámoszobás lakosztályában élt és alkotott Joseph Haydn, a kor szak legnagyobb zeneszerzője, aki a család házi zenekarának karmestereként az egymást követő ünnepélyek, fogadások és koncertek állandó résztvevője volt. Az ilyen több száz fő részvételével zajló ünnepségek gyakran két-három napig tartottak; délelőtt és délután sétakocsikázások és vadászatok váltották egymást, esténként pedig pompás vacsorával, tűzijátékkal és álarcosbállal zárult a nap.

*Divat és
öltözködés*

A főnemeselek minden másban is igyekeztek lépést tartani a nyugat-európai tendenciákkal. A régi magyaros viselet, a hosszú mente, a rövidebb dolmány és a vörös vagy sárga csizma helyett a férfiak előszeretettel hordtak színpompás és csipkével díszített kabátokat és mellényeket, szűk, térdig érő nadrágot, selyemharisnyát és magas sarkú, csatos félcipőt, a nyakukban sálát és a kezükön kesztyűt. Legszembetűnőbb változás a hajviseletben történt. A rövidre nyírt és a fej tetején üstökbe csavart haj és a nagy szakáll kiment a divatból. A szakáll helyett legfeljebb rövid kis bajuszt hagtak, a hajukat viszont

²⁷ John Paget: *Magyarország és Erdély*. Budapest, 1987. Helikon Kiadó, 55. és 62.

megnövesztették, s hátul zsinórral vagy masnival fogták össze, sőt esetleg be is fonták. Emellett terjedt a rizsporozott és ondolált fehér színű paróka használata. A nők körében a halcsontokkal merevített és a derék alá helyezett farpárna révén megemelt és megnövelt térfogatú, nagy, öblös szoknyák divatoztak, melyhez mélyen kivágott felsőrész társult. (IV./3/a. kép) A vállakat és részben a kebleket is fedetlenül hagyó ruhaviseletnek a róla készült festmények tanúsága szerint még az egyébként mélyen vallásos Mária Terézia sem tudott ellenállni. A női öltözék tipikus kiegészítője volt a csipkével díszített és kivarrt kötény. Az abroncsos szoknyák divatja után a 18. század végén megjelentek az egybeszabott, a mellőtől a bokáig érő pongyolaszerű hosszú női ruhák, amelyet a derékra helyezett öv osztott ketté. A jómódú és eleganciára törekvő férfiak körében ugyanakkor az angol és a francia polgárok egyszerűbb ruhaviselete kezdett terjedni. Ennek tipikus darabja a lábhoz simuló nadrág és a bővebb szárú pantalló, a lábszárig érő és derékban szűkített kabát, az ún. redingot vagy az ehhez hasonló németes ún. kaputrokk, illetve az ünnepélyesebb frakk és a kürtös kalap, más néven cilinder voltak.

A konyhákban német és francia szakácsok főztek zsír és olaj helyett vajjal, az ebéd káposztás hús helyett levessel kezdődött, terjedt a kávé, a tea és a csokoládé élvezete, és szégyenletessé vált a részegség. Gróf Széchényi Ferenc udvari orvosa 1796-ban megjelent munkájában azt tanácsolta a szülőknek, hogy a gyermekeket hetente legalább kétszer fürdessék meg, és szoktassák rá őket, hogy „minden reggel mossák ki szájukat, mossák meg ábrázattyokat és szemüket friss vízzel”.²⁸

A köznemesek túlnyomó többsége ezzel szemben a régi, hagyományos formák között éldegélt vidéki otthonában a nagyvilágtól elzárva és az európai változásokról csak szórványosan és gyakran egy-két éves késéssel értesülve. Életük fő eseményei a megyegyűlések, tisztújítások és az évekig húzódó perek, valamint a vadászatok és a vendégeskedések voltak. Bár ebből az időből már számos egy- vagy kétszintes, többszobás, csinos nemesi kúriát ismerünk, a többségnek sem módja, sem kedve nem volt lakóhelyének modernizálására. (IV./5/b. kép) Kazinczy Ferenc nagyapja, aki pedig Bihar megye főjegyzője, majd főszolgabírója és országgyűlési követ volt, élete végéig „Náddal-födött, vályogból-rakott házában” lakott, és „Vagyonával keveset gondola”.²⁹ Étkezési és higiéniai szokásaik ugyancsak korábbi korokat idéztek. John Paget angol utazó jegyezte fel, hogy pozsonyi vendéglátójához, „egy gazdag vidéki nemesemberhez” érkező vendégek némelyike még 1835-ben is „igen

A köznemesi életvitel és mentalitás

²⁸ H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György szerk.: *Hétköznapi élet a Habsburgok korában*. Budapest, 2007, Corvina, 23.

²⁹ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In *Kazinczy Ferenc művei*. I. köt. Budapest, 1979, Szépirodalmi Kiadó, 211.

közönségesen ki-kiköpött a szoba szépen csiszolt padlójára”, egyikük a fogások között a körmét tisztogatta késsel, miközben a vele szemben ülő úr „teljes lelki nyugalommal piszkálta a fogát egy ezüstvillával”. És a hölgyek ezt éppoly természetesnek találták, mint azt, hogy az urak jelenlétükben fészülködtek és gyújtottak pipára a feketekávé után. Az ebéd egyébként a „képzeltető legbőszesebb volt”, annyi fogással, hogy „teljességgel lehetetlen volt akár a felét is végigenni mindannak, amit feltálaltak”. És persze az étkekhez „Temérdek pezsgő és bordói került az asztalra”.³⁰

A magyar birtokos köznemes 18. század végi lakáskörülményeit, életvitelét és mentalitását nagyon érzékletesen örökítette meg az 1792-ben született Újfalvy Sándor, a reformkori báró Wesselényi Miklós egyik eszmetársa. Az Újfalvy gyermekkorában 80 esztendős rokon, Keceli István táblabíró a kolozsvári református kollégiumban és a marosvásárhelyi jogi akadémián tanult. „Más tudományról, minthogy nem volt rá szüksége, mit sem tartott.” A ház, amelyben lakott, három helyiségből állt. A hálószobaként használt „keskeny és szűk oldalszobában” „magos lábú ágy” terpeszkedett, a falra szögezett fogasokon ruháneműk, fonalak és motollák lógtak. A falba mélyesztett „hatalmas almárium” zárt polcain sorakoztak a háziasszony, az úr és a gyermekek ruhái a molyoktól védő „levendula virág közt”, míg a felső, nyitott polcokon aszalt szilva, dió és mogyoró, valamint üvegben „fenyő és mézes pálinkák, az úr csemegéi” kínálták magukat. Ez volt a ház „szentélye”, ahol a háziasszony a gyermekeket taníttatta betűvetésre, számolásra és imádkozásra, és ahol maga is zsoltosmázott. Az úr ide csak éjszakázni tért be.

A hálószobából két ajtó nyílt: egyik az éléstárba, a másik az „étterembe”, amely egyben nappali és vendégszoba, valamint a háziúr „lakó- s írószobája” is volt. A szoba bútorzata: egy ágy, fapamlag, hat székek, ebédlő- és íróasztal; „bőrös székek vagy pamlag” viszont egy sem. Az ágyon nagy rakás ágynemű tornyosult a háznál szőtt szőrtakaróval befedve. Az ágy alatt ócska ekevasak, pántok, srófok, kerékkarikák, fejszék, fúrók, szegek, kötelek, istrángok, kötőfékek. Mellette egy nagy kőso, s a fal mellett „avatag bőr rostában kotozó tyúk”. A falra erősített fenyőfogason porral és pókhálóval fedett régi török puskák, pisztolyok, kések, buzogányok függtek „jó rendben”, de régóta használaton kívül. Szemben egy másik hosszú fogason hatalmas medvebőr lógott, amelyet útra kelvén a kocsi bakjára borítottak, itthon pedig, ha több volt a vendég, földre terítve hálóhelyül szolgált az ifjabbaknak. Mellette az ősi farkasbőr bunda, amit már atyja és nagyatyja is viselt. Azután az ünneplő mente, mellény, nadrág, téli és nyári báránybőr kucsmák, egy ünneplő kalap, valamint durva posztóból készült nagy fehér köpeny, rezes kard, fokos, pár csáklya, vasmacskák, fűrészek, egy nagyobb és egy

³⁰ John Paget: *Magyarország és Erdély*, i. m. 16–17.

kisebb csikóbőrös kulacs, végül néhány pár törökbúzacső, hajánál összeakasztva. A szoba egyik sarkában keskeny íróasztal állt, tetején poros levelekkel, egy fekete bőrtáblás kopott Bibliával, melyben a háziúr nőülése és gyermekeinek a születési ideje jegyeztetett föl, azután Werbőczy *Hármaskönyve* kutyabőrbe kötve és egy kalendárium. Ez utóbbiba jegyeztettek a fontosabb események, valamint a kiadások és bevételek. A szoba mestergerendájáról vadászfegyverek és vastag spárgán egy búzakoszorú lógott. A mestergerendán találtattak továbbá egymásra halmozva, jól megfűstösödve és porosodva a peres és más fontos családi okiratok. Az ajtó hatalmas vashorgán függött az úr borzbőr vadásztarisznyája és egy bőrkorbács a kopók biztatására. Az ajtóval szemközti falon aranyozott rámájú régi tükör légypiszokkal és porral borítva: ebben borotválkozott az úr. A tükör mögött egy csupor nagyságú hosszú szárú tajtékpipa, ami csak ünnepi alkalmakkor használtatott, valamint egy-két újabban kapott levél és cédula. A szoba szabad falfelületén díszlettek Werbőczy és az utolsó fejedelmek, Rákóczi és Apafi, valamint apja, nagyapja, továbbá a maga és neje képei. A falon függött egy kakukkos óra is, ami azonban, rég felmondván a szolgálatot, sohasem kakukkolt. A szoba közel harmadát az öreg kemence és a terjedelmes tűzhely foglalta el. Téli estéken ezt ülte körül a család.

A szoba közepén kihúzható asztal állt erős bükkfa lábakon. A terített asztalon óntálak és tányérok, mellettük a háziúr őznyelű kése és villája, a háziasszony régi ezüst kanala és ezüst nyelű kése, melyeket szüleitől örökölt, továbbá cinkanalak és csontnyelű kések a gyermekek és a vendégek számára. Ebédre általában négy, vacsorára három tál étket szolgáltat fel a szakácsnak kiképzett jobbágyfiú. Az ebédek koronája a hófehér komlós cipő volt, a vasárnapi vacsoráé pedig káposzta hússal egybefőzve. Bor a ház alatti pincében sorakozó hordók egyikéből került az asztalra.

Az étteremből szűk pitvaron keresztül tágas fűstös ajtó vezetett a cselédházba, mely téli és nyári konyhaként is szolgált. Ez volt a ház negyedik helyisége, amelyhez fedett tornác is tartozott. Itt két tarkára festett tulipántos láda terpeszkedett megtöltve ágyneművel, vásznakkal és fonalakkal. A család ruhadarabjainak többségét a ház asszonya fonta és szötte néhány ügyesebb jobbágyfeleséggel. A tornác másik oldalán csónak alakú öblös hársfa pamlag húzódott: az úr déleesti alvó és pipázó ülőhelye.

Vendégek ritkán érkeztek, és az úr is ritkán kelt útra. Kolozsváron és Marosvásárhelyen túl soha sem járt, s nem is vágyott rá. A csendes magány órái így sok időt engedtek neki az elmélkedésre. Gondolatai Istene, hazája és családja körül jártak. Nemzetiségéhez buzgón ragaszkodott; ez mindennél fontosabb volt számára. Neve napján minden évben kiballagott Désről Kornis cigány, a vén cimbalmos, aki már az ebéd alatt elkezdte „rezegtetni” Rákóczi szomorú nótáját. A házi úr szeméből ilyenkor könnyek hullottak. Gyermekeivel megfogadtatta, hogy mindig jó hazafiak lesznek. Ő is az volt, és minden szűkölködő segítője.

A kéregetőnek akkor is adott valamit, ha német volt az istenadta. Pedig ha nagyon mérges lett, akkor „Kergessen meg a német!” felkiáltással adta ki dühét.

Keresztelők, névnapok, temetések, a Luca-napi vásár Désen és a háromévenkénti vármegyei követválasztások voltak azok az alkalmak, amikor mégis útra kellett kelnie. Ha nejevel utazott, ő is kocsira ült. Egyébként azonban mindig lovagolt, még késő vénségében is. Kocsisa ilyenkor elől haladt, nyakában a borral töltött csikóbőrös kulaccsal, és a nyeregkápara akasztott borzbőr tarisznyával, amelyben fehér cipő, füstölt szalonna és vörös hagyma rejtezett. Az úr oldalán széles, rezes kard csüngött zöld szíjon, ráakasztva a nádnyelű rézfokos. A nyeregkápán egy pár török pisztoly, töltetlen és kova nélkül. Ünneplő nadrágja két zsebéből acél óraláncok csüngtek, a végükön két nagy rézórával, amelyek azonban a kakukkshoz hasonlóan nem jártak. Mentéje szintén ünnepi volt, arca simára borotvált, s bajsza vastagon kipödörve.

Teste az élet mindenféle viszontagságaival dacolt; a hideget és a meleget egyformán jól tűrte. Betegséget és orvost csak hírből ismert. Ha mégis megbetegedett, egy gerezd fokhagyma, paprikás melegített bor vagy káposztatorzsa voltak a biztos gyógyszerek.

Neje iránt nagy szeretettel viseltetett, de soha nem enyelgett és tréfált vele. Őt is és gyermekeit is csak nagyon ritkán csókolta meg, és sohasem mások jelenlétében. Világi és országos bajokkal nem törődött. Nem függött senkitől; szabad volt, mint az Isten madara. A törvényt betartotta, de ember nem parancsolt neki. Amije volt, azt szerette és becsülte, a máséra azonban sohasem vágyott. Elégedett és boldog ember volt, és arra törekedett, hogy utódai is azok legyenek.³¹

Az archaikus környezet és a patriarkális mentalitás idilli leírását olvasva felmerülhet bennünk a kérdés: vajon mennyire tekinthető mindez tipikusnak? Nem lehetséges-e, hogy az ország nyugati és északi felében élő birtokos nemesség életviszonyai modernebbek, gondolkodásuk pedig korszerűbb volt, mint az erdélyieké? Mint a történelem sok más kérdése, ez sem válaszolható meg egyértelmű igennel vagy nemmel. A losonci születésű Kármán József 1794-ben általános érvénnyel vetette papírra, hogy a magyar nemes „Nem tudja, mi történik faluján kívül, és azt hiszi, hogy megyéjének határdombján túl már ott kezdődik a Fekete-tenger. Az a kis darab föld, amelyen lakik a mezei ember, ez az ő egész horizontja. [...] Neki csak jogai vannak, kötelességei nincsenek. S csak akarnia kell, hogy az angyalok Isten hetedik egébe még elevenen fölszállítsák azt, ki magyar nemesnek született.”³²

³¹ Gyalui Farkas szerk.: *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai*. Kolozsvár, 1941, Erdélyi Múzeum Egyesület, 173–184.

³² Kármán József: A nemzet csinosodása. In Domokos Mátyás szerk.: *A magyar esszé antológiája I.* Sorskérdések. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 205–220.

Ugyanakkor számos adat szól arról, hogy a köznemesség köreiből is akadtak világra nyitottabb, közügyek iránt érdeklődő és környezetükkel szemben jóval igényesebb családok. Kazinczy például azt is feljegyezte szerény lakásban élő nagyapjáról, hogy az „erlangeni német és lipsiai [lipcsei] deák újságok kedves csemegéi valának”, s „gyönyörűségét a *Gespräche im Reich der Todten* s a *Febronius* olvasásában lelé”.³³ A 18. század közepén összeállított nagy országleírásában Pozsony megyéről értekezve Bél Mátyás is megemlítette az ottani nemesség „művelődés iránti érdeklődését”. „Ez az, amit a külső és a belső háborúk után fennkölt gondolkodással fölkaroltak.”³⁴ Más megyékből is ismerünk adatokat arról, hogy a köznemesek egy része olvasott, képezte magát, s a Biblia és a kalendárium mellett számos egyéb könyvet tartott otthonában. Egy 18. századra és a 19. század első felére vonatkozó kimutatás még a török által leginkább elpusztult Bács megye esetében is 23 magánkönyvtárról ad számot, s ezek közül 20 vidéki nemesi könyvtár volt. A dunántúli Skublics család apáról fiúra öröklődő könyvtárában, amely 1831-ben 790 műből, illetve csaknem 2000 kötetből állt, mindaz megtalálható volt, amely a kor viszonyai közötti tájékozódáshoz és a korszerű gazdálkodáshoz szükséges lehetett: szépirodalmi, filozófiai, jogi és közgazdasági munkáktól az útleírásokon át a matematikai, csillagászati, fizikai, orvosi és építészeti munkákig minden. Köztük Hugo Grotius klasszikus munkája (*A háború és a béke jogáról*) latinul, Voltaire és Rousseau műveinek 100, illetve 30 kötetes összkiadása franciául, valamint Herder válogatott írásai 28 kötetben németül.

Nemesi
könyvtárak

A napóleoni háborúk korától kimutathatóan megnőtt a tehetős birtokos nemesség lakóhelyével szembeni igényessége is. A 19. század első évtizedeiben egyre-másra épültek az alapincézett, cseréppel vagy zsindegyel fedett, 150–700 m² alapterületű és 4–6, sőt olykor 8–10 szobás, kastélyszerű, impozáns vidéki kúriák, amelyek a lakófunkciók mellett az igényes társas együttlétre és a reprezentációra is lehetőséget adtak. Ezek jellegzetes stílusa már nem a mozgalmas barokk, hanem az antik formákat idéző, arányosságra és nyugodt ritmusú tagoltságra törekvő, s elől, a külső tér felé nyitott oszlopsorokat alkalmazó klasszicizmus volt. Ehhez alkalmazkodva a lakások bútorzata is megváltozott. Az asztalok, székek és szekrények ívelt lábai „kiegyenesedtek”; divatosnak – legalábbis néhány évtizedig – a merev vonalak számítottak.

A városban élők száma jelentősen nőtt. Pest és Buda lakosságának együttes száma az 1700-as évek elején még alig érte el a 12–13 ezret, 1787-re viszont megközelítette az 50 ezret. A második helyen Debrecen következett 29 ezer, a harmadikon Pozsony 27 ezer fővel. Rajtuk kívül Szabadka, Szeged, Kecskemét és Selmezbánya lakossága haladta meg a 20 ezer főt, míg

A városok

³³ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*, i. m. 213.

³⁴ Bél Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé*. Budapest, 1984, Szépirodalmi Könyvkiadó, 227.

nyolc települése 10 ezer és 20 ezer között mozgott. Erdélyben utóbbiak közé tartozott Kolozsvár, Brassó és Nagyszeben, míg Marosvásárhely és Beszterce a 10 ezer fő alatti városok kategóriájában ragadt. Különösen gyorsan és látványosan fejlődtek a török uralom alól felszabadult városok. Például Vác, ahol a török távozásakor csak romokat és néhány szegényes viskót láthatott az utazó, templomot, melynek köveit beépítették az erődítésekbe, egyet sem. Az 1730-as években Bél Mátyás azonban már az ország takarosabb városai között említette. A század utolsó harmadára pedig, amikor a késő barokk püspöki palota, valamint a belül barokk, kívül viszont már klasszicista stílusjegyeket hordozó székesegyház is felépült, egészen megszépült. Vagy Eger, amely – jelentős részben gróf Eszterházy Károly püspök építkezéseinek köszönhetően – ugyanilyen fejlődésen ment keresztül, s amelynek lakossága a török 1688-as távozását követő száz évben kétezerrel 17 ezerre emelkedett. Gyorsan újjáépült és megszépült az 1787-ben 10 ezer fős Nagyvárad is, amelyet az egyik angol utazó a század végén már az ország „egyik legcsinosabb városaként” jellemzett, amelynek utcáin hintók és homokfutók kerülgették egymást, s amelynek házaiból vasárnaponként zene és tánc hangjai szűrődtek az utcára.³⁵ A valaha oly nagy jelentőségű bányavárosok és kereskedelmi központok közül viszont több – Bártfa, Eperjes, Késmárk, Rimaszombat stb. – elveszítette régi jelentőségét, s bár városias jellegüket megőrizték, fejlődésük megtorpant.

A látványos építkezések ellenére a városiasodás üteme egészében véve jóval lassúbb volt, mint Európa tőlünk nyugatra eső részein vagy akár csak a Monarchia nyugati régióiban. A császárváros lakosságának száma a század végére elérte a 200 ezret, Prágában 75 ezren, Brnóban pedig 35 ezren laktak. Londonban ugyanekkor 800–900 ezren, Párizsban 650 ezren, Szentpéterváron 400 ezren, Amszterdamban 220 ezren, s már Varsóban is 120 ezren. A városi lakosság aránya Angliában, amely a leggyorsabban urbanizálódott, a század derekán 30%, egy évszázad múlva 50% körül mozgott. Ugyanez volt a helyzet Flandriában és Hollandiában. Az időközben 61-re emelkedett magyarországi szabad királyi városok lakossága viszont még a század végére is alig érte el az összlakosság 6%-át, s polgárjoggal ezeknek is csak kis része rendelkezett. A városi lakosság aránya csak a körülbelül 700–800 mezővárosi – átlagosan 2000–3000 fős – lakossággal együtt haladta meg a 20%-ot. Mindebből következett, hogy a városi polgárság továbbra sem tudott érdemi befolyást gyakorolni az ország ügyeinek alakulására.

A szabad királyi városok, püspöki székhelyek és mezővárosok külleme nagymértékben különbözött. Az erdélyi szász városokban, mindenekelőtt Nagyszebenben és Brassóban termésközből épült, többemeletes és cseréppel fedett házak

³⁵ Robert Townson: *Travels in Hungary with a short account of Vienna*. London, 1793, G. G. and J. Robinson, 250.

sorakoztak a kövezett utcák két oldalán. Ugyanez jellemezte a felvidéki városok többségét, például Besztercebányát, amelynek széles utcái vagy eleve kövesek voltak vagy kikövezték őket, s amelynek vízellátását is példaszerűen, a Zsigmond korabeli budai váréhoz és a 17. század eleji gyulafehérvári fejedelmi palotáéhoz hasonlatosan oldották meg. A környező hegyekből föld alatti vezetékeken érkező vizet ciszternákba gyűjtötték, ahonnan facsöveken jutott el az egyes utcák mesterséges kútjaiba és a magánházakhoz. Ismét Bél Mátyást idézve: egyes házaknak három „csurgója” is volt: „egyik a konyhában, a másik a sörfőzőben, a harmadik az istállóhoz közel, az állatok itatására. Majdnem mind úgy volt megcsinálva, hogy fával borított ciszternája legyen. Ezekben halakat [...] és rákokat tartanak, akik leggazdagabbak, és akkor veszik ki, amikor szükséges. A fölösleges vizet árnyékszékek alá öntik, hogy a piszkot elvigye.”³⁶ A szép városok közé tartozott Pozsony is, amely 14 palotával, kilenc templommal, kórházzal és kilenc patikával, színházzal, kaszinóval, kávéházzal, két nyomdával és három könyvkereskedéssel büszkélkedhetett. Győrben, Székesfehérvárott és több más városban lebontották a régi városhatárokat, s az egyszintes apró házakat emelet-ráépítésekkel, zárt erkélyekkel és belső toldalékokkal bővítették és csinosították.

Leglátványosabban valamennyi város közül Pest-Buda fejlődött, amely a század második felében kezdett az ország tényleges fővárosává válni. Ebben fontos szerepet játszott, hogy a Helytartótanács 1784-ben Pozsonyból Budára költözött, s hogy két év múlva az addig Pesten működő Királyi Kúria is itt kapott helyet. Buda díszei közé tartozott az újjáépített királyi vár, amelyben 1777 és 1784 között a Nagyszombatról ide települt egyetem működött. 1771-ben a várpalotában helyezték el a Szent Jobbot, majd 1790-ben a koronázási jelvényeket is. 1790-ben hosszú idő után először ismét ide hívták össze az országgyűlést. Buda így lassan újra az ország közigazgatási központjává vált, ahol az arisztokrácia is szívesen építkezett. Az egyik első új palotát gróf Sándor Móric emeltette 1803 és 1806 között. Az egyemeletes, 11 ablakos és domborművekkel díszített klasszicista épület – ma a köztársasági elnök rezidenciája – helyiségeit központilag fűtötték, fürdőszobáit vízvezetékekkel látták el, és istállójában márványtetőkből abrakoltak a lovak. Buda fényét emelték a modernizált török fürdők, amelyekről a külföldi utazók is nagy elismeréssel szóltak. A Császár és a Rudas fürdőt az előkelőbb körök, a Király, a Sáros és a Rác fürdőt az egyszerűbb emberek látogatták.

Pest 18. századi építészeti arculatát két monumentális épület határozta meg: az 1766-ra befejezett és négyezer rokkant katona elhelyezésére alkalmas többemeletes Invalidusok háza (a mai Városháza), valamint az ugyancsak három-négy szintes, az 1780-as években a mai Szabadság tér területén felhúzott Újépület,

³⁶ Bél Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé*, i. m. 275.

amelyet II. József népjóléti intézménynek szánt, ám utódai 1897-es lebontásáig börtönként és kaszárnnyaként hasznosították. A Nemzeti Múzeum körül a pesti oldalon is épültek elegáns főúri paloták, s mellettük egy- vagy kétszintes kereskedőházak, fogadók, vendéglők, kolostorok, nyilvános házak és könyvkereskedések. A két várost az 1780-as évektől egy 47 csónakból álló hajóhíd kötötte össze, amely olyan széles volt, hogy akár két szekér is elfért rajta egymás mellett. A hidat naponta kétszer megbontották a várakozó hajók átengedése céljából, telente pedig, jégzajlás és olvadás idején szétszedték. Az utcák és a terek éjszakai megvilágítása 1790-ben kezdődött 300 olajmécsessel, amelyek száma a későbbiekben gyorsan nőtt. A nagymérvű fejlődés ellenére a két testvértelepülés európai mértékkel mérve még a század végén is közepes méretű városnak számított, s a pesti oldal emellett kifejezetten piszkosnak is. Vezetékek hiányában vizet utcai és udvari ásott kutakból vagy a Dunából nyertek az emberek, s a szennyvíz többnyire nyitott csatornákon csordogált a Dunába, amelynek egyes partszakaszain halomban állt a szemét. Ennek elhordásáról többnyire a tavaszi és nyári áradások gondoskodtak. A szegények gyalog, a gazdagabbak lovon, hintón vagy fiákeren közlekedtek, s a külső kerületekben teheneket és disznókat tartottak.

Legkevésbé az alföldi mezővárosok urbanizálódtak. Debrecenről, amely pedig Budát és Pestet külön véve az ország legnépesebb városa volt, még 1793-ban is azt jegyezte fel az egyik angol utazó, hogy „A házaknak kevés kivételtől eltekintve csak földszintjük van, szalmatetősek [...] az utcák nincsenek kiköveztve” és „a legforgalmasabb úttestek mentén gerendákat helyeztek el a gyalogosok kényelme miatt”. Mindent egybevetve – összegezte véleményét Robert Townson – különböző privilégiumai ellenére „Debrecen úgy néz ki, mint egy falu, és mint ilyen talán a legnagyobb Európában.”³⁷ Az 1802-es tűzvész után a városközpont megszépült. Ekkor épült az új Nagytemplom és a református Kollégium klasszicista stílusú kétemeletes főszárnya, amelyek a mai napig meghatározzák a történelmi városmag hangulatát. Csatornák azonban ekkor sem készültek, s az utcákat továbbra sem kövezték ki. A por vagy a sár nemcsak a külső kerületekben, hanem a városközpontban is keveredett az állati ürülékkel, amelyet a hajnalban ki-, alkonyatkor pedig behajtott marhák és disznók hagytak maguk után. Az alföldi városok többsége, például Kecskemét, Szeged és Szabadka ugyancsak őrizte falusias jellegét. Ezért írhatta Schwartner Márton 1798-ban, hogy „Nehéz Magyarországon azt a határvonalat meghúzni, amelyik a várost a falutól elválasztja. Az ország minden városa (még Pest és Pozsony sem kivétel) a városi iparon kívül többé-kevésbé mezőgazdaságból és állattenyésztésből él, és így, kevésbé vagy jobban, faluhoz hasonlít.”³⁸

³⁷ Robert Townson: *Travels in Hungary*, i. m. 238.

³⁸ Martin Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1798. Matthias Trattner, 112–113.

A nagyobb városok között többé-kevésbé rendszeres posta- és személyszállító kocsik közlekedtek. A 17. században és még a 18. század elején is az utazás valóságos kalandnak számított, és a leveleket, küldeményeket általában külön futárok hozták, vitték. 1743-ban a posta állami intézmény lett, amelynek a kocsijai eleinte nappal, később már éjszaka is közlekedtek. A posta- és a személyszállító alkalmatosságok a Bécs és Pozsony közötti távolságot a század közepén fél, a Buda és Bécs közöttit két, a Debrecen és Buda közöttit négy nap alatt tették meg. Kivéve persze a tavaszi és az őszi nagy esőzések idején, amikor tengelyig erő sár tette próbára a lovak erejét és az utasok türelmét. A kövezett utak hossza ugyanis még az 1790-es években is alig érte el a 800 km-t. 1752-től Bécs és Pozsony között mindazonáltal naponta, Bécs és Buda között pedig hetente közlekedtek a menetrendszerű járatok. Az 1770-es évektől Pozsonyból kéthetente indult a kocsi a Temesi bánságba, Nagyszebenbe pedig havonta. Később tovább sűrűsödtek a járatok, s elérhetővé vált Zimony, Kassa, Károlyváros és más települések is. Az 5–6 utast szállító ún. delizsánsz viteldíja 15 forintba, vagyis két borjú árába került.

Közlekedés

A főrangúak persze sohasem ültek ezekbe a közösségi járművekbe. Ők saját hintón, sőt hintókon közlekedtek néhány vagy akár több tucat kísérvél. Amikor például gróf Csáky Imre kalocsai érsek és váradi püspök az 1720-as években egyik székhelyéről a másikra költözött át, a többnapos úton közel 100-an kísérték részben lóháton, részben több mint 20 kocsin. Az utóbbiak között akadt hálókocsi, kápolnási kocsi oltárral, italos kocsi tokajival és vermuttal megrakva, valamint húsokat és egyéb élelmiszereket szállító kocsi. Külön jármű vitte a tábori asztalokat és székeket, s külön az agarakat. Maga a bíboros ezüstcímeres, kristályüveges és damasztbéléses hintón utazott, amelynek bakján két huszár és udvari orvosa ült. Előtte két huszár lovagolt, akik trombitaszóval jelezték, hogy nem akárki érkezik.

A polgárság élete továbbra is a rendszeres munka és a helyi közügyek köré szerveződött. Az országos és a vármegyei politikai életben nem vettek részt, és életmódjuk is jóval puritánabb volt a nemességénél. A világ dolgairól ugyanakkor érdeklődtek, könyveket és újságokat gyakran vettek a kezükbe. Mint Bél Mátyás a pozsonyi polgárokról megjegyezte: „minden tekintetben kiműveltek és a tisztesség szabályaihoz igazodnak. Finomak, illendően élnek, szívélyesek [...] nemcsak barátaikkal, hanem az idegenekkel szemben is.” A nagy lakomákat és a dorbézolást ugyanakkor kerülik, és megelégszenek anynyival „ha vendégségben az éhséget és a szomjúságot verik el. A többi időt beszélgetéssel töltik.” Általában ruházatuk is egyszerűbb. A fiataloktól eltekintve, akik a „bécsi eleganciát utánozzák”, a „régie öltözködési módot őrzik”. „Nem szeretik” sem a „parókát és a bodorított hajat”, sem a „rizsport”. Házaikban ugyancsak „polgári szokás szerint” éltek: mind a fényűzést, mind a „vidékiek

Polgári életvitel

hanyagságot” kerülték. Általában külön szobában lakott az „úr”, és egy másikban a család, s a harmadikban a vendégeket fogadták.³⁹

A városi lakosság többségének lakás- és életkörülményei persze meg sem közelítették a jómódú és művelt polgárokéit, lett légyen szó Pozsonyról vagy bármelyik más városról. Egy átlagos pápai iparos ház a 19. század legelején konyhából és két szobából állt, s előfordult, hogy az egyedül élő háztulajdonos még ezek egyikét is kiadta bérbe egy szegény zsellércsaládnak. E család egyik gyermeke, Francsics Károly borbélymester utóbb így emlékezett vissza a konyhából nyíló szobájuk berendezésére: „Jobbra, talán vagy kétlépésnyire, állt a szemes kályha, ezen túl, hosszatt a fal mellett, két ágyak álltak egymás végibe, melyek után mindjárt egy arasz széles távolságra a benyíló ajtó nyílt, és azon túl, a fal mellett keresztbe, ismét egy ágy állt. A szoba közepén fennmaradt kis tért izmos diófa asztal tölté, mely körül a fal mellett néhány háts faszékek foglalának helyet. Tükör alig volt bent más, mint a reggeli fésülködéshez megkívántató, papirosba csinált kis tükör az egyik ablakban; nemkülönben képekre sem emlékezem többre, mint a két ablak között függő Szűz Mária képre, mely vászonra festve, mintegy harmadfél láb nagyságú⁴⁰, mély, négyszegű rámba volt helyezve. Belül az üvegen, körös-körül, csinált virágokkal, gyöngyökkel, mindenféle színű üveg gombocskákkal, s tudja isten, mi mindenféle csecsebecsével volt a kép felékesítve, melyet apám – minekutána Szűz Máriának igen nagy tisztelője volt – minden esztendőben meg szokott újítani. Ezen kép alatt egy térdelő volt, melyen apám minden reggel szokta végezni reggeli imáit; felette, egy kevés távolságra, a gerendáról lenyúló három rézláncon, egy kis réz mécses függött, melyben minden szombaton, a Szűz Mária tiszteletére, egész nap olaj pislogott.”⁴¹

A zsidó
nagykereskedők

A szabad királyi és a jelentősebb mezővárosok irányítását döntően továbbra is a régi patríciuscsaládok tartották kezükben. Hatalmuk mindazonáltal egyre ingatagabb lábakon nyugodott. Nemcsak a már korábban beköltözött nemesek jelentek meg riváisaikként, hanem azok a tőkés vállalkozók – manufaktúratulajdonosok, nagykereskedők, szállítmányozók – is, akikből a modern, 19. századi nagypolgárság kialakult. A század végétől ezek körében többségbe kerültek a zsidók, akik a rác, görög és örmény nagykereskedőkhöz hasonlóan már nem a régi városi patríciusokhoz, hanem inkább a nemesiséghez kívántak közeledni és hasonulni. A szorgalmat, a kötelességtudást, a szakértelmet és a minőségi munkát ugyanakkor éppoly fontosnak tartották, mint a régi, rendi polgárság. Társadalmi helyzetük ennek ellenére elég bizonytalan volt.

³⁹ Bél Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé*, i. m. 241–246.

⁴⁰ Vagyis két és félszer 31,6 cm.

⁴¹ Idézi Antalffy Gyula: *Reformkori magyar városrajzok*. Budapest, 1982, Panoráma, 142–143.

„Látszólag ugyan belesimultak a városi társadalomba, annak vagyoni elitjébe emelkedtek”, ám ennek ellenére „Kisszámú, magányos csoportot alkottak a városi társadalmon belül: a tevékenységüket és sikereiket gyanakodva figyelő konzervatív rendi polgársággal nem voltak közös céljaik.” Szüksége lévén tőkéjükre, szakértelmükre és üzleti összeköttetéseikre a nemesség ugyan jobban együttműködött velük, „társadalmilag azonban nem fogadta be őket, és fenntartásokkal viszonyult hozzájuk.”⁴²

Mária Terézia és II. József rendelkezéseinek köszönhetően a társadalom talapzatát alkotó parasztság életkörülményei érdemben javultak. A jobbágyság röghöz kötöttsége lazult, költözködési joga szélesedett, földhasználati joga bővült, szolgáltatásai mérséklődtek. Alapvetően azonban nem változott a helyzetük, és tovább tartott a zselléresedés folyamata, vagyis a földnélküliek számának és arányának a növekedése is. Helyzetük így mégsem volt irigylésre méltó.

A parasztság konkrét életkörülményei számos tényezőtől függtek: földjeik nagyságától és minőségétől, a régió és saját kulturális hagyományaiktól, műveltségüktől, gazdálkodásuk minőségétől és persze ügyességüktől. A 18. század közepén érkezett német telepeseket a kisenemesi kúriáknál valamivel kisebb, pince és mellékhelyiségek nélküli, de háromosztatú földszintes házak várták. Az általában két vagy három generációnak, tehát legalább féltucatnyi embernek otthont adó házakat többnyire nád, ritkábban zsindegy fedte. (IV./5/c. kép) A középen elhelyezett konyhából egy nagyobb és egy kisebb szoba nyílt, melyekbe piciny ablakokon át jutott be némi fény. A nagyobbik vagy esetleg mindkét szobában agyagból épített és a konyhából fűthető kemence terpeszkedett. A házak nagysága és minősége szempontjából a módosabb „sváb” parasztok az ország más részein is élen jártak. „(...) olyan falvaik vannak – jegyezte fel például a Moson megyeiekről Bél Mátyás –, hogy mezővárosokhoz lehet őket hasonlítani”, s kőből épült házaikat „a tekintélyesebb gazdák olyan bútorokkal rendezik be, hogy nemesember lakásául is megfelelnének.”⁴³

*A parasztság
életkörülményei*

A házak általában az utcára néztek, s a gazdasági épületek az utcától távolabb, az udvar hátsó fertályán kaptak helyet. Néhol, például Szentesen viszont fordított volt a helyzet. Ott a házak épültek a telek közepére, s az istállók és a sertésólak, „amelyekből a trágyát az utcára hányták”, előre. Ugyanitt a házak is kisebbek voltak: 5–7 méter hosszúak és 2,5–3 méter szélesek, amelyekbe alacsony, másfél méternél ritkán magasabb ajtón át lehetett bejutni. Ablakaik, melyeket kinyitni nem, csupán egy részüket (ablakfia) feltolni lehetett, 40–50 cm×40–50 cm-esek voltak. Mint a legtöbb faluban, a házak itt is agyagból, illetve vályogból készültek,

⁴² Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 138.

⁴³ Bél Mátyás: *Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson megye*. Mosonmagyaróvár, 1985. Győr-Sopron megyei Levéltári Igazgatóság, 44–45.

s tetejüket nád, gyékény vagy szalma fedte. Zsindelyes ház egész Szentesen csak kevés találtatott, cseréppel fedett pedig 1800 előtt egyetlenegy. Ráckeven viszont már a 18. század elején elrendelték, hogy a házakat lehetőleg kőből építsék, s tetejüket ne szalmával, hanem zsindellyel vagy náddal fedjék be. Ugyanebből az időből jegyezte fel a település krónikása, hogy a házak utca felőli homlokzatát megfehéřítették, vagyis bemeszelték. A későbbiekben ez az ország más tájain is elterjedt, miként a fal tövének sötétre színezése is.

A módosabb családok háromosztatú házainak a bútorzata két-három ágyból, egy vagy két faasztalból, egy-két festett fapadból és néhány festett faszékből, több falra akasztott polcból és egy nagy festett ládából állt, amelyben a ruhaneműt, a pénzt és más értékesebb dolgokat tartották. A gazdagabb családoknál megjelentek az almáriumok és a falra akasztható rámás tükrök. A konyhában különféle tálak, tepsik, fazekak, ivópoharak, kancsók, kanalak, sütőlapát és szita sorakoztak – részben fából, részben ónból, cserépből és üvegből. Az egyik szerényebb vagyónú hódmezővásárhelyi csikos házában 1801-ben a következő tárgyakat vették leltárba: egy nyoszolya egy derékaljjal, egy vánkos és egy lepedő, három tarka pokróc, egy láda és abban két pár ruha, hat szakajtó ruha, egy asztal, két deszkapad, egy hosszú szék, egy bölcő, egy kis téka, egy rúdon való ruha. A konyha főzőedényei vasból, a hat tányér és a nyolc kanál fából készült.⁴⁴ A 18. és a korai 19. század építészeti, ruházkodási és lakberendezési stílusváltásainak a parasztok és a városi szegénység köreiben természetesen a nyomaival sem találkozhatunk. Erre sem a lakások méretei, sem azok lakóinak anyagi helyzete nem adott módot. Változás legfeljebb annyiban mutatkozott, hogy az addig díszítés nélküli bútorokon színes virágdíszítések jelentek meg. Ezek legkedveltebb motívuma a tulipán volt.

Parasztvi viselet

A férfiaknak és a nőknek általában egyaránt két rend ruhájuk volt: egy díszesebb „vasárnapló” és egy viseltes „hétköznapi”. A telente használt suba báránybőrből, a dolmány és a nadrág posztóból, a bőszáras gatyák és ingek vászonból, a csizma bőrből, a kalap posztóból készült. Az asszonyok félhosszú felöltője (ködmön) ugyancsak báránybőrből, mellényként viselt pruszlikjaik posztóból vagy kartonból, felsőszoknyáik vászonból vagy kartonból, az alsók pedig gyolcsból készültek. Fejrevaló keszkenőiknek ugyancsak karton volt az anyaga, harisnyáiknak pedig gyapot vagy gyapjú. A Duna–Tisza köze és más vidékek pásztorai viszont, akik – ismét Bél Mátyást idézve – „számárháton hordozzák magukkal egész életárukat”, szerényebb ruhatárral rendelkeztek. Az ing és a gatyá fölött ők állatbőrből készült „durva és erősen szőrös” felsőruhát viseltek, amit bundának neveztek. „Ezzel melengetik a testüket, ha hideg az idő, de

⁴⁴ Tárkány Szűcs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 394.

ha meleg van, vagy esik az eső, akkor is ezt fordítják oda az időjárásnak. Lábu-
kat ormóttan bocskorba bújtatják.”⁴⁵ A pásztorok és helyenként a falusiak kö-
zött szokássá vált, hogy a hideg elleni védekezésül telente két gatyát húztak
magukra. A 18. század közepétől a földművelő parasztok és a pásztorok köré-
ben is megjelentek a színes virágmintázatú hímzésekkel ellátott szűrők, subák
és gubák.

A parasztok napfelkeltétől napnyugtáig dolgoztak, ezért tavasztól őszi-
g naponta általában háromszor – reggel 7 körül, délben és este 8 körül –,
telente kétszer – délelőtt 9 és 10 között, délután pedig 4–5 körül – ettek.
Étkeik főleg gabonafélékből, valamint sertés-, juh- és baromfihúsból,
továbbá tejből, tejtermékekből, káposztából, zöldségfélésegekből és friss vagy
szárított gyümölcsökből álltak. Böjti napokon tejet, túrót, tejfölt, valamint halat,
tojást és lisztes főzelékeket fogyasztottak. A 18. század közepén jelent meg
a burgonya, amely igénytelensége miatt bárhol megtermett, s valamivel koráb-
ban a paprika (törökbors), amely hamarosan a paraszti konyha legfontosabb fű-
szere lett. A 19. század elején a „paprikás hús”, amelyet általában füstölt sza-
lonna zsírával készítettek különféle húsokból, s a paprika mellett csak sóval és
hagymával ízesítettek, már „nemzeti eledelnek” számított. Ősszel, amikor
a télen eltett szalonna és más húsok már elfogytak, gyakran fogyasztottak tököt
sütve vagy korpaciberével savanyítva. A burgonya mellett a 18. században kez-
dett terjedni a kukorica is, amely kezdetben nem állati, hanem kizárólag emberi
táplálékkul szolgált. Örleményéből kemény vagy puha pépet főztek, amelyet sza-
lonnával vagy zsírral, illetve mézzel vagy cukorral ízesítve egyaránt fogyasztot-
tak. Ez a puliszkának nevezett étel különösen az erdélyi románok körében terjedt
el, akik kihűlve és szeletelve, kenyér helyett is fogyasztották, és fogyasztják
mind a mai napig. Ebédhez és vacsorához a férfiak bort ittak, amit olcsósága
miatt a szegényebb zsellérek és napszámosok is megengedhettek maguknak.
Lakodalmak, keresztelők és más ünnepek alkalmából természetesen a parasztok
asztalára is többféle étel került. A káposztás hús helyett ezek sorát egyre inkább
a húsleves – főleg marhahúsleves – nyitotta meg, amelynek a húsát külön is fo-
gyasztották ecetes tormával. Ünnepi eseménynek számított a vásárolás is, ami-
kor a vétel és eladás lebonyolítása után a férfinép beült az egyik kocsmába és
elidögált, míg az asszony nép a gyerekekkel a kötél táncosok, csepűrágók és az
állatidomárok mutatványain álmélkodott. (IV./6/b. kép)

A jogfosztottság és az alkalmazkodás kényszerének évszázados tapasztalata
sajátos vonásokkal ruházta fel a parasztok külvilággal, mindenekelőtt
uraikkal szemben tanúsított magatartásformáit. A paraszt – figyelte meg
a korszak felvilágosult szakírója, Berzeviczy Gergely – „Más magasabb

*A paraszti
konyha*

*A paraszti
mentalitás*

⁴⁵ Hanák Péter szerk.: *Hogyan éltek elődeink?* i. m. 107.

állásúaknak tehetsége és esze iránt nem viseltetik valami nagy tisztelettel, mert azt hiszi, hogy azok tanultabbak, de nem okosabbak, és nem hasznosabbak nála. Azt hiszi, hogy amazok csupán az élvezetek, ő maga pedig a munka és hasznosság okából létezik. [...] Minden feljebbvalója, sőt mindenki iránt, aki nem sorsosa, vele született bizalmatlanságot tanúsít; azt hiszi, hogy még ravaszsággal is szabad neki hasznot húzni azoktól, akik annyi előny nyújtotta felsőbbiségnek örvendenek vele szemben. [...] Ezt a bizalmatlanságot kiterjeszti a paraszt minden közigazgatási és törvénykezési hatóságra is.” Egyes vidékeken „szorgalmassok, emberiesek, engedelmesek”, „másutt ellenben tolvajok, veszekedők, iszákosok és nyakasak.” „Félénkek, de együttal haragosak és vadak is.”⁴⁶

A laikus értelmiség

A korszak egyik legfontosabb új társadalmi fejleményének a korábban főleg klerikusokból álló értelmiségi réteg felduzzadása tartható laikus szakemberekkel: hivatalnokokkal, tisztviselőkkel, orvosokkal, tanárokkal, jogászokkal, gazdászokkal, mérnökökkel, írókkal és művészekkel. Együttes számuk családtagok nélkül 15–20 ezerre, családtagokkal együtt közel 100 ezerre volt becsülhető. Bár többségük nemesi származással büszkélkedhetett, folyamatosan nőtt körükben a polgári vagy paraszti háttérrel rendelkezők, az ún. honoráciorok száma. A nagyszombati egyetemen a nemesi származásúak aránya már az alapítást követő években is alig haladta meg az 50%-ot, s a későbbiekben ez tovább csökkent. A középszintű intézményekbe még több polgár- és parasztivadék járt. A pesti piarista gimnázium 406 diákja közül például 1780-ban csak 158 volt nemes, a többi közrendű.

Katolikusok és protestánsok

A század első felének értelmisége a nemességhez hasonlóan jellemzően még latinul írt. A többségben lévő katolikusok gondolkodását erősen befolyásolta a magyar barokk sajátos állam- és történelemfelfogása: az ún. *Regnum Marianum* (Mária országa) eszmeköre. Eszerint a 150 éves török uralom, a szétszakítottság és a polgárháborúk nyomorúságos kora után elérkezett a megnyugvás, a béke és a fellendülés időszaka, s ha a magyarság hű marad régi védőszentjéhez, Szűz Máriához, tiszteli uralkodóját és engedelmeskedik urainak, akkor ez így is fog maradni. Ehhez az eszméhez kapcsolódva szerte az országban új Mária-kegyhelyek alakultak ki (Máriapócs, Máriabesnyő, Máriaremete stb.), újra divatba jöttek a körmenetek, valamint a zarándoklatok, és elterjedt a keresztállítás szokása az utak mentén, valamint a falvak egy-egy kiemelkedő pontján. A protestánsok, akiknek a hite nem irányult a szentek tiszteletére, s akiknek ráadásul különféle zaklatásokban és mellőzésekben volt részük, a katolikusokkal szemben a lázadó, szabadságharcos hagyomány kultuszát ápol-

⁴⁶ Berzeviczy Gergely: A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon. In Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely: *A parasztnak állapotáról Magyarországon*. Budapest, 1979, Gondolat Kiadó 396–401.

ták, s az újkor minden új eszméjére fogékonyabban rezonáltak. Talán ezzel is magyarázható, hogy a század első felének két legkiemelkedőbb társadalomtudományos teljesítménye két egyaránt Németországban tanult felvidéki születésű lutheránus lelkésznek, illetve tanárnak köszönhető. Egyikük Czwittinger Dávid volt, aki 1711-ben tette közzé az első magyar írói lexikont (*Specimen Hungariae Litteratae*), a másik pedig Bél Mátyás, aki többéves gyűjtőmunkára támaszkodva Magyarország első átfogó és adatgazdagsága miatt forrásként ma is jól használható – az eddigiekben többször idézett – leírását állította össze (*Notitia Hungariae novea historico-gheograaphica*, 1735–1742).

A század közepétől három új tendencia rajzolódott ki a szellemi életben: a vallásosság barokkos formái kezdtek háttérbe szorulni; megjelentek a felvilágosodás eszméi és velük a deizmus és az egyházak bírálata; s végül újrakezdődött a század első kétharmadában visszaszorult magyar nyelv térhódítása. Az új eszmék részben közvetlenül érkeztek Londonból, Párizsból és a német egyetemekről, részben közvetve, Bécsen át. A külföldi útjaikról hazatérő magyar főurak irodalmi szalonokat rendeztek be, több ezer kötetes könyvtárakat állítottak fel, s Voltaire, Diderot, Montesquieu és Rousseau műveit olvasták. Ilyen könyvekkel az iszákjukban érkeztek haza a peregrinus diákok is, s aki nem jutott el külföldre, a nagyobb városok könyvkereskedéseiben szerezhette be őket. Bár a Habsburg Monarchiában már a 16. században felállított cenzúrahivatal Mária Terézia és II. József alatt is működött, szigora lényegesen enyhült, s kijátszani sem volt nehéz. A „francia mérget” terjesztő műveket ily módon mindenki megvehetette, aki akarta és tudta, s aki nem, a különböző klubokban, olvasóköriekben és kölcsönkönyvtárakban juthatott hozzájuk. Az első nyilvános könyvtárat a jobbagyszármazású pécsi püspök, Klimó György nyitotta meg 1774-ben a káptalan és saját gyűjteményének az egyesítésével, az első kölcsönzéssel is foglalkozó olvasókabineteket pedig 1787-ben Gleixner János Pesten és Kleinod Antal Sopronban.

*Felvilágosodás
és anyanyelv*

Az új eszmék terjedését nagyban segítette a szabadkőművesség, amelynek első monarchiai páholyát Bécsben 1742-ben, a magyarországit pedig 1749-ben Brassóban alapították. A szabadkőművesek a vallásos világmagyarázattal, tekintélytisztelettel és babonákkal az ész kultuszát állították szembe; a származásnál fontosabbnak tartották a tehetséget és az erkölcsösséget; s legfőbb céljukul a világ jobbítását tűzték ki. A szervezethez nagy számban csatlakoztak nemesek, polgárok és honoráciorok, sőt a királyi udvar tagjai közül is többen. Számuk a Magyar Korona országaiban az 1770-es években mintegy 600-ra, az 1780-as években 1000-re volt tehető. Közéjük tartozott Bessenyei György, a királyné egyik testőre is, aki 1765-ben érkezett Bécsbe, megtanult németül és franciául, megismerkedett a felvilágosodás eszméivel, s leszerelése után, az 1770-es évek közepétől a közjót szolgáló reformok és az

A szabadkőművesség

anyanyelvi kultúra egyik legfőbb szószólója lett. „Az ország boldogságának – írta egyik 1781-es munkájában – egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország annál boldogabb.” Ezt akár Mária Terézia vagy II. József is írhatta volna, hiszen ezt ők is így gondolták, s sokat is tettek ezért. Az a herderi gondolat viszont, hogy „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”, s ezért „Ennek tekéltességre való vitele [...] legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja”, ütközött a bécsi politikával.⁴⁷ II. József ezért megvonta tőle kegydíját, s újabb műveit, melyeket Bihar megyei birtokain gazdálkodva írt, a cenzúrahivatal nem engedte megjelentetni.

A magyar nyelvű kultúra térhódítása

Bessenyei eszméi termékeny talajra hullottak. A század utolsó harmadára látványosan megnőtt azoknak az írástudóknak a száma, akik a modern élet szükségleteinek egyre kevésbé megfelelő latinnal és a II. József által szorgalmazott német nyelvvel szemben a magyar nyelvű kultúra fejlesztésének és ápolásának az ügye mellé álltak. A latin és német nyelvű időszaki sajtótermékek – az első magyarországi még Rákóczi idejében látott napvilágot *Mercurius Veridicus* címmel – után 1780-ban Pozsonyban megjelent az első magyar nyelvű újság, a győri polgárcsaládból származó és Göttingenben tanult Rát Mátyás szerkesztette *Magyar Hirmondó*, majd 1786-ban Bécsben a *Magyar Kurír* címmel közzétett második. A két lapnak összesen mintegy 1500 előfizetője volt, de ennél nyilván jóval többen olvasták őket. A hírlapok után 1788-ban Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid szerkesztésében megjelent az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a Kassán kiadott *Magyar Museum*, amely 400–500 előfizetővel rendelkezett. A lap szerzői Bessenyeihez és a bécsi testőrírókhoz hasonlóan valamennyien magyarul írták műveiket, s magyarul írta a századforduló két kiemelkedő literátora: a debreceni Csokonai Vitéz Mihály és a dunántúli Kisfaludy Sándor is. A kor legnagyobb irodalmi sikere, Dugonics András *Etelkája* (1788), amely egy érzelmes szerelmi történetbe ágyazottan a hun–avar–magyar rokonság és a szkítiai közös haza elméletét népszerűsítette, ugyancsak magyarul született, ám bár még nagyon régies, ma már szinte élvezhetetlen nyelven.

A tudományos életben nehezebben nyert teret a magyar. Bár a székely köznemesi családból származó és a nagyenyedi kollégium után Leidenben tanult református lelkész, Bod Péter már 1766-ban magyar nyelven tette közzé irodalmi és tudományos lexikonját (*Magyar Athenas*), s Bessenyeit megelőzve ugyanő egy magyar tudós társaság alapításának a gondolatát is felvetette, a magyar-

⁴⁷ Bessenyei György: Magyarság és Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. In Domokos Mátyás szerk.: *A magyar esszé antológiája*, i. m. I. köt. 196–201.

országi tudósok többsége a század utolsó harmadában is latinul vagy németül írta munkáit. Így járt el a jezsuita Sajnovics János, aki 1770-es tanulmányában (*Demonstratio...*) először hívta fel a figyelmet a magyar és egy finnugor nyelv, a lapp közötti rokonságra, majd három évtized múlva a kolozsvári orvos politikus, Gyarmathi Sámuel, aki a finn–magyar nyelvrokonság tézisért fogalmazta meg (*Affinitas...*, 1799). A forráskritikai szempontokat alkalmazó és a források lelőhelyét megadó szaktudományos történetírás magyarországi megalapítói, a jezsuita Pray György és Katona István munkái – köztük Katona 1778 és 1817 között kiadott 42 kötetes országtörténete – ugyancsak latinul jelentek meg. A lőcsei evangélikus szász polgárcsaládból származó, Göttingenben tanult Engel János Keresztély viszont, aki a történetkutatók közül elsőként vetette el a hun–avar elméletet, s tette magáévá a finnugor rokonság tézisért, németül írt.

A korszak elején még csak tucatnyi, 1790-ben viszont már közel félszáz magyarországi és erdélyi nyomda működött, ezek 1712 és 1790 között összesen 15 ezer könyvet adtak ki, zömét az utolsó negyedszázadban. II. József uralkodása alatt a latin nyelvű kiadványok aránya 49%-ról 37%-ra esett vissza, miközben a magyar nyelvűeké 27%-ról 37%-ra emelkedett. Az uralkodói politikától nem függetlenül ugyanebben az időben a német nyelvű kiadványok aránya is nőtt, mégpedig 17%-ról 23%-ra. Ebből világosan látszott, hogy a latinnak kezdett leáldozni. Nem volt egyértelmű azonban, hogy helyébe a német vagy a magyar nyelv fog-e lépni, miként az sem, hogy a társadalmi és politikai megújulást célzó reformpolitika folytatódni fog-e, s ha igen milyen formában és ütemben.

A nemzetté válás, a tőkés termelés és a polgári átalakulás kezdetei a 19. század első felében

*A magyar nemesség
várakozásai*

Rendeleteinek visszavonásával egyidejűleg II. József úgy intézkedett, hogy az addig Bécsben őrzött Szent Koronát szállítsák vissza Budára. Az önálló magyar államiság szimbólumát végig az úton a megyék nemesi bandériumai kísérték, a városokban ünnepélyes fogadásokat rendeztek, és a templomokban megkondították a harangokat. A feltörő nemzeti érzés külsőségeiben is megnyilvánult: az addigi németes vagy franciás viselet egy csapásra eltűnt az utcákról. A férfiak aranyzsinóros és sujtásos mentét öltöttek magukra, pipacsszín posztóból készült „Zrínyi kucsmájukat” kócsagtollal ékesítették, és ismét bajszot, sőt szakállt növesztettek. A „párizsi lipántok [leeresztett hajviselet – R. I.] helyett asszonyságaink fekete csipkés kontyokat vevének fel, leányaink pártákat; s derekaikat vállakba szoríták s kötényt kötöttek. [...] Csak az a híja volt, hogy kardot is kössenek” – ironizált az új módin a polgári gondolkodású Kazinczy.⁴⁸ Előfordult, hogy a mulatozó jurátusok inzultáltak, sőt kizavarták a pesti fogadókból azokat a polgárokat, akik nem magyar ruhát viseltek, és nem csárdást táncoltak. Újra zengtek a kuruc nóták, felelevenedtek a régi függetlenségi harcok emlékei, magasra csaptak a németellenesség hullámai, az előkelő társaságokban ismét divat lett a magyar szó, s akik elfelejtették vagy meg sem tanulták az ország nyelvét, most nyelvmestereket fogadtak elsajátítására.

A rendi jogaiban és nemzeti érzelmeiben sértett és ezért felzaklatott nemesség úgy vélte, hogy az új uralkodó, II. Lipót (1790–1792) rászorítható lesz a magyar alkotmányosság helyreállítására és az ország birodalmon belüli önállóságának garantálására, sőt növelésére. Érvelésük kiindulópontja részben az Aranybulla és annak későbbi megerősítései, részben a szerződéses elmélet volt. A magyar köznemesek többsége persze egyáltalán nem a felvilágosult reformeszmék megvalósítása, a nép nemzetbe emelése és a politikai jogok kiterjesztése érdekében hivatkozott a társadalmi szerződés elméletére, hanem a rendi alkotmányosságon esett sérelmek orvoslása és a magyar nyelv védelme céljából. Kisebbségi álláspontként ugyanakkor a rendiség lebontása, és a hollandiai, angol, amerikai és francia mintákat követő polgári átalakulás programja is megjelent köreikben. Ennek egyik legkövetkezetesebb és legkidolgozottabb változatával Hajnóczy József jo-

⁴⁸ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*, i. m. 329.

gász, egy közrendű evangélikus lelkész fia jelentkezett, aki pályáját felvilágosult főnemesek, többek között a szabadkőműves gróf Széchényi Ferenc szolgálatában kezdte, majd II. József királyi biztosaként és egyik alispánjaként folytatta. Hajnóczy 1790 és 1792 közötti írásaiban egy gyökeresen új nemzetfogalom körvonalazódott, amelybe immár a társadalom egésze, a szabadabb teendő jobbágyok és más közrendűek is beleértődtek. A tehetséges jogász olvasta a felvilágosodás alapműveit, figyelemmel kísérte az Egyesült Államok alkotmányozását és a francia nemzetgyűlés törvényhozását, melyeket mintaként ajánlott a magyarországi átalakulás számára.

Lipót, aki trónra lépése előtt toszkánai nagyherceggként a felvilágosult abszolutizmus mintaországát hozta létre, hajlott az engedményekre. Hosszú szünet után összehívta az országgyűlést, ahol több fontos törvényt fogadtak el. Az 1791-ben szentesített X. törvénycikk megerősítette, hogy „Magyarország [...] saját állami léttel és alkotmánnyal bír, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányozandó ország.”⁴⁹ Egy másik törvény századok vallási villongásait zárta le azzal, hogy a két protestáns és a görögkeleti felekezetet a katolikussal egyenrangú bevett vallássá nyilvánította, amelyek hívei minden akadályoztatás nélkül bárhol gyakorolhatták vallásukat, építhettek templomokat („toronyokkal vagy azok nélkül”), alapíthattak iskolákat, és vállalhattak közhivatalt. Teljes egészében az országgyűlés hatáskörébe került az adó- és újoncmegajánlás joga. A hatalommegosztás montesquieu-i elvétől vezérelve kimondták, hogy az államhatalom politikai szervei nem avatkozhatnak a bíróságok munkájába. Törvénybe iktatták Mária Terézia úrbéri rendeletét és II. József jobbágyrendeletét. Ismét lett nádora az országnak, igaz, nem a magyar főnemesség soraiból, hanem a 18 éves Sándor Lipót főherceg személyében a Habsburg-családból. A magyar nyelv használatáért indított harc – főleg a horvát rendek tiltakozása miatt – viszont csak szerény eredményt hozott: mindössze annyit sikerült elérni, hogy az egyetemen magyar nyelvi tanszék létesült, s a magyarországi iskolákban a magyar nyelv rendes, a kapcsolt részekben pedig rendkívüli tantárgy lett. Nem sikerült Erdély és Magyarország egyesítése sem, noha a vallásszabadság biztosításának köszönhetően most már az erdélyi rendek körében is népszerűbb lett az unió gondolata. A „két magyar haza” egyesítése olyan mértékben megnövelhette volna a Magyar Királyság birodalmon belüli súlyát, hogy ezt Lipót veszedelmesnek, de legalábbis nemkívánatosnak tartotta. Berekesztése előtt az országgyűlés kilenc országos bizottságot hozott létre azzal a céllal, hogy a három év múlva esedékes újabb diétára ajánlásokat dolgozzanak ki a reformok továbbvitele tárgyában.

II. Lipót
engedményei

⁴⁹ *Történelmünk a jogalkotás tükrében*, i. m. 289.

Bár az országgyűlési bizottságok 1795-re részletes javaslatokkal álltak elő, a biztatóan induló reformfolyamat addigra megfeneklett. Ennek két fontos oka volt. Részben Lipót váratlan halála, s a helyébe lépő 24 éves fia, I. Ferenc (1792–1835) szűk látókörű és merev abszolutizmusa, amely minden komolyabb változtatást kizárt. Részben pedig a francia forradalom radikalizálódása, jelesen a köztársaság kikiáltása 1792-ben, a király kivégzése 1793-ban, továbbá a szerzetesrendek feloszlatása és a papok üldözése, s különösen az egyházi és korona-birtokok, továbbá az elmenekült arisztokraták birtokainak kisajátítása és szétosztása a parasztok között. A magyar nemességet mindez megriasztotta, és egy szűk körű, radikális kisebbségtől eltekintve a reformok ellen hangolta. Az utóbbiak klubokba, kaszinókba és olvasókörokbe szerveződtek, melyekben a francia forradalom eseményeit követték, és a magyarországi reformok lehetőségeit latolgatták. A legradikálisabbak a girondisták és a jakobinusok demokrata eszméiért lelkesedtek, és eljutottak a polgári köztársaság igenléséig.

A Martinovics-féle összeesküvés

A közélet fórumairól kiszorult reformereknek Martinovics Ignác kínált új alternatívát. A délszláv származású, és pályáját ferences szerzetesként kezdő, majd lembergi paptanárként folytató művelt, de mérhetetlenül hiú és nagyravágyó tudós, aki II. Lipótot titkos ügynökként szolgálta, ám sorsának alakulásával elégedetlen volt, 1794 tavaszán titkos szervezkedésbe kezdett. Ebbe számos ismert reformert is bevont. Hajnóczy József mellett közéjük tartozott Szentmarjay Ferenc, nemesi származású jogász és kamarai titkár, Rousseau *Társadalmi szerződésének* és az 1793-as francia jakobinus alkotmánynak a fordítója; Laczkovics János huszárkapitány, a bécsi nemesi testőrség egykori tagja, aki 1790-ben a magyar ezredek számára magyar vezényleti nyelvet és magyar tiszteket követelt, és amikor emiatt a hadbíróság áthelyezésre ítélte, lemondott rangjáról, ám később maga is II. Lipót ügynökévé vált; Batsányi János, egy falusi varga fiából lett jogász, a kassai *Magyar Museum* egyik szerkesztője, aki a szabadkőműves és felvilágosult báró Orczy család nevelőjeként ismerkedett meg a modern eszmékkal, és aki 1789-ben a francia forradalmat versben üdvözlölte; s maga Kazinczy Ferenc, Abaúj vármegye aljegyzője és II. József alatt a kassai tankerület elemi iskoláinak felügyelője, a korabeli magyar irodalom egyik vezéralakja.

A szervezkedés összesen pár száz tagját – főleg fiatal értelmiségieket és megyei tisztségviselőket – beállítottságtól függően Martinovics két társaságba osztotta, és mindkét társaság célját egy-egy „kátéban” foglalta össze. A mérsékelteket tömörítő Magyarországi Reformátorok Titkos Társaságának programjában megbélyegezte a bécsi udvar magyarellenességet, elnyomó politikáját, és a császári királyi ház elleni fellépésre szólított fel. Hangsúlyozta, hogy a Magyar Királyság teljesen önálló, független államként is életképes, s hogy nemzeti nyelvre, valamint önálló hadseregére és külpolitikára lenne szükség. Elsősorban az elégedetlen

köznemességre számított, s mellette a jobbágyságra, amelyeknek szabad földbérleteket és politikai képviseletet ígért. Mindezek érdekében az „osztrák zsarnokság, a főpapok és a mágnások ellen indított fölkelés” kiobbantását helyezte kiállításba. A radikálisok számára létrehozott Szabadság és Egyenlőség Társaságának programja ezzel szemben a rendiség és a nemesség egésze ellen irányult, s az értelmiségre és a parasztságra támaszkodó demokratikus köztársaság létrehozását célozta. Martinovics elgondolásainak fontos eleme volt az ország föderális jellegű átalakítása, amit a népesség soknemzetiségű jellege miatt tartott elkerülhetetlennek. Négy tagállammal számolt: Magyarországgal, Szlovákiával, a délszláv Illíriával, valamint a Bánság és Erdély egy részéből kialakítandó Valachiával. E tartományok mindegyike nagyfokú belső önállóságot élvezett volna, beleértve a vallásszabadságot és a saját nyelv használatát is. A magyar nyelv használata csupán az országgyűlésben és „az összes tartományt érintő ügyekben” lett volna kötelező.⁵⁰

Az alig két-három hónapos szervezkedés után lelepleződött mozgalommal szemben a hatalom rendkívüli szigorral lépett fel. Mindazokat, akik lemásolták vagy akárcsak elolvasták a kátékat, felségsértés és a törvényes rend felforgatásának vádjával illették. A félszáz letartóztatott személy közül Martinovicsot és a négy igazgatót, Hajnóczyt, Szentmarjayt, Laczkovicsot és gróf Sigray Jakabot 1795. május 20-án, két fiatal, elveikhez a bíróság előtt is ragaszkodó fiatal jurátust pedig június 2-án kivégezték. Többeket – köztük Kazinczyt és Batsányit – hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre ítélték. „Példa kelle, hogy rettegjen az ország” – magyarázta a szigorú ítéleteket Kazinczy⁵¹, s ez így is lett. A reformer nemések és a demokrata értelmiségiek egyaránt elnémultak, s a következő három évtizedben a polgári átalakulás ügye tapodtat sem haladt előre.

A jakobinus mozgalom felgöngyölítésével egyidejűleg a bécsi diplomácia tárgyalásokat folytatott Oroszország és Poroszország képviselőivel a lengyel királyság teljes felosztásáról. Erre az 1793-as újabb orosz és porosz területszerzésekkel (második felosztás) szemben kibontakozott lengyel nemzeti felkelés szolgáltatta az ürügyet. Az 1795. október 24-én véglegesített szerződésben a három hatalom minden maradék lengyel területet bekebelezett, s Lengyelország ezzel megszűnt létezni. A Monarchia ekkor szerezte meg Nyugat-Galíciát és Krakkót, valamint Mazóvia déli részét.

Ferenc és a változást ellenző magyar rendek kapcsolata 1795 után megszűnőre fordult. A Franciaországgal folytatott háborúhoz szükséges rendkívüli adókat és

„Példa kelle,
hogy...”

⁵⁰ Benda Kálmán szerk.: *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó, 910. és 1002–1038.

⁵¹ Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. In *Kazinczy Ferenc művei* I. köt, i. m. 455.

újoncokat az országgyűlések időről időre megszavazták, az uralkodó pedig 1805-ben elfogadta, hogy az országgyűlési és kancelláriai feliratok a továbbiakban két nyelven, latinul és magyarul készüljenek, s hogy a megyék magyar nyelvű felirataira a Helytartótanács magyarul válaszoljon. A reakciós uralkodó és a francia forradalom kilengéseitől, valamint a napóleoni önkénnytől egyaránt megrettent nemesség közötti összhangot mutatta, hogy 1809-ben, amikor a Bécs-et elfoglaló Napóleon kiáltványban szólította fel a magyarokat függetlenségük visszaszerzésére, senki sem mozdult. Ellenkezőleg, 1809 nyarán a magyar nemesség még egyszer és utoljára hadba szállt, hogy az uralkodó segítségére siessen. A lelkesedés azonban kevésnek bizonyult a francia hadsereg profeszszionalizmusával szemben: a június 14-i győri csata a franciák győzelmével végződött. Ferenc, aki Napóleon császárrá koronázása után felvette az Ausztria császára címet, és 1806-ban lemondott a német-római császári címről, úgy próbált helyzetén javítani, hogy 1810-ben Napóleonhoz adta leányát, Mária Lujzát. Később azonban ismét a franciaellenes szövetséghez csatlakozott, és az 1814-ben Bécsben összeült békekonferencián így ő is a győztesek között foglalhatott helyet.

A bécsi kongresszus érdemben nem változtatott Franciaország régi határain.

*Az új
Európa*

Egyebekben azonban jelentősen újrajazolta Európa politikai térképét. Az újrendezés részeként a Habsburg Monarchia lemondott Belgiumról, megkapta viszont Lombardiát és az egykori Velencei Köztársaság területeit, beleértve az Isztria-félszigetet és Dalmáciát is. Ugyancsak az Osztrák Császársághoz került Tirol, Salzburg és Vorarlberg. A Napóleon által létrehozott Varsói Nagyhercegség nyugati szegélye ismét Poroszországhoz, nagyobbik fele pedig Varsóval együtt ún. kongresszusi Lengyelországgént Oroszországhoz került. A Monarchia megőrizte Galíciát Lemberggel és Krakkóval együtt. Mazóvia déli része viszont a kongresszusi Lengyelország részeként orosz fennhatóság alá került. A cári birodalom megkapta a korábban svéd uralom alatt álló Finnországot, valamint a zömmel románok lakta Besszarábiát is. Oroszország ily módon jelentősen nyugatra tolta határait, és ennek révén érdemben növelte az európai ügyekre gyakorolt befolyását. Az 1806-ban megszűnt Német-római Birodalom helyén 35 államból és négy ún. birodalmi városból álló laza konföderáció (Német Szövetség) jött létre, melynek Poroszország és az Osztrák Császárság is tagállamai lettek. A tanácskozás betetőzéseként Oroszország, Poroszország és a Habsburg Monarchia megalakította az ún. Szent Szövetséget, amelynek alapvető célja a feudális monarchiák fenntartása, és ennek érdekében a keresztény szellem erősítése, valamint szükség esetén egymás megsegítése volt. A szövetséghez Európa legtöbb befolyásos uralkodója csatlakozott, kivéve az 1801-ben Írországgal egyesült Nagy-Britannia uralkodója, III. György. (IV./4/a. kép)

A történelem kerekét azonban ezúttal sem lehetett visszafelé forgatni, sőt megállítani sem. Ha a magyarországi rendek politikai síkon asz-szisztáltak is a konzervatív szent szövetségi rendszerhez és ezen belül I. Ferenc abszolutisztikus uralmához, a kulturális életben nagy léptekben haladt előre a nemzeti művelődés alapjainak és intézményeinek a kiépítése. Elsőként magát a magyar nyelvet kellett alkalmassá tenni olyan fogalmak kifejezésére, amelyekre addig csak latin és/vagy német szavak álltak rendelkezésre. A szókincs megújítása mellett az ország különböző tájegységeinek dialektusaiból létre kellett hozni az azonos normákra épülő egységes irodalmi nyelvet. Ebben az egész folyamatban döntő szerepet vállalt a börtönéből 1801-ben uralkodói kegyelemmel szabadult Kazinczy Ferenc. A Széphalomra visszahúzódó írónak és az újítás mellé álló szövetségeseinek, az ún. neológoknak köszönhetően az 1820-as évek végére a magyar nyelvből fokozatosan eltűntek a latin, valamint a német kifejezések, és a zavaró tájnyelvi fordulatok. A megújult magyar nyelv alapjává a tiszaháti dialektus vált, amely a dunántúli tájnyelv jellegzetességeivel kombinálódott.

*A magyar
nemzeti ébredés*

A nyelvújítással párhuzamosan haladt az európai irodalom klasszikusainak fordítása és a tartalmában hazafias, formailag pedig romantikus magyar nyelvű szépirodalom kiteljesedése. Katona József *Bánk bánja*, amely a II. Andrással és idegen környezetével szembeni ellenállás példáján keresztül az elnyomás és az ellenállás örök erkölcsi dilemmáit sűrítette drámába, 1817-ben készült el. Kölcsey Ferenc 1823-ban írta a *Hymnus, a Magyar nép zivataros századaiból* című ódáját, amelyhez Erkel Ferenc 1844-ben szerzett zenét, s amely – a katolikusok néphimnuszait (*Boldogasszony Anyánk, Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga*) és a reformátusok legkedveltebb, 90. zsoltárát (*Tebenned bízunk eleitől fogva*), valamint a század elejétől játszott és nagyon népszerű *Rákóczi-indulót* egyaránt kiszorítva – már a század közepére az összmagarság nemzeti imájává vált. Ehhez társultak a magyar nemzeti romantika legnagyobb alakjának, Vörösmarty Mihálynak a művei, mindenekelött a honfoglaló magyarok hősiességét dicsőítő *Zalán futása* (1825) és az 1836-ban írt *Szózat*, amely Egressy Béni megzenésítésében (1843) Kölcsey ódája mellett második nemzeti himnuszunk lett. A prózaírodalomból báró Jósika Miklós erdélyi témájú történelmi regényei és báró Eötvös József társadalomkritikai ihletésű művei (*A falu jegyzője*, 1845; *Magyarország 1514-ben*, 1847) emelkedtek ki. S a nemzeti romantika mellett már ekkor feltűntek a plebejus indíttatású és demokratikus töltetű népiesség klasszikusai: Fazekas Mihály a *Lúdas Matyival* (1815), Petőfi Sándor a *János vitézzel* (1844) és Arany János a *Toldival* (1847). Mindhárom mű a tehetséges, ám szegény és kisemmizett magyar nép fia melletti művészi hitvallás, párosítva a mindenkori gazdagok, urak és „elnyomók” kritikájával.

A nemzeti kultúra sokoldalú kibontakozását számos új intézmény segítette. Ezek sorát a Nemzeti Könyvtár nyitotta meg 1802-ben. A könyvtár alapját, amely 1808-ban Nemzeti Múzeummá bővült, 35 ezer kötetes gyűjteményével gróf Széchényi Ferenc vetette meg. Az intézménynek otthont adó, klasszicista stílusú monumentális épület, melyet Pollack Mihály tervezett, 1847-re készült el. A neves mecénás fia, gróf Széchényi István, bár németül sokáig jobban tudott, mint magyarul, örökölte apja hazaszeretetét. Azzal kezdte közéleti pályafutását, hogy 1825-ben egyéves jövedelmének felajánlásával életre hívta a többek által már régóta szorgalmazott „magyar tudós társaságot”, vagyis a Magyar Tudományos Akadémiát. Más magyar főnemese – gróf Károlyi György, gróf Andrássy György, gróf Vay Ábrahám – ugyancsak jelentős hozzájárulásainak köszönhetően az intézmény, amelynek első és legfontosabb feladatául a magyar nyelv helyesírásának egységesítését és szabályainak rögzítését adták, 1830-ban kezdte meg munkáját. Az intézmény első elnökévé gróf Teleki Józsefet választották, aki 30 ezer kötetes családi bibliotékájával megalapozta az MTA ma is működő könyvtárának gyűjteményét.

A megújított magyar nyelv terjesztése és a nemzeti összetartozás érzésének kialakítása terén nagy szerepet játszottak a színházak. A főúri kastélyokban, néhány városban és a gimnáziumokban már a 18. században folyt többé vagy kevésbé rendszeres színjátszás. Az előadások nyelve azonban többnyire német vagy latin volt. Az első magyar nyelvű színtársulatok az 1790-es évek elején alakultak Pesten és Kolozsváron. Az első magyar kőszínházak azonban csak jóval később jöttek létre: Kolozsváron 1821-ben. Miskolcon 1823-ban, Balatonfüreden 1831-ben és Pesten 1837-ben. Utóbbi alakult át 1840-ben Nemzeti Színházzá, amelynek repertoárján Shakespeare számos műve mellett a magyar nemzeti drámák, így például Teleki László *Kegyence*, Vörösmarty Mihály *Czillei és a Hunyadiakja* szerepelt. 1844-ben itt mutatták be a magyar nemzeti opera egyik első remekét, Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlóját*. 1845-ben színre vitték Kátona *Bánk bánját* is, ám csak cenzúrázott, tehát csonkított formában.

A műveltség és ezen belül a nemzeti kultúra kibontakozásában lényeges szerep jutott a sajtónak. A Martinovics-féle összeesküvést követő retorziók idején e téren átmeneti hanyatlás következett be. Míg 1792-ben összesen 18 lap jelent meg Magyarországon, s ezek fele már magyarul, addig 1805-ben már csak öt, és ezek közül magyarul egyetlenegy: a bécsi *Magyar Kurír*. Az 1820-as évektől azonban újabb fellendülés következett. Az 1819-től megjelenő *Tudományos Gyűjtemény* a hazai valóság, az Akadémia által kiadott *Tudománytár* pedig a tudomány eredményeinek a bemutatását tartotta feladatának. A tudományos cikkek mellett esszéket és publicisztikát is közölt az 1814-től Kolozsváron megjelenő *Erdélyi Múzeum*. A *Budapesti Szemlét*, amely kifejezetten a liberális eszmék és a polgári magatartásmodell terjesztését tartotta feladatának, 1840-től olvashatták

az érdeklődők. Az 1840-es években ehhez már három szépirodalmi folyóirat (*Honderű*, *Pesti Divatlap*, *Életképek*) és több hírlap társult. A modern hírlapirodalom az 1841-ben induló *Pesti Hírlappal* vette kezdetét, amelyre rövidesen több mint ötezren fizettek elő. 1847-ben összesen hat magyar nyelvű politikai hírlap jelent meg hetenként két vagy négy alkalommal. E lapok előfizetőinek együttes száma a tízezret, olvasóié pedig a százezret közelítette.

A magyar nyelvű könyvkiadás ugyancsak terjedt. Az 1800-ban kiadott összesen 115 műből 51 (44%) latin, 45 (39%) magyar, 15 (13%) német, 4 szláv nyelven fródt. A fél évszázad múlva, 1848-ban megjelent 794 mű közül viszont már 547 (69%) készült magyar nyelven, s latinul csak 9 (1%), miközben németül 192 (24%), szlovákul 32 (4%), románul 6, horvát és szerben nyelven 5, olaszul 2 és ruténul 1.

Fontos szerepet játszottak a különféle egyletek, klubok, kaszinók és olvasókörök, amelyek megvették ezeket a könyveket, és előfizettek a magyar, valamint az ismert német és francia újságokra, s amelyekben élénk viták folytak a „maradás” vagy „haladás” kérdéseiről. 1848-ban Magyarországon mintegy 500, Erdélyben pedig 100 ilyen, a kultúra terjesztésében és az eszmék áramlásában szerepet vállaló egyesület létezett, hozzávetőleg 100 ezer taggal. Ezek közül kiemelkedett a pesti Nemzeti Kaszinó, amelyet Széchenyi István alapított 1827-ben. A hamarosan közel félszáz taggal rendelkező exkluzív intézmény túlnyomó többsége nemesemberekből állt, de 10% körüli arányban közrendű polgárokat is soraiba fogadott. A nagyobb vidéki városokban ugyancsak alakultak kaszinók, és pedig általában kettő: egy előkelőbb, amelyet Debrecenben az oda járók öltözeke alapján „frakkosnak”, másutt egyszerűen „úrinak”, s egy közönségesebb, amelyet általában „polgárinak”, a cívisvárosban pedig „gubásnak” hívtak. A létező társadalmi különbségek ellenére ezek a közösségi találkozási helyek és az ott közszájon forgó eszmék közelebb hozták egymáshoz a polgárt és a nemest, sőt még az arisztokrácia egy részét is, s ez kezdetét jelentette egy olyan kiegyenlítődési folyamatnak, amely egy gyökeresen új magyar társadalom képét vetítette előre. (IV./6/a. kép, IV./7/a. kép, IV./7/b. kép, IV./7/c. kép)

Némi késéssel, kevésbé átütő módon és szerényebb eredményekkel, de a magyarhoz hasonló megújulási törekvések jellemezték a magyarországi nem magyar népek szellemi életét is. Mivel a nem magyar etnikai közösségek saját nemességgel a horvátokat kivéve nem vagy alig rendelkeztek, nemzeti mozgalmaikban a tanítóság és az egyházi értelmiség játszott döntő szerepet. Ezek a mozgalmak a 19. század közepéig elsősorban kulturális téren bontakoztak ki, és jellemzően az egész társadalom számára érthető egységes irodalmi nyelv megteremtésére, valamint közös történelmi tudat kialakítására törekedtek. Ugyanakkor már ebben az időszakban megjelentek olyan politikai elképzelések, amelyek a területi-politikai elkülönülés és autonómia, sőt egyes esetekben a szeparatizmus irányába mutattak.

A szlovák
nemzeti ébredés

A szlovák egyházi és világi értelmiség a nyelv standardizálásának kérdésében sokáig ingadozott. A lutheránus lelkészek a cseh nyelv átvételét vagy a cseh nyelvhez közel álló nyugat-szlovákiai dialektus elterjesztését támogatták, amely mögött a csehekkel való politikai egyesülés gondolata húzódott meg. A többséget adó katolikusok azonban elvetették ezt a lehetőséget, s évekig tartó viták után végül a pozsonyi evangélikus líceum fiatal tanárának, Lúdvít Štúrnak a javaslatára a cseh nyelvtől jobban különböző közép-szlovákiai nyelvjárást emelték irodalmi rangra. Ennek nyelvtanát Štúr állította össze, és tette közzé 1846-ban. 1845-től ezen a nyelven jelent meg az első szlovák politikai lap is *Slovenskoje Národňje Novini* (Szlovák Nemzeti Újság) címmel. A kialakuló szlovák nemzeti tudat legnagyobb büszkeségre okot adó történelmi eseményeknek a Nagymorva Birodalom és Szvatopluk államának a létrejöttét tartotta. Emellett terjedt a szláv összetartozás tudata, az ún. pánszlávizmus, amelynek egyik legismertebb hangadója Ján Kollár költő, nyelvész és folklorista, a pesti szlovák evangélikus egyházközség lelkésze volt. 1824-es híres versfüzérében (*Slávy dcéra*, azaz *Szláva lánya*) Kollár átkokat szórt a németek és a magyarok fejére, és egy olyan nagy szláv birodalom eljövételét jósolta, amelynek Oroszország lesz a feje, Lengyelország a melle, Csehország a karja és Szerbia a lába.

A román nemzeti
ébredés

A román nemzeti mozgalom atyjának Inocentiu Micu-Klein balázsfalvi görög katolikus püspök tekinthető, aki már a 18. század közepén hangot adott az erdélyi románság rendi-nemzeti jellegű követeléseinek, azaz a románok negyedik rendként való elismertetésének. Ő utalt először a román nép római származására is. „Eretnek” tevékenységéért a püspök állásával fizetett, és élete utolsó éveit római „száműzetésben” töltötte. A következő nemzedék vezető egyéniségeit, Gheorghe Șincai, Samuil Micu-Klein és Petru Maior görög katolikus papokat erdélyi triászként vagy iskolaként tartja számon az emlékezet. Hozzájuk fűződik a román nyelv megújítása, latin jellegének kidomborítása, és a cirill betűs írás latin betűssel való felváltásának forradalmi tette. Az új román nyelv grammatikája, melyet Șincai és Klein állított össze, 1790-ben jelent meg. Az új nyelven Klein rövidesen imádságoskönyvet adott ki. A három pap tevékenységének másik fontos eleme az ókori Dácia provincia római lakosai és a modern kor románjai közötti kontinuitás teóriájának, azaz a dákoromán kontinuitás elméletének a kidolgozása és elterjesztése volt. A teória nemzeti és politikai jelentősége az elsőbbség elvitatásában állt a magyaroktól, akiket így – legalábbis Erdély vonatkozásában – őshonos nép helyett hódítóként, betolakodóként lehetett beállítani. Gheorghe Barițiu szerkesztésében 1838-ban megjelent az első román nyelvű újság (*Gazeta de Transilvania*). A lapot, amely a románság egyenjogúsításáért harcolt, és a dákoromán kontinuitás elméletét népszerűsítette, Brassóban adták ki, de egész Erdélyben terjesztették. A lap egyik munkatársának, Andrei Mureșanunak a tollából született meg

1842-ben az a vers (*Deșteaptă-te romăna*, vagyis *Ébredj román*), amelynek megzenésített változatát a későbbi nemzedékek himnuszként énekelték. Az új román nyelv és történelmi tudat kialakítása szempontjából nagy jelentőséggel bírt, hogy a szlovákoktól eltérően az erdélyi görög katolikus román egyház már a 18. század végére kiterjedt iskolahálózatot létesített, majd tartott fenn. Ennek alapját az elemi népiskolák (mintegy 300), csúcsát pedig a tanítóképzéssel is foglalkozó temesvári, aradi és nagyvárad közép fokú intézmények alkották. A nemzeti öntudat politikai követeléseket is felvető első fontos dokumentuma egy petíció (*Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae*, vagyis *Az erdélyi oláhok könyörgő kérelme*) volt, melyet 1791-ben állítottak össze az uralkodó számára. A szerzők ebben Micu püspökhöz hasonlóan azt kérték, hogy Erdély többséget adó önálló népeként a románság is kapja meg azokat az önkormányzati jogokat, amelyeket a magyarok, a szászok és a székelyek élveznek. II. Lipót a memorandumot az erdélyi országgyűléshez továbbította, ahol a három rend képviselői nagy felháborodás közepette a középkorban gyökeredző történelmi jogokra hivatkozva és a hagyományos rendiséget védelmezve elutasították.

Rendi-tartományi privilégiumainak köszönhetően a horvát nemesség elkerülte a szlovák és a román előkelők sorsát: a *natio Hungarica* tagjaként a beolvadást a magyar nemességbe. Ez a körülmény a horvát nemzeti megújulást azonban nem segítette, inkább hátráltatta. A magyar nyelvtörvényekre ugyanis a horvát rendek eleinte nem a horvát nemzeti nyelv megteremtésével válaszoltak, hanem sokáig kitartottak a latin mint hivatalos nyelv mellett. Változás ebben csak az 1830-as évektől kezdődően következett be, elsősorban Ljudevit Gaj tevékenységének köszönhetően. Gaj egy krapinai kispolgári család gyermeke volt, aki a károlyvárosi német gimnázium elvégzése után jogot és filozófiát tanult Bécsben, Pesten és Grazban. Tanulmányai során kapcsolatba került a szlovák Kollárral, akinek jelentős része volt abban, hogy a délszlávok kulturális, sőt politikai egységének elkötelezett hívévé vált. A horvátok többsége által beszélt ún. *kaj* vagy *kajkav* nyelvjárás helyett ezért a dalmáciai és hercegovinai horvátok által használt ún. *što* vagy *štokav* dialektus irodalmi nyelvvé tétele mellett tört lándzsát. Ennek különböző változatait ugyanis a szerbek is használták és értették. Így jött létre a szerb-horvát irodalmi nyelv, amelyből hamarosan gazdag költészet bontakozott ki. Ennek népszerűsítésében nagy szerepet vállaltak Gaj 1835-től megjelenő újságjai, az országszerte létrejövő olvasóköri körök, az 1834-ban alapított első állandó színház és az 1842-ben életre hívott *Matica Hrvatska* kulturális egyesület.

A horvát és a szerb törekvések

A délszlávok nyelvi-kulturális egységének ideáját Gaj a politikai szövetségzés eszméjével kötötte össze. 1838-as emlékiratában, melyet az orosz titkosszolgálat fejének adott át, a szlovének, horvátok, bosnyákok, szerbek, montenegróiak, macedónok és bolgárok összetartozásáról és kötendő uniójukról értekezett, melynek

megvalósításához Oroszország segítségét kérte. Más tervezeteiben viszont a Habsburg Monarchián belül képzelte el az illír, vagyis délszláv egységet. A Monarchián belüli horvát vezetésű délszláv egység gondolata a horvát nemzeti mozgalom más képviselőit is foglalkoztatta. Egyikük, Janko Drašković gróf 1832-ben publikált röpiratában (*Disertatia...*) a következő szakaszokban képzelte el a horvát nemzeti eszme megvalósulását: 1. a latin mint hivatalos nyelv felváltása a horváttal; 2. Horvátország, Szlavónia és Dalmácia egyesülése; 3. a Határőrvidék és Fiume horvát ellenőrzés alá helyezése; 4. Szlovénia és Bosznia csatlakozása; és 5. Illíria, azaz a Nagy-Horvát Királyság megalapítása. Az illír mozgalom az 1840-es években politikai párttá szerveződött, és képviselői heves vitákat folytattak a megyegyűléseken és a saborban a Horvátország és Magyarország közötti hagyományos államjogi kapcsolatot elfogadó, s azokon legfeljebb kisebb változtatásokat kívánó magyarbarát párt szószólóival.

A szerb nemzeti ébredés első irodalmi terméke Jovan Rajić ortodox szerzetes 1794–95-ben kiadott négykötetes munkája volt, amely címe szerint a bolgárok, horvátok és szerbek történetével foglalkozott, ám hangsúlyosan a középkori Szerbia dicső korszakát, Dušan István cár birodalmát és a törökellenes harcokat mutatta be. Kortársa, az Európát megjárt és felvilágosult bánáti Dositej Obradović a különböző vallású, de hasonló nyelvet beszélő délszlávok egységét hirdette. „A vallást és a hitet – hangoztatta Herderhez és számos kortársához hasonlóan – meg lehet változtatni, a fajtát és a nyelvet sohasem”.⁵² A szerb nemzeti megújulás következő nagy alakja Vuk Stefanović Karadžić volt. Mesteréhez, Obradovićhoz hasonlóan török területen született, de életét jórészt a Habsburg Monarchiában töltötte, s műveit is itt jelentette meg. Összegyűjtötte és 1814-ben közzétette a szerb hősi népdalok javát, melyek a szerb nép török elleni bátor küzdelmét mutatták be. Ezek közzétételével Karadžić jelentősen hozzájárult a szerb történeti tudat alakításához és a szerbek szellemi egységének a létrehozásához. Ennél is nagyobb horderejűnek bizonyult a modern szerb irodalmi nyelv megeremtésében játszott szerepe. 1814-ben kiadott nyelvtanában és 1818-as szótárában ennek alapjává a hercegovinai délszerb nyelvjárást tette, amely a már említett *što* vagy *štokav* dialektus egyik változata volt. Ebből és Gaj két évtizeddel későbbi döntéséből következett, hogy az új horvát és szerb nyelv struktúrája és szókincse oly mértékben megegyezett, hogy ettől kezdve jó ideig egy nyelvnek lehetett őket tekinteni. Lényeges különbség volt azonban a kettő között, hogy a horvátok vallásuknak és hagyományaiknak megfelelően a latin ábécét használták, míg a szerbek továbbra is a cirill betűs írást. A megújuló szerb kultúra legfontosabb magyarországi központjává Pest-Buda vált. Itt jelentek meg

⁵² Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 156.

a szerb irodalmi és politikai aktivitás olyan jelentős termékei, mint az első irodalmi folyóiratuk (*Letopis*, vagyis *Évkönyv* 1824-től) vagy az első hatásos politikai napilapjuk (*Srebske Narodne Novine*, vagyis *Szerb Nemzeti Újság* 1838-tól). Az 1838-ban megalakult *Matica Srpska* és a szétszórta élő szerbek más egyesületei öngazgatási vagy egyéb politikai jogokat nem követeltek. A Délvidéken összefüggő területeken élők viszont igen. 1790-ben megtartott temesvári kongresszusukon területi autonómiát, vajdaválasztási jogot és Bécsben külön központi kormány szervet igényeltek a maguk számára. Követeléseiket Lipót elutasította, s az ortodox egyház bevett vallássá minősítésén túl mindössze annyi kedvezményben részesítette őket, hogy a szerb püspökök a továbbiakban meghívást kaptak a magyar országgyűlés felsőházájára.

A németek a szerbekhez hasonlóan megosztottak voltak. A magyarországi német városi polgárság egy része és a szétszórta élő „sváb” parasztok megindultak az integrálódás útján. Bár anyanyelvüket nem adták fel, egyre többen tanultak meg közülük magyarul, és idővel sokan nevüket is magyarosították. A százföldiek viszont féltékenyen őrizték régi előjogaikat, magyarosodni nem akartak, és élénken elleneztek Erdély újraegyesülését Magyarországgal. Ugyanakkor a polgárosodás élvonalában jártak, és fejlett német nyelvű iskolahálózatot, valamint kulturális intézményrendszert (nyomdákat, könyvtárakat, egyleteket stb.) tartottak fenn. A korszak szász kulturális életének irányító személyiségévé Stephan Ludwig Roth evangélikus lelkész vált.

A svábok és a szászok

A zsidóságon belül ugyancsak ellentétes tendenciák bontakoztak ki. A betelepülők főleg Cseh- és Morvaországból érkező első hullámai a héber mellett jól – sokan anyanyelvükként – beszélték a felnémet jellegű jiddis nyelvet, amely megkönnyítette számukra a birodalmi politikához és a német nyelvű városi kultúrához való illeszkedést. Először nem is magyar, hanem német nyelvű iskolákat hoztak létre, és integrálódásuk a németesedés jegyében vette kezdetét. II. József halála után, s különösen a magyar nyelvi mozgalom kibontakozása idején azonban stratégiát váltottak, s a magyar nemesség liberális részével együttműködve a kulturális elmagyarosodás útjára léptek. 1840-ben ennek jegyében Magyarító Egyletet hoztak létre, s Bloch (Ballagi) Mór héberről magyarra fordította *Mózes Öt Könyvét*. A vallási rituálé modernizálásával is együtt járó magyarosodás és a magyar nemzeti ügygel való azonosulás ellentételezéseként elvárták teljes egyenjogúsításukat. A reformzsidóság vagy neológia mellett tovább létezett és elég erős maradt azonban a hagyományokhoz hű ortodox irányzat is, amely ellenezte vagy legalábbis erős fenntartásokkal kezelte az asszimilációval összekapcsolódó emancipációs törekvéseket. A keletről érkező, szegényebb és iskolázatlanabb galíciai zsidók, akik jellegzetes öltözködést és hajviseletüket is megtartották, általában az ortodox irányvonalhoz tartoztak, miközben

A zsidók

hatott köreikben az ún. csodarabbik által hirdetett podóliai eredetű misztikus haszidizmus is.

A Magyar Korona országainak egyik legelmaradottabb népcsoportja a görög katolikus ruszin vagy rutén nemzetiség volt. Körükben nemcsak politikai mozgalom nem bontakozott ki, de kulturális megújulás sem.

A ruszinok

A történelmi, néprajzi, vallási és egyéb azonosságok alapján az oroszról és az ukrántól is különböző ruszin nemzeti tudat elemei csak jóval később, a 19. század második felében jelentek meg, és még akkor sem átütő erővel. A vándorló életmódot folytató, különböző dialektusokat beszélő és törzsi-nemzetségi kötelékekben élő cigányságot pedig meg sem érintették a felvilágosodás és a reformkor modern eszméi.

A nemzeti mozgalmak megélénkülésével egyidejűleg a Magyar Korona országainak fejlettebb régióiban elindult az a folyamat, amely néhány évtizeden belül a tőkés termelés kialakulásához vezetett. A 18. században kezdődő nyugat-európai technológiai megújulás mellett ebben fontos szerepet játszott a napóleoni háborúk idején kialakult hadikonjunktúra, amely gazdasági fellendülést indukált. A bécsi kongresszus után a konjunktúrát ugyan dekonjunktúra váltotta fel, ám az 1830-as évektől ismét élénkülés kezdődött. A fellendülés, amely az ipari forradalom magyarországi kezdetét jelentette, a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés és szállítás, valamint a pénzügyrendszer terén egyaránt megmutatkozott.

A gabonafélék, elsősorban a búza iránti keresletől ösztönözve az erdők és a vízjárta területek lecsapolásával növelték a szántóföldek nagyságát. Egyre többen hagytak fel a termőföld felét parlagon hagyó kétnyomásos gazdálkodással, és tértek át a háromnyomásosra, sőt a legfejlettebb gazdaságokban már az egész szántóterület állandó kihasználását biztosító vetésforgóra. Az utóbbi lényege abban állt, hogy a föld termőképességét nem pihentetéssel, hanem a különböző növények rotációjával és trágyázással érték el. A tipikus vetésforgó első évében őszi gabonát, a másodikban kapás növényeket, a harmadikban tavaszi gabonát, a negyedikben pedig a talaj nitrogéntartalmát pótló pillangósokat, lucernát és lóherét, valamint hüvelyeseket, babot, borsót és lencsét vetettek. A termékszerkezet elsősorban a kukoricával és a burgonyával bővült. Ezek nagyobb volumenű termesztése több fontos előnnyel járt: jóval nagyobb hozamot adtak, mint a gabonafélék, az emberek mellett az állatok számára is értékes táplálékul szolgáltak, sőt ipari célokra is felhasználhatók voltak. A burgonya főleg Észak-Magyarországon, a kukorica pedig Erdélyben vált a paraszti étrend nélkülözhetetlen részévé. A burgonya és a kukorica mellett megnőtt a jelentősége a zöldségféléknek, köztük a paprikának és a paradicsomnak, valamint a répaféléknek, melyeket állati és emberi táplálékként hasznosítottak, továbbá egyik fajtájából cukrot vontak ki. A gabonafélék közül a búza mellett növekvő mértékben termeltek árpat, amely-

A mezőgazdasági termelés korszerűsödése

ből sör is készülhetett, valamint dohányt, amellyel a napóleoni idők kontinentális zárata idején nagyrészt magyar termelők látták el az európai piacokat. A bortermelés és a borkivitel viszont lehanyatlott, aminek alapvető oka a minőségi szempontok elhanyagolása és a tömegtermelés eluralkodása volt. Kivételt képeztek ez alól a szabad királyi és mezővárosok szőlősgazdái, akik jobban adtak a minőségre. Az ő köreikben ekkortájt vált általánossá a leszüretelt gyümölcs préselése a taposás helyett, és a bor egyenletes hőmérsékletet biztosító pincékben történő tárolása. Szerény mértékben ugyan, de javult a szántóföldi gazdálkodás eszközállománya is. A vasbetétes faekéket az ország legnagyobb részén kiszorították az aszimmetrikus ekevel, csoroszlyával és kormánydeszkával ellátott kerülő ekék, amelyeknek a kezelését előre helyezett kétkerekű taliga könnyítette meg. A nagyobb uradalmakban feltűntek a kapáló ekék (kultivátorok), a vasboronák és vashengerek, sőt itt-ott már a lovakkal hajtott cséplőgépek is. Az utóbbi első példányát 1802-ben helyezték üzembe Magyarországon. Az okszerű gazdálkodás elterjesztésében nagy szerepet játszottak azok az uradalmi gazdatisztek, akiket a szarvasi (1779-től), a keszthelyi (1797-től) és a magyaróvári (1818-tól) mezőgazdasági akadémia bocsátott ki.

A termőterület növelésének és a modernebb művelési technikának köszönhetően a gabonatermés összmenyisége 1789 és 1844 között közel megduplázódott. A kapásnövények elterjedése mellett ennek is köszönhető, hogy Írországtól vagy Finnországtól eltérően, ahol még a század közepén is nagy éhínségek tizedelték a lakosságot, a Magyar Korona országaiban nagyobb méretű népességpusztulás élelemhiány miatt nem következett be.

Az állattenyésztés legfontosabb ágazata továbbra is a szarvasmarhatartás volt, ám a rideg és félig rideg tartás kezdett visszaszorulni a takarmányozáson alapuló istállózó tenyésztés javára. Ez helyenként fajtaváltással is összekapcsolódott. A ridegtartásra alkalmas hagyományos magyar szürke marhákat gyorsabban hízó és jobban tejelő, elsősorban svájci fajták kezdték felváltani. Más ágazatokban ugyancsak végbement bizonyos mértékű fajtaváltás. A jó minőségű gyapjú iránti kereslet miatt a hagyományos juhajtákat (racka, cigája) kiszorította a merinói, amelyekből a nagyobb birtokokon több tízezret, a Sopron melletti Esterházy-uradalomban például 150 ezret tartottak. A sertésenyésztésben a kemény húsú régi magyar fajták mellett megjelent a balkáni eredetű és puhább húsú zsírsertés, a mangalica.

A mezőgazdasági termelés lassúbb és kevésbé feltűnő átalakulásához képest az ipar területén végbemenő változások gyorsabbak és látványosabbak voltak. A bővülő igényeket a hagyományos céhes szervezetek egyre kevésbé tudták kielégíteni. Ez több iparágban a gyárszerű és tőkés módon üzemelő vállalatok megerősödéséhez és újak alakításához vezetett. A 18. században alapított és a dekonjunktúra ellenére megmaradt posztómanufaktúrák

*Változások
az iparban*

mellé újakat hoztak létre, és a régiék bővítették termelésüket. A gácsi posztóüzem az 1830-as években például már 6–700 embert foglalkoztatott. A hadsereg fegyverszükségletének kielégítésébe mintegy 30 vasmű kapcsolódott be. Ezek száma 1841-ig 71-re emelkedett. Az 1840-es évek első felében a nyersvas és az öntött vasérc termelése egyaránt megkétszereződött. Az ország legnagyobb ipari üzemében, az 1835-ben alapított óbudai hajógyárban több mint ezer munkást alkalmaztak. A textilipar, valamint a vas- és a gépipar mellett jelentős fellendülés mutatkozott az élelmiszeriparban. 1830 és 1848 között Magyarországon és Horvátországban több mint félszáz új répacukorgyár és cukorfinomító létesült. Szaporodtak a szeszfőző üzemek is, amelyeknek az alapanyaga részben a hullott gyümölcs, részben a burgonya volt. Ezekre az évekre nyúlik vissza a későbbiekben dinamikusán fejlődő malomipar alapjainak a megteremtése is: az első két nagy malom Sopronban (1835) és Pesten (1839) jött létre. Mindent egybevetve az 1780-as évek és az 1840 közötti fél évszázadban a tőkés jellegű üzemek száma 124-ről több mint 500-ra nőtt. Ezek összesen 23 ezer embernek adtak munkát. A céhes keretek között dolgozó segédek és inasok száma ugyanekkor megközelítette a 80 ezret. A tőkés ipari üzemek túlnyomó többsége hagyományos technikával működő manufaktúra volt. A Nyugat-Európában ekkor már közel évszázados hagyománnyal rendelkező gőzgépekből Magyarországon még 1841-ben is csak 11 működött összesen 120–130 lóerő teljesítménnyel, a birodalom osztrák-cseh felében ugyanekkor 337 gép 7733 lóerő, Angliában pedig egyedül a textiliparban több mint 3000 gép 71 ezer lóerő összteljesítménnyel.

Szállítás A gabona, a gyapjú, a dohány és más nyers- vagy félkész termékek eljuttatása a hazai és a külföldi piacokra, továbbá az ipari nyersanyagoké az üzemekbe olcsó és megbízható szállítást igényelt. A 17. és a 18. században ennek két módja volt: a hajó és a lóvontatású szekér. Az utóbbi kövezett vagy legalábbis jól karbantartott utakat feltételezett, amelyekből a Magyar Korona országaiban viszont csak kevés készült. Az épített főútvonalak hossza még 1848-ban is alig haladta meg a 4000 km-t, s ebből csak mintegy 1700 km-t fedett kőburkolat. A gabonát és az egyéb tömegárut ezért általában vízi úton szállították. Ezt megkönnyítendő készült el a Temesvárt a Tiszával és a Dunával összekötő Béga–Temes csatornarendszer a 18. század közepére, s a Dunát a Tiszával összekötő bácskai Ferenc-csatorna 1802-re. A nagy folyók azonban általában délre vagy keletre folytak, a külső piacok pedig tőlünk nyugatra helyezkedtek el. Az áruszállító bárkákat ezért többnyire csak lovakkal és/vagy emberekkel lehetett vontatni, ami viszont szerfelett lassú és költséges volt. Egy közepes méretű teherszállító hajó vontatásához folyásiránnyal szemben 10–20 hajósra, 24 pár lóra és ugyanennyi hajtóra volt szükség, s ha nem lovakat használtak, akkor 30–50 jól megtermett, izmos férfira. A Bécs és az Adria felé vezető folyókon zajló áruszállítás ennek ellenére olyan jelentős volt, hogy számos folyóparti város

fejlődését meggyorsította. A Duna mentén ezek közé tartozott Győr, amely a nyugatra irányuló árukivitel központja lett; tőle keletre Komárom, délen Újvidék. Zimony és mindenekelőtt Baja; a Bánságban Temesvár, a Száva mentén Sziszek, a Kulpa mentén Károlyváros, ahonnan 1771 óta végig kövezett út (*Via Carolina*) vezetett Fiumébe. Ezek közül az ún. kereskedő- vagy vízivárosok közül különösen látványosan fejlődött Baja, amelynek kalmárjai és hajósai a bácskai és bánati gabonával, az Al-Duna fűrészáruival, a Szerémség és Villány borával, valamint a Duna–Tisza közí nyájak gyapjújával messzi vidékekre eljártak, s amelynek egy-egy országos vásárán 50–100 ezer ember, s évente csaknem egymillió szekér fordult meg.

A városfejlődés élvonalában mindazonáltal nem ezek a városok, hanem Pest haladt, amely néhány évtized alatt az ország kereskedelmi és kulturális központja, s egyben egyetlen igazi nagyvárosa lett. Lakossága 1848-ra 100 ezerre, Budával együtt pedig 140 ezerre nőtt. A pesti vásárok forgalmuk alapján közvetlenül a legnagyobbnak számító lipcsei és frankfurti után következtek. Az üzletemberek, vásározkók és utazók kényelméről mintegy 50 fogadó, ugyanennyi kávéház, több tucat kocsmá, pálinkamérés, söröző és nyilvánosház gondoskodott. Az utazni vágyókat 240 bérkocsi – egylovas konflis és kétlovas fiáker – szállította, valamint 1832-től egyre több omnibusz. Bár az 1838-as árvíz a pesti oldal épületeinek mintegy felét romba döntötte, a város néhány év alatt újjáépült. És az új házak magasabbak és nagyobb alapterületűek lettek. Elkezdődött a belvárosi utcák kövezése is: az 1840-es években a város 269 utcájából 116-ot már teljes hosszában kockakő borított, s körülbelül ugyanennyit világított meg éjszakánként 1600 olajmécses. 1840-ben rendeletileg szabályozták a belső városrészekben termelődő szemét elhordását, a továbbra is kövezetlen poros és homokos utcákat pedig tavasztól ősziig rendszeresen locsolták.

A hagyományos módon történő szállítást és a közlekedést a 19. század első felében két új eszköz forradalmasította: a gőzhajó és a gőzmozdony. Számos kísérlet után az első rendszeres hajójárat a Hudson folyón indult meg New York és Albany között 1807-ben, és az első gőzhajó 1819-ben szelte át az Atlanti-óceánt. Magyarországon egy pécsi mesterember szerkesztette az első gőzhajót 1816-ban, amely azonban 300 mázsás rakományra még csak 1,6 km/h átlagos sebességre volt képes. Ezért komphajóként használták Pest és Buda között, majd Eszékenél. A következő években több lapátkerekű gőzhajót építettek részben magyar és német, részben angol mérnökök, s az első menetrendszerű járatok Bécs és Buda között 1831-ben kezdtek közlekedni. Ezt a távolságot lefelé 14 óra, felfelé 48 óra alatt tették meg. Az 1840-es években már nemcsak a Dunán, hanem a Tiszán, a Dráván, a Száván és a Balatonon is közlekedtek gőzhajók. Ez addig elképzelhetetlen sebességnövekedéssel járt. Az Al-Dunától Bécsig lóvontatással két–három hónapig tartott az út, most

*Pest
és Buda*

*A gőzhajó és
a gőzmozdony*

gőzhajóval nyolc napig. A hajózás fejlesztésében nagy szerepet játszott Széchenyi István, aki kezdeményezte az Al-Duna és a Tisza szabályozását, valamint a balatoni hajóforgalom megindítását. A Kisfaludy Sándorról elkeresztelt első balatoni gőzhajót 1846-ban bocsátották vízre.

A vasúti közlekedés megkezdésére sem kellett sokat várni. Az első síneken mozgó lokomotívot 1801-ben építette egy angol bányamérnök, és az első menetrendszerű járat 1830-ban kezdett közlekedni Liverpool és Manchester között. Alig több mint 10 évvel ezután, 1846-ban megnyílt a Pozsony és Bécs felé tartó vasútvonal Pest és Vác közötti, 1847-ben pedig a Debrecen felé közelítő vasútvonal Pest és Szolnok közötti szakasza, valamint a Sopront Bécsújhellyel összekötő vasútvonal. Ezek együttes hossza 178 km volt, amelyeken 28–30 km/h sebességgel közlekedtek az első vonatok. Pozsony és Nagyszombat között ugyancsak fektettek le síneket, ám ezeken jó negyedszázadig nem mozdonyok, hanem lovak vontatták a kocsikat.

A gőzzel hajtott erőgépek megjelenése, valamint az első gőzhajók és gőzmozdonyok üzembe helyezése Magyarországon is új korszak hajnalát jelezte. Az emberi munkaerő kezdődő felváltása gőzenergiával, amelynek a jelentősége csak a kerék több ezer évvel korábbi felfedezéséhez hasonlítható, új távlatokat nyitott az ipari és a mezőgazdasági termelésben, valamint a közlekedés és a szállítás terén egyaránt. Távoli területeket hozott közelebb egymáshoz, egyszerűbbé, olcsóbbá s biztonságosabbá tette az árucserét, megkönnyítette a munkaerő belső vándorlását, és elősegítette az emberek világlátásának realisabbá válását.

A modern bankrendszer alapjai

Az áruforgalom bővülése, valamint az ipari és infrastrukturális beruházások jelentős tőkét igényeltek, amely a régi módon és fizetőeszközökkel megoldhatatlan volt. Európa nyugati felén ezért már a 17. században megjelentek olyan kölcsönügyletekkel foglalkozó bankok, amelyek a nagy összegben nehezen kezelhető arany- és ezüstpénzek helyébe lépő bankjegyek kibocsátásával foglalkoztak. Ez idővel minden országban állami monopólium lett, amellyel egy-egy kijelölt pénzintézet foglalkozott. A Habsburg Monarchiában, ahol 1762-től forgalmaztak forint elnevezésű papírpénzeket, a bankjegykibocsátás az 1816-ban felállított *Österreichische National-Bank* feladata lett. A Magyar Királyságban bankjegykibocsátási joggal rendelkező intézmény nem működött. A gazdaság hiteligényeinek biztosítására ugyanakkor több pénzintézet is alakult. Elsőként takarékpénztárak jöttek létre: Brassóban 1835-ben, Pesten 1840-ben, Kolozsváron 1841-ben és a következő néhány évben még számos nagyvárosban. 1848-ban összesen 36 takarékpénztár működött az országban mintegy félmillió forintos alaptőkével. A takarékpénztári hálózat mellett 1841-ben megnyitotta kapuit az első magyar bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, amely már váltó- és folyószámlahiteleket, valamint értékpapír-forgalmat is bonyolított. Az Ullmann Móric

által alapított bank 840 ezer forintos tőkeállományát több nagykereskedő jegyezte.

A pénzforgalmazásban, hitelnyújtásban, biztosításban és a kereskedelemben kezdettől fogva meghatározó szerepet játszottak a zsidó üzletemberek. Többségük valamelyik vidéki városból indult, és a negyedszázados háborús konjunktúra idején gazdagodott meg. Különösen jövedelmezőnek bizonyult a terménykereskedelem, amely a gabona árának 1790 és 1811 közötti 13-szorosra emelkedése következtében rendkívül nagy haszonnal járt. Az 1810-es évektől egyre több zsidó üzletember költözött Pestre. A század első felében Pesten működő 300 nagykereskedőnek mintegy kétharmada volt zsidó, s ezek egyharmada terménykereskedő. Néhányuk vagyona több százezer forintra rúgott, sőt a leggazdagabbaké akár a milliós nagyságrendet is elérte. A rendi társadalom archaikus polgárságának helyébe lépő modern polgárságnak ez a réteg egyik meghatározó komponensévé vált. A vagyonhoz politikai jogok azonban ekkor még nem társultak, sőt a zsidóság felekezeti szinten is hátrányos elbírálásban részesült. A társadalom polgári átalakításának feladata, melyet az 1820-ban Spanyolországban és Nápolyban kezdődő, majd 1830-ban Párizsban, Brüsszelben és Varsóban folytatódó újabb forradalmi hullám hatására ismét egyre többen kezdtek hangoztatni, így továbbra is a magyar nemesség és a honorácior értelmiség legjobbjaira hárult. A modern eszmék és a külföldi példák mellett erre ösztönözte őket itthoni tapasztalatuk, a jobbágmunka alacsony hatékonysága, valamint a birtokforgalom korlátozottsága és a polgári tulajdon hiánya, amelyek egyre inkább fékeztek a termelés bővítését, és korlátozták az elérhető haszon nagyságát.

A fentiekhez járult az 1831-es kolerajárvány, amely Galíciából az északkelet-magyarországi vármegyékre is áterjedt. A járvány következtében fellépő ellátási nehézségek és a félelem több helyen lázadásokhoz vezettek. Az évszázados elnyomásból származó bizalmatlanság és gyűlölet, amelyet már Berzeviczy Gergely is diagnosztizált, sok paraszttal elhittette, hogy az „urak”, akik a kutakat bizmutporral fertőtlenítették, az életükre törnek. Az öt felvidéki megye 150 helységére kiterjedő mozgalom résztvevői elkergették a hatalmaskodó szolgabírákat és uradalmi gazdatiszteket, és több helységben felégették az urasági kúriákat, kocsmákat és szeszfőzdéket. A kormányzat katonaságot vezényelt ki a parasztok ellen, akik közül a bíróságok több mint százat halálra, több ezret pedig hosszabb, rövidebb börtönbüntetésre ítélték. Ez azonban csak tüneti kezelés volt. Számítani lehetett rá, hogy a paraszti társadalom mélyén munkáló antifeudális indulatok előbb vagy utóbb újra felszínre törnek. És ezt néhányan közülük már ki is mondták. Egy Békés megyei paraszt 1836-ban például így fakadt ki a bíróság előtt: „Kuruczság fog lenni. Mezítláb, éhhel, bunda nélkül nem fogunk járni, az olyanoktól, akinek több van, az vagyont

*Az utolsó
parasztlázadás*

el fogjuk szedni. Az urakat fogjuk ölni, rablani, én, atta teremtettem, fiammal együtt magam is közikbe fogok állni.”⁵³ Ezzel a terjedő rebellis hangulattal magyarázható, hogy a társadalomból kiszakadt vagy kitaszított bűnözők egy része, például az észak-magyarországi Angyal Bandi, a Duna–Tisza közti Rózsa Sándor, a dunántúli Sobri Jóska és a bihari Zöld Marci az egyszerű nép körében már ekkor a társadalmi igazságosság szimbólumaivá kezdtek válni.

A reformelgondolások veleje a jobbágyság helyzetének rendezése, a földesúri függéstől való mentesítésük, tulajdonnal való felruházásuk, valamint a törvény előtti egyenlőség és a törvényalkotás folyamatába való beleszólás lehetőségének a biztosítása volt. Vagyis jogkiterjesztés oly módon, hogy – mint Deák Ferenc, a dunántúli reformnemesség egyik hangadója 1832-ben Vörösmarty Mihálynak írta – „a valóságos magyar nemzet négyszáz ezerről 12 millióra emeltessék.”⁵⁴ A jobbágyság felszabadításának gondolatához járult az arányos köztelherviselés eszméje, vagyis a nemesi adómentesség eltörlése, valamint az öröklési rend újraszabályozása, és ezáltal a birtokforgalom megkönnyítése. Mindezt olyan módon, hogy a kiváltságosokat és a kiváltság nélkülieket lehetőleg ne fordítsa szembe egymással, hanem mindkét fél érdekeire tekintettel történjen az átalakulás. Ezt hívták érdekeyesítésnek.

A társadalmi átalakulás programjához szorosan kapcsolódott az államélet liberális alapokra helyezésének és a nemzeti önállóság kivívásának célja. Előbbi a rendiség felváltását jelentette az angliaihoz hasonló alkotmányos monarchiával és ezen belül a törvényhozásnak felelős kormányzati tevékenység kialakításával, az utóbbi a Magyar Királyság régi egységének a helyreállítását és önállóságának olyan mértékű biztosítását, hogy a magyar nemzetállamot az uralkodó személyének közösségén túl más lehetőleg ne kösse a Monarchia osztrák feléhez. E két fő kíváncsalom összegeződött a „haza és haladás” Kölcsey Ferenctől származó, a reformerek körében általánosan elfogadott jelszavában.

A liberális reformprogram körvonalazásában két főnemes játszott kiemelkedő szerepet: gróf Széchenyi István és az erdélyi báró Wesselényi Miklós. Széchenyi *Hitel* (1830), *Világ* (1831) és *Stádium* (1832) című műveiben foglalta össze nézeteit, Wesselényi pedig *Balítéletekről* (1833) című munkájában. Mindketten a polgári átalakulás elkötelezett hívei voltak, ám konkrét elképzeléseik mégsem egyeztek mindenben. Széchenyi elsősorban a gazdasági és a társadalmi átalakulás kérdéseire koncentrált, lassú átmenettel számolt, és bízott az arisztokrácia reformhajlandóságában, valamint a bécsi kormánykörök megnyerhetőségében. Wesselényi gyorsabb tempót képzelt el, Bécs

⁵³ Hanák Péter szerk.: *Hogyan éltek elődeink?* i. m. 153.

⁵⁴ Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek. I. köt. 1815–1849.* Vál. és sajtó alá rend. Molnár András. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 32.

és az arisztokrácia helyett a birtokos nemességre kívánt támaszkodni, s a jobbágykérdés megoldása mellett nagy hangsúlyt helyezett a politikai reformokra, a népképviselési rendszerre, a miniszteri felelősségre, vagyis a liberális jellegű államberendezkedés intézményrendszerének a megteremtésére. Hozzá nagyon közel álló nézeteket képviselt az 1830-tól rendszeresen ülésező országgyűlésen vezető szerepet játszó Kölcsey Ferenc és Deák Ferenc, valamint egy fiatal zempléni ügyvéd: Kossuth Lajos.

Az 1830 és 1848 közötti években több fontos reformot sikerült elfogadtatni. 1830-ban törvénybe iktatták, hogy a Helytartótanács a továbbiakban magyarul köteles levelezni a törvényhatóságokkal, és a Kúriának is magyarul kell ítélnie. Elfogadták, hogy 1834. január 1-je után senki nem viselhet közhivatalt és ügyvédi gyakorlatot sem folytathat, ha nem tud magyarul. Az 1832–1836-os országgyűlés olyan közlekedési törvényt fogadott el, amely meghatározta a csatornák és a vasútvonalak kívánatos irányát, adómentességet biztosított az építkezésekbe bekapcsolódó magánvállalkozóknak, és kimondta, hogy a Budát Pesttel összekötő Lánchíd használatáért, melyet 1842-ben kezdtek építeni, mindenkinek hídvámot kell fizetni, tekintet nélkül származására. Ugyanekkor sikerült elérni a Partium visszacsatolását Magyarországhoz, valamint azt, hogy a törvények latin és magyar nyelvű szövege közül a továbbiakban a magyar lesz a hivatalos. Az alsótábla javasolta az úriszék hatáskörének korlátozását, továbbá a jobbágy-földesúr viszony önkéntes, mindkét fél által elfogadott újrendezését is úgy, hogy az úrbéres telek a jobbágy saját tulajdonává váljon, ám ennek fejében pénzbeli kárpótlásban részesítse egykori gazdáját (önkéntes örökváltság). Ez utóbbit azonban egyelőre sem a felsőtábla, sem az uralkodó nem fogadta el.

Törvényhozás

Az 1832–36-os országgyűlés utolsó szakaszában elhunyt II. Ferenc, akit fia, a határozatlan és szerény képességekkel megáldott V. Ferdinánd (1835–1848) követett a trónon. Ezért megnőtt a szerepe a birodalom nagy tekintélyű, ám velejéig konzervatív és keménykezű kancellárjának, Metternich hercegnek, aki a napóleoni háborúk óta vett részt a Monarchia államügyeinek irányításában. A birodalom egységét és belső rendjét fessegető és ezért egyre veszélyesebbnek ítélt magyarországi reformellenzékkel szemben Metternich határozottabb fellépést tartott szükségesnek, s ezt most az új uralkodóval is elfogadtatta. Ez állt a háttérben annak, hogy az örökváltság melletti kiállása és az erdélyi országgyűlés naplójának engedély nélküli kinyomtatása miatt Wesselényi báró ellen 1835-ben hűtlenségi pert indítottak, és – az 1838-as pesti árvíz idején mutatott bátorsága és ebből is táplálkozó nagy népszerűsége ellenére – 1839-ben háromévi fogságra ítélték. Tekintettel súlyosbodó szembajára és Széchenyi közbenjárására ebből ténylegesen két hónapot kellett letöltenie. Kossuth Lajos 1837-ben négy év börtönt kapott, s ebből három évet le

Metternich az ancien régime mellett

is töltött. Az ő bűne az volt, hogy kéthetente megjelenő, kézzel sokszorosított, s így a cenzúrát megkerülő közlönyben tájékoztatta az ország közvéleményét a dietai vitáról (*Országgyűlési Tudósítások*), majd annak feloszlása után a megyegyűléseken elhangzó véleményekről (*Törvényhatósági Tudósítások*). Rajtuk kívül perbe fogták és elítélték az országgyűlési ifjak vezetőjét, Lovassy Lászlót és néhány társát is.

Az elrettentés szándékával rendezett perek ellenére az 1839–1840-es országgyűlés folytatta a rendiség jogi alapjainak lebontását és a polgári berendezkedés kereteinek megteremtését. Gazdasági téren sokat jelentett a váltókibocsátással és -kezeléssel kapcsolatos törvény, valamint a csődeljárás szabályozása, amelyek növelték a hitelezők és a befektetők biztonságát. Mindenki számára engedélyezték a szabad gyáralapítást és kereskedést. Bár a céheket nem törölték el, ezek a törvények jelentősen megkönnyítették új manufaktúrák alapítását, amellyel éltek is a tőkeerős vállalkozók. Az állampolgári jogegyenlőség felé tett jelentős lépésnek tartható, hogy a bányavárosok kivételével ezentúl a zsidók is letelepedhettek bárhol, és ők is szabadon nyithattak üzleteket és kereskedhettek. Tovább bővült a magyar nyelvhasználat: az országgyűlési feliratok, a törvényhatósági ügykezelés és levelezés, valamint három év múltán az egyházi anyakönyvvezetés kizárólagos nyelve a magyar lett. Elvi szempontból nagyon nagy áttörést jelentett az önkéntes örökváltság elfogadása is. Hamarosan kiderült azonban, hogy ennek a gyakorlati jelentősége igen csekély, mivel a jobbágyok túlnyomó többsége nem rendelkezik annyi pénzzel, hogy a földesurak igényeinek megfelelő módon a megváltás lebonyolítható legyen. 1848-ig a jobbágytelepüléseknek mindössze 1%-a váltotta meg magát. Ettől kezdve ezért előtérbe került a földesúrra nézve kényszerítő erejű kötelező örökváltság követelése, valamint az állam bekapcsolódása a kárpótlás folyamatába. Az 1843–44-es országgyűlés két területen lépett tovább. Ettől kezdve származásra való tekintet nélkül bárki betölthetett bármilyen közhivatalt, és nem nemesek is szerezhettek nemesi javakat. Másrészt a törvényhozás, a közigazgatás, a bírászkodás és az oktatás minden szintjén a magyar lett a hivatalos nyelv. Magyar nemzeti szempontból ez óriási eredmény volt, az ország nem magyar népei számára viszont kényszer, amely ellen vezetőik élénken tiltakoztak.

A polgári átalakulás kereteit kijelölő törvények heves vitákban születtek meg.

A liberális reformprogram

Európai és észak-amerikai minták alapján ezekben a diszkussziókban körvonalazódtak azok a nagy eszmerendszerek, amelyek a következő évtizedek politikai beszédmódját meghatározták, és alakultak meg azok a szervezetek, amelyekből az első magyarországi pártok létrejöttek. Az elsőként Széchenyi és Wesselényi által körvonalazott, majd Deák, Kölcsey, Kossuth és mások által felkarolt liberális reformprogram a rendiség teljes eltörlését, az úrbéri viszonyok állami kártalanítással történő megszünteté-

sét, közteherviselést, polgári jogegyenlőséget, vallási, gyülekezési, egyesülési és sajtószabadságot, népképviselést, a parlamentnek felelős kormányt, Erdély és Magyarország unióját, valamint a Magyar Királyság önállóságának növelését tűzte ki célul. Ezt a programot legteljesebb mértékben az 1847-ben elfogadott Ellenzéki Nyilatkozat tartalmazta, és az ugyanebben az évben megalakult Ellenzéki Kör képviselte. A szervezet elnöke gróf Teleki László volt, aki mellett egyre nagyobb szerepet játszott az 1841-től a *Pesti Hírlap*ot szerkesztő Kossuth Lajos és a főrendiházi liberálisok vezéralakja, gróf Batthyány Lajos.

A liberálisokon belül az 1840-es évekre elkülönült egy olyan, magukat centralistáknak nevező csoport (báró Eötvös József, Trefort Ágoston, báró Kemény Zsigmond stb.), amely az új, polgári parlamentáris államberendezkedés legfőbb akadályát a megyerendszerben látta, és az új közigazgatást ezért nélküle képzelte el. Kossuth és a liberálisok többsége ezzel szemben legbecsesebb nemzeti intézményünknek tartották a megyét, amelynek korszerűsített formában a jövőben is nagy szerepet szántak.

Széchenyi nem tartozott a centralistákhoz, ám viszonya Kossuthhoz ennek ellenére egyre feszültebbé, és végül kifejezetten ellenségesse vált. Széchenyi úgy látta, hogy a Habsburg Monarchia erős nemzetközi pozíciója miatt konfliktus esetén a magyar reformmozgalom semmiféle külső támogatásra nem számíthat, így végül el kell buknia. Ezért Kossuthot, aki közjogi téren radikális irányba befolyásolta a liberálisokat, kellő judícium nélküli, veszélyes demagógnak tartotta. Erről szól 1847 februárjában megjelent munkája, a *Politikai programtöredékek*, melyben vitapartnerét azok közé a „regényes tündérvilágban élő” felelőtlen izgatók közé sorolta, akik „szerencsétlen fajtánkra idézik a legnagyobb reactionak düheit” és amelynek a végeredménye „nem lehet egyéb, mint Hora Gloska-féle tragoedia”.⁵⁵ Kossuthot, érthető módon, szíven ütötte a személyeskedő hangvétel, és öntudatosan válaszolta: a főurak talán ráérnek fontolva haladni, de nem így a „nép fia, kit századokon át halmozott arányban nyom minden teher, a nyomorult proletárius, ki az életet csak a keserves munka, a holnapi lét bizonytalansága s az éhség oldaláról ismeri”.⁵⁶

Széchenyi
és Kossuth

A liberális irányzatokkal szembenálló konzervatívokon belül elkülönült egy olyan ókonzervatív csoport, amelyet a rendi kiváltságörzés és a reformok merev elutasítása jellemzett. I. Ferenc politikájának éppúgy

A konzervatívok

⁵⁵ Gróf Széchenyi István: *Politikai programtöredékek*. In *Gróf Széchenyi István munkáiból*. II. köt. Sajtó alá rend. és bev. Berzeviczy Albert. Budapest, 1907. Franklin-Társulat, 100–134.

⁵⁶ Az álnév alatt megjelent *Ellenzék és pecsovis* című írást közli Viszota Gyula szerk.: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. II. köt. Budapest, 1930. Magyar Történelmi Társulat, 835–875.

ez szolgált alapul, mint az 1821-től kancellárként tevékenykedő Metternich vonalvezetésének. Az 1830-as évekre ettől elvált azonban egy másik, újkonzervatívnek nevezhető irányzat. Ennek képviselői felismerték, hogy a *non movere* politikája hosszabb távon folytathatatlan, s ezért a teendő nem az *ancien régime* védelme, hanem a liberális reformtörekvések mérséklése és azok összebékítése a régi intézményekkel. Vagyis a fontolva haladás. Ennek megfelelően elutasították a kötelező örökváltságot, támogatták viszont az önkéntest. A magyar önállóság növelésével szemben inkább a birodalom egységének erősítésére törekedtek, s a magyar érdekek védelmét a magyar vezető réteg birodalmi kormányzaton belüli súlyának növelésével gondolták biztosíthatónak. E csoport meghatározó személyiségei gróf Desseffy Aurél és testvére, Emil, valamint gróf Szécsen Antal voltak. Utóbbiak alakították meg 1846-ban a Konzervatív Pártot, amelynek mérsékelt reformpárti programját Széchenyi is helyeselte. Metternich, aki egyre inkább úgy látta, hogy Magyarország a forradalom felé rohan, 1844-ben rájuk támaszkodva hozta létre azt a megyék jogait korlátozni kívánó, új főispánokra és a főispáni megbízottakra támaszkodó ún. adminisztratív rendszert, amelyet Jókai Mór örökölt meg A *köszívű ember fiai* című hazafias regényében.

A Fiatall Magyarországradikálisai

A politikai-ideológiai paletta baloldalán elhelyezkedő fiatal írók, költők és egyéb értelmiségiek az 1840-es évek közepétől – itáliai mintára – Fiatall Magyarországnak nevezték magukat, és a pesti Pilvax kávéházban gyülekeztek. Közéjük tartozott Jókai Mór, Vajda János, Vasvári Pál és mindenekelőtt Petőfi Sándor. Politikai nézeteikben a liberalizmus, a demokrácia és az utópikus szocializmus eszméi keveredtek. Összekötötte őket azonban a polgári átalakulás feltétlen, mielőbbi és gyökeres keresztülvitelének szándéka. Néhányan, például Petőfi a népföradalom hirdetésétől sem riadtak vissza. Tőlük függetlenül, de hozzájuk hasonló szellemben írta röpiratait a jobbágyi származású tanító, Táncsics Mihály, akit plebejus demokrata nézeteiért a hatalom 1847-ben börtönbe is zárt.

Liberálisok, konzervatívok és demokraták egyvalamiben értettek egyet: az új polgári állam magyar jellegének biztosításában. A nemzetbe az állam minden etnikumát beleértették, de úgy gondolták, hogy történelmi okoknál fogva annak vezető rétege és a közélet nyelve más, mint a magyar nem lehet. A kivégzett Martinovicstól és egy-két másik fehér hollónak tartható politikustól, például Berzeviczy Gergelytől eltérően minden irányadó reformpolitikus úgy képzelte, hogy a liberális jogkiterjesztés olyan vonzó lesz a nem magyar nemzettagok számára is, hogy minden erőszak nélkül, önként fognak magyarosodni, s a magyar vezetésű és nyelvű, ám több nemzetiségnek hazát biztosító államnak lojális polgárai lenni. „Országnak különböző ajkú lakosai, ha egyenlő jog, kötelesség s érdekek szorosan egymáshoz kapcsolják, külön nyelvek mellett is alkothatnak

tömött testet. E nyelvbeli különbség pedig e szoros kapcsolatban elenyészhetik s gyakran el is enyészik, s mi polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni” – írta erről a korszak egyik legvilágosabban látó elméje, báró Wesselényi Miklós 1843-ban, félig már vakon.⁵⁷ Nem sokat kellett várni, hogy ő is és eszmetársai is ráébredjenek: „*Liberté, égalité, fraternité*, még nem elég. A népek nemzeti életet is kívánnak élni.”⁵⁸

⁵⁷ Báró Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Sajtó alá rend. Deák Ágnes. Előszó: Dénes Iván Zoltán. Budapest, 1992, Európa Kiadó, 222.

⁵⁸ Kemény G. Gábor szerk.: *Teleki László Válogatott Munkái*. Budapest, 1961, Szépirodalmi, 27–28.

Forradalom, szabadságharc, megtorlás, kiegyezés

1848 első hónapjaiban minden korábbinál hevesebb forradalmi hullám söpört végig Európán. Januárban a szicíliai Palermóban és Nápolyban tört ki felkelés a Bourbon-ház abszolutizmusa ellen. Februárban a párizsi nép zavarta el a nagypolgárság érdekeit szem előtt tartó „polgárkirályt”, az 1830-as forradalom óta uralkodó Lajos Fülöpöt. A forradalmárok ismét kikiáltották a köztársaságot, és új választásokat rendeztek a felnőtt férfiak általános és titkos választójoga alapján. A liberálisokból és demokratákból álló kormányban a munkásság két képviselője is helyet kapott, és a szocialista munkások szimbólumaként a trikolorra felkerült a vörös szalag. Február végén tüntetésekre került sor több német városban: Karl Marx és Friedrich Engels kiadták a munkásság hatalomátvételét előrevetítő és a közösségi tulajdonon alapuló osztály nélküli társadalom vízióját körvonalazó *Kommunista kiáltványt*. A Habsburg Monarchia nagyvárosait március elején érte el a vihar; Bécsben 13-án tört ki a forradalom. Metternich, a mindenható kancellár kénytelen volt lemondani, és álruhát öltve elmenekülni. A későbbiekben felkelésekre került sor más európai városokban, köztük Rómában is. A népharagtól tartva az osztrák kancellárhoz hasonlóan a pápa is elhagyta székhelyét.

*Március idusa
1848-ban*

Pozsonyba, ahol a magyar országgyűlés ülésezett, és Pestre, ahol az értelmiség és a polgárság vitatta az eseményeket, március első napjaiban érkezett meg a párizsi forradalom híre. Ennek hatására mindkét városban felgyorsultak az események. Az országgyűlés sietőre fogta a polgári átalakulást kiteljesítő törvényjavaslatok tárgyalását, és március 3-án Kossuth indítványára olyan felirati javaslatot fogadott el, amely a belső reformok mellett „minden idegen [be]javatkozástól független, nemzeti kormány” kinevezését kérte az uralkodótól. A pesti radikálisok azonban ezt is kevesellték. Úgy döntöttek, hogy petíciókkal, beadványokkal próbálják az országgyűlést gyorsabb és merészebb törvényhozásra ösztökélni, s egyben Kossuthnak támogatást nyújtani. Ezekből a tervezetésekből született meg március 11-ére a híres *12 pont*, amelyet Irinyi József, egy Bihar megyei születésű fiatal jogász és irodalmár öntött formába, s amelyet Jókai véglegesített 14-én. Bár ez egy-két ponton túlment a Kossuth felirati javaslatában foglaltakon, egészében véve megfelelt az országgyűlési reformnemesség liberális jellegű átalakulási programjának. Ezért némi vita után az Ellenzéki Kör is elfogadta. A petíciót több ezer aláírással ellátva

kívánták eljuttatni Pozsonyba, ezért a március 19-ei országos vásár napjára aláírásgyűjtő nagygyűlést és ünnepi bankettet kívántak szervezni. Petőfi Sándor erre az alkalomra írta március 13-án a *Nemzeti dal* című költeményét, amelyben már nem az országgyűléshez, hanem a néphez fordult, s nem reformokra, hanem felkelésre, forradalomra szólított fel.

Március 14-én megérkezett a bécsi forradalom híre, és ez új fordulatot adott az eseményeknek. A pesti ifjak úgy döntöttek, hogy a cenzúrára fittyet hányva másnap engedély nélkül kinyomtatják a *12 pontot* és a *Nemzeti dalt*, ami meg is történt. És ezzel megkezdődött a forradalom. Reggel még alig tucatnyian indultak a Pilvax kávéházból, ám mire az egyetemet útba ejtve 10 és 11 között a mai Astoria és a Ferenciek tere közötti Hatvani útra, Landerer és Heckenast nyomdájához értek, már több ezren lehettek. A Nemzeti Múzeum előtt megrendezett délutáni nagygyűlésen pedig legalább tízezren hallgatták a szónokokat. A katonaság sem ekkor, sem később nem avatkozott be; a Helytartótanács nem mert erőszakot alkalmazni. A délután Táncsics Mihály kiszabadításával végződött budai börtönéből, az este pedig a *Bánk bán* cenzúrázatlan bemutatásával a Nemzeti Színházban.

A pesti események a pozsonyi követeket még nagyobb gyorsaságra, az uralkodót pedig engedékenységre ösztönözték. Ennek tudható be, hogy a teljhatalommal felruházott nádor, István főherceg március 17-én felkérte kormányalakításra Batthyány Lajost, az országgyűlés pedig néhány nap alatt törvényjavaslatokba foglalta mindazt, amitől korábban éveken át ódzkodott.

A kijelölt miniszterelnök javaslatait elfogadva az uralkodó április 7-én nevezte ki a kormányt. Az első független, felelős minisztérium koalíciós alapon, a liberálisok különböző irányzatainak képviseletével jött létre. A kormányfő a főrendi ellenzéket, a pénzügyekért felelős Kossuth és Szemere Bertalan belügyminiszter a liberálisok baloldalát reprezentálta. Deák Ferenc, aki az igazságügyi tárcát kapta és Klauzál Gábor gazdasági miniszter a mérsékelt liberálisokhoz tartozott. Báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a centristákat képviselte, az elszigetelődött Széchenyi, aki a közlekedésügy élére került, konzervatív liberális, herceg Esterházy Pál, a „király személye körüli” miniszter pedig – egyedülként – konzervatív nézeteket képviselt. Mészáros Lázár hadügyminiszter katonaként hivatalosan egyik irányzathoz sem tartozott, ténylegesen azonban ő is a liberalizmusához kötődött.

Április 11-én ezt követte az előző három hétben elfogadott 31 törvény szentesítése. Az áprilisi törvények társadalmi téren legnagyobb horderejű intézkedése a kötelező örökváltság elfogadása és az állami kárpótlás elvének a kimondása volt. Az úrbéres jobbágyok tulajdonba kapták az általuk addig használt telkeket. A földesurakat megillető kárpótlás összegét, melyet az addigi éves haszon hússzorosában állapítottak meg, a törvény államadósságnak

*Az áprilisi
törvények*

nyilvánította, amit a kincstári birtokok későbbi eladásával kívántak fedezni. Ezzel a volt jobbágyság mintegy 40%-a vált tulajdonnal rendelkező szabad paraszt-tá, földállományuk pedig az ország megművelt területének mintegy harmadára terjedt ki. Az ún. majorsági földek, amelyeket a földesurak maguk kezeltek, viszont nem kerültek felosztásra. Azok továbbra is régi uraik kezén maradtak. A paraszt-ság mintegy 60%-át kitevő zsellérek így csak esetlegesen és minimális mértékben jutottak földhöz (irtványokhoz, belső telkekhez, szőlőhöz stb.). Robotkötelezettséggel azonban a továbbiakban ők sem tartoztak, és személyileg is szabaddá váltak: földesuraik többé fölöttük sem bíraskodhattak. A földesúri szolgáltatások mellett megszűnt a papi tized, amelyről a papság alsóházi képviselői önként mondtak le, kárpótlás nélkül. Nagy jelentőséggel bírt az ősiség eltörlése, és ezzel a nemesi birtokok szabad adásvételi lehetőségének a biztosítása. Ez alól egyedül a hitbizományok képeztek kivételt. Mindezt megkoronázta a közteherviselés kimondása, amelynek következtében a nemesek és a papok is beléptek az adózó állampolgárok soraiba.

Megvalósult Magyarország és Erdély egyesítése, amelyet a pozsonyi országgyűlés döntésének megfelelően utóbb az erdélyi is megerősített, és Magyarországhoz került a Határőrvidék is. Ezáltal hosszú évszázadok megosztottsága után helyreállt a Magyar Királyság egysége. A bécsi Kancellária, a budai Helytartótanács és a Kamara helyébe, melyek kizárólag az uralkodótól függtek, a magyar kormány lépett, amely nemcsak az uralkodónak, hanem az országgyűlésnek is felelősséggel tartozott. Az uralkodó rendelkezései a továbbiakban csak abban az esetben léptek érvénybe, ha az illetékes magyar miniszter ellenjegyezte azokat. Az addigi három év helyett a jövőben minden évben kellett országgyűlést tartani. Választójogot kaptak mindazok, akik addig is rendelkeztek vele, vagyis a nemes-ség minden férfi tagja, továbbá azok a 20 éven felüli férfiak, akik a városokban legalább 300 forintot érő ingatlannal vagy falun legalább egynegyed úrbéri telekkel bírtak, továbbá az önálló kereskedők, a legalább egy segédet alkalmazó vagy legalább 100 forint éves jövedelmet elérő iparosok, s végül jövedelemre való tekintet nélkül a különböző értelmiségi foglalkozásúak. Képviselővé a 24 éven felüli, magyarul tudó férfiakat lehetett megválasztani. Mindent egybevetve az összlakosság mintegy 7–9%-át, vagyis a felnőtt férfi lakosság harmadát-negyedét ruházták fel választójoggal, amely az addigi 1,6–1,7%-kal szemben igen jelentős jogkiterjesztésnek tekinthető. Bár a néhány hete bevezetett új franciaországi választójog által biztosított jogkiterjesztést a magyar nem érte el, az 1832-es angliai reform alapján választójoggal felruháztak arányát (5%) meghaladta. A képviselők számát 337-ben állapították meg, amelyhez járult 73 Erdélynek fenntartott hely. A népképviselőten alapuló új magyar állam a cenzúra intézményét nem ismerte, kimondta viszont, hogy „Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti”. Az addigi öt bevett vallás mellé

hatodikként felvették az unitárius, Erdélyben pedig a görögkeleti felekezetet. A túrt kategóriában ezek után egyetlen egyház maradt: az izraelita. Ennek módosítása és általában a zsidóság egyenjogúsítása, amely pedig napirenden szerepelt, azért maradt el, mert előbb Pozsonyban, majd utóbb Pesten és más városokban is zsidóellenes zavargásokra került sor. Ezek hatása alatt a pozsonyi országgyűlés végül még választójoggal sem ruházta fel a zsidókat.

Azt a nem mellékes kérdést, hogy miként viszonyul egymáshoz az ország függetlensége és a „birodalmi kapcsolat épségben tartása”, illetve a „korona egysége”, amit a III. tc. egyaránt hangsúlyozott, nem tisztázták teljes egyértelműséggel. Az uralkodó főkegyúri joga megmaradt, azaz a főpapat továbbra is ő nevezhette ki a magyar kultuszminiszter ellenjegyzése mellett, továbbá kegyelmet adhatott és nemességet adományozhatott. A magyar hadügyminiszter ellenjegyzése mellett övé maradt a hadüzenet és a békekötés joga; neki és csak neki állt jogában a magyar hadsereg alkalmazását elrendelni az ország határain kívül, továbbá ő nevezhette ki a katonai hivatalok vezetőit. Egyebekben azonban homály fedte a részleteket. Kossuth és a magyar vezetők többsége hajlott arra, hogy a Magyar Királyság és az Osztrák Császárság kapcsolatát a külügyek és a hadügyek önállóságának biztosításával perszonálunióvá kell lazítani. Az udvar viszont sokallotta a magyar önállóságnak ezt a mértékét, s csak gyengesége miatt vette tudomásul a külpolitika és a hadügy részleges kicsúszását a kezéből. A törvények másik nagy hiányosságának az ország soknemzetiségű jellegével való szembenézés, és a nemzetiségek nyelvi és egyéb követeléseinek kielégítésének elmaradása tekinthető. Ezzel kapcsolatban a törvények mindössze annyit tartalmaztak, hogy az országgyűlés és a megyegyűlések kizárólagos tanácskozási nyelve a magyar.⁵⁹

A közös ügyek tisztázatlansága és a nemzetiségi kérdés negligálása ellenére az áprilisi törvények sok évszázados történelmi korszakot zártak le, és megalapozták azt, amelyben még ma is élünk. Olyan horderejű gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások, mint amilyenek ezekből a jogi döntésekből következtek, az államalapítás, a feudális földbirtoklás elterjedése és a kereszténység felvétele óta nem történtek Magyarországon. A rendiséget felváltó polgári-parlamentáris társadalmi és politikai rend ismét Európa élenjáró országaihoz, Hollandiához, Angliához és Franciaországhoz, valamint a velük azonos berendezkedésű Egyesült Államokhoz közelítette Magyarországot. Mint a forradalom radikálisai lapjukban írták: „Európában lakunk. Nem akarunk a politikai institutiók felállításában a világ előtt separatum votummal lépni fel. Mi az európai nemzetek családjai közül egyik, a többiekhez hasonlóak akarunk lenni.”⁶⁰

⁵⁹ A törvényeket kisebb kihagyásokkal közli Pajkossy Gábor szerk.: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 225–258.

⁶⁰ Uo. 259.

A Pozsonyból Pestre költözött Batthyány-kormány nagy energiával látott hozzá a tényleges állami önállóság megteremtéséhez. (IV./9. *A Batthyány-kormány kép*) A belső rend biztosítására nemzetőrséget szervezett; önkéntesek toborzásával hozzákezdett a honvédség felállításához; elérte, hogy a magyar területen állomásozó 18–20 ezer fős katonaságot az uralkodó a magyar kormány alá rendelve, és sürgette a külföldön állomásozó magyar ezredek hazahozatalát. Megállapodott az egyik pesti gépgyárral 100 ezer szuronyos puska előállításáról. A költségek fedezésére Kossuth szerződést kötött a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal önálló magyar bankjegyek kibocsátására, amelyre augusztustól kezdődően sor is került. Júniusban választásokat rendeztek, amelynek eredményeként a régi alsóház jelentősen megújult. Mivel Horvátország és a Határőrvidék elutasította a részvételt, a július 5-én megnyílt országgyűlés nem 450, hanem csak 414 képviselőből állt. A honatyák mintegy kétharmada ekkor került először az országgyűlésbe. Társadalmi szempontból 72%-uk tartozott a nemesek, és ebből 26 a főnemesek közé. A nem nemesi származású értelmiséget 28%, az iparosokat és a kereskedőket 1%, és a parasztságot ugyancsak 1% képviselte. A megválasztottak többsége a kormány mögött állt. Az ellenzéknek tekinthető baloldali radikálisokhoz mintegy 30–40, a konzervatívokhoz legfeljebb kéttucat honatya tartozott. A konzervatív színezetű felsőház rendszertelenül és foghíjasan ülésezett. Általában azok jártak az ülésekre, akik azonosultak a képviselőház döntéseivel; az átalakulást helytelenítő főpapok és mágnások többsége távolmaradásával tüntetett.

A viszonylag békés belső építkezés nem sokáig tartott. Az ország nagyobb nemzetiségeinek vezetői egymás után fejezték ki elégedetlenségüket, és fogalmazták meg saját nemzeti céljaikat. A szlovák vezetők március végén még csak azt kérték, hogy azoknak a vármegyéknek a gyűlésein, amelyekben ők alkotják a lakosság többségét, használhassák anyanyelvüket, továbbá hogy ugyanezen vármegyék iskoláiban a szlovák nyelvet is tanítsák. Május 10–11-i gyűlésükön viszont már az ország föderatív jellegű átalakítását követelték. A föderáció egyik politikai egységként az északi szlovák többségű területeket képzelték el saját nemzeti közigazgatással és közoktatással, továbbá nemzetőrséggel és nemzeti lobogóval. Május 15–17-ei balázsfalvi gyűlésükön az erdélyi román vezetők tiltakoztak Erdély és Magyarország uniója ellen, egyben saját nemzeti parlamentet, román iskolákat és milíciát, valamint a fenntartandó összerdélyi országgyűlésben arányos képviselőket követeltek. A délvidéki szerbek kezdetben a szlovákokhoz hasonlóan viszonylag mérsékelt követelésekkel léptek fel. Később azonban ők is radikalizálódtak. Május 13-ai karlócai gyűlésükön, melyen az Oszmán Birodalmon belül autonómiát élvező szerb fejedelemség küldöttei is képviseltették magukat, bejelentették egy autonóm szerb tartomány, a Vajdaság megalakítását. Ez felölelte egész Dél-Magyarországot és

Horvát-Szlavónia egy részét. A jövőre nézve elképzelhetőnek tartották, hogy a szerb autonóm terület szoros szövetségi viszonyt létesít Horvátországgal és Dalmáciával. A Batthyány-kormány e követelések mindegyikét elutasította, amely miatt Erdélyben és a Délvidéken már júniusban fegyveres harcok robbantak ki. A szlovákok megosztottak voltak: egy részük a császári csapatokat, másik részük a magyar honvédséget támogatta.

A szétszórtnan élő németek továbbra sem léptek fel külön nemzeti követelésekkel, sőt sokan közülük, például a szepességi szászok, a magyar forradalom mellé álltak. Az erdélyi szászok viszont sérelmezték, hogy megszűnt az autonómiájuk. Felmerült körükben, hogy a szász vidékeknek egy Magyarországtól külön álló koronatarományként kellene a Habsburg Monarchiához tartoznia. A későbbiekben be is nyújtottak egy ilyen értelmű folyamodványt az uralkodóhoz.

A zsidóság kezdetben nagy lelkesedéssel állt a forradalom mellé, és tömegesen léptek be közülük a szerveződő nemzetőrökbe. A zsidóellenes fellépések hatására azonban sokan megrettentek, és passzívvá váltak. A szeptembertől szerveződő honvéd hadseregbe ennek ellenére több ezren jelentkeztek, míg a császári hadseregbe senki. A honvédség tábori orvosaként kezdte pályafutását a későbbi egyetemi tanár és az MTA tagja, Korányi Frigyes, és zsidó származású volt Kosuth 18 éves titkára, Helfy Ignác, valamint a honvéd- és nemzetőrtisztek közül többen, például Goldberger Samu vagy Csemegi Károly, későbbi igazságügyi államtitkár és a modern magyar büntetőjogi kódex megalkotója.

A nem magyar népek közül legmesszebbmenő követelésekkel a horvátok álltak elő. Március 25-ei nemzeti kongresszusukon mindazt igényelték maguknak, amit a magyarok Béccsel szemben már elértek: a horvátnak tartott területek (Horvát-Szlavónia, Isztria, Dalmácia és a Határőrvidék egy része) egyesítését, nemzeti hadsereget, a horvát parlamentnek felelős kormányt és saját nemzeti bankot. Miután az udvarral és a magyar kormánnyal folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre, június 5-én a horvát sabor – Josip Jelačić bánnak és egyben a horvátországi császári és királyi haderő főparancsnokának a legteljesebb támogatásával – minden Magyarországhoz fűződő államjogi kapcsolatot megszüntetnek nyilvánított. Erre válaszul a magyar minisztertanács augusztus végén elfogadta Deák törvényjavaslatát, amely teljes körű belső önkormányzatot ajánlott fel Horvátországnak, fenntartva a hadügyek, külügyek, pénzügyek és a kereskedelemügy közösségét. Sőt arra az esetre, ha ez a horvátok számára nem lenne elég, kilátásba helyezte Horvátország elszakadásának tudomásulvételét, feltéve, hogy Fiume és környéke továbbra is Magyarországnál marad.

Augusztusra kiéleződtek a Bécs és a magyar kormány közötti ellentétek is. Miután július 25-én a császári seregek megverték az Itália egyesítéséért és függetlenségéért küzdő Szárd-Piemonti Királyság és a Monarchia szakadár észak-italiai tartományainak a csapatait, majd

*A bécsi udvar
ellentámadása*

visszafoglalták Lombardiát és Milánót, az új osztrák kormány az uralkodóval együtt elérkezettnek látta az időt a birodalom egységével kapcsolatos kérdések tisztázására, illetve újratárgyalására. Augusztus 27-én az osztrák kormány olyan emlékiratot szerkesztett, majd íratott alá V. Ferdinánddal és küldött meg a magyar kormánynak, amelyben az áprilisi törvényeket „két pontban” összeegyeztetetlennek minősítette a Pragmatica Sanctióval, egyben kifejezte óhaját arra nézve, hogy a hadügyek, külügyek és pénzügyek intézésére „egy legfelsőbb állományi kormányzat ismét visszaállítassék”.⁶¹ Ezzel egyidejűleg Jelačić elfoglalta Fiumét és környékét, majd az udvar beleegyezésével megkezdte a felkészülést a Magyarország elleni katonai támadásra.

A nemzetiségi törekvések és a bécsi reakció harapófogójába szorult magyar forradalom szeptember elejére súlyos válságba került. Miután Batthyány és Deák eredménytelenül tárgyalt az osztrák vezetőkkel és az uralkodóval, a kormány szeptember 11-én lemondott. Ugyanezen a napon 30–35 ezer fős seregével Jelačić átkelt a Dráván, és megindult Pest felé. A déli határok mentén állomásozó kisebb magyar csapatok visszavonultak. A Batthyány vezetésével újjáalakult kormány támogatására szeptember 16-án Országos Honvédelmi Bizottmány alakult Kossuth elnöklete alatt. Az események irányítása ekkortól az elszánt és fáradhatatlan Kossuth kezébe került; a Bizottmány munkájában sem Batthyány, sem Deák, sem Eötvös, sem a történetek miatt lelkileg összeroppanó és a döblingi elmeegógyintézetbe szállított Széchenyi nem vett részt.

Az önvédelmi háború megszervezése

Batthyány és minisztertársai energikusan láttak hozzá az önvédelmi háború megszervezéséhez. A külföldön állomásozó magyar ezredeket hazatérésre szólították fel, a mozgósítható erőket a Dunántúlra vezényelték és önkéntes nemzetőri csapatok szervezésére adtak utasítást. Szeptember végén Kossuth toborzókörútra indult az Alföldre. Erőfeszítéseik sikerrel jártak. A magyar csapatok, melyeket Móga János altábornagy vezetett, szeptember 29-én Pákozdnál megállították a császári lobogók alatt felvonuló horvát sereget. Kudarcát beismerve Jelačić fegyverszünetet kért, és visszavonult Bécs felé. A nagyrészt újoncokból és nemzetőrökből álló magyar sereg Schwechátig üldözte a horvátokat, ahol azonban október 30-án vereséget szenvedett a csehországi csapatokkal megerősített ellenféltől. A győztes sereg és egyben a teljes császári haderő főparancsnoka, Alfred Windisch-Grätz herceg előbb az október 6-án újra kezdődött bécsi forradalmat verte le, majd benyomult magyar területre, és üldözőbe vette a hátráló magyar csapattesteket. A forradalmi Magyarország erejét ettől kezdve a fegyveres küzdelem kötötte le. Egyszerre kellett harcolnia a császári haderővel és a Bécs által egyre nyilvánvalóbban támogatott szerb, román és szlovák irreguláris szabadcsapatokkal. Mindezt úgy,

⁶¹ Uo. 297–307.

hogy külső segítségre sehonnan sem számíthatott. A Párizsba és Londonba küldött magyar követekkel világosan közölték: a Habsburg Monarchia fennállása a kontinentális egyensúly egyik fontos záloga, ezért a magyar függetlenedési törekvések nem számíthatnak támogatásra. Némi reményre adott alapot viszont a májusban összeült frankfurti német nemzetgyűlés, amely a Német Szövetség jövőjével foglalkozott. Az osztrák és cseh örökös tartományok részvételével létrejövő német egység (nagy német megoldás) esetén – merült fel magyar kormánykörökben 1848 tavaszán és nyarán – a térség stabilitását csak egy Magyarország körül szerveződő új középhatalom biztosíthatja. Úgy gondolták, hogy Galícia, Bukovina és Dalmácia mellett ebbe akár az oszmán uralom alól felszabadulóban lévő Szerbia és a román fejedelemségek is beletartozhatnak. A német egység ügye azonban 1848 végére megfeneklett, miközben a moldvai és havasalföldi forradalmak levezetésében való közreműködésével Miklós cár egyértelmű tanújelét adta forradalomellenességének és nyugatra irányuló expanzív törekvéseinek.

Mintegy 50 ezer fős hadserege élén Windisch-Grätz december végén ért Pest közelébe. Miután Perczel Mór tábornok hadteste december 30-án Mórnál vereséget szenvedett, az Országos Honvédelmi Bizottmány elhatározta a főváros kiürítését. Az országgyűlés Debrecenbe, a fegyvergyár Nagyváradra költözött, a Buda alatt egyesült magyar hadak pedig folytatták a visszavonulást. Közben véres és kölcsönös kegyetlenkedésektől kísért harcok dúltak délen a szerb határőrök és a magyar honvédek, Erdélyben pedig a román felkelők és a magyar nemzetőrök, illetve a császári katonaság és a magyar honvédek között. Érdekes módon délen egy szerb származású, de magyar érzelmű császári és királyi katonatiszt, Damjanich János aratott győzelmeket, Erdélyben pedig a napóleoni háborúkban és az 1830–31-es oroszellenes felkelésben egyaránt kitűnt lengyel tüzértiszt, Bem József (Józef Bem) tábornok ért el sikereket. Bem győzelmeit jelentősen segítették a székely népfelkelők, és egy kézdivásárhelyi mesterember, Gábor Áron, aki november végén felállított műhelyében a következő hónapokban több mint 70 ágyút öntött. A harcok elhúzódásához és elmérgesedéséhez hozzájárult, hogy a bécsi udvar határozottan kiállt a magyar forradalommal szembeforduló nemzetiségi csoportok mellett. Az új uralkodó, a tehetetlensége miatt decemberben lemondott V. Ferdinánd helyébe lépő fiatal I. Ferenc József (1848–1916) december 15-én például nyílt parancsban erősítette meg tisztségében Stevan Šupljikac szerb vajdát és tábornokot, a szerb felkelők parancsnokát, s tett ígéretet a magyarországi szerbeknek autonóm „nemzeti beligazgatás” megvalósítására a békét követően.

A lokális jellegű erdélyi és délvidéki győzelmek nem változtattak az egészében véve kétségbeesítőnek és reménytelennek látszó helyzeten. Windisch-Grätz, aki január 5-én vonult be Pestre, közölte az őt felkereső magyar békeküldöttséggel: csak feltétel nélküli megadásról lehet szó. A küldöttséget vezető Deák ezután visszatért kehidai birtokára, és 1849 júniusáig ki sem mozdult onnan, a Pesten

maradt Batthyányt pedig a császáriak rövidesen letartóztatták. A több mint 400 képviselőből a január 8-ai első debreceni országgyűlésen összesen 145 fő jelent meg, és 77-en a későbbiekben sem tértek vissza. S a megjelentek egy része – a későbbi Békepárt – is ellenezte a kilátástalannak látszó harc folytatását. Szembefordult az Országos Honvédelmi Bizottmánnal az Észak-Magyarországon át visszavonuló csapatok parancsnoka, Görgei tábornok is. Január 5-ei váci kiáltványában kijelentette, hogy az áprilisi törvénynek alapján áll, a harcot az alkotmányos királyság védelmében folytatja, s parancsot csak a volt hadügyminisztertől, Mészáros Lázártól fogad el. Hám János kinevezett esztergomi érsek nyíltan Bécs oldalára állt. Január 12-ei körlevelében arra utasította egyházmegyéje papságát, hogy támogassák a császári csapatok tevékenységét, és a császári kiáltványokat hirdessék ki a templomokban. Pásztorleveléhez a katolikus főpapok túlnyomó többsége csatlakozott. A forradalom mellett egyetlen katolikus püspök tartott ki: Horváth Mihály történetíró, aki viszont Hámhoz hasonlóan még nem volt felszentelve.

A honvéd hadsereg

Az ellenállás támogatottságának csökkenése ellenére Kossuth és a debreceni képviselők többsége a harc folytatása mellett döntött. A szeptemberben kezdett és az ország legnagyobb részén lefolytatott sorozások eredményeként 1849 elejére mintegy 100 fős hadsereg állt fegyverben. Ezek többsége szuronyos puskákkal felszerelt gyalogos volt; a huszárok száma 12 ezer, a tüzéreké 10 ezer fő körül mozgott. Az ütegek döntően 6 fontos gyalogsági és lovassági lövegekből álltak, de öntöttek 12 fontos nehézágyúkat is. A Nagyváradra telepített fegyvergyár és Gábor Áron műhelye mellett az ország városaiban 1848 őszétől még mintegy 20, 1849 tavaszától pedig 40 üzem foglalkozott lőszer-, fegyver- és alkatrészyártással. A honvédek többsége – a becslések szerint mintegy 60%-a – magyar, a többi egyéb, elsősorban szlovák nemzetiségű volt. Legtöbben – az összes katona 80–85%-a – a parasztok közül állt honvédek. Ebben közrejátszott, hogy december 22-ei kiáltványában a harcokban rokkanttá vált katonáknak Kossuth 10 hold földet ígért. A hadsereghez tartozott több külföldi – olasz, német, bécsi – légió is. Ezek közül legjelentősebb a lengyel volt, amely hat gyalogos- és egy dzsidásszázadból állt. Rózsa Sándor, akit Kossuth amnesztiában részesített, ugyancsak csatlakozott az önvédelmi háborúhoz. Szabadecsapatot szervezett, amelyet azonban fegyelmetlensége miatt rövidesen fel kellett oszlatni. Mivel a régi tábornoki kar és a magasabb rendfokozatú tisztek jelentős hányada elhagyta az országot, illetve nem vállalta a további szolgálatot, a parancsnoki posztokat részben alacsonyabb rendfokozatú fiatalokkal és reaktívált nyugdíjasokkal, valamint rátermett civilekkel töltötték fel, akik közül sokan gyorsan emelkedtek a ranglétrán.

Az olasz alkotmány

Az első nagyobb összecsapásra 1849. február végén került sor. A két ellenséges főszereg Egertől délre, Kápolnánál találkozott. Az ütközetből – jelentős részben a magyar seregrészt irányító főparancsnok, a lengyel Henryk Dembiński tábornok hadvezetési hibái miatt – a császáriak

kerültek ki győztesen. Győzelmük azonban korántsem volt teljes és végleges, ahogyan ezt Windisch-Grätz jelentette Bécsbe. Az uralkodó mindenesetre hitelt adott neki, és a korábban kidolgozott liberális jellegű, ún. kremsieri alkotmánytervezet elfogadása helyett március 4-én új birodalmi alkotmányt bocsátott ki. Ebben a Magyar Királyságot a tőle teljesen elszakított Horvát-Szlavóniával és a Magyar Tengeremlékkel, Erdéllyel, a Határőrvidékkel, valamint a bácskai és temesközi részekből létesítendő Szerb Vajdasággal együtt az egységes és oszthatatlan birodalom koronatarományaivá degradálta. Az egyes tartományok szűk hatáskörrel rendelkeztek, míg az uralkodó lényegében teljhatalommal. A törvényhozással szemben vétőjoga volt, a miniszterek egyedül neki feleltek, s össz-birodalmi ügyekben, mindenekelőtt a külügyekben és a hadügyekben kizárólagos döntési jogkörrel rendelkezett. Az egyéni jogok terén ugyanakkor néhány liberális szellemű engedményt tett. Eltörölt mindenfajta feudális alárendeltséget, biztosította a törvény előtti egyenlőséget, és kimondta a nemzetiségek egyenjogúságát. A területi autonómiát, amit nemcsak a szlovákok és a románok, hanem a birodalom osztrák felének nemzetiségei is követeltek, azonban nem adta meg.

Az ún. oktrojált, illetve kibocsátási helyéről olmützinek nevezett alkotmány tovább polarizálta a magyarországi politikai életet. A békepártiak körében felmerült Kossuth félreállításának terve. A radikálisok viszont a független magyar köztársaság kikiáltásával kívántak válaszolni a Magyar Királyság feldarabolásának és tartományokká alacsonyításának tervére. A kulisszák mögötti vita a hadszíntéren dőlt el. A március végén Görgei irányítása alá került honvédsereg április elején a magyar hadtörténet legfényesebb diadalait aratta Hatvan, Tápióbücske és Isaszeg térségében. Bár az osztrák sereget nem sikerült megsemmisíteni, Windisch-Grätz visszavonult. Április 10-én felszabadult Vác, majd április 22-én Komárom. Kossuth és hívei ebben a helyzetben döntöttek úgy, hogy a radikálisok javaslatának megfelelően detronizálják a Habsburgokat, és deklarálják Magyarország függetlenségét. A nagy jelentőségű határozatot április 14-én fogadták el a debreceni református nagytemplomban közfelkiáltással, hatalmas, a békepártiakat meghunyászkodásra készítő tömeg jelenlétében. Az államforma kérdésében sem ekkor, sem később nem döntöttek, viszont ideiglenes jelleggel kormányzó-elnökké, vagyis államfővé választották Kossuthot, aki május 2-án új kormányt nevezett ki Szemere Bertalannal az élén.

A katonai vereségekről és a magyar országgyűlés döntéseiről értesülve az osztrák minisztertanács április 21-én úgy határozott, hogy segítséget kér az orosz cártól. Az ezt tartalmazó levelét I. Ferenc József május 1-jén küldte el Moszkvába. Miután május közepén Varsóban személyesen is találkoztak, Miklós cár herceg Paszkevics tábornagy vezetésével 200 ezer fős hadsereget indított Magyarország ellen. A több irányból érkező orosz hadoszlopok június közepén ereszkedtek le a Kárpátok hágóin. A magyar főerők eközben

*A tavaszi
hadjárat*

*Az orosz
beavatkozás*

17 napos ostrom után május 21-re visszafoglalták Budát. Ezzel azonban vége is szakadt a katonai sikereknek. A Bécs felől előnyomuló császári erők, amelyeket a leváltott Windisch-Grätz helyett Julius von Haynau tábornok irányított, június folyamán több kisebb győzelmet arattak Észak-Dunántúlon, majd július 12-én megkezdtek az ismét kiűrtett főváros birtokbavételét. Paszkevics közben elfoglalta Kassát és több felvidéki várost. Bem is csatákat veszített Erdélyben az ottani orosz és osztrák túlerővel szemben. Az egyik ilyen vesztes csatában esett el július 31-én Segesvár mellett segédtsíjtje: Petőfi Sándor. Az orosz és az osztrák haderő együttesen mintegy 370 ezer főt számlált, amellyel egy 160–170 ezer fős honvédsereg állt szemben. A tüzérségi fölény még nagyobb volt: az oroszok 600 és a császáriak 605 lövegével szemben a honvédsereg mindössze 450 löveggel rendelkezett.

*Békejobb
a nemzetiségeknek*

Ebben az egyre reménytelenebb helyzetben a Szemere-kormány lépéseket tett a császári politikában csaldott nemzetiségek kibékítésére. Néhányan kezdtek felismerni, hogy a magyar nemzetállam koncepciója felülvizsgálatra szorul. Ebben nagy szerepet játszott a követként Párizsban tartózkodó gróf Teleki László, aki több levelében figyelmeztette Kossuthot, hogy soknemzetiségű összetétele miatt „Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is”, és hogy ebből következőleg a teendő: „a corpus jurisból valamit áldozni, s nemcsak Horvátországra nézve, de a szerbek és oláhokra nézve is kibékülni a Vajdasággal, annak összes közgyűlést engedni, valamint az oláh fajnak is belső adminisratiót, statuarius jogot, széles értelemben municipalis garantiákat”.⁶² Bár a Teleki által javasolt föderalizmust a magyar vezetők túlnyomó többsége továbbra is elfogadhatatlannak tartotta, nyelvi, kulturális és közigazgatási téren hajlottak engedményekre. Ez tükröződött a fejedelemségekből menekült román forradalmár, Nicolae Bălcescu és Kossuth által július 14-én aláírt megbékélési nyilatkozatban, majd az országgyűlés utolsó, július 28-án Szegeden elfogadott határozatában. Az utóbbi kimondta, hogy az állam hivatalos nyelve ugyan a magyar, ám a községi és megyei gyűléseken mindenki a saját anyanyelvén szólhat, és a jegyzőkönyvek nyelvét mindkét esetben a többség határozza meg. Ugyancsak anyanyelvét használhatja mindenki az alsó fokú bíróságok előtt. A helyi rendfenntartó erők vezényleti nyelve, az iskolák oktatási nyelve, az anyakönyvezés és az egyházi ügyek intézésének a nyelve mindig az illető község, illetve egyházközség nyelve. Minden állampolgárnak jogában áll minden hatósághoz a saját anyanyelvén folyamodni.

Ugyanezen a napon fogadták el a zsidók politikai egyenjogúsítását. Az 1849. évi IX. tc. kimondta, hogy „a magyar álladalom határain belül született vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakos mindazon politikai és polgári jo-

⁶² Teleki László *Válogatott Munkái*, II. köt., i. m. 27–28.

gokkal bír, mint annak bármely hitű lakosai bírnak”. A politikai egyenjogúsítás azonban továbbra sem járt együtt vallási emancipációval. Az izraeliták ezután sem bevett, hanem csak tűrt felekezet tagjainak számítottak.⁶³

A fenti felismerések és új intézkedések alkalmasak lettek volna a nemzetiségi vezetőkkel való tárgyalások újrakezdésére. Amikor például Bălcescu augusztus 3-án tájékoztatta Avram Iancut a Kossuth által aláírt megbékélési tervről, a román gerillavezér parancsot adott a felkelők hadműveleteinek a beszüntetésére. A tárgyalások újrakezdésére azonban már nem maradt idő. Az osztrák és az orosz csapatok vészesen közeledtek Szeged felé, amely körül a magyar csapatokat – részleges sikerrel – koncentrálni próbálták. A közelgő ellenség elől menekülve a minisztertanács augusztus elején áttette székhelyét Aradra, és végső kétségbeesésében augusztus 10-én felajánlotta a magyar koronát a cári család valamelyik tagjának. Miután az ajánlat elutasításra talált és a Bem altábornagy vezette seregrész vereséget szenvedett Temesvár mellett, augusztus 11-én Kossuth lemondott kormányzó-elnöki tisztségéről, és teljhatalommal ruházta fel Görgei Artúrt. A további vérontás elkerülése érdekében Görgei tisztjei egyetértésével augusztus 13-án a Világos melletti szőlősi síkon feltétel nélkül letette a fegyvert Rüdiger orosz tábornok előtt. A következő napokban példáját más seregtestek és várőrségek parancsnokai is követték. Az egyetlen kivétel a Komárom várát védő Klapka György tábornok volt, aki a fegyverletétel fejében szabad elvonulást és büntetlenséget vívott ki minden tisztjének és katonájának. Kossuth, Szemere és a szabadságharc több más vezetője minderről már török földön értesült, ahová Orsova érintésével augusztus 17-én érkeztek meg.

Még folytak a harcok, amikor az észak-itáliai vérengzései miatt bresciai hiénának nevezett Haynau irányításával megkezdődött a „rebellisek” felelősségre vonása. Bevezették a kivételes állapotot, és lázadónak minősítettek mindenkit, aki 1848 októberétől a magyar kormány szolgálatában állt, illetve utasításait végrehajtotta. A haditörvényszékek mintegy 500 halálos ítéletet hoztak, amelyek közül több mint 100-at végre is hajtottak. A kivégzettek között volt gróf Batthyány Lajos, akit Pesten, valamint a honvédség 12 tábornoka és egy ezredese, akiket Aradon végeztek ki október 6-án. A külföldre menekült vezetőket, köztük Kossuthot és Szemerét jelképesen, nevüket a bitóra tűzve akasztották fel. Mintegy 1200-an kerültek börtönbe. Görgei, akit a cári udvar közbelépése mentett meg a haláltól, házi őrizetbe került. A bosszúhoz tartozott, hogy az elfogott honvédek és honvédtisztek közül mintegy 40–50 ezer főt besoroztak a császári hadseregbe. A megtorlás méretei és kegyetlensége Európa-szerte felháborodást váltottak ki, a magyarországi lakosság körében pedig nemcsak félelmet keltettek, hanem legalább ilyen mértékben növelték

Világos

A bosszú

⁶³ Pajkossy Gábor szerk.: *Magyarország története a 19. században*, i. m. 338–339.

a Habsburgok iránti gyűlöletet. Ez is közrejátszott abban, hogy Alexander Bach osztrák belügyminiszter javaslatára 1850 júliusában az uralkodó nyugdíjaztatta a hatáskörét többszörösen túllépő Haynaut.

Haynau távozása után Bach irányításával alakították ki az ország új közigazgatási szervezetét. Miután Erdélyt, Horvát-Szlavóniát, a Határőrvidéket, valamint a császári parancsra 1849 végén létrehozott Szerb vajdaságot és Temesi bánságot ténylegesen is leválasztották az országról, a maradék területet öt kerületre osztották Pozsony, Sopron, Buda, Kassa és Nagyvárad székhellyel. A kerületek élén főispánok álltak, akik a császár által kinevezett helytartónak tartoztak felelősséggel. Ezt a tisztelet 1852-től Albert főherceg, az uralkodó nagybátyja töltötte be. Egy-egy kerülethez 7–10 megye tartozott, melyek élén az ugyancsak központilag kinevezett megyefőnökök álltak. A megyék járásokra tagolódtak, melyeket főszolgabírók irányítottak. Önkormányzati jogosítványokkal egyik szint sem rendelkezett, és hivatalos nyelvként általában a németet használták. Az esetleges újabb lázadás megelőzése érdekében nagy létszámú hadsereget állomásoztattak az országban, kiterjedt besúgóhálózatot hoztak létre, szigorították a cenzúrát, és megerősítették a belső rendfenntartó erőket. A pest-budai lakosság megfélemlítésére ekkor (1854-ben) épült a gellérthegyi Citadella, amelynek ágyúai az erőd alatti városra irányultak.

A Magyar Királyság feldarabolását és önállóságának megszüntetését a bécsi udvar – I. Lipóthoz hasonlóan – egy újabb jogeljátszási elmélettel indokolta. Úgy tekintettek az országra, mint egy törvénytelen eszközökhöz folyamodott, majd ezért fegyverrel visszaszerzett tartományra, amelyet az uralkodó kénye-kedve szerint kormányozhat. Ez tükröződött az 1851. december 31-én kibocsátott ún. szilveszteri pátensben, amely hatályon kívül helyezte az 1849-es olmützi alkotmányt, és a császár nyílt egyeduralmát vezette be. Ám a „korbácshoz” nagyon gyorsan társult a „cukor” is. 1852-ben kezdetét vették az amnesztiarendeletek, amelyek alapján 1859-ig minden várfogságra ítélt „lázadót” szabadlábra helyeztek. Az amnesztiában részesültek zárolt birtokaikat is visszakaphatták. Mindezt betetőzte, hogy 1854. május 1-jén megszűnt a kivételes állapot.

Összbirodalmi szempontjai és önkényuralmi módszerei miatt az 1850-es évek

*A neoabszolutizmus
fény- és árnyoldalai*

elején kiépült neoabszolutista rendszer a magyar történelmi tudatban a nemzeti múlt egyik mélypontjaként rögzült. Bár 1848–49 eszményeihez viszonyítva, valamint a küzdők hősiessége és a

harc áldozatai okán ez teljes mértékben érthető és indokolt is, a történelmi valósághoz mindenképpen hozzátartozik annak számontartása, hogy a forradalom legfontosabb társadalmi vívmányait, a jobbágyfelszabadítást és a törvény előtti egyenlőséget az új rendszer is érvényben hagyta, sőt maga is előmozdította a polgári átalakulás ügyét. Ezt szolgálta a belső vámhatárok eltörlése és ezzel az egységes birodalmi piac megteremtése; egy átfogó, új adórendszer bevezetése:

az ország területének kataszteri felmérése és az ingatlanforgalmat rögzítő telek-
könyvezés megkezdése; kereskedelmi és iparkamarák felállítása, valamint – bár
a céheket nem törölték el – az iparűzés teljes szabadságának biztosítása. Meg-
szerveződött az egész országra kiterjedő postaszolgálat, amely a levelek mellett
pénzt és csomagot is kézbesített. A küldeményeket ekkortól bérmentesítették
„levéljeggyel”, vagyis bélyeggel. Az 1847-ben üzembe helyezett Bécs és Po-
zsony közötti vezetékes távírvonal után 1850-ben megépült a Pest és Bécs kö-
zötti, majd később a többi nagyvárost is összekötő távírvonal. Birodalmi támo-
gatással nagy ütemben folytatódott a vasútépítés. Az 1850-es évek közepétől
1866-ig több mint 2000 km hosszú új vasútvonalat adtak át a forgalomnak. A Bécs–
Pest–Szeged–Temesvár vonal a legfontosabb gabonatermő vidékekkel, a Bécs–
Pest–Szolnok–Nagyvárad vonal az állattenyésztés tiszántúli centrumaival kötötte
össze a birodalmi és a magyar fővárost. Fejlődött a hajózás is: 1867-ben csak a
Dunán 135 gőzhajó és több mint 500 uszály közlekedett. (IV./8/a. és IV./8/b. kép)

A nagyobb méretű monarchiai piac, a közös pénz és az infrastrukturális fej-
lesztések vonzóbbá tették az ipartelepítést. Hazai és külföldi vállalko-
zók új üzemek tucatjait hozták létre, köztük számos gőzmalmot, vas- és
acélgyárat, szeszfőzdet, gépgyárat, amelyekben a mezőgazdasági munkaeszkö-
zök mellett gőzhajókat és gőzmozdonyokat is készítettek, továbbá bőrgyárat.
Az új gyárak első szakmunkásai jelentős részben a Monarchia nyugati tartományai-
ból érkeztek, míg itthonról a segéderő toborzódott. A fejlődés mértékét jól mutatja,
hogy a gőzgépek száma 1852 és 1863 között 86 darabról 674 darabra, teljesítmé-
nyük pedig 1221 lóerőről csaknem 10 ezer lóerre nőtt. A gépek többségét az
iparban alkalmazták, de az 1850-es évektől a mezőgazdaságban is megjelentek.
Az első „cséplőmozdonyt” 1853-ban hozatta egy törökbecsei birtokos Angliából.

Iparfejlesztés

A malmok és a gyárak jelentős része Pest külső kerületeiben épült fel, ame-
lyeket így rövidesen elborítottak a füstölő gyárkémények. A belső kerületek
eközben tovább épültek, szépültek. Kiépült a Duna-parti palotasor, amelyhez
1864-ben csatlakozott a Feszli Frigyes által romantikus stílusban tervezett pesti
Vigadó, majd 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia neoreneszánsz jegye-
ket viselő székháza. A Dunától kicsit távolabb már 1859-ben átadták a mór stí-
lusú Dohány utcai zsinagógát, amely Európa legnagyobb és – a New York-i után –
a világ második legnagyobb zsidó temploma. 1856-ban megépült az első gáz-
gyár, és ezzel kezdetét vette a gázzal történő világítás. Ugyanebben az évben
átadták a Lánchíd budai hídfőjéhez csatlakozó Várhegy alatti Alagutat, amely
a két városrész közötti közlekedést segítette. 1866-ban pályára állt az első ló-
vasút, amely a Kálvin tér és az újpesti városkapu között közlekedett. Kezdet
kiépülni a fedett rendszerű szennyvízelvezetés és a tisztított víz eljuttatása
a közterekre és a belvárosi utcákba. A fejlődés hasonló jelei mutatkoztak az or-
szág többi nagyvárosában, például Pozsonyban, Temesváron és Kolozsváron is.

Oktatásügyi reform

Kulturális téren nagy jelentőséggel bírt a Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez kötődő 1849-es oktatásügyi reform, amely az iskola-hálózat egészét átfogta és modernizálta. Az egyházak és községek által fenntartott alsófokú elemi iskolák látogatása ekkor lett kötelező (el-vileg) minden 6–12 éves korú gyermek számára. Ennek hatása persze csak lassan mutatkozott meg: az 1863-ban besorozott magyarországi újoncnak még mindig csak 22%-a, a horvátországiaknak és az erdélyieknek pedig csak 9%-a tudott írni. Mivel a tankötelesek mintegy fele továbbra sem járt iskolába, az alfabetizáció csak lassan terjedt. A régi gimnáziumok és az azt kiegészítő kétéves bölcsészeti, jogakadémiai és más, az egyetemre előkészítő tanfolyamok egybeolvasztásával megszerveződött az érettségivel záródó nyolcosztályos középiskolák (gimnáziumok és reáliskolák) rendszere. 1867 körül ezeket mintegy 30–35 ezer diák látogatta. A tanmenetet szigorú szabályok rögzítették, és az egyes tantárgyakat szaktanárok tanították. Az ország egyetlen egyetemére ettől kezdve csak érettségivel lehetett bejutni. Az egyetem négy karán növelték a tanszékek számát, új laboratóriumokat szereltek fel, és megszervezték a középiskolai tanárok képzését. A hallgatók 2000 körüli száma alapján a birodalom nyolc egyeteme közül az 1860-as években a bécsi után a pesti volt a második, és Európa 112 egyeteme közül a 13. A reform pozitívumai közé tartozott, hogy az elemi iskolákban általában a tanulók anyanyelvén folyt az oktatás. Közép- és felső szinten viszont markánsan érvényesült a germanizálási szándék. Egész sor gimnáziumot nyilvánítottak német tannyelvűvé, s a latin és a német nyelv javára az egyetemen is visszaszorult a magyar.

Az aktív és passzív ellenállók

Vitathatatlan gazdasági és kulturális eredményei ellenére a neoabszolutizmus rendszere csak nagyon kevesek tetszését nyerte el. A túlnyomó többség elutasította, és részben vagy egészben módosítani akarta. A legradikálisabbak úgy gondolták, hogy új felkelés kirobbantásával lehet és kell elsöpörni a Habsburgok uralmát. Volt honvédek és honvédtisztek irányításával Erdély és a Dunántúl hegyes vidékein kicsiny szabadcsapatok szerveződtek, melyeket – Kossuth tudtával és támogatásával – Makk József, a komáromi erőd egykori tüzérparancsnoka és néhány társa fogott össze. A szervezkedést azonban 1852 januárjában felfedték, és kétéves vizsgálati fogság után a vezetőket részben kivégezték, részben börtönbüntetésre ítélték. Ez mindenki számára intő jelként szolgált: hasonló szervezkedésre a továbbiakban nem került sor. Ezután erősödött meg az ellenállás Deák Ferenc nevéhez kötődő passzív formája. Akik tehettek, visszavonultak birtokaikra, nem vállaltak hivatalt, nem fizettek adót, kijátszották a hatóságokat, 48-ból azonban nem engedtek, és tüntetően ismét magyaros ruhákban jártak. Ehhez a körhöz tartozott báró Kemény Zsigmond, aki esszéiben és történelmi regényeiben élesen bírálta Kossuth radikalizmusát és a nemzetközi erőviszonyok negligálását; valamint az egykori centralisták vezére, báró Eötvös József, aki a nemzetiségi kérdéstről és a 19. század

uralkodó eszméiről írott műveiben a Habsburg Monarchia alkotmányos állammá alakítása és a Magyar Királyság bizonyos mértékű önállóságának a kívánatos-sága mellett sorakoztatott fel érveket. Az uralkodóval való együttműködésre a forradalom és a szabadságharc idején jellemzően passzív magatartást tanúsító konzervatívok mutatták a legnagyobb hajlandóságot. A Magyar Királyság önkormányzatának teljes felszámolása azonban számukra is elfogadhatatlan volt.

Az új forradalom, új szabadságharc és a teljes függetlenség programját az 1850-es évek közepétől lényegében már csak Kossuth és az emigráció radikálisabbjai képviselték. „Ha mindenki az országban feladja is az 1849-et, az emigrációnak azt nem szabad feladnia” – írta Kossuth 1861-ben.⁶⁴ Ez természetesen csak a Habsburg Monarchia megdöntése révén volt elképzelhető. Ennek érdekében Kossuth terveket dolgozott ki a Magyar Királyság és a szomszédos államok (Szerbia és román fejedelemségek) konföderációjáról, valamint az ország közigazgatásának decentralizálásáról, az önkormányzatiság demokratikus átalakításáról és a nemzetiségek személyi elvű kulturális autonómiájáról. A Monarchia helyébe lépő konföderációnak Szerbia és Románia mellett önálló tagja lett volna Horvátország, és végső esetben akár Erdély is. 1859-ben, amikor a Francia Császárság támogatásával a Szárd-Piemonti Királyság ismét háborút indított a Monarchia észak-itáliai tartományaiért, úgy tűnt, hogy tervéhez nemzetközi támogatást is tud szerezni. Kossuth, Teleki László és Klapka György irányításával Magyar Nemzeti Igazgatóság alakult, készen arra, hogy megfelelő feltételek esetén és garanciák mellett felkelést robbantsanak ki a Habsburgok hátában. Az osztrákok 1859. június 24-ei solferinói veresége után gyorsan megkötött béke, amely Piemontnak juttatta Lombardiát és Milánót, azonban hamar szertefoszlatta ezeket a reményeket.

Kossuth és az emigráció reményei

Az itáliai kudarc megingatta az önkényuralom rendszerét. 1859–60-ban több városban kisebb-nagyobb demonstrációkra került sor. 1860-ban a pesti fiatalok először ünnepelték meg március 15-ét, ami ettől kezdve hagyomány és a gyásznapként ünnepelt október 6-ához hasonlóan a nemzeti azonosságtudat szimbóluma lett. Az ellene irányuló rendőri zaklatások miatt néhány nappal később a döblingi elmegyógyászati intézetben öngyilkos lett Széchenyi István. A tiszteletére tartott pesti rekviemen több tízezren vettek részt. Az ellenállás ilyen és ehhez hasonló jeleit érzékelve az uralkodó már 1859-ben menesztette mindenható belügyminiszterét, és 1860 októberében új rendeletet adott ki a monarchia államjogi berendezkedéséről. Az ún. októberi diplomában némi módosítással helyreállította a birodalom 1848 előtti politikai struktúráját, vagyis a vallási, oktatási, bíraskodási és egyéb belső ügyeket az egyes országok és tartományok hatáskörébe utalta. Megszüntette a Szerb vajdaságot, amelyet visszacsatoltak

⁶⁴ Idézi Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*, i. m. 239.

a Magyar Királysághoz. Helyreállították a megyei önkormányzatokat, összehívták a magyar országgyűlést és a horvát sabort; a közigazgatás hivatalos nyelve ismét a magyar lett. A magyar vezetők azonban továbbra ragaszkodtak a 48-hoz. Amikor Ferenc József kihallgatásra hívta Deákot és Eötvöst, a magyar politikusok egybehangzóan a perszonálunió és az áprilisi törvények érvényessége mellett nyilatkoztak. A képviselők túlnyomó többsége ugyanígy gondolkodott. Vita csak abban volt közöttük, hogy álláspontjukat határozat vagy felirat formájában közöljék-e az uralkodóval. Ferenc József ezzel szemben ragaszkodott a külügyek és a hadügyek közösségéhez, és ahhoz, hogy ezeket ő irányítsa. Mivel az álláspontok összeegyeztethetetlennek látszottak, az uralkodó 1861 augusztusában feloszlatta a magyar országgyűlést. Az emigrációból hazatért gróf Teleki László, aki a Határozati Párt vezetőjeként következetesen ragaszkodott az ország minél nagyobb önállóságához, híveinek többségétől elhagyatva már ezt megelőzően, 1861. május 7-én öngyilkosságot követett el.

Deák és a kiegyezés előkészítése

Az 1860-as évek első felében alábbhagyott az elégedetlenkedés. A passzív ellenállás tartalékai kezdtek kimerülni, a nemességben erősödött a kiegyezés vágya. Ezt Kossuth Dunai Konföderációra vonatkozó tervének 1862-es nyilvánosságra kerülése is erősítette. A többség ugyanis sokkal inkább Béccsel kívánt kompromisszumot kötni, mint az ország nemzetiségi elitjeivel, valamint Szerbiával és az 1859 és 1861 között megszületett új román állammal. Ez állt a háttérben annak, hogy 1865 húsvétján közzétett nevezetes cikkében Deák Ferenc nyilvánosan is új ajánlatot tett. Ebben elismerte a külügyek és a hadügyek közösségét, ám elutasította, hogy az uralkodó alkotmányos kontroll nélkül irányítsa azokat. Deák ragaszkodott a Magyar Királyság egységéhez is, és előfeltételül szabta felelős magyar minisztérium kinevezését. Ferenc József nem fogadta el azonnal Deák kompromisszumos javaslatát, de nem is utasította el. Tárgyalni akart róla, és ennek érdekében 1865 végére ismét összehívta az országgyűlést, amelynek munkájában 1866 elejétől immár az erdélyi képviselők is részt vettek. Az álláspontok közeledését segítette, hogy 1866 nyarán a Monarchia ismét súlyos katonai vereséget szenvedett, ezúttal a poroszoktól Königrätz-nél. A vereség következményeként Ausztriának ki kellett lépnie a Német Szövetségből, és a Porosz Királysággal szövetséges, 1861-ben piemonti vezetéssel létrejött Olasz Királyság javára le kellett mondania Velencéről és környékéről.

Az újrainduló tárgyalásokon a magyar vezetők beletörődtek az uralkodó legfőbb hadúri jogaiba, Ferenc József pedig kinevezte a felelős magyar kormányt, élén az emigrációból 1857-ben hazatért gróf Andrássy Gyulával, aki 1848–49-ben a honvédsereg tisztjeként harcolt a császáriak ellen, s akit ezért 1851-ben jelképesen kivégeztek. (IV./10. kép) Az országgyűlés ezt követően letárgyalta és elfogadta az ún. kiegyezési törvényjavaslatokat. A 69 paragrafusból álló XII. törvénycikket, amely a Magyar Királyság és az Osztrák Császárság közötti közjogi viszonyt szabályozta

újra, 209 igen és 89 nem szavazattal fogadták el 83 tartózkodás mellett. Ezt követte az uralkodó megkoronázása június 8-án, miáltal I. Ferenc József törvényesen is magyar királlyá vált, majd végül a kiegyezési törvény szentesítése július 28-án.

Az 1867. évi XII. törvénycikk értelmében a Habsburg Monarchia két, részben szuverén államból állt: az Osztrák Császárságból és a Magyar Királyságból. Bár mindkét ország rendelkezett saját parlamenttel, a parlamentnek felelős kormánnyal és a kormány által felügyelt közigazgatással, az állami szuverenitás valamennyi attribútumát egyik sem birtokolta. Az államélet három alapvető ügkörének, a külügyeknek, a hadügyeknek és az ezekkel kapcsolatos pénzügyeknek a szempontjából a birodalom – hivatalos nevén ettől kezdve: Osztrák–Magyar Monarchia – egyközpontú állam maradt. Ez azt jelentette, hogy az uralkodón túl, aki egy személyben volt osztrák császár és magyar király, és akinek örökletesen a Habsburg-család tagjai közül kellett kikerülnie, a két államrészt úgynevezett közös ügyek is összekapcsolták. Ezeket olyan közös miniszterek irányították, akik sem a magyar, sem az osztrák kabinethez nem tartoztak, s akiket az osztrák és a magyar miniszterektől való megkülönböztetés céljából „császári és királyi” jelzővel illettek. A közös miniszterek az osztrák és a magyar parlament által saját tagjai közül választott ún. delegációknak, és per sze az uralkodónak tartoztak felelősséggel.

*A kiegyezés
tartalma*

A törvényhozás fontos szereplője volt a király. Ő írta ki a választásokat, és ő hívta össze az országgyűlést, amelyet elnapolhatott, sőt fel is oszlatott. A törvényalkotás konkrét folyamatába kétszer avatkozhatott be. Először a törvényjavaslatok parlamenti betérjesztése előtt – élve „előszentesítési” jogával, másodsor pedig azok hatálybalépése előtt: a parlamentek által már elfogadott törvényjavaslatok csak akkor léptek érvénybe, ha az uralkodó kézjeggyel látta el, azaz „szentesítette” őket. A törvényhozó testületekkel szemben tehát abszolút vétőjoggal rendelkezett. Ezen túlmenően az uralkodói felségjogok közé tartozott a hadsereg „vezérlete” és „vezénylete”, vagyis legfelsőbb szintű irányítása is.

A külügyek, a hadügyek és az ezekhez kapcsolódó pénzügyek mellett közös volt még a vám-, a bank- és a pénzrendszer. Ezek szabályairól az 1867. évi XVI. törvény intézkedett, amelyet 10 évenként kellett megújítani. Ugyancsak 10 évenként állapították meg a közös költségekhez való hozzájárulás mértékét. A birodalom nyugati és keleti fele közötti területi, demográfiai és különösen fejlettségi különbségekre tekintettel az Osztrák Császárság részesedését az első 10 évre 70, a Magyar Királyságét pedig 30%-ban állapították meg. Magyarország részesedése a későbbiekben fokozatosan emelkedett, de még a 20. század elején sem haladta meg a 37%-ot.

Minden más ügy a birodalom két államának saját törvényhozó, végrehajtó és egyéb szerveire tartozott. A polgári parlamentarizmus és az alkotmányos államvezetés szabályainak megfelelően, ám ugyanakkor a magyar rendi hagyományokra

is tekintettel a törvényhozó hatalmat Magyarországon a képviselőházból és főrendiházból álló kétkamarás országgyűlés a királlyal együtt gyakorolta. A képviselőház 413 tagját az ország felnőtt férfilakosságának mintegy negyede, azaz az összlakosság 6–7%-a választotta, 1848-hoz hasonlóan nyíltan. A képviselőházzal szemben, amelynek tagjait választották, a főrendiház jelentős részben az arisztokrácia fóruma maradt. Mellettük helyet kaptak a bevett vallásfelekezeteiket képviselő egyháznagyok, 50 tagot pedig a kormány előterjesztése alapján az uralkodó nevezett ki.

A főrendiház tagjai érdekcsoportokba, a képviselőházé pártokba tömörültek. A pártstruktúra alapvető rendezőelve nem a társadalmi helyzet és/vagy az ideológiai kötődés, hanem a kiegyezéshez való viszony volt. A kiegyezést támogató párt, amelyet Szabadelvű Pártnak hívtak, 1875-től 1905-ig mindig abszolút, sőt általában 60% fölötti parlamenti képviseléssel rendelkezett. A kiegyezést bíráló s a magyar állam önállóságát növelni akaró ellenzéki tömörülés, a Függetlenségi és 48-as Párt rendszerint csak 20% körüli eredményt ért el. Ideológiai szempontból mindkét párthoz tartoztak liberálisok és konzervatívok, nemzeti szempontból pedig mérsékeltek és radikálisok.

A végrehajtó hatalom, azaz a kormány és alárendeltjei a parlamentarizmus szabályainak megfelelően az országgyűlés által elfogadott törvények keretei között, az általa elfogadott költségvetés alapján és a neki való felelősség terhe mellett működtek. Az ún. dualizmuskori, vagyis 1867 és 1918 közötti magyar kormányok a miniszterelnökből és kezdetben nyolc, majd később kilenc miniszterből álltak. Ezek a következők voltak: a király személye körüli, a belügyi, a pénzügyi, a földművelésügyi, az ipar- és kereskedelemügyi, a vallás- és közoktatásügyi, az igazságügyi, a honvédelmi és a tárca nélküli horvát–szlavón–dalmát miniszter. A honvédelmi miniszter a közös haderő mellett megszervezett kisebb létszámú és tűzerejű saját magyar haderő, a honvédség ügyeiért felelt.

A közigazgatási feladatokat, vagyis az állami célok konkrét megvalósítását a központi kormányzat a minisztériumoknak alárendelt közigazgatási szerveken (adóhatóságok, tanfelügyelőségek stb.), valamint a helyi önkormányzatokon keresztül gyakorolta. Az utóbbiaknak középfokon két pillére volt: a vármegye és a törvényhatósági jogú város. A népképviselői rendszer bevezetésével a vármegye elveszítette követküldési jogát, s ezáltal jóformán egész politikai jelentőségét. Funkciója a továbbiakban kizárólag közigazgatási feladatok ellátására korlátozódott. Élén a mindenkori kormány álláspontját képviselő főispán állt, akit a belügyminiszter javaslatára a király nevezett ki. A vármegye belügyeiben illetékes önkormányzati szervek közül legnagyobb jelentőséggel a törvényhatósági bizottság bírt, amely döntött a költségvetésről és megválasztotta a tisztviselőket. A törvényhatósági bizottság választotta az alispánt is, aki az önkormányzati apparátus élén állt. A bizottsági tagok felét a választójognak megfelelően a felnőtt

férfiak mintegy negyede választotta, a másik fele pedig automatikusan a legtöbb adót fizetők, az úgynevezett virilisek közül került ki. A virilizmus részben a történelmi elit, részben a vagyonosodó polgárság befolyását szavolta.

A törvényhatósági jogú városok jogállása és szervezete lényegében megegyezett a vármegyével. A különbség kimerült abban, hogy ezek második emberét, illetve első tisztviselőjét nem alispánnak, hanem polgármesternek hívták. A 81 – illetve Buda és Pest 1873-as egyesítése után 80 – szabad királyi város közül mindössze 23 kapott törvényhatósági jogú státust, a mezővárosok közül pedig kettő: Baja és Hódmezővásárhely. A 25 törvényhatósági jogú város mellett 106 település nyerte el a rendezett tanácsú város státust, amelyek korlátozottabb önkormányzati jogokkal rendelkeztek. A későbbiekben ezek számát 111-re, a törvényhatósági jogú városokét pedig 26-ra emelték. Külön törvény szabályozta Fiume és közvetlen környékének jogállását. Eszerint Fiume városa, kikötője és közvetlen környéke „a magyar koronához csatolt külön testet” képezett, amelynek hivatalos nyelve az olasz volt, s amelynek élén a király által kinevezett, de a magyar miniszterelnök által ajánlott kormányzó állt.

A vármegyék járásokra, azok pedig kis- és nagyközségekre, vagyis falvakra tagolódtak. A járások élén a vármegyének alárendelt (fő)szolgabíró állt, a községek belső életét pedig a rendezett tanácsú városokhoz hasonlóan a képviselőtestület szabályozta. Ezeket a városokban a polgármester, a községekben a bíró irányította. A községek adminisztrációját a jegyzők intézték.

A közbiztonság védelmét a kiegyezést követő másfél évtizedben a városokban a rendőrség, egyébként pedig a vármegyéknek alárendelt pandúrszervezet látta el. Utóbbit 1881-ben egy új fegyveres testület, a csendőrség váltotta fel. Ez a katonai jellegű szervezet – a rendőrségtől eltérően – nem a városi autonómiák, hanem a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter alárendeltségébe tartozott.

Az ún. közös ügyi rendelkezésekhez több más sarkalatos törvény társult. Ezek közé tartozott Magyarország és Erdély egyesülésének újbóli kimondása; Horvátország területi és politikai autonómiájának biztosítása a Magyar Királyságon belül és ezzel összefüggésben a közös ügyek (gazdaság, pénz és honvédelem) rögzítése; s végül a „nemzetiségi egyenjogúság” tárgyában hozott 1868. évi XLIV. törvénycikk. Ez utóbbi számos liberális jellegű külön jogot biztosított a nem magyar népeknek. Engedélyezte számukra kulturális és gazdasági egyletek, valamint nemzetiségi iskolák alapítását; lehetővé tette, hogy a törvényhatóságok belső ügyvitelében és egymás közti levelezésében, az alsó fokú közigazgatásban és a bíróságokon saját nyelvüket használják; s előírta, hogy alap- és középfokon lehetőség szerint mindenki az anyanyelvén tanulhasson. A parlament és a központi kormánysszervek egyedüli hivatalos nyelve mindazonáltal a magyar lett, s politikai tekintetben a törvény egyetlen nemzetet ismert el: a magyart. Az „egy politikai nemzet” fikciója, amely a régi *natio Hungarica*

*A nemzetiségi
törvény*

modernizált változata volt, és amely – az autonómiával felruházott horvátokat kivéve – tagadta a nem magyar nyelvi-kulturális közösségek nemzetjellegét, a nemzetiségi elitek számára elfogadhatatlan volt. Ők – mint 1848-ban és azután többször megfogalmazták – társnemzeti státust igényeltek a maguk számára, és lényegében kantonizálni akarták Magyarországot. Elégedetlenkedett az autonómiával felruházott horvátok egy része is. A horvát–magyar kiegyezést elfogadó unionistákkal szemben a horvát vezetők körében tovább élt a Habsburg Monarchián belüli különálló délszláv egység és a horvát nemzeti királyság gondolata.

A kiegyezés felé mutató tárgyalásokat és magát a közös ügyi törvényt Kossuth

*Kossuth
kritikája*

Lajos és csökkenő számú hazai és külföldi híve folyamatosan támadta. Az 1861-től Torinóban élő emigráns politikus fő ellenérvként azt hozta fel, hogy a modern nacionalizmusok logikája következtében az Osztrák Császárság elkerülhetetlenül halálra van ítélve, s ha összekötjük a sorsunkat vele, akkor a „szerte omló romok súlya Magyarországot is eltemeti”. A kiegyezés tehát – jövendőlte – „nem hágy fel számunkra más dicsőséget, mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik, – égve magunk is”. A teendő ezért nem a Béccsel való megegyezés, hanem – ahogy ezt 1851-es törökországi alkotmánytervében és 1862-es konföderációs elképzelésében részletesen is kifejtette – az elégedetlenkedő nemzetiségi lakosság messzemenő nemzeti és demokratikus jogokban való részesítése, amelyek így nem a történeti magyar állam felbomlasztói, hanem erős támaszai, s egyben a Romániával, Szerbiával és Horvátországgal megkötendő „szoros szövetség” előmozdítói lesznek.⁶⁵ „Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé e jövőnek nem lehet mestere” – szólította fel Deák Ferencet álláspontjának megváltoztatására, miközben magát a végzetes jövőt tisztán látó, ám meg nem hallgatott ókori jövendőmondóhoz, Cassandrához hasonlította.⁶⁶

Deák és növekvő számú követője ezzel szemben abból indult ki, hogy az

*Deák
érvei*

Oszmán Birodalom folyamatos balkáni térszerzése és az ennek nyomán kezdettől irredenta célokat követő szerb és a román állam kialakulása a magyar határok mentén; valamint az Oroszország által szított és támogatott pánszláv törekvések a soknemzetiségű magyar állam függetlenségére és területi integritására olyan súlyos veszélyeket jelentenek, amelyek elkerülhetetlenné teszik biztonságának egy erős külső szövetségesre való támaszkodással történő megerősítését. A magyarság kisebb, nagyobb megingásokkal Szent István óta érvényesülő nyugati orientációja következtében és a Habsburg-házhoz fűződő évszázados kapcsolatai alapján – vélték Deák és hívei – ez a szövetséges csakis az Osztrák Császárság lehet. Levert szabadságharcral a hátunk mögött, külső támogatók hiányában és „beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé”

⁶⁵ Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, 2002. Válasz Könyvkiadó, 220–228.

⁶⁶ Közli Cieger András szerk.: *A kiegyezés*. Budapest, 2004. Osiris, 187–193.

– érvelt Deák – egyetlen járható út maradt számunkra: „alkotmányunk visszaállítása a birodalom fönnállásának biztonságával is összhangzásban”. Az a politika ugyanis, amely „figyelembe nem veszi a jelent, és egyedül eshetőségekre akar építeni, éspedig oly eshetőségekre, melyek el is maradhatnak, másképp is alakulhatnak, nem célszerű politika. [...] Bizonytalan eseményektől várni a kétes jövődőt, és eközben a nemzet erejét, jóllétét, bizodalját és reményét napról napra mindinkább enyészni engedni, helytelen, sőt káros számítás lett volna, mert könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény be nem következik, vagy majd akkor következik be, mikor a segély elgyengült nemzetünkre már késő.”⁶⁷

Kossuth Lajos 1894-es haláláig kitartott a kiegyezést politikailag végzetesnek, erkölcsileg pedig vállalhatatlannak tartó álláspontja mellett. Intranszigns magatartása kiváló hivatkozási alapot nyújtott a rendszert bármilyen okból bírálók számára, s táptalajul szolgált egy többjelentésű proteszt kultusz kialakulásához. A „turini remetéhez” delegációk tucatjait menesztették, települések sora választotta díszpolgárává, arcképe szobák ezreinek a falát díszítette. 1894. április 1-jei budapesti temetésén a korabeli beszámolók szerint százezrek vettek részt. Kossuth már ekkorra és úgy tűnik, immár örökre a magyar szabadság és a függetlenség szimbólumává magasztosult. Deáknak, a „haza bölcsének” és a kiegyezésnek viszont sem ekkor, sem később nem alakult ki olyan kultusza, mint Kossuthnak és a szabadságharcnak. Bár az egykori márciusi ifjak egyik vezéralakja, a század második felének legnagyobb romantikus regényírója, Jókai Mór a századforduló táján a kiegyezésről azt írta, hogy azzal a nemzet „rátalált önmagára”, és azóta „szíve egyetért a fejével”,⁶⁸ 1867-hez sohasem társult olyan érzelmi azonosulás, mint 1848–49-hez. A korszak magyarjai tudták, hogy az „egzigenciák” szemszögéből nem Kossuthnak, hanem Deáknak volt igaza. Szívükbe mégis Kossuthot zárták, s a magyar szabadság hőseként őt bálványozták. Kossuth „üzenetére” emlékeztek, Deák figyelmeztetésére nem. Ahogy keserű (ön)íroniával egy másik márciusi fiatal, a korszak legnagyobb költője, Arany János már 1867-ben rímekbe szedte:

Deák Ferenc! Megélünk mi
Kend nélkül;
Kívánjuk a szabadságot
*Rend nélkül.*⁶⁹

⁶⁷ Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. köt. Sajtó alá rend. Deák Ágnes. Budapest. 2001. Osiris Kiadó, 443–463.

⁶⁸ Jókai Mór: Utószó. In Szilágyi Sándor szerk.: *A magyar nemzet története*. X. köt. Budapest. 1898. Athenaeum. 838.

⁶⁹ Idézi Imre László: Deák Ferenc és a magyar irodalom. In *Deák Ferenc emlékezete*. Szerk. Szabó András. Budapest. 2003. Akadémiai Kiadó, 205.

Gazdaság, társadalom, életmód és művelődés a dualizmus korában

A kiegyezést megelőző másfél-két évszázad során a Habsburg Monarchiában ritkán hallgattak a fegyverek. Az 1867 utáni csaknem fél évszázadban viszont béke honolt a birodalom mindkét felében, és érdemi hadicselekményekre a Monarchia határai mentén sem került sor. A belső nyugalom és az új jogi környezet európai mértékkel mérve is gyors gazdasági növekedést tett lehetővé. A dualizmus kora Magyarország Mohács utáni történelmének legdinamikusabb és legeredményesebb felzárkózási periódusa.

A közlekedés és
hírközlés forradalma

A gazdasági növekedés két legfontosabb előmozdítója a modern hitelrendszer és infrastruktúra további fejlődése volt. A gombamódra szaporodó bankok, takarékpénztárak és egyéb hitelintézetek száma 1867 és 1913 között 107-ről csaknem 6000-re, a pénzintézetek sajáttőke- és takaréketét-állománya pedig 17 millió koronáról⁷⁰ 6.6 milliárdra nőtt. A modern közlekedés és hírközlés ugyancsak gyors ütemben fejlődött. 1846-tól 1867-ig 2285 km hosszúságú vasútvonalat fektettek le az országban. 1890-re a vonalak hossza 11, 1913-ra pedig 22 ezer km-re emelkedett. 1000 km²-re 1913-ban a Magyar Királyságban 69 km vasútvonal jutott, ami lényegesen több volt az oroszországinál (13 km) és valamelyest az olaszországinál (61 km) is. Ausztria szintjétől (76 km) azonban kissé, a legfejlettebb nyugat-európai országokétól (Németország: 116 km, Anglia: 110 km, Franciaország: 97 km) pedig jelentősen elmaradt. Az emberek hagyományos, évszázadokon át változatlan tér- és időszemlélete mindazonáltal radikálisan átalakult. A települések közelebb kerültek egymáshoz, az érintkezés könnyebbé, a szállítás gyorsabbá vált. A lovas gyorskocsi 1847-ben Pestről Debrecenbe 40 óra, Pestről Bécsbe 28–30 óra alatt jutott el. A gőzmozdony viszont mindkét várost 9 óra alatt érte el, s a később rendszeresített gyorsvonatok ennél is rövidebb idő alatt. A híres *Orient Express* például a 20. század elején szűk 5 óra alatt tette meg az utat Bécsből a magyar fővárosba.

A vasút elterjedésével párhuzamosan bővült a hajópark. A kiegyezés előtt 135 gőzhajóra és 523 uszályra épült az ország vízi forgalma. 1914-ben viszont már 338 gőzhajó és 1500 uszály szállította az utasokat és a rakományt. A vasút-

⁷⁰ A Habsburg Birodalom hivatalos fizetőeszköze 1750-től az ezüstre váltható forint volt, amit 1892-ben váltott fel az aranyalapú korona.

hoz képest a gőzhajók olcsóbbak, viszont lassabbak voltak. Budapestről Bécsbe a gőzhajó nem 9, hanem több mint 20 óra alatt ért. A folyami hajózás mellett fellendült a tengeri hajózás. A fiumei kikötő egyre jelentősebb forgalmat bonyolított le. 1910-ben több mint 700 ezren szálltak itt hajóra, és 7,8 millió tonna árut rakodtak ki és be. A forgalom jelentős részét a 114 gőzhajóból és 341 vitorlás hajóból álló magyar kereskedelmi flotta bonyolította le. A 20. század elejére a távolsági áruszállítás kizárólagos eszközévé a vasút és a gőzhajó vált. S mindközben a szállított áru mennyisége is megsokszorozódott: a kiegyezés előtti kevesebb mint évi 2,5 millió tonnáról 75 millió tonnára emelkedett. Ehhez hasonló ütemben bővült a belföldi személyforgalom is. 1891 és 1900 között éves átlagban a magyar vasutak 52, 1913-ban viszont már 166 millió utast szállítottak.

A hírközlés forradalmának első eszköze a távíró, a második a telefon volt. 1867-re a távíróhálózat hossza elérte a 17 ezer, 1914-re pedig a 170 ezer km-t. A távbeszélő-hálózat ennél is gyorsabban épült ki. Az első budapesti telefonközpont, amelynek az ötlete Puskás Tivadartól származott, 1881-ben nyílt meg, három évvel azután, hogy a bostoniak, s két évvel azután, hogy a párizsiak telefonálni kezdtek. Mire az I. világháború megkezdődött, a magyarországi távbeszélők huzalhossza megközelítette az 500 ezer km-t, s csak Budapesten 20 ezer készülék működött. Elképzelni is nehéz, hogy mekkora változást jelentett ez ahhoz képest, amikor a híreket és az üzeneteket még lovas futárok, postakocsik vagy postagalambok hozták és vitték. És fél évszázaddal korábban ez még így történt.

A magyar gazdaság alapja hagyományosan a mezőgazdaság volt. Bár túlsúlya a kiegyezést követő évtizedekben jelentősen csökkent, az összlakosság 62%-a még 1910-ben is a mezőgazdaságból élt, amely a teljes nemzeti jövedelem 44%-át adta. Ugyanerre az időre Angliában az agrárlakosság aránya 9%-ra, Németországban 35%-ra, Franciaországban 43%-ra, Ausztriában pedig 52%-ra esett vissza. A még mindig 80% fölötti agrárlakossággal rendelkező Oroszországot, az új balkáni kisállamokat és Finnországot maga mögé utasítva Magyarország ebből a szempontból közvetlenül a dél-európai országok, Olaszország és Spanyolország mögött következett a rangsorban.

A mezőgazdasági termelés

A mezőgazdasági termelés növekedési üteme évi 2% körül mozgott. A legfontosabb termékek – búza, árpa, zab, kukorica – termésmennyisége fél évszázad alatt megkétszereződött vagy megháromszorozódott, egyeseké – burgonya, cukorrépa – pedig megkétszereződött. A nagyarányú növekedés elérésében számos tényező játszott közre. Az egyik legfontosabb a Duna, a Tisza és mellékfolyóik szabályozásának a folytatása volt. Ennek és a mocsarak lecsapolásának köszönhetően a mezőgazdaságilag művelhető területek nagysága közel egyharmaddal nőtt. A termésmennyiség emelkedésének másik fontos oka a termelési technológia korszerűsödésében keresendő. Általánossá vált a trágyázás (az 1890-es

évektől a nagygazdaságokban már műtrágyáztak is), nemesítéssel jobb minőségű és magasabb hozamokat biztosító vetőmagokat kísérleteztek ki, s végül egyre több helyen tértek át a vetésforgóra. A nyomásos rendszert 1908-ban a 13 ezer községnek már csak 26%-ában alkalmazták. S végül nagyon fontos tényezőként vehető számba az új és hatékonyabb mezőgazdasági munkaeszközök terjedése. A faekét a 19. század végére szinte teljesen kiszorították az ún. fagerendelyes és a teljesen vasból készült ekék, terjedtek a különböző munka- és gőzgépek, majd a századelőn megjelentek az első benzinmotoros traktorok. Az egyenletesebb vetést és ezáltal magasabb hozamokat biztosító vetőgépek száma 1872 és 1895 között 6 ezerről 40 ezerre, a lovakkal hajtott járgányos cséplőgépeké 3 ezerről 50 ezerre, a gőzlokomobillal hajtott cséplőgépeké pedig 2388-ról 9 ezerre nőtt. A lovakkal történő nyomtatást és a kézi cséplést az 1890-es évekre a cséplőgépek teljesen háttérbe szorították. *(IV./11/b. kép)* A gőzlokomobilokat és különösen a kisebb, könnyebb, gyorsabb és olcsóbb traktorokat szántásra, arató- és vetőgépek vontatására is használni lehetett. Mindezek következtében nemcsak a termésmennyiségek emelkedtek, hanem a termésátlagok is. A legfontosabb termények esetében Magyarország nemcsak a környező országok és Olaszország termésátlagainál produkált magasabbat, hanem kicsivel Franciaországénál is. Az élenjáró dán, belga és német hozamoknak azonban még a 20. század elején is csak 50–70%-át érte el.

A növénytermesztés legfontosabb ágazata a gabonatermelés maradt, jelentősége azonban relatíve csökkent, miközben a kapásoké és az istállózó állattartáshoz szükséges szalastakarmányoké nőtt. A munkaigényesebb és nagyobb jövedelmezőségű ágazatok közül a gyümölcs- és zöldségtermesztés a századforduló éveiben emelkedett ki az otthoni, illetve helyi fogyasztásra berendezkedett hágyományos keretek közül. Konyhakerti növényeket 1895-ben 32 ezer, az 1910-es évek elején 140 ezer katasztrális holdon termeltek. A szőlő- és bortermelés jelentősége tovább csökkent. Az 1880-as évek közepétől terjedő filoxéra az addigi szőlőterület mintegy felét elpusztította. Az új telepítéseknek és a rekonstrukciós munkáknak köszönhetően az ország szőlőterülete (563 ezer kh) 1913-ra közelítette meg a filoxéravész előtti nagyságot. E telepítések eredményeként alakult ki a történelmi borvidékek mellett Duna–Tisza közén az a homoki szőlőkultúra, amely ma is a magyar bortermelés jelentős – noha kevésbé minőségi – részét adja.

Figyelemre méltó fejlődés jellemezte az állattenyésztést. Az 1870-es és az 1910-es évek között a sertésállomány mintegy 70, a szarvasmarha-állomány közel 40, s a lovak száma több mint 30%-kal nőtt. Egyedül a juhállomány csökkent, amit az ausztráliai és dél-amerikai olcsó gyapjú megjelenése idézett elő. A számszerű fejlődésnél is fontosabb volt azonban a fajtaváltás folytatódása, amely legfőképpen a szarvasmarha-tenyésztést jellemezte. Ennek egyik legfon-

tosabb mozgatórugója a tej iránt mutatkozó élénk városi kereslet volt. A sertés-tenyésztés hasonló átalakuláson ment keresztül. A régi magyar sertésfajtákat a század végére szinte teljesen kiszorította a göndörszőrű mangalica. A hizlalás részben nagyüzemi keretek között, iparszerűen folyt, részben a paraszti gazdaságokban hagyományos módon. Ez szolgált alapul a téli disznóvágáshoz, amely a parasztcsaládok önellátó ételmezésének egyik pillére volt, és amely ezekben az évtizedekben vált általánossá.

A mezőgazdaság a magyar gazdaság alapja, az ipar pedig a legdinamikusabban fejlődő ágazata volt. Míg előbbi éves növekedési üteme 2% körül mozgott, addig az utóbbié meghaladta a 4%-ot. Ez részben az ipari üzemek és az ott dolgozók számának növekedéséből, részben a munka- és erőgépek rohamos terjedéséből adódott. A kiegyezés körüli években a kereső lakosságnak mintegy 10%-a dolgozott az iparban és a bányászatban. 1913-ra arányuk 18%-ra nőtt, s ez a 18% termelte a nemzeti jövedelem 25%-át. A gépesítés gyorsuló ütemben haladt előre. 1863-ban mindössze 480 gőzgép működött az iparban 8 ezer lóerő teljesítménnyel. Számuk 1913-ra több ezerre, teljesítményük pedig 600 ezer lóerőre nőtt. 1910-ben mintegy 4000 üzem foglalkoztatott húsznál több, csaknem ezer pedig 100-nál több munkást. 41 gyárban már az ezret is elérte vagy meghaladta a munkáslétszám. Az 1910-es évek elején ezekben dolgozott az ipari munkások több mint fele, mintegy 800 ezer fő. A hagyományos kisipar, amely döntően helyi jellegű javító-szolgáltató tevékenységet végzett, ugyanakkor továbbra is jelentős maradt. Mivel a céheket 1872-ben feloszlatták, az egykori mesterek és legényeik ipartestületekbe tömörültek. A segéd nélkül dolgozó kisiparosok száma 1910-ben meghaladta a 330 ezret, az egy segéddel dolgozóké a 98 ezret, s a kettővel dolgozóké a 45 ezret.

*Az ipar
ágazatai*

A gabonatermelés meghatározó szerepéből adódott, hogy az ipar vezető ágazata sokáig az élelmiszeripar, s ezen belül is a malomipar volt. A gabonaörlés az 1890-es években érte el fejlődése csúcspontját. A 16 ezer vízimalom, 700 szélmalom és 650 szárazmalom mellett 1906-ban 2200 gőzmalom és 562 motoros malom működött az országban. A budapesti nagymalmok 1870-ben 3, 1890-ben 6, s 1896-ban 8 millió mázsa gabonát őröltek meg, amelynek jelentős részét exportálták. Budapestet sokáig a világ első malomvárosaként tartották számon, amelyet csak a századfordulón szárnyalt túl az Egyesült Államok malomiparának központja: Minneapolis. A magyar malomipar sikerességének egyik titka a főleg bácskai és bánsági eredetű búza kiváló minőségében rejlett, a másik pedig a fővárosi nagymalmok műszaki fölényében. Az ún. magyar őrlési technika, amely akkor a legjobb minőségű lisztet adta, egy fiatal mérnök, Mechwart András 1876-ban szabadalmaztatott találmányán, a spirál alakban megcsavart rovátkolású hengerek alkalmazásán alapult. Az élelmiszeripar egyéb ágazatai közül a cukoripar fejlődött nagy mértékben. Emellett jelentős volt a szeszipar, különösen a sörgyártás.

Míg az élelmiszeripari ágazatok a gyáripari termelés 40–45%-át adták, a nehézipari ágazatok mindössze 12–15%-át. Magyarország adottságai e tekintetben nem voltak különösképpen kedvezőek. Jó minőségű, kokszolható szén és vasérc csak korlátozottan állt rendelkezésre, továbbá átlagon felüli költségeket kívánt a kitermelésük. A vastermelés ennek ellenére megtöbbszöröződött, a kiegyezés és a háború közötti fél évszázadban: 105 ezer tonnáról 623 ezer tonnára emelkedett. Az egy főre jutó nyersvastermelés ezzel megközelítette a 30 kg-ot, ami a németországi szintnek (250 kg) durván nyolcada, az észak-amerikainak (326 kg) pedig kevesebb, mint egytizede volt.

A szén-, vas- és acéltermelésre fejlett gépipar épült. 1906 körül 113 gépgyár, 45 vasútvjavító műhely és három hajógyár működött az országban. Ezek közül az egyik legrégebb és legsikeresebb Ganz Ábrahám vagon- és gépgyára volt. Itt készültek a malomipart forradalmasító, már említett hengerszékek; majd később, 1896 és 1898 között a világ első elektromos meghajtású mozdonya, amit a gyár huszonéves mérnöke, Kandó Kálmán kísérletezett ki, és helyezett rendszerbe Franciaországban és Olaszországban. Ugyancsak a Ganz egyik üzemében kezdtek el gyártani az első magyar benzinmotorokat Bánki Donát, a gyár főmérnöke és Csonka János gépészmester irányításával, akik 1891-ben a karburátort is feltalálták. Az első benzinmotoros tricikli 1900-ban, az első kétütemű autó 1902-ben, az első négyütemű pedig 1904-ben készült el. 1914-ben összesen valamivel több mint ezer, részben benzines, részben elektromos meghajtású gépkocsi futott a magyar utakon. Ezeket részben külföldről hozták be, részben Magyarországon, a győri Vagon- és Gépgyárban és az 1909-ben Aradon létesült első magyar autó- és buszgyárban (MARTA) készítették. Az első magyar traktor, melyet a mezőgazdasági munkagépek gyártásával foglalkozó mosoni Kühne Gépgyárban kísérleteztek ki, 1912-ben gördült ki a szerelőcsarnokból. (IV./11/a. kép) Ennél jóval nagyobb szenzációt jelentett az ember régi nagy álmának, a repülésnek a megvalósulása. 1909 végén, néhány hónappal azután, hogy Louis Blériot átrepülte a La Manche csatornát, az első magyar tervezésű gép is a levegőbe emelkedett, 1910 májusában pedig már nemzetközi repülőversenyt is szerveztek Budapesten.

A gépgyártás mellett egyre jelentősebbé vált a villamossági ipar. Az első magyarországi áramfejlesztő telep 1884-ben létesült. Számuk 1900-ra 43-ra, 1913-ra több mint 200-ra szökkent. A gazdaság szükségleteinek biztosítása mellett ezek 300 település, elsősorban város, villanyárammal való ellátását tették lehetővé. A gázlámpák egyelőre még üzemben maradtak, de alighogy elterjedtek, idejük máris leáldozóban volt. A villamossági ipar fejlődésében különösen nagy szerepet játszottak a kiváló magyar mérnökök, akik találmányaikkal a világ élvonalába emelték az iparágat. E téren elsősorban ugyancsak a Ganz villamosmérnökei, főként Zipernowsky Károly. Déri Miksa és Bláthy Ottó jeleskedtek, akik a transzformátor 1885-ös feltalálásával és szabadalmaztatásával hosszú

időre nagy előnyhöz juttatták a gyárat. Sikeres fejlesztőtevékenységgel büszkélkedhetett az újpesti Egyesült Izzó is, amely modern izzólámpáival ugyancsak előkelő pozíciót vívott ki magának a világpiacon.

A textilipar, amely Angliában az iparosodás motorjának bizonyult, Magyarországon nem játszott jelentős szerepet. A fejlett osztrák, s különösen a cseh textilipar árnyékában a magyarországi nem tudott fejlődni, s a gyáripari termelésnek a századforduló éveiben még mindig csak 5%-át adta. A magyar kormány céltudatos beruházásainak köszönhetően ekkortól viszont változás kezdődött. A textilipari vállalatok száma néhány év alatt megháromszorozódott, s az üzemekben használt orsók száma 1913-ra 110 ezerről 350 ezerre emelkedett. Ez is eltörpült azonban Ausztria és Olaszország 4-4 millió, Oroszország 8 millió, Németország 10 millió s az Egyesült Királyság 54 millió orsója mellett.

A kereskedelem hagyományos szereplői a házalók, szatócsok, kofák és kupecsek, s maguk a termelők, elsődleges szinterei pedig a vásárok és a piacok, a vízi átkelőhelyek és a szaporodó falusi szatócsboltok voltak. A századfordulóra a vándor- és házalókereskedelem visszaszorult, a heti piacok és az országos vásárok azonban továbbra is fontos szerepet töltek be. A kereskedelem e két ősi intézménye mellett a század elejére az áruforgalom korszerűbb formái is meghonosodtak. Az 1890-es években épült fel Budapest hat vásárcsarnoka, köztük a Duna-parti Nagyvásárcsarnok, s 1911-ben nyitották meg a főváros első nagyáruházát, a Párizsi Áruházat.

A kereskedelem

A külkereskedelmi forgalom az egész dualista időszakban gyorsan, mintegy évi 3%-kal bővült. Ennek tetemes részét az osztrák–cseh tartományokkal lebonyolított áruforgalom tette ki. Az ún. vámkülfölddel folytatott külkereskedelem aránya a 25%-ot is alig érte el. A birodalom nyugati és keleti felének történelmileg kialakult gazdasági szerkezete tehát nagymértékben kiegészítette egymást. A külkereskedelem áruszerkezete és ennek módosulásai jól tükrözték az ország gazdaságának jellegét és fejlődési irányát. A mezőgazdasági termékek aránya, amely az 1880-as évek átlagában az export értékének még 60%-át tette ki, az 1910-es évek elejére lecsökkent 50%-ra, az ipari és bányatermékek aránya pedig 40%-ról csaknem 50%-ra emelkedett. Az utóbbiak felét a mezőgazdaságra épülő élelmiszeripar adta. A behozatal nagyobb részét – az 1880-as években 70, az 1910-es évek elején 60%-át – viszont az ipari késztermékek tették ki.

Mint minden más téren, a dualizmus kori Magyar Királyság az egy főre jutó nemzeti jövedelem szempontjából is átmenetet képezett a kontinens fejletlen keleti és fejlett nyugati része között. A különböző számítások egymást erősítve azt mutatják, hogy az egy főre eső magyarországi nemzeti jövedelem (GDMP, GNP, GDP) a háború előtti években az angliainak közel 40, a franciaországinak, németországinak és norvégiaiinak

*Egy főre jutó
nemzeti jövedelem*

mintegy 50 s az olaszországinak 80–85%-át tette ki.⁷¹ Magyarország tehát – fél évszázados dinamikus fejlődés ellenére – nemcsak az élenjáró nyugat-európai országokhoz képest volt viszonylag fejletlen és szegény, hanem az észak-, közép- és részben dél-európai országok fejlettségi szintjét sem érte el. Jobb mutatókkal rendelkezett viszont Oroszországnál, valamint a Balkán és az Ibériai-félsziget országainál. Az a gyakran hallható és olvasható állítás tehát, mely szerint a Habsburg Monarchián belüli, dualista Magyarország a legjobb úton haladt az európai élbolyhoz való felzárkózás útján, s az adott kereteken belül erre lett is volna esélye, nem egyéb öncsaló mítosznál vagy legjobb esetben is jóindulatú tévedésnél, amely megfelelkezik arról, hogy az 1867 utáni, valóban gyors fejlődést szükségszerűen lassabb növekedési pályáknak kellett követni, s arról is, hogy ugyanezen idő alatt az élboly és a középmezőny is haladt. Az Osztrák–Magyar Monarchia a meglévő adottságok – földrajzi helyzet, nyersanyag-ellátottság stb. – keretei között biztosított viszonylag optimális feltételeket a fejlődés számára. Magukon ezeken az adottságokon azonban természetesen nem változtathattak.

A dualizmus kori gazdasági eredményeket a 18. századinál és a reformkorinál is dinamikusabban növekvő és gyorsabban változó társadalom érte el. A Magyar Korona országainak lakossága 1850 és 1910 között 13,2 millióról 20,7 millióra, vagyis 57%-kal nőtt, míg a megelőző hat évtizedben csak 35%-kal. Ez legnagyobb mértékben az orvostudomány fejlődésével, valamint az élelmezési és a higiéniai viszonyok javulásával magyarázható. A korábban oly sok áldozatot szedő pestist határzárakkal, ellenőrző állomások felállításával, a halottak elégetésével, valamint a ruhák füsttel és ecettel történő fertőtlenítésével már a 18. századra sikerült visszaszorítani. Az utolsó nagy pestisjárvány 1738-ban pusztított az országban. A pestisjárványokhoz hasonlóan sok áldozatot szedő himlőt a védőoltások rendszeresítésével fékeztek meg az 1880-as évekre. 1887-től ez minden csecsemő és kisgyermek számára kötelező volt, amelynek köszönhetően a himlőben elhunytak száma 1910-re évi 15 ezerről 115-re csökkent. Az egyik bécsi kórház magyar orvosa, Semmelweis Ignác 1847-ben sikeres eljárást dolgozott ki a gyermekágyi fertőzés leküzdésére. Bár módszerét életében nem fogadták el, 1865-ös halála után felismerték jelentőségét, ami nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában csökkentette a szülést követő halálozások számát. A kolerát, amely utoljára 1872–74-ben okozott nagy pusztítást – mintegy 400–500 ezren haltak meg benne –, a század végére

⁷¹ Lásd erre László Katus: *Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867–1913. A Quantitative Analysis. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. No. 62. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 35–127.; Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product 1800–1975. Journal of European Economic History*, 1976, No. 2. 273–340. és Angus Maddison: *The World Economy*. Paris, 2006, OECD, 438–474.

különböző óvintézkedésekkel, valamint Robert Koch német orvos által az 1880-as években felfedezett ellenanyag alkalmazásával sikerült visszaszorítani. A különböző járványok és fertőzések veszélyét érdemben csökkentették a városokban foganatosított köztisztasági intézkedések: az utcák menti szennyvízelvezető árkok befedése, a kezdődő csatornázás, valamint a szemét és a házi hulladék szervezett elszállítása.

A halandóság csökkenésében fontos szerepet játszott az egész országra kiterjedő korszerű egészségügyi intézményrendszer kiépítése, ami az 1876-os közegészségügyi törvény elfogadásával vette kezdetét. A törvény minden várost és 6000-nél népesebb községet orvos alkalmazására kötelezett, míg a kisebb települések közösen foglalkoztatták ún. körorvosukat. A képzett egészségügyi szakemberek száma dinamikusan nőtt: az orvosoké 1869 és 1914 között 2600-ról 6100-ra, a képzett szülésznőké 5 ezerről 19 ezerre. Hasonló ütemben javult a kórházi ellátottság: a kiegyezés évében mindössze 44 kórház és egyéb gyógyintézet működött az országban 4500 ágygal, 1914-ben viszont már 461 kórház 50 ezer ágygal.

Mindezeknek köszönhetően a korábban igen magas csecsemő- és gyermekhalandóság érdemben csökkent, s a születéskor várható átlagos élettartam az 1848 körüli 24–28 évről 1910-re 37–38 évre nőtt. Ez 10–15 évvel volt alacsonyabb a nyugat- és észak-európai országokban mértnél, s megközelítette az osztrák tartományok szintjét.

A lakosság vallási megoszlása érdemben nem változott. A katolikus vallásúak aránya meghaladta a 60%-ot. Ezek túlnyomó többsége (52%) a latin, csaknem 10% pedig a görög szertartású egyházhoz tartozott. A protestáns felekezetek közül a reformátusok aránya közel 13%-ot, az evangélikusoké 6%-ot és az unitáriusoké mindössze 0,3%-ot tett ki. A görögkeleti (ortodox) egyház csaknem hárommillió hívőt (14%) számlált, az izraelita pedig 932 ezret (4,5%). Az 1848-as és az ezt megerősítő 1867-es rendezés értelmében a katolikus, protestáns és görögkeleti egyházak hívei közbizalom szempontjából bevett, az izraeliták viszont csak túrt felekezetnek minősültek. A kettő közötti különbség elsősorban abban állt, hogy míg előbbieket törvényes védelem alatt álltak, és részesülhettek állami támogatásban, az utóbbiak nem. Ez a különbségtétel 1895-ig tartott, akkor az izraelita vallás is a bevett vallások közé került. A magyarországi zsidóság emancipációja ekkor és ezzel vált teljessé. Mindegyik felekezetet érintette a felvilágosodás eszméiből táplálkozó laicizálódás folyamata, a mindennapok vallási keretezettségének visszaszorulása és a hit identitást meghatározó szerepének mérséklődése. Ezzel párhuzamosan – különösen a nagyvárosokban – csökkent a templomba járók száma, és a vallásosságot egyre többen azonosították az erkölcsösséggel. A tömegesen előforduló erkölcsi kilengések, például az alkoholizmus, a prostitúció és a házasságon kívüli nemi élet ellen mindegyik felekezet sajátja állandó harcot folytatott.

*Vallási
megoszlás*

Nemzetiségi arányok

A vallási megoszlástól eltérően a nyelvi-nemzeti hovatarozás arányai a dualizmus korában érdemben módosultak. A magyarság aránya, amely 1850-ben a Magyar Korona országaiban még csak 36,5%-ot tett ki, 1910-re 48%-ra nőtt. Az autonóm Horvátországot leszámítva pedig 42,3%-ról 54,6%-ra. A magyarok után a románok (14%), a németek (10%), a szlovákok (9%) és a horvátok (9%) következtek. A sort a szerbek (5%) és a ruszinok (2%) zárták.

A nemzetiségi arányok megváltozásában három tényező játszott közre: a természetes szaporodás üteme, amely a magyarok körében gyorsabb volt, mint a többi nemzetiség esetében; a tengerentúlra irányuló kivándorlás, amely több nem magyart vonzott, mint amennyi magyart; s végül az asszimiláció, amely 2 millióval járult hozzá a magyarok összesen 5,3 milliós gyarapodásához. A különböző etnikai, illetve vallási csoportok közül leggyorsabban és legnagyobb számban a zsidók integrálódtak. 1910-ben a 932 ezer izraelita vallású lakos közül 705 ezer már magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A 60 év alatti elmagyarosodott németek száma ugyanekkor mintegy 600 ezerre, a szlovákoké pedig 400 ezerre volt tehető. Legkevesbé a falusi környezetben élők, valamint az ortodox románok és szerbek magyarosodtak.

Foglalkozásszerkezet

Az iparosodás természetes következményeként a lakosság foglalkozási szerkezete ugyancsak jelentősen módosult. A mezőgazdaságból élők aránya 1910-re lecsökkent 62%-ra, az iparból és forgalomból (kereskedelem, hitel, közlekedés) élők részesedése pedig 24%-ra emelkedett. Az átalakulás keretében új társadalmi osztályok és rétegek születtek, illetve duzzadtak fel: a modern városi polgárság, ipari munkásság, valamint a tisztviselők, hivatalnokok és a különböző szakértelmiségi csoportjai. Megkezdődött a felszabadult jobbágyparasztok polgárosodása is. A hagyományos struktúrák felbomlása azonban korántsem következett be teljesen. Az új rétegek és az általuk képviselt új értékrendek mellett továbbélt a történelmi-rendi társadalmi szerkezet számos eleme, élethelyzete és viselkedési mintája.

A nagybirtokosok és a nagypolgárok

A társadalmi piramis csúcsán két csoport osztozott a vagyonban és a hatalomban: a többnyire régi múltra visszatekintő nagybirtokosság és a 19. században kialakult nagypolgárság. A nagybirtokosok, tehát a nagyjából ezer holdon felüli birtokkal rendelkező földtulajdonosok száma alig tett ki többet kétezerrel, ám az ország földbirtokállományának – az egyházi és közületi nagybirtokokat külön véve – körülbelül ötödét így is kezükben tartották. A mintegy kétezer nagybirtokos és egyben az egész magyar társadalom hagyományos elitjét néhány száz – a korszak elején kb. 600, a végén kb. 1200 – arisztokrata család alkotta. A sor elején herceg Esterházy Miklós állt közel 500 ezer holddal, míg gróf Károlyi Mihály, a kurucgenerális leszármazottja 50 ezer hold körüli birtokával 46. helyen, gróf Bethlen István – Bethlen

Miklós erdélyi kancellár leszármazottja – 5000 holdas birtokával pedig a 600. körüli helyet foglalta el a rangsorban.

Az arisztokratacsaládok vidéki birtokaikon épült barokk vagy klasszicista kastélyaikban, valamint pozsonyi, kolozsvári, budapesti és bécsi – sőt a leggazdagabbak párizsi vagy római – palotáikban éltek. A társadalom többi részétől továbbra is markánsan elkülönült és erősen kasztosodott csoportot alkottak. Többnyire egymás között házasodtak, és kényelmükről seregnyi külső és belső személyzet gondoskodott, ahogy ez nemzedékek óta történt. Az 1875-ben született Károlyi Mihály utóbb így emlékezett vissza erre az exkluzív környezetre és a külvilággal szembeni patriarkális arisztokrata attitűdre: „A napóleoni időkben épített, dór-oszlopos, nagy, világossárga főtű kastély, s benne a 80 000 kötetes könyvtár [...] a mahagóni könyvespolcokkal, karzatokkal és csigalépcsőkkel, stukkós mennyezettel és kandallóival, 300 holdas parkjával és tavával olyan aranyketrec volt, amely előkelő elzártágban tartott bennünket a külvilágtól. Nekünk, gyerekeknek, szigorúan tilos volt kilépni a park területéről [...] A falu már *terra incognita*nak számított. Még a falusi előkelőségek gyermekeivel sem volt szabad találkozunk. Kivételes alkalmakkor a falusi plébánost meghívták ebédre a kastélyba. Már kisfiúként belém oltották, hogy kiváltságos lény vagyok, a Mindenható kegyeltje, mert Ő tett engem ilyen nagy vagyon várományosává. Arra neveltek, hogy tiszteletet követeljek a magam számára, és ezt meg is kapjam, hogy érvényesítsem tekintélyemet, hatalmamot a kevesebb kiváltsággal rendelkezők fölött, akiket a mi feladatunk irányítani, kormányozni és segíteni.”⁷²

Az országgyűlés felsőházi tagjainak négyötöde és a képviselőház tagjainak 11–16%-a az egész dualista időszakban az arisztokraták közül került ki. A törvényhozásra így változatlanul jelentős és közvetlen befolyást tudtak gyakorolni. A végrehajtó hatalomban kisebb arányban vettek részt, ám a kulcspozíciókat általában e téren is maguknak igényelték. A korszak 16 miniszterelnöke közül 10 volt arisztokrata, és a 111 miniszter közül 38. Igen magas, több mint 50%-os arányban képviseltették magukat a Monarchia diplomáciai karában, s a főispánoknak még a századelőn is egyharmadát adták.

A nagypolgári családok számát a 20. század elején 800–1000-re becsülhetjük. Ezen belül 100–150 lehetett az egymással üzletileg és rokonság szerint egyaránt erősen összefonódott, s kifelé a születési arisztokráciához hasonlóan zárt „pénz-arisztokrata” családok száma. A nagypolgárság mintegy kétharmada a fővárosban élt, és többsége zsidó származású volt. A legismertebbek és leggazdagabbak közé tartozott az ország legnagyobb és legjobb textilkombinátját működtető Goldberger család, a csepeli nehézipari komplexumot felépítő Weiss család, a magyar cukoripar megteremtésében kimagasló szerepet játszó Deutsch család,

⁷² Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, 1977, Magvető Könyvkiadó, 25–26.

az első magyarországi bank anyagi hátterét megteremtő Ullmann Mór családja, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-t irányító Chorin Ferenc és az 1867-ben alapított Magyar Hitelbankot vezető Kornfeld Zsigmond.

A zsidó nagypolgárság társadalmi beilleszkedése és integrálódása nagy lépésekkel haladt előre. Ezt segítette, hogy az uralkodó a korszakban 26 zsidó vallású vagy származású polgári családot jutalmazott bárói címmel és 346-ot nemességgel. A pálya, amit ez a csoport alig egy évszázad alatt bejárt, lélegzetelállítóan meredek és a magyar történelemben egyedülállóan sikeres volt. A gazdaság modern ágazatainak irányítása mellett a 20. század elejétől a politikát is befolyásolni tudták. 1885 óta állandó képvisellel rendelkeztek a felsőházban, s később felűntek a kormányzati elitben is. A nagypolgárság gazdasági ereje elérte, sőt a század elejére már meg is haladta a nagybirtokos arisztokráciáét. Életmódjukban is közelítettek egymáshoz. Hatalmas kastélyokat a nagypolgárok persze nem építettek, sokszobás tágas palotákat és villákat viszont igen. Ők is nagy személyzetet tartottak, pazar estélyeket rendeztek, s nyaranta a Côte d'Azurra, a velencei Lido-ra, esetleg a Fiume melletti Abbáziába jártak, ahogy a régi grófok és bárók is.

A századelő legnagyobb építési vállalkozójának, Schiffer Miksának a fővárosi villája, amely 1910 és 1912 között épült Pesten, 740 m² hasznos területet foglalt magában. Az alsó szinten hatalmas hall, egy nagyobb és egy kisebb szalon, tágas ebédlő és egy könyvekkal, valamint műtárgyakkal megrakott dolgozószoba, vagyis a reprezentációs helyiségek sorakoztak. Az emeleten nyolc lakószoba – köztük két hálószoba, gyerekszobák, reggeliző és nappali –, valamint a mellékhelyiségek kaptak helyet. Ehhez járultak az alagsori cselédszobák, a kamrák, valamint a főző- és a mosókonyha. A kereskedelemmel foglalkozó Manno család kétemeletes Király utcai házában az egyik leszármazott 1890 után olyan 13 szobás lakást alakított ki, amelyhez többek között 3 cselédszoba és a vendégek számára 82 négyzetméteres ruhatár, 50 m²-es terasz és majdnem ekkora télikert is tartozott. A család kényelméről két inas, három szolgálóleány, egy szakácsnő és időnként egy szakképzett ápolónő gondoskodott. A nagypolgárság társadalmi tekintélye és politikai súlya mindazonáltal elmaradt a történelmi arisztokráciáé mögött. A régi nemesek egy része az új gazdagokban – azok minden igyekezete ellenére – jöttment felkapaszkodottakat látott, akikkel kerülték a társadalmi érintkezést és a családi kapcsolatokat. Az elzárkózásra jellemző, hogy a Széchenyi által alapított Nemzeti Kaszinó összesen 7, a valamivel kevésbé exkluzív Országos Kaszinó, a középbirtokos nemesség találkozóhelye pedig 14 zsidó származású egyént vett fel tagjai közé. Ezért alakult meg 1883-ban a Lipótvárosi Kaszinó.

A kialakulóban lévő polgári társadalom ún. középosztálya három csoportból állt. A dzsentrinek is nevezett ún. történelmi középosztályból, amelybe a 100–1000 holdas nemesi középbirtokosok és utódaik tartoztak.

A városi középpolgárságból, amely a kereskedők, kisebb üzem- és háztulajdonosok és tőkepénzesek csoportjaiból tevődött össze, valamint a többnyire diplomás szakértelmiségekből. E két utóbbi csoporton – különösen a kereskedőkön és a szabadpályás értelmiségen – belül ugyancsak magas, mintegy 30–50%-os volt a zsidó vallásúak vagy származásúak aránya. Mint Szekfű Gyula találóan megállapította: „A kapitalizmus hirtelen fellendüléséhez, az industrializmus és pénz-üzlet szédületes kifejlődéséhez a zsidóság szolgáltatta az agyvelőt és az embert.”⁷³ A tönkre ment középbirtokosok és utódaik viszont előszeretettel szállták meg a minisztériumokat és a vármegyéket. Andrew C. Janos számításai szerint a nemesi származású, de nem arisztokrata főtisztviselők 1890-ben a miniszterelnökség és a fontosabb minisztériumok állományának 57, 1910-ben pedig 46%-át adták. A parlamenti képviselőknek ugyanezekben az években 48, a főispánoknak 58, az alispánoknak 77, s a szolgabíró és az alispán közötti posztokat betöltőknek mintegy 80%-a került ki közülük.⁷⁴ A polgári középosztály politikai reprezentációja jóval alacsonyabb volt, viszont növekvő tendenciát mutatott. Az első világháború előtt zsidó származású volt Budapest főpolgármestere (Heltai Ferenc), egy-két miniszter, 8–10 államtitkár és 80–90 képviselő (20–22%).⁷⁵

A középosztálybeli életforma ismertetőjegyének és elengedhetetlen tartozékának a cselédet és a legalább háromszobás lakást, valamint a háromfogásos meleg ebédet tartották. Az ezzel rokon jelentésű „úriemberség” ismérve pedig a középiskolai érettségi vagy az ehhez hasonló iskolai végzettség és az ezzel járó párbajképesség volt. Akik megfeleltek ezeknek a kritériumoknak, azok már és még kétségkívül „urak”, akik nem, azok csak „kendek” voltak. A társadalom legfeljebb 5–6%-ára becsülhető középosztály felső rétegéhez tartozók persze akár 5–6 szobás lakást is fenntarthatnak. A hálószooba, nappali és ebédlő mellett ezekhez külön gyerek- és cselédszoba, vendégfogadásra alkalmas reprezentatív szalon és fürdőszoba tartozott. A század végétől a magyarországi felső rétegek körében is terjedt a vízöblítéses vécé, amely az addigi árnyékszékeket és éjjeli-edényeket felváltotta. Az ilyen körülmények között élő családok nemcsak egy, hanem több cselédet tartottak, köztük szakácsnővel, dadával, valamint időnként megjelenő mosó- és vasalónővel. Márai Sándor, akinek az apja királyi közjegyző és a helyi jogászkamara elnöke volt Kassán, egy ilyen ötszobás, fürdőszobával, spájzzal és konyhával ellátott lakásban töltötte gyermekkorát. A két cseléd a konyhában, a nevelőnő pedig külön kis kamrában aludt. Apja dolgozószobájában,

⁷³ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1938. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 337.

⁷⁴ Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton, 1982. Princeton University Press, 100–114.

⁷⁵ Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest [1996], Útmutató, 53–54.

az ún. úri szobában három nagy üvegajtós szekrényben sorakoztak a könyvek, köztük sok német nyelvű, valamint Jókai és Mikszáth regényei, magyar, angol és német nyelvű újságok és folyóiratok. A vendégeket a szalonban fogadták, amelyben mahagóniból készült székek és asztalkák álltak egymás mellett, a falakat képek díszítették, s a vitrinekben különböző porcelán- és ezüsttárgyak tükrözték a háziak ízlését és jövedelmük nagyságát. Nem dorbézoltak, de bőségesen étkeztek. „(...) már a reggeli úgy festett – írja Márai „vallomásaiban” –, mint valami családi ünnepség, névnap vagy lakodalom”. A gyerekek kávéval reggeliztek vajasszömlével vagy télen rántott levest, míg az apa „Illatos aranybarna teát ivott, sok rummal, sonkát és lágy tojást evett hozzá, mézet és magyar vajat.”⁷⁶

A középosztály politikai tudata és orientációja markáns különbségeket mutatott. A polgári csoportok a társadalmi viszonyok és a liberális politikai rendszer demokratizálására törekedtek. Ennek érdekében mindenekelőtt a választójog kiszélesítését és a nagybirtokrendszer felszámolását követelték. Ez jellemezte az 1900-ban alakult Demokrata Párt törekvéseit, amelyet Vázsonyi Vilmos ügyvéd alapított, valamint az 1914-ben létrejött Polgári Radikális Párt céljait, amelyet Jászi Oszkár irányított. A nemesi háttérű középosztály részben a hagyományos 67-es és 48-as pártok bázisát alkotta, részben viszont a századforduló körül formálódni kezdő antiliberális és neokonzervatív pártok mögé sorakozott fel. Ezek közé tartozott az 1895-ben alakult katolikus Néppárt, a „gazdaérdekek” védelmében 1896-ban zászlót bontó Magyar Gazdaszövetség és az 1898-ban alapított Keresztény Szövetkezetek Országos Központja (Hangya), amely a kereskedelmi árrés csökkentésére törekedett. 1883-ban alakult egy kifejezetten antiszemita párt is, ám nagyobb befolyásra nem tudott szert tenni, és így néhány év után elsorvadt. A korszak meghatározó vezetői – mint ez az 1882-es tiszaezlári per idején is megmutatkozott – nem az antiszemitizmus szítására, hanem a zsidóság integrálására, és a zsidó-keresztény együttélés hagyományának folytatására törekedtek.

A társadalom felső és középső rétegein belüli különbségek ellenére az egyes csoportok életkörülményei és életvitele egyre közelebb kerültek egymáshoz. A lakások méretei és felszereltsége, valamint a személyzet száma mellett ez mutatkozott meg a ruházzkodásban is. A kiegyezés koráig népszerű magyaros férfiviselet tipikus darabjait, a mentét, a zsinóros atillát és a csizmát a század végére egyre inkább felváltották az Európa-szerte viselt ruhadarabok: a pantalló, a mellény, az egysoros zakó és a betétes félcipő. A századelő éveiben divatos lett a halszállás tweedzakó, s megjelentek a kötött pulóverek és mellények. A múltra leginkább a zsinóros atilla emlékeztetett, amely továbbra is állta a versenyt a polgári zakókkal. Ünnepelesebb alkalmakra a férfiak nappal szalonkabátot (ún. gérokk vagy ferencjóska), esetleg zsakettet, este pedig frakkot viseltek ujjat-

⁷⁶ Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Budapest, 1997. Helikon Kiadó. 32–33.

lan pelerinnel, fekete cilinderrel és a nyakba vetett selyemsállal. A színpompás díszmagyart, amely a polgárság ruhatárából hiányzott, a nemesség is csak igen ünnepélyes alkalmakkor öltötte magára. A női öltözködés ugyancsak egyszerűsödött. Az ún. krinolin, vagyis abroncsszoknya különböző változatai eltűntek a ruhatárból, s helyükbe a test vonalát jobban követő szoknyák és blúzok léptek. Forradalmi változást jelentett a mider, vagyis a fűző századforduló utáni kiiktatása, amelynek következtében még inkább láthatóvá váltak a női test formái. Terjedt a kézitáska használata, s újabb nagy változásként a Nagy Háború alatt feltűntek a rövidebb, csak lábközépig érő szoknyák. 1867 óta – kesergett a korszak viselettörténeti összefoglalójának szerzője – „csak egy-egy nagyobb ünnepély alkalmával van alkalmunk látni egy-egy magyar női ruházatot. Három évtized óta a legújabb párisi, bécsi, berlini, meg londoni divat a jelszó. A budapesti divat ezt utánozza, a vidék pedig a budapesti divat után indul.”⁷⁷

A családtagjaikkal együtt közel két és fél millió (az összlakosság 12–13%-a) kispolgárság keresőinek kétharmadát az önálló, s legfeljebb egy-két *A kispolgárság* segédet foglalkoztató kisiparosok és kiskereskedők tették ki, akik saját műhelyeikben vagy üzletükben, saját munkaeszközeikkel és saját munkarejűkkel vettek részt a termelés folyamatában. Ezen belül jól megkülönböztethetően elkülönültek a kapitalizmusához és a városi élethez kapcsolódó modernebb és a növekedés lehetőségét magában rejtő kisvállalkozások tulajdonosai, s a vidéki társadalomhoz, a parasztsághoz és a falusi élethez kötődő kézművesek, szatócsok, kocsmárosok és házalók. A kisiparosi és kiskereskedői foglalkozás felülről, az úri középosztály és a vagyonos polgárság felől nézve alsóbbrendű pályának minősült. A parasztság körében viszont megbecsültségnek örvendett, s a paraszti feltörekvés egyik állandó célpontja volt. Maguk a kisiparosok és a kiskereskedők viszont előszeretettel irányították gyermekeiket értelmiségi és hivatalnoki pályákra, s küldték őket ennek érdekében középszintű tanintézetekbe. Egy ilyen, a társadalmi ranglétra különböző fokain elhelyezkedő nagy-családban nőtt fel Illyés Gyula, akinek apai nagyapja bognár, apja pedig uradalmi gépész volt, akinek a szülőháza két „szobácskából” és „földes konyhából” állt, és akit 1912-ben, a négy elemi elvégzése után gimnáziumba írtak a szülei. Rokonai között, akiknek a többsége egyszerű zsellér volt, ugyancsak akadtak kispolgári szintre felkapaszkodott kocsmárosok, gépkocsivezetők, tanítók, sőt egy „igazi” vármegyei főjegyző is.⁷⁸

A kispolgárok egyharmadát az államapparátus, közlekedés, hírközlés és termelés zömmel paraszti származású „altisztjei”, azaz a rendőrök, csendőrök, vasutasok, postások, házmesterek, pedellusok, művezetők, erdőkerülők, útmesterek

⁷⁷ Nemes Mihály – Nagy Géza: *A magyar viseletek története*. Budapest, 1900, Franklin-Társulat, 205.

⁷⁸ Illyés Gyula: *Puszták népe*. II. kiadás. Budapest, 1937, Grill Károly Könyvkiadó, 12–33.

stb. adták. A munka, amelyet ez a réteg végzett, olyan feladatokat ölelt fel, amelyben a fizikai tevékenység és az alsóbb adminisztráció elemei keveredtek. Státusuk ugyancsak átmeneti volt. Bár ugyanúgy bérért dolgoztak, mint a munkások, munkaviszonyuk a tisztviselőkéhez hasonlóan egy egész életre szólt, s öregkorukra nyugdíjban részesültek. Noha az „urak” közé távolról sem tartoztak, az „urakkal” való állandó kapcsolatuk és bizalmas munkájuk a kétkezi dolgozók fölé emelte őket.

A kispolgárság jómódúbb részének életnívója megközelítette a középosztályét. A kevésbé szerencséseké és ügyeseké azonban a munkásságéhoz hasonlított. Előbbiek két- esetleg háromszobás lakásban, utóbbiak egyszerű szoba-konyhában vagy falusi vályogházban laktak. A nagy- és középpolgársághoz képest a kispolgárok között jóval kevesebb volt az izraelita, s több az egyéb vallású és nemzetiségű. Kivételt képezett a kiskereskedők, a falusi szatócsok és kocsmárosok rétege, amelyen belül a zsidóság aránya 50% körül mozgott.

Az ipari munkásság

A városi bér munkásság valamivel több, mint felét kitevő ipari munkásság a polgársághoz hasonlóan a dualizmus fél évszázada alatt született meg, és szerveződött számban is jelentős külön társadalmi osztállyá. Felső rétegük, az összmunkásság felére becsülhető szakmunkásság viszonylag elfogadható életszínvonalon élt. Egyszobás, szoba-konyhás, esetleg kétszoba-konyhás lakással rendelkeztek. A munkásság egyharmadát alkotó betanított és segéd munkások, továbbá a faluról érkezett és a középosztályi családok által alkalmazott házi cselédek viszont kifejezetten szegényes, sőt gyakran nyomorúságos viszonyok között tengették életüket. Az óbudai hajógyár munkásainak helyzetéről készült 1888-as szociográfia plasztikusan írta le ezeket a különbségeket. A saját házzal rendelkező munkások lakásainak többsége „példaszerű tisztaságban és rendben” volt tartva. „A hófehérre meszelt falakon sok helyütt aranykeretű tükröket és rikító színnyomatos olajképeket láttunk. A bútorok szegényesek, de tisztességesek. Az ablakokon egynehány virágcserep, néhol vakító fehér csipkefüggöny barátságos külsőt kölcsönöz a munkáslakásoknak.” Néhány lakás azonban sokkal lehangolóbb képet nyújtott. „Füstös konyhákba is jöttünk, ahol az asszonyt mosódézsánál találtuk, melynek forró párája az egész lakást betöltötte. A szobában kötelek voltak kifeszítve, rajtuk nedves fehérneműek.” A bérleményekben élők lakáskörülményei még lehangolóbb képet mutattak. A magas bérleti díjak miatt több 6–8 fős család minden életfunkcióját a konyhában végezte, hogy a lakás egyetlen szobáját kiadhassák albérlő(k)nek vagy ágyaráróknak. Előfordult, hogy ugyanilyen okból két család bérelt ki egy nagyobb lakást, és a konyhát közösen használták. (IV./13/b. kép)

A táplálkozásuk kielégítőbb volt, és nem mutatott ekkora különbségeket. „Kivétel nélkül az összes megkérdezett munkások hármát jelölték meg fő táplálékukként: húst, kenyeret és bort. Sokan el sem képzelhetnek ebédet hús és bor

nélkül. A reggeli csaknem kivétel nélkül szalonnából, kenyérből és egy kis pohár pálinkából áll. Kávét csakis az asszonyok és a gyermekek isznak. Az ebéd áll rendesen levesből, főzelékből egy darab hússal, vagy pedig, ami azonban ritkább, tésztából. A vacsora az ebéd felmelegített maradékaiból áll. Frisset estére csak ritkán főznek, többször megesik, hogy kolbász- vagy sajtfélét esznek. A fogyasztott hús mennyiségét [...] átlag húsz dekára tehetjük személyenként és naponként. [...] A hétköznapi ebédnél egészen eltérő képet nyújt a vasárnapi ebéd, mely gyakran lakomának is beillenék. Van ilyenkor 4–5 tál étel is; pecsenye, hal, gyümölcs is. [...] A búzalisztból készült kenyeret otthon szokták készíteni. [...] Egy munkás átlag ½ liter bort fogyaszt naponként. Sörből keveset fogyasztanak. A pálinka élvezete csakis a reggelinél szokásos; kivételt képeznek e tekintetben a felvidéki napszámosok, kik az Óbudán is nagyszámban található pálinkamérések törzsvendégei. [...] Szappanból átlag egy kilóra van szükségük havonként.”

Könyvek olvasására a munkások nemigen értek rá. Újságot azonban szívesen vettek a kezükbe, s kedvelték a képes hetilapokat is, melyeket különösen vasárnapi pihenőnapjukon forgattak. Asszonyaik általában nem jártak el dolgozni, hanem a háztartást vezették és a gyermekekre felügyeltek. Új jelenséggént figyelték meg, hogy többnyire a családi kasszáat is a feleségek kezelték. „Nem szokatlan látvány – olvasható a fenti szociográfiában –, hogy az asszonyok szombat este csoportostul állanak a gyár kapujánál, és férjeiktől elveszik a heti-bért, amellyel azután ők gazdálkodnak a hétnek folyamán; a férj csak kisebb-nagyobb zsebpénzt kap dohányra, borra.”⁷⁹

Nem mondható, hogy az uralkodó elit teljesen érzéketlen lett volna a munkás-ság szociális gondjai iránt. XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű, Az MSZDP 1891-es enciklikájának szellemét követve a katolikus egyház és a hozzá kötődő keresztényszocialista szervezetek pedig kifejezett szociális érzékenységéről tettek tanúbizonyságot. Ennek és az 1890-ben alakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt, valamint a hozzá kötődő szakszervezetek követeléseinek köszönhető, hogy 1890 és 1914 között a kormányzat számos fontos, és Nyugat-Európában is korszerűnek számító szociálpolitikai intézkedést foganatosított. Ezek sorából kiemelkedett az ipari (elsősorban gyári) és kereskedelmi munkások betegség elleni kötelező biztosításának a bevezetése 1891-ben. Ugyanebben az évben tiltották meg a vasárnapi munkát, és tették munkaszüneti nappá augusztus 20-át. 1907-ben ehhez társult a baleset elleni kötelező biztosítás bevezetése, amely ugyancsak az ipari és kereskedelmi munkásokra terjedt ki.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt programjában végcélként a magántulajdon felszámolása és a közösségi tulajdonon alapuló osztály nélküli társadalom

⁷⁹ Somogyi Manó: Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. In Litván György szerk.: *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 71–96.

megteremtése szerepelt. A párt közvetlen, aktuális követeléseit azonban a nyugat-európai szociáldemokrata pártokéhoz hasonlóan nem a polgári rend megdöntésére, hanem reformok útján történő demokratizálására irányultak. Ehhez viszont a parlamentbe kellett jutniuk, ami a választójog kiszélesítése és titkossá tétele nélkül nagyobb arányban elképzelhetetlen volt. Szociális követeléseik mellett ezért mindenekelőtt az általános és titkos választójog bevezetését kívánták elérni. Céljaik aláátamasztása érdekében a párthoz kötődő értelmiség gyökeresen új műltszemléletet dolgozott ki. Ennek lényege a nemzeti közfelfogás hőseitől, a honfoglaló vezérektől, Szent Istvántól, Nagy Lajostól, a Hunyadiaktól, sőt Rákóczitól és Kossuthtól való elfordulás, és Dózsa György, Martinovics Ignác, Táncsics Mihály és Petőfi Sándor kultuszának az ápolása volt. A párt és a szakszervezeti mozgalom színe a vörös, jelképe az ökölbe szorított munkáskéz és a kalapács, jelszavai pedig a nagy francia forradalomtól kölcsönzött Szabadság, Egyenlőség és Testvériség voltak.

A társadalom hagyományos talapzatát alkotó parasztság két nagy részre oszlott. Az összlakosság mintegy 38%-át kitevő, hétmillió s tömbjük rendelkező különböző nagyságú saját földbirtokkal, az összlakosság 24%-ára becsülhető szegényparasztok viszont nem. A további különbségek többnyire ebből következtek. A birtokos parasztok lovakkal, tehenekkel, valamint gazdasági épületekkel megtoldott két- vagy háromszobás házzal, a föld nélküli szegényparasztok egy-két malaccal, pár baromfival, valamint szoba-konyhás-kamrás vályog- vagy vert falú házzal rendelkeztek. A legszegényebbek pedig még ezzel sem.

A birtokos parasztok életszínvonala jelentős mértékben függött földjük nagyságától és minőségétől, a gazdasághoz tartozó állatállománytól, valamint lakóhelyüktől és a piacok távolságától. Tehetős, ám vékony felső rétegük sikeresen használta ki az 1890-es évekig töretlen mezőgazdasági konjunktúrát, és maga is polgárosodott. A hagyományos paraszti ruhatár jellegzetes darabjait, a kék vagy fehér bő gatyát, „bornyúszájú” vászoninget, az 1848 után nemzeti szimbólummá vált díszes cifraszűrt és subát kiszorították a polgári ruhafélék: a fekete zakó és dolmány, a puha galléros fehér ing, valamint az ugyancsak fekete posztó- vagy szövénadrág. A nők – például Kalotaszegen, Torockón, Kalocsa környékén, Kazáron, az Ormánságban vagy Matyóföldön – inkább őrizték a „népviselet” tájanként változó és egyre színpompásabb darabjait, ámbár a századforduló viselettörténeti összeállításával velük kapcsolatban is megjegyezte: „A magyar viselet, különösen a nőknél, már a nép közt is veszendőbe indult”.⁸⁰ A Biblia és a kalendárium mellett a módosabb parasztok otthonaiban is feltűntek az olcsó néplapok és a vásárokon beszerezhető ponyvairodalom termékei. Egyesek, mint például az

⁸⁰ Nagy Géza és Nemes Mihály: *A magyar viseletek története*, i. m. 205.

1875-ben született 75 holdas kiskunhalasi tanyás gazda, Csonka Mihály, viszont az igényesebb irodalomra is rászoktak. Csonka több mint százkötetes háború utáni könyvtárában világ- és magyar történetek, útleírások, valamint Jókai- és Verne-regények sorakoztak egymás mellett. A jobb gazdák legrátermettebb képviselői – mint bírók, presbiterek, gazdaköri vezetők, tűzoltó parancsnokok stb. – a 20. század elejére hatalom és tekintély szempontjából egy szintre kerültek a pappal, a jegyzővel és a tanítóval, akik gyakran feleséget is a tehetős gazdálányok közül választottak maguknak. Tipikusan ezt az utat járta egy Somogy megyei 20–30 holdas középparaszt, Nagyatádi Szabó István, aki 1909-ben Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt néven megalakította az ország egyik első parasztpártját. A párt programjának fókuszában a nagybirtokok egy részének állami megváltás útján történő kisajátítása állt. A kisajátított területeket a gazdálkodni tudó és akaró, de elég földdel nem rendelkező birtokos parasztoknak kívánta juttatni. Követelte ezenkívül a választójog kiterjesztését és a titkosság bevezetését, valamint a társadalombiztosítás kiterjesztését a mezőgazdasági dolgozókra.

A föld nélküli szegényparasztokon belül két nagy réteg különült el. Az uradalmakba vagy a módos parasztgazdákhoz kikötött bérért egész évre elszegődő cselédek és az alkalmi munkákból élő napszámosok vagy zsellérek. A napszámosok szabadabban mozogtak, de bizonytalanabb körülmények között éltek, a cselédek napjai viszonylagos biztonságban teltek, ám jóval kiszolgáltatottabbak voltak. A „puszták népe”, ahogy ezt Illyés Gyula és mások is megörökítették, istálló formájú, hosszú épületekben kialakított olyan cselédlakásokban lakott, amelyek jellemzően egy szobából álltak, és amelyekbe a két vagy négy család számára kialakított szabad tűzhelyű közös konyhán át lehetett bejutni.

A parasztság vagyoni tagozódását és ennek megfelelő életmódját érzékletesen írta le a századelő egyik szociográfusa a Nyíregyháza közeli, 1900-ban 4000 fős Oros nagyközség példáján. Egy tipikusként bemutatott 16 holdas kiscgazda eszerint feleségével és két fiával „két nagyszobás” és „tisztán tartott” saját házban lakott. A szobákban fényezett bútorok sorakoztak, a falakat „hazafias olajnyomatok” díszítették. Hetenként háromszor ettek marhahúst, máskor disznó- vagy baromfihúst. „Reggelire szalonnát, ebédre tésztalevest és főzeléket, vacsorára szintén főzeléket, tejfélét vagy tojást.” Az étkezésekhez a gazda általában bort fogyasztott. Ezt részben maga állította elő 600 négyszögöles szőlőjének terméséből, részben másoktól vette. Gazdaságához az aprómarhákon kívül három ló és egy tehén tartozott, míg munkaeszközei közé egy fagerendelyes vaseke, egy vasborona, egy tengeri morzsoló és egy sorvető gép, amelyet három másik gazdával együtt vásárolt. A cséplést a falu nyolc darab járgányos cséplőgépének egyikével végezte, amelyet rendszerint bérbe vett. Miután gyermekei még iskolába jártak, egy állandó „legény-cselédet” tartott, aki mindig vele evett, és ugyanazt, amit ő.

*Falusi gazdagok
és szegények*

A bemutatott négyholdas törpebirtokos lakása viszont csak „kis pítvarból” és 6×4 méteres szobából állt. Ebben laktak nyolcan. Gazdaságához két ló, egy tehén és három disznó tartozott. A tejet maguk fogyasztották el, csak ritkán vittek belőle a nyíregyházi piacra. A föld megműveléséhez fagerendelyes vasekét, faboronát, és nyolc társával együtt vásárolt sorvető gépet használt. A cséplést még mindig cséphadaróval végezte. Földjét maga művelte családtagjaival, de emellett rendszeresen vállaltak napszámos munkát is.

A cselédek „Sovány, agyondolgozott, rongyos ruhájú emberek” voltak, és „túlzsúfolt, nehezen szellőztethető, rossz levegőjű” lakásokban laktak. Régebben „több család is lakott egy szobában”, az elmúlt években azonban ez megszűnt. A legjobb cselédlakás, melyben hatan laktak, egy 25 m²-es szobából és egy „fél pítvarból” állt. A szoba bútorzata két ágyból, egy gyalult asztalból, egy szekrényes lócából és néhány székből tevődött össze. A falakat szentek olajnyomatai díszítették. A zsúfoltság miatt nyaranta általában a szabadban aludtak, télen pedig betapasztották az ablakot, hogy a meleg ki ne menjen. Munkaidejük általában 12–14 órát tartott, de nyáron akár 16–18 óra is lehetett. Többségük hetente egyszer – a gazdához közel álló parádés kocsis viszont háromszor – evett negyed kiló marhahúst. Reggelijük szalonnás kenyérből, ebédjük téstalevesből és főzelékből, vacsorájuk krumpliból állt.

A napszámosok munkaideje ugyancsak 12 és 16 óra között váltakozott, és életnívójuk szintén „szomorúan alacsony” volt. Átlagosan 12 m² nagyságú szobáik „alacsonyak, szűkek, túlzsúfoltak” voltak. Táplálékukban a hús alig szerepelt, hetenként legfeljebb negyed kiló. „A többi eledel: korpás kenyér, krumpli és főzelék.” És persze alkohol, amivel már a gyermekek megismerkedtek. A görög katolikus iskola 136 – 6 és 12 év közötti – tanulója között egy sem akadt, aki a szeszt ne ismerte volna, ellenben „86 mindennap ivott pálinkát”. A 700 napszámos család közül 222 rendelkezett saját lakóházzal, és ezek egy része néhány száz négyszögöles vagy akár egy-két holdas kerttel, esetleg tehénnel. A tejet azonban nem itták meg, hanem eladták a „tejes zsidónak”, míg kertjük termésének nagy részét a piacra vitték. Ez adta számukra az állandó és biztos bevételt. Ám akik sem házzal, sem kerttel nem rendelkeztek, azok nagyon ínséges körülmények között tengették életüket. Különösen télen, amikor sokkal kevesebb munka akadt, mint nyáron, s az aratás-cséplés idején félretett megtakarításaik is elfogytak. Ilyenkor következett a lopás. Mindent loptak, amit csak mozdítani lehetett: vasat, fát, szalmát, aprómarhát, pénzt. Ebből a nyomorúságos helyzetből adódott, hogy Oros község egyetlen „forradalmi eleme” a zsellérség volt. A zsellért nem fűzték patriarchális kapcsolatok a gazdához, mint a cselédet, és az éhség is gyakrabban gyötörte. Neki valóban nem volt veszítenivalója, így aztán legalkalmasabb volt arra, hogy fejében „forradalmi gondolatok verjenek gyökeret”.

A parasztok közötti nagy választóvonal Oroson is a gazdák és a nincstelen szegényparasztok között húzódott. Mint Bosnyák Béla, a szociográfia szerzője írta: „Az osztályellentét a gazdáknál kezdődik. A gazdák már a magasabb társadalmi réteget képviselik. Ők részt vesznek a falu közéletében, a bírók közülük kerülnek ki, s ők tartanak minden vasárnap kupaktanácsot a községházán, melybe zsellérembernek beleszólása nincsen. A zsellérek és a gazdák össze nem házasodnak, s kétségtelenül nagy része van a nép földszeretetének annak, hogy gazdasorba akar kerülni, amely úgyszólván egy magasabb emberfajt képvisel.” A gazdák mellett ellenszenvvel viseltettek a szegényebb parasztok a 120 fős zsidó közösséggel, mindenekelőtt a nyolc szatóccsal és kocsmárossal szemben is. A kocsmárosokról azt tartották, hogy „igen rossz pálinkát” mérnek, a szatócsokról pedig, akik a hitelezés fejében különböző szívességeket kértek tőlük, azt, hogy „csalnak”. Bár elismerték, hogy nagyon szorgalmasak, mégis irigykedve nézték, hogy „a zsidó ember mind gyarapodik, pénzhez jut, házat vesz, míg ő nyomorog”.

Az orosi társadalom legalján a cigányság helyezkedett el. Egy részük a falu „Cigányköznek nevezett, piszkos, bűzös részében” lakott, és nappal vályogvetéssel, este muzsikálással foglalkozott. Ők ásták el az elhullott marhákat, és ők tisztították a falu 20–25 árnyékszékét. „Csendes, békés, munkás emberek” voltak – hangsúlyozta a szociográfia szerzője –, ámbár civilizálatlanok: „Kunyhóik tisztátalanok, életnívójuk alacsony s még a döghúst sem vetik meg.” A cigányság másik része vándoréletet folytatott, rozoga szekereikkel egyik faluról a másikra járt. Egyszer koplaltak, máskor dőzsöltek, olykor loptak és raboltak, „sőt még a veszedelmesebb bűntettektől sem riadtak vissza”. Ha egy cigánykaravánt a helyi csendőrség elfogott, akkor annak általában alapos verés és kitoloncolás lett a vége, s ez ismétlődött a szomszédos körzetben is. A vándorcigányok ezért általában mellékutakon és az erdőkben közlekedtek.⁸¹

A szegényparaszttság elégedetlenkedése az 1890-es években az ország számos vidékén vezetett aratósztrájkokhoz és egyéb bérkövetelő mozgalmakhoz. A csendőrség és a katonaság ezeket kíméletlenül megtorolta. Az összezsapások és a többször eldőrdült sortűzek halálos áldozatainak a száma több tucatra, a sebesülteké több ezerre és a büntetésként börtönbe zártaké több százra tehető. Az ipari munkásokhoz hasonlóan ugyanakkor velük szemben is alkalmazták a „szociális olajcsepp” politikáját. 1898-ban szabályozták a mezőgazdasági munkaadók és munkavállalók közötti szerződéskötéseket, amivel a munkások végletes kiszípolyzását igyekeztek megakadályozni. A napszámosokat ekkortól kötelezően megillette a déli

*Paraszi elégedetlenség
és szociálpolitika*

⁸¹ Bosnyák Béla: Oros község gazdasági és társadalmi rajza. In Tóth Pál Péter szerk.: *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó, 197–235.

egyórás pihenő. A sztrájkolókkal szemben ugyanakkor szigorú szankciókat léptettek életbe. Ezt 1907-ben a cselédek jogviszonyának rendezése követte. Az egész országra érvényes jelleggel előírták a cselédek megfelelő ételmezését, elszállásolását és betegellátását. A szociálpolitikai intézkedések ellenére a nyomorúságos életviszonyok sok szegényparasztot indítottak arra, hogy – mint erre már utaltunk – Észak-Amerikában próbáljon szerencsét. 1871 és 1913 között összesen 1,3 millióan vándoroltak ki az országból, akiknek közel kétharmada sohasem tért vissza.

Települési viszonyok

A vallási és nemzetiségi hovatartozás, foglalkozás, vagyon, jövedelem és műveltség mellett az emberek társadalmi helyzetét, életkörülményeit és világlátását lakóhelyük jellege, azaz urbanizáltsági foka is jelentősen meghatározta. A dualizmus fél évszázada alatt Magyarország ebből a szempontból is nagyot változott. 1869-ben a lakosság 33%-a még 1000 főnél kisebb, 46%-a pedig 1000 és 5000 fő közötti településeken élt. A többé-kevésbé városnak tekinthető 5 és 10 000 fő közötti településekre viszont csak 8, a 10 000 főn felüli „nagyvárosokra” pedig csak 13% esett. 1910-re a kistelepülésekben élők aránya 23, illetve 44%-ra csökkent, a városlakóké pedig 10, illetve 24%-ra emelkedett. Ez azt jelenti, hogy a városi lakosság majdnem még egyszer olyan gyorsan nőtt, mint az összlakosság.

Budapest

A városok élén – messze kiemelkedve a többi közül – Budapest állt. Lakóinak száma 1869 és 1910 között megháromszorozódott, s ezzel 280 ezerről 880 ezerre emelkedett. A századelőre Budapest minden tekintetben impozáns világvárossá fejlődött. Lakóinak 70%-a az iparforgalomban talált munkát, s a köztisztviselők és szellemi szabadfoglalkozásúak aránya elérte a 10%-ot. A kiegyezés idején a házak alig 2%-a volt három- vagy többemeletes, 1914-ben viszont már 16%-a, azaz 2880. Minden 1000 ház közül 543 mindazonáltal még a 20. század elején is földszintes volt, miközben Bécsben csak 123, Párizsban 64, Berlinben pedig csupán 50.

A városképet részben még ma is meghatározó ekkor épült jellegzetes épületek közül említhető a Duna-parti Fővámház (1874), a Nyugati pályaudvar (1877), a Várkertbazár (1875–1882), az 1870-es és az 1880-as években kialakított két km hosszú impozáns Sugárút (ma Andrássy út) mentén sorakozó elegáns paloták és villák az Operaházzal (1884), valamint a Keleti pályaudvar (1884). A későbbi épületek közül Budán városképi jelentőségű az 1892 és 1896 között megnagyobbított és neogótikus stílusban újjáépített Mátyás-templom, az 1896 és 1905 között kibővített királyi vár s az 1902-ben átadott neoromán Halászbástya. A pesti oldalon ugyanezekben az években készült el az Országház (1883–1902), amely Európa második legnagyobb parlamenti épülete (IV./12/a. kép), a vele farkasszemet néző Kúria (1896), s kicsit távolabb Európa legnagyobb tözsdepalotája (1902–1905), a Magyar Televízió későbbi székháza. A historizáló eklektika mel-

lett új stílusirányzatként tűnt fel a századfordulón a szecesszió, amely ugyancsak számos nagyszabású alkotással gazdagította a főváros architektúráját. Ezek közé tartozik a Gresham-palota (1905–1907), a Gellért Szálló (1909–1918), s mindegyik Lechner Ödön és tanítványainak sajátosan magyaros ornamentikával díszített épületei: az Iparművészeti Múzeum (1893–1896), a Postatakarékpénztár (1899–1901) és a városligeti Állatkert (1908–1911).

Korszakos változások kezdődtek a főváros infrastruktúrájában is. A Lánchíd után megépült a Margit híd (1876), a Ferenc József híd (1896) és az Erzsébet híd (1903). Az omnibusz és a lóvasút mellett 1887-ben – nyolc évvel azután, hogy Werner von Siemens feltalálta – megjelent a villamos. A háború előtt 35 vonalon és 123 km-es pályahosszon 1108 kocsit szállította az utasokat. A lóvasút eltűnt, a kötött pályát nem igénylő omnibuszok viszont még 1910-ben is 11 millió utast szállítottak. 1896-ban Budapesten kezdett közlekedni a kontinens első földalattija, amelyet villamos áram hajtott, s egyelőre még kuriózumként, de már feltűntek az autók is. 1905-ben 159-et regisztráltak a hatóságok. A leggazdagabbak már ezzel, a kevésbé tehetősek, de előkelő urak és hölgyek pedig a hagyományos és rendszámablakkal ellátott kétlovas fiákerrel vagy egylovas konflisokkal közlekedtek. 1911-ben ezekből 1865 kocogott Budapest utcáin.

Forradalmi jelentőséggel bírt a főváros ivóvízellátásának és csatornázásának fejlesztése, valamint a közvilágítás tökéletesítése is. Az első vízművek az 1870-es és '80-as években épültek fel, melyeket az 1893 és 1896 között létesített modern és nagy teljesítményű káposztásmegyeri követett. A csőhálózat először a belső kerületeket érte el, s a külvárosok népe még sokáig ásott kútból vagy a Dunából kapta a vizet. Az 1908–1910-ben épített Százados úti munkástelep 288 lakását viszont nemcsak vezetékes vízzel látták el, hanem már vízőblítéses vécékkel is felszerelték. Az utcai olajégőket fokozatosan kiszorították a gázlámpák, amelyekből 1873-ban csupán a pesti oldal utcáin, üzleteiben, irodáiban és magánházaiiban 40 ezer világított. A technika rohamos fejlődését mutatta, hogy a gázvilágítás még általánossá sem vált, s máris megjelent konkurenciája: a villany. A transzformátor feltalálása és az izzólámpák megjelenése után a város egyre több forgalmas pontján gyűltek ki villanyfények. A fogyasztók száma a századfordulóra meghaladta a 9 ezret.

Budapest után azok az egykori szabad királyi városok következtek a rangsorban, amelyek egy-egy régió közigazgatási központjává és közlekedési csomópontjává válva az iparosodás folyamatába is sikeresen kapcsolódtak be. Ilyen volt Fiume, Zágráb, Nagyvárad, Temesvár, Arad, Kolozsvár, Miskolc, Győr, Szeged és Kassa. Ezekben a többnyire 50 és 100 ezer fő közötti lakossággal rendelkező városokban lényegében mindazt megtalálhatta az utazó, amit a fővárosban, ám mindent kicsinyítve. A városok körül gyárkémények füstölögtek, a belső kerületekben új középületek – megye- vagy városháza,

*A vidéki
nagyvárosok*

posta, bíróság, templomok, kórházak, szállodák, középiskolák, jogakadémia vagy tanítóképző stb. – és emeletes bérházak emelkedtek, a vasútállomáshoz elegáns üzletekkel szegélyezett főútvonal vezetett. Bár infrastruktúrájuk jóval szerényebb volt, mint a fővárosé, a gázvilágítás mindegyikben elterjedt, kikövezték a belső utakat, megkezdték a csatornázást, s egyikben, másikban – például Szegeden, Debrecenben, Pozsonyban, Kassán, Temesváron és Nagyváradon – már villamosok is csilingeltek. Ezekben a nagyvárosokban 1 millió 700 ezren (az összlakosság 9%-a) éltek, közel kétszer annyian, mint a fővárosban.

Sokkal többen, mintegy 2 és fél millióan (14%) laktak azokban az 5000 lako-

*A vidéki
kisvárosok*

son felüli, ám városnak csak megszorítással nevezhető településekben – többé-kevésbé a régi mezővárosokban –, amelyekben a munkahely és a lakóhely falvakra jellemző egysége ugyan már erősen bomladozott, s az iparosok és értelmiség száma is jóval meghaladta a falvakra jellemző szintet, ám amelyekben a többség még mindig a mezőgazdaságból élt. Ezekben a településeken – Debrecenben, Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Szabadkán, Hódmezővásárhelyen stb. – a városias jelleget a főteret övező, általában szecessziós középületek (IV./12/b. kép), valamint iskolák, üzletek, szállodák, templomok, továbbá a városmag kövezett utcái és az éppen megkezdett közművesítési és villamosítási munkálatok első eredményei adták. A városias főteret és közvetlen környékét azonban olyan – az időjárástól függően sáros vagy poros – külső kerületek vették körül, amelyek szélteében nőtt óriásfalvakra emlékeztették az utazót.

Az 5000 főnél kisebb településekben az összlakosság 71%-a élt. Többségük

*A falvak
és a tanyák*

– 11 millióan – falvakban, 800 ezren pusztákon, 1 millió 200 ezren tanyákon. Ezek legnagyobb része a mezőgazdaságból élt, és paraszt volt. A modernizálódó Magyarországon belül ezek a települések képviselték a mozdulatlanságot és az elmaradottságot. Miközben Budapesten és a nagyvárosokban csekély kivétellel már kő- és téglaházak álltak, a falvak, tanyák és puszták tipikus építőanyaga még ugyanúgy a vályog, a fa, a zsúp és a nád volt, mint évszázadok óta. (IV./13/a. kép) Kivételt képez ez alól a pap, a jegyző és a tanító szolgálati lakása, a községháza, az új boltok, az iskola, a postahivatal és más középületek, ha voltak ilyenek egyáltalán. A tanyai és pusztai lakosság világtól való elzártsága igen nagyfokú volt. A falvak kevésbé éltek elszigetelten, de sokat még közülük is elkerültek a vasút-, távíró- és telefonvonalak. Ezeknek a településeknek a többségébe ekkor még természetesen kövezett utak sem vezettek, s ezért a lakóhelyen kívüli érintkezés az őszi és a tavaszi hónapokban úgyszólván lehetetlen volt. Nem csoda tehát, hogy az itt lakó emberek közül sokan még a közeli mezővárosba is csak ritkán jutottak el.

A gazdasági és társadalmi modernizációval párhuzamosan a művelődés intézményrendszere és tartalma is gyors ütemben korszerűsödött. Ennek legfontosabb jellemzői a következők voltak: a kultúra hatókörének fokozatos kiterjedése

a társadalom egyre nagyobb részére, a különböző társadalmi csoportok igényeinek és ízlésviláguknak megfelelő műfajok, formák és stílusok kialakulása, s végül a kultúra egyes ágazatainak fokozottabb elkülönülése, vagyis a specializálódás felgyorsulása és ennek megfelelően az intézményrendszer differenciálódása.

A kulturális javak fogyasztói bázisának kiszélesedése feltételezte az írni és olvasni tudók körének bővülését, ami viszont az elemi iskolák és a tanítók számától, az oktatás tartalmától és minőségétől, valamint az iskolalátogatási kötelezettség betartatásától függött. Az első nagy lépéseket ebbe az irányba Mária Terézia 1777-es intézkedései, majd Leo Thun 1849-es reformja jelentették, amelyek kimondták a 6 és 12 év közötti gyermekek iskolakötelezettségét. Ennek azonban részben az iskolák és a tanítók hiánya, részben az iskolakerülés miatt csak igen korlátozottan sikerült érvényt szerezni. A kiegyezés idején így az ország 6 éven felüli lakosságának még mindig csak egyharmada (32,8%) tudott írni és olvasni. Az 1867 utáni kormányok ezért egyik legfontosabb kulturális feladatuknak az elemi oktatás feltételeinek javítását és ennek révén az alfabetizáció felgyorsítását tartották. Ennek köszönhetően 1869 és 1914 között az elemi iskolák száma 14 ezerről 17 ezerre, a tanítóké 18 ezerről 34 ezerre, az iskolába járó diákoké pedig 729 ezerről több mint 2 millióra emelkedett. A századforduló éveiben a gyerekek 85%-a járt rendszeresen iskolába, s a 12 655 községből 10 690 rendelkezett saját alapiskolával. Ezek persze általában olyan egy- vagy kéttanítós kisiskolák voltak, amelyek egy vagy két tanteremben több évfolyam zsúfolódott össze, s a tanítás osztálybontás nélkül folyt. Az íráson, olvasáson, számoláson és a bibliai alapismereteken kívül így a diákok nem sok mindent tanultak. Az analfabétizmus aránya 1910-re mindenestre így is lecsökkent 33%-ra, ami óriási eredménynek számított. Ez lényegesen kedvezőbb volt, mint a Balkánon és Portugáliában (60–70%), s közelített a legfejlettebb nyugat- és észak-európai országok 10% körüli szintjéhez.

A népiskola első négy osztályának elvégzésével a fiatalok túlnyomó többsége – különösen falun – befejezte tanulmányait. A továbbtanulni kívánó és tudó fiatalok – döntően a középső és felső rétegek gyermekei – a nyolcosztályos gimnáziumokban és reáliskolákban, az elvileg hat-, gyakorlatilag azonban inkább csak négyosztályos polgárikban, különböző középfokú szakoktatási intézményekben, valamint az elemi hat osztályára épülő tanonc- vagy inasiskolákban folytathatták tanulmányaikat.

1867-ben 147 gimnázium és 21 reáliskola működött az országban. Számuk 1914-re 195-re, illetve 34-re emelkedett, a diákoké pedig 36 ezerről 78 ezerre. A középiskola nyolc osztályát elvégzett és érettségizett polgárok száma 1910-re mintegy negyedmillióra nőtt, amely az összlakosság 1,4, s a felnőtt férfiak több mint 3%-át jelentette. Az alapiskoláktól eltérően a középiskolák magas szintű általános műveltséget és alapos latin, valamint

Az írástudás terjedése

Középiskolák és polgárik

német nyelvi ismereteket adtak. A polgári iskolák száma, melyeket az 1868-as népiskolai törvény honosított meg, 1914-re több mint félezerre emelkedett, hallgatói pedig 109 ezerre. Ezekbe főleg a kispolgárság és a módosabb parasztság járatta fiait, s különösen leányait, akik az alsóbb fokú adminisztrációban, postahivatalokban, valamint a bankok, nagykereskedések és gyárak irodáiban tudtak elhelyezkedni. Tanítóképzből 1914-ben 92 működött az országban. Ezekbe, valamint az óvónőképzőkbe, felsőkereskedelmi, ipari és különböző gazdasági szakiskolákba a polgári vagy a középiskola első négy osztályának az elvégzése után lehetett jelentkezni.

A felsőoktatás intézményrendszere ugyancsak jelentősen bővült, s egyben szakosodott. A pesti egyetem mellett 1872-ben megnyitotta kapuit az ugyancsak magyar tannyelvű kolozsvári és 1874-ben a horvát tannyelvű zágrábi tudományegyetem. Az 1846-ban alapított ipartanoda és az 1857-ben létrehozott Polytechnikum összevonásával 1871–72-ben Pesten megszervezték a Műegyetemet. A növekvő igények kielégítése céljából a kultuszkomáromnyzat 1912-ben Pozsonyban és Debrecenben is tudományegyetem alapításához fogott. A tudományegyetemek és a Műegyetem mellett a felsőfokú szakértelmiség képzését szolgálták a különböző főiskolák. Mezőgazdasági szakemberek képzésével a két-, majd hároméves magyaróvári, keszthelyi, debreceni, kassai és kolozsvári akadémiák foglalkoztak, valamint az 1899-ben létesített budapesti Állatorvosi Főiskola. Bánya- és erdőmérnöki diplomát továbbra is a selmecbányai akadémia adott. A magyar irányítású honvédség tisztjeit az 1872-ben felavatott Ludovika Akadémián, az államhivatalnokok és a jogászok egy részét a doktori fokozatot nem adó jogakadémiákon, a „külkereskedőket” a Keleti Kereskedelmi Akadémián, a művészeket a Zeneakadémián, valamint az Iparművészeti, Képzőművészeti és Színművészeti Főiskolán, a különböző felekezetek lelkészeit – az egyetemek teológiai karai mellett – 42 hittudományi főiskolán képezték. Az egyetemi és főiskolai hallgatók száma látványosan emelkedett. Az 1860-as években még csak mintegy 2 ezer főiskolást és egyetemistát tartottak számon, s a felsőfokú diplomával rendelkezők száma nem érte el a 40 ezret. A századelőre a diplomások száma megduplázódott, s az 1913–14-es tanévben már több mint 17 ezren tanultak felsőfokon. Ezek között már a gyengébb nem képviselői is megtalálhatók voltak, akik 1895-től nyerhettek felvételt a bölcsész- és orvoskarra, valamint gyógyszerésznek. A műegyetemi mérnökképzésre viszont csak 1918-ban vették fel az első négy női hallgatót. A munkásfeleségek családirányító szerepével együtt ez is a női emancipáció kezdetét jelezte.

A gyorsan fejlődő iskolarendszert a nemzeti kultúra számos más intézménye egészítette ki. A reformkorban létrejött Nemzeti Múzeum és Nemzeti Könyvtár után 1874-ben megszerveződött az Országos Levéltár, 1881-ben megnyílt az Iparművészeti Múzeum, 1903-ban a Szépművészeti Múzeum és 1916-ban a Zsidó

Múzeum. Az ugyancsak reformkori alapítású Magyar Tudományos Akadémia ezekben az évtizedekben vált nyelvművelő intézetből az egész magyar tudományos élet központi intézményévé. Ugyancsak korszakunkban indultak útjukra az egyes diszciplínák reprezentatív folyóiratai: a *Századok* 1867-ben, a *Földrajzi Közlemények* 1873-ban, a *Magyar Könyvszemle* 1876-ban, az *Archeológiai Értesítő* 1879-ben és az *Ethnographia* 1890-ben. A honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából jelent meg a magyar nemesi liberalizmus szemléletét tükröző 10 kötetes nagy magyar történeti összefoglalás (*A magyar nemzet története*, 1895–1898), valamint a kor legkimagaslóbb publikációs teljesítménye, a 16 (+2 pót-) kötetes *Pallas Nagylexikon* (1893–1897). Előbbi kerekén 20 ezer példányban kelt el, az utóbbi valószínűleg jóval többen, mivel csak az előfizetők száma meghaladta a 22 ezret.

Az analfabétizmus csökkenésének és a magasabb műveltség terjedésének köszönhetően jelentősen megnőtt az igény a nyomtatott sajtó iránt. 1881-ben összesen 504 hírlap és folyóirat jelent meg az országban, a háború előtti években közel 2000. Példányszámuk még nagyobb ütemben nőtt: 1867 és 1914 között 13 millióról 250 millióra. A hírszolgálat központja természetesen Budapest volt, ugyanúgy, ahogy az államé, a gazdaságé, a társasági életé, a tudományé és a művészeteké. 1910-ben csak itt 27 különböző rendű és rangú politikai napilap jelent meg, miközben a vidéki nagyvárosokban összesen 80. A régi múltra visszatekintő tekintélyes és színvonalas nagy napilapok, a *Pesti Napló* (1850), a *Pesti Hírlap* (1878) és a *Budapesti Hírlap* (1881) mellett a századelőn megjelentek a kisembernek szóló szenzációhajhász bulvárlapok. Ilyen volt az 1910-től megjelenő *Az Est*, amelynek a példányszáma a háború előtt már meghaladta a 200 ezret, miközben a *Pesti Hírlapot* és a szociáldemokrata *Népszavát* egyaránt 40-40 ezer példányban adták el. A napilapok mellett számos kulturális hetilap és folyóirat is versengett az olvasók kegyeiért. Ezek közül legtöbben, mintegy 100 ezren az 1901-től megjelenő *Tolnai Világlapja* című képes hetilapot olvasták és nézegették.

A sajtó
és az irodalom

Nagyon nagy, mintegy félmillió példányban fogytak a kalendáriumok, s 200 ezresben a vásárokon árult betyártörténetek, széphistóriák, románcok és a ponyvairodalom egyéb termékei. Az igényes szépirodalom iránt viszont jóval kisebb kör érdeklődött. Dumas, Stendhal, Tolsztoj és Zola műveit 10–14 ezres példányszámban adták el, a kortárs magyar szerzőkét pedig átlagosan öt-hatezerben. Ennél jóval olvasottabbak voltak Jókai Mór sűrű egymásutánban megjelenő romantikus regényei, melyekben a legszebb emberi és hazafiúi erények, az önzetlenség, a lovagiasság, valamint a szabadság és a haza szeretete emeltettek normává. Nála is nagyobb népszerűségnek örvendett Petőfi, akinek könnyen érthető és az új magyar nyelven írt összegyűjtött verseit 1898-ban 50 ezer példányban adták ki. A modern magyar irodalom központi orgánumát, az 1908-tól

megjelenő *Nyugatot* viszont, amelybe a korszak nagy újítói – Ady Endre, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és Krúdy Gyula – közölték írásait, csak 2500–3000 példányban nyomták.

Zenei és színházi élet

A zenei és a színházi élet az irodalomhoz hasonlóan rétegzett volt. A zeneileg képzett és művelt fővárosi közönség előszeretettel látogatta az 1860-as évektől gyakran Budapesten tartózkodó Liszt Ferenc zongoraestjeit a Vigadóban vagy a Zeneakadémián. Nagyon népszerűek voltak Erkel Ferenc verbunkos zenére épülő operái és daljátékai is. A századvégen tűnt fel Dohnányi Ernő, aki komponistaként és zongoravirtuózként egyaránt nagy elismertségre tett szert. A 20. század első éveiben kezdett alkotni a múlt század két zenei gényusa, Bartók Béla és Kodály Zoltán, akik a magyar zeneművészetet a régi magyar népzeneből kiindulva újították meg, és emelték a legmagasabb csúcsokig. A komolyzenei koncerteket látogatók száma persze korlátozott volt, aligha lehetett több néhány ezernél. A túlnyomó többség a nemzeti zenekultúra populárisabb műfajainak, a magyar nótának és az ezzel lassan összemosódó cigányzenének hódolt. A bor melletti mulatozás és „cigányozás”, amely a 19. század elején kezdődött, a századfordulótól a magyar úri osztályok tipikus szórakozásává vált. A nagyvárosi polgárság ezzel szemben az operettnek hódolt, amelyeket a század elején már három fővárosi színházban is játszottak és énekeltek. Huszka Jenő *Bob hercegének* (1902), Lehár Ferenc *A víg özvegyének* (1906) és különösen Kálmán Imre *Csárdáskirálynőjének* (1916) ezrek és ezrek tapsoltak. A legnagyobb sikert azonban Petőfi verses meséjének, a *János vitéznek* a megzenésített változata aratta, amelyet 1904 és 1913 között négyszázszor adtak elő.

Festészet és szobrászat

Azt az emelkedettséget, harmóniát és pátoszos hazafiságot, amelyet az irodalomban Jókai regényei, a zenében pedig Erkel operái és Liszt rapszódiai képviseltek, a festészetben Madarász Viktor, Székely Bertalan és Benczúr Gyula történelmi tárgyú jelenetei és portréi jelenítették meg. Kortársuk, a gyermekként nehéz sorsú Munkácsy Mihály realista életképei ugyanakkor már a századvégi naturalizmust előlegezték. Nála is előbbre járt azonban Szinyei Merse Pál, aki az 1870-es évek elejétől olyan *plein air* technikájú képeket festett, amelyek a korai francia impresszionizmussal mutattak szoros rokonságot. A későbbiekben ezt a hagyományt fejlesztették tovább az 1896-ban létrejött nagybányai művésztelep alkotói, míg kortársukra, Rippl-Rónai Józsefre a francia posztimpresszionisták szecesszióhoz közel álló piktúrája hatott. Mindenkitől függetlenül, saját benső énjével viaskodva teremtett szuverén festői világot a századelő legeredetibb tehetsége: Csontváry Kosztka Tivadar, akinek a művészete a szecesszióval, szimbolizmussal, expresszionizmussal és a szürrealizmussal egyaránt érintkezett. Szobrászatban három alkotó hagyott jelentős életművet maga után: a patetikus és dekoratív hatásokra törekvő Zala György, aki 1896-tól 1906-ig dolgozott főművén, a Millenniumi Emlékmű szoboralak-

jain; Fadrusz János, akinek a munkái, például a kolozsvári Mátyás-szobor (1901 után), keresetlen monumentalitásukkal hatnak, valamint Stróbl Alajos, aki a legtöbb lírát és finomságot tudta alkotásaival, például a Nemzeti Múzeum előtti Arany-szoborral (1893) kifejezni.

Az információszerzés, művelődés és szórakozás forradalmian új eszközöként a 20. század elején indult hódító útjára a kép, a mozgás, a zene – és idővel – a beszéd effektusainak kombinációjára épülő új találmány: a film. Az első mozgófényképek a Lumière testvérek ügynöksége révén érkeztek Magyarországra 1896-ban. Ugyanebben az évben készültek el az első hazai felvételek, melyek Ferenc József millenniumi látogatását örökítették meg. Két év múlva megalakították az első magyar filmvállalatot, amely néhány perces – még néma – ismeretterjesztő jellegű filmeket gyártott és forgalmazott, és 1899-ben megnyílt az első filmszínház. A századforduló után a filmgyártás és -forgalmazás egyaránt szédületes tempójú fejlődésnek indult. A háború előtt és alatt évente több tucat film készült, köztük Jókai és mások néhány regényének a feldolgozása. A tucatnyi kiváló rendező egyikét, Korda Sándort később Sir Alexander Kordaként ismerte meg a világ. Világhírnévre tett szert Michael Curtiz, vagyis Kertész Mihály is, aki a *Casablanca* (1942) című film rendezéséért Oscar-díjat kapott. Az általuk és társaik által gyártott filmeket 1912-ben már 270 moziban játszották, amelyek közül 92 Budapesten, a többi a vidéki városokban működött.

*A film
és a mozi*

A városi lakosság, elsősorban a polgárság, az értelmiség és a szakmunkásság köreiben a moziba járás mellett a szabadidő eltöltésének más olyan formái is terjedtek, amelyek korábban csak az arisztokrácia és a jómódú középnemesség életvitelét jellemezték. Ezek közé tartozott a balatoni és az adriai nyaralás, valamint a magaslati üdülés a Kárpátok felvidéki és erdélyi csúcsai között; a belföldi természetjáró turizmus, amely a háború előtti évekre már tömeges méreteket öltött, s mindenekelőtt a különböző sportok: labdajátékok, úszás, korcsolyázás és kerékpározás. Az ország első sportegyesülete 1875-ben alakult Magyar Athletikai Club néven, amit sorra követett a máig jól ismert klubok megszervezése: 1888-ban a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK), 1899-ben a Ferencvárosi Torna Club (FTC) és 1911-ben a Vasas- és Fémmunkások Szakszervezetének Sport Clubja (Vasas).

Ennek a gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt gyarapodó korszaknak vetett véget 1914 nyarán az I. világháború, amely Európa mellett Ázsiára, Afrikára, Ausztráliára és Amerikára is kiterjedt, s amely ezért, valamint a minden korábbinál nagyobb pusztítás miatt joggal kapta a Nagy Háború nevet.

A Nagy Háború és az 1918–19-es forradalmak

*A Habsburg Monarchia
külpolitikai törekvései*

A 19. század közepéig a Habsburg Monarchia Európa befolyásos nagyhatalmai közé tartozott. A század második felében azonban egyre inkább kiütköztek gyengeségei. 1848–49-ben csak orosz segítséggel tudott úrrá lenni a belső centrifugális erőkön, majd külső hadszíntereken – 1859-ben az olasz-francia, 1866-ban pedig az olasz–porosz haderőtől – szenvedett vereséget. Ezek következtében teljesen kiszorult Itáliából, és tudomásul kellett vennie, hogy a német egység részvétele nélkül és Poroszország vezetésével fog megvalósulni. Az 1866-os vereséget követően Franciaországra támaszkodva ugyan még próbálkozott a porosz terjeszkedés megállításával, ám a porosz győzelemmel végződő 1870-es porosz–francia háború és a Német Császárság 1871-es megalakulása után végképp tudomásul kellett vennie kimaradását Nyugat-Európa ügyeinek alakításából. Külpolitikájának fő működési területe ezt követően egyre inkább a kontinens keleti felére, és azon belül a Balkánra tevődött át.

A Monarchia balkáni politikájának első fő alakítója a magyar miniszterelnöki pozíciót 1871-ben a birodalom közös külügyminiszteri posztjára cserélő gróf Andrássy Gyula volt. Andrássy belátta, hogy az Oszmán Birodalom további kiszorítása a Balkánról és az egész térség nemzeti államokká alakulása feltartóztathatatlan folyamat. Ebből következőleg feladatát abban látta, hogy az új elrendeződést harmonizálja a Monarchia érdekeivel, és ahol lehet, érvényesítse befolyását. Törekvései sikerrel jártak. Az 1875–76-os törökellenes hercegovinai, bolgár és szerb felkeléseket, valamint az 1877-es törökellenes orosz beavatkozást lezáró 1878-as berlini kongresszuson elérte, hogy Bosznia-Hercegovinát és a Novibazári szandzsákot a Monarchia megszállhassa. (IV./14/a. kép) Ily módon határt szabott a nemzetközi jog szerint ekkortól független Szerbia terjeszkedésének, amelyet elszigetelt Montenegrótól és ezzel a tengertől, valamint lehetőséget kapott arra, hogy előkészítse a Dalmácia biztonsága szempontjából fontos Bosznia-Hercegovina annektálását. Andrássy másik sikere a Német Császársággal 1879-ben megkötött katonai szövetség volt, amely a Monarchiához hasonlóan balkáni befolyásra törekvő Oroszország ellen szavatolt kölcsönös fegyveres segítséget arra az esetre, ha bármelyiküket orosz támadás érné.

*A Hármas Szövetség
és az antant*

A Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti 1879-es katonai védelmi egyezményhez (Kettős Szövetség) német kezdeményezésre 1882-ben csatlakozott Olaszország. A szerződésben, amelyet osztrák–magyar részről Andrássy utóda, Heinrich

Haymerle írt alá. Németország és a Monarchia vállalták, hogy francia támadás esetén Olaszország segítségére sietnek. Két vagy több hatalom támadása esetére kölcsönös segítségnyújtást helyeztek kilátásba. Arra az esetre viszont, ha a szerződő felek egyike kezdeményezne háborút, csak „jóindulatú semlegességre” tettek ígéretet az aláírók. Tekintettel a cári Oroszország balkáni aspirációira a német szövetség a Monarchia számára alapvető jelentőséggel bírt, mert hatékony katonai segítséget mástól nem remélhetett. A Kettős Szövetség Hármasszövetséggé bővítése viszont elsősorban Berlinnek és Rómának állt érdekében. A Monarchia szempontjából, amelynek a törekvései a francia külpolitikai célokat sehol sem keresztelték, csupán annyiban látszott előnyösnek, hogy Oroszországgal való konfliktus esetén nem kellett olasz támadástól tartania.

A német szövetségi politika elsősorban Franciaországot nyugtalanította. Az 1870-es vereség óta a francia vezetők engesztelhetetlen gyűlöletet tápláltak legyőzőjük és rohamosan erősödő vetélytársuk iránt. Bár keveset beszéltek róla, politikájuk legfőbb célja a revans, vagyis a visszavágás volt. Ennek érdekében léptek szövetségre 1893-ban Oroszországgal. Oroszország ebben vállalta, hogy német vagy Németország által támogatott olasz támadás esetén katonai segítségben részesíti Franciaországot. Ennek fejében Franciaország ígéretet tett rá, hogy német vagy Németország által támogatott osztrák–magyar támadás esetén hadsereggel siet Oroszország segítségére. A szerződő felek rögzítették, hogy megállapodásuk mindaddig érvényben marad, amíg a Hármasszövetség létezni fog. Franciaország másik célja Anglia megnyerése volt. Ez 1904-re sikerült. Az *Entente cordiale*, vagyis Szívélyes Egyetértés néven ismertté vált egyezményben a két fél rendezte az Ázsiában és Afrikában fennálló területi vitáit, és ezzel megalkotották az elmúlt századokban egymással oly sokat háborúzó két ország stratégiai szövetségét. A két egyezményt az Oroszország és az Egyesült Királyság között 1907-ben létrejött, és döntően ugyancsak az érdekszféráik elhatárolásával foglalkozó szerződés egészítette ki. Az európai nagyhatalmak két szövetségi rendszerének – a központi hatalmaknak is nevezett Hármasszövetségnek és az angol–francia–oros antantnak – a kialakulása ezzel befejeződött. Az Európán kívüli világ két nagyhatalma, a századfordulótól gazdaságilag világelső Egyesült Államok és a feltörekvő Japán egyik táborhoz sem csatlakozott. (IV./14/b. térkép)

Az európai nagyhatalmak két szövetségi rendszerének egymáshoz fűződő kapcsolata az évek folyamán fokozatosan romlottak, és számos alkalommal vezettek feszültségekhez, sőt fegyveres összetűzésekhez. A válságócok egyike továbbra is a Balkán volt, ahol a századfordulótól egymást érték a kisebb-nagyobb felkelések és lokális konfliktusok. A forrongás egyik generálója az 1903-as véres leszámolással egybekötött kurzusváltás óta élesen Monarchia-ellenes Szerbia volt, amely nyíltan a délszláv területek egyesítésére

*Ellentétek
Szerbiával*

törekedett, és ennek érdekében Oroszország mellett Franciaország felé közeledett. Válaszul erre a Monarchia 1908-ban annektálta Bosznia-Hercegovinát, és enyhítve az egyoldalú lépés negatív nemzetközi fogadtatását, kiűrtette a Novibazári szandzsák területét. Az annektálás miatt Szerbia és a Monarchia kapcsolata végletesen megromlott, és többé már nem is javult meg. Titkos szerb társaságok alakultak, amelyek kormánytámogatással merényleteket és más felforgató akciókat hajtottak végre a Balkán destabilizálása és Nagy-Szerbia megteremtése céljával. Az 1912–13-as balkáni háborúk befejeztével, melyek eredményeként az Oszmán Birodalom egy kicsiny földnyelv kivételével teljesen kiszorult Európából, Nikola Pašić szerb miniszterelnök kijelentette: „Az első menetet megnyertük, s most a másodikra kell készülnünk. Ausztria ellen.”⁸²

A háborús készülődés jegyében mindkét szövetségi rendszer államai fokozott ütemben fejlesztették hadseregeiket. Ez a besorozott újoncok számának növekedésében és a fegyverzet korszerűsítésében egyaránt megmutatkozott. A közös hadsereg egyenruháját az 1867-es kiegyezés utáni évtizedekben évente 95 ezer fiatalember öltötte magára. Ezt a létszámot 1889-ben 103, 1912-ben 160 ezer főre emelték. Ugyanilyen arányban nőtt a magyar honvédség és az ennek megfelelő osztrák *Landwehr* létszáma. 1914-ben így összesen már 450 ezer ember állt fegyverben – ez volt az ún. békelétszám –, míg a kiképzett, felszereléssel rendelkező és azonnal behívható hadiállományt 1,8 millió férfi alkotta.

A hadsereg két haderőnemből állt: a szárazföldi csapatokból és a haditengerészetből. A szárazföldi haderőt 49 gyalogos- és 10 lovashadosztály, 14 tábori és hegyi tüzérdandár, valamint 5 vartüzérdandár alkotta. A 15 ezer fős gyaloghadosztályokhoz két-három lovasszáhad (századonként 450 fő), 8–10 géppuskásosztály és 48 lövegéből álló tüzérség tartozott. A lovashadosztályok 3800 huszárból, egy-két géppuskásosztályból, 12 löveges lovas tüzérosztályból, mintegy 600 kocsi- és az ezekhez tartozó lovakból álltak. A haditengerészet kötelékébe közel másfélszáz hajó tartozott, köztük 15 nagy tűzerejű csatahajó, 14 cirkáló és 25 torpedóromboló. Ezt a hadrendet a háború alatt néhány tengeralattjáróval egészítették ki. Közvetlenül a háború előtt új fegyvernemként jelent meg a légi-erő, és új szállítóeszközként a tehergépkocsi.

A növekvő számú légénység ellátására és a fegyverzet korszerűsítésére egyre nagyobb összegeket fordítottak. 1869-ben még csak 171 millió koronát, a századforduló éveiben 300 milliót, 1906 és 1910 között évi 500 milliót és 1913-ban 910 milliót. Ebből kezdték lecserélni az 1880-as években gyártott egylövetű és elavult gyalogsági puskákat 1895 mintájú ötlövetű ismétlőfegyverekre, az ún. *Mannlicher*ekre; állították hadrendbe a *Schwarzlose* típusú vízhűtéses géppuská-

⁸² Idézi C. A. Macartney and A. W. Palmer: *Independent Eastern Europe*. London, 1962, Macmillan, 33.

kat, amelyek percenként 4–500 lövés leadására voltak képesek; s rendszeresítették a terep színeibe jobban beolvadó csukaszürke tábori egyenruhát a gyalogság számára. Bár ezek jelentős újítások voltak, legtöbb szempontból elmaradtak a többi ország fejlesztéseitől. A lemaradás részben a politikai és a katonai vezetők konzervativizmusából adódott, akik nem ismerték fel az új harci eszközök jelentőségét. Ezt mi sem mutatja jobban, mint magának a legfelsőbb Hadúrnak a technikaellenessége: az 1906-os hadgyakorlaton első ízben bemutatott páncélgépkocsit Ferenc József minden katonai jelentőség nélküli játékszernek minősítette, és azzal utasította el rendszerbe állítását, hogy megriaszítja a lovakat. A felelősség másik részét viszont a magyar függetlenségi ellenzéknek kell viselnie, amely 1905 és 1912 között eredményesen akadályozta az új véderőtörvény elfogadását. Ezek együttesen okozták, hogy 1914-ben a hadsereg még csak 800 ezer Mannlicherrel rendelkezett, a géppuskák száma nem haladta meg az 1600-at, a légierő mindössze 41 harci és 40 gyakorlógépből állt, a mozgékonytságot csupán 400 tehergépkocsi és néhány tucat motorkerékpár javította, s a huszárok továbbra is kiváló célpontot nyújtó, rikító színű piros-kék egyenruhában ültek lóra. Nem rendszeresítették a lövészárokharcokhoz alapvető könnyű gyalogsági ágyúkat, aknavetőket és kézigránátokat sem. Jelentős volt a lemaradás a tüzérségi fegyverekben is. Míg a német hadsereg 9400, a cári pedig 6800 löveggel rendelkezett, a Monarchia csupán 2842-vel. Az osztrák–magyar hadsereg tehát – mint Balla Tibor hadtörténész legújabban megállapította – „1914 nyarán [...] nem volt felkészülve a Nagy Háborúra”.⁸³

A puskaporos hordó, mint várni lehetett, végül valóban a Balkánon robbant fel. A kanócot egy boszniai szerb diák, a szerb hadsereg korábbi önkéntese, Gavrilo Princip gyújtotta meg azzal, hogy a szerbiai titkosszolgálat támogatásával 1914. június 28-án sikeres merényletet hajtott végre a Szarajevóba, Bosznia-Hercegovina székvárosába látogató osztrák–magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd és felesége ellen. A merénylet és a hadüzenet július 28-i elküldése között eltelt egy hónapban a Monarchia vezetői többször megvitatták a lehetséges válaszlépéseket. A közös kormány, s különösen a vezérkar, amelynek vezetője, Franz Conrad von Hötzendorf évek óta preventív háborút szorgalmazott, a merénylet hírére azonnal a Szerbia elleni megtorló háború megindítását indítványozta. Gróf Tisza István magyar miniszterelnök viszont, aki az adott helyzetben kockázatosnak ítélte a háború kimenetelét, eleinte ellenezte a hadüzenetet, illetve a túl kemény fellépést. A vitát a német császár és kormány háborús eltökéltsége zárta le: a közös minisztertanácsra és Tiszára egyaránt nyomást gyakoroltak a döntő lépés mielőbbi megtétele érdekében. (IV./15/a. kép)

1914.
június 28.

⁸³ Balla Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje. In Romsics Ignác főszerk.: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010, Kossuth Kiadó, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 35.

A lehetséges hadicélokról ugyancsak megoszlott a monarchiai vezetés véleménye. Conrad és a politikai vezetés egyik szárnya messzemenő annexió terveket dédelgetett. A magyar vezetők többsége, így például Tisza István ezzel szemben vagy a *status quo* alapján álló, vagy csak kismértékű területnövelést helyeselt. Óvatos álláspontjukat azzal az igen plauzibilis feltételezéssel indokolták, hogy újabb szláv területek bekebelezése minden bizonnyal a dualizmus végét, s a föderalizmus valamilyen formájának a diadalát, ezzel együtt pedig a történelmi Magyarország egységének valószínű végét jelentené. A hadicéloknak ez a maximális és minimális variánsa a mindenkori hadi helyzetnek megfelelően került előtérbe vagy háttérbe, s a koronatanács csak 1917 tavaszán döntött a minimális program mellett. Ez a Monarchia integritásának szavatolását és a Monarchia-ellenes szerb uralkodóház eltávolítását tartalmazta.

A német és az osztrák–magyar hadvezetés közös haditervének a lényege abban állt, hogy a Monarchia mindaddig feltartóztatja az orosz hadsereget, amíg a németek a nyugati fronton döntő vereséget mérnek a franciákra, hogy azután ők is az oroszok ellen fordulhassanak. Ez a haditerv azonban több szempontból is tévesnek, illetve megvalósíthatatlannak bizonyult. A nyugati fronton a németek nem bírtak a francia és a brit hadsereggel, s ezért itt villámháború helyett néhány hónapon belül állóháború alakult ki. Keleten viszont az oroszok okoztak meglepetést, akik titokban mozgósított haderejükkel az augusztus 5-i hadüzenet idejére teljes erejükkel felsorakoztak a Monarchia határán. Az osztrák–magyar haderőnek így egyszerre kellett volna a szerb hadsereget megverni és az oroszot feltartóztatni. Ez meghaladta az erejét. A 1,8 milliós kezdő hadilétszámból a háború első hónapjaiban vívott délvidéki és galíciai harcokban több mint 1 millió katona esett el, sebesült meg vagy esett fogságba.

Becslések szerint a sebesülések mintegy háromnegyedét a nagy kaliberű, gyorstüzelésű és messze hordó ágyúkkal felszerelt tüzérség okozta, amely a Nagy Háború legfélelmetesebb fegyverneme volt. Az ágyúk, valamint az akna- és gránátvetők gyilkos tüze ellen rendszeresítették mindkét oldalon az acélsisakot, és építették ki a föld alatti fedezékek és lövészárkok rendszerét. A tüzérségi előkészítés után feltűzött szuronnal támadó gyalogság feltartóztatását nagyban segítették a géppuskák és golyószórók, amelyek valósággal lekaszálták az első sorokat. Ha a támadók – a lövészárkok elé telepített drótakadályokon átjutva – az ellenség közelébe értek, gránátot dobtak közéjük. A robbanás közvetlen közelében tartózkodók meghaltak, megvakultak vagy megsüketültek, s a repeszek – a tüzérségi lövedékekéhez hasonlóan – különböző testrészeket szakíthattak le. A lövészárkok előtt és a lövészárkokban kezdődött a kézitusája, amelyben a bajonettek játszották a főszerepet. Az ilyen harcokban – emlékezett az egyik több frontot is megjárt kiskunhalasi honvéd – „fakírrá, érzéketlenné és olyan mámorossá válik az ember. Amikor teljesen magához tér, olyan, mint ami-

lyen a részegség után szokott lenni. Ekkor gondolkodik csak tisztán: ejnye, ha én is ott maradtam volna a csataterén, engem is olyan közönyösen szemlélt volna a másik életben maradt, mint én amazokat?”⁸⁴

Az addig használatos fegyverek mellett a háború négy éve alatt számos új harci eszközt fejlesztettek ki. Ezek közé tartozott a mérges gáz. Gyilkos fegyver volt, de kevésbé hatékony. A szélirány megváltozása esetén ugyanis nem az ellenfelet, hanem a saját csapatokat veszélyeztette. Másrészt hamar megtalálták és rendszeresítették ellenszerét: a gázálcot. A hernyótalpas páncélozott járműveket, melyeket az álcázás miatt neveztek tanknak, vagyis tartálynak, a britek vették be elsőként, 1916 őszén. Mivel gyakran meghibásodtak és óránként csak néhány kilométeres sebességgel haladtak, harcértékük korlátozott volt. A harci repülőgépeket futárszolgálatra, felderítésre, bombázásra és egyes célpontok tűz alá vételére egyaránt használták. A kétfedelű, sérülékeny, nagy teher szállítására alkalmatlan, viszonylag lassan és alacsonyan repülő gépek mindazonáltal még csak a légi hadviselés kezdetét jelentették. A pilóták kézzel dobálták a bombákat, és előfordult, hogy pisztollyal lövöldöztek egymásra. A háború utolsó szakaszában a nyugati fronton harcoló szövetségesek sikeresen hangolták össze a gyalogság, a páncélosok és a légierő manővereit, amellyel a II. világháború támadó hadműveleteinek tipikus módszerét előlegezték.

A kiegyensúlyozott katonai erőviszonyok megváltoztatása, s ezáltal a győzelem kicsikarása érdekében mindkét szövetségi rendszer arra törekedett, hogy különféle ígéretekkel újabb és újabb országokat vonjon be a harcba a maga oldalán. Először, 1914 szeptemberében Törökország csatlakozott a német–osztrák–magyar szövetséghez. A Porta azt remélte, s Berlintől erre ígéretet is kapott, hogy győzelem esetén revansot vehet Oroszországon az elmúlt másfél évszázadban elszenvedett vereségeiért, s a Kaukázus térségében területeket is visszaszerezhet. Szembefordulva szövetségeseivel 1915 májusában Olaszország lépett be a háborúba – az antant oldalán. A fizetség, amelyre győzelem esetén számíthatott, magában foglalta Dél-Tirolt, Albánia egy részét, az Isztriát és a Kvarner szigeteit, Triesztet és környékét, valamint Észak-Dalmáciát Spalatóig. Az osztrák–magyar haderő egy részét ettől kezdve a meg-megújuló olasz támadások kötötték le az Alpok déli lejtőjén, az Isonzó mentén és a Doberdó fennsíkján. Olaszország hadba lépését Bulgária csatlakozása ellensúlyozta 1915 októberében a központi hatalmak oldalán. A bolgár hadsereg segítségével az osztrák–magyar haderőnek végre sikerült térdre kényszeríteni Szerbiát. Az olasz és a bolgár kormányhoz hasonlóan a román is folyamatosan tárgyalt mindkét szövetség képviselőivel, s 1916 augusztusában végül az antant oldalára állt. Hadba lépése fejében ígéretet kapott egész Erdélyre, Máramarosra, a Partiumra,

Frontesemények

⁸⁴ Romsics Ignác szerk.: *Csonka Mihály élete és világképe*. Budapest, 2009, Osiris, 146.

a Tiszántúl keleti szegélyére a Debrecen–Szeged vonalig, a Bánságra, valamint Bukovinára a Prut folyóig. A román hadsereg még ugyanebben a hónapban betört Erdélybe, s kísérletet tett a neki ígért területek elfoglalására. A központi hatalmak sebtében összevont erői azonban néhány hét alatt felszabadították Erdélyt, decemberre pedig már Bukarestet is elfoglalták.

A központi hatalmak hadisikereinek és az 1917-es oroszországi forradalmaknak köszönhetően 1918 elején úgy látszott, hogy a háború győzteseinek Németország és szövetségesei lesznek. Ez fejeződött ki a szovjet–orosz bolsevistákkal 1918. március 3-án aláírt breszt-litovszki s a megvert Romániával 1918. május 7-én megkötött bukaresti békében. Ez utóbbi értelmében a magyar–román határ a Kárpátok gerincéről a hegyvonulat román lábaihoz került, miáltal Magyarország, illetve a Monarchia mintegy 16 ezer km²-rel növelte területét.

Az Egyesült Államok hadba lépése 1917. április 6-án, amelynek a hatása persze csak hónapokkal később mutatkozott meg, azonban az antant javára billentette a mérleget. 1918 nyarán az antanthadseregek a nyugati és a balkáni fronton egyaránt áttörték a német vonalakat. Szeptember végén a bolgárok, októberben a törökök tették le a fegyvert. Tisza István, aki a hadüzenet elküldése óta teljes tekintélyét a háborús erőfeszítések szolgálatába állította, 1918. október 17-én bevégzett tényként jelentette be a parlamentben, hogy a „háborút elvesztettük”.

*A háborús
veszteségek*

A négyéves háború alatt az Osztrák–Magyar Monarchia összesen mintegy 8–9 millió embert állított fegyverbe, közülük 3,4–3,8 milliót a Magyar Királyság területéről. Ez azt jelentette, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig a 18 és 53 év közötti férfilakosság túlnyomó többsége teljesített katonai szolgálatot. A 8–9 millióból több mint egymillió – a becslések 1 és 1,5 millió között mozognak – esett el, 3–3,5 millió sebesült meg, s több mint 2 millió került hadifogságba. (IV./15/b. kép) A halottakból mintegy 550–650 ezer esett a Magyar Királyság területére, a sebesültekből 1,4 millió és a foglyokból 700–800 ezer. A halálos veszteségek tehát a magyarországi lakosságot valamivel nagyobb arányban sújtották, mint az örökös tartományok népességét.⁸⁵

A háború

Az elhúzódó háború mélyreható következményekkel járt úgy a gazdasági, mint a társadalmi és politikai életben. Az újabb és újabb korosztályok behívása súlyos munkaerőhiányt okozott, amit a hadifoglyok és a nők munkába állítása csak enyhíteni tudott, de pótolni nem. A kenyérgabona termelése 1916-ra a békebeli mennyiség kétharmadára, 1918-ra pedig felére esett vissza. A kormány ezért már 1915-ben bevezette a kenyérjegyet, majd később

⁸⁵ A különböző számításokat és becsléseket ismerteti Pollmann Ferenc: Magyarország és az első világháború. In Király Béla és Veszprémy László szerk.: *A magyar haditörténelem évszázadai*. Budapest, 2003, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 221.

szinte valamennyi élelmiszerre kiterjesztette a jegyrendszert. 1916-tól rendszeressé váltak a rekvirálások, azaz a termények és állatok szabott áron történő kényszerbeszolgáltatása. Az ipari termelés ugyancsak a hadviselés követelményeinek rendelődött alá. A fegyverek és a lőszer gyártása mindennél előbbre való volt.

A termelés visszaesése, illetve a béketermelés haditermelésre való átállítása magas inflációval járt együtt, s a reálbérek drasztikus csökkenését vonta maga után. Különösen nyomorúságos körülmények között éltek a hadiözvegyek, hadiárva és a hadirokkantak, akiknek a száma egyre nőtt. Kevésbé sújtotta a háború a piaccal közvetlen kapcsolatban álló termelőket és kereskedőket, akik közül sokan sikeresen játszották ki a hiánygazdálkodás szabályait, s ún. feketézéssel szokatlanul nagy jövedelmekre tettek szert.

Az életviszonyok változása maga után vonta a világgal, politikával és különösen a háborúval kapcsolatos hangulatok, érzelmek és vélemények módosulását. A hadüzenet és a háború hírére 1914 nyarán a lakosság nagy része hazafias lelkesedéssel fogadta. Mindenki Szerbiát tette felelőssé a történekeért, s mellette a barbárság hazájának tartott expanzív Oroszországot kárhóztatta, amelyet a magyarok szemében 1849-es szerepe is gyűlöletessé tett. E nemzeti egységből még az egyébként internacionalista és pacifista beállítottságú szociáldemokraták sem hiányoztak. A II. Internacionálé többi pártjához hasonlóan a magyarországi SZDP is támogatta a háborút. A harc elhúzódása és ennek következményei azonban a katonaság és az itthon maradt lakosság hangulatát egyaránt megváltoztatták. A kezdeti optimizmust és elszántságot a harctéren már 1915–16-ban a céltalanság, bizonytalanság és elkeseredettség érzése váltotta fel, s 1917-től egyre gyakoribbak lettek a szökések, parancsmegtagadások, öncsonkítások, sőt lázadások. Az itthoniakat ugyanakkor a súlyosbodó napi gondok és bajok, az áremelkedések és az infláció, a jegyrendszer, a rekvirálások és a feketepiaci üzérkedés keserítették el.

*A tömegelégedet-
lenkedés jelei*

A vidéki tömegek elégedetlensége 1917-től számos alkalommal tüntetéshez, illetve az élelmiszerraktárak kifosztásához vezetett. A városi munkások körében ugyanakkor megállíthatatlan sztrájkhullám vette kezdetét. Ennek szervezői általában a szociáldemokrata szakszervezetek voltak, amelyeknek a taglétszáma 1916-tól gyors ütemben nőtt: 1917 végére meghaladta a 200 ezret, 1918 nyarára pedig a 300 ezret. A szervezők között 1918 tavaszától egyre nagyobb arányban tűntek fel az oroszországi hadifoglyok, akik közül sokan megismerkedtek a kommunista eszmével, részt vettek az ottani harcokban, és akik közül 1918 őszéig mintegy 300 ezren tértek haza.

A háború elhúzódása, a szociális feszültségek és a politikai erjedés a nemzetiségi eliteket is aktivizálta. Az 1916. november 21-én elhunyt Ferenc József utóda, IV. Károly 1917 májusára összehívta az ausztriai parlamentet. Az itt megjelent nemzetiségi képviselők, a csehek, az ukránok

*Nemzetiségi
törekvések*

és a délszlávok egyaránt a birodalom föderalizálását követelték. Elképzelésük szerint Horvátország Magyarországtól elszakadva a délszláv egység magja lett volna, a csehek pedig a szlovákokkal együtt alkottak volna egy föderatív egységet. Ennél is radikálisabb álláspontot, a Monarchia teljes feldarabolásának és független nemzeti államok kialakításának a programját képviselték az emigráns cseh és horvát politikusok. Az 1915. május 1-jén Londonban megalakult Jugoszláv Bizottság Szerbia, valamint a Monarchia szerb, horvát és szlovén területeinek az egyesítését tűzte ki célul. A cseh emigráció vezetői, Tomáš G. Masaryk és Eduard Beneš kezdetben csak a csehek és a szlovákok független államának a programját képviselték. Később kiegészítették ezt a ruszinok lakta területre, Kárpátaljára vonatkozó igényükkel, amit stratégiai szempontokkal indokoltak. A cseh és a délszláv emigrációhoz képest a román sokáig passzív maradt, s csak 1918 szeptemberében alakította meg a maga szervezetét. A párizsi székhelyű Román Egység Nemzeti Tanácsa az 1916-os bukaresti szerződés szellemében képviselte a román területek egyesítésének programját, jóllehet a román különbke miatt a szerződés időközben érvényét veszítette.

A Monarchia teljes felosztásának programját az antanthatalmak 1918 tavaszáig erős fenntartásokkal kezelték. A brit minisztertanács 1918. január 4-én még olyan döntést hozott, amely a szövetséges államok „jogos igényeinek” kielégítése mellett Ausztria–Magyarországot olyan helyzetben akarta hagyni, „amelyből hatékony befolyást tud gyakorolni Délkelet-Európára”.⁸⁶ 1918. január 8-i 14 pontos üzenetében Wilson amerikai elnök sem a Monarchia szétdarabolása, hanem csak a nemzetiségeknek adandó széles körű autonómia mellett kötelezte el magát. IV. Károly különbke megkötésére irányuló törekvéseinek kudarca, ami 1918 áprilisára vált nyilvánvalóvá, s a német befolyás még erőteljesebbé válása azonban azt valószínűsítették, hogy a Monarchia korszerűsített formában sem fog tudni megfelelni annak a Németországgal szembeni kiegyensúlyozó szerepnek, amelyet az antanthatalmak elvártak volna tőle. 1918 tavaszától ezért az addigi bizonytalankodásnak vége szakadt. A szövetségesek mérvadó körei a Monarchia teljes felosztása mellett döntöttek. Ennek egyik első nyilvánvaló jele a Monarchia emigráns nemzetiségi vezetőinek 1918. április 9–11-i római kongresszusa volt, amelynek zárónyilatkozata a különböző népcsoportok nemzeti és politikai egységének megteremtését, illetve teljes gazdasági és politikai függetlenségük kivívását tűzte ki elérendő célként.

1914 nyarán, amikor a háború kezdetét vette, az ellenzéki pártok hallgatóságos békét kötöttek a kormánnyal. Egy-két év után azonban ez az egység felbomlott, s a politikai élet egyre inkább polarizálódott. 1917-re négy nagy irányzat alakult ki. A régi Szabadelvű Párt konzervatív liberális hagyományait tovább vivő, kormányzó Nemzeti Munkapárt, s mindenekelőtt maga

Pártviszonyok

⁸⁶ Public Record Office, London. Cabinet 23/5. 14–15.

a miniszterelnök, Tisza István politikája a háború végsőkéig való folytatása, s ennek érdekében a hátszág erőfeszítéseinek fokozása, a sztrájkok és az elégedetlenség más megnyilvánulásainak kíméletlen letörése volt.

A második irányzatot az ifjabb Andrássy Gyula és gróf Apponyi Albert körül kikristályosodó – részben 48-as, részben 67-es – mérsékelt ellenzék jelentette. Ez a Munkapárthoz hasonlóan háborúpárti és németbarát vonalvezetést helyezett, ám úgy gondolta, hogy a háborús erőfeszítéseket mérsékelt reformokkal kellene ellensúlyozni. Ilyennek gondolták többek között a frontkatonák választójoggal való felruházását és földhöz juttatásukat.

A radikális baloldali ellenzék a parlamenten kívüli Szociáldemokrata Pártból és Országos Polgári Radikális Pártból, valamint a régi Függetlenségi és 48-as Pártból 1916-ban kivált liberális beállítottságú képviselők által alapított Függetlenségi és 48-as Károlyi Pártból állt. Utóbbi élén, mint a párt neve is mutatta, a konzervatív-nacionalista platformtól, a németorientációtól és így nagybirtokos társaitól is egyre messzebb kerülő arisztokrata, gróf Károlyi Mihály állt. A párt programja hitet tett a területi integritást biztosító annexiómentes béke, a dualista rendszer perszónálunióvá alakítása s számos demokratikus reform, így például a földosztás és az általános és titkos választójog mellett. Lazán ugyan, de ehhez a tömörüléshez kapcsolódott Nagyatádi Szabó István és parasztpártja is.

A negyedik irányzat zászlaja alatt a magyar politikai és szellemi élet harcosan antiliberális és nyíltan antiszemita csoportjai gyülekeztek. Ennek egyik vezéralakja Bangha Béla jezsuita páter, bázisa pedig a politikai katolicizmus és a keresztényszocialista mozgalom jobboldala volt. 1916 és 1918 közötti országos előadókörútjain Bangha fanatikus elszántsággal hirdette a „keresztényellenes” zsidó sajtó visszaszorításának, illetve ellensúlyozásának a szükségességét. Tekintettel a súlyos szociális feszültségekre agitációja számos helyen korbácsolt fel zsidóellenes indulatokat.

Amíg az agg uralkodó élt, Tisza István pozícióját nem fenyegette veszély. IV. Károly azonban hajlott a mérsékelt reformokra és a különbékére, ezért szívesen megvált a háború és hovatovább minden rossz szimbólumává vált magyar miniszterelnöktől. Ez 1917 májusában következett be. Érdemes politikai változás azonban ezután sem történt. Így érkezett el az ország 1918 októberéhez, amikor immár nemcsak recsegték-ropogtak az 1867-es építmény eresztékei, hanem a falai is kezdtek leomlani. Kossuth Lajos fél évszázaddal korábbi Cassandra-jóslata kezdett valóra válni. A hónap első felében megalakult nemzeti tanácsok nyíltan önrendelkezési jogot követeltek maguknak; az előremenekülés politikáját választó IV. Károly október 16-án szövetségi állammá nyilvánította Ausztriát; október 18-i jegyzékében Wilson elnök nyilvánosan elkötelezte magát a csehek és szlovákok, a délszlávok és általában a monarchiai népek önállósága mellett. A helyzet kilátástalanságát és saját

*Összeomlás
és forradalom*

tehetetlenségét felmérve október 23-án a kormány lemondott. Másnap sikeres olasz offenzíva kezdődött Észak-Itáliában, amelynek következtében néhány osztrák–magyar ezred fellázadt. A katonák azonnali hazaszállításukat követelték. A baloldali pártjai ebben a helyzetben döntöttek úgy, hogy létrehozzák a nemzet alternatív tanácskozó és irányító testületét: a Magyar Nemzeti Tanácsot.

Az 1918. október 24-ére virradóra Budapesten megalakult testület alapító pártjai a Függetlenségi és 48-as Párt, az Országos Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt voltak. Nagyatádi Szabó István a Kisgazdapárt képviselőjében később csatlakozott. A szervezet 12 pontos kiáltványa követelte a háború azonnali befejezését, az ország függetlenségének megteremtését, mélyreható demokratikus reformokat s a nemzetiségekkel való megbékélést az ország területi integritásának sérelme nélkül.

A főváros lakossága, különösen az elégedetlenkedők lelkesen fogadták a hírt. Október 28–30-án a fővárosban és a vidéki nagyvárosokban tüntetésekre és sztrájkokra került sor. A katonák őszirózsát és nemzeti színű kokárdát tűztek letépett sapkarózsájuk helyébe, és a középületekről leverték a birodalmi címereket. Mindezek hatása alatt október 31-én az uralkodó Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnökké. A hatalom tehát fegyveres harc nélkül került a Nemzeti Tanács kezébe. Néhány áldozatot persze így is követelt a forradalom. Közöttük volt Tisza István, akit otthonában lőtt agyon egy fegyveres katonákból álló csoport.

A budapesti, illetve magyarországi eseményekkel egyidejűleg a forradalom hullámai a birodalom többi nagyvárosát és országrészét is elérték. Október 28-án a prágai nemzeti tanács deklarálta a cseh–szlovák állam megalakulását, amit 30-án a túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács is helybenhagyott. Október 29-én a horvát nemzetgyűlés Zágrábban kimondta Horvátország függetlenségét és csatlakozását a leendő szerb–horvát–szlovén államhoz. 30-án Bécsben a nemzetgyűlés elfogadta az új osztrák állam ideiglenes köztársasági alkotmányát; 31-én Lembergben a galíciai ukránok adták hírül a Monarchiától való elszakadásukat. Ugyanerre az időre az olasz front összeomlott, s a hadvezetőség 31-én fegyverszünetet kért. A háború végét jelentő okmányt a szembenálló felek képviselői 1918. november 3-án írták alá Padovában.

Károlyi néhány órával kinevezése után megalakította kormányát. Programja

*A Károlyi-kormány
és a nemzetiségek*

lényegében megegyezett a Nemzeti Tanács október 26-ai kiáltványával. Egy olyan független és demokratikus köztársaság létrehozását célozta tehát, amelynek közéletében – kiterjedt öngazgatási jogok birtokában – a nem magyarok is államalkotó tényezőként vehettek volna részt. A körülmények azonban nem kedveztek céljai megvalósításának. A győztes nagyhatalmak Magyarországot vesztes államként kezelték, s a *vae victis* elvét alkalmazták vele szemben. Belülről ugyanakkor a háború alatt kiéleződött szociális és nemzetiségi ellentétek nehezítették a kibontakozást.

A kormányzat első jelentős lépése egy katonai konvenció megkötése volt a balkáni francia haderő parancsnokával november 13-án. A 18 pontos szerződés előírta, hogy a magyar kormány köteles kiüríteni a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Maros vonalától délre eső erdélyi és bánsági területeket, továbbá a Szeged–Baja–Pécs–Varasd vonaltól délre eső bácskai és drávaszegi körzeteket. A Károlyi-kormány ezt átmeneti megoldásként fogta fel, s bízott benne, hogy a végleges rendezést jelentő békeszerződés az ország szuverenitását és területi épségét egyaránt biztosítani fogja. (IV./16/a. térkép)

A szerződés aláírását követő napokban a szerb–francia, illetve a román haderő gyorsan birtokba vette a demarkációs vonaltól keletre és délre eső területeket, s ezzel egy időben a cseh légiók is megjelentek Felső-Magyarország szlovákok lakta nyugati övezetében. A nemzetiségi lakosság képviselőivel való esetleges megegyezés esélyeit, amelyet a kormány alapvető feladatának tartott, ez a körülmény jelentősen rontotta. A Román Nemzeti Tanács azt követelte, hogy az ország 26 keleti vármegyéje helyeztessék a Nagyszebenben megalakítandó román nemzeti kormány szuverenitása alá. A nemzetiségi ügyek magyar minisztere, Jászi Oszkár november 13–14-i aradi tárgyalásai során ezzel szemben lehetőség szerint homogén nyelvi kantonok kialakítását javasolta a románok által igényelt területeken, s a Román Nemzeti Tanács adminisztratív hatalmát csak a román többségű kantonokban ismerte volna el. A tárgyalások ezért megszakadtak, és december 1-jei gyulafehérvári gyűlésükön a románok kimondták egyesülésüket a Román Királysággal. A következő nap a román hadsereg átlépte a Belgrádban kijelölt demarkációs vonalat, és megkezdte az 1916-os bukaresti szerződésben neki ígért területek birtokbavételét.

Biztatóbban indultak a szlovákokkal folytatott tárgyalások. Egyik vezetőjük, Milan Hodža november végi budapesti megbeszélései során olyan demarkációs vonalat fogadott el, amely nagyjából-egészében megfelelt a szlovák–magyar nyelvi választóvonalnak. Más szlovák vezetők és különösen Prága számára azonban elfogadhatatlan volt egy ilyen megoldás. Hodžát ezért dezavualták, s párizsi kapcsolataikat felhasználva elérték, hogy december 23-i jegyzékükben az antant-hatalmak egy jóval délebbre húzódó, s lényegében a később megállapított politikai határral megegyező demarkációs vonalat állapítsanak meg.

A szerbekkel, akik november 25-ei újvidéki gyűlésükön egyszerűen deklarálták a megszállt dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához, tárgyalásokra sem került sor. Lojalitást Magyarország iránt csak a szétszórtan élő németek és a nemzeti öntudat szempontjából legfejletlenebb ruszinok egyik irányzata mutatott. 1918 végén, illetve 1919 elején mindkét nemzetiség széles körű autonómiát kapott. Ezek az eredmények azonban eltörpültek Erdély, a Felvidék és Délvidék elvesztése mellett, amely mind a kormányt, mind a közvéleményt mélyszégyenes megdöbbenéssel töltötte el. Az ellenség feltartóztatására átfogó intézkedés

ugyanakkor nem történt. Károlyi és környezete úgy gondolták, hogy a szervezett katonai ellenállás rontaná Magyarország esélyeit a békekonferencián.

Ilyen vészjósló körülmények közepette folyt a kormány belpolitikai programjának megvalósítása. Miután IV. Károly november 13-án lemondott az „államügyek vitelében való részvételről”, a Nemzeti Tanács november 16-án egy budapesti népgyűlés keretében

A kormány belpolitikai törekvései

proklamálta a „népköztársaság” kikiáltását. Az ideiglenes köztársasági elnök Károlyi Mihály lett. Ezzel egy több mint 400 éves közjogi kapcsolatnak szakadt vége. Magyarország független lett, ám erre a függetlenségre ilyen körülmények között valószínűleg senki sem vágyott. Az 1919. február 15-én elfogadott föld-reformtörvény az 500 holdon felüli világi s a 200 holdon felüli egyházi birtokok kártalanítás ellenében történő kisajátítását írta elő. A kisajátított földeken első sorban 5–20 holdas életképes parasztbirtokokat kívántak létrehozni.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásával és az új választójoggal foglalkozó „néptörvény” 1919. március 3-án jelent meg. Ez az írni-olvasni tudó és 6 éves magyar állampolgársággal rendelkező 21 éven felüli férfiakat és a 24 éven felüli nőket ruházta fel szavazati joggal. A választók száma a történeti magyar állam területére számítva ezzel mintegy 9 millióra, tehát az összlakosság 50%-ára nőtt. A szavazás módja minden körzetben titkos volt.

A demokratikus politikai reformokat számos szociálpolitikai intézkedés egészítette ki. Bevezették a munkanélküli-segélyt, megtiltották a 14 éven aluli gyermekek foglalkoztatását, emelték a béreket, és a hazatérő katonák szerény végkielégítésben részesültek. Emellett tervezték a nyolcórás munkanap bevezetését és a társadalombiztosítás kiterjesztését is. A munkásbarát szociálpolitika azonban a hétköznapiakban egyelőre alig éreztette hatását, hiszen a rendeletek rendkívül nehéz és egyre súlyosbodó gazdasági körülmények közepette léptek érvénybe. A munkanélküliek száma erre az időre több százezerre szökkent, s a pályaudvarok külső vágányaira tolatott vagonokban feltűntek a megszállt területekről menekülők első csoportjai. Ilyen körülmények között már a háború alatt bevezetett jegyrendszer sem működött kielégítően. 1918 végén, 1919 elején emberek tízezrei éltek korábban elképzelhetetlen nyomorban: éhezve, fázva, meleg ruha és fedél nélkül.

A kormány nemzetiségi politikájának kudarcai, s ennek nyomán a történeti államkeretek felbomlása, valamint az ország társadalmi és politikai rendjének körvonalazódó demokratizálása tovább polarizálták a társadalmi-politikai életet. A kormányt jobbról és balról is egyre többen és egyre hevesebben támadták, miközben támogatóinak száma folyamatosan csökkent.

A jobboldali ellenzék radikális képviselői a politikai liberalizmus demokratizmusá fejlesztése helyett diktatórikus jellegű kormányhatalmat, a baloldali jellegű elitváltás helyett jobboldalit, s a földbirtokviszonyok túlságosan radikális megbolygatása helyett a városi tőkésék, mindenekelőtt

A kormány ellenzéke

a hadseregszállítók vagyonának dézsmáját kívánták. November végétől egyre hevesebben követelték a történelmi határok, majd a magyarlakta területek fegyveres védelmét is. A mérsékelt jobboldal 1919. február 18-án bontott zászlót a Nemzeti Egyesülés Pártja megalakításával. Vezetőjükké az erdélyi gróf Bethlen Istvánt választották. A kormánnyal szemben álló jobboldali szervezetek közül említhetők még a különféle keresztényszocialista irányzatok, amelyekben belül egyre inkább a faji gyűlölködésre hajlamos csoportok kerültek előtérbe. A forradalommal való szembefordulást és a kormány politikai bázisának leszűkülését a Károlyi-párt januári felbomlása tette teljessé.

A kormány baloldali ellenzékét a demokratikus átalakulás tempójával, illetve irányával elégedetlen radikális szociáldemokraták és a kommunisták alkották. Utóbbiak 1918. november 24-én megalakították a Kommunisták Magyarországi Pártját. A párt legfőbb szervezője és irányítója néhány Oroszországból hazatért, illetve a bolsevista forradalom továbbterjesztésének szándékával hazaküldött hadifogoly volt, akikhez több itthoni radikális értelmiségi, illetve ellenzéki szociáldemokrata csatlakozott. Vezetőjük egy 32 éves volt újságíró és szakszervezeti funkcionárius, Kun Béla lett, aki maga is oroszországi hadifogolyként ismerkedett meg a bolsevizmussal. A párt nyíltan hirdette a magántulajdonon alapuló rend, a kapitalizmus megdöntését s a demokratizmus irányába fejlődő parlamentáris rendszer felváltását az Oroszországban megismert tanácsrendszerrel.

A két oldalról is fenyegető rendszerellenes erőkkel szemben a kormány soha nem mutatott kellő erélyt. 1919 februárjában azonban elszánta magát határozott ellenlépések megtételére. A jobboldali szervezetek közé tartozó Magyar Országos Véderő Egyletet feloszlatták, 32 kommunista vezetőt – köztük Kun Bélát – pedig letartóztattak.

A belső ellenzék sorainak szétzilálásával egyidejűleg Károlyi elszánta magát a cseh légiókkal és a román hadsereggel szembeni fellépésre. A győztesek jóindulatára építő politikájának feladásához a Párizsban ülő békekonferencia február 26-i döntése szolgáltatta az utolsó lökést, amelyet március 20-án kapott kézhez. Ez azt tartalmazta, hogy a román csapatok a Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad–Arad vonalig nyomulhatnak előre, ettől keletre pedig egy semleges zónát kell kialakítani. Károlyi végleges politikai rendezést sejtett a terv mögött. A jegyzéket ezért 21-én visszautasította. Azt tervezte, hogy Szovjet-Oroszországra támaszkodva meghirdeti a nemzeti ellenállást, és a külpolitikai fordulat belpolitikai alátámasztása céljából – megmaradva államfőnek – kizárólag szociáldemokrata politikusokból álló kormányt nevez ki. Számításába azonban ismét hiba csúszott. A szociáldemokraták többsége ugyanis nem akart egyedül kormányt alakítani, s ezért 21-én délután Károlyi háta mögött megegyezett a Gyűjtőfogházban őrzött kommunista vezetőkkel a hatalom közös átvételéről.

Károlyiék kísérlete az ország demokratikus átalakítására és területi épségének megőrzésére ezzel dicstelen véget ért. Március 22-én reggel Budapest házain már vörös zászlókat lobogtatott a szél, és öles plakátok adták hírül, hogy Szovjet-Oroszország után Magyarországon is a „proletariátus” vette át a hatalmat.

*Kommunista
hatalomátvétel*

Az 1918-as őszi forradalom a századelő demokratikus reformtörekvéseit emelte kormányprogrammá. Bár radikális elítései vége, s a földreformmal a tulajdonviszonyok átalakítását is céljai közé iktatta, a magántulajdonon alapuló polgári rendet és a politikai pluralizmust nem felszámolni, hanem kiteljesíteni akarta. Ilyen értelemben egyszerre képviselte a kontinuitást és a diszkontinuitást. A kommunisták és a velük egyesült szociáldemokraták szocialista programjának szintén voltak előzményei a közelmúlt magyar történelmében: a századvégi agrárszocialista mozgalmak messianisztikus egalitarianizmusa és a szociáldemokraták korábban távlati célként kezelt víziója a magántulajdon- és a kizsákmányolásmentes társadalomról. Ez a két közös gyökerű, s egymást jórészt át is fedő utópia részletes és konkrét politikai programmá azonban csak 1918 végén vált, s befolyása ezt követően is jóval szűkebb körökre korlátozódott, mint a demokratikus átalakulás programjé. A magyar történelem folyamatosságában 1919. március 21-e ezért jóval nagyobb törést jelent, mint 1918. október 31-e. A két forradalom közötti másik fontos különbség, hogy míg az első győzelmét tömegmozgalmak előzték meg és kísérték, addig a másodikra néhány vezető kulisszák mögötti megegyezésének az eredményeként, puccsszerűen került sor.

Az új hatalom az államélet, a gazdaság, a társadalom és a kultúra terén egyaránt gyors és mélyreható átalakulást kezdeményezett. A forradalom motorja a Magyarországi Szocialista Párt néven egyesült két munkáspárt, legfőbb irányító szerve pedig a Forradalmi Kormányzótanács volt. A Kormányzótanács elnöki posztját Garbai Sándorra, egy szociáldemokrata közművesre testálták. A testület legbefolyásosabb tagja s a forradalom tulajdonképpen vezetője azonban nem ő, hanem a céltudatos, nagy munkabírási, jó szónoki erényekkel rendelkező, s emellett Leninnel közvetlen kapcsolatban álló Kun Béla volt, aki hivatalosan a külügyeket irányította. A magyar társadalomfejlődés sajátosságaiból, konkrétan a munkásmozgalmi vezetők és a baloldali értelmiség összetételéből adódóan a zsidó származású népbiztosok és népbiztoshelyettesek aránya 54 és 67% között ingadozott. Zsidónak született Kun Béla, a kulturális ügyekért felelős jeles filozófus, Lukács György, s többek között az ország 1945 után hírhedtté vált diktátora: Rákosi Mátyás. Alsóbb szinteken ugyancsak jelentős volt a zsidó származásúak aránya. A zsidóság társadalmi differenciáltsága és politikai megosztottsága ellenére a Tanácsköztársaságot ezért sokan azonosították „zsidóuralomként”. Ez egyik fontos oka lett az 1919 után fellángoló zsidóellenes indulatoknak és az állami szintre emelt antiszemita politikának.

A régi önkormányzati testületeket és közigazgatási szerveket feloszlatták. Feladatkörüket községi, járási, városi és vármegyei szinten egyaránt munkás- katoná- és paraszttanácsok, valamint 3–5 tagú direktóriumok, illetve intézőbizottságok vették át. Az első tanácsok

*A Tanácsköztársaság
belpolitikája*

spontán és különféle módon alakultak meg, a későbbiek az április elején ország-szerte megrendezett választások eredményei alapján. A Kormányzótanács rendelete értelmében minden 18 éven felüli férfi és nő rendelkezett választójoggal – kivéve a „kizsákmányolókat” és a papokat. A megválasztott tanácstagok túlnyomó többsége munkás és szegényparaszt volt, de bekerültek az új szervekbe kisiparosok, sőt kisgazdák és értelmiségiek, elsősorban tanítók és tanárok is. A régi bírósági szervezet működését felfüggesztették; az igazságszolgáltatás új szervei a forradalmi törvényszékek lettek. A rendőrséget és a csendőrséget a Vörös Őrség váltotta fel. Emellett több terrorista szellemű felfegyverzett különítményt hoztak létre. A bőrkabátot és tányérsapkát viselő „Lenin-fiúk” mindenütt feltűntek, ahol a forradalmat veszély fenyegette, s eszközeikben nem válogattak. A velük vívott harcokban elesett és az általuk statáriális körülmények között kivégzett „ellenforradalmárok” száma megközelítette a 600-at.

A Kormányzótanács legfontosabb feladatának a magántulajdon minél teljesebb felszámolását tartotta. Március 26-án ezért elrendelte a húsnál több munkást foglalkoztató ipari, bányá- és közlekedési üzemek kártalanítás nélküli köztulajdonba vételét. Ugyanezen a napon szocializálták a pénzintézeteket és a lakóházakat is. A földről szóló rendelet 1919. április 3-án jelent meg. Ez minden 75 kh fölötti földbirtokot társadalmi tulajdonba vett. A kártalanítás nélkül elkobzott földeket azonban nem osztották szét, hanem – a parasztság nagy bánatára – szövetkezeteket és állami gazdaságokat szerveztek. Bevezették a nyolcórás munkaidőt, 20%-kal csökkentették a lakbéreket, a többszobás polgárlakásokba proletárcsaládokat költöztettek, s április 17-én általános bérrendezést fogadtak el. A fizetés-emelések pozitív hatását nagyban tompították azonban az áremelkedések és az inflációs viszonyok.

A művelődéspolitikai legfontosabb eleme az oktatásügy reformja volt. Megkezdtek a nyolcosztályos általános iskolai oktatás bevezetését és a középiskolák egységesítését. Valamennyi iskolát és tanintézetet államosították. Az iskolákban megszüntették a napi kétszeri imádkozást, eltávolították a feszületeket és sok helyütt az iskolai hitoktatást is eltörölték. A szerzetes- és apácarendeket feloszlatták. A „reakciónak” talált Magyar Tudományos Akadémia működését felfüggesztették, épületét a Vörös Őrség rendelkezésére bocsátották.

Az április elejére körvonalazódó új rend társadalmi fogadtatása szélsősen ellentétes volt. A régi elit képviselői passzivitásba vonultak vagy külföldre távoztak. Bécsben tartózkodó legaktívabb képviselőik Bethlen István vezetésével április

*A forradalom és az
ellenforradalom bázisa*

elején megalakították az Antibolsevista Comitét (ABC), amely legfőbb feladatának a Tanácsköztársaság megdöntését tartotta. Egy másik ellenforradalmi csoport, amely gróf Károlyi Gyula irányításával május 5-én kormányt is alakított, Aradon szerveződött meg, majd innen Szegedre tette át székhelyét. A szegedi kormány külügyminisztere gróf Teleki Pál, hadügyminisztere egy tiszántúli dzsentri-család sarja, a Monarchia hadiflottájának utolsó főparancsnoka, Horthy Miklós altengernagy lett. A zsidóság képviselőjében, amelynek helyi exponensei anyagiilag is támogatták a szervezkedést, Pálmai Lajos ügyvéd kapott tárcát.

A magántulajdonuktól megfosztott középpolgárok ugyancsak ellenszenvvel viseltettek az új rend iránt. Vázsonyi Vilmos és Jászi Oszkár a régi elit számos képviselőjéhez hasonlóan elhagyta az országot. A kisiparosok és kiskereskedők megosztottak voltak; egy részük tartózkodó vagy ellenséges magatartást tanúsított, mások viszont támogatták a forradalmat, sőt sokan tisztségeket is vállaltak. Ugyanez a megosztottság jellemezte az értelmiséget is. A tanítók, művészek, ügyvédek, mérnökök jelentős része a Tanácsköztársaság mögött állt, míg az állam, az egyházak és az uradalmak értelmisége inkább a másik oldalt erősítette.

A parasztok közül azok, akiknek elvették vagy el akarták venni a földjét, azonnal a Tanácsköztársaság ádáz ellenségeivé váltak. A szegényparasztok viszont, különösen azok, akik már a háború előtt is szervezettek voltak, a sajátjuként fogadták az átalakulást. A földosztás elmaradása ugyanakkor közülük is sokakat elkésérített. A vidéki lakosság körében az agrárrendelet mellett az egyházpolitikai intézkedések is nyugtalanságot és elégedetlenséget váltottak ki.

A Tanácsköztársaság társadalmi bázisának alapját az ipari munkások, a bányászok és a hozzájuk igazodó más városi munkáscsoportok alkották. Ebből következett, hogy a forradalom erősségei mindvégig Budapest, a nagyvárosok és a megmaradt bányavidékek voltak, miközben a vidék a szerveződő ellenforradalom hátszágának szerepét töltötte be.

*Forradalmi
honvédelem*

A magyarországi kommunista hatalomátvétel a környező államokat és az 1919 januárjától Párizsban ülésező békekonferenciát egyaránt meglepte, sőt kissé meg is rettentette. Attól tartottak, hogy a forradalom nem áll meg a Kárpát-medencében, hanem a bolsevisták feltevése és reményei szerint továbbterjed nyugatra, s ott is szovjetrendszerek jönnek majd létre. Néhány napos bizonytalankodás után ezért engedélyezték a román hadsereg támadását, ami 1919. április 16-án vette kezdetét. (IV./16/b. térkép)

A hadseregszervezés elmulasztása miatt a Tanácsköztársaság alig 40 ezer fős hadsereget örökölt. A román hadsereg így többszörös erőfölénnyel rendelkezett, s alig két hétig tartó harcokban május 1-jére az egész Tiszántúlt elfoglalta. Az ország keleti fele ettől kezdve román katonai közigazgatás alatt állt. A magyar erők gyengeségét és lekötöttségét kihasználva április 26-án átlépték a demarkációs vonalat a cseh alakulatok is, s néhány nap alatt megszállták Munká-

csot, Sátoraljaújhelyt és a miskolci iparvidék jelentős részét. A francia és a szerb haderő ugyanezekben a napokban Makót és Hódmezővásárhelyt vette birtokba.

A fenyegető vég elkerülése érdekében a Forradalmi Kormányzótanács április 20-án fegyverbe szólította a munkásságot, s országszerte toborzó gyűléseket szervezett. A Vörös Hadsereg létszáma így egy-két hét alatt megduplázódott, sőt május végére megközelítette a 200 ezret. Az új hadsereg május 20-án indította meg ellentámadását az északi fronton. A hadjárat stratégiai célja a cseh és a román hadsereg szétválasztása, s egyben a Kárpátok vonulatát mintegy 200 km-re megközelítő szovjet Vörös Hadsereggel való együttműködés lehetőségének a megteremtése volt. A katonák lelkesedésének és az I. világháborús fiatal tisztek szakszerű irányításának köszönhetően az északi hadjárat meglepő sikereket hozott. A támadó ékek alig három hét leforgása alatt nyugaton a Garam völgyéig, északon pedig a Besztercebánya–Rozsnyó–Bártfa vonalig hatoltak. Magyar támogatással 1919. június 16-án Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot.

A magyar katonai sikerekre a békekonferencia június 13-án azzal válaszolt, hogy román és csehszlovák viszonylatban közölte Magyarország addigra megállapított végleges határait. Egyben követelte a visszafoglalt északi területek kiürítését, amelynek fejében ígéretet tett a Tiszántúl átadására. A Tanácsköztársaság vezetői több napon át vitatkoztak a teendőkről, s végül elfogadták a diktátumot. A Vörös Hadsereg június 30-án kezdte meg a Felvidék kiürítését.

A június végi visszavonulás után a Tanácsköztársaság kísérletet tett meggyengült bázisának a megerősítésére. Kun és társai arra gondoltak, hogy egy újabb katonai győzelemmel talán vissza tudják hódítani az elpártoltak egy részét. A célpont, miután a román hadsereg a békekonferencia ígérete ellenére sem ürítette ki a Tiszántúlt, magától adódott. Az offenzíva azonban, amely július 20-án indult, néhány napon belül összeomlott. A többszörös túlerőben lévő román hadsereg elől a Vörös Hadsereg visszavonult, s alakulatai kezdtek felbomlani. Az üldöző román csapatok július 30-án Szolnok térségében átkeltek a Tiszán, s ezzel megnyílt előttük az út a főváros felé.

A reménytelen helyzettel számot vetve a Kormányzótanács augusztus 1-jén lemondott, s átadta a hatalmat egy mérsékelt szociáldemokrata politikusokból alakult kormánynak. A felelősségre vonás, illetve a várható bosszú elől a népbiztosok családtagjaikkal együtt még ugyanezen a napon Bécsbe menekültek, ahol az osztrák kormány politikai menedékjogot biztosított számukra.

V.

A TRIANONI
MAGYARORSZÁG

A Horthy-korszak

A Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-jei bukása után kaotikus viszonyok alakultak ki az országban. A román hadsereg augusztus 4-én bevonult Budapestre, majd onnan egészen Győrig nyomult előre. Az 1919 nyarán Szegeden megszerveződött 4000–5000 fős Nemzeti Hadsereg alakulatai Horthy Miklós vezérletével eközben átvonultak a Dunántúlra, és ellenőrzésük alá vonták a Balatontól délre eső területeket. A kommunista eszméktől mentes gazdalegényekből, fiatal iparosokból és más, ideológiailag szelektált jelentkezőkből verbuvált hadsereg létszáma néhány hét alatt megtöbbszöröződött, ám a túlerőben lévő román hadsereggel szemben kerültek az összeütközést. Horthyék véres bosszúhadjáratot folytattak viszont a két forradalom, különösen a Tanácsköztársaság helyi vezetői és támogatói, valamint a kommunistákkal azonosított és bűnbakká kikiáltott zsidók ellen. Az önkényesen és gyakran bestiális körülmények között kivégzettek száma valószínűsíthetően meghaladta az ezret. A román hadsereg eközben vagonok százaiban szállította ki a gabonát és a lábasjóságot, ami miatt az egyébként is nyomorúságos ellátási viszonyok tovább romlottak.

Magyarország
1919 őszén

A gyorsan cserélődő budapesti kormányok ezalatt a két forradalom minden lényeges intézkedését érvénytelenítették, s maguk is megkezdték a felelősségre vonást. A bíróságok mintegy 100 halálos ítéletet hoztak, amelyek közül 74-et utóbb végre is hajtottak. Több száz embert börtönbe zártak, és több ezret internáltak. Súlyos veszteséget szenvedett a szellemi elit, amelynek számos kiváló képviselője menekült külföldre. Közéjük tartozott a fizikus Szilárd Leó, a filozófus Lukács György és Mannheim Károly, a gazdaságtörténész Polányi Károly, a szociológus Jászi Oszkár, a művészettörténész Hauser Arnold, a költő-fró Balázs Béla, Kassák Lajos, Illyés Gyula és Márai Sándor, a képzőművész Ferenczy Béni, Uitz Béla és Moholy-Nagy László, s a filmesek közül a már említett Korda Sándor és Székely Mihály. Az itthon maradók közül Fülep Lajos belső emigrációba vonult, Kodály és Bartók ellen eljárás folyt. Babits Mihályt egyetemi katedrájától fosztották meg, Móricz Zsigmondot pedig rövid időre le is tartóztatták.

A vigasztalan állapotok megszüntetésének a feladatával a békekonferencia 1919 októberében egy brit diplomatát küldött Budapestre. Sir George Russell Clerk missziójának köszönhetően a román hadsereg november végéig kiűrtette az Észak-Dunántúlt, Budapestet

Horthy bevonulása
Budapestre

és a Duna–Tisza közét. A hátráló román alakulatok helyét a Nemzeti Hadsereg osztagai foglalták el. Darutollas és Bocskai-sapkás hadserege élén Horthy november 16-án lovagolt be Budapestre. Fogadtatása itt és az ország más részein is ellentmondásos volt: a társadalom középső és felső rétegei szabadítójuként üdvözölték és hősként ünnepelték, a forradalmak megfogyatkozott számú, de még mindig létező munkás, paraszt és értelmiségi hívei viszont félelemmel és vágyaik eltiprójaként tekintettek rá.

Választások 1920 tavaszán

A kibontakozás következő lépéseként titkos és csaknem általános, az összlakosság 40%-ára kiterjedő választójog alapján 1920 elején nemzeti-gyűlési választásokat tartottak. A demokratikus választójog következtében a régi politikai elit sok tagja nem jutott mandátumhoz.

Jelentősen megnőtt viszont a kisgazdák és a városi középrétegek képviselőinek a száma. Az új törvényhozó testület kinyilvánította, hogy Magyarország államformája ismét királyság. Az antanthatalmak tiltása miatt IV. Károlyt ugyanakkor nem hívta vissza a trónra, hanem ideiglenes jelleggel, arra az időre, amíg a királykérdés teljesen szabadon rendezhetővé nem válik, kormányzóvá, vagyis államfővé választotta Horthy Miklóst. Akkor még senki sem sejtette, hogy az európai hatalmak Habsburg-ellenessége miatt ez az ideiglenes állapot nem egy-két évig, hanem közel negyedszázadig, 1944. október 15-ig fog tartani. A kormányzó személye ily módon az egész két világháború közötti és második világháború alatti időszak szimbólumává vált, amelyet ezért Horthy-korszaknak nevezünk.

A trianoni békeszerződés

Néhány hónappal Horthy megválasztása után, 1920. június 4-én került sor a háború *de jure* befejezésére, vagyis a békeszerződés aláírására a versailles-i kastélykert Nagy Trianon nevű palotájában. (V./1/b. kép)

A 14 részből álló szerződés első része egy új nemzetközi szervezet, a Nemzetek Szövetsége – más néven: Népszövetség – alapokmányát tartalmazta. A második rész rögzítette az új határokat. Ennek értelmében Magyarország területe – Horvátországot nem számítva – 282 ezer km²-ről 93 ezer km²-re, azaz éppen egyharmadára, lakóinak száma pedig 18,2 millióról 7,9 millióra, tehát a korábbi 43%-ára csökkent. Közepes méretű európai országból Magyarország ezzel a térség egyik kisállamává zsugorodott. A gazdasági veszteségek összességét az akkori magyar közgazdászok az 1918 előtti nemzeti vagyon 62%-ára becsülték. A só-, arany-, ezüst-, réz-, horgany- és mangánbányák, valamint az akkor működő kőolaj- és földgázutak teljes mértékben az utódállamokhoz kerültek. Elveszték a legjobb minőségű bácskai, bánági és csallóközi szántóföldek, a dús hegyi legelők és az erdőállomány 80–90%-a. A magyar állam ezáltal egy nyersanyagokban szegény, intenzív behozatalra szoruló, s emiatt könnyen sebezhető országgá vált, s ezzel az adottsággal a továbbiakban minden politikai hatalomnak és gazdasági rendszernek számolnia kellett.

A legnagyobb területet –102 ezer km²-t – Románia kapta több mint ötmillió lakossal. Utána következett Csehszlovákia 61 ezer km²-rel és 3,5 millió fővel. Jugoszláviának Horvát-Szlávia mellett 20 ezer km² és másfél millió fő, Ausztriának 4000 km² és 200 ezer ember jutott. Mellettük Lengyelország és Olaszország is részesedett a történelmi magyar területekből. Lengyelország egy a Tátrától északra fekvő kisebb szepességi területet (589 km²) kapott 24 ezer lakossal, Olaszország pedig az először szabad várossá nyilvánított Fiumét és környékét – 21 km² 50 ezer fővel – szerezte meg. Az elcsatolt területeken élő 10,5 millió ember közül 3,2 millió, tehát 30,5% volt magyar. Közülük 1,6 millió Erdélyben és más Romániának ítélt területeken, egymillió Szlovákiában és Kárpátalján, csaknem félmillió pedig a délszláv királyságban élt. A nyugat-magyarországi (burgenlandi) magyarok száma mintegy 40–50 ezret, a Fiumében élők 6–7 ezret, a lengyelországiaké pedig mindössze 250-et tett ki. (*V./I/a. térkép*)

Erre az igazságtalan és méltánytalan döntésre nem tudatlanságból, hanem azért került sor, mert a fennen hirdetett etnikai elvet számos esetben felülírták a győztesek stratégiai, gazdasági és közlekedési megfontolásai, valamint a környező államok mértéktelen követelései. Ez a körülmény azok számára is nehézzé, sőt lehetetlenné tette a döntés elfogadását, akik egyébként belátták a soknemzetiségű birodalmak felbomlásának elkerülhetetlenségét. Mint Bibó István írta: „Az 1918. évi békecsinálók alapgondolata, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok és önrendelkezési jog alapján nemzeti államokat kell létesíteni, teljességgel jó volt. [...] A történeti Magyarországnak kíméletes, emberséges és az etnikai szempontokat szigorúan számba vevő felosztása kétségtelenül alkalmas lett volna arra, hogy a magyarokat a történeti Magyarország fenntarthatatlan voltára ráébressze, annál is inkább, mert hamar napvilágra került volna, hogy az elszakított szlovákok, románok, szerbek és horvátok részéről nem mutatkozik semmiféle komoly visszakíváncozás a történeti Magyarországra.” Azzal azonban, hogy a nemzetiségi lakosság mellett több mint hárommillió magyart is a szomszédos államok alattvalójává tettek, „egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe továbbra sem rajzolódott ki, hanem az aktuális és végsőkéig el nem fogadható Magyarország maradt szembeállítva az egykori, nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal”.¹

A szerződés harmadik része Magyarország szomszédjaival és más európai országokkal szembeni kötelezettségeit rögzítette. Kimondta, hogy a Népszövetség hozzájárulása nélkül Magyarország nem mondhat le függetlenségéről, más szóval semmilyen formában sem egyesülhet újra Ausztriával. Az ötödik rész a katonai, hajózási és repülési megkötéseket vette sorra. Ezek értelmében Magyarország

¹ Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. Szerk. Huszár Tibor, Vida István, Nagy Endre. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 353. és 616.

csak egy 35 ezer fős önkéntes hadsereget tarthatott fenn. A modern hadviselésben elengedhetetlen páncélos járműveket, tankokat, hadihajókat és harci repülőgépeket nem gyárthatott, és nem is vásárolhatott. A további fejezetek előírták, hogy 1921-től kezdődően Magyarország 30 esztendőn át jóvátételt köteles fizetni az általa okozott háborús károkért. A békeszerződést, melyet a nemzetgyűlés 1920. november 13-án fogadott el, 1921. július 26-án hirdették ki, és iktatták a törvénytárba (1921. évi XXXIII. tc.).

A békeszerződésben megjelölt határvonal pontos kijelölése általában nagyobb akadályok nélkül és viszonylag gyorsan lezajlott. Két területrész átadása azonban komoly bonyodalmakra, sőt fegyveres összetűzésekre adott alkalmat. Az egyik a szénben gazdag ún. pécs-baranyai háromszög volt, amelyet a szerb hadsereg 1918 őszétől megszállás alatt tartott, és 1921 nyarán csak vonakodva ürített ki. A másik pedig az Ausztriának ítélt keskeny nyugat-magyarországi sáv, amelynek az átadását a magyar kormányzat és irreguláris csapatai akadályozták. A vita végül békésen rendeződött el. Magyarország visszahívta fegyveres alakulatait, Ausztria pedig beleegyezett, hogy Sopron és környékének hovatartozásáról referendum döntsön. Az 1921. december 14–16-án megtartott népszavazáson Sopron lakosságának 72,8%-a, a város körüli falvak lakosságának pedig 45,6%-a, tehát a megkérdezetteknek együttesen mintegy kétharmada a Magyarországhoz tartozás mellett szavazott. A város és környéke így – az enyhe német többség ellenére – továbbra is a magyar állam része maradt. A nemzetgyűlés ezért a *Civitas fidelissima* vagyis a *Leghűségesebb város* címet adományozta Sopronnak.

A konszolidáció
kezdetei

Az 1918–1919-es forradalmi és ellenforradalmi időszak váratlan fordulatai és kaotikus közállapotai után az 1920-as nemzetgyűlési választások, Horthy kormányzóvá választása és az ország új határainak kijelölése az első lépéseket jelentették az élet normalizálódása és a konszolidáció terén. Az 1920 júliusában kormányt alakító gróf Teleki Pál legfontosabb feladatának e folyamat továbbvitelét tartotta. Ennek jegyében került sor 1920 nyarán és őszén a Nemzeti Hadsereg önkényeskedő tiszti különítményeinek a feloszlására, majd egy korlátozott földreform elfogadására. Az utóbbi keretében 1,1 millió hold földet osztottak szét több mint 400 ezer igényjogosult, zömmel kis- és szegényparaszt között. Ez jelentős mértékben hozzájárult a falusi szegények lecsendesedéséhez, ám a nagy- és törpebirtokok túlsúlya által meghatározott üzemsztruktúrán érdemben nem változtatott. Ezeket egészítette ki az az ugyancsak 1920-ban elfogadott törvény (*numerus clausus*), amely a zsidó vallású (és részben származású) egyetemi és főiskolai hallgatók számarányának korlátozásával a leendő értelmiség keresztény jellegét kívánta erősíteni. A konszolidáció munkáját 1921 tavaszától egy másik erdélyi gróf, Bethlen István folytatta, aki tízéves miniszterelnöksége alatt az egész korszak arculatát meghatározó intézke-

déseket hozott. Az a konzervatív-autoriter rendszer, amelyet felépített, s amelyet utódai csak kis mértékben módosítottak. 1944-ig, az újabb háborús vereség bekövetkeztéig állt fenn.

A négyéves háború, a Monarchia felbomlása, az 1918–19-es forradalmak és ellenforradalom, az idegen megszállás és végül a trianoni békeszerződés mély válságba sodorta a gazdaságot. A mezőgazdasági termelés 1920-ban a háború előtti szint 50–60%-a, a gyáripari termelés 35–40%-a körül mozgott. A gazdaság bénultsága, az alacsony termelési szint és az infláció szükségszerűen nagy árnyú munkanélküliséggel, továbbá a bérből és fizetésből élő rétegek életszínvonalának drasztikus csökkenésével járt együtt. 1919–20-ban emberek százezrei éltek nyomorúságos életkörülmények között: lakás, meleg ruha és gyakran megfelelő mennyiségű élelem nélkül. Legsanyarúbb helyzetben az ún. menekültek, vagyis az elcsatolt területekről érkező magyarok – mintegy 350–400 ezer fő – voltak, akik közül több tízezren hónapokon át pályaudvari vagonokban vagy rögtönzött barakkokban laktak.

Az 1919 utáni mély válságból viszonylag gyorsan sikerült kiemelkedni. A gazdaság új növekedési pályára állításának három döntő eleme volt: az 1920–22-es restriktív intézkedések (vagyonváltság, adóemelések, elbocsátások, fizetéscsökkentések), amelyek a költségvetési egyensúly helyreállítását alapozták meg; egy nagyobb összegű külföldi kölcsön felvétele 1924-ben, amely a költségvetési rések betömésén túl a gazdaság élénkítésében is fontos szerepet játszott; és végül az új helyzetnek megfelelő vámpolitika életbe léptetése 1925-ben, amely a hiányzó nyersanyagok behozatalának megkönnyítését és a hazai nyersanyagbázissal rendelkező iparágak fellendítését célozta. A népszövetségi kölcsönhöz és az új vámrendszerhez járult a koronát felváltó új pénz, a pengő bevezetése 1927. január 1-jén.

A gazdasági konszolidáció

Az 1920-as évek közepére befejeződött a gazdaság rekonstrukciója és új kereteinek a kialakítása. Ezt követően fellendülés vette kezdetét, amelyet az 1929–33-as gazdasági világválság is csak átmenetileg vetett vissza. A kormányzat gazdaságpolitikájából logikusan következett, hogy leglátványosabban az ipar fejlődött, s ezen belül is elsősorban a hazai nyersanyagbázissal rendelkező iparágak (textilipar, élelmiszeripar, vegyipar). Az ország energiaellátása és a modern iparágak fejlesztése szempontjából nagy jelentőséggel bírtak az 1930-as évek elején feltárt földgázmezők, s az 1937–38-ban megnyitott dunántúli olajkutak. A Veszprém környéki bauxitkincset 1925-ben fedezték fel; az első timföldgyár Magyaróváron kezdett működni 1934-ben, az első alumíniumkohó pedig 1935-ben Csepelen. Az ipar, ezen belül a nehézipar fejlődésének új lendületet adott az 1938 májusában elfogadott úgynevezett győri program, amelynek keretében a következő öt évben több mint egymilliárd pengőt fordítottak fegyverkezésre és az ország infrastruktúrájának korszerűsítésére.

A villamosenergia-termelés fellendülésének köszönhetően jelentősen előrehaladt az ország villamosítása. Az árammal ellátott községek száma a háború előtti 300-ról 1938-ig közel 1200-ra emelkedett. 1938-ban az összes település 36%-a, amelyben az ország lakosságának 71%-a élt, rendelkezett villanyárammal. Vagyis a hálózatra kötött települések zöme város és nagyobb község volt. Ezt annak ellenére nagyon nagy jelentőségű változásnak tarthatjuk, hogy a szegényebb néprétegek közül sokan nem tudtak rácsatlakozni a hálózatra, s továbbra is gyertyával és/vagy petróleumlámpával világítottak.

Közlekedés Korszerűsödött a közlekedés is, bár távolról sem olyan látványosan, mint a 19. század második felében. Az áru- és utasforgalom alapvetően továbbra is vasúton és kisebb részben hajókon zajlott. Ezek mellett egyre nagyobb szerepet játszottak a vasúti pályákhoz, illetve a folyók folyásához nem kötött teherautók, autóbuszok, valamint személygépkocsik és motorkerékpárok. A személyautók száma 1920 és 1938 között másfélezerről csaknem 19 ezerre, a motorkerékpároké alig százról 84 ezerre emelkedett. Ezek egy részét külföldről hozták be, ám számos terméket Magyarországon állítottak elő. A dízelmotorvonatok mellett ilyenek voltak például a csepeli Weiss Manfréd Művekben gyártott teherautók, motorkerékpárok és kerékpárok. A jó minőségű műutak hossza mintegy 10 ezer km-rel bővült. A vasútvonalakhoz hasonlóan ezek többsége is a fővárost kötötte össze az új vidéki centrumokkal és a Balatonnal. Az ország közúti közlekedésének fejlettsége mindazonáltal még alacsony színvonalon állt. 1938-ban 1000 főre hazánkban mindössze két személygépkocsi jutott, miközben Csehszlovákiában már 5, az észak-európai országokban 20–30, s a legfejlettebb nyugat-európai államokban több mint 40. Igaz viszont, hogy déli szomszédjainknál és Görögországban csak egy. A kor közlekedési kihívásaira válaszolva az 1930-as években megkezdődött a rendszeres légi forgalom. A Bécs és Budapest, valamint Belgrád és Budapest közötti menetrendszerű repülőgépjáratok évi forgalma azonban még alig tett ki többet néhány ezer utasnál.

Mezőgazdaság A gazdaság fő ágazatai közül továbbra is a mezőgazdaság maradt a meghatározó, ámbar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez az 1913-as 44%-ról az 1930-as évek végére 40%-ra csökkent. Ez nagyjából a spanyol-olasz szintnek felelt meg, s jelentősen különbözött a nyugat- és az észak-európai államokétól, amelyekben a mezőgazdaság részesedése már a háború előtt sem igen haladta meg a 25%-ot. A birtokszerkezet egyoldalúságai, a gabonatermelés által dominált művelési struktúra konzerválódása, valamint a talajerő-gazdálkodás (öntözés, trágyázás, műtrágyázás stb.) elhanyagolása miatt a mezőgazdasági termelés fejlődése az egész időszakban stagnált. Lemaradásunk az élenjáró dán, belga és német mezőgazdasághoz képest ezért növekedett. Míg a századelőn az ottani hozamok 50–70%-át produkálta a magyar mezőgazdaság, addig az 1930-as években csak 40–60%-át. A csehszlovák hozamoktól ugyanekkor mintegy 30%-

kal maradtunk el, a franciaországitól pedig, amelyek a századfordulón még alacsonyabbak voltak a magyarországiaknál. 10–20%-kal. A jugoszláviai hozamok 20–30%-kal ugyan még mindig a magyarországiak mögött kullogtak, a bulgáriaiak azonban már megközelítették, sőt részben meg is haladták a magyarországiakat. A délkelet-európai országokban az 1930-as évek közepén egy hektár föld átlagos termelési indexe 17 és 19 között mozgott, miközben Lengyelországban 18, Magyarországon 21, Franciaországban 26, Csehszlovákiában 31, Németországban 44, Dániában 57, s Hollandiában 91 (a legmagasabb) pontos szintet ért el.

Az általános fejlettségi szintet jól mutatja az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GNP) értékének alakulása. Ez 1925-ben már megközelítette, 1929-ben pedig jelentősen felül is múlta az 1913-ast. 1913-ban az egy főre jutó GNP az európai átlag 69%-át, 1929-ben pedig 74%-át tette ki.

*Az egy főre
jutó GDP*

Az 1930-as évek első felében – alapvetően a világgazdasági válság következtében – csökkent a növekedés üteme. Az egy főre eső nemzeti jövedelem 1938-ban ezért csak 6%-kal múlta felül az 1929-est, s ezzel az akkori európai átlagnak csak 67%-át érte el. Ez az érték az angliainak 38, a németországinak 40, a franciaországinak 48, az ausztriaiak 70, a csehszlovákiainak 82, a lengyelországinak 121, a portugáliainak 128 és a romániaiak 131%-át jelentette.² Egy másik, a bruttó hazai össztermék (GDP) alakulását vizsgáló számítás hasonló eredményre jutott. Eszerint az egy főre jutó magyarországi GDP 1938-ban az USA-ban mért 43%-ának felelt meg, a legfejlettebb 12 európai országhoz képest pedig 57%-os szinten állt. 1913-ban ugyanezek a viszonyszámok 39, illetve 60%-ot tettek ki. Vagyis miközben a válság által nagyon sújtott Egyesült Államokhoz képest némileg javult a pozíciónk, a nyugat- és észak-európai fejlett országokhoz képest kissé romlott.³ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdaság a nehéz indulási körülmények ellenére megőrizte a balkáni országok és a cseh–morva területek közötti – történetileg kialakult – átmeneti, félperifériás szintjét. Nem ugrott ki, de nem is esett vissza; fejlődése az átlagos európai tempónak felelt meg, illetve attól csak minimális mértékben maradt el.

E javakat az 1920-as években nyolc-, az 1930-as években pedig kilencmilliós ország állította elő. Az új határok következtében a lakosság mintegy 90%-a magyar anyanyelvű és nemzetiségű volt. Az ország egyetlen jelentős nemzetiségi csoportja a német maradt, amelynek a száma félmillió körül, aránya pedig 7 és 5% között mozgott. Utánuk a szlovákok és a cigányok következtek 100–100 ezer fővel, míg a horvátok, szerbek és

*Etnikai és vallási
megoszlás*

² Paul Bairoch: Europe's Gross National Product 1800–1975. *Journal of European Economic History*. 1976. No. 2. 273–340.

³ Angus Maddison: *The World Economy*. Paris, 2006, OECD, 438–474. Vö. Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest, 2011, 83–94.

románok száma az 50 ezret sem érte el. Az ország határain belül maradt nemzetiségi csoportok egyikét sem jellemezte szeparatizmus vagy irredentizmus. A nemzetiségi kérdés tehát kiiktatózott a magyar társadalom korábban súlyos zavarokat okozó belső problémái közül, és külpolitikai síkra tevődött át. A lakosság felekezeti összetétele ugyancsak módosult. A román, szerb és ruszin lakosság leválásával a görögkeleti és a görög katolikus egyház híveinek száma és aránya minimálisra csökkent. A katolikusoké viszont 49%-ról 65%-ra, a reformátusoké pedig 14%-ról 21%-ra emelkedett. Az izraeliták részaránya (6%) érdemben nem változott, s az evangélikusoké (7%) is csak 1%-kal csökkent.

*Urak
és kende*

Követve a gazdaság strukturális átalakulását a társadalom szerkezeti arányai is módosultak. A mezőgazdaságból élők aránya 1920 és 1940 között 56%-ról 50%-ra csökkent. Az iparból élők és a szellemi foglalkozásúaké ugyanakkor nőtt. A társadalom osztály- és rétegviszonyai, azaz alá-, fölé- és mellérendeltségi kapcsolatai azonban alapvetően nem változtak. A különböző rétegek közötti hierarchikus különbségek megmaradtak, s az egyes nagy csoportok egymással alig keveredve éltek a maguk külön életét. (V./2/a. és V./2/b. kép)

Mint Szebfű Gyula az 1930-as évek közepén megállapította: „sem a társadalmi tagozódás, sem a társadalmi gondolkodás nem igen változtak, s minden maradt e téren úgy, amint azt már a harmadik nemzedék idején [vagyis a háború előtti évtizedekben – R. I.] megszokták az emberek. Középosztálybeli intelligenciánk legfeljebb, ha múltó kívánságokkal vagy formalisztikus beszédekben közeledett az alatta álló néposztályokhoz, és sem a parasztság, sem az ipari munkás-ság nemzeti öntudatosítása demokrácia útján nem haladt előre lényegesebben. A társadalom tovább élte csoportokra bomlott életét, s borzongva a kommunista forradalmi kor emlékeitől, mindennemű demokratikus fejlődéstől ösztönösen elzárkózott.”⁴

Ez a társadalmat urakra és kendeke, s az urakat is kisebb és nagyobb urakra osztó – Németh László, majd Szebfű által is neobarokknak nevezett – mentalitás tükröződött a címek és rangok szigorú hierarchiájának továbbélésében, az érintkezési és köszönési formák bonyolultságában, a lakásviszonyokban, az öltözködésben, s persze a jövedelmi különbségekben. A közgazdász Matolcsy Mátyás korabeli számításai szerint az egy főre jutó éves átlagjövedelem 1930–31-ben 534 pengőt tett ki. Az összlakosság közel 20%-ára becsülhető középrétegek ennek mintegy kétszeresét, a nagybirtokosok és nagytőkések 50–60 ezer fős csoportja (0,6%) pedig az átlag 33-szorosát (közel 18 ezer pengő) keresték. A mezőgazdasági napszámosok és cselédek jövedelme viszont az évi 200 pengőt is

⁴ Szebfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*. Ötödik kiadás. Budapest, 1938. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 409–410.

alig érte el, és az ipari munkásoké is csak 370 pengő körül mozgott.⁵ Az akkor és azóta is gyakran hallható állítás, miszerint Horthy Miklós Magyarországon „3 millió koldus” élt volna, ennek ellenére a túlzások közé tartozik. Kétségtelen viszont, hogy igen sokan tengették életüket inséges, a háború előtti viszonyokhoz hasonló vagy azokkal azonos körülmények között. Egy komoly földreform ezer és ezer szegényparaszt gondját enyhíthette volna jelentősen. Ezt azonban úgy a kormányzó, mint az egymást követő kormányok elvetették. Érdekes, hogy később, 1945 utáni emigrációjában a földosztás elmaradását maga Horthy is hibának, az akkori birtokmegosztást pedig „elavultnak és egészségtelennek” nevezte.⁶

A történelmileg kialakult tulajdonviszonyokhoz tehát nem akart, és nem is nyúlt a rendszer. A modern szociálpolitika számos elemét ugyanakkor magáévá tette. Az 1920-as évek utolsó harmadától a városi munkásságnak mintegy 80–90%-a részesült kötelező betegségi és baleseti biztosításban. 1928-ban vezették be a városi munkásság kötelező nyugellátását, amit 1937-ben a nyolcórás munkaidő és a fizetett szabadság elrendelése, majd 1938-ban a gyermeknevelési pótlék bevezetése követett. A hiányosságok közé tartozott, hogy a mezőgazdasági munkásokra ezek a törvények nem vonatkoztak. Némi változást ebben az 1938. évi XII. tc. hozott, amely a mezőgazdasági munkavállalókra is kiterjesztette az öregségi biztosítást. A nyugdíjkorhatárt egységesen 65 évben szabták meg, s ahhoz hogy valaki nyugdíjat kapjon, minimálisan 15 éves munkaviszonnyal kellett rendelkeznie.

Szociálpolitika

A Horthy-korszak társadalombiztosítása egyetlen nagy hiányosságtól szenvedett: a munkanélküli-segélyezés hiányától. Ez azzal magyarázható, hogy az iparban a munkavállalók 10 és 20%-a között ingadozó, a mezőgazdaságban pedig ennél is magasabb arányt elérő munkanélküliek válogatás nélküli és rendszeres segélyezése az üzemi költségeket és/vagy az állami költségvetést elviselhetetlenül megterhelte volna. A munkanélküli-segélyezés helyett ezért a karitatív jellegű és eseti szegénygondozást fejlesztették. A korszak egyik utolsó szociálpolitikai alkotása az 1940-ben létrehozott Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) volt, amely a sokgyermekes családok lakáshoz juttatását tartotta kiemelt feladatának.

A közegészségügy feltűnően nagyot fejlődött. 1913-ban 100 ezer lakosra 31, 1921-ben 56, 1938-ban pedig 117 orvos jutott. Ez Európa élvonalába emelte az országot. Ugyanilyen arányban nőtt a 10 000 főre eső kórházi ágyak száma: 1920-ban 33, 1938-ban 54 volt. Ennek köszönhető, hogy a háború előtt még népbetegségek számító tüdőbaj arányát a halált okozó betegségeken belül sikerült leszorítani

⁵ Matolcsy Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. Budapest, 1938, Universitas Kiadó, 28.

⁶ Romsics Ignác: Horthy Miklós levelei Zsitvay Tiborhoz 1949–1951. *História*, 1990/5–6. 33–35.

20%-ról 13%-ra, s hogy a csecsemőhalandóság is jelentősen mérséklődött. A falusi lakosság egészségvédelmének megszervezése terén kiemelkedő szerepet jutott az úgynevezett zöldkeresztes szolgálatnak, amelyet 1927-ben alapítottak, és 1934 után bővítettek országos méretűvé. A szolgálat 1938-ban 1,5 millió főt gondozott, és a 6000 főnél kisebb lélekszámú, tehát gyakorlatilag orvos nélküli települések csaknem egészét átfogta. Ennek is köszönhető, hogy a születéskor várható átlagos élettartam a háború előtti 37–38 évről 1941-re 57 évre emelkedett.

Oktatási fejlesztések

A megtermelt nemzeti jövedelem beruházásokra fordított részéből folyamatosan nagy hányad jutott az oktatásra. A jelentős ráfordításoknak köszönhetően továbbra is igen magas szintű maradt az elitoktatás, és sokat fejlődött a népoktatás. Az utóbbi terén az analfabetizmus mérséklése számított a legnagyobb eredménynek. A hat éven felüli lakosságnak 1910-ben 67, 1920-ban 85, 1930-ban 90 és 1940-ben 92%-a tudott írni és olvasni. Kelet-európai mércével mérve ez az arány igen kedvező volt. A hat éven felüli lakosság körében ugyanis az 1930-as években Jugoszláviában 45, Romániában 42, Bulgáriában 39 s Lengyelországban 23%-os analfabetizmust regisztráltak a statisztikák. Abban, hogy ezt a magas szintet elértük, jelentős szerepet játszott az 1920-as évek második felének Klebelsberg Kunó nevéhez kötődő iskolaépítési akciója. Kétségtelen viszont, hogy az általában négy, s csak ritkábban hat évig tartó alapoktatásban az ismeretek meglehetősen szűk körének az elsajátítására nyílt csupán lehetőség, s a modern élet követelményeinek ez egyre kevésbé felelt meg. 1940-ben ezért törvényt fogadtak el a nyolcosztályos népiskola fokozatos bevezetéséről.

A középfokú oktatás leglátogatottabb intézménye az elemi négy osztályára épülő négyosztályos polgári iskola volt. Innen kerültek ki az üzleti élet és az államigazgatás alsó szintű „káderei”. A polgári iskolák száma 1920 és 1938 között 250-ről 400-ra emelkedett; a polgáristáké pedig évi átlagban 80–90 ezer körül mozgott. Középiskolákba, vagyis gimnáziumokba és reáliskolákba, amelyek a felsőfokú képzés előiskolái voltak, valamivel kevesebben, 50–60 ezren jártak. A különböző szervezeti reformok ellenére a középiskolai oktatás színvonala mindvégig magas volt, és mennyiségi szempontból is fejlődött. Az 1930-as évek végén majdnem annyi – mintegy 20%-kal kevesebb – középiskolás tanult a kilencmilliós országban, mint 1917–18-ban a 18 milliósban. A középiskolát végzettek aránya így az 1920-as 2,6%-ról 1938-ra közel 6%-ra emelkedett. A németországi aránynál ez valamivel alacsonyabb, a franciaországinál viszont valamivel magasabb volt.

Az elszakított területeken maradt kolozsvári egyetem helyett Szegeden, a pozsonyi helyett Pécsen épült új univerzitás. Ekkor nyerte el mai arculatát a háború előtt alapított debreceni egyetem is, amelynek a Nagyerdő melletti főépületét 1932-ben avatták fel. Szent-Györgyi Albert, az első olyan magyar

Nobel-díjas, aki Magyarországon és magyar állampolgárként érdemelte ki ezt a magas tudományos elismerést (1937), az újonnan épített szegedi egyetem laboratóriumaiban fedezte fel a C- és a P-vitamint. Az egyetemi képzéshez szervesen illeszkedett, s azt mintegy betetőzte a tehetséges diákok és fiatalabb kutatók néhány hónaptól egy-két évig terjedő külföldi tanulmányútjainak a rendszere. Ennek érdekében külön ösztöndíjrendszert hoztak létre, s több külföldi magyar intézetet – Berlinben, Bécsben, Rómában és Párizsban – létesítettek.

A felsőoktatás magas színvonalon folyt, ám előnyeit csak kevesen élvezheték. Az egyetemisták és főiskolások 1937–1938-as létszáma (13 ezer) csak alig egyharmaddal múlta felül az 1919–1920-ast (10 ezer), s valamivel elmaradt az 1920–1921-estől (14 ezer). A diplomások száma ezért alig – mindössze 1%-ról 1,2%-ra – emelkedett 1920 és 1940 között. Az elitképzés másik negatívuma az 1920-ban életbe léptetett ún. numerus clausus törvény volt, amely némi módosítással az egész korszakban érvényben maradt. A zsidó diákok 1918 előtti 30% körüli aránya így kevesebb, mint felére csökkent, s kisebb-nagyobb ingadozással az 1930-as évek végéig 10% körül mozgott. Ezt követően még szigorúbbá vált a diszkrimináció: az izraelita fiatalok arányát a felsőoktatásban 10, majd a háború alatti években már 3% alá szorították.

A numerus clausus

A különböző iskolatípusok diákjainak társadalmi összetétele nagy egyenlőtlenségeket mutatott. Míg az elemisták szociális háttere nagyjából tükrözte a felnőtt társadalom arányait, a polgáriba szinte kizárólag parasztok, kispolgárok és munkások küldték gyermekeiket, a középosztálybeli családok és a felső rétegekhez tartozók nem. A középiskolákban viszont utóbbiak gyermekei tették ki az összes diák több mint 50%-át, noha maguk csak a társadalom alig 10%-át reprezentálták. A felsőoktatásban ehhez képest is egyenlőtlen arányok uralkodtak. Az 1930–31-es tanévben a 18–23 éves korosztályból a nagy- és középbirtokosok gyermekei közül minden 6., az ipari tisztviselők közül minden 18., a kisbirtokos parasztok gyermekei közül minden 121., a munkások gyermekei közül minden 425., s a föld nélküli szegényparasztok gyermekei közül minden 1320. járt felsőfokú iskolába.⁷

A társadalmi mobilitás gyorsítása érdekében az 1930-as években a kormányzat számos intézkedést fogantatosított. Ilyen volt például a „Horthy Miklós-ösztöndíj” létesítése 1937-ben „szegény sorsú, szorgalmas és nemzethű” egyetemisták és középiskolások számára, majd 1939-ben a Bolyai – 1942-től Györffy István – Kollégium létrehozása. Az itt összegyűjtött szegény, de tehetséges parasztfiatalok nemcsak tandíjat nem fizettek, de internátusi ellátásban is ingyen részesültek. S végül mindezt betetőzte az Országos Tehetségkutató Intéző Bizottság

⁷ Balogh István: *A parasztság művelődése a két háború között*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó, 100.

felállítása 1941-ben. Ez évente 600 tehetséges, de szegény sorsú falusi gyermek ingyenes középiskolai beiskolázásáról gondoskodott.

Kulturális élet

A kulturális élet a háború előtti időkhöz hasonlóan igen sokszínű volt és bővelkedett eredményekben. Az irodalom iránt érdeklődők köre jelentősen kitágult. 1914 előtt a vagyonos és művelt rétegekből is csak kevesen olvastak szépirodalmat. A két háború között viszont a kispolgárság jelentős tömegei és a szervezett munkások közül is sokan váltak olvasókká. A kiadott könyvek száma ezért – a lakosság kétharmadának elvesztése ellenére – nemcsak hogy nem csökkent, hanem még nőtt is. 1913-ban alig 2400, 1934-ben viszont már csaknem 4000 különféle könyv jelent meg. A példányszám fokozatosan nőtt, s 1938-ra elérte a 7 milliót. Kétségtelenül viszont, hogy e magas szám továbbra sem az igényes szépirodalmi és tudományos könyvek, hanem a ponyva iránti keresletnek volt köszönhető. A filléres és pengős szerelmi történetek, valamint a kaland- és detektívregények átlagosan 17 ezer, míg a szépirodalmi munkák csak 3–4000 példányban keltek el.

Az irodalmat olvasóknál is nagyobb arányban nőtt az újságolvasók száma: 1910-ben 1882 különböző hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon, 1938-ban pedig 1934. A posta által terjesztett lapok példányszáma meghaladta a 100 milliót. A napilapok közül legnagyobb olvasottságnak a délben megjelenő bulvár-lap, az *Est* örvendett, amelyet 150 ezer példányban adtak el. 1938–1939-től a sajtó veszített addigi sokszínűségéből. A „racionalizálásnak” elsősorban a keresztény-nemzeti szempontból bírált, baloldali ideológiájú és zsidó tulajdonban lévő lapok estek áldozatul. Ekkor szűnt meg a polgári radikális hagyományokat ápoló *Századunk*, a szociáldemokraták elméleti folyóirata, a *Szocializmus*, valamint a nagy múltú konzervatív-liberális napilap, a *Pesti Napló*.

A film és a rádió

A film a legnépszerűbb művészeti, illetve szórakoztatóipari ágazattá vált. 1920-ban 347, 1929-ben 496 s 1935-ben már 599 „filmszínház” működött az országban. Az olcsó mozijegyek mindössze néhány – az 1930-as években 20–25 – fillérbe kerültek, tehát bárki által megfizethetők voltak. A mozi népszerűségére jellemző, hogy az 1930-as években az emberek körülbelül ugyanannyi pénzt – 1935-ben például 25–25 millió pengőt – adtak ki mozijegyekre, mint az összes nyomdaipari termékre együttvéve. A kor legnagyobb kasszasikere az 1934-ben bemutatott, hollywoodi stílusú *Meseautó* című film volt, amelynek főbb szerepeit Törzs Jenő, Kabos Gyula és Perczel Zita játszották.

A hírközlés, ismeretterjesztés és szórakoztatás másik forradalmian új találománya a rádió volt. 1925. december 1-jén, amikor a rendszeres rádióadások elkezdődtek, 16 ezer készüléket tartottak nyilván, 10 év múlva, 1934-ben viszont már 340 ezret, 1938-ban pedig 419 ezret. 1938-ban országosan minden 22. lakos fizetett elő rádióra: vidéken minden 30., Budapesten pedig minden 7. Mint szinte minden másban, Magyarország az ezer főre eső rádiókészülékek száma alapján

is megelőzte déli és keleti szomszédjait, elmaradt viszont a nyugat-európai országok, sőt Ausztria és Csehszlovákia mögött is. Ezer lakosra az 1930-as évek közepén Németországban 136, Franciaországban 99, Csehszlovákiában 68, Magyarországon 43, Lengyelországban 25, Romániában 12, Jugoszláviában 11, Bulgáriában pedig 3 rádió jutott.

A sport, amelyet a század elején még csak szűk rétegek űztek, a Horthy-korszakban tömeges időtöltéssé vált. A munkaidő szabályozása és így a szabadidő növekedése következtében a tömegsportok kialakulása világtendencia volt. Magyarországon emellett az ifjúsági testnevelés katonai szempontok által motivált tudatos támogatása is kedvezett terjedésüknek. 1918 előtt nem egészen 700 sportlétesítményt tartottak fenn az országban. 1935-ben, amikor először készítettek ilyen jellegű részletes statisztikát, ennek majdnem tízszeresét, 6800 sportlétesítményt írtak össze. Ezek többsége – mintegy 2000 – egyszerű céllövőpálya volt. De uszodából is regisztráltak 192-t, tenispályából pedig 883-at. 1930-ban nyílt meg a margitszigeti Nemzeti Sportuszoda: 33,3 méteres medencéjével és nagy nézőterével akkor ez volt Európa legmodernebb fedett versenyuszodája, amely nagyban elősegítette a magyar úszósportok nemzetközi színvonalra emelkedését. A kor másik nagy sportbe-
Sportolás és nyaralás
ruházása a Nemzeti Sportcsarnok felépítése volt a régi lóversenypályán 1940–1941-ben.

A szabadidő-eltöltés régi formái közül a nyaralás a középosztálybeli családok szinte kötelező nyári penzumává vált. A háború előtt az arisztokrácia, a nagypolgárság és a felső középosztály járt külföldre. E 10–20 ezer fős kör az 1930-as évekre mintegy 200 ezerre duzzadt. Még nagyobb ütemben népszerűsödött a belföldi üdülés. 1911 és 1914 között a 20 milliós lakosságból évi átlagban csupán 100–150 ezren tartózkodtak különböző hazai gyógy- és üdülőhelyeken, s a Balaton partján nyaranta mintegy 20–30 ezren kerestek felüdülést. Az 1920-as évek elején a belföldi nyaralók száma – követve az összlakosság számának változását – lecsökkent 50 ezerre. Egy évtized múlva, az 1930-as években azonban már egymillió felé közelített. A belföldi nyaralók mintegy fele a Balatonnál üdült. A hosszabb nyári üdülések mellett az 1930-as évektől terjedni kezdett a víkendezés, amelyet a kevésbé tehetős városi rétegek is megengedhettek maguknak.

A mozi, a rádió, a turizmus és a tömegsport terjedése – kiegészülve a technikai modernizáció más új vívmányainak, a villanynak és a motorizációnak a terjedésével – egy újabb nagy életformaváltás kezdetéről tanúskodik. Ez a forradalmi jellegű, a 19. századinál is mélyebb és sokoldalúbb átalakulás azonban a magyar népesség egészét még korántsem jellemezte. A rohamléptekben modernizálódó városi, és ezen belül elsősorban polgári rétegek mellett a falusi lakosság nagy tömbjei lényegében továbbra is hagyományos módon éltek életüket.

melynek szervező elve az elmúlt évszázadokhoz hasonlóan az évszakokhoz és a nap járásához igazodó munka volt, amely legtöbbjük esetében a szabad időtől sem vált el élesen. A nyaralás és a turizmus számukra ismeretlen fogalmak voltak, s ha a fiatalabbak néha meg is csodálták a fehér falra vetített beszélő és mozgó képeket, vagy hallgatták is a távolba beszélő szerkezet zörejekkel és reccsésekkel teli üzeneteit és zenéjét, számukra mindez még egzotikum volt, s nem életük, mindennapjaik szerves része. Ugyanilyen eseménynek számított az is, ha vonatra, netán autóbuszra ültek, s nem gyalog, lovon vagy szekéren közlekedtek. Az életformaváltás a falvak és a tanyák lassan és csak korlátozottan polgárosodó népéhez átütő erővel csak 1945 után érkezett el.

*A rendszer
jellege*

Politikai intézményeit és azok működését tekintve a Horthy-korszak kormányzati formája korlátozott, azaz autoriter elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt. A parlamentáris demokráciákkal mindenekelőtt a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer – többpártrendszer, parlament, parlamentnek felelős kormány, a bírászkodás szuverenitása, pluralista szellemi élet – rokonította. Az autoriter állammal pedig ezen intézményi struktúra antidemokratikus működtetése, vagyis az, hogy a demokratikus rendszerek gyakorlatától eltérően a politikai hatalomért folyó versenyből a társadalom jelentős csoportjait kizárták, a versenyben részt vevők számára pedig egyenlőtlen feltételeket szabtak. Ilyen, az érdekérvényesítés szabadságát korlátozó és az állampolgári egyenlőséget sértő elemek voltak a – túlnyomóan – nyílt szavazás, amelyet Bethlen Horthyval és a konzervatív elit más mérvadó személyiségeivel egyetértésben 1922-ben állított vissza, továbbá a sajtószabadság korlátozása és a kormányzati politika, sőt a törvényhozás szintjére emelt antiszemizmus. A fasiszta vagy nemzetiszocialista totalitarizmus legfontosabb ismertetőjegyeivel – hivatalos ideológia, egypártrendszer és a parlamentarizmus felszámolása, a szellemi és kulturális élet gleichschaltolása és teljes ellenőrzése, a társadalmat permanens rettegésben tartó fegyveres terrorrendszer stb. – ez a rendszer nyilvánvalóan nem rendelkezett. A konzervatív kormánypárt mellett a parlamentben mindvégig jelen voltak a szociáldemokraták, a liberális demokraták és az agrárdemokrata kisgazdák is. Hatalomra persze a választójogi rendszer miatt nem juthattak, s így a demokratikus berendezkedésekre jellemző parlamenti váltógazdálkodás sem alakulhatott ki. A politikai hatalomért folyó versenyből egyedül a kommunisták voltak kizárva, akiknek a céljai államellenesnek minősültek, és akikre lebukás esetén többéves börtönbüntetés várt. Ez lett az osztályrésze az egyik 1919-es népbiztoshelyettesnek, Rákosi Mátyásnak is, akit a moszkvai pártvezetés 1924-ben küldött haza illegális munkára, s akit 1925-ben nyolc és fél évi, majd ennek letelte után – 1919-es tevékenysége miatt – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, s akit 1940-ben Sztálin kívánságára engedtek vissza Moszkvába, cserébe az 1848–49-es magyar zászlóért.

A korszellemtől való eltérést Bethlen többnyire azzal indokolta, hogy a „nyers tömegek uralma”, amint ez 1918–19-ben már meg is mutatkozott, a „nemzet pusztulását” vonja maga után, míg a hagyományos történelmi elit vagyoni és műveltségi helyzeténél fogva „a legtöbb ellenálló képességgel” bír „minden nyomással és felforgatással szemben”.⁸ Hasonlóképpen vélekedett Horthy is, hangoztatva, hogy „vezető szerepre csak akkor alkalmas igazán valaki, ha generációkon át tisztességes, becsületes embernek nevelték”.⁹

Ezen autoriter rendszeren belül Horthy sokáig a „közép-erős” köztársasági elnökökéhez hasonló jogkörrel rendelkezett. A nemzetgyűlés, illetve később a kétkamarás országgyűlés által alkotott törvények szentesítése nélkül léptek életbe. A törvényjavaslatokat mindössze egyszer küldhette vissza „további megfontolás” végett. Ha az így visszaküldött tervezetet a nemzet-, illetve az országgyűlés változatlanul fenntartotta, akkor Horthy 15 napon belül köteles volt azt kihirdetni. Meghatározott korlátok között elnapolhatta (30 napra), sőt tartós munka- és döntésképtelenség esetén be is rekeszthette, és fel is oszlathatta a parlamentet. Ez utóbbi esetben azonban haladéktalanul új választásokat kellett kiírnia. Bár a kormányzói jogkört az 1930-as években több lépcsőben bővítették, királyi vagy diktátori hatalommal Horthy továbbra sem rendelkezett.

A kormányzó jogállása

A módosítások hátterében a kül- és belpolitikai okok miatt előállt szélsőjobb-oldali veszéllyel szembeni alkotmányos biztosítékok megeremtése állt. Ez a félelem nem volt alaptalan. Az 1933-tól Hitler vezetése alá került Németország támogatását élvező és az 1938-ban ismét minden kerületben titkossá tett választójog előnyeit kihasználó nyilas szélsőjobboldal ugyanis 1939-ben 1935-höz képest csaknem megnégyszerezte mandátumainak a számát. A fasiszta, illetve náci típusú pártok képviselőinek a száma ekkor 49-et tett ki, s ezzel megközelítették a 20%-ot.

A szélsőjobboldal megerősödésével párhuzamosan erősödött a zsidóellenes diszkrimináció. 1938. április 8-án a képviselőház elfogadta a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslatát, amely az üzleti és értelmiségi pályákon öt év alatt 20%-ra kívánta leszorítani az izraelita vallású személyek arányát. Az ún. első zsidótörvényt alig egy év múlva követte a második, amely már nem vallási, hanem faji, illetve származási alapon helyezkedett, s a 20%-os kvótát az üzleti életben 12%-ra, az értelmiségi pályákon 6%-ra, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ra csökkentette. Zsidónak az minősült, akinek szülei vagy azok egyike, illetve nagyszülei vagy azok közül ketten izraelita vallásúak voltak.

Zsidóellenes diszkriminációk

⁸ Bethlen István *gróf beszédei és írásai*. II. köt. Budapest, 1933, Genius, 43.

⁹ Romsics Ignác: *Horthy Miklós levelei...*, i. m. 33–35.

1942 végéig ez a törvény mintegy 220 ezer magyar állampolgárt fosztott meg addigi kenyérkereső munkájától. Később tovább súlyosbodott a zsidóság helyzete. 1941-től tilos volt a zsidók és nem zsidók közötti házasság, sőt az azon kívüli nemi kapcsolat is. 1942-től a zsidónak minősülő személyek nem vásárolhattak mezőgazdasági ingatlant, s azokat, akik rendelkeztek földtulajdonnal, birtokaik „átengedésére” kötelezték. Ugyanebben az évben az izraelita vallású közösségeket törölték a bevett felekezetek sorából, ahová 1895-ben kerültek, s visszaminősítették „elismert” felekezetté. Az 1939-es honvédelmi törvény és más, későbbi rendelkezések értelmében a zsidó származású férfiak fegyveres katonai szolgálatot sem teljesíthettek, hanem úgynevezett munkaszolgálatra kellett bevonulniuk. A súlyos diszkriminációk ellenére, amelyek a keresztény-zsidó együttműködés 19. századi magyar modelljének a végét jelentették, a zsidónak minősített személyek helyzete Magyarországon valamivel jobb volt, mint a környező országokban élőké. Szisztematikus pogromokra, atrocitásokra ugyanis nem került sor, ezért a háború kezdeti szakaszában a szomszédos országokból több 10 ezer zsidó menekült ide. Ezek többsége a továbbiakban a magyarországi zsidók sorsában osztozott. Mintegy 18 ezer főt azonban, akiket a magyar hatóságok 1941 nyarán Galíciába deportáltak, az ottani német és ukrán fegyveres alakulatok kivégeztek Kamenyec-Podolszkijban és környékén.

*Revíziós
törekvések*

A trianoni békeszerződés igazságtalanságaiból következett, hogy a magyar külpolitika legfontosabb törekvésévé a határok megváltoztatása vált. A revízió célját és célravezető eszköztárát illetően azonban sem a közvélemény, sem a politikai elit nem volt egységes. A többség mindent vissza akart kapni, vagyis integrális revízióban reménykedett. Mások, elsősorban a rendszer baloldali ellenzéke viszont megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval, vagyis a határ menti területek visszaszerzésével. A két vélemény között álltak az olyan pragmatisták, mint Bethlen István és Teleki Pál, akik az elérhető optimumra törekedtek.

Mindenki, aki a revízió mellett nyilatkozott, hangoztatta, hogy a határváltozásoknak békés úton kell megvalósulniuk. Néhány álmódózó értelmiségin kívül valószínűleg senki sem gondolta azonban, hogy ez így is lesz. Azt, hogy lesz-e új háború, nem lehetett teljes biztonsággal előre látni. Azt azonban, hogy a békés céloknak csakis az erő adhat kellő nyomatékot, minden réalpolitikusk tudta. A hadseregfejlesztés ezért – a hangzatos pacifista szövegek ellenére – minden győztes ország költségvetésében fontos helyet foglalt el, s mihelyt megtehették, a vesztes országok is nagy költségvetési átcsoportosításokkal igyekeztek lemaradásukat behozni.

A honvédség

A trianoni békeszerződés előírásai miatt a magyar hadsereg fegyverzete hiányos és korszerűtlen volt. A katonai ellenőrzés 1927-es megszűnését követően a kormányzat ezért egyik legsürgősebb feladatának a

hadseregfejlesztést tartotta. A magyar katonai doktrína, amelyet Werth Henrik tábornok dolgozott ki 1930-ban, abból indult ki, hogy a háború elkerülhetetlen, s hogy az új háborút a technika fogja uralni. Ezért gyorsan mozgó, gépesített és páncéloscsapatokkal, valamint légierővel alaposan felszerelt, támadó feladatokra kiképzett elithadsereg megteremtésére tett javaslatot. A fennálló tilalmak ellenére ennek szellemében rendelték el 1932-ben az általános védkötelezettséget, amelynek keretében 12–18 hónapos szolgálatra hívták be a katonaköteleseket, s kezdtek hozzá a hadsereg gépesítéséhez, valamint tűzerejének növeléséhez. A huszárszázadokat géppuskákkal és golyószórókkal szerelték fel; a repülőszázadok számát 7-ről 25-re, s a gépeket egy-két tucatról 192-re emelték. Az *Ansaldo* típusú olasz kisharckocsik beszerzésével megalakult az első harckocsizó század, amely egy páncélgépkocsi-századdal és egy gépkocsizó zászlóaljjal együtt alkotta a magyar honvédség gyorsan mozgó gépkocsicsoportját.

Az egyre valószínűbb háborús konfliktus lehetőségével számot vetve a kormány 1938-ban minden korábbinál nagyobb mérvű fejlesztésről hozott döntést. Az 1938-ban Győrben meghirdetett program öt esztendő alatt egymilliárd pengőt, azaz az egyévi átlagos költségvetés 110–120%-át kívánta részben fegyverkezésre, részben az infrastrukturális háttér fejlesztésére fordítani. A valóságban 1,6 milliárd pengőt költöttek ilyen célokra, s a programot két év alatt, 1940 őszére végrehajtották.

Az 1936–1937-ben még 80–85 ezer fős hadsereg létszáma 1940-re 107 ezer főre duzzadt. Az ütegek lövegszámának megduplázásával tovább erősítették a tüzéséget, a repülőszázadok számát 32-re, a gépeket pedig 247-re emelték, s felállítottak egy ún. gyorshadtestet. Az alapvetően továbbra is gyalogságból álló hadtestektől eltérően ez két gépkocsizó és két lovasdandárból tevődött össze. Egy-egy gépkocsizó dandár három motorizált zászlóaljból, két kerékpáros-zászlóaljból, egy gépesített tüzérosztályból, valamint a kisegítő alakulatok mellett egy felderítő zászlóaljnak nevezett páncéljárműves alakulatból állt. A lovasdandárok felépítése annyiban tért el ettől, hogy a három gépesített zászlóaljnak két huszárezred felelt meg.

Az erőltetett ütemű hadseregfejlesztés ellenére az 1938 és 1940 közötti revízió végül nem háborús konfliktusok formájában, hanem békés úton, Németország és Olaszország diplomáciai nyomásának hatására valósult meg. 1938 őszén a régi Felföld zömmel magyarok lakta déli szegélye, 1939 márciusában a főleg ruszinok lakta Kárpátalja, 1940 augusztusában a felerészben magyar Észak-Erdély és a Székelyföld került vissza. A hadsereg bevetésére csupán 1941 áprilisában, a 40%-nyi magyar lakossággal rendelkező Délvidék nagyobb részének a birtokbavétele során került sor. A visszacsatolások következtében az ország területe csaknem megkétszereződött, a lakosság száma pedig 9,3 millióról 14,6 millióra nőtt. Ebből 77% volt magyar, a többi román (7,5%),

német (5%), ruszin (4%), szlovák (2%), szerb (1,6%) és horvát (1%). A magyar társadalom kitörő örömmel fogadta a visszacsatolásokat, míg a szlovákok, románok és szerbek körében érthető módon elkeseredettséget váltott ki a határrevízió, és növelte a magyarokkal szembeni bizalmatlanság, ellenszenv, sőt gyűlölet érzését. (V./3/a. és V./3/b. kép)

*Belépés
a háborúba*

1941 tavaszától a német hadvezetés minden erejét a Szovjetunió elleni támadás előkészítésére összpontosította. A magyar vezetést ez súlyos dilemma elé állította. A náci Németország vereségével számoló nyugatbarát konzervatív és demokratikus körök a kivárás és lehetőség szerint a háborúból való kimaradás politikáját támogatták. A németbarát és antibolsevista szélsőjobb-
oldal, valamint az addigi német katonai sikerektől elkápráztatott katonai vezetés viszont német győzelemben bízott, és ezért a Szovjetunió elleni támadáshoz való csatlakozás mellett korteskedett. A holtpontról végül a Kassát és a Kárpátaljáról Budapestre tartó gyorsvonatot ért légitámadás mozdította ki az eseményeket. A hadvezetés nemcsak a június 26-ai Rahó környéki, hanem – meggyőző bizonyítékok nélkül – a Kassa elleni támadást is szovjet gépeknek tulajdonította. Erre hivatkozva a kormányzó, aki tanácsadóinak egy részéhez hasonlóan csak ürügyre várt, érdemi mérlegelés nélkül, azonnal bejelentette a hadiállapotot.

A magyar hadsereg gyengesége tragikus módon mutatkozott meg a hadműveletek során. A gyorsan mozgó alakulatokból álló Kárpát-csoport, amely július 1-jén lépte át a határt, az év végéig több ezer fős veszteséget szenvedett, s oda lett gépjárműveinek és harci eszközeinek jelentős része is. A szovjet hadszíntéren tevékenykedő mintegy 40 ezer fős magyar seregrész ezért 1942 tavaszáig csak megszálló feladatokat látott el a frontvonalak mögött. A honvédek ennek során többször kerültek összeütközésbe szovjet partizánalakulatokkal, ami gyakran vezetett önkényes erőszakoskodásokhoz és a civil lakossággal szembeni kegyetlenkedésekhez. Ezek a számos ártatlan ember halálával is járó atrocitások kétségkívül háborús bűncselekmények voltak, ám tudatos népirtásnak nem nevezhetők.

*A doni
katasztrófa*

1941 tavaszán és nyarán Hitler és a német katonai parancsnokok nem követelték Magyarország katonai részvételét a keleti hadjáratban. A német támadás 1941 végi megtorpanása után azonban annál inkább. Ezzel magyarázható, hogy 1942 tavaszán a kormányzat egy újabb, mintegy 207 ezer fős seregettestet (ún. 2. magyar hadsereg) küldött ki a keleti frontra. Kellő számú nehézfegyverrel, gyorsan mozgatható tüzerütegekkel, harckocsikkal, páncéltörőkkel és tankelhárítókkal azonban nem tudta felszerelni az egységeket. Ezért és létszámánál fogva a 200 km hosszú, Don melletti frontvonal biztonságos védelmére, amit feladatul kapott, a magyar hadsereg képtelennek bizonyult. Az 1943. januári szovjet áttörés során a 200 ezer honvédből mintegy 40 ezer meghalt, 35 ezer megsebesült, sokan eltűntek és mintegy 60 ezren fog-ságba estek. (V./4/a. kép)

A 2. magyar hadsereg pusztulása megerősítette a konzervatív körök és a Kállay-kormány arra irányuló szándékát, hogy az angolszász szövetségesekkel fegyverszüneti tárgyalásokba kezdjenek, és felkészüljenek a kiugrásra. Ez készítette a német vezetést arra, hogy elrendelje Magyarország katonai megszállását. Erre – a megzsarolt Horthy beleegyezésével – 1944. március 19-én került sor.

A megszállás után megalakult szélsőjobboldali és németbarát Sztójay-kormány feloszlatta a baloldali és polgári ellenzéki pártokat, a németbarát szélsőjobboldali újságok kivételével minden napilapot betiltott, lecserélte a vármegyei és városi vezetők jelentős részét, s mintegy 3000 „megbízhatatlan” közéleti személyiséget a németekkel együttműködve letartóztatott. Döntő változás következett be az ország 800 ezer fős zsidóságának helyzetében is. Adolf Eichmann irányításával és a magyar csendőrség, valamint a lefejezett közigazgatás aktív közreműködésével megkezdték a zsidók gettóba gyűjtését, majd deportálásukat munka-, illetve megsemmisítő táborokba. 1944. június végéig csaknem 440 ezer főt, a vidéki zsidóság túlnyomó többségét szállították ki az országból, akik közül csak nagyon kevesen tértek vissza. A külföldi és hazai tiltakozások, valamint az egyre nyilvánvalóbb német vereség és a normandiai partraszállás hatására 1944. július elején Horthy végre leállította a deportálásokat. A mintegy 200–250 ezres budapesti zsidóság közel kétharmada így végül megmenekült a pusztulástól. A soah túlélői közé tartoztak a zsidóság leggazdagabb és legbefolyásosabb képviselői, a Weiss, Chorin és Kornfeld családok tagjai is, akik a németekkel kötött egyezség alapján – vállalataikat 25 évre átadták az SS-nek – még júniusban elhagyták az országot. A veszteségek azonban így is rendkívül súlyosak voltak: a deportálások vagy a munkaszolgálat áldozatává vált többek között a költő Radnóti Miklós és az író, irodalomtörténész Szerb Antal, az ipar és a tudomány nagyjai közül Bródy Imre és Richter Gedeon, a politikusok közül pedig többek között a szociáldemokrata Mónus Illés és a liberális demokrata Vázsonyi János. (V./4/b. kép)

*A Sztójay-kormány
és a deportálások*

Bár 1944. szeptember elejétől a szovjet hadsereg már Erdélyben nyomult előre, Horthy és környezete sokáig a nyugati szövetségesek megérkezésében bízott. A magyar fegyverszüneti delegáció így csak szeptember 28-án indult el Moszkvába. Az október 11-én aláírt előzetes megállapodásban Magyarország vállalta, hogy kiűrt minden 1937 után visszaszerzett területet, és hadat üzen Németországnak. Az október 15-ére időzített átállási kísérlet azonban megghiúsult. Ezt követően Horthy német nyomásra lemondott az államfői posztról, és átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek, a szélsőjobboldali nyilaskeresztesek vezérének, aki az utolsó percig kitartott a németek, illetve a háború folytatása mellett. A hadműveletek Magyarország területén ezért csak 1945 áprilisában fejeződtek be. Az elhúzódó harcok a polgári lakosság számára is súlyos megpróbáltatásokkal jártak. A nyilasok rémuralmát a szovjet hadsereg erőszakoskodásai

*A kiugrási
kísérlet*

és „zabrálásai” váltották fel. Több tízezer embert egyszerűen a Szovjetunióba hurcoltak munkára. 1946 októberében az egyik Moszkva melletti rabkórházban halt meg Bethlen István is, akinek 1945-ös kiszállításával és fogva tartásával Magyarország szovjetizációját kívánta megkönnyíteni a szovjet vezetés.

A háború négy éve alatt a 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer fő pusztult el. Közülük 340–360 ezerre becsülhető a katonák s közel 500 ezerre a zsidó vagy zsidónak nyilvánított civilek száma. Ennél jóval nagyobb arányú embervesztést szenvedett el Lengyelország (kb. 17%), a Szovjetunió (kb. 13%) és Németország (kb. 11%), körülbelül ugyanilyen arányút Jugoszlávia (7%), míg az olaszországi és angliai embervesztések mindössze 0,9%-ot, s a franciaországiak is csak 1,4%-ot tettek ki. Szovjet fogságba mintegy 600 ezren kerültek, túlnyomórészt katonák, de körülbelül 100–120 ezer polgári személy is. Az angolok 300 ezren adták meg magukat. Az embervesztés mellett súlyosak voltak az anyagi károk is. A bombázások és a harcok, valamint az átvonuló hadseregek rekvirálásai következtében az 1938-as nemzeti jövedelemnek több mint ötszöröse, a nemzeti vagyonnak pedig mintegy 40%-a pusztult el. Az újrakezdés legalább olyan nehéz feladatokat rótt tehát az ország népére, mint az első világháború után.

A szovjet táborban

A II. világháború után nemcsak Magyarország, hanem Európa és Ázsia jelentős része is romokban hevert. A nagy hatóerejű fegyverek elterjedése miatt a veszteségek jóval súlyosabbak voltak, mint az I. világháború során. Az újjáépítés ennek ellenére két-három év alatt befejeződött, s ezt páratlan mértékű gazdasági fellendülés követte. Az 1970-es évek elejéig tartó időszak ezért „aranykorként” vonult be az emberiség történetébe. A század elején kialakult új iparágak – elsősorban a vegyipar és a műanyagipar – megsokszorozták termelésüket. Rendkívüli mértékben nőtt a gépgyártás is. A világon forgalomban lévő gépjárművek száma 1950 és 2000 között 70 millióról több mint 700 millióra nőtt. Az ehhez szükséges energiát egyre növekvő mértékben az olaj biztosította. A világ fejlettebb régióiban – elsősorban Európában és az Egyesült Államokban – eközben rohamosan javultak az életfeltételek. Általánossá vált a 40–45 órás, sőt egyes országokban a 35 órás munkahét. Nőtt a fizetett szabadság hossza, és az iskolapadban töltött évek számának növekedésével kitoldódott a munkába állás ideje. Eközben jelentősen nőttek a bérek, és általánossá vált a munkanélküli-segély, valamint a nyugdíj. Folytatódott a nők emancipációja, és visszaesett a családonkénti gyermeklétszám. Jövedelmek legnagyobb részét a családok már nem alapszükségleteik – élelem, ruha, lakás, fűtés – kielégítésére, hanem az új technikai vívmányok – autó, rádió, televízió, porszívó, mosógép, hűtőszekrény, stb. – vásárlására fordították. A jövedelmek és a szabadidő egyidejű növekedése kiteljesítette a századelőn kezdődött és a két világháború között folytatódott korszakos jelentőségű újabb életformaváltást. Ennek lényege abban állt, hogy a munka mellett a társadalom alsóbb rétegei körében is egyre nagyobb szerepet kapott a pihenés, a szórakozás és a művelődés. A munkaközpontúság helyébe tehát az osztálytársadalmi méretű szabadidő-központúság lépett. A világ fejlettebb régióiban ez tekinthető a 20. század legnagyobb társadalmi változásának.

*A nemzetközi
háttér*

A megtermelt javak természetesen továbbra is egyenlőtlenül oszlottak el az egyes földrészek és azok államai között. A 20. század elején az európai centrum lakói háromszor voltak gazdagabbak a periféria lakóinál. A század végére ez a különbség mintegy hétszeresre nőtt. Vagyis a gazdag országok még gazdagabbak lettek, miközben a szegények többsége továbbra is szegény maradt. Bár a műtrágyázásnak, az öntözésnek, a fajtanemesítéseknek és más hozamnövelő

módszereknek köszönhetően az 1960-as évektől egy főre átlagosan 40–50%-kal több gabona jutott, mint korábban, az éhezés egyáltalán nem tűnt el. Az 1930-as években a világ akkor még 2 milliárdos népességének mintegy fele, fél évszázad múlva mintegy negyede – a 6 milliárdból tehát 1,5 milliárd – számított alultápláltnak, akiknek túlnyomó többsége Afrikában élt. A 6 milliárd fő mintegy fele élt városokban, ami ugyancsak nagy jelentőségű változásnak tartható. Az egy-millió fölötti népességgel rendelkező települések száma a század végére meghaladta a 250-et, s ezek közül több már a tízmilliós határt is átlépte. Közéjük tartozott Mexikóváros, New York, Sao Paulo és Tokió, amelyek a régi európai metropoliszokat megelőzve a legnépesebb városokká váltak.

A fejlődés élvonalában többé nem Európa, hanem az Egyesült Államok haladt. 1950 körül itt állították elő a világ ipari termelésének több mint felét, s még a század utolsó harmadában is több mint negyedét. „Amerika” elsőségének forrásai részben természeti gazdagsága és innovációra ösztönző munkakultúrája, részben pedig az ide áramló tudósok korszakos felfedezései voltak. 1940 és 1944 között – a magyar-zsidó származású Neumann János közreműködésével – itt fejlesztették ki az első nagy teljesítményű és elektronikus vezérlésű számítógépet, és 1945-re – ugyancsak Magyarországról kivándorolt tudósok (Szilárd Leó, Wigner Jenő, Teller Ede) részvételével – itt alkották meg az évszázad másik nagy technikai találmányát: az atombombát. Itt készült el az első hidrogénbomba (1952), a lézer (1958), valamint a számítógépek teljesítményének növeléséhez és miniaturizálásához nélkülözhetetlen chip (1958), majd ennek továbbfejlesztett változata, a mikroprocesszor (1971). Ezek az apró szerkezetek vezérlik napjaink számos használati tárgyát: a zsebrádiókat, a fényképezőgépeket, a klíma- és vészjelző berendezéseket, az ipari robotokat, az orvosi műszereket, a modern fegyvereket, a nyomtatógépeket és a CD-lejátszókat egyaránt. Az orvostudomány terén ugyancsak a tengerentúlon születtek a legnagyobb felfedezések. Ezek közé tartozott a tuberkulózis (tbc) gyógyítására alkalmas sztreptomocin (1944) és más antibiotikumok előállítás, valamint a reumatikus gyulladások ellenszereként ismert kortizon kikísérletezése (1948). Ezeknek és más új gyógyszereknek köszönhetően a század utolsó harmadára teljesen visszaszorult a himlő és több más fertőző betegség. A II. világháború alatti német rakétakísérletekből kiindulva az amerikai tudósok élen jártak az űrkutatás terén is. Először, 1969-ben a Holdon jelent meg az ember, majd a Marsot és a Naprendszer más bolygóit is elérték az űrszondák. A világűrbe telepített műholdak és a számítógépes rendszerek összekapcsolása egyetlen hálózattá forradalmian új távlatokat nyitott a tudományos kutatás, a nyomkövetés, a katonai felderítés, valamint a földrészek közötti kommunikáció és információáramlás terén. Ezek a néhány évtized alatt elért vívmányok legalább annyira megváltoztatták az emberek életét, mint a 18–19. század nagy találmányai: a gőzgép, a telefon, a villanyáram és a belső

égésű motor együttvéve. A 19. század az ipari forradalom, a 20. század második fele az információs és kommunikációs forradalom korszaka volt. Az előbbi bölcsőjét az Egyesült Királyságban, az utóbbit az Egyesült Államokban ringatták.

A II. világháború másik nagy nyertese és a háború utáni évtizedek másik szuperhatalma a Szovjetunió volt. Oroszország gazdasági teljesítménye az I. világháború előtt a félperifériális fejlettségű Argentínáéhoz vagy Ausztráliáéhoz hasonlított. Az 1917-es politikai fordulat után azonban megváltozott a helyzet: a kommunista hatalom által bevezetett állami irányítás és tulajdonlás gyors és átfogó fejlesztési programok megvalósítását tette lehetővé. A hatalmas beruházásoknak köszönhetően a két világháború között az ipari termelés megnégyszereződött, az iskolába járó gyerekek száma megháromszorozódott, és az egész országot behálózták a villamosvezetékek. Bár lassuló ütemben, a fejlődés a II. világháború után is folytatódott. 1970-ben a Szovjetunió adta a világtermelés 15%-át, amely – az USA és a gyorsan regenerálódó Japán után – a harmadik helyet biztosította számára a nemzetgazdaságok rangsorában. Ezt követően viszont stagnálás, majd hanyatlás következett. Ennek oka a szovjet gazdaság rugalmatlansága, az anyagi érdekltség hiánya és a fokozódó technológiai lemaradás volt. Az egy főre számított nemzeti jövedelem az egész korszak folyamán alig haladta meg az amerikai egyharmadát, és a valamikori gabonaexportőr ország az 1960-as évektől aranyért kényszerült búzát vásárolni a világpiacon. A hadiiparra és az ezzel kapcsolatos ágazatokra ennek ellenére akkora összegeket fordítottak, hogy a fegyverzet és az űrkutatás terén a Szovjetunió egészen az 1980-as évekig alig maradt el az Egyesült Államoktól. Néhány éves késéssel nekik is sikerült előállítani atom-, majd hidrogénbombát. Az első mesterséges holdat (Szputnyik–1) a szovjetek lőtték fel a világűrbe 1957-ben, s Jurij A. Gagarin személyében – három héttel megelőzve az amerikaiakat – ők küldték fel az első embert is az űrbe.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió szövetségeseikkel együttműködve közös erővel győzték le a tengelyhatalmakat. Együttműködésük azonban már a háború utolsó szakaszában megingott, a békekötések idejére pedig kifejezetten ellenségeskedéssé fajult. Ennek elsődleges okai a világ befolyási övezetekre való felosztása során kialakult érdekellentétek voltak. A konfliktusok békés megoldásának és így módon a háborúk megelőzésének céljával életre hívott új nemzetközi szervezet, az ENSZ (Egyesült Nemzetek Szövetsége) mellett ezért mindkét hatalom létrehozta a maga új szövetségi rendszerét: az Egyesült Államok a NATO-t, vagyis az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét (1949), a Szovjetunió pedig a KGST-t, vagyis a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (1949) és a Varsó Szerződést (1955). A nemzetközi kapcsolatokat és ezen keresztül a világ rendjét évtizedeken át e két szövetségi rendszer szembenállása és versengése határozta meg. Földrajzi helyzeténél fogva Magyarország a többi kelet-európai országgal

együtt már 1944–45-ben a szovjet érdekszférába került, s így helyzetét, kapcsolatszeretét és mozgásterét az eurázsiai birodalom 1989–1991-es összeomlásáig alapvetően a mindenkor szovjet politikai akarat határozta meg.

Az alatt a közel fél évszázad alatt, amíg Magyarország a Szovjetunió informális birodalmához tartozott, az ország szuverenitása mindvégig korlátozott volt. A szuverenitásvesztés mértéke, illetve az önállóság meghagyott vagy kivitt szintje mindazonáltal időről időre változott. Ennek alapján az 1944 utáni közel fél évszázad története három jól elkülöníthető alkorszakra osztható: az 1944 vége és 1949 közötti – csökkenő mértékben, de félig-meddig még demokratikusnak tekinthető – átmeneti időszakra; az 1949 és 1956 közötti, Rákosi Mátyás nevéhez köthető kegyetlenül elnyomó diktatúra időszakára; és végül az 1956 és 1989 közötti, a diktatúra liberálisabb változatát meghonosító periódusra, amelyet Kádár János neve fémjelzett. A diktatúra két változatát a magyar nép szabadságvágyának 1956-os fellobbanása választja el egymástól.

Az ország középső és nyugati felében még folytak a harcok, amikor 1944. december 21-én Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés.

*Az új
hatalom*

A képviselők több mint harmada a Moszkvából hazatért vagy az itthoni illegalitásból előlépő kommunistákhoz tartozott, míg a többiek a Horthy-korszak baloldali ellenzéki pártjait (Független Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt) képviselték. A testület három fontos döntést hozott: 1945. január 20-án aláírta a fegyverszünetet, megkezdte a közigazgatás újjászervezését és a szélsőjobboldali politikusok felelősségre vonását, s végül elrendelte a földosztást.

A fegyverszüneti egyezményben Magyarország vállalta, hogy visszavonja csapatait az 1938 előtti határok mögé, bekapcsolódik a Németország elleni harcba, a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia 300 millió dollár értékben jóvátételt fizet, valamint feloszlatja az összes németbarát és fasiszta szervezetet. Ezek végrehajtását a szövetséges hatalmak képviselőiből álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) felügyelte. Mivel ennek élén mindig szovjet tábornok állt, a Szovjetunió nemcsak a magyar kommunisták révén, hanem közvetlenül is befolyásolni tudta a magyarországi politika alakulását.

Az államigazgatás kulcspozícióinak többségét a kommunisták szerezték meg. A csendőrséget mint hírhedten jobboldali szervezetet, feloszlatták. Feladatait az újjászervezett rendőrségre ruházták, amely a Belügyminisztériumhoz hasonlóan kezdettől kommunista irányítás alatt állt. A zsidótörvényeket hatályon kívül helyezték, és megkezdtek az elmúlt rendszer markánsan jobboldali és németbarát politikusainak felelősségre vonását. 1945 és 1950 között csaknem 60 ezer fő került a népbíróságok elé. Közülük 27 ezret marasztaltak el, több mint 10 ezret zártak börtönbe, és 189-et végeztek ki. A kivégzettek között volt Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme miniszterelnökök, valamint Szálasi Ferenc és mi-

niszterei. Horthy Miklóst, akinek javára írták a budapesti zsidók megmentését és az októberi kiugrási kísérletet, nem állították népbíróság elé. A fasiszta szervezeteket, köztük az összes nyilas pártot és a volt kormánypártot feloszlatták, és újjáalakulásukat megtiltották.

A földreformmal kapcsolatos elképzelések közül a Nemzeti Parasztpárt radikálisan nagybirtokellenes álláspontja diadalmaskodott. Ezt – okulva az 1919-es Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kudarcából – átmeneti megoldásként a Magyar Kommunista Párt is elfogadta. Az 1945. március 17-én megjelent rendelet előírta, hogy az 1000 holdon felüli nagybirtokosok és háborús bűnösök földjeit teljes egészében ki kell sajátítani. Az 1000 hold alatti úri birtokosok maximálisan 100, a paraszti birtokosok pedig 200 hold földet tarthattak meg. A katolikus egyház 862 ezer holdnyi birtokából 765 ezer holdat vettek igénybe. A kisajátított földekért kárpótlás nem járt vagy csak jelképesen. A földreform végrehajtása néhány hét leforgása alatt gyökeresen új helyzetet teremtett a magyar mezőgazdaságban. A földosztó bizottságok összesen 5,6 millió holdat vettek igénybe, azaz az összes föld 35%-át. A kisajátított földek egy részén állami gazdaságokat létesítettek, 3,2 millió holdat pedig – átlagosan 5 kh-as parcellák formájában – szétosztottak 642 ezer igényjogosult között. A teljesen föld nélküli, illetve 1 holdnál kevesebb földdel rendelkező szegény-parasztok számaránya ezzel a parasztság 46%-áról (1941) annak 17%-ára csökkent, az 1 hold fölötti birtokosoké pedig 47%-ról 80%-ra nőtt. Bár az új gazdák súlyos eszközhiánnyal küzdöttek, s vetőmaghoz is nehezen jutottak, lelkesedésük mégis határtalan volt: évszázados vágyuk látszott teljesülni.

A földreform

A népbíróági ítéletekkel, kádercserékkel és a földreformmal 1945 nyarára merőben új társadalmi és politikai helyzet alakult ki. Nemcsak a két világháború közötti konzervatív-autoriter társadalmi-politikai rendszer bástyái dőltek le, hanem az 1848-ban kialakított és később megszilárdított polgári rend alapjai is megrendültek. A forradalmi jelentőségű változások és az új hatalom törvényessége azonban nyilvánvalóan vitatható volt. Az amerikai és a brit kormány hangot is adott fenntartásainak. Hivatkozva az 1945. februári jaltai egyezményre, ismételten demokratikus választások megrendezését kérték. Ezt ekkor még a Kreml urai is elfogadták.

Az 1945. november 4-én megtartott választásokon minden 20. életévét betöltött magyar állampolgár részt vehetett. A választójogosultak összlakossághoz viszonyított aránya így az 1939-esnek több mint duplájára, közel 30%-ról 60%-ra emelkedett. A szavazás módja mindenütt titkos volt. Ilyen demokratikus választójog alapján Magyarországon addig még nem választottak. A megmérettetés győztese a magántulajdonon alapuló piacgazdaság és a parlamentáris demokrácia platformján álló Kisgazdapárt lett. Ez a párt egyedül megszerezte a mandátumok 57%-át, miközben a kommunisták csak

Demokratikus választások

17%-os eredményt értek el. Tildy Zoltán református lelkész, a Kisgazdapárt elnöke a szovjet elvárásoknak megfelelően ennek ellenére valamennyi párt bevonásával alakított kormányt.

Az új képviselők túlnyomó többsége elvetette a királyságot, és 1918 őszéhez hasonlóan ismét a köztársasági államforma mellett döntött. Az államfő jogkörét úgy állapították meg, hogy befolyása az államügyekre gyenge, és szerepe a törvényhozás folyamatában szimbolikus legyen. A köztársaság első elnöke Tildy Zoltán lett, akit a nemzetgyűlés 1946. február 1-jén közfelkiáltással választott meg. Személyében egy olyan kompromisszumokra hajlamos politikus került az ország élére, akinek távlati célja az Egyesült Államokra és a nyugat-európai államokra támaszkodó paraszti-polgári demokrácia kialakítása volt. Tildy helyét a koalíciós kormány élén Nagy Ferenc, egy baranyai középparaszt vette át, akinek a kül- és belpolitikai felfogása egyezett a köztársasági elnökével.

A Nagy-kormány egyik legfontosabb feladata az ország újjáépítése és a béke-termelésre való átállás volt. A fél évtizedes hadigazdálkodás és a háborús károk következtében a magyar gazdaság teljesítőképessége 1945–1946-ban ismét az első világháború utáni alacsony szintre zuhant vissza. Az 1945-ös termésátlagok az 1930-as évek átlagának mintegy kétharmadát, a termésmennyiségek pedig harmadát-felét tették ki. A helyzet érdemben 1946-ban sem javult. A földosztás következtében létrejött kisgazdaságok súlyos igaerőhiánnyal küszködtek, és megközelítően sem tudtak annyit termelni, mint amennyit a háború előtti években betakarítottak. Az ipar teljesítőképessége ugyancsak visszaesett. 1944–1946-ban ismét emberek százezrei éltek igen sanyarú körülmények között: éhezve, fázva, s ráadásul a rekviráló szovjet katonák zaklatásainak is kitéve. A két világháború között megállapított napi 3000 kalóriás népszövetségi norma helyett 1945–46-ban egy ember átlagosan csak 1700–1800 kalóriát tudott elfogyasztani.

Újjáépítés A túlélők ilyen vigasztalan körülmények között láttak hozzá az ország újjáépítéséhez. Az egyik első teendő a közlekedés helyreállítása volt. 1946 végéig újjáépítették a felrobbantott hidak többségét. 1947 márciusára a gépjárműállomány megközelítette az egy évtizeddel korábbi szintet. A vasúti közlekedés az amerikai hadseregtől hitelbe vásárolt 500 gőzmozdony (Truman-mozdonyok) üzembe helyezésével kezdett visszatérni a megszokotthoz. A másik alapvető feladat az inflációs viszonyoknak véget vető pénzügyi stabilizáció megteremtése volt. Erre 1946. augusztus 1-jén került sor. Az új nemzeti valuta neve a forint, váltópénze pedig a fillér lett. A stabilizáció hazai szempontból sikeresnek bizonyult; a forint belföldi értéke hosszú éveken át alig változott, külföldön viszont – eltérően az 1927-ben bevezetett pengőtől – nem volt beváltható. A stabilizációval párhuzamosan megkezdődtek az államosítások. 1946 nyarán a szénbányákat vették köztulajdonba. Ezzel még minden párt egyetértett. A négy legnagyobb nehézipari vállalat kisajátítása 1946 decemberében azonban már

vitára adott alkalmat. A munkáspártok folytatni akarták az államosításokat, a Kisgazdapárt pedig az addigiakat is sokallta.

Közben folytak a béketárgyalások előkészületei. A kormány bízott benne, hogy a Trianonban megállapított román–magyar határ módosítható lesz Magyarország javára. A nyugatiak, elsősorban az amerikaiak erre hajlandóak is lettek volna, a Szovjetunió azonban minden ilyen elgondolást megvétózott. Moszkva ugyanis így kívánta kárpótolni Bukarestet Besszarábia bekebelezéséért. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés ezért végül a trianoni határokat állította vissza. Az eltérés csupán annyiból állt, hogy Csehszlovákia még három további magyar falut is megkapott Pozsonnyal szemben. Ez és a prágai kormány brutálisan magyarellenos intézkedései igen feszültté tették a csehszlovák–magyar viszonyt. A magyaroknak vagy távozniuk kell, vagy asszimilálódniuk – hangoztatta az emigrációból visszatért államelnök, Eduard Beneš. Miután a nyugati szövetségesek a magyarok egyoldalú kitelepítését megakadályozták, 1946. február 27-én Csehszlovákia és Magyarország lakosságsere-egyezményt kötött. Túlnyomórészt ennek keretében hagyta el Csehszlovákiát közel százezer magyar, Magyarországot pedig mintegy 70 ezer szlovák 1948 nyaráig. Ugyanebben az időben Délvidékről és Erdélyből is érkeztek menekültek Magyarországra. Szomorú sors várt a 18–19. századi modernizációban a zsidósággal együtt oly nagy szerepet játszó és a háború után bűnbakká vált hazai néemetségre is, akik közül mintegy 150–160 ezernek – vagyonuktól megfosztva és gyakran embertelen körülmények közepette – kellett távoznia Magyarországról. Erre a magyar kormány kezdeményezése és a győztes nagyhatalmak döntése alapján került sor.

*A párizsi
békeszerződés*

A párizsi békeszerződés a magyarok jelentős részét ahhoz hasonló elkeseredéssel töltötte el, mint annak idején az 1920-as trianoni. Eltérően azonban az akkori politikusoktól az új magyar vezetők nem szítani, hanem tompítani igyekeztek a lakosság revizionista érzelmeit. A népi mozgalom demokratikus szárnyához tartozó fiatal Bibó István ekkor helyezkedett arra az álláspontra, hogy a trianoni határokat „mind fizikailag, mind lelkileg” elfogadva a magyarság a továbbiakban csak két dolgot tehet: a „kölcsonös és feneketlen gyűlölködés örvényeit” elkerülve példát ad a „kisnépek közötti lojalitásra és mértéktartásra”, és ugyanakkor felelősséget érez „a határon túli magyarság sorsával szemben”.¹⁰ Hasonló nyilatkozatokat mások is tettek. Ezek közül legnagyobb jelentőséggel Szekfü Gyuláé bírt, aki a zsidótörvényekre és a II. világháborús magyar politika hibás döntéseire hivatkozva, ám nyilvánvalóan az új hatalmi helyzettel is számot vetve jutott arra a következtetésre, hogy „a szomszédos államokkal szemben

¹⁰ Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In *Bibó István Összegyűjtött Munkái I.* Sajtó alá rend. Kemény István és Sárközi Máttyás. Bern, 1981, EPMSZ, 197., 200.

Magyarországnak a továbbiakban csak egyetlen kívánsága” lehet: „a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük”.¹¹

A békeszerződés aláírásával Magyarország nemzetközi jogi szempontból visszanyerte szuverenitását, és elvileg a független államok sorába lépett. A SZEB feloszlott, a szovjet tábornokok ezen keresztül gyakorolt hatalma megszűnt. Az Ausztriával való összeköttetés biztosítására hivatkozva mintegy 50 ezer fős szovjet megszálló erő azonban ezután is Magyarországon maradt. Ez továbbra is nagy befolyást biztosított a Szovjetunió számára, ami számos területen és formában megmutatkozott. 1945–47-ben a szovjet hatóságok politikusokat tartóztattak le és politikai pereket kezdeményeztek, miközben a magyar kommunisták sorba zárattak ki képviselőket a parlamentből és a Kiszgazdapártból. A korabeli népnyelv ez utóbbit nevezte szalámi-taktikának. Ez a politika egyre többeket ébresztett rá Magyarország demokratikus díszletek között elkezdett szovjetizálásának a tényére, és késztetett az ország elhagyására. 1947. május 30-án az emigrációt választotta Nagy Ferenc miniszterelnök is, miután helyettese és az MKP főtitkára, Rákosi Mátyás őt is alaptalan vádakkal illette, és letartóztatással fenyegette meg.

Nagy Ferenc emigrációba kényszerítése után felgyorsultak az események.

A „szalámi-taktika”

1947 augusztusában az MKP idő előtti új választásokat csikart ki, hogy parlamenti többséghez jusson. A nyilvánvaló csalások (pl. a kékcédulás választás) ellenére azonban 17%-ról csak 22%-ra tudta növelni támogatottságát. A Kiszgazdapárt és utódpártjai ekkor is megszerezték a mandátumok több mint felét. A magyar társadalom többsége tehát másodszor is a szovjet rendszer ellen, és a magántulajdon, valamint a parlamentáris demokrácia mellett szavazott.

A magyarországi fordulat egybeesett a szovjet–amerikai viszony kiéleződésével. A fokozatos hatalomátvétel taktikájának folytatása helyett Sztálin ezért a szovjetizálás felgyorsítására szólította fel kelet-európai helytartóit. Ezzel magyarázható, hogy 1947 ősztől a magyarországi kommunisták vonalvezetése még határozottabbá és céltudatosabbá vált: másfél év sem telt el, s a parlamentarizmus minden maradványát felszámolva a hatalom kizárólagos birtokosaivá váltak. E folyamat egyik legfontosabb lépése a két munkáspárt egyesítése, azaz a Szociáldemokrata Párt önállóságának a megszüntetése volt. Erre 1948. június 12-én került sor. A kongresszuson elfogadott program leszögezte, hogy a párt ideológiai alapja a marxizmus–leninizmus és célja a szocializmus felépítése. Ennek érdekében sürgette az államosítások kiterjesztését és a tervgazdálkodás általánossá tételét.

¹¹ Szekfü Gyula: *Forradalom után*. Budapest, 1983. Gondolat Kiadó, [Hasonmás kiadás.] 69. és 203.

A Szociáldemokrata Párt felforrzsolásával párhuzamosan zajlott a többi párt felszámolása. 1948-tól kezdődően a koalíció látszatkoalícióvá, a parlament pedig ellenzéki véleményektől mentes látszatparlamentté degradálódott. 1948. július 31-én lemondatták Tildyt is, akinek a helyébe a bábként mozgatható szociáldemokrata Szakasits Árpádot ültették. A pártok helyett 1949. február 1-jén megalakult a Magyar Függetlenségi Népfront, amelynek elnöke Rákosi lett. Az 1949. május 15-ei országgyűlési választásokon pártok már nem, hanem csak a Népfront jelöltjei indulhattak. Őket viszont a kommunisták választották ki. Az eredmény nem is maradt el. A 402 képviselő 71%-a MDP-tag volt, a többiek pedig a kommunistákat kiszolgáló ún. társutasok.

A gazdaságpolitika terén folytatódott az ipar államosítása. A szénbányák és a négy nagy nehézipari vállalat kisajátítását 1947-ben a nagybankok és az általuk ellenőrzött cégek állami tulajdonba vétele követte. 1948. március 25-én a 100 főnél több munkást foglalkoztató gyárakat államosították, s a folyamat betetőzéseként 1949 decemberében minden 10 munkásnál többet alkalmazó vállalatot állami tulajdonba vettek. A magánszféra szerepe az iparban és a kereskedelemben ezzel a javító-szolgáltató feladatokra szűkölt. A kisajátított vállalatokért a rendeletek kártalanítást helyeztek kilátásba, ám erre a valóságban sohasem került sor. A parasztság várható ellenállása miatt a mezőgazdaság kollektivizálása kezdetben nem szerepelt a kommunista célkitűzések között. Ám 1948 őszén ez is napirendre került. A parasztok döntő többsége azonban nem kívánt régi vagy frissen kapott magántulajdonától megválni. 1949 nyarán így az egész országban még alig 600 szövetkezeti csoport működött 13 ezer taggal és mindössze 55 ezer hektárnyi területen. Az államosításokkal egyidejűleg kialakultak a tervgazdálkodás irányító szervei. Ezek legfontosabbika az Országos Tervhivatal volt, amely 1947 nyarán jött létre.

Az 1944 és 1949 közötti politikai és gazdasági változások következtében a magyar társadalom mélyreható átalakuláson ment keresztül. A régi gazdasági, társadalmi és politikai elit jelentős része életét veszítette vagy külföldre távozott. Azok, akik megmenekültek és itthon maradtak, háttérbe vonultak, és vagyonuktól megfosztva túlélésre rendezkedtek be. Az átalakulás másik fontos összetevője a föld nélküli parasztok számának jelentős csökkenése, s a földtulajdonosok számának a növekedése volt. A kistulajdonosoknak vagy kistermelőknek nevezhető falusi és városi rétegek együttes aránya 27%-ról 47%-ra emelkedett, a vagyon nélküli ún. bérből élők pedig 61%-ról 49%-ra csökkent. Az 1945 előtti társadalmi hierarchiát tehát egy olyan új szerkezet váltotta fel, amelyből a nagyon gazdagok kis csoportja és a teljesen nincstelenek hatalmas tömbje egyaránt eltűnt. A háború utáni új Magyarország jellemző, meghatározó rétegei a kistulajdonosok lettek. Fontos változásnak tartható a régi középosztályhoz tartozó közszolgálati tisztviselők felváltása is alacsony,

Államosítások

Társadalmi változások

főleg munkásszármazású és képzetlen emberekkel. Ezek túlnyomó többsége kommunista vagy szociáldemokrata, majd 1948-tól MDP-tag volt. „A magyar élet százados rendjének utolsó falai – regisztrálta e változásokat a koalíciós időszak parasztpárti kultuszminisztere, Keresztury Dezső már 1946-ban – leomlottak. Az a világ, amelyet [...] külső megnyilvánulásai, viselkedési formái és szépségesség-ményei szerint »úri« Magyarországnak szoktak nevezni, összeroskadott. A földbirtokreform, a nagyüzemek, bányák államosítása gazdaságilag is befejezte azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a hagyományos uralkodó rétegek helyére új osztályok, a magyar nép elhanyagolt vagy széles tömegei léptek.”¹²

Oktatásügy
és hitoktatás

A kulturális életben ugyancsak korszakos változások bontakoztak ki. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945-ös rendelete alapján általánossá vált a nyolcosztályos alapképzés. A gimnáziumok ezzel párhuzamosan négyosztályossá váltak, a polgárik pedig megszűntek. A felsőoktatásban 1937–38-hoz képest megkétszereződött a hallgatói létszám. A diákok között nagy számban jelentek meg az alsóbb rétegek gyermekei. Az oktatás intézményi struktúrájának átalakítását követte az oktatás tartalmának módosítása. A konzervatívnak és nacionalistának talált tankönyveket kivonták a forgalomból, és újakat írtak helyettük. A középiskolákban addig kötelező latint eltörölték. Helyette és a német helyett az orosz nyelv tanítását szorgalmazták. Az átalakuló iskolarendszer a jövő számára nevelte a fiatalokat. A kormányzat azonban máris igényelte a megbízható „kádereket”. E célból kezdték szervezni az ún. dolgozók iskoláit. Ezekben rövidített tanulmányi idő alatt és csökkentett ismeretanyag átadásával képezték a leendő vezetőket. Az ily módon kiképzett új elit tudása természetesen súlyos kívánnivalókat hagyott maga után.

Az átalakulás ésszerűtlenségeit, radikalizmusát és ezen belül a közoktatás reformját sokan bírálták. Az ellenállás zászlóvivőjévé Mindszenty József hercegprímás vált. A hatalom és a katolikus egyház harcának döntő ütközete 1948-ban bontakozott ki a felekezeti iskolák államosításának kérdése körül. Az általános iskoláknak közel kétharmadát és a középiskoláknak felét hagyományosan az egyházak, elsősorban a katolikus tartotta fenn. A kommunisták ezekre a társadalom átnevelését akadályozó tényezőként tekintettek. 1948-ban ezért elfogadtatták a parlamenttel az egyházi iskolák államosítását. A tiltakozó hercegprímást koholt vádak alapján 1948 decemberében letartóztatták, és 1949-ben életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. Ezt követően eltörölték a kötelező iskolai vallásoktatást.

Az MTA
„átstrukturizálása”

A Magyar Tudományos Akadémián 1949 őszén rendeztek „tagrevíziót”. Ennek keretében a régi tagok több mint felét „tanácskozó taggá” fokozták le, vagyis gyakorlatilag kizárták a testületből. Az Írószövetség tagságát ugyancsak 1949-ben rostálták meg. A népi írók közül az

¹² Keresztury Dezső: *Helyünk a világban*. Budapest, 1946. Káldor György kiadása, 177.

irodalmi élet peremére szorult és hallgatásra kényszerült többek között Németh László, Tamási Áron és Kodolányi János, az egykori nyugatosok közül pedig Füst Milán, Vas István, Weöres Sándor, Ottlik Géza és Pilinszky János. A tisztogatási hullám elől a politikusokhoz hasonlóan sokan külföldre menekültek. A természettudósok közül ezt az utat választotta Bay Zoltán, Békésy György és Szent-Györgyi Albert, az írók közül Márai Sándor, Zilahy Lajos és Szabó Zoltán, a zenészek közül Solti György és Starker János, a filmesek közül pedig Radványi Géza, a *Valahol Európában* (1947) című film rendezője. Ezzel a menekülthullámmal a magyar szellemi élet alig negyedszázad leforgása alatt immár harmadszor szenvedett pótolhatatlan veszteséget.

A szovjetizálás betetőzéseként a parlament 1949. augusztus 18-án új alkotmányt fogadott el. Ehhez az 1936-os szovjet alkotmány szolgáltatta a mintát. A rövid életű köztársaság ennek értelmében Magyar Népköztársasággá alakult. A törvény ezt a „munkások és a dolgozó parasztok” olyan államaként határozta meg, amelyben „minden hatalom a dolgozó népé”, s amely a „népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé”. A köztársasági elnöki intézmény megszűnt; helyébe a parlamenti képviselőkől álló 21 tagú Elnöki Tanács lépett. A változások szimbolikus kifejeződéseként az 1946-ban elfogadott korona nélküli ún. Kossuth-címert új, a nemzeti színeket vörös csilaggal, kalapáccsal és búzakalásszal kombináló állami címer váltotta fel.¹³

*Az 1949-es
alkotmány*

Az alkotmány szavai szerint a Magyar Népköztársaság „legfőbb államhatalmi szerve” az országgyűlés volt, a valóságban azonban egyszerű szavazógéppé degradálódott testület. A képviselőket négyévente választották az 1949-es módszerek szerint. Így azután az eredmény is mindig ugyanaz lett: 70%-ban MDP-tagokból, 30%-ban „társutasokból” álló, és mindent engedelmesen megszavazó gyűlekezet. Az országgyűlés szerepének formálissá válása abban is kifejeződött, hogy nem is ülésezett rendszeresen. Évente kétszer-háromszor hívták össze egy-két napra, hogy az időközben hozott rendelkezésekre áldását adja.

Az országgyűlés törvényalkotó munkáját az Elnöki Tanács által kibocsátott jogszabályok pótolták. Ezeket „törvényerejű rendeleteknek” nevezték, amelyeket az országgyűlés utólag hagyott jóvá. Az Elnöki Tanács ily módon az országgyűlés és az államfő törvényhozói jogkörét egyaránt gyakorolta. A régi közigazgatási szervek helyett 1950-ben minden szinten tanácsokat választottak, melyek élén a tanácselnök állt. A tanácsok alá rendelt szakapparátusok (végrehajtó bizottságok) munkáját a VB-titkár irányította. A titkárokat és általában a tanácsi alkalmazottakat nem az önkormányzatok választották, hanem a felsőbb hatóságok nevezték ki. A kinevezés legfontosabb kritériuma a politikai megbízhatóság

¹³ Romsics Ignác szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. II. köt. Budapest, 2000. Osiris, 13–22.

volt. A tanácsrendszerre való áttérés keretében módosult az ország megyei beosztása is. Az 1923-ban kialakított 25 vármegyét 1950-ben 19 megyévé alakították át. A töredék vármegyékből ekkor lett Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből és Bács-Bodrog vármegyéből pedig Pest, illetve Bács-Kiskun megye. Egyebek mellett ez is arra utalt, hogy az 1947-ben megismételt trianoni rendezést az új hatalom véglegesnek tekinti.

Az állami struktúra mellett minden szinten kiépültek az MDP szervezetei. A községi és kerületi alapszervezetek élén függetlenített párttitkárok álltak, akik a felülről kapott utasításoknak megfelelően ellenőrizték és „tanácsokkal” látták el az államigazgatási szerveket. Az 1950-es évek elején összesen 30–40 ezer ember dolgozott függetlenített pártfunkcionáriusként. A párttagok száma 700–800 ezer fő körül mozgott. A párthierarchia csúcsán 10–15 fős Politikai Bizottság foglalt helyet. De még ezen belül is létezett egy belső kör: a Rákosiból, Gerő Ernőből és Farkas Mihályból álló ún. „trojka”. Ők voltak azok, akik a szovjet vezetés mindenkorai irányvonalához alkalmazkodva a legfontosabb döntéseket hozták. A párt főtitkárát, Rákosi Mátyást Sztálinhoz hasonló személyi kultusz övezte: fényképei ott függtek minden közhivatal falán, a költők versekben dicsőítették tetteit, és 60. születésnapját 1952-ben az ország apraja-nagyja megünnepelte.

A terrorrendszer

Mint minden totális diktatúra, a Rákosi-rendszer is állandó rettegésben tartotta a társadalmat. Ennek legfőbb eszköze a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO), majd 1948-tól az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) volt. Ez a szervezet eleinte a diktatúrával szemben fellépő vagy arra veszélyt jelentő személyeket üldözte. 1949-től azonban már magukra a kommunistákra is sor került. Az első áldozat Rajk László, az egyik legnépszerűbb hazai kommunista vezető lett, akit koholt vádak alapján 1949-ben tartóztattak le, és végeztek ki. 1950-ben a volt szociáldemokraták, majd 1951-ben Kádár János és a hazai kommunisták újabb csoportja ellen indítottak eljárást. A „kirakatperekben” halálra ítélt és kivégzett személyek száma meghaladta a százat, a börtönbe vetetteké pedig az ezret. A vezetők elleni koncepciós perek mellett 1950 és 1953 között a bíróságok közel 400 ezer embert ítélték el valamiért. Az elítéltek egy része börtönbe, másik részük internáló- vagy munkatáborba került. Utóbbiak elsősorban a régi elit, illetve felső középosztály itthon maradt képviselői közül kerültek ki, soraik között 6 herceggel, 52 gróffal, 41 báróval, 22 volt miniszterrel, valamint államtitkárral, 85 tábornokkal és 30 gyárossal. Az ennek nyomán megürült tágas és szépen berendezett fővárosi lakásokba a korábban disszidáltakéhoz és a holokauszt áldozataiéhoz hasonlóan az új hatalom képviselői költöztek be.

A kommunista felső vezetés és a félelmetes államvédelmi hatóság irányítójának jelentős része – 1919-hez hasonlóan – zsidó származású volt. (Rákosit eredetileg Rosenfeldnek, Gerőt Singernek, Farkast Löwynek, az ÁVH vezetőjét, Péter

Gábert pedig Eisenberger Benjáminnak hívták.) Bár önmagukat ők nem zsidónak, hanem ateista kommunista magyarnak tartották, s ekként is viselkedtek, a hatalom sáncain kívülre került, részben antiszemita beállítottságú régi értelmiségi és egyéb „jól informált” csoportok körében ismét megjelent az a hamis általánosítás, mely szerint a kommunisták mind zsidók, a kommunizmus pedig nem más, mint zsidóuralom.

Gazdaságpolitikai téren a Rákosi-rendszer két fő célt tűzött ki maga elé: a nehézipar fejlesztését és a mezőgazdaság kollektivizálását. 1938-hoz képest 1953-ra az ipari termelés közel megháromszorozódott. Részesedése a nemzeti jövedelemből az 1939. évi 39%-ról 1954-re 54%-ra emelkedett. Ez a szovjet elvárásokhoz alkalmazkodó iparpolitika tartós károkat és torzulásokat okozott a gazdaságban. Olyan, a hadiipar bázisául szolgáló ágazatokat – kohászat, acélgyártás – futtattak fel, amelyekhez hiányoztak a hazai nyersanyagforrások. (V./6. *kép*) A nagy múltú élelmiszeripar és más könnyűipari ágazatok fejlesztését ugyanakkor elhanyagolták.

Gazdaságpolitika

A mezőgazdaság kollektivizálása érdekében különböző kényszerítő eszközöket (tagosítás, beszolgáltatás, adóemelés stb.) alkalmaztak. A kegyetlen módszerek megtették hatásukat. A termelősövetkezetek száma 1953-ra 5000 fölé, a tagok száma pedig 370 ezerre emelkedett. 1953-ban a téeszek kezén volt az ország szántóterületének 21%-a, az állami gazdaságok kezén pedig 13%-a. Ugyanezen idő alatt a magángazdaságok száma mintegy 400 ezerrel csökkent. A földjüktől kényszerből megváló parasztok többsége az iparba áramlott. A mezőgazdaságban dolgozók aránya így 1949 és 1953 között 55%-ról 44%-ra esett vissza, miközben az iparban foglalkoztatottaké 20%-ról 28%-ra emelkedett. A lakosság foglalkozásszerkezeti viszonyai öt év alatt többet változtak, mint a megelőző két és fél évtizedben együttvéve.

A magas beruházási ráfordítások miatt az életszínvonal nem emelkedett, hanem csökkent. Így 1951 elején ismét bevezették a háborús körülményekre emlékeztető jegyrendszert. Az általános szegénységen belül viszont egyenlődsi érvényesült. Az orvosok átlagosan ugyanannyit kerestek, mint a vágárok, s a középiskolai tanárok majdnem annyit, mint a géplakatosok. A társadalombiztosításba bevontak köre jelentősen nőtt. Az 1950-es évek közepétől betegség esetén a lakosság mintegy kétharmada részesült táppénzben, ingyenes orvosi ellátásban, kórházi kezelésben és olcsó gyógyszerekben. A parasztság jelentős csoportjaira – egyéni gazdálkodók és idősek – azonban továbbra sem terjedt ki az állam szociális gondoskodása.

Egalitarianizmus

Az egyenlődsi az élet minden területén megmutatkozott. Az 1945-ig szokásos címeket, rangokat és méltóságokat a nemzetgyűlés már 1947-ben eltörölte. 1949-ig mindenki *társ* volt: a hadseregben *bajtárs*, a civil életben *polgártárs*, az üzemekben *szaktárs*, az irodákban *kartárs* és a két munkáspártban *elvtárs*. A hivatalos

érintkezésben 1949 után ezekből egyetlenegy maradt: az obligát *elvtárs*. A régi úri viselet jellegzetes darabjai, a frakkok, szmokingok, zsakettek, cilinderek, puhakalapok, selyemsálak és a két világháború között divatos zsinóros bocskaiak a szekrények mélyére kerültek, s a férfiak tipikus viseletévé a zöld vagy szürke lódenkabát, a simléderes micisapka és a svájci sapka, valamint az egyszerű vászonruha, illetve munka közben az overáll vált. A vezető beosztású férfiak sötét-szürke vagy fekete színű öltönyökben mentek munkába, míg a nők térd alá érő, angolos szabású és sötétebb színű kosztümöt viseltek világos blúzzal. A rúzs és a körömlakk használata, az ékszerek és a bizsuk viselete, a mélyebb dekoltázs és a ruhákat díszítő fodrok éppúgy „elvetendő” és „burzsoá” szokásnak, illetve kellékeknek minősültek, mint a lakkcipő, a sétapálca és a csokornyakkendő. Az osztálykülönbségek megszűnése a nemek közötti különbségek mérséklődésével járt együtt. A kor női szépségideálja nem a „nádszálkarcsú”, „esett vállú” és dologtalan úriasszony, hanem a „jól felépített” és „egészséges termetű” munkásnő volt, aki traktorosként éppúgy megállta a helyét, mint darusként vagy kőműves-segédmunkásként.¹⁴ (V./7/a. és V./7/b. kép)

Kulturális élet

A politikai hatalom centralizálása, a terrorrendszer és az észszerűtlen gazdaságpolitika mellett a Rákosi-rendszer fontos jellemzője volt a kulturális élet sokszínűségének a megszüntetése és a marxizmus egyeduralmának a kialakítása. Az iskolák, könyvkiadók és mozik államosításával, valamint a többpárti sajtó felszámolásával és a kötelező hitoktatás megszüntetésével ennek alapfeltételei 1949-re megteremtődtek. Ezt egészítették ki az 1950-ben bevezetett új tantervek. Ezek előírták, hogy az iskolák ideológiai feladata küzdeni a „babonák, a reakciós előítéletek és minden maradiság ellen”, továbbá „érvényesíteni a marxista-leninista világnézetet”.¹⁵

A középiskolákba és a felsőfokú intézményekbe özlöttek a diákok, és pedig elsősorban a munkás- és parasztszármazású fiatalok. A régi egyetemek mellett ezekben az években jött létre számos szakegyetem, köztük a Nehézipari Műszaki Egyetem Miskolcon, a Vegyipari Egyetem Veszprémben, a Közlekedési Műszaki Egyetem Szegeden és az Agrártudományi Egyetem Gödöllőn. A gyors növekedés azonban sem a tanerők, sem a berendezések és oktatási segédeszközök számának hasonló mértékű emelkedésével nem járt együtt. A minőség ezért romlott. „Bölcsészkarai tanulmányaink színvonala – emlékezett erre az időszakra Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke – szegyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhet-

¹⁴ Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, 2013, Napvilág Kiadó, 234–238.

¹⁵ Simon Gyula – Szarka József: *A magyar népi demokrácia nevelésügyének története*. Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 119., 136.

tünk meg. [...] A szakmai könyvek jó része nemcsak az irodalomjegyzékből, hanem a hozzáférhető könyvtári állományokból is hiányzott. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten.”¹⁶ A fiatalok iskolán kívüli nevelésének két új szervezete jött létre: a Magyar Úttörők Szövetsége és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ). A szovjet pionírmozgalmat másoló úttörőszervezet 1946-ban alakult meg. Jelképe a vörös nyakkendő, célja pedig a 10–14 éves korosztály felkészítése volt az „ifjúkommunista életre”. A DISZ, amely a 14 éven felüli ifjúság kommunista nevelését tartotta feladatának, és mintaképe a szovjet Komszomol volt, 1950-ben szerveződött meg. A korábbi ifjúsági szervezetek közül a levéntét már 1945-ben, a cserkészetet pedig 1948-ban betiltották.

Az ideológiai elvárásoknak nem volt könnyű megfelelni. Ezért, valamint a ponyvairodalom tiltása miatt a kiadott irodalmi munkák száma 1938-hoz képest csökkent. Az egyes művek átlagos példányszáma ugyanakkor megkétszereződött. Legnagyobb példányszámban a Moszkvából hazatért Illés Béla színvonal-talan regényeit adták ki. Az *ember tragédiáját* viszont mint pesszimista művet nem engedték színpadra állítani. A sematizmus minden más művészeti ágban is eluralkodott. Bartók *Csodálatos mandarinja* éppúgy indexre került, mint a könnyebb zenei műfajok közül a jazz és a háború után elterjedt *rock and roll*.

A filmgyártásban két filmtípus vált jellegadóvá: a magyar történelem forradalmi-szabadságharcos vonulatának patetikus és heroizáló feldolgozása, valamint a neveltető zenés vígjáték. A *Rákóczi hadnagya* (1953) az előbbieket, a *Dalolva szép az élet* (1950) és az *Állami Áruház* (1952) az utóbbiak közé tartozott. Az 1950-es években a moziba járás tömegszórakozássá vált, a mozik száma 1948 és 1956 között mintegy 800-ról csaknem négyezerre nőtt. Hasonlóképpen látványos karriert futott be a rádió is. Az előfizetők száma 1956-ig közel megnégyesződött. A sajtó sokszínűsége az irodaloméhoz hasonlóan tovatűnt. A napi- és a hetilapok száma közel 400-ról 60–70-re csökkent. A lapok példányszáma viszont megtöbbszöröződött. Legtöbben az MDP pártlapjára (*Szabad Nép*) fizettek elő. A rendszer jelentős összegeket fordított arra, hogy az irodalom, a mozi, a rádió és a sajtó által közvetített ideológia eljusson a címzettekhez. A mozik mellett ezért a könyvtárak és a művelődési házak számát is jelentősen növelték. Tömeges méretűvé vált a sportolás is, amely a városi ifjúság után a falvak fiataljait is meghódította. Legnépszerűbb sportágnak a labdarúgás számított. Az 1953-as londoni angol–magyar rangadót, amelyen a híres „aranycsapat” 6:3-ra verte az angol válogatottat, szinte az egész ország végigszurkolta a rádiókészülékek mellett.

¹⁶ Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltém*. Budapest, 1997, Kulturtrade, 76–78.

Sztálin halála és következményei

1953. március 5-én meghalt Sztálin, aki az 1920-as évek elejétől állt a szovjet párt és birodalom élén. Halála a Szovjetunióhoz hasonlóan Magyarországon is változásokat idézett elő. Az új moszkvai vezetők utasítására Rákosi megosztotta hatalmát az ugyancsak moszkovita, ám keresztény családból származó Nagy Imrével, aki miniszterelnök lett. Nagy 1955 tavaszáig töltötte be ezt a posztot. Reformjai enyhítettek a rendszer kegyetlenségén és észszerűtlenségein. Törekvéseivel a társadalom túlnyomó többsége rokonszenvezett. A vezetők és a „káderek” viszont féltették a hatalmukat, és ragaszkodtak pozícióikhoz. Ezt és a szovjet vezetők közötti belső harcokat kihasználva 1955-ben Rákosi kiszorította Nagy Imrét a hatalomból, akit végül még a pártból is kizártak.

Az SZKP 1956 februárjában megrendezett XX. kongresszusa új fordulatot hozott. A kongresszus desztalinizációs határozataitól felbátorodva ismét mozgásba lendült a hazai kommunista reformértelmisség és az egyetemi ifjúság. Szervezeteik egyre nyíltabban követelték a koncepciók perek felülvizsgálatát és a bűnösök felelősségre vonását. A diktatúrával szembeni hangulat és a változás megtestesítőjévé Nagy Imre vált. Tekintettel a robbanásig feszült helyzetre a Kreml urai elszánták magukat Rákosi menesztésére. Óhajuknak megfelelően a magyar pártvezetés 1956 júliusában minden tisztsége alól felmentette a diktátort, aki számára a Szovjetunió egyik távoli sarkában jelöltek ki kényszerlakóhelyet. Ezt követően felgyorsultak az események. Október 6-án hatalmas tömeg jelenlétében újrateremték Rajk Lászlót és néhány társát. Október 13-án rehabilitálták Nagy Imrét. A következő napokban számos egyetem hallgatósága fogalmazta meg követeléseit. Ezek közül a budapesti Műegyetem diákjainak október 22-én éjszaka elfogadott 16 pontos programja vált legismertebbé. Ebben követelték a szovjet csapatok kivonását, Nagy Imre kinevezését miniszterelnökké, többpárti választásokat, a termelés racionalizálását, a mezőgazdasági magángazdálkodás feltételeinek biztosítását, és egyebek mellett március 15-e ünnepé nyilvánítását. A diákok elhatározták, hogy másnap délután békés felvonulással adnak nyomatékot követeléseiknek.

A tüntetés délután három órakor kezdődött Petőfi Sándor szobránál a Március 15-e téren. A Kiskörúton és a Margit hídon át innen a Bem térre vonultak a diákok. A házak ormára időközben zászlók kerültek, amelyek közepéből kezdték kivágni az 1949-es „Rákosi-címert”. A járókelők és a délelőtti műszakból haza igyekvő munkások közül sokan beálltak a menetbe. A Bem-szobornál már mintegy 50 ezren tolongtak, és számuk percről percre nőtt. Amikor megfordultak, és a kora esti órákban a közeli hidakon át a Parlament felé hömpölyögtek, már több mint 100 ezren lehettek.

Este 6–7 órától az események a főváros három pontján folytatódtak. Legtöbben a Parlament előtti téren szorongtak, ahol Nagy Imrét akarták hallani. A hangulatra jellemző, hogy amikor Nagy előkerült, s beszédéhez a szokásos

„Eltársak!” megszólítással hozzákezdett, az emberek nemtetszésüknek adtak hangot. A Felvonulási téren összeverődött tömeg ledöntötte az 1951-ben felállított hatalmas Sztálin-szobrot. A tüntetők harmadik csoportja a Rádió épületéhez vonult, hogy követeléseiket bemondassák. A Rádió vezetői ezt nem engedélyezték. Este 8 órakor ehelyett Gerő Ernő beszédét sugározták, aki Rákosi távozása óta az MDP első titkára volt. Gerő „nacionalista tüntetésnek” bélyegezte a felvonulást. Az addig békés tömegmegmozdulás itt és ezután kezdett átalakulni fegyveres felkeléssé. A harc este 11 felé kezdődött, s reggelre a felkelők győzelmével végződött. Közben a város számos más pontján is fegyveres csoportok szerveződtek, amelyek felvették a harcot a hajnali óráktól megjelenő szovjet páncélosokkal. A főváros körüli szovjet csapatok beavatkozását Gerő Ernő kérte telefonon, amelyet utólag, 26-án Hegedüs András mint volt miniszterelnök antedátálva írt alá; magát a döntést az SZKP elnöksége hozta meg 23-án este.

A szovjet tankokkal szembeszálló fegyveresek zöme fiatal munkás vagy ipari tanuló volt. A gyakran tizenéves „pesti srácokhoz” a társadalom más rétegeiből is csatlakoztak, ám csak jóval kisebb számban. A harcosok együttes száma nem sokkal haladta meg a néhány ezret, viszont őket támogatta a lakosság többsége. A küzdelem a városi gerillaharc formáját öltötte. Frontális ütközetekre nem került sor; a felkelők lesből ütöttek rajta kisebb alakulatokon, semmisítették meg szűk utcákba szorult tankokat, és ostromoltak meg néhány középületet. A szovjet tankok pedig célpont hiányában vaktában lövöldöztek – mozgó alakokra, épületekre, s oda, ahol felkelőket sejtettek. Egységes vagy akárcsak jól körülhatárolható ideológiával a felkelők nem rendelkeztek. Kommunisták és antikommunisták, hívők és ateisták egyaránt akadtak közöttük. A pillanatnyi célokon túlmutató közös törekvésük a nemzeti függetlenség visszaszerzése és a diktatúra megdöntése volt. (V./8/a. és V./8/b. kép)

*Békés tüntetésből
fegyveres felkelés*

Az addig mindenható párt- és állami vezetés bénultan állt a fejlemények előtt. 23-án éjjel Nagy Imrét visszavették a Politikai Bizottságba, s a párt határozata alapján az Elnöki Tanács miniszterelnökké nevezte ki. Gerő azonban továbbra is helyén maradt, s egyelőre Nagy Imre is az események után kullogott. 25-én délelőtt ezért ismét emberek ezrei vonultak az utcákra, akiknek a többsége a Parlament felé hömpölygött. És ekkor újabb tragédia történt: a fegyvertelen tömegben sortűz kaszált végig, amelynek közel száz halálos és rengeteg sebesült áldozata lett. A véres esemény olaj volt a tűzre. A már lankadni látszó fegyveres harc új erőre kapott, és a népharag brutális erővel fordult az addig is gyűlölt ávosok ellen. Részben ehhez kapcsolódva, részben ettől függetlenül ismét felütötte fejét az antiszemitizmus, amely azonban – bár a zsidók körében így is félelmet keltett – elszigetelt jelenség maradt.

*A kommunista
elit dilemmái*

A Parlament előtti vérengzést követően Nagy Imre kezdeményezésére menesztették Gerőt és a régi vezetés néhány más tagját. Az MDP új első titkára

a Rákosi börtönéből 1954-ben szabadult Kádár János lett. A felkelés megítélése azonban nem változott. Rádiónyilatkozataikban egyelőre Kádár is és Nagy Imre is „ellenforradalmárokról” beszélt. Nagy Imrében csak 26-ára tudatosult, hogy a kormánynak két lehetősége van: a szovjet csapatokra támaszkodva kíméletlenül leverni a felkelést, vagy elfogadva a diákok és a felkelők követeléseit, az események élére állni. Súlyos lelki tusa után Nagy az utóbbi mellett döntött. Javaslatára a pártvezetés 28-án újraértékelte az eseményeket, és „ellenforradalom” helyett „nemzeti demokratikus mozgalomnak” minősítette a történeteket. Ezzel egyidejűleg Nagy bejelentette, hogy a szovjet katonai alakulatok rövidesen elhagyják Budapestet, és idővel egész Magyarországról kivonulnak. Elismerte a különböző forradalmi szervezeteket, s ígéretet tett ezek integrálására az állami intézményrendszerbe. A harcosok számára teljes amnesztiát helyezett kilátásba. Bejelentette, hogy az ÁVH-t feloszlatják, s hogy visszaállítják a Kossuth-címert. Szólt arról is, hogy a kormány általános bér- és normarendezést fog előterjeszteni, s hogy az erőszakos tévesztéseknek véget vetve az új agrárpolitika támogatni fogja a magánparasztoikat.

Nagy Imre október 28-ai bejelentéseivel a kormány összhangba került a diákok és a tüntetők eredeti követeléseivel. Az ezen az alapon megkezdett tárgyalások eredményeként október 30-ára megalakult a Nemzetőrség, amely a rendőri alakulatok mellett a felkelők csoportjaira épült. A szovjet csapatok ugyanezen a napon megkezdtek a kivonulást Budapestről. Az MDP feloszlott, és Magyar Szocialista Munkáspárt néven alakult újjá. Ezzel egyidejűleg a régi koalíciós pártok is újjászerveződtek. Október 31-én megjelent a fővárosban a mindaddig házi őrizetben tartott primásérsek, Mindszenty József, akit egy páncélosalakulat hozott Budapestre. A forradalom különleges hatalmi szervei voltak a munkás-tanácsok, amelyek a nagyobb üzemekben alakultak meg.

Az egypártrendszer felváltása többpártrendszerrel megegyezett Nagy Imre és az MSZMP vezetőinek jövőre vonatkozó elképzeléseivel. A november 2-án újjáalakult kormányban a kommunistákat Nagy Imrén kívül már csak ketten – együk Kádár János volt – képviselték, a kisgazdákat és a szociáldemokratákat viszont hárman-hárman és a parasztpártiakat is ketten. Október utolsó napjaiban úgy látszott, hogy talán Moszkva is elfogadja a kibontakozásnak ezt az útját. Az erre vonatkozó remények azonban nem váltak valóra: az SZKP elnöksége október 31-én a felkelés leverése s Magyarország csatlós-státusának a helyreállítása mellett döntött. Döntésük meghozatalában a Kreml urait döntően befolyásolta az Egyesült Államok passzív, sőt megengedő magatartása, valamint a szuezi válság.

A szovjet csapatok november 4-én hajnalban kezdték meg támadásukat Budapest ellen. A magyar honvédség nem fejtett ki ellenállást. Maléter Pál honvédelmi miniszter, akit a szovjetek már korábban törbecsáltak és letartóztattak, nem szólíthatott fel erre. Király Béla, a Nemzetőrség fő-

parancsnoka és Budapest katonai parancsnoka, aki Ausztriába menekült, ugyan csak nem adott ki ilyen parancsot. Ezzel magyarázható, hogy a szovjet páncélosok meglehetősen gyorsasággal keresztülrobogtak a városon, és reggel 8 órára elérték a Parlamentet. A vezető politikusok közül ott addigra már csak Bibó István, az új kormány parasztpárti államminisztere maradt. Nagy Imre és más reformkommunista vezetők a jugoszláv követségtől kértek és kaptak menedéket, Mindesztig pedig az amerikaitól.

A valóságos helyzetnek meglehetősen ellentmondott Nagy Imre rövid rádiónyilatkozata, amelyben arról beszélt, hogy a „kormány a helyén van” és „csapataink harcban állnak”. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a felkelők nem tették le a fegyvert, hanem ismét szembeszálltak a szovjet túlerővel. A november eleji ellenállók nagyjából ugyanazok voltak, mint a 24–25-ei harcosok. Erre utal, hogy a harcokban elesett mintegy két és fél ezer személy 44%-a 25 éven aluliak, és 58%-uk fizikai munkások közül került ki. A halálesetek 78%-a Budapesten történt. A sérültek többsége – a mintegy 20 ezer fő 77%-a – ugyancsak budapesti, s csaknem fele 30 éven aluli volt. A fegyveres felkelés és ellenállás tehát nagymértékben a fővárosra koncentrálódott, és tipikus, jellegadó résztvevői fiatal munkások voltak.

Az ellenállást leverő szovjet alakulatok után november 7-én egy szovjet páncéloson Budapestre érkezett Kádár János, akit ugyanúgy a szovjet vezetők állítottak az ország élére, mint előtte Rákosit, Gerőt és Nagy Imrét. Miután október 31-én döntöttek a fegyveres beavatkozásról, felvették a kapcsolatot vele, s november 1-jén éjszaka repülővel Moszkvába szállították. Kádár János, aki egy megesett cselédlány gyermekeként a Horthy-korszak falusi és városi szegényei között szocializálódott, s a fővárosba kerülve az írógépműszerész szakmát tanulta ki, vállalta a rá osztott Quisling-szerepet. Nem volt könnyű helyzetben. Kezdetben semmiféle tekintéllyel nem rendelkezett. Gyűlölet övezte itthon és ellenszenv külföldön. Az ENSZ szabad választásokat követelt és azt, hogy a szovjet csapatok hagyják el Magyarországot.

Kádár mindenekelőtt saját fegyveres erőt állított fel. Megbízható kommunisztákból megszervezték a Magyar Forradalmi Honvéd Karhatalmat, amelynek a tagjait – vattakabátjuk okán – pufajkásoknak hívták. 1957 elejétől fontos szerep hárult egy másik új fegyveres szervezetre, a Munkásőrségre is, ami egy félkatonai jellegű védelmi testület volt. A lakosság által gyűlölt ÁVH-t viszont nem szervezték újjá. A hatalom erősödésének első jele az Országos Munkástanács megalakulásának megakadályozása volt november 21-én. Ezt november 22-én Nagy Imrének és társainak az elrablása és Romániába szállítása követte. Ezután felgyorsult a „rendcsinálás” folyamata. Feloszlatták a különböző forradalmi bizottságokat, a Munkástanács vezetőit letartóztatták, továbbá bevezették a statáriumot és a rögtönítélő bíraskodást.

*A korbács és
a kenyér politikája*

Eldördültek az első sortüzek is. A salgótarjáni, miskolci és egri tüntetők közül közel 100-an haltak meg. 1957. január 18-án felfüggesztették az Írószövetség, majd a Magyar Újságírók Szövetségének működését. Közben egyre-másra tartóztatták le a forradalom résztvevőit és az ellenállás szervezőit. Ügyeik tárgyalására ismét népbíróságokat alakítottak. 1959 végéig több mint 35 ezer ember ellen folyt eljárás. Közülük mintegy 22 ezret ítélték hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre és 229-et végeztek ki. 13 ezer embert jogerős bírósági ítélet nélkül internáltak. A megtorlások elől közel 200 ezren külföldre menekültek. A 20. században ez volt a negyedik nagy magyar kirajzási hullám a világba. Ez – mint eddig mindig – elsősorban az értelmiség sorait tizedelte meg, és a szellemi elit utánpótlási bázisát gyengítette. A perek közül legnagyobb jelentőséggel Nagy Imrének és „társainak” az ügye bírt, akiket 1957 áprilisában hoztak vissza Romániából. A vádlottak közül négyet ítélték halálra, köztük Nagy Imrét és Maléter Pált. Az ítéleteket 1958. június 16-án hajtották végre.

A megtorlásokkal egyidejűleg Kádár törekedett a passzív többség megnyerésére. Rákositól eltérően pontosan tudta, hogy a társadalmi nyugalom alapfeltétele az emberek elsődleges szükségleteinek a kielégítése. A béreket ezért jelentősen emelték, az adókat pedig csökkentették. Közben folyt a párt és az állami szervek újjászervezése. Az MSZMP taglétszáma gyorsan növekedett. 1956 decemberében még csak 37 ezren tartoztak soraiba, 1957 végén viszont már 400 ezren. Az új párt 1957. júniusi első országos gyűlése megerősítette Kádár irányvonalát, és új vezető testületeket választott. A Politikai Bizottság tagjai között ekkor tűntek fel a hazai kommunisták 1945 után háttérbe szorított képviselői, például Apró Antal, Kállai Gyula, Fehér Lajos és Fock Jenő. A DISZ nem szerveződött újjá. A 14 éven felüli fiatalok új, kommunista tömegszervezete, a KISZ, azaz a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség lett. Ez 1957-ben alakult meg. Az Úttörőszövetség megmaradt, és változatlan célokkal működött tovább. A Hazafias Népfront 1957 októberében alakult újjá. Feladatát a párt céljainak közvetítésében és abban jelölték meg, hogy szerezzen támogatókat a pártonkívüliek közül.

Az Országgyűlés 1957 májusában ült össze először. A képviselők a kormány minden addigi intézkedését helybenhagyták, és megerősítették Kádárt kormányfői tisztségében. 1958-ig, amikor Münnich Ferencnek adta át posztját, Kádár ily módon nemcsak a pártnak, hanem a kormánynak a munkáját is irányította. A parlament új nemzeti szimbólumokat fogadott el. Állami zászlóvá a háromszínű, minden díszítés nélküli trikolor vált, állami címerre pedig a Kossuth-címernek – a forradalom jelvényének – és az 56 előtti Rákosi-címernek a kombinációja. Az első választásokat 1958 novemberében tartották meg. Ezek menete az 1956 előtti látszatválasztások módszerei szerint alakult. A választók mindeütt csak egy listára szavazhattak, és jelölteket csak a Népfront állíthatott. A 338 jelölt, akiknek 18%-a volt pártonkívüli, így aztán mindenütt elnyerte a szükséges

többséget. Kisebb változásoktól eltekintve a választások a rendszer 1989-es bukásáig így zajlottak.

A párt, a parlament és a kormányservek közötti viszony ugyancsak a régi minta szerint alakult. Az országgyűlés évente kétszer-háromszor ült össze 6–10 napra. A törvényerejű rendeletek kibocsátására jogosult Elnöki Tanács szerepe formailag ily módon továbbra is jelentős maradt. Ezért annak elnöke csak teljesen megbízható bábfigura lehetett. 1967-ig nagy rutinnal ezt a szerepet Dobi István, egykori szegényparaszt játszotta, majd 1967-től egészen 1987-ig egy barcsi úrgazda, majd téeszelnök: Losonczi Pál.

A diktatúra intézményrendszerének helyreállítása 1958-ra befejeződött. Az ellenforradalmi rendszer erre az időre jelentősen megerősödött. A konszolidáció következő fontos állomása a katolikus egyházzal való viszony normalizálása volt. Az egyháznak nyújtandó állami támogatás mértékében, az iskolán kívüli vallásoktatás rendjében és a püspökök kölcsönösen elfogadható kiválasztásában 1959-re állapotok meg. A párthatározatok különbséget tettek a vallásos világnézet elleni ideológiai harc és a politikai szembenállás elleni küzdelem között. Míg utóbbival szemben minden politikai és adminisztratív eszközt megengedhetőnek tartottak, előbbivel szemben a „felvilágosító és nevelő munka eszközeire” helyezték a hangsúlyt. „A vallásos világnézet elleni eszmei harc nem sértheti a hívők vallásos érzületét, és nem korlátozhatja a vallásgyakorlás szabadságát” – tartalmazta az ezzel kapcsolatos párthatározat.¹⁷ A kialakult helyzetet néhány év múltán a Vatikán is tudomásul vette, és ezt a magyar kormánnyal kötött 1964-es megállapodásában okmányyszerűen is elismerte. Azokkal a papokkal szemben, akik az egyház ily módon kialakított működési kereteit szűknek tartották és tágítani próbálták, a rendszer továbbra is szigorúan fellépett. A *Regnum Marianum* Közösség ellen 1961 és 1971 között például három büntetőeljárást is indítottak, melyek során 13 papot ítélték el.

A konszolidáció kezdetei

A forradalom szellemi előkészítésében és az ellenállás szervezésében az írók kiemelkedő szerepet játszottak. Ezért a vereség után többen külföldre menekültek, míg másokat letartóztattak és elítéltek. Ezzel egy időben a rendszer törekedett a nem vagy kevésbé kompromittált művészek megnyerésére. Ezt a célt szolgálta az *Élet és Irodalom* című hetilap és más új lapok kiadása 1957-től, valamint az addig mellőzött alkotók (Németh László, Szabó Lőrinc, Kodály Zoltán stb.) jutalmazása Kossuth-díjjal 1957-ben. A megbékélési politika jeleként 1959-ben újjáalakulhatott az Írószövetség.

Az egyéni gazdálkodás feltételei 1956–57-ben jelentősen javultak; a forradalom alatt felbomlott téeszeket nem szervezték újjá. A végcél azonban továbbra is

¹⁷ Vass Henrik – Ságvári Ágnes szerk.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, 1973, Kossuth Kiadó, 238.

a mezőgazdaság kollektivizálása maradt, amelyet 1959-ben kezdtek újra. Ezt azzal próbálták vonzóbbá tenni, hogy minden téesztagra kiterjesztették a baleset- és betegbiztosítást, valamint a nyugdíjjogosultságot, és növelték az ún. háztáji földek, vagyis a téesz-tagok saját kezelésű birtokainak nagyságát és az otthon tenyészhető állatok számát. Persze ha kellett, fenyegetőztek, és különböző retorziókat is alkalmaztak. A korbács és a kenyér politikája végül megtette hatását. 1961 végén a parasztság 75%-a volt tsz-tag, 19%-a állami gazdasági dolgozó, s magángazdálkodó már csak 6,5%. Az új helyzettel megbékélni nem tudók közül sokan örökre hátat fordítottak a mezőgazdaságnak, és az iparban kerestek munkát. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1959 és 1963 között 41%-ról 30%-ra csökkent. Az 1949 és 1953 közötti nagy elvándorlás után ekkor ment végbe a magyar társadalom hagyományos foglalkozási struktúrájának második lökésszerű átalakulása.

*„Aki nincs ellenünk
az velünk van”*

A katolikus egyházzal és az írókkal kötött kompromisszum, valamint a parasztság térdre kényszerítés után Kádár a Nyugat elismerésének megszerzésével tette teljessé rendszerének konszolidációját. Az USA és a magyar kormány közötti tárgyalások eredményeként az ENSZ 1963-ban levette napirendjéről a „magyar kérdést”, és helyreállította Magyarország teljes körű ENSZ-tagságát. Ennek fejében Kádár közkegyelemben részesítette a még börtönben lévő politikai foglyokat, és Rákosi szlogenjét (*Aki nincs velünk, az ellenünk van*) megfordítva 1961-ben kiadta az *Aki nincs ellenünk, az velünk van* jelszót.

*Ipar és
mezőgazdaság*

A különböző korrekcióknak köszönhetően az 1960-as években a magyar gazdaság viszonylag dinamikusan és a korábbinál kiegyensúlyozottabban fejlődött. Leggyorsabban továbbra is az ipari termelés, azon belül pedig a gépek és a különböző vegyipari termékek gyártása nőtt.

A nehézipar túlsúlyából elkerülhetetlenül következett a gazdaság nagy nyersanyag- és energiaszükséglete. Az energiagazdálkodás az 1960-as évek közepéig hagyományosan a szénre épült. Ezt követően azonban előtérbe került a kőolaj és a földgáz, amelynek legnagyobb részét a Szovjetuniótól vásároltuk. A könnyűipar hozzájárulása az ipari termeléshez az 1960-as évek második felében 20% körül stabilizálódott. Az élelmiszeriparon belül elsősorban a tartósítóiipar fejlődött. A konzervipar fellendülése mellett ez a Magyarországon is gyorsan népszerűvé vált mélyfagyasztott élelmiszerek terjedésével függött össze. A textilipar szerkezete kissé változatosabb lett. Az 1960-as években megjelentek az első magyar nejlon- és egyéb műanyagtermékek. Ezeknek és a külföldről behozott divatcikknek, például az ún. orkáncabátoknak, majd a farmernadrágoknak köszönhetően a városi emberek, különösen a fiatalok öltözködése ismét változatosabbá vált, és közeledett a nyugat-európai standardhoz. Az 1960-as és 1970-es évek fordulóján a városi fiatalok ugyanolyan pulóverekben, farmerekben és tra-

péznadrágokban jártak, mint a nyugatiak, miközben a nők körében a comb-középig érő miniszoknya, a strandokon pedig az egyrészes modelleket kiszorító bikinik hódítottak.

A téeszésítés átmenetileg zavarokat okozott, és a hozamok csökkenését vonta maga után. Néhány év után azonban a mezőgazdaságban is viszonylag gyors, az átlagos nemzetközi tempónak megfelelő ütemű fejlődés kezdődött. Az 1891–1895-ös években egy kh szántóterület átlagos hozama 7,5 gabonaegység volt, s még 1946 és 1950 között is csak 7,8. Az 1960-as évek végén viszont már 13, ami összeurópai viszonylatban közepes szintnek felelt meg. A termésátlagok és a termésmennyiségek növekedésének egyik forrása a gépesítés volt. 1958 és 1969 között az ország traktorállománya 26 ezerről 67 ezerre nőtt, és így 1000 hektár mezőgazdasági területre már 10 traktor jutott. Bár a nyugat- és észak-európai szinttől (30–90 traktor/1000 ha) ez jelentősen elmaradt, a dél- és délkelet-európai országok szintjét (5–9 traktor/1000 ha) kissé már meghaladta. A traktoroknál is gyorsabban terjedtek a különböző mezőgazdasági gépek. Az arató-cséplő gépek, azaz kombájnok száma, amelyek 1949-ben tűntek fel az országban, 1955 és 1970 között 2 ezerről 12 ezerre szökött. Hasonló mértékben nőtt a tehergépkocsik száma is: 3 ezerről 13 ezerre. A mezőgazdasági munkafolyamatok többségének gépesítettségi foka ezáltal néhány év alatt jelentősen javult. A II. világháború előtt tulajdonképpen csak egyetlen művelet, a cséplés gépesítése volt megoldott. Az 1960-as évek végére lényegében befejeződött a talajművelés, és előrehaladt a szállítás, valamint a betakarítás gépesítése is. A ló- és igásökor-állomány ezzel párhuzamosan csökkent: 1958 és 1970 között az előbbi 723 ezerről 231 ezerre, az utóbbi 57 ezerről 15-re. A mezőgazdaság gépesítettségi szintje az 1960-as évek végén a termésátlagokhoz hasonlóan közepes európai színvonalon állt.

A hozamnövekedés másik okának a szakszerű talajerő-gazdálkodás, minde-nkelőtt a műtrágya-felhasználás és az öntözés terjedése tekinthető. Egy hektár termőterületre 1938-ban 2 kg, 1950-ben 6 kg és 1968-ban 124 kg műtrágya-ha-tóanyag jutott. Ez két-háromszorosa volt a dél- és délkelet-európai országokban felhasznált, s fele-harmada a legfejlettebb nyugat-európai országokban kiszórt mennyiségnek. Az öntözött területek nagysága az 1960-as évek második felében 100 ezer hektár körül állandósult, ami 1950-hez képest 300, 1938-hoz képest pedig több mint 700%-os növekedést jelentett. Az öntözés ilyen nagymérvű ki-terjesztését két nagy vízlépcső, a tiszalöki (1954) és a kiskörei (1973) megépítése tette lehetővé.

A mezőgazdasági termelés korszerűsödésének fontos tényezője volt az inten-zív kultúrák terjedése. Ez mindenekelőtt a kertészet, valamint a gyümölcs- és sző-lőművelés fellendülésében mutatkozott meg. Az éves gyümölcstermelés a há-ború előtti 30–50 ezer tonnáról az 1970-es évek elejére egymillió tonna fölé, a zöldségtermelés pedig 0,7 millió tonnáról 2 millió tonnára szökött. Az intenzívebb

termelés fontos tényezője volt az állattenyésztés előtérbe kerülése is. A háború előtt ez az ágazat a mezőgazdasági termelés 37%-át adta, 1970-ben viszont már 48%-át. Az állattenyésztés, valamint a zöldség- és gyümölcstermelés felfutásában nagy szerepet játszottak a háztáji és egyéb kistermelői gazdaságok, amelyek jól egészítették ki a nagyüzemi keretek között hatékonyabban folytatható gabona- és kukoricatermesztést, valamint nagyállattartást.

Infrastruktúra Az infrastruktúra kevesebb figyelemben részesült. A változás mindazonáltal e téren is megmutatkozott. A közúti közlekedés egyre nagyobb teret nyert. 1955 és 1967 között a tehergépkocsi-állomány több mint háromszorosára, az autóbuszpark pedig kétszeresére nőtt. 1970-ben az összes település 96%-át érték el a menetrendszerűen közlekedő magyar gyártmányú Ikarusok különböző típusai. Leglátványosabban a személygépkocsi-állomány nőtt. A személyautó 1956-ig feltűnő és gyanús luxuscikknek számított, számuk ezért a forradalom előtt alig érte el a 2 ezret. 1957-től azonban megváltozott a helyzet. Bár a kiutalásokra évekig kellett várni, a magángépkocsi-használat az életforma engedélyezett részévé vált. A személyautók száma így 1965-re elérte a 100, majd 1970-re a 240 ezret. A közlekedés modernizálódásának másik fontos eleme a légi közlekedés terjedése volt. Az 1960-as évek végén a magyar légitársaság már 33 nemzetközi útvonalon indított gépeket, s a Ferihegyi repülőtéren megforduló utasok száma évi néhány ezerről 350 ezerre nőtt.

A látványos átalakulás ellenére a motorizáció terén Magyarország elmaradása alig mérséklődött. A fejlett európai országokban az 1960-as évek közepén 10 000 lakosra 1500 személygépkocsi, 250 tehergépkocsi és 8 autóbusz jutott. Magyarországon viszont csak 100, 46, illetve 7. Az elmaradottság a minőségben is megmutatkozott. A hazai személygépkocsi-állomány 30%-át néhány löerős kétütemű autók – zömmel NDK-gyártmányú Trabantok és Wartburgok – alkották. Évről évre vált korszerűtlenebbé a MÁV valaha színvonalas mozdonyparkja is. Ezek 80%-át még az 1960-as évek közepén is pőfékelő gőzmozdonyok alkották. Legkatasztrofálisabb helyzetben a hírközlés volt. Magyarország telefonvonal-sűrűsége a világ legelmaradottabb országainak a szintjén állt.

Az Új Gazdasági Mechanizmus Az 1950-es évek elején kialakított gazdaságirányítási rendszer a piaci hatások olyan nagyfokú kiküszöbölésére épült, hogy a termelési és a fogyasztási áraknak alig volt közük egymáshoz. Az Országos Tervhivatal nemcsak azt írta elő, hogy miből mennyit kell termelni, hanem a termelés nyersanyagszükségleteit és egyéb feltételeit is meghatározta. Bár az állami tervgazdálkodásnak ez a merev és észszerűtlen formája kezdettől fogva rendkívül sok anomáliával járt, a gazdaság újjáépítési szakaszában és a növekedés kezdeti, ún. extenzív fázisában inkább az előnyei, s nem a hátrányai érvényesültek. A növekedés intenzív, hatékonyságra épülő fázisához közeledve azonban egyre inkább a fejlődés kerékkötőjévé vált. 1968-ban ezért olyan új

gazdaságirányítási rendszert vezettek be, amely korlátozott mértékben ugyan, de teret biztosított a piacgazdasági mechanizmusoknak. Növekedett a vállalatok önállósága, közelebb kerültek egymáshoz a termelési és a fogyasztási árak, s a bérpolitika elvei között felértékelődött a teljesítmény. Eredetileg a politikai intézményrendszer rugalmasabbá tétele is szerepelt a tervek között, ám ettől végül visszarettek.

Az új gazdasági mechanizmusnak köszönhetően folytatódott a gazdaság viszonylag dinamikus növekedése. Leglátványosabb eredményeket továbbra is a mezőgazdaság ért el. A Bábolnai Állami Gazdaság és a nádudvari Vörös Csillag Tsz az 1970-es évek elején megvásárolta, és hazai viszonyokra alkalmazta a zárt rendszerű növénytermesztés amerikai technológiáját és a hozzá tartozó gépeket. A kísérlet olyan jól sikerült, hogy az állami gazdaságok és a nagyobb téészek egymással versenyezve vették át a bábolnaiak és a nádudvariak által kipróbált módszereket és technikát. Ezek meghonosításában kulcsszerepet játszottak azok a jól képzett fiatal agrárszakemberek, akik a Gödöllői Agrártudományi Egyetemről és más főiskolákról kikerülve fokozatosan átvették az irányítást a téeszervezés fázisában vezetőkké választott egykori gazdáktól. Nekik is köszönhető, hogy az 1970-es évekre a magyar mezőgazdaság ismét megközelítette, sőt némely szempontból el is érte a világszínvonalat. 23 európai állam rangsorában a mezőgazdasági termelés színvonala alapján Magyarország a két világháború között a 18., az 1970-es évek elején a 12., az 1979–1981-es évek átlagában pedig a 9. helyen állt.

Az infrastruktúra és a szolgáltatások ugyancsak korszerűsödtek. Az 1980-as évek elejére befejeződött az elavult gőzmozdonyok felváltása dízel- és villamos mozdonyokkal. Folytatódott a gépjárműpark rohamos bővülése. A személygépkocsik száma 1970 és 1980 között csaknem megnégyesződött. Az 1000 lakosra eső gépkocsik száma alapján Magyarország 1980-ra elérte a nemzetközi átlag 73, majd 1986-ra annak 102%-át. Ez elkerülhetlenné tette a közúti hálózat korszerűsítését. Az aszfalttal borított utak hossza 1950 és 1990 között 1000 km-ről 26 ezer km-re nőtt, a szilárd burkolat nélküli, kiépítetlen utaké pedig 2000 km-ről 400 km-re csökkent. Az 1960-as évek végén megkezdődött a Balatonhoz vezető M7-es autópálya építése, amelynek második két sávját 1975-ben adták át. Ezt követően Bács (M1), Miskolc (M3) és végül Szeged felé (M5) is megindult az autópálya-építés. A fővárosi tömegközlekedésben a földalatti-hálózat bővítése hozott változást. A Deák tér és az Őrs vezér tere között 1970-ben indult meg a metróközlekedés. A pálya-hossz 1970 és 1990 között 6,5 km-ről 34,5 km-re bővült. Nőtt az autóbuszok száma és utasforgalma is. A légi közlekedést igénybe vevők száma 1980-ra elérte az 1, majd 1990-re az 1,5 milliót. A hírközlési rendszer korszerűsítése terén viszont továbbra sem történt előrelépés.

*Közlekedés,
kereskedelem, ipar*

A kereskedelem „fellegvárainak” az ún. nagyáruházak vagy általános áruházak számítottak, amelyekben elvileg mindent meg lehetett vásárolni. Ezek egy része Budapesten, a többi a vidéki nagyvárosokban épült. A hagyományos szakboltok mellett gyorsan terjedtek az önkiszolgáló üzletek, s a modern nagyvárosi életforma tartozékaként 1964-ben megjelentek Budapesten az első utcai automata. A községek közel felében ugyanakkor még csak egyetlen vegyesbolt, s 70%-ukban egyetlen vendéglátóhely – azaz italbolt – működött.

Az ipar teljesítménye jóval több kívánnivalót hagyott maga után. A termékek korszerűtlensége egyre nyilvánvalóbbá vált. Az 1970-es években gyártott áruk alig ötöde érte el a világszínvonalat. Közéjük tartoztak az autóbuszok, a győri Rába teherautói és traktorai, néhány gyógyszeripari termék, valamint az orvosi röntgenberendezések. Viszonylag jó minőségűek voltak az elektrotechnikai eszközök is, köztük a székesfehérvári Videoton tévékészülékei, valamint a jászberényi Lehel típusú hűtőszekrények. A világ fejlett részein hódító robot- és lézertechnika, valamint új informatikai rendszerek meghonosítása terén viszont, amelyek behozatalát a nyugati világ tiltólistákkal akadályozta, egyre nőtt a lemaradásunk. (V./II. kép)

*A válság
jelei*

Az 1968 utáni, viszonylag dinamikus gazdasági növekedés az 1970-es évek utolsó harmadától fokozatosan lassult. A nemzeti jövedelem korábban 5–6%-os évi növekedése 1986 és 1990 között már csak évi 0,3%-kal emelkedett. Az ország gazdasági teljesítménye tehát fokozatosan romlott. Míg 1938-ban az egy főre jutó magyarországi GDP szintje még elérte az USA szintjének 43 és az európai fejlett országok szintjének 57%-át, 1973-ban már csak 37, illetve 48, 1989-ben pedig csak 31, illetve 39%-os szinten álltunk.¹⁸ A gazdasági válság elkerülhetetlenné tette az áremeléseket. Először – 1974 őszén – az üzemanyag és a fűtőolaj ára emelkedett, majd 1976-ban a hús, 1977–78-ban a kávé, a déligyümölcs és az egyéb „luxusjellegű” élelmiszereké, 1979-ben pedig ismét az olajé és 50%-kal (!) az addig alacsonyan tartott és évek óta változatlan árú kenyéré. És ettől kezdve szinte mindené és minden évben. 1975 és 1985 között az átlagos árszínvonal közel megkétszereződött, miközben az azt megelőző 15 évben csak 20%-kal emelkedett.

Az áremelések jövedelemcsökkentő hatását a kormány – legalább részben – béremelésekkel kompenzálta. Ezek, valamint a külkereskedelmi deficit és a gazdaság általános veszteségeinek fedezésére nagy összegű külföldi kölcsönöket vett fel. Az ország nyugati adósságállománya 1970-ben még csak bruttó 0,8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3,1, 1980-ra pedig 9,1 milliárdra emelkedett, tehát több mint megtízszereződött. 1970 és 1980 között a fogyasztásra és beruházásokra fordított összegek évi átlagban 2,2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság

¹⁸ Angus Maddison: *The World Economy*, i. m. 478–479.

megtermelt. A törlesztő részletek és kamatok fizetése többször idézett elő kiélezett helyzetet: 1982-ben például csak a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz való csatlakozás, s a tőlük kapott gyorssegély mentette meg az országot a csődtől.

A társadalom összetételében és életviszonyaiban korszakos jelentőségű változások mentek végbe. A lakosság száma az 1949-es 9,2 millióról 1980-ra 10,7 millióra nőtt, majd 1990-re 10,3 millióra csökkent, melynek oka más európai országokhoz hasonlóan a születések számának a visszaesése volt. Ez a tendencia már a 19. század végén elkezdődött, és kisebb ingadozásokkal az egész 20. század folyamán tartott. A szülési kedv növelése érdekében a kormányzat 1967-ben új családtámogatási formát léptetett életbe. A szülési segély és családi pótlék mellett bevezették az ún. GYES-t, vagyis a gyermekgondozási segélyt. Ennek köszönhetően a születési arányszám 1975-ig javult, s ha szerény mértékben is, a népességszám 1981-ig nőtt. Ekkortól azonban évről évre csökkent. Ugyanezekben az években a halandósági mutatók addigi javulása is megállt. A férfiak születéskor várható átlagos élettartama 1965 és 1985 között 67,5-ről 65,1 évre esett vissza, miközben a nőké 72-ről 74 évre emelkedett.

*Társadalmi
struktúra*

Nemzetiségi szempontból erősödött az ország homogén jellege. A nem magyar anyanyelvűek száma 1960 és 1980 között az össznépesség 1,8%-áról 1,2%-ára csökkent. A cigányok száma viszont, akik zömmel magyarnak vallották magukat, az 1960-as évekre 200 ezer fölé, az 1980-as évek végére pedig legalább 400–500 ezerre emelkedett. A népesség vallási megoszlásáról 1949 és 1992 között nem készült statisztika. A lakosság több mint kétharmada a háború után római katolikusnak, 22%-a reformátusnak s 5%-a evangélikusnak vallotta magát. A holokauszt következtében az izraeliták száma 138 ezerre, arányuk pedig 1,5%-ra csökkent. Az 1945 utáni években, majd a forradalom leverése utáni menekült-hullámmal közülük is sokan – a becslések szerint összesen mintegy 60 ezren – elhagyták az országot.

A születések csökkenése és az életkor kitolódása, s így a társadalom előregedése ellenére az aktív keresők száma 1949 és 1980 között 4 millióról 5 millióra nőtt. Ezt legnagyobb részt a nők tömeges munkába állása okozta, amit nemcsak a Rákosi-, hanem a Kádár-rendszer is szorgalmazott. A hagyományos egykeresős családokat így fokozatosan kétkeresős családok váltották fel. Tipikus magyar családnak ettől kezdve nem az apa által eltartott 2-3 gyermekes, hanem az apa és az anya által eltartott 1-2 gyermekes családok számítottak. A munkaerő-növekedés másik forrása a rohamosan növekvő számú cigány lakosság volt, amelynek egyre nagyobb része – 1961-ben a férfiak 65, majd 1974-ben 80, s a nők mintegy 30%-a – vállalt állandó vagy alkalmi munkát.

Foglalkozásszerkezeti szempontból a mezőgazdaságból élő lakosság gyors és folyamatos csökkenése, és ezzel egyidejűleg az iparban foglalkoztatottak kezdetben

ugyancsak gyors, ám később lassuló növekedése számított a legfontosabb változásnak. A mezőgazdasági dolgozók aránya 1970-re 24%-ra csökkent, az ipariaké 44%-ra nőtt. Agrár-ipari országból Magyarország ezzel két évtized alatt ipari országgá vált. Ettől kezdve az átalakulás gyorsasága mérséklődött, és részben irányt is változtatott. Bár a mezőgazdasági lakosság fogyása folytatódott, az iparból élők növekedése megállt, majd 1990-re 38%-ra esett vissza. Felgyorsult viszont a szolgáltatói szférában foglalkoztatottak számának növekedése. 1960 és 1990 között arányuk az aktív keresők között 28%-ról 47%-ra szökött. Eltérően a tulajdonosi rétegek felszámolásától ez az átrétegződés nem tekinthető rendszer-specifikusnak. A gazdasági modernizáció előbb vagy utóbb a föld minden országában hasonló társadalmi átalakulást indukált.

A foglalkozási viszonyokban bekövetkezett másik fontos változásnak a fizikai és a szellemi munka arányának módosulása tekinthető. A diplomás értelmiségiek és a szellemi foglalkozásúak 1949-ben a keresők 8%-át tették ki. Arányuk 1960-ra 16, majd 1980-ra 29%-ra emelkedett. A felgyorsult mobilitásnak köszönhetően az 1960-as években a vezető és értelmiségi réteg kétharmad részben már fizikai foglalkozású családok gyermekeiből állt össze. Az értelmiség felduzzadása természetesen nem következhetett volna be az oktatási kapacitások igen jelentős bővülése nélkül. A különféle középiskolák száma 1950 és 1989 között közel 400-ról 675-re, a középiskolás diákok száma pedig a második világháború előtti és utáni 70–80 ezerre 1965-re 400 ezerre ugrott, majd 1970 és 1990 között 300 és 400 ezer között stabilizálódott. Az egyetemisták és főiskolások száma ennél is gyorsabban nőtt. A Horthy-korszakra jellemző 15–20 ezer fő már az 1940-es évek végére megduplázódott, majd folyamatosan emelkedve 1975-re elérte a 100 ezer főt. A közép- és felsőfokú oktatás 1945 előtti elitjellege tehát megszűnt, ami – egyes intézmények kivételével – jelentős mértékű színvonalcsökkenéssel járt együtt. Az 1950-es évekhez képest mindazonáltal jelentős javulás következett be. Az orosz mellett terjedt az angol és más nyugati nyelvek tanulása, ami segítette a kapcsolattartást a világ fejlettebb régióival.

A társadalmi átrétegződéssel párhuzamosan a településszerkezet is átalakult.

Településszerkezet A városok és a városi lakosság száma jelentősen megnőtt, a falvak és a tanyák lakóinak a száma pedig csökkent. A két világháború közötti 3643 településsel szemben az 1949-es statisztika már csak 3265 települést regisztrált. Ezek közül 54 minősült városnak és 3211 községnek. Az 54 városban az össznépeség 37%-a lakott, tehát nagyjából ugyanannyi, mint a háború előtt. A várossá minősített települések száma 1980-ig 96-ra, s a 100 ezer főn felülieké ezen belül 2-ről 7-re emelkedett. A városlakók aránya ugyanezen idő alatt 37%-ról 53%-ra nőtt. A városfejlődés élén továbbra is Budapest haladt, amelynek a lakossága 1980-ra elérte a kétmilliót. Mögötte Debrecen következett 212 ezer fővel, majd Miskolc, Szeged és Pécs közel 200 ezer lakossal. A tanyai

és pusztai lakosság jelentős hányada eközben beköltözött a városokba és a falvakba, illetve kihalt. A külterületi népesség száma, amely 1949-ben még 1,6 millióra rúgott, 1980-ra 500 ezer főre olvadt.

A gyors ütemű városiasodás ellenére a falvakból való elvándorlás korántsem tartott lépést az iparosodás ütemével, ami hatalmas mértékű ingázás kialakulását eredményezte. 1960-ban az aktív keresők 13 és 1980-ban 24%-a (1,2 millió fő) „bumlizott” napi gyakorisággal lakó- és munkahelye között. Az ingázók nagy számából következett, hogy a községek jó része elvesztette egyoldalú agrárjelleget. Vagyis a hagyományos magyar falu a hagyományos magyar parasztsággal együtt egy-két évtized alatt felszámolódott. Ezzel párhuzamosan tűnt el a sok faluban egészen addig megőrzött festői népviselet, amelyet a városiakéval többé-kevésbé megegyező konfekciórúha váltott fel. Legtovább a kötény viselete tartotta magát, amelyet az idősebb falusi asszonyok olykor még ma is hordanak. A népviselettel együtt tűntek el más évszázados paraszti szokások, például az egy tálból evés és egy pohárból ivás hagyománya vagy a baromfik keltetése a lakóterben. (V./10/a. kép)

A társadalmi struktúra és a településszerkezet átalakulása az életkörülmények átforgatásával járt együtt. Az egy főre eső reáljövedelem 1960 és 1980 között több mint megkétszereződött, 1950 és 1990 között pedig csaknem megnégyesződött. A reáljövedelmek 1989-ben, a fogyasztás 1987-ben érte el csúcspontját. A munkabérek és a fogyasztói árak változásait tükröző reálbérek viszont csak az 1970-es évek végéig emelkedtek. Ekkor megtorpantak, majd enyhén csökkenni kezdtek. A reáljövedelem- és reálbér-növekedésre úgy került sor, hogy a munkaidő fokozatosan rövidült. 1968-ban megkezdtek az addigi 48 órás heti munkaidő leszállítását 44 órára. A termelőszövetkezeti tagok kivételével 1978-ig ezt mindenki kiterjesztették. 1981-ben pedig újabb csökkentés következett. Az iparban és az államigazgatásban, majd később más területeken is 42 órára redukálódott a munkahét. Az 1970-es évek közepétől terjedt a kéthetenkénti szabad szombat, amit az 1980-as években a hetenkénti szabad szombat váltott fel.

Jövedelmeinek legnagyobb részét a lakosság fogyasztásra költötte. Ezen belül az élelmiszerek képviselték a legfontosabb tételt. 1950 és 1980 között az egy főre eső hús- és a cukorfogyasztás több mint megkétszereződött, a tojásfogyasztás csaknem megnégyesződött, a zsír-, tej- és tejtermékfogyasztás másfélszeresére, a gyümölcsfogyasztás közel kétszeresére nőtt. A magyar társadalom nagy tömegei 1960 és 1980 között jutottak el először arra a szintre, ahol az éhezés már ismeretlen fogalom volt, és az elsődleges szükségleteik kielégítése többé nem okozott gondot. A Kádár-rendszer széles körű társadalmi elfogadottsága elsősorban ezzel magyarázható. Az idősebb generációkhoz tartozók túlnyomó többsége ma is úgy gondolja, hogy a 20. század más korszakaival összevetve „akkor éltek

legjobban az emberek”.¹⁹ Némi iróniával, de nagyon találóan ezt az állapotot és az ehhez kapcsolódó életvitelt és gondolkodásmódot nevezte Hankiss Elemér „proletár reneszánsznak”.

A lakosság pénzjövedelmeinek 1960-ban 6, 1980-ban 14%-át takarította meg.

Lakáviszonyok

Ennek nagy részét lakásvásárlásra vagy -építésre fordította. A kormányzat támogatásával 1961 és 1975 között több mint egymillió új lakás épült. A lakáviszonyok ennek következtében jelentősen javultak. 1949-ben 100 szobára még 265, 1990-ben viszont már csak 113 lakos jutott. A mennyiségi mutatók mellett a minőségek is javultak. 1949-ben a lakóépületek 40%-ának a falazata még vályogból, sárból vagy vertföldből készült, 1990-ben viszont már csak a házak 9%-a tartozott ebbe a kategóriába. Az új lakások túlnyomó többségét fürdőszobával, vízöblítéses vécével és gázfűtéssel látták el, padlózatát parkettával borították, és falait tapétával díszítették. A lakások alapterülete viszont többnyire kicsi, általában 100 négyzetméternél is kevesebb volt. Az új városi lakások többsége a házgyárakban készített betonelemek összeszerelésével készült. A többemeletes társasházakból álló lakótelepeken 1985-ben 1,6 millió ember élt. Az 1960-as és 1970-es években egy-egy ilyen lakás kiutalása nagyon nagy örömet szerzett az otthon nélküli fiatal házasoknak és az addig komfort nélküli körülmények között élő családoknak. A későbbiekben azonban egyre inkább kitűntek a lakótelepi életforma árnyoldalai: a zsúfoltság, a monotonía és a sivárság. A községekben ugyanezen idő alatt a régi kis parasztházakat váltották fel a „sátortetővel” ellátott új és nagyobb „kockaházak”. Sőt az 1970-es évektől olyan téglatest alakú emeletes házak is épültek, amelyeknek hasznos alapterülete olykor a 200 négyzetmétert is elérte. Az 1960-as évek elejére befejeződött a települések villamosítása. 1963-ban az utolsó faluban (Aporliget) is kigyulladt a villany. A nagymérvű fejlődés ellenére mindazonáltal még az 1980-as években is éltek emberek minden komfort nélküli barlanglakásokban, szegénytelepeken, szükségslakásokban és putrikban. Jelentős részük a romák közül került ki, akiknek a kormányzat tudatos integrációs programjai ellenére csak töredéke tudta elhagyni az elemi higiéniai követelményeknek sem megfelelő város- és faluszéli telepeket. (V./9/a., V./9/b. és V./9/c. kép)

Az új lakások többségét a bútorgyárak uniformizált termékeivel rendezték be. Ennek tipikus darabjai közé tartoztak a többfunkciós kombinált szekrény sorok, a kihúzható kanapék, a fényezett dohányzóasztalok, valamint a kárpitozott székek és műbőrrel bevont fotelek. A panellakások előszobáiban és a konyháiban emellett beépített szekrények, asztalok és különféle tárolók könnyítették meg a beköltözők dolgát. A bútorokhoz elektromos eszközök és háztartási gépek tartoztak. A rádiókészülékek mellett, amelyek száma már csak mérsékelten nőtt.

¹⁹ Hunyady György: *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó, 177.

ekkor vált tömegessé a porszívó, a mosógép és a hűtőszekrény, valamint a televízió, a lemezjátszó és a magnetofon használata. Ezek száma 1960 és 1990 között tíz-hússzorozódott, sőt a hűtőszekrényeké kilencvenszereződött.

Az életszínvonal alakulásának fontos tényezői voltak a különböző szociálpolitikai juttatások. Az ingyenes oktatás és a lakásépítés támogatása mellett ezek közé tartozott a nyugdíjellátás és az ugyancsak ingyenes egészségügyi szolgáltatás. 1972-től a kötelező társadalombiztosítás a lakosság egészére kiterjedt. Ettől kezdve mindenki azonos nyugdíjfeltételekkel rendelkezett. A nyugdíjkorhatárt a férfiak esetében 60, a nők esetében 55 évben állapították meg. 1960 és 1980 között a nyugdíjasok száma több mint megkétszereződött, és arányuk az össznépesség 7%-áról 19%-ára nőtt. A kifizetett nyugdíjak összege ugyanezen idő alatt évi 4,4 milliárd Ft-ról 26,8 milliárdra emelkedett. Az egyéb társadalombiztosítási kiadások ugyancsak megtöbszörözödtek. Összegük 1950 és 1980 között negyvenszeresre, 1960 és 1980 között nyolcszorosra ugrott. Ha pedig a megtermelt nemzeti jövedelemhez viszonyítjuk a társadalombiztosítási terheket, akkor 1950-hez képest háromszoros, 1960-hoz képest kétszeres volt az aránynövekedés. 1985-ben a nemzeti jövedelemnek 16%-át fordították ilyen célokra.

Szociálpolitika

A jövedelmi viszonyok kiegyensúlyozottan alakultak. A társadalom legjobban kereső felső 10%-a és a legalacsonyabb jövedelmű alsó tizede közti különbségek 1962 és 1982 között 5,8-ról 3,8-re mérséklődtek. Ez a kiegyensúlyozottság az 1980-as évek elejéig tartott. Az ekkor kezdeményezett gazdaságpolitikai reformok következtében ezután a különbségek növekedni kezdtek. A két szélső tized közötti eltérés 1990-re 6-ra emelkedett.

A Kádár-korszak a kulturális életben – melynek irányítója csaknem mindig Aczél György volt – is enyhülést hozott. A „3 T” néven ismertté vált kultúrpolitika, amely az alkotók és a művek három – „támogatott”, „túrt” és „tiltott” – kategóriába sorolását jelentette, elsősorban az ő nevéhez kötődött. Támogatott műnek a „pártos” és „szocialista realista”, túrtnek a nem marxista, de a marxizmussal nyíltan nem polemizáló, és tiltottnak az anti-marxista és rendszerellenes alkotások számítottak.

*A „3 T”
politikája*

Az irodalmi élet legtekintélyesebb „szekértáborá” a népi írók továbbélő mozgalma volt. Első nemzedékük legjelesebb alkotói, mindenekelőtt Illyés Gyula és Németh László nemzeti klasszikusokká váltak. A második és a harmadik generáció képviselői közül Nagy László népköltészettől ihletett versei, Juhász Ferenc szürrealisztikus látomásai, valamint Csoóri Sándor társadalom- és történetpolitikai esszéi váltották ki a legtöbb figyelmet. A régi parasztvilág eltűnésével a népi irányzat korábban kitüntetett témája elveszítette fontosságát. Az 1970-es évektől ezért a külföldi magyarság problémája, valamint a különböző társadalmi devianciák (népességfogyás, öngyilkosságok, alkoholizmus stb.) kerültek érdeklődésük

előterébe. A *Nyugat* utolsó nemzedékének nagyjai közül újra jelentkezett páratlan formaművészeti képességről tanúskodó köteteivel Weöres Sándor; a lázadás és a behódolás erkölcsi dilemmáját a legmodernebb prózai technikával megjeleltető Ottlik Géza (*Iskola a határon*, 1959) és keresztény-egzisztencialista ihletésű költészetével Pilinszky János.

A régi irányzatok újraéledése mellett az 1970-es években esztétikai és művészetfilozófiai szempontból egyaránt új, a direkt közéletiségtől, a realizmustól és a nagy filozófiai problémák hagyományos megközelítésétől elforduló törekvések jelentek meg. Ezek egyik legismertebb képviselőjévé a nagy múltú Esterházy család leszármazottja, Esterházy Péter vált, akinek posztmodern jellegű, ironikus és játékos attitűdjére, valamint a magyar nyelvet virtuóz módon kezelő stílusára az 1970-es évek második felétől figyelhettek fel az olvasók.

Az irodalompolitika három nagy kategóriájába való besorolásnak természetesen nem voltak állandó és egyértelmű kritériumai. Ezek a mindenkori politikai helyzet függvényében szigorodtak vagy enyhültek. Ennek érzékelése és érvényesítése elsősorban a szerkesztők feladatai közé tartozott. S ha ők sem bizonyultak elég ébernek, akkor a kormány vagy a pártközpont „illetékesei” „jártak el”. Ilyen beavatkozásra került sor 1973–74-ben, amelynek célpontjai Lukács György tanítványai (Heller Ágnes, Vajda Mihály stb.), valamint az írók közül Haraszti Miklós és Konrád György, a szociológusok közül pedig Szelényi Iván és Kemény István voltak.

A zeneművészetben helyére került Bartók életműve. Az ötvenes évek bezártsága után megnyíltak a kapuk a világramlatok itthoni megismerése és alkalmazása előtt. A populáris zene hagyományos műfajai, az operett, a cigányzene és a magyar nóta az idősebb generációk körében megőrizték népszerűségüket. A Kodály-módszer szerint folytatott iskolai énektanításnak köszönhetően ugyanakkor bővült azoknak a köre, akik megismerték és megszerették a régi típusú magyar népdalokat. A népdaléneklésnek és a néptáncnak az 1970-es években kisebb kultusza alakult ki, amely végül az erdélyi eredetű táncházmozgalomba torkollott. A hatalom ezt eleinte rossz szemmel nézte, s mint nacionalista-narodnyik érzelmek hordozóját tiltotta. Az 1970-es évek végére azonban a „tűrt” kategóriába helyezte át. Ehhez hasonlóan járt a *rock and roll* és a *beat* is. Az 1960-as évek elején alakult első magyar beatzenekarok – az *Illés*, az *Omega* és a *Metro* – kezdetben gyakran kerültek összetűzésbe a rendőrséggel. Az 1970-es évekre azonban ez a zene is elfogadottá vált. (V./10/b. kép)

A filmgyártás újabb jelentős alkotásokkal bizonyította, hogy a „mozinak” helye van a művészetek között. Nagy sikerű közönségfilmek nem, világsszínvonalú művészfilmek viszont nagy számban készültek. A számos kitűnő alkotás közül Jancsó Miklós és Szabó István filmjei emelkednek ki. Szabó *Mephisto* című filmjét 1981-ben Cannes-ban a kritikusok nemzetközi díjával, 1982-ben pedig a legjobb külföldi filmnek járó Oscar-díjjal jutalmazták.

A könyvek száma és példányszáma tovább nőtt. Az amerikai, angol és a francia szerzőktől kiadott szépirodalmi művek példányszáma egyre növekvő mértékben haladta meg a szovjet-orosz írók műveinek a példányszámát. Az időszaki sajtótermékek száma 1960 és 1985 között 600-ról 1700-ra, éves példányszámuk pedig 700 millióról 1,4 milliárdra emelkedett. 1981-ben a 10 évesnél idősebb népesség 87%-a vallotta magát rendszeres vagy esetenkénti újságolvasónak, s 76%-a folyóiratok olvasójának. A hat országos napilap közül legnagyobb példányszám-ban az MSZMP hivatalos orgánuma, a *Szabad Népet* 1956 novemberében felváltó *Népszabadság* jelent meg.

A rádió-előfizetők száma 1960-ig még gyorsan nőtt, ettől kezdve viszont alig emelkedett. Ez részben a piac telítettségére utalt, részben pedig arra, hogy rohamosan terjedtek a tranzistoros táska- és zsebrádiók, valamint az autórádiók, amelyeket már bejelenteni sem kellett. A rádió-előfizetés addigi rendszere ezért 1980-ban meg is szűnt. A mozi iránti érdeklődés hanyatlott. 1965-ben a települések 96%-ban vetítettek rendszeresen filmeket. Ettől kezdve csökkenés kezdődött: 1960-ban még 140 millió mozijegyet adtak el, 1980-ban viszont már csak 60 milliót. A rádió szerepének megváltozása és a mozi iránti érdeklődés csökkenése jelentős részben a televízió elterjedésével magyarázható. Bár a világ legfejlettebb országaiban már az 1930-as években megkezdődött a televíziózás, Magyarországon csak 1958-ban indult meg a rendszeres műsorszolgáltatás. Ennek heti átlagos időtartama kezdetben nem érte el a 20 órát, s a készülékek száma a néhány ezret. Az előfizetők száma ezután gyorsan nőtt, és 1985-re már megközelítette a hárommilliót. Az 1000 főre számított készülékek száma alapján az európai országok rangsorában Magyarország ezzel 1980-ban a 11. helyen állt. Közben az adásidő is folyamatosan nőtt. A világ fejlettebb feléhez viszonyítva nagy lemaradás mutatkozott azonban a színes technika terén. A kísérleti színes adások Magyarországon csak 1969-ben kezdődtek, és az összes műsoridőnek még 1982-ben is csak 60%-át sugározták színesben.

*Rádiózás
és tévénézés*

A sport ugyancsak elveszítette kitüntetett helyét. A központilag szervezett és részben katonai jellegű testedzést felváltották az individuális jellegű szabadidősportok: a tenisz, az úszás, a síelés, a széllovaglás, a kocogás, a kerékpározás, az *aerobic* és legújabban a testépítés. A versenysportok vonzereje szintén mérséklődött. Talán emiatt is alakult úgy, hogy a magyar élsportolók teljesítményei egyre inkább elmaradtak a korábbiak mögött. Az 1952-es olimpiai csúcsot, amikor a magyar sportolók 16 aranyérmet szereztek, soha többé nem sikerült elérni. Az 1896 óta szerzett érmek alapján Magyarországnak mindazonáltal továbbra sincs oka szégyenkezésre, 2000-ben ugyanis Olaszország után és Svédország előtt 7. volt a világranglistán.

*Sport és
turizmus*

Az olvasás és a tévénézés mellett az életmód szerves részévé vált a turizmus, s ezen belül a nyaralás. Ennek egyik tipikus formája az igen olcsó vállalati vagy

szakszervezeti üdültetés volt. Egy-két hetes ingyenes vagy kedvezményes beutalóban 1960-ban félmillióan, az 1980-as évek közepén 1,5 millióan részesültek. Ezt kezdetben a társadalom minden csoportja igénybe vette, később inkább az alsó és középső rétegek. A tehetősebb családok az 1970-es és 1980-as években jobbra saját hétvégi házat építettek maguknak valamelyik üdülőövezetben. A belföldi üdülés általánossá válása mellett rohamosan nőtt azoknak a száma, akik külföldre utaztak. 1956-ig erre gyakorlatilag nem volt lehetőség. Az 1960-as években viszont a külföldi turizmus politikai és anyagi feltételei egyaránt megteremtődtek. 1960-ban még csak 300 ezren, 1970-ben viszont már egymillióan, és 1980-ban 5,2 millióan léptek ki az országból. Többségük a szomszédos szocialista országokba látogatott, de igen sokan a félig Nyugatnak számító Jugoszláviába, s közel félmillióan kifejezetten Nyugatra utaztak.

*Külpolitika és külföldi
magyarság*

Miközben gazdasági és kulturális téren a kádárizmus igen messzire jutott az ortodox szovjet modellől, külpolitikában sokáig a blokk legszervilisebb államai közé tartozott. A feltétlen szovjetbarátság és a külpolitikai önállótlanág legitimációs ideológiájával egy olyan történelemszemlélet szolgált, amely a fő eszmei veszélyt a nacionalizmusban jelölte meg, s a nemzeti büszkeség és önérzet legtöbb megnyilvánulását „nacionalista maradványnak” bélyegezte. A konkrétumok síkján ennek felelt meg a magyar történelemben oly nagy szerepet játszó és 1956-tal közvetlen összefüggésbe hozható függetlenségi harcok nimbuszának az aláásása, valamint a nemzetek feletti gazdasági és politikai integráció történelmi előképeként felmutatható – 1956 előtt alaptalanul is bírált – Habsburg Monarchia felértékelése.

A „nacionalizmus elleni küzdelem” a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek sorsa iránti közömbösséggel egészült ki. A korai kádárizmustól nemcsak a két világháború közötti revizionizmus felújítása állt távol, hanem a kisebbségi jogok védelme is. Ezt a „proletár internacionalista” korszakot az 1960-as évek végétől a nemzetnek mint létező kulturális és politikai realitásnak a tudomásulvétele és a világ magyarságát összekapcsoló kulturális kötelékeknek az erősítése váltotta fel. A gazdaságpolitikai reformokhoz és a kulturális liberalizmushoz hasonlóan ez a váltás is Kádár és a kádári vezetés pragmatizmusával és bizonyos mértékű önkorrekciós képességével magyarázható, amellyel a nemzetileg elkötelezett értelmiségi csoportok, valamint a nyugati magyarság, s rajtuk keresztül a Nyugat rokonszenvének az elnyerésére törekedtek.

A nemzeti kérdés új megközelítését és az ezzel összhangban álló külpolitikát Kádár több nyilatkozatában hitelesítette. Ezek közül legnagyobb visszhangot az 1975-ös helsinki konferencián elmondott beszéde váltott ki. Ebben először utalt Magyarország I. világháború utáni területi veszteségeire, és büszkeséggel szólt arról a hosszú állami múltról, amelyre a magyarság visszatekinthet. A helsinki konferencia záródokumentumát egyébként Magyarország és szomszédjai egy-

aránt megelégedéssel fogadták. A szomszédok azért, mert rögzítette a határok erőszakos megváltoztatásának tilalmát, Magyarország pedig azért, mert a nyelvre és vallásra való tekintet nélkül mindenki számára biztosítandó alapvető szabadságjogok kívánalmának rögzítése és az eszmék szabad áramlásával foglalkozó ún. harmadik kosár előírásai alapján jogalapot kapott a határokon kívüli magyarsággal való törődésre, illetve az anyaországi magyarság és a magyar kisebbségek közötti kulturális kötelékek erősítésére.

Az új doktrínából következett, hogy az 1970-es évek közepétől a kulisszák mögött Budapest több alkalommal felemelte szavát a határon túli magyarokat sújtó diszkriminációk ellen. A magyarok helyzete különösen Romániában adott okot panaszra. Az 1965-ben hatalomra került Nicolae Ceaușescu uralma alatt az erdélyi magyarság egyre súlyosabb diszkriminációkat szenvedett el. A román vezetés 1972-ben elfogadta az ún. „nemzeti homogenizációs programot”. Ennek végső célja a magyarok – és általában a nemzetiségek – teljes asszimilálása és ezáltal egy nyelvilag és kulturálisan homogén román nemzetállamnak a létrehozása volt. A románosítási politika csúcspontjaként 1988-ban bejelentették az ún. szisztematizálási tervet. Ennek keretében az ország 13 ezer falujából 7 ezret egyszerűen le akartak rombolni, és azt tervezték, hogy az ott lakókat nagy agrár-ipari központokba tömörítik. Mindezek miatt az 1970-es évek végétől Románia és Magyarország között igen feszült viszony alakult ki. Az 1980-as évek második felében több 10 ezer erdélyi magyar menekült Magyarországra, illetve Magyarországon át Nyugatra.

Nem csökkent a szlovákiai és a kárpátaljai magyarokra nehezedő nyomás sem. A magyar iskolák és a magyarul tanuló diákok száma folyamatosan csökkent. Tito 1980-as halála után az addig kulturális autonómiát élvező jugoszláviai magyarság sorsa is rosszabbra fordult. Mindezek következtében a szomszédos országokban élő magyarok helyzete az 1980-as évek elejére a magyarországi közéletet leginkább foglalkoztató kérdések egyikévé vált.

A magyar kisebbségek sorsa iránti fokozottabb kötelezettségvállalás mellett a magyar külpolitika az 1960-as évek végétől más téren is kezdett önállóbb lenni. Bár a Szovjetunió érdekeinek tiszteletben tartása továbbra is alapelv maradt, egyre nagyobb hangsúly helyeződött a nemzeti szempontból előnyös egyéb kapcsolatokra és a mozgástér tágítására. Ezt a gazdaság modernizálásához nélkülözhetetlen fejlettebb technológiákhoz való hozzájutás, illetve általában véve a modern világ gazdasági folyamatokhoz való csatlakozás igénye is szükségessé tette.

A kádári Magyarország első partnerei a semleges és blokkokon kívüli Ausztria és Finnország voltak. A kereskedelmi és a kulturális kapcsolatok az 1970-es évektől mindkét országgal megélénkültek. A nem szocialista országok közül Ausztria volt az első, ahová – 1979-től – vízum nélkül utazhattak a magyar állampolgárok. Ausztria és Finnország után az NSZK irányába nyitott a magyar

külpolitika. A diplomáciai kapcsolatok felvételéről 1967-ben megkezdett tárgyalások 1973-ra vezettek eredményre. Az NSZK és Magyarország közötti kulturális, tudományos és gazdasági kapcsolatok ezt követően dinamikusn fejlődtek. Ezzel egyidejűleg folytatódott a Magyarország és a Vatikán közötti viszony normalizálódása is. Az utolsó akadályt e téren Mindszenty budapesti jelenléte, s az ebből adódó tisztázatlan helyzet jelentette. A Szentszék, a magyar vezetés és az Egyesült Államok között folytatott titkos tárgyalások eredményeként az Elnöki Tanács végül kegyelemben részesítette a bíborost, aki 1971-ben elhagyhatta Magyarországot. Engedetlensége miatt röviddel ezután a pápa nyugállományba helyezte a magyar főpapot, és 1974-ben Lékai László püspököt nevezte ki esztergomi apostoli kormányzóvá, majd 1976-ban esztergomi érsekké. Több mint negyedszázados megszakítás után ezzel ismét teljessé vált a magyar katolikus egyház hierarchiája. A Szentszék és Budapest közötti jó viszony jeleként Kádár János 1977-ben látogatást tehetett a Vatikánban. Az Egyesült Államokkal egy ideig a vietnami háború akadályozta a szorosabb kapcsolatok kiépítését. Ennek 1973-as lezárulása után azonban az amerikai–magyar viszony is javulni kezdett. 1978-ban Magyarország visszakapta az addig hadizsákmányként az Egyesült Államokban őrzött Szent Koronát és a koronázási jelvényeket.

Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején Kádár óvatosan önállósodó külpolitikája különleges jelentőségre tett szert. Durván elnyomó belpolitikája miatt Románia erre az időre kezdte elveszíteni a nyugati világ korábban kivívott rokonszenvét. A munkásmegmozdulások miatt Lengyelországban 1981-ben kihírdették a szükségállapotot, amit Jaruzelski tábornok katonai diktatúrája követett. Bulgáriában, Csehszlovákiában és az NDK-ban évek óta merev és szolgáian szovjetbarát rezsimek uralkodtak. Magyarország ugyanakkor egyre nyíltabban kiállt a két rendszer békés egymás mellett élésének lehetősége, sőt szükségessége mellett. Ráadásul a szovjet táboron belül belsőleg is figyelemre méltó gazdasági és kulturális liberalizmust valósított meg. Mindezek következtében Kádár János az 1980-as évek elejére az egész világban a keleti blokk szívesen látott politikusa és tisztelettel övezett „nagy öregje” lett. Így egy olyan furcsa helyzet állt elő, hogy miközben Kádár magyarországi népszerűségének hagyományos forrásai a gazdasági válság és ennek társadalmi következményei miatt már elapadóban voltak, Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban szinte már fenntartás nélküli tisztelet és megbecsülés övezte.

A rendszerváltás és ami azóta történt...

A 20. századi magyar történelem más nagy fordulataihoz hasonlóan az 1989–90-es rendszerváltást is több külső és belső tényező összetetalálkozása és ezek egymásra hatása idézte elő. Alapvetőnek a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése, vagyis a II. világháború vége óta tartó szovjet–amerikai rivalizálás amerikai győzelemmel történő befejeződése tekinthető. A külpolitikai erőter átrendeződése mellett fontos szerepet játszott az állami és társadalmi tulajdonon alapuló központi tervgazdálkodás történelmi veresége is a magántulajdonra és a piaci mechanizmusok automatizmusára épülő kapitalizmussal szemben. Mindehhez járultak azok az egyéni kezdeményezések és belső társadalmi mozgalmak, amelyek a kínálkozó lehetőségeket kihasználva, sőt azokat olykor megteremtve belülről bomlasztva és/vagy reformálva járultak hozzá a korszakos jelentőségű változáshoz.

A nemzetközi
háttér

A Kelet-Európában kialakított szovjet hegemoniát, amely létrejöttének erőszakossága miatt ellentmondott az 1945-ös jaltai megállapodás demokratikus szellemének, az Egyesült Államok elvileg sohasem ismerte el legitimnek. Hallgatólagosan, a mindennapok gyakorlatában viszont egyre inkább elfogadta, és megbékélt vele. Ez mutatkozott meg 1956-ban és később is. Ez a Szovjetunióval és Kelet-Európával szembeni békülékeny és megengedő amerikai külpolitika Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti elnöksége alatt kezdett megváltozni. Az új elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, a lengyel származású Zbigniew Brzezinski számos alkalommal és formában nyilvánvalóvá tette, hogy a „Kelet-Európával szembeni nyájas érdektelenségnek” vége; s hogy a „kommunista rendszeren belüli változás előmozdítása érdekében” nemcsak az egyes országok hivatalos vezetésével, hanem a „lojális ellenzék képviselőivel, liberális értelmiségiekkel, művészekkel és egyházi vezetőkkel” is fejleszteni kell a rendszeres kapcsolattartást.²⁰ A „politikai változás tudatos bátorításának” egyik bevált eszköze a müncheni Szabad Európa Rádió volt, amelynek növelték a költségvetését, és amelyet hatékonyabb propagandára ösztönöztek. A másik pedig az 1975-ös helsinki megállapodás emberjogi dimenzióinak (ún. harmadik kosár) komolyabban vétele.

²⁰ Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York, London, 1991, New York University Press, 125. Vö. Zbigniew Brzezinski: *Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977–1981*. New York, 1985², 146–150. és 296–300.

Véletlen egybeesés, hogy a Vatikán, amelynek élén 1978-tól Brzezinski honfí-társa, az egykori krakkói érsek állt, ugyancsak ebben az időben kezdte el a kelet-európai egyházak és ellenzékiek támogatását, és adta ki a jelszót: *Ne féljetek!* A pénzeszközök, amelyeket II. János Pál erre a célra fordított – ma már tudjuk –, rendkívül jelentősek voltak.

Ronald Reagan 1981 és 1988 közötti elnöksége alatt folytatódott a szovjet táborral szembeni emberjogi offenzíva. Sőt nemcsak folytatódott, hanem általánosabb értelmezést is kapott. A szorosan vett emberjogi problematikát az elkötelezetten antikommunista Reagan az általános polgári és politikai jogok védelme irányába terjesztette ki. Az Egyesült Államoknak – fejtette ki például 1982 nyarán Londonban – nem egyszerűen a Szovjetunióban és másutt tapasztalható emberjogi sérelmek orvoslása a feladata, hanem a „demokratikus infrastruktúra” létrehozása, illetve erősítése, vagyis egy új „keresztes háború a szabadságért”, hogy a marxizmus–leninizmus oda kerüljön, ahová való: a „történelem szemétdombjára”.²¹

A két szuperhatalom rivalizálása az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján a fegyverkezési verseny terén is új szakaszba lépett. A Szovjetunió 1979-ben 150 nukleáris robbanófejekkel felszerelt olyan SS–20-as rakétát telepített a Varsói Szerződés tagállamainak területére, amelyek különböző nyugat-európai kikötőkre, repülőterekre és ipari központokra irányultak, majd az év végén megszállta Afganisztánt. A NATO, illetve az Egyesült Államok erre olyan új nagyközéphatótávolságú rakéták nyugat-németországi telepítésével válaszolt, amelyekkel a Szovjetunió nyugati fele minden további nélkül belőhető lett volna. Ezek egyike volt az ún. cirkálórakéta, amelyet bárholnan indítani lehetett és olyan alacsonyan repült, hogy a radarok nem érzékelték, továbbá fedélzeti komputere menet közben kereste ki magának a célpontot. A másik pedig egy olyan ballisztikus rakéta (Pershing–II), amely hat perc alatt ért volna Nyugat-Németországból Moszkvába, és 30 méteres hibahatáron belül csapódott volna be. E két, minőségileg új fegyverrel a szovjet légtérvédelem gyakorlatilag semmit sem tudott szembeállítani. Még inkább ez volt a helyzet az ún. csillagháborús tervvel, vagyis a komputer- és lézertechnikára épülő és a világűrbe telepíteni kívánt védelmi rendszerrel (*Strategic Defence Initiative*), amelynek a kifejlesztését 1983-ban jelentették be az amerikaiak. Ez a gigantikus méretű elektronikus pajzs minden Amerika felé tartó támadó rakétát időben hatástalanított volna, vagyis az Egyesült Államok úgy mérhetett volna atomcsapást a Szovjetunióra, hogy a szovjet visszavágás teljesen hatástalan maradt volna. Ilyen helyzet az USA atommonopóliumának 1949-es megszűnése óta egyszer sem állt elő. Washington célja ezzel a programmal az volt, hogy a jóval kevésbé hatékony szovjet gazda-

²¹ Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges*, i. m. 142.

ságot, illetve csak a fogyasztás tartós és drasztikus visszafogása révén versenyképes szovjet hadiipart teljesíthetetlen feladatok elé állítsa. „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert – nyilatkozta ezzel kapcsolatban maga Reagan 1985-ben –, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót.”²²

A szovjet vezetés érzékelte az erőegyensúly felborulását, ám a válaszáddal késlekedett. A problémákkal való nyílt szembenézés egészen 1985. március 11-ig váratott magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében 54 éves, tehát szovjet mércével mérve rendkívül fiatal és energikus személyiség került a Kreml élére. Gorbacsov egyik legfontosabb törekvése a nemzetközi feszültség, illetve a szovjet–amerikai ellentét csökkentése, és ezáltal a szovjet gazdaság tehermentesítése volt. A hivatalba lépését követő hónapokban számos jól hangzó kezdeményezéssel hívta fel magára a világ figyelmét. 1985. április 8-án bejelentette az SS–20-as rakéták telepítésének felfüggesztését, majd augusztus 6-án, a hirosimai atomtámadás évfordulóján a föld alatti kísérleti atomrobbantások moratóriumát. Közben különböző propagandaanyagokat adatott ki a csillagháborús tervek globális veszélyességéről, és diplomáciai úton jelezte: az amerikai kísérletek leállítása fejében kész 30%-kal csökkenteni saját stratégiai fegyverzetét. Ezekkel a gesztusaival és javaslataival mintegy beismerte, hogy a szovjet gazdaság nem bírja elviselni a fegyverkezési verseny, az afganisztáni háború és a belső szociális válság egyidejű terheit.

Gorbacsov
fellépése

A szovjet kül- és katonapolitika újragondolásával párhuzamosan Gorbacsov jelentős belső reformokat is elindított. Elgondolásainak középpontjában a gazdaság dinamizálása (*uszakorenijje*), majd átfogó reformja (*peresztrojka*) állt. Gorbacsov mindezt kezdettől fogva összekötötte a nyílt beszéd, a kritika és a vita, illetve az „átláthatóság” (*glasznoszty*) pártolásával. Az addigi szovjet gyakorlat-hoz képest talán ez volt a legnagyobb újítása. Gorbacsov maga ezt ugyan csak az állami és a pártbürokrácia nehézkességének és visszaéléseinek a leleplezésére szánta, a szovjet értelmiség azonban hamarosan az egész szovjet múlt és jelen kritikus ártértékelésévé szélesítette. A *demokratizácija*, vagyis a politikai intézményrendszer reformja 1987-től képezte politikájának részét. Az új választójogi törvényt, melynek lényege a lakosság által történő többes jelölés volt, 1988. december 1-jén fogadták el, s teljes körűen az 1989. márciusi parlamenti választásokon alkalmazták először. Az eredmény várható, mégis megdöbbentő volt. Az addigi notabilitások közül igen sokan kiestek, megválasztották viszont Andrej Szaharovot, az ország legismertebb és éveken át üldözött polgárjogi vezetőjét, valamint Jevgenyij Jevtusenko és Csingiz Ajtmatov író. A szavazatok 89%-ával ekkor került Moszkva élére Borisz Jelcin is.

²² John Rees: Az új imperializmus. *Eszmélet*, 9–10. (1991. május), 151.

Az 1980-as évek végéig Gorbacsov őszintén hitte, hogy a katonai terhek csökkentése, a gazdaság dinamizálása, a társadalom felrázása s végül a politikai rendszer reformja révén a Szovjetunió lélegzetvételhez juthat, s az új alapokról elindulva megszilárdíthatja külsőleg és belsőleg egyaránt megrendült helyzetét. A szovjet blokk belső kohéziós erejét és a keleti-európai szovjet rendszerek legitímációs tartalékait ugyancsak túlbecsülte. Feltételezte, hogy hasonló reformok révén a bajok ezekben az országokban is leküzdhetők lesznek, s a szocializmus sokak szemében ismét vonzóvá válik. A lengyel és különösen a magyar reformtörekvéseket, amelyek általában a szovjet kezdeményezések előtt jártak, ezért nemcsak eltűrte, hanem kifejezetten támogatta. Gorbacsov készen mutatkozott a Kelet-Európában állomásozó szovjet erők részleges visszavonására is. Ezt az ENSZ 1988. decemberi ülészakán jelentette be.

Gazdasági válság

A szovjet–amerikai ellentétek kiéleződése egybeesett a magyar gazdaság krónikus növekedési és strukturális válságával. Ennek súlyosságáról, amelyet a felvett kölcsönök elfedtek, a társadalom nagy tömegei azonban mit sem tudtak. Sokan hittek abban, hogy az 1980-as évek elejétől engedélyezett különböző kisvállalkozások kínálta lehetőségeket kihasználva és önkizsákmányolásuk fokozásával áthidalhatják a vágyaik és a valóság között tátongó szakadékot. Ezért és a rendszer kínálta „kis szabadságok”, például az utazási lehetőségek, a kulturális nyitottság, a vallás szabad gyakorlása, a külpolitikai eredmények, valamint a környező szocialista országokra jellemző még nagyobb szegénység és/vagy durva politikai represszió miatt, amelyeket a tömegkommunikáció tudatosan ki is hangsúlyozott, a kádárizmusba vetett állami bizalom érezhetően és kimutathatóan csak az 1980-as évek második felében rendült meg. Vagyis akkor, amikor a reálbérek után a reáljövedelmek is csökkenni kezdtek, és az ingyenes szociális juttatások rendszere is omladozni kezdett.

A rendszerbe vetett társadalmi bizalom elvesztése ugyanakkor nem járt együtt a tömegelégedetlenség megnyilvánulásainak olyan szokásos formáival, mint amilyenek a sztrájkok, bérkövetelési mozgalmak és utcai demonstrációk voltak. Az emberek morogtak, elégedetlenkedtek, de az utcára nem mentek ki, és polgári engedetlenségi mozgalmakat nem kezdeményeztek. Ez azt bizonyítja, hogy a társadalmi elégedetlenség nem érte el sem a lengyelországi, sem a romániai vagy jugoszláviai szintet, ahol az emberek a magyarországihoz hasonló vagy annál represszívebb elnyomó apparátus ellenére időnként nyíltan lázongtak.

Ellenzéki irányzatok

Ha a társadalom nagyobb része nem is mutatott politikai aktivitást, az értelmiség körében már az 1970-es évek végétől kezdtek megszerveződni azok a csoportok, amelyek elégedetlenségüknek nyilvánvaló jeleit adták. A magyar szellemi élet régi keletű megosztottságát leképezve az ellenzéknek két nagy ága formálódott ki: az ún. demokratikus, emberjogi vagy urbánus és az ún. nemzeti vagy népi. Előbbiek számára, akik 1981-től illegális

periodikát (*Beszélő*) is megjelentettek, sokáig az általános emberi jogok és a civil szerveződés lehetőségeinek biztosítása, utóbbiak számára pedig a magyar kisebbségek hatékonyabb védelme és a társadalmi devianciák elleni küzdelem voltak a legfontosabb hívószavak. Alapvetően azonban mindkettő a rendszer demokratizálására törekedett. Az ellenzék e két nagy áramlata mellett számos más ellenzéki jellegű tömörülés is megszerveződött.

A rendszer politikai rendőrsége az ellenzék valamennyi ágáról pontos információkkal rendelkezett, és időnként alkalmazott is különböző retorziókat velük szemben. Igazán súlyos megtorló akciókra – tömeges letartóztatásokra, kirakatkerekre, börtönbüntetések kirovására stb. – azonban egyszer sem került sor. Hogy miért, arról a Politikai Bizottság egyik 1986-os ülésén maga Kádár így nyilatkozott: „A rendszer és a politika kibírta és ki is kell bírnia, hogy itt-ott három tucat ember szájaskodik. És egyéb korlátaink is vannak. Fölmerültek a nemzetközi összefüggések, gazdasági kapcsolatok, kölcsönök. Ez létező kérdés, mert a Magyar Népköztársaság általános nemzetközi megítélésének ma része, hogy nincs különleges probléma az emberi jogokkal, hogy utazási szabadság van, hogy nincsenek hatósági repressziók derűre-borúra. Ez hozzátartozik a Magyar Népköztársaság általános nemzetközi megítéléséhez, és erre is valamelyest vigyázni kell. Itt hozzátehetem: a rendszer kibír egy kis szelepet is bizonyos kérdésekben.”²³

A különböző ellenzéki irányzatokat kezdetben az együttműködés és a hatalommal szembeni közös, antikommunista jellegű fellépés igénye jellemezte. Ennek az 1980-as évek első felében számos jele mutatkozott. 1980–81-ben ilyen volt a Bibó István tiszteletére összeállított emlékkönyv, 1985 nyarán pedig a Monoron megszervezett találkozó. Ennek előadói közül a demokratikus ellenzéknek Kis János, Kenedi János és Szabó Miklós, a népieket Csoóri Sándor és Csurka István, az 56-osokat Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós, a reformközgazdászokat pedig Bauer Tamás és Laki Mihály képviselte.

A monori találkozót követően az ellenzék a programalkotást tekintette fő feladatának. Az első részletes javaslattal (*Fordulat és reform*) a reformközgazdászok egy csoportja (Lengyel László, Matolcsy György, Antal László stb.) jelentkezett 1986-ban. A gazdasági jellegű teendők mellett, amelyek a piacgazdaság megteremtését tartották szem előtt és a magántulajdon rehabilitálása mellett törtek lándzsát, az anyag politikai javaslatokat is tartalmazott. Szerzői a csoportérdekek intézményes artikulálásának biztosítását, azaz a monolit és autoriter rendszer pluralizálását és demokratizálását ajánlották. A következő év nyarán a *Beszélő* szerkesztői tettek közzé részletes programot *Társadalmi Szerződés* címmel. Bár a szerzők politikai ideálja a pártok teljesen

Reformprogramok

²³ Romsics Ignác szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*, i. m. II. köt. 393–396.

szabad versenyén alapuló nyugati típusú parlamentáris demokrácia volt, az adott helyzetben ezt még „távoli álomnak” tartották. Közvetlen célként ezért a jogállamiságnak és a politikai demokráciának olyan korlátozott formáját körvonalazták, amelyben a kommunista párt még élvezett volna bizonyos privilégiumokat. A harmadik részletes programot Bihari Mihály, az ELTE Jogi Karának oktatója dolgozta ki *Reform és demokrácia* címmel. Az 1987 őszén elkészült munka ugyancsak az egypártrendszer keretei között körvonalazott elképzelés volt. Legfontosabb javaslatai az MSZMP-n belüli platformszabadság biztosítása, valamint a hatalmi ágak különválasztása, és ennek keretében a parlament törvényhozói szerepének a visszaadása, továbbá a parlamentnek, s nem a pártnak felelős kormányzati tevékenység helyreállítása voltak.

Az MDF megalakulása

A népi-nemzeti szárny nem állt elő saját politikai programmal, elsőként hozta viszont létre a maga legális mozgalmát. A szervezet, amelyet Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) kereszteltek el, 1987. szeptember 27-én alakult meg Lakiteleken, a Lezsák Sándor helybéli költő és tanár udvarán felállított sátorban. A második ellenzéki szervezetet a KISZ-szel elégedetlen fiatalok hozták létre 1988. március 30-án Fiatalkorú Demokraták Szövetsége (Fidesz) néven. A Beszélő-kör vezetői kezdetben abban bíztak, hogy valamennyi ellenzéki szervezet összefogására képesek lesznek. Ennek érdekében hívták életre 1988. május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózatát. Az ellenzék befolyásának növekedését mutatta, hogy az 1988. március 15-i budapesti megemlékezésen mintegy 10–15 ezren vettek részt, s hogy a Magyar Demokrata Fórum taglétszáma 1988 végére elérte a 10 ezer főt.

A kommunista elit ellentétei

A társadalom csöndes elégedetlenkedése és az ellenzéki szervezetek növekvő aktivitása mellett a kádárizmus hitelvesztésének eklatáns jele volt a párvezetésen belül kiéleződött ideológiai harc és személyi vetélkedés is. A külső és belső fejlemények hatására szétesésnek indult pártot és az ellenzékiekkel gyakran együttműködő kritikus pártértelmiséget 1988 elején Kádár és a mögötte álló „régigárda” több figyelmeztetésben részesítette. A lavinát azonban többé nem lehetett megállítani. Az 1988. május 23–24-re összehívott rendkívüli pártértekezlet a vezetőtestületek teljes átalakítása mellett döntött. A 13 addigi PB-tagból a küldöttek mindössze 3-at választottak újjá. Bizalmat szavaztak viszont Nyers Rezsőnek, az 1968-as gazdasági reform atyjának és Pozsgay Imrének, a Hazafias Népfront főtitkárának, akik évek óta a pártelit legelkötelezettebben reformbarát újitói közé tartoztak. A párt főtitkárává a dinamikusnak mutatkozó, ám a rendszer érdemi demokratizálását ellenző Grósz Károlyt választották. A megöregedett, megfáradt és Gorbacsov politikájával szemben szkeptikus és bizalmatlan Kádárt – szovjet jóváhagyással – ugyanekkor félreállították, és az újonnan létesített, hatalom nélküli pártelnöki pozícióval próbálták leplezni trónfosztását. (V./12. kép)

Az új vezetés az 1988. július 13–14-i KB-értekezleten nézett szembe az egyre kilátástalanabb helyzettel. A testület beletörődött a teljes foglalkoztatottság feladásába, vagyis a munkanélküliség elkerülhetetlenségébe. Belátta azt is, hogy a tulajdonváltás, azaz az állami tulajdon legalább részleges magánosítása nélkül a termelékenység érdemben nem növelhető. 1988 októberében a parlament ennek alapján fogadta el az ún. társasági törvényt (VI. tc.), amely engedélyezte az állami vállalatok magántársaságokká alakulását. Ezzel visszafordíthatatlan folyamatok indultak el a társadalmi tulajdon összeomlása és a magántulajdonon alapuló piac- és versenygazdaság kialakulása terén. A pártvezetés és a közvélemény által vitatott másik nagy kérdéskör a politikai intézményrendszer reformja, azaz a „szocialista pluralizmusnak” nevezett elképzelés pontos mibenlétének a kidolgozása volt. Azt az ellenzéki követelést, hogy a pártot a társadalom, a kormányt pedig az Országgyűlés ellenőrzése alá kell helyezni, erre az időre a párt reformerei is elfogadták. Tisztázásra várt azonban, hogy a hatalommegosztásnak ez a formája és az érdekek nyílt artikulációja az egy- vagy a többpártrendszer keretei között valósuljon-e meg. Grósz és a párt körülötte tömörülő technokrata vezetői az egypártrendszeren belüli pluralizmus álláspontját képviselték. Pozsgay, Nyers és a párt velük tartó radikális reformerei, köztük a közgazdász Németh Miklós – 1988 novemberétől 1990 májusáig az ország miniszterelnöke – viszont már ekkor többpártrendszerben gondolkodtak.

Az új pártvezetés és az ellenzék viszonya ellentmondásosan alakult. A Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulójára emlékező 1988. június 16-i budapesti tüntetést, amelyen mintegy 400-an vettek részt, a rendőrség durván feloszlatta. Az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó június 27-i tömeggyűlést, amelyen több tízezen jelentek meg, viszont engedélyezték a hatóságok. 1956 óta ez volt az első olyan nagy tömegmegmozdulás, amelyet nem a párt vagy szatellitszervezetei szerveztek. 1988. szeptember 12-én felvonulhattak a környezetkárosítónak gondolt bős–nagygyarosi vízlépcső megépítése ellen tiltakozók is. Pozsgay Imre, aki nemcsak PB-tag, hanem júniustól a kormány államminisztere is volt, november 25-én bejelentette, hogy az MSZMP párbeszédet kezd az ellenzéki szervezetekkel. Röviddel ezután, november 29-én Grósz Károly viszont arról beszélt a budapesti Sportcsarnokban összegyűlt pártaktivisták és munkásörparancsnokok előtt, hogy az MSZMP az egypártrendszer viszonyai között képzelet el a politikai pluralizmust, s hogy az országban „fehérterror” réme fenyeget.

*Grósz és
Pozsgay*

A pártvezetésen belüli megosztottságot tovább élezte Pozsgay Imre 1989. január 28-i rádiónyilatkozata, melyben az addigi terminológiától eltérően az 1956-os forradalmat nem ellenforradalomnak, hanem népfelkelésnek nevezte, és egyben a többpártrendszer bevezetésére tett javaslatot. A Központi Bizottság február 10–11-i ülésén vitatta meg a Pozsgay nyilatkozata által előtérbe állított

kérdéseket. Késhegyig menő vita után a testület végül bizalmat szavazott a kommunista reformpolitika szimbólumává magasodott politikusnak. Az ülésről kiadott közlemény hangsúlyozta, hogy a népszuverenitás és a jogállamiság elvéből kiindulva a Központi Bizottság folytatni kívánja a politikai intézményrendszer mélyreható reformját, s hogy a politikai rendszer pluralizálása az adott helyzetben a többpártrendszer keretei között valósítható meg.

A közlemény megjelenésekor az egypártrendszer ténylegesen már a múlté volt. A Magyar Demokrata Fórum és a Fiatal Demokraták Szövetsége után 1988 végén és 1989 elején számos más pártszerű képződmény jött létre. A Szabad Kezdeményezések Hálójából 1988. november 13-án megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége. Ezt november 18-án a Független Kisgazdapárt újjáalakulása követte. A Szociáldemokrata Párt 1989 januárjában, a Nemzeti Parasztpárt – Magyar Néppárt néven – 1989 februárjában szerveződött újjá. Az ún. történelmi pártok színrelépését a Kereszténydemokrata Néppárt április 2-i újjáalakulása tette teljessé.

Az ellenzéki pártok és szervezetek 1989. február 17-i nyilatkozatukban üdvözlötték, hogy az MSZMP elfogadta a többpártrendszert mint a hatalomgyakorlás egyedül demokratikus formáját. Egyben – a lengyel példát szem előtt tartva – javasolták, hogy a párt és a kormány kezdjenek tárgyalásokat az ellenzékkel a hatalom megosztásáról és a demokráciába való békés átmenet módozatainak a kidolgozásáról. A hatékonyabb fellépés érdekében a legfontosabb nyolc ellenzéki szervezet 1989. március 22-én megalakította az Ellenzéki Kerekasztalt. Ezt megelőzően, 1989. március 15-én legalább száz-ezren vettek részt az ellenzéki szervezetek immár senki által sem zavart megemlékezésein, miközben a hivatalos ünnepségen alig húszezren jelentek meg. Az ellenzéki megmozdulások csúcspontjaként Csengey Dénes, az MDF politikusa jelképesen lefoglalta a Magyar Televíziót, Cserhalmi György színész pedig felolvasta a 12 pontba foglalt, 31 ellenzéki szervezet által aláírt követeléseket. A jogállamiság, többpártrendszer és a szabad választások mellett ezek között már a szovjet csapatok kivonása is szerepelt. A megemlékezéseket és az ünnepi eseményeket a Televízió egyenes adásban közvetítette. A magyar nép nagy tömegei számára a rendszerváltás programja ekkor körvonalazódott először.

1989 tavaszától lélegzetelállító ütemben peregtek az események, omlott össze a pártállam, és haladt előre az a folyamat, amely a szocialista államrenden belüli modellváltáson túllépve immár félreérthetetlenül a rendszerváltás irányába mutatott. Az előremenekülés politikáját választva április 22-én feloszlott a KISZ. Május 8-án az ekkor már nagybeteg Kádár Jánost minden vezető beosztás alól felmentették. Ugyanezen a napon a Magyar Tudományos Akadémia rehabilitálta azokat a tudósokat, akiket politikai okokból 1949-ben megfosztottak akadémiai tagságuktól. Május 13-án a kormány felfüggesztette a környezetre káros és nega-

tív szimbólummá vált nagymarosi vízlépcső építését. Június 8-án Glatz Ferenc művelődési miniszter bejelentette az orosz nyelv kötelező oktatásának megszüntetését.

Az egész társadalmat megrázta Nagy Imre, Maléter Pál és társaik ünnepélyes újratemetése június 16-án. A ceremónia szónokai közül ekkor figyelt fel az ország lakossága Orbán Viktorra, aki az orosz csapatok mielőbbi és teljes kivonásának követelését határozott

*Nagy Imre és társai
újratemetése*

antikommunizmussal társította. A kegyeleti aktus drámai hatását fokozta, hogy július 6-án elhunyt Kádár János. E két szimbolikus tartalommal is rendelkező esemény, valamint az osztrák–magyar határ augusztus–szeptemberi megnyitása és a hazatérni nem akaró keletnémet turisták kiengedése az országból Ausztriába félreérthetetlenül jelezték, hogy egy történelmi korszak a végéhez közeledik. A látványos eseményekkel párhuzamosan, ám a nyilvánosság kizárásával folytak az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és az ún. harmadik oldal (szakszervezetek, Hazafias Népfront stb.) tárgyalásai (Nemzeti Kerekasztal) a rendszerváltás alapkérdéseiről, illetve a leendő magyar köztársaság alkotmányos alapjairól. A szeptember 18-án bejelentett megállapodás szerint a felek hat törvényjavaslatban egyeztek meg. Ezek közül a legfontosabb az 1949-es alkotmány gyökeres módosítása volt. Ennek értelmében „népköztársaságból” Magyarország olyan köztársasággá alakult, amelyben maradéktalanul érvényesülnek a klasszikus hatalommegosztás és a politikai demokrácia elvei. Az alaptörvény deklarálta a többpártrendszer, és kimondta, hogy egyetlen párt sem gyakorolhatja a közhatalmat. Az ország legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve ismét az országgyűlés lett. Az Elnöki Tanács megszűnt, helyette köztársasági elnöki poszt létesült. Az államfő hatáskörére vonatkozólag az alkotmánymódosítás az 1946-os törvény rendelkezéseit vette alapul, vagyis a köztársasági elnök jogkörét a lehető legszűkebbre szabta. Az új alkotmány a régi országgyűlés jóváhagyásával 1989. október 23-án lépett életbe. Ünnepélyes körülmények közepette ugyanezen a napon kiáltotta ki a köztársaságot Szűrös Máttyás, az országgyűlés akkori elnöke a Kossuth téren. (V./13/a. és V./13/b. kép)

A Nemzeti Kerekasztal megállapodásainak értelmében október folyamán a parlament más fontos törvényeket is elfogadott. Ezek egyike az Alkotmánybíróság felállításáról intézkedett. A testület igen széles jogkört kapott. Feladatai közé került a jogszabályok előzetes és utólagos vizsgálata, az alkotmányban biztosított jogok megsértése miatt benyújtott panaszok elbírálása, az alkotmány értelmezése, valamint az állami szervek és az önkormányzatok között felmerülő hatásköri összeütközések megszüntetése. A testület 1990. január 1-jén kezdte meg működését Sólyom László alkotmányjogász elnökségével. Az új választójogi törvény minden nagykorú, vagyis 18 éven felüli magyar állampolgárt szavazati joggal ruházott fel. A választás módja mindenütt

*A pártállam
lebontása*

titkos volt. Törvény született a Munkásőrség feloszlításáról, a munkahelyi párt-szervezetek működésének betiltásáról és az Állami Számvevőszék felállításáról. Az Országgyűlés 1989-ben összesen 58 törvényt fogadott el, több mint tízszeresét az 1950 és 1985 közötti éves átlagnak.

Az MSZMP bomlása eközben tovább folytatódott. A reformpártiak és a hozzájuk csatlakozó többség október elején megalakították a Magyar Szocialista Pártot. Az új párt olyan „korszerű baloldali szocialista mozgalomként” határozta meg magát, amely „a jogállam törvényeit mindenkor tiszteletben tartva” hozzá kíván járulni „többpártrendszerű parlamenti demokrácia kiépítéséhez”.²⁴ A párt elnökévé Nyers Rezsőt választották. Az új párt megalakítása ellen a küldöttek valamivel több mint 10%-a szavazott. Ők Grósz Károly vezetésével továbbra is az MSZMP tagjainak tekintették magukat, és a kongresszus után ezt a nevet használva kezdtek tagtoborzáshoz. Ők alakították meg később a Munkáspártot, amely parlamenten kívüli marginális szerveződésként a mai napig működik.

Az 1990-es
választások

1989 novemberétől megkezdődött a választásokra való felkészülés és a pártok versengése. A hatalom megszerzéséért folytatott küzdelemben nemcsak az MSZMP utódpártja és az ellenzék, hanem az ellenzéki pártok, elsősorban az MDF és az SZDSZ között is kiéleződtek az ellentétek. A választási kampányban az SZDSZ radikálisan rendszerváltó, élesen antikomunista és modern szellemű európai pártnak, az MDF pedig konzervatív-nemzeti jellegű és a magyar múltban gyökerező „nyugodt erőnek” mutatta magát. A küzdelemből az MDF került ki győztesen. Az 1990 tavaszán megrendezett választásokon a 386 mandátum 43%-át szerezte meg, míg az SZDSZ csak 24%-át, a Kisgazdapárt 11%-át, az MSZP 9%-át, a Fidesz és a KDNP pedig 5-5%-át. A független képviselők aránya 3%-ot tett ki. Az 1985–90-es régi parlamenthez képest az új országgyűlés összetétele radikálisan átalakult, a képviselők 95%-ban kicserélődtek. Ez a változás csaknem teljes elitcserét takart. A volt párttagok aránya 75%-ról 13,5%-ra, a volt párttitkárok és más párt- és tanácsi funkcionáriusok hányada 15%-ról néhány százalékra csökkent, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya ugyanakkor 59%-ról 89%-ra emelkedett. A képviselők között és az újraszerveződő közéletben feltűnt néhány arisztokratacsalád külföldről hazatért tagja is, ám meghatározó szerephez sem akkor, sem azóta nem jutottak.

Kormányalakításra a relatív többséghez jutó MDF szerzett jogot, amelynek Antall József történész múzeumigazgató, az egyik 1945 utáni kisgazdapárti politikus és miniszter fia volt a miniszterelnök-jelöltje. Az abszolút parlamenti többség érdekében Antall koalíciót ajánlott a Kisgazdapártnak és a Kereszténydemokrata Pártnak, amelyek elfogadták ajánlatát. Az új kormány legfontosabb céljait Antall a jogállamiság intézményeinek kiépítésében és meggyökereztetésé-

²⁴ Romsics Ignác szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*, i. m. II. köt. 470–471.

ben, a gazdasági válság felszámolásában és „szociális piacgazdaság” megteremtésében, a keleti integrációs szervezetekből való kilépésben és a nyugatiakhoz, mindenekelőtt a NATO-hoz és az Európai Közösséghez való csatlakozásban, valamint a regionális együttműködésben és a magyar kisebbségek fokozottabb támogatásában és védelmében jelölte meg. A köztársaság címeréül nem az 56-ra és a függetlenségi hagyományra utaló Kossuth-címert, hanem a történelmi folytonosságot szimbolizáló koronás címert javasolta, amit pártja és az országgyűlés is csak hosszas vita után fogadott el. Köztársasági elnökké – az MDF és az SZDSZ közötti megállapodás eredményeként – Göncz Árpád író és szabad-demokrata politikust választották, aki 1945 után a Kiszegdapárt egyik ifjúsági aktivistája volt, 1956-os tevékenységéért pedig életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Ennek teljes letöltése alól az 1963-as amnesztia mentesítette.

Az 1989 őszén kezdődött alkotmányozási folyamat záróaktusának az önkormányzati törvények 1990. augusztusi elfogadása tekinthető. Ezek felszámolták az 1950-ben kialakított tanácsrendszert, és az ország minden településének visszaadták helyi önkormányzatát. Az önkormányzat első embere a polgármester, a szakapparátus vezetője pedig a jegyző lett. Az első helyhatósági választásokat 1990 őszén tartották. A kormánypártok jelöltjei ezeken általában kisebbségben maradtak; Budapest főpolgármestere is az SZDSZ egyik vezető alakja, Demszky Gábor lett.

Az önkormányzati választásokkal befejeződött az 1988-ban kezdődött, 1989-ben felgyorsult és 1990 tavaszán–nyarán véglegesedett jogi-politikai jellegű átalakulási folyamat, melynek során az egypárti diktatúrát többpárti demokrácia váltotta fel. Az átalakulás jelentőségét, tartalmát tekintve forradalmi, formája, módszerei szempontjából viszont békés, erőszakmentes volt. Ilyen, a megtorlás minden formájától mentes hatalomváltásra 1848 óta most került sor először. Ez valószínűleg a legfontosabb oka volt annak, hogy más kelet-európai országoktól eltérően Magyarországon sem felelőssége vonásra, sem teljes körű luszt-rációra nem került sor.

1990 óta hatszor tartottak országgyűlési választásokat: 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben, 2006-ban, 2010-ben és 2014-ben. A választási eredmények jelentősen különböztek. Az 1994-es választások nyertese az 1990-ben negyedikként végzett MSZP lett a mandátumok 54%-ával. Az 1990-ben győztes MDF parlamenti képviselte ugyanakkor 42%-ról 10%-ra zuhant vissza. Abszolút többsége ellenére az MSZP koalíciót ajánlott az SZDSZ-nek, amit az elfogadott. A kabinetet a szocialista Horn Gyula vezette.

1998 újabb meglepetést hozott. Az addig 5–6% körüli eredményeket elérő Fidesz szavazatainak a száma megtöbbszöröződött, és így megszerezték a mandátumok 38%-át. Ennek alapján a párt elnöke, Orbán Viktor alakíthatott kormányt a Kiszegdapárttal összefogva.

*A választások
dinamikája*

A választások nagyban eltérő eredményeit két tényező okozta. Részben a szilárd pártkötődések alacsony aránya, részben a pártok ideológiai és politikai arculatának a változásai. A pártpreferenciák nagyfokú ingadozása az 1990-es évek második felében mérséklődött; az egyes pártoknak kezdett kialakulni a ténylegesen választók kb. felét felölelő, többé-kevésbé jellegzetes vonásokkal rendelkező, stabil szavazóbázisa. Ezek között a jellegzetes vonások között nem a foglalkozás vagy réteg-hovatartozás, hanem olyan kulturális tényezők játszottak meghatározó szerepet, mint a valláshoz való viszony, a múltszemlélet, a politikai integráltság foka a rendszerváltás előtt (párttag vagy pártonkívüli), valamint a lakóhely nagysága és jellege. Az MSZP törzsszavazói nagyrészt egykori párttagok és hozzátartozóik – jelentős részben nyugdíjasok –, az MDF, KDNP, a Kisgazdapárt és a magát átprofilírozó Fidesz szavazói pedig hagyománytisztelő, nemzetileg elkötelezett és jórészt vallásos értelmiségiek, alkalmazottak és kisvállalkozók voltak. Az SZDSZ tipikus szavazójának a zömmel városi, liberális és nem vagy kevésbé vallásos vállalkozó, illetve magasan kvalifikált – jelentős részben fővárosi – értelmiségi számított. 1998 után folytatódott a választók tömbösödése jobb- és baloldali politikai táborokra. A politikai mező ily módon egyre inkább kétosztatúvá vált. A kis pártok többsége felmorzsolódott, s a szavazók nagy többsége a politikai életet uraló két domináns párt, az MSZP és a Fidesz köré tömörült.

A politikai közösség pártpreferenciáinak megszilárdulása először a 2002-es választások során mutatkozott meg markánsan, amikor 70% fölötti részvétel mellett az MSZP a mandátumok 46%-át, a választási koalícióra lépő Fidesz és MDF pedig 48,7%-át kapta. Lényegében ugyanez ismétlődött 2006-ban is, amikor az MSZP a mandátumok 49%-át, a Fidesz pedig, amely ezúttal a KDNP-vel alkotott választási koalíciót, a mandátumok 42,5%-át szerezte meg. Vagyis a két nagy párt lényegében megtartotta és sikeresen mozgósította négy évvel korábbi szavazótáborát. Rajtuk kívül az SZDSZ (5%) és az ezúttal önállóan induló MDF (3%) jutott még be a parlamentbe. Az MSZP–SZDSZ koalícióra támaszkodva ekkor Gyurcsány Ferenc, a KISZ egyik 1989 előtti vezetője, korábbi sportminiszter és gyáros lett a miniszterelnök.

A 2006-os választások előtt, alatt és után folytatódott a két politikai tábor konfrontációja. A miniszterelnök Balatonöszödön, párttársai előtt elmondott indulatos beszédének nem tervezett nyilvánosságra kerülése után az ellentét még élesebbé vált. Beszédében Gyurcsány az államigazgatás, az egészségügy, a társadalombiztosítás és az oktatás 1990 óta halogatott átfogó reformjának a szükségességéről igyekezett meggyőzni hallgatóit. Erre, valamint a választási ígéretek és a kormányprogram közötti ellentmondásra hivatkozva az ellenzék Gyurcsány távozását és új választások kiírását követelte. Ennek kikényszerítése érdekében olyan utcai demonstrációkat is szervezett vagy támogatott, amelyek addig hiá-

nyoztak a politika eszköztárából. Az előbb tétova, majd utóbb brutálisan is felépő rendőrség és a tüntetők közötti összecsapások halálos áldozatot nem követeltek, ám a súlyosan sebesültek száma több tucatra rúgott. Jelentős volt az anyagi kár (felgyújtott autók, megrongált épületek) is. A szocialista-liberális parlamenti többség ennek ellenére bizalmáról biztosította a miniszterelnököt.

A felhalmozódott problémák 2010-re az addigi politikai erőviszonyok teljes átalakulásához vezettek. A két nagy rendszerváltó párt, az SZDSZ és az MDF egyaránt elemeire hullott, és kimaradt a parlamentből. Csúfosan szerepelt az MSZP is, amely a képviselői helyek alig 15%-át tudta megszerezni. Jó eredményt (12%) ért el viszont a 2003-ban alakult Jobbik Magyarországért Mozgalom, amely jobboldali radikális elveket követő szervezetként a pártpolitikai spektrum szélsőjobboldalán helyezkedett el. A másik új párt, a liberális beállítottságú Lehet Más a Politika (LMP) viszont csak 4%-os parlamenti reprezentációt tudott felmutatni. A választások abszolút győztese a Fidesz–KDNP pártszövetség lett, amely a parlamenti helyek 68%-át szerezte meg. Ilyen nagy győzelmet a rendszerváltás óta egyetlen más párt sem aratott. 2014-ben lényegében ugyanez ismétlődött.

Kétharmados többségére támaszkodva a Fidesz-kormány, amelyet 2010 óta folyamatosan Orbán Viktor vezet, jelentős változtatásokat léptetett életbe a köztársaság 1989-ben kialakított alkotmányos rendjében: az alkotmányt új alaptörvénnyel váltották fel, módosították a választójogi törvényt, átalakították a bírósági szervezetet és korlátozták az Alkotmánybíróság hatáskörét. A változások lényege a liberális demokrácia „illiberális” demokráciával való felváltásában, valamint a kormányzati hatalom erősítésében és a tekintélyelvűség kialakításában ragadható meg. *Mutatis mutandis* Orbán Viktor ahhoz hasonló változtatásokat hajtott végre, mint Bethlen István 1921–22-ben, s célja is hasonló volt: az általa vezetett politikai erő hatalmon maradásának és ezáltal a kormányzati ciklusokon átívelő folyamatosságnak és stabilitásnak a biztosítása.

A politikai élet látványos eseményei sokak előtt elfedték a gazdaság mélyreható átalakulását. Ennek legfontosabb eleme az állami tulajdon magánosítása volt. Erre az 1988-as társasági és az 1989-es átalakulási törvény teremtette meg a jogi lehetőséget. A magánosításnak ez az első, ún. spontán szakasza a vállalati vezetés döntésein alapult, amelyeket senki sem ellenőrzött. Így gyakran előfordult, hogy a volt vállalatvezetők és más befolyásos személyek rendkívül olcsón jutottak állami vagyonhoz. Ez a társadalom igazságérzetét és az új pártok érdekeit egyaránt sértette. Az MDF vezette kormánykoalíció 1990 őszére ezért állami vezérlésű, illetve ellenőrzésű magánosítással váltotta fel a spontán privatizációt.

A magánosítás következtében a magyar gazdaság tulajdonosi szerkezete néhány év alatt gyökeresen átalakult. 1989-ben a nemzeti jövedelem 80%-át még

a köztulajdonban lévő vállalatok adták, és a magántulajdon hozzájárulása csak 20%-ot tett ki. Az 1990-es évek végére a köztulajdon részesedése lecsökkent 30%-ra, a magántulajdon részesedése pedig 70%-ra emelkedett. A különböző típusú cégek által foglalkoztatottak számának változása ugyancsak a tulajdonosi szerkezet átalakulásáról tanúskodott. Az évezred végére Magyarország tehát olyan vegyes tulajdonú piacgazdasággá alakult át, amelyben meghatározó szerepe ismét a magántulajdonnak volt.

A magánosítással szorosan összefüggött a kárpótlás kérdése. Az 1991–92-ben elfogadott törvények az eredeti vagyontárgyak visszaadása (reprivatizáció) helyett a részleges kártalanítás elvét mondták ki. Az 1948 után okozott tulajdoni károkat tehát nem alanyi jogon és teljes körűen, hanem méltányosságból és részlegesen orvosolták. Továbbá bekapcsolták a kárpótoltak körébe az 1939 után politikai és egyéb okokból üldözötteket is. Összesen 1,8 millióan jelentkeztek jóvátételért, akik között 250–300 milliárd forint értékű állami vagyont osztottak szét kárpótlási jegyek formájában. A valaha kisajátított vagyon után 200 ezer Ft-ig teljes kárpótlásban részesültek az egykori tulajdonosok vagy örököseik. E felett viszont csak erősen csökkenő mértékben. A kárpótlás felső határát ötmillió forintban állapították meg. Összehasonlításképpen: az egy keresőre jutó bruttó havi átlagbér 1992-ben mindössze 22 ezer, 1995-ben pedig 38 ezer Ft-ra rúgott.

A kárpótlási jegyek átválthatók voltak életjáradékra, az állami vagyonból tulajdonrészhez lehetett velük jutni, s mód nyílt lakás- és földvásárlásokra is. Ez utóbbi érdekében a termelőszövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak földalapokat kellett kijelölniük. Ezeket árverések útján adták el az igénylőknek. A privatizáció és a földtulajdonszerzéssel egybekötött kárpótlás következtében a mezőgazdaság tulajdonviszonyai gyökeresen átalakultak. A termelőszövetkezetek birtokállománya 1989 és 2000 között az összes föld 65%-áról annak 16%-ára csökkent. A gazdasági társulások és vállalkozások kezén lévő földterület ugyan-ezen idő alatt 26%-ról 32%-ra, az egyéni gazdaságoké pedig 11%-ról 52%-ra emelkedett. 1997-ben 1,7 millió család (az összes háztartás majdnem fele) rendelkezett földdel. A családok mintegy 80%-a azonban 1 hektár alatti, 17%-a pedig 1 és 10 hektár közötti földterületen gazdálkodott. A nagyobb és ezáltal élet- és versenyképes gazdaságok száma nem haladta meg az 50–60 ezret.

A reprivatizáció elvét egyedül az egyházakat ért sérelmek orvoslása esetében fogadta el a parlament. Ezt az egyházak közhasznú tevékenységével indokolták. Az 1991-ben hozott törvények értelmében az egyházaknak 10 éven belül meg kell kapniuk az oktatási, nevelési, egészségügyi, szociális, ifjúságvédelmi és kulturális céljaik megvalósításához szükséges egykori ingatlanjaikat. Ezt egészítette ki az a megállapodás, amelyet Horn Gyula 1997-ben kötött a Szentszékkal a katolikus egyház állami támogatásáról. Eszerint az egyház által fenntartott

oktatási intézmények után a fenntartónak ugyanolyan mértékű állami támogatás jár, mint az állami és az önkormányzati intézményeknek.

A tulajdonváltásra és a gazdaság piacosítására rendkívül nehéz külgazdasági körülmények közepette került sor. A nehézségek részben a hagyományos KGST-piac összeomlásából származtak, a szervezet 1991-ben hivatalosan is feloszlott. Gondot okoztak az Európai Közösség védővámjai, s persze a magyar termékek jelentős részének versenyképtelensége is. A külkereskedelmi forgalom 1990 és 1997 között mindig passzívvá vált. Vagyis többet importáltunk, mint amennyit exportáltunk. A külkereskedelmi forgalom 70%-a 1996-ban már az ún. fejlett országokkal bonyolódott, és az Európai Unió részesedése meghaladta a 60%-ot. Ezen belül erőteljesen megnőtt az áruforgalom Németországgal és Ausztriával, amelyek 1945 előtt is az ország legfontosabb külkereskedelmi partnerei közé tartoztak. Eközben a Szovjetunió, illetve utódállamainak a részesedése több mint 30%-ról 10%-ra esett vissza.

*Külgazdasági
feltételek*

A gazdaság különböző ágazatai közül legmélyebb válságon a mezőgazdaság ment át. A mezőgazdasági termelés értéke 1993-ban alig 65%-át tette ki az 1989-esnek, s az új évezredben sem érte el a rendszerváltás előtti szintet. Ennek negatív hatásait mérsékelte, hogy a mezőgazdaság nemzetgazdasági jelentősége folyamatosan csökkent. 1970-ben a bruttó hazai terméknek 18%-át, s még 1990-ben is 12%-át adta az ágazat. 2015-ben viszont már csak 3%-át, miközben a munkaerőnek 4,8%-át foglalkoztatta.

*A mezőgazdaság
és az ipar*

Az ipari termelés kisebb mértékben szenvedte meg az átalakulást. A visszaesés elsősorban a korábban veszteséges nagyvállalatokat jellemezte, amelyek közül több megszűnt. A kisebb szervezetek rugalmasabban alkalmazkodtak az új feltételekhez. A hanyatlási folyamat 1993-ban állt meg. Az ipari termelés ezután folyamatosan emelkedett, és 1997-ben elérte az 1989-es szintet. Legfontosabb húzóágazatnak a gépipar bizonyult, amelynek megsokszorozódott a termelése. Ebben az időtől nagy multinacionális cégek (Audi, Suzuki, Samsung és újabban a Mercedes) játszottak fontos szerepet.

Látványos fejlődés vette kezdetét a rendszerváltás előtt nagyon elmaradott infrastruktúra terén is. Több százezer fővonal kiépítésével a távbeszélő-főállomások száma 1989-hez képest az évtized végére megkétszereződött. Az ország telefonellátottsága ezzel közel került az európai átlagszinthez. A rádiótelefonok ennél is gyorsabban terjedtek. 1991-ben még csak 5 ezer mobiltelefon-előfizetőt tartottak nyilván. Számuk 2000 végére meghaladta a 3 milliót, majd 2014-re a 11 milliót. 2015-ben 1000 lakosra 1189 készülék jutott, amely majdnem elérte a 28 EWU-tagállam átlagát (1237). Az ország személygépkocsi-állománya 1989-hez képest több mint egymillióval nőtt, és 2015-re 3,3 millióra emelkedett. Közben a gépkocsik típusa is átalakult. Az elavult és részben kétütemű keleti kocsikat kiszorították a modernebb,

*Infrastrukturális
változások*

biztonságosabb és környezetkímélő nyugati márkák. A növekvő forgalmat kiszolgáló autópályák és autóutak hossza 1989 és 2015 között 218 km-ről 1781 km-re nőtt. A vasúti közlekedésben megjelentek a Budapest és a vidéki nagyvárosok között közlekedő, az átlagos európai színvonalat és sebességet megközelítő *InterCity*-vonatok. A légi közlekedés fejlesztése érdekében a Ferihegyi repülőtér bővítették és korszerűsítették, nagy veszteségként kell viszont elkönyvelni a Malév 2012-es megszűnését. (V./14/a. és V./14/b. kép)

A GDP A különböző ágazatok együttes teljesítményét tükröző bruttó hazai termék értéke 2006-ban 32%-kal haladta meg az 1989-es szintet. Közben persze a világ országainak túlnyomó többsége is fejlődött. A vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó magyarországi GDP 2006-ban az Európai Unió régi 15 tagállamában mértnek ugyanúgy 60%-át tette ki, mint 1989-ben. Ez azt jelentette, hogy a közösség 25 tagállama között 2006-ban Magyarország csak a 21. helyen állt. Pozíciónk azóta sem javult, sőt a 2008–09-es válság alatt és után romlott. 2015-ben a 28 tagállam szintjének mindössze 68%-át értük el, s mögöttünk már csak Lettország (60%), Horvátország (59%), Románia (54%) és Bulgária (45%) kullogott. A több mint 100 szempont alapján összeállított versenyképességi mutató alapján 2016-ban a világranglista 69. helyén álltunk, miközben 15 évvel korábban, 2001-ben még a 29.-en.

Jövedelmi viszonyok

A gazdasági nehézségekből elkerülhetetlenül következett a jövedelmek zuhánásszerű visszaesése. A lakossági bevételek és a fogyasztás színvonala 1996-ban olyan volt, mint az 1970-es évek második felében. A bérből és fizetésből élők nettó keresetének reálértéke 1989 és 1997 között 26%-kal, a több mint 3 millió nyugdíjas és járadékosé 31%-kal csökkent. A társadalom felső egytizedére jutó jövedelem 1991–92-ben ugyanakkor már csaknem hétszerese volt a legsó tized átlagos jövedelmének, majd az évszázad végén már közel tízszerese. Bár ez nem volt rendkívüli, sőt megfelelt az uniós átlagnak, az egalitáriánus körülmények között szocializálódott emberek súlyos igazságtalanságnak érezték. A különbségek növekedéséből adódott, hogy a társadalom felső tizede nemcsak jóval többet keresett az átlagosnál, hanem jövedelme az átlaghoz képest fokozatosan emelkedett is, miközben a középrétegek nagy csoportjai folyamatosan süppedtek lefelé. Az *Eurostat* 2016-os adatai szerint két és fél millió ember, vagyis az összlakosság 26,3%-a tartozott a szegények kategóriájába, miközben az EU-s átlag 23,7% volt. (V./15/a. és V./15/b. kép)

A legmagasabb jövedelműek közé a felső- és középzetők, a sikeres új vállalkozók, az értelmiségi elit, valamint az alsóvezetők és a művezetők egy része tartozott. A középrétegeket az értelmiségiek többsége, az irodai foglalkozásúak, az önálló iparosok, kereskedők és szakmunkások, valamint a saját jogú öregségi nyugdíjasok alkották. A létminimum határán vagy az alatt a szakképzetlen munkások, mezőgazdasági munkások, özegegyi és rokkantnyugdíjasok, valamint

a munkanélküliek éltek. Utóbbiak száma az 1989-es 14 ezerről 1993-ra 600 ezer fölé, vagyis a gazdaságilag aktív népesség mintegy 13–14%-ára emelkedett. A gazdaság élénkülésének köszönhetően ezt követően lassú csökkenés kezdődött, ám számuk még 2016-ban is meghaladta a 200 ezret (4–5%). A legszegényebbek, azaz az átlagos jövedelem felénél is kevesebbet keresők között nagyon magas volt a romák aránya. A rendszerváltás kárvallottjai tehát legnagyobb részét azok közül a csoportok közül kerültek ki, amelyek a Kádár-korban is a társadalmi piramis alján helyezkedtek el. A különbség főként az, hogy a távolság köztük és a felsőbb rétegek között nőtt.

A kulturális szférában a gazdasághoz hasonlóan már 1988–89-ben elkezdődött a rendszerváltás. Ennek egyik első kézzelfogható jele a *Hitel* című irodalmi és közéleti lap első számának megjelenése volt 1988 novemberében. A Csoóri Sándor által főszerkesztett laphoz 1989-ben számos más független újság, hetilap és folyóirat csatlakozott. Az irodalmi lapok közül ekkor jelent meg először a *2000* és a *Holmi*, a képes történelmi folyóiratok közül a *Rubicon*, a közéleti hetilapok közül a *168 óra* és a *Magyar Narancs*, a vicclapok közül a *Hócipő*. S persze legálissá váltak a régi szamizdat újságok, köztük a *Beszélő* is.

Kulturális
átalakulás

A tabuk megszűnése és az értékek sokfélesége minden művészeti ágra felszabadítóan hatott. Korábban született és íróasztalfiókban tartott remekmű azonban egyetlenegy sem került elő. Az írók közül legnagyobb elismerésben Kertész Imre részesült 2002-ben, amikor a holokauszt borzalmait új módon elbeszélő 1975-ös regényéért (*Sorstalanság*) Nobel-díjjal jutalmazták. Kertész az első magyar író, aki ezt a díjat megkapta. Ugyancsak nagy hazai és nemzetközi visszhangot váltott ki Esterházy Péter új nagyregénye, a *Harmonia caelestis*, amely a szerző korábbi műveinél is markánsabban kapcsolódik a világirodalom posztmodern áramlataihoz. A hazai művészeti élet utolsó nagy nemzetközi elismerésben részesült alkotása Nemes Jeles László *Saul fia* című, Auschwitz-Birkenauban játszódó filmje, amely 2015-ben a cannes-i filmfesztivál nagydíját, 2016-ban pedig a legjobb idegen nyelvű filmnek járó Oscar-díjat kapta meg.

Az oktatásban az orosz nyelv kötelező tanításának eltörlése jelezte az új korszak kezdetét 1989 nyarán. Ez gyökeres változást indított el a magyar lakosság nyelvtudása terén. A következő években ugrásszerűen nőtt a németül, s különösen az angolul tanulók száma. Az ezredfordulón az összlakosság csaknem 20%-a állította magáról, hogy beszél németül vagy angolul, miközben más idegen nyelven alig egy-két százalék értett.

Iskolarendszer

Szervezeti szempontból a nyolc plusz négyes iskolarendszer kizárólagosságának a megszüntetése bizonyult fontos változásnak. Már a rendszerváltás kezdetén lehetővé vált nyolc- és hatosztályos gimnáziumok szervezése, amit az 1993-as oktatási törvény is engedélyezett. Az 1990-es évek végére így egy olyan vegyes

iskolaszerkezet alakult ki, amelynek meghatározó elemei alsó- és középfokon továbbra is a nyolcosztályos általános és a négyosztályos középiskolák maradtak, ám mellettük nagy számban alakultak hat- és nyolcosztályos gimnáziumok. Ugyancsak 1989-ben vált lehetővé nem állami iskolák alapítása és újraindítása. 2014-ben összesen 268 alapítványi és 436 egyházi fenntartású iskola működött az országban, amelyekben a diákok 5. illetve 14%-a tanult. A túlnyomó többség tehát továbbra is a több mint 3000-re tehető állami és önkormányzati fenntartású iskolákba járt.

A legfontosabb tartalmi változás az addig kötelező marxista szemlélet kiiktatása volt az ideologikus tantárgyak rendezőelvei közül. A kezdeti zavar és bénultság után alternatív tankönyvek jelentek meg, amelyek a múlt többféle értelmezését tették lehetővé. Az MDF vezette koalíció 1994-re új Tantervi Alapelveket dolgoztatott ki. Ezek az európai kultúra antik-keresztény hagyományaiból következő konzervatívabb értékek fontosságát emelték ki, és nagy hangsúlyt helyeztek a nemzeti hagyományok ápolására. Szorgalmazták a vallásoktatás fakultatív tárgyként való széles körű oktatását is. A szociálliberális ellenzék ezt helytelenítette, és 1994-es hatalomra kerülése után visszavonta elődje ajánlásait. Az általa kidolgoztatott 1995-ös új Nemzeti Alaptanterv „az európai polgári fejlődésben kiérlelt értékrend” és a „tudományos-technikai haladásban megjelenő értékek” fontosságát húzta alá. Ezen belül első helyre a „demokrácia értékei” kerültek. A jobb- és baloldal nevelési és oktatási koncepciója közötti különbség a későbbiekben sem szűnt meg, inkább nőtt, és átöröklődött a 21. századra.

A diáklétszám alakulása terén ellentétes tendenciák bontakoztak ki. Az 1985 után kezdődött demográfiai hullámvölgy következtében az általános iskolai tanulók száma 1,3 millióról 2015-re 750 ezerre esett vissza. Az egy osztályteremre és az egy pedagógusra jutó tanulók száma ennek következtében jelentősen csökkent. A 10–15 éves diákok iskolai teljesítményei ennek ellenére növekvő mértékben maradnak el a nemzetközi átlagtól. A középfokon tanulók száma nőtt. Az érdeklődés elsősorban a továbbtanulásra felkészítő gimnáziumok és a szak-középiskolák iránt nyilvánult meg, amelyekben az új évezred elején már több mint félmillióan tanultak. A szakmunkásképző intézetek iránti igény ugyanakkor szembeszökően csökkent.

Leglátványosabb változáson a felsőoktatás esett át. Alapítványi, valamint magánfőiskolák létrejöttével és a teológiai jellegű intézmények számának növekedésével a felsőoktatási intézmények száma emelkedett. Az új létesítmények közül említhető a miskolci Tudományegyetem, a budapesti Közép-Európa Egyetem (CEU), a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem. A régiek mellett ezeknek az új intézményeknek is köszönhető, hogy a nappali tagozatos egyetemisták és főiskolások száma 1990 és 2015 között 70 ezerről 210 ezerre emelkedett, az esti és levelező tagozaton

tanulók és a távoktatásban részesülők száma viszont 100 ezerről 85 ezerre csökkent. 1990-ben a nappali tagozaton érettségizetteknek 20%-a, 2003-ban több mint 45%-a, s 2015-ben már 62%-a tanult tovább. A felsőoktatás eltömegesedése a világ fejlett régióiban, így például Nyugat-Európában már korábban, az 1960-as évektől kezdődően végbement. Magyarország az évezred elejére zárkózott fel ehhez a szinthez.

A jövedelmek csökkenése és a kulturális szféra piacosítása jelentősen átalakították az emberek művelődési szokásait. A drágább és értékesebb könyveket egyre kevesebben tudták megvenni. Az olcsó krimik, melodramák és erotikus történetek – a régi ponyva mai megfelelői – viszont nagy példányszámban találtak gazdára. Átrendeződött a sajtópiac is. A fénykorában mintegy 700 ezres vásárlókörrrel rendelkező *Népszabadság* példányszáma, amely továbbra is szocialista, illetve baloldali napilapként jelent meg, az évezred elejére napi 100 ezer alá zuhant. A régi bulvársajtó hagyományait követő új napilapokat (*Blikk*, *Mai Nap* stb.) ugyanakkor egyre többen vásárolták.

*A szabadidő
eltöltése*

Tovább csökkent a mozik és a mozilátogatók száma. Az 1990-es évek közepére gyakorlatilag minden falusi mozi bezárt. Az 1980-as években egy magyar állampolgárra évi átlagban 6–7 mozilátogatás jutott. 1996-ban 1,3. A színházak és az egyéb kulturális intézmények hasonló problémákkal küzdöttek. A könyv, az újság, a mozi és a színház helyébe egyre inkább a sokcsatornás – kábel- vagy műholdas – tévé és a videó lépett. A videókölcsönzők, amelyek az 1980-as évek legvégén jelentek meg Magyarországon, a 90-es években ahhoz hasonló ütemben terjedtek el, mint az 1950-es években a mozik és a könyvtárak, mára azonban – az interneten is elérhető és letölthető filmeknek köszönhetően – szinte teljesen eltűntek. A tévézéssel töltött idő a rendszerváltás óta mintegy háromszorosára nőtt. 2016-ban így átlagosan már napi 4 óra 46 percet tévéztek a magyarok. Az Európai Unión belül ez egyike volt a legmagasabbaknak. A szórakozás más formái (újságolvasás, társas élet, sport) terén viszont a sereghajtók közé tartoztunk.

A tévézés és a videózás mellett terjedt a „számítógépezés”, illetve legújabban az „internetezés”. A háztartások számítógéppel való felszereltsége 1998-ig alacsony szintű volt. Az ekkor indult különböző programoknak köszönhetően ezt követően jelentős javulás következett be, az ezredfordulón már a családok közel harmada, vagyis 100 emberből 10 rendelkezett PC-vel. Nemzetközi összehasonlításban azonban ez sem adott okot büszkeségre. Az élenjáró államokban ugyanis 2000-ben már minden második embernek volt számítógépe, s Ausztriában és Szlovéniában is csaknem minden harmadiknak. Az internethasználat terén még nagyobb volt a lemaradás. 1000 lakosból Magyarországon akkor 21 használta a világhálót. Az Egyesült Államokban viszont már közel 350, Finnországban 180, Ausztriában 80 és Észtországban is 50. Az *Eurostat* adatai szerint 2015-ben a 16–74 éves lakosság digitális alapkészségei terén Magyarország az Unió országai

között a 19. helyet foglalta el, vagyis az egykori szovjet blokk legtöbb országához hasonlóan az utolsó harmadba tartozott.

*Külpolitikai
célok és erőter*

A nemzetközi erőter átalakulása és ebben Magyarország helyének a módosulása folytatódott. 1991 februárjában feloszlott a Varsói Szerződés, 1991. június 19-én az utolsó szovjet katonai alakulat is elhagyta Magyarországot, és 1991 decemberében felbomlott a Szovjetunió. 1993-ban ez lett a sorsa Csehszlovákiának, majd egy 1995-ig tartó véres háború kerekében Jugoszláviának is. A szuverenitás teljességének birtokában Magyarország részéről elhárult az akadály az euroatlanti szervezetekhez való csatlakozás előtt. Hamarosan kiderült azonban, hogy a nyugati szervezetek egy hosszán tartó csatlakozási folyamattal számolnak. A NATO-nak így csak 1999-ben, az Európai Uniónak pedig csak 2004-ben lett tagja Magyarország.

A régió országai közötti együttműködéshez fűzött remények nem váltak valóra. A különböző elképzelések közül csak a Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország közötti, ún. visegrádi együttműködése bizonyult életképesnek, amely még 1991-ben jött létre. Bár a gazdasági komplementaritás hiánya miatt külkereskedelmi téren átütő eredményeket ez sem tudott elérni, a 2015-től akut migránskérdésben sikerült közös álláspontot kialakítani és koordináltan fellépni.

*A határon túli
magyarok*

A megújuló magyar külpolitika harmadik fontos célja a szomszédos országokban élő – együttesen mintegy 2,5 milliós – magyar kisebbségek fokozottabb védelme és támogatása volt. Egyebek mellett ezt a célt szolgálta a Duna TV létrehozása 1992–93-ban, amelynek programjait kezdettől fellőtték az egyik műholdra, így azok elvileg a szomszédos országok legtávolabbi pontján is vehetők voltak. A kormány ezzel arra törekedett, hogy elősegítse a magyar kisebbségek anyanyelvi kultúrához való hozzáférését. Az Ukrajnával (1993), Szlovákiával (1995) és Romániával (1996) kötött alapszerződésekben Magyarország ismételten kötelezettséget vállalt a trianoni határok tiszteletben tartására, Ukrajna, Románia és Szlovákia pedig ígéretet tett az európai normáknak megfelelő kisebbségi jogok biztosítására. A térség stabilitásának és Magyarország szomszédspolitikájának szempontjából ezek ugyan eredménynek tekinthetők, ám a magyar kisebbségek jogainak kiterjesztése terén nem hoztak áttörést. A svájci, spanyolországi vagy akár dél-tiroli típusú autonómiát és öngazgatást egyik állam vezetői sem értették bele a kisebbségi jogok fogalomkörébe. Ilyen jogokban ezért azóta sem részesítették a magyarokat. A többé-kevésbé demokratikus viszonyoknak köszönhetően helyzetük ennek ellenére összehasonlíthatatlanul jobb, mint a rendszerváltás előtt volt. Pártokat, iskolákat és különféle más szervezeteket hozhattak létre, s az anyaországgal való kapcsolattartás elől is elhárult minden akadály. (V./16/a. és V./16/b. kép)

Jugoszlávia utódállamai közül Szlovéniával valamennyi kormányzati ciklusban, Horvátországgal pedig a két ország olajtársaságai között a 2010-es évek

elején kirobbant konfliktusig Magyarország kapcsolatai barátian alakultak. Ez azal magyarázható, hogy a magyarok száma mindkét országban elenyésző, s így a nagyvonalúbb nemzetiségpolitika semmilyen veszélyt sem rejt magában. Szerbiával viszont egészen az 1990-es évek végéig feszült maradt a viszony. A jugoszláv állam szétesése és a szerb kormány nacionalista politikája következtében a korábban széles körű autonómiát élvező vajdasági magyarság életfeltételei jelentősen romlottak. A szerb–magyar viszony normalizálása ezért csak az új évezredben kezdődött el. A 2003-ban aláírt kisebbségvédelmi szerződés megerősítette a 300 ezer fő körüli szerbiai – főleg vajdasági – magyarság kulturális autonómiára vonatkozó jogát.

Magyarország szomszédsági és kisebbségi politikája terén jelentős előrelépésnek tekinthető az ún. státus- vagy kedvezménytörvény elfogadása 2001-ben. Ez elsősorban azoknak a határon túli magyar családoknak biztosított különböző – részben anyagi – előnyöket, amelyek gyermekeiket magyar iskolákba járatják. Az ún. magyar igazolvánnyal rendelkezők emellett magyarországi utazási kedvezményekben is részesültek. Ezt az okmányt az ezredfordulóig több mint 900 ezren váltották ki. (V./16/c. *kép*) Az addigi támogatáspolitikai keretein túllépve a magyar állam és a szomszédos államokban élő magyarok között a kedvezménytörvénnyel olyan kapcsolat létesült, amely a kulturális értelemben felfogott magyar nemzet összetartozását demonstrálta és erősítette. Ugyanebbe az irányba mutat a kettős állampolgárság intézményének bevezetése, amelyet a 2010 tavaszán megalakult új parlament sürgősséggel fogadott el. Erre mindazok jogosultak, akiknek a felmenői magyar állampolgárok voltak, illetve Magyarországról származnak és/vagy igazolják magyar nyelvtudásukat. Az, amire Bibó István és Szekfü Gyula gondoltak 1946–47-ben, ezzel lényegében megvalósult. További előrelépés az Európai Unió kisebbségjogi normáinak magasabb szintre emelésétől, illetve a szervezet föderális irányú továbbfejlődésétől remélhető.

Az 1989–90-es rendszerváltozás alapvető céljai – a diktatúra és az állami tulajdonon alapuló tervgazdálkodás megszüntetése, a demokrácia és a magántulajdonon alapuló piacgazdálkodás megteremtése, továbbá a kiszakadás a szovjet blokkból és a csatlakozás a nyugati integrációs szervezetekhez – az elmúlt évtizedekben valóra váltak. Ez elégedettséggel tölthet el bennünket. Az emberek többségének jobb élet utáni vágya azonban nem teljesült. A gazdasági növekedés üteme elmaradt a várttól, és a szociális különbségek az indokoltnál nagyobbra nőttek. A köz társaság több mint negyedszázados története ezért távolról sem sorolható a magyar történelem olyan sikeres felzárkózási periódusai közé, mint amilyenek utoljára az 1867 utáni dualista időszak, azt megelőzően pedig Mária Terézia 18. vagy Mátyás király 15. századi uralkodása bizonyult. Azt, hogy ez mennyiben tekinthető szükségszerűnek, és mennyiben vezethető vissza rossz politikai döntésekre és emberi gyengeségekre, a jövő történészei deríthetik majd ki.

UTÓSZÓ

Az 1989–90-ben született új Magyar Köztársaság története, bár már csaknem 30 esztendő múltára tekinthet vissza, még nem lezárt fejezete a magyar állam több mint ezer s a magyarság sok ezer éves históriájának. Nem tudjuk, hogy azok a tendenciák, amelyeket a rendelkezésünkre álló adatok alapján könyvünk utolsó fejezetében megrajzoltunk, milyen irányba fognak kanyarodni a következő években-évtizedekben, és vajon milyen jövőt jelölnek ki magunk és utódaink számára. Márpedig a múltat, pontosabban az arról alkotott képünket, a jövő is formálja.

Minél inkább haladunk visszafelé történelmünkben, annál inkább rendelkezünk kanonizált tudással. Véleménykülönbségek azonban a korábbi korok, személyek és események kapcsán is időről időre felmerülnek. Szent István történelmi szerepének kiemelkedően pozitív megítélésében például régóta egyetértés uralkodik mind a történészek, mind az ideológusok és emlékezetpolitikusok körében. A nagyfokú adathiány miatt néhány részletkérdésben azonban ma is egymásnak ellentmondó feltételezések élnek a köztudatban. A magyarság eredetével kapcsolatos kérdésekkel még inkább ez a helyzet. A nagyobb perspektíva tehát korántsem ad olyan eszközt a kezünkbe, amely megfellebbezhetetlen igazságok kimondását garantálhatná. Igazságaink időről időre új megvilágításba kerülnek és módosulhatnak, vagy akár érvényüket is veszthetik. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben minden történelmi korszakban újraíródik a múlt.

A rendszerváltás óta, amely kétségkívül új korszakot nyitott történelmünkben, több magyar történeti összefoglalás született. Ezek között rövidebb és hosszabb, egy-, több- és sokkötetes, tudományos és népszerűsítő, szaktörténészek és amatőrök által jegyzett, sok- és néhány szerzős, képekkel és térképekkel ellátott vagy illusztrációk nélküli egyaránt akad. Ezek közül kettőt, az Akadémiai Kiadó felkérésére készült egykötetes és képek nélküli *Magyarország történetét* (2007), valamint a Kossuth Kiadó által megálmodott 24 kötetes és páratlanul gazdagon illusztrált *Magyarország történetét* (2009–2010) jómagam szerkesztettem.

A szerkesztési munka során számos olyan kérdésbe botlottam, amelyekre nem találtam minden szempontból kielégítő választ. A legfontosabb ilyen kérdéskör Magyarország mindenkori fejlettségi szintje volt Európához, majd a 20. század elejétől az Európán kívüli világhoz is viszonyítva. Vagyis annak megválaszolása,

hogy milyen mértékben lettünk és maradtunk európaiak? Igaz-e az a gyakran hallható és olvasható állítás, hogy a középkor vége felé lényegében felzárkóztunk Nyugat-Európához, s lecsúszásunk Európa élenjáró államaitól csak ezt követően kezdődött? Vagy az, hogy az 1867 utáni fél évszázadban ismét az élboly közelébe kerültünk, ahonnan csak Trianon következményei és az államszocializmus fél évszázada vetett vissza bennünket? Amennyire csak lehetett, minden korszak esetében igyekeztem ezekre a kérdésekre adatokkal alátámasztott válaszokat adni. Következtesen szembe akartam nézni nemzeti múltunk más vitatott és kényes vagy annak tartott témaköreivel, például a magyarok etnogenezisével, a török elleni védekezés lehetőségeivel, szabadságharcaink természetével, a Habsburg-uralom fény- és árnyoldalaival, s persze 20. századi két nagy traumánk, Trianon és a holokauszt okaival és következményeivel is.

A kötet alapvető rendező elve magától értetődően az időrend, gerince pedig – a fentiekből következően – az állam, illetve az állami politika története lett. Minden korszak esetében ügyeltem azonban arra, hogy a politikatörténet mellett a gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok alakulásáról, valamint az életmód változásairól is plasztikus képet adjak. Könyvemet nem az egyes korszakok specialistáinak, hanem a magyar történelem iránt érdeklődők lehető legtágabb körének írtam. Formai és nyelvi szempontból ezért közérthetőségre és olvashatóságra törekedtem.

E munkára több éve készültem. A *Clió bűvöletében* (2012), amelyben a magyar történetírás történetét tekintettem át, éppúgy ebbe az irányba mutatott, mint *A múlt arcai* (2015), amelynek kilenc esettanulmányában a történelem, emlékezet és politika összefüggéseit és egymásra hatásukat vizsgáltam a magyarok eredetétől Horthy Miklós megítélésének változásáig. Egy idő után úgy voltam vele, mint Szekfű Gyula 1919–20-ban a *Három nemzedékkel*, amelyet – mint az előszóban írta – „meg kellett” írnia. Én sem bírtam kitérni a kihívás elől; kíváncsiságom és ambícióm legyőzték szakmai korlátaimból adódó félelmeimet.

Annak eldöntése, hogy érdemes volt-e, olvasóimra és kritikusaimra tartozik. Én mindenesetre nagyon sokat tanultam belőle, és biztos vagyok benne, hogy az a tudás, amelyre a magyar őskorral, középkorral és újkorral foglalkozó kollégáim munkáit tanulmányozva, értelmezve és újragondolva szert tettem, többé vagy kevésbé minden ezután készülő írásomra rá fogja nyomni bélyegét.

Felhasznált és ajánlott irodalom

Összefoglaló országtörténetek, kézikönyvek és adattárak

- Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára.
- Bán Péter szerk.: *Magyar történelmi fogalomtár*. I–II. köt. Budapest, 1989, Gondola Kiadó.
- Bart István szerk.: *Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig*. Budapest, 2007, Corvina Kiadó.
- Beér János – Csizmadia Andor szerk.: *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949*. Budapest, 1966, Gondolat Kiadó.
- Benda Kálmán főszerk.: *Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig*. I–IV. köt. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.
- Bertényi Iván – Gyapay Gábor: *Magyarország rövid története*. 4., bővített és javított kiadás. Budapest, 1997, Maecenas Könyvkiadó.
- Bíró Sándor – Szilágyi István: *A magyar református egyház története*. Budapest, 1949, Kossuth Könyvkiadó.
- Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.
- Domanovszky Sándor főszerk.: *Magyar művelődéstörténet*. 1–5. köt. Budapest, [1939–1943] Magyar Történelmi Társulat.
- Dús Ágnes szerk.: *Magyar miniszterelnökök, 1848–1990*. Budapest, 1993, Cégér Kiadói Kft.
- Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- Fülep Lajos – Dercsenyi Dezső – Zádor Anna szerk.: *A magyarországi művészet története*. I–II. köt. Budapest, 1970, Corvina Kiadó.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon*. Budapest, 1997, Korona Kiadó.
- Glatz Ferenc szerk.: *A magyarok krónikája*. Budapest, 1995, Officina Nova.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Második kiadás. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.
- Hanák Péter szerk.: *Hogyan éltek elődeink?* Budapest, 1980, Gondolat Kiadó.
- Hanák Péter szerk.: *Egy ezredév. Magyarország rövid története*. Budapest, 1986, Gondolat Kiadó.

- Herczeg Géza: *Magyarország külpolitikája 896–1919*. Budapest, 1987, Kossuth Könyvkiadó.
- Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. Második kiadás. München, 1982, Auróra könyvek.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. 7. kiadás. 1–5. köt. Budapest, 1941, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. köt. Pozsony, 2010, Kalligram, 2012.
- Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő: *Magyarország története előidőktől 2000-ig*. Budapest, 2002, Pannonica Kiadó.
- Kósa László szerk.: *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó.
- Kósa László szerk.: *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.
- Kosáry Domokos: *Magyarország története*. Budapest, 1943, Országos Közoktatási Tanács.
- Kőszeghy Péter főszerk.: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. I–XIII.*, köt. Budapest, 2003–2012, Balassi Kiadó.
- Kuczka Péter főszerk.: *Pannon Enciklopédia. A magyarság története*. Második kiadás. Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó.
- Marosi Ernő szerk.: *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*. Budapest, 2009, MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, Balassi Kiadó.
- Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981.
- Mezey Barna szerk.: *Magyar alkotmánytörténet*. 2., átdolgozott, javított kiadás. Budapest, 1988, Osiris Kiadó.
- Nagy Géza – Nemes Mihály: *A magyar viselet története*. Budapest, 1900, Franklin Társulat.
- Pach Zsigmond Pál főszerk.: *Magyarország története tíz kötetben*. Budapest, 1976–1989, Akadémiai Kiadó.¹
- Paládi-Kovács Attila főszerk.: *Magyar néprajz nyolc kötetben*. Budapest, 1988–2009, Akadémiai Kiadó.
- Rácz Árpád szerk.: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok*. Budapest, 1999, Rubicon-Aquila-Könyvek.
- Rácz Árpád szerk.: *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Budapest, 2000, Rubicon-Aquila-Könyvek.

¹ A tízkötetesre tervezett összefoglalásnak ténylegesen csak hét kötete látott napvilágot. Nem jelent meg az 1242-től 1526-ig terjedő időszakról foglalkozó 2., valamint az 1945 utáni korszakkal foglalkozó 9., s a historiográfiának szánt 10. kötet.

- Rác Árpád szerk.: *Magyar Géniusz*. Budapest, 2001, Rubicon-Könyvek.
- Ritoók Pál főszerk.: *Magyar építészet*. 1–6. köt. Budapest, 2002, Kossuth Kiadó.
- Romsics Ignác főszerk.: *Magyarország története*. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.
- Romsics Ignác főszerk.: *Magyarország története*. 1–24. köt. Budapest, 2009–2010, Kossuth Kiadó.
- Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1941, Magyar Történelmi Társulat. [Reprint: Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó.]
- Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- Szentpéteri József főszerk.: *Magyar Kódex*. I–VI. köt. Budapest, 1999–2001. Enciklopédia Kiadó, Kossuth Kiadó.
- Szilvitzky Margit: *Az öltözködés rövid története*. Budapest, 1970, Corvina Kiadó.
- Tóth István György szerk.: *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Szakmonográfiák és forrásgyűjtemények korszakokként

I. A magyar nép kialakulása és betelepülése a Kárpát-medencébe

- A magyar őstörténet-kutatás félévszázada. *Magyar Tudomány*, 1990/3. 241–302.
- Bálint Csanád szerk.: Genetika és (magyar) őstörténet. *Magyar Tudomány* 2008/10. 1166–1220.
- Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András szerk.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
- Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000, História, MTA Történettudományi Intézet.
- Czeglédy Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.
- Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, 1972, Corvina Kiadó.
- Erdélyi István: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest, 2002, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Erdélyi István: *Magyar őstörténeti minilexikon*. Budapest, 2012, Cédrus Művészeti Alapítvány, Napkút Kiadó.
- Fodor István: *Verecke híres útján...* Budapest, 1975, Gondolat Kiadó.
- Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás*. (Magyarország története 1.) Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Györffy György szerk.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó.
- Hajdú Péter: *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest, 1962, Gondolat Kiadó.

- Hajdú Péter – Domokos Péter: *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest, 1978, Tankönyvkiadó.
- Kodolányi János ifj. szerk.: *A finnugor őshaza nyomában*. Budapest, 1973, Gondolat Kiadó.
- Kovács Kiss Gyöngy szerk.: *Honfoglaló magyarok*. *Korunk*, 2014/8. 3–95.
- Köpeczi Béla főszerk.: *Erdély története*. I–III. köt. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.
- Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983, Magvető Kiadó.
- Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó
- Kristó Gyula szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995, Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest, 1988, IPM.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó.
- Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest, 2007, L'Harmattan.
- László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944, Magyar Élet kiadása [Reprint: Budapest, 1988, Múzsák Közművelődési Kiadó.]
- László Gyula: *A honfoglalókról*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó.
- László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978, Magvető Kiadó.
- László Gyula: *Őstörténetünk*. Második kiadás. Budapest, 1980, Tankönyvkiadó.
- Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930, Hornyánszky Viktor Rt.
- Pauler Gyula – Szilágyi Sándor szerk.: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Budapest, 1900, MTA. [Reprint: 2000, Nap Kiadó.]
- Rác Árpád szerk.: *Honfoglalás*. *Rubicon*, 1996/7. 4–34.
- Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest, 1999, TIMP Kft.
- Révész László: *A magyar honfoglalás kora*. Budapest, 2014, Magyar Nemzeti Múzeum.
- Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó.
- Róna-Tas András: *Kis magyar őstörténet*. Budapest, 2007, Balassi Kiadó.
- Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged, 2011, Szegedi Középkorász Műhely.
- Székely György főszerk.: *Magyarország története tíz kötetben*. 1. köt. *Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.

- Szombathy Viktor szerk.: *Az őshazától a Kárpátokig*. Budapest, 1985, Panoráma.
- Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest, 2008, Balassi Kiadó.
- Vékony Gábor: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest, 2002, Nap Kiadó.
- Zichy István, gróf: *Magyar őstörténet*. Budapest, 1939. Magyar Szemle Társaság. [Új kiadás: Máriabesnyő, Gödöllő, 2009, Attraktor.]

II. A középkori Magyar Királyság

- Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.
- Bertényi Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.
- Bertényi Iván: *Szent István és öröksége, 1000–1440*. Budapest, 1997, Kulturtrade Kiadó.
- Bertényi Iván: *A tizennegyedik század története*. Budapest, 2000, Pannonica Kiadó.
- Bertényi Iván szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- Bogyay Tamás: *Stephanus rex*. Budapest, 1988, Ecclesia Kiadó.
- B. Szabó János szerk.: *Mohács*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
- B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Budapest, 2007, Corvina Kiadó.
- B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Harmadik, javított kiadás, Budapest, 2013, Corvina Kiadó.
- C. Tóth Norbert: *Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387–1437*. [Magyarország története 6.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Csukovits Enikő: *Az Anjouk birodalma 1301–1387*. [Magyarország története 5.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Csukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar képe a középkorban*. Budapest, 2015, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- Draskóczy István: *A tizenötödik század története*. Budapest, 2000, Pannonica Kiadó.
- Dümmerth Dezső: *Az Anjou-ház nyomában*. Budapest, 2003, Corvina Kiadó.
- Dümmerth Dezső: *Az Árpádok nyomában. Utazások a múltban és a jelenben*. Budapest, 2003, Corvina Kiadó.
- Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001, História, MTA Történettudományi Intézete.

- Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
- Font Márta: *Államalapítás 970–1038*. [Magyarország története 2.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Fügedi Erik: *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
- Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981, Magvető Kiadó.
- Fügedi Erik szerk.: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1986, Gondolat Kiadó.
- Glatz Ferenc – Kardos József szerk.: *Szent István és kora*. Budapest, 1988, MTA Történettudományi Intézet.
- Granasztói György: *A középkori magyar város*. Budapest, 1980, Gondolat Kiadó.
- Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977 [2. kiad. 1983.], Gondolat Kiadó.
- Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976, Kriterion Könyvkiadó.
- Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 1997, METEM.
- Kisfaludy Katalin: *Matthias Rex*. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.
- Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978, Magvető Kiadó.
- Koszta László: *Válság és megerősödés 1038–1196*. [Magyarország története 3.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Kristó Gyula: *Az aranybullák évszázada*. Budapest, 1976, Gondolat Kiadó.
- Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.
- Kristó Gyula szerk.: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete.
- Kristó Gyula: *Szent István király*. Budapest, 2001, Vince Kiadó.
- Kristó Gyula: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002, Osiris.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest, 1988, IPM Könyvtár.
- Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007, Argumentum.
- Kulcsár Péter: *A Jagelló-kor*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó.

- Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Budapest, 2003, Kossuth Kiadó.
- Makk Ferenc: *Magyarország a 12. században*. Budapest, 1986, Gondolat Kiadó.
- Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996, Szegedi Középkorász Műhely.
- Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984, Gondolat Kiadó.
- Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézete.
- Nagy Balázs szerk.: *Tatárjárás*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
- Nagy Gábor szerk.: *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig. Forrásgyűjtemény*. Hely nélkül, 1995, Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó.
- Pálosfalvi Tamás: *A Hunyadiak kora 1437–1490*. [Magyarország története 7.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Perjés Géza: *Mohács*. Budapest, 1979, Magvető Kiadó.
- Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc szerk.: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.
- Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, 1988, Argumentum.
- Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged, 2011, Szegedi Középkorász Műhely.
- Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.
- Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó.
- Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás. 1440–1711*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Budapest, 1891, Franklin Társulat.
- Székely György főszerk.: *Magyarország története tíz kötetben. I. köt. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.
- Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest, 2004, MTA Történettudományi Intézete.
- Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest, 1955, MTA Történettudományi Intézete.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- Teke Zsuzsa: *Hunyadi János és kora*. Budapest, 1980, Gondolat Kiadó.
- Tringli István: *Mohács felé 1490–1526*. [Magyarország története 8.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.

- Veszprémy László szerk.: *Szent István és az államalapítás*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban*. Budapest, 2012, MTA BTK, Történettudományi Intézet.
- Zolnay László: *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*. Budapest, 1977, Magvető Könyvkiadó.
- Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó.
- Zsoldos Attila: *Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században*. [Magyarország története 4.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.

III. A három részre szakadt magyar állam

- Ács Pál – Székely Júlia szerk.: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 2012, Balassi Kiadó.
- Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Budapest, 2000, Pannonica Kiadó.
- Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 1978, Kriterion Könyvkiadó.
- Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, 1979, Gondolat Kiadó.
- Benczédi László szerk.: *A Thököly-felkelés és kora*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században)*. Budapest, 1937, Bethlen nyomda R. T.
- Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, 2008, Napvilág Kiadó.
- Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.
- Bitskey István: *Pázmány Péter*. Budapest, 1986, Gondolat Kiadó.,
- Csukovits Enikő – Lengyel Tünde szerk.: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Budapest, 2005, MTA Történettudományi Intézete.
- Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*. Bukarest, 1982, Politikai Könyvkiadó.
- Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, 1946, Magyar Országos Levéltár.
- Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, Argumentum.
- Gecsényi Lajos: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora*. Budapest, 1998, General Press Kiadó.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó szerk.: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2005, Balassi Kiadó.

- Hegy Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest 1976, Gondolat Kiadó.
- Hegy Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995, História, MTA Történettudományi Intézete.
- Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002, Új Mandátum.
- Horn Ildikó: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 2005, ELTE BTK.
- Kasza Péter: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*. Pécs – Budapest, 2015, Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat.
- Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely, 2001, Mentor Kiadó.
- Kovács Kiss Gyöngy szerk.: *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*. Kolozsvár, 2012, Korunk, Komp-Press.
- Kovács Kiss Gyöngy szerk.: *Fortuna vagy Fatum árnyékában. Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*. Kolozsvár, 2014, Komp-Press Kiadó, Korunk.
- Laczlavik György: *Kettős pecsét alatt. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483 – 1549)*. Pécs–Budapest, 2014, Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat.
- Makkai László szerk.: *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 1980, Magyar Helikon.
- Maksay Ferenc: *Paraszság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó.
- Monok István: *A művelt arisztokrata*. Budapest – Eger, 2012, Kossuth Kiadó, Eszterházy Károly Főiskola.
- Nagy Gábor szerk.: *Magyar História 1526–1608. Forrásgyűjtemény*. Debrecen, év nélk. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
- Nagy Gábor szerk.: *Magyar passió 1608–1711. Forrásgyűjtemény*. Debrecen, év nélk.. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
- Nagy László: *Erdélyi fejedelmek a Habsburg-ellenes harcok élén. Adalékok a Habsburg-kérdés újraértékeléséhez*. Budapest, év nélk. História Klub füzetek.
- Nagy László: *Hajdúvitézek, 1591–1699*. Budapest, 1983, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Nagy László: *„Megint fölszánt magyar világ van...”*. Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002, Pannonica Kiadó.
- Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000, Pannonica Kiadó.
- Pálffy Géza: *A három részre szakadt ország 1526–1606*. [Magyarország története 10.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Pálffy Géza: *Romlás és megújulás 1606–1703*. [Magyarország története 11.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010, História, MTA Történettudományi Intézete.

- Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország*. Budapest, 1975, Magvető Kiadó.
- Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 1976, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Péter Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.
- Péter Katalin: *A magyar romlásnak századában*. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó.
- Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó.
- Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995, Ráday Gyűjtemény.
- Péter Katalin szerk.: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete.
- Petercsák Tivadar szerk.: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Eger, 1997, Heves Megyei Múzeumok Szervezete.
- Rácz Árpád szerk.: *Mi történt Mohács után?* In *Rubicon*, 2003/11–12. 7–99.
- Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest, 1986, Helikon Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról*. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Magyarország története 1526–1686*. 1–2. köt. [Magyarország története tíz kötetben]. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország, 1541–1686*. Budapest, 1999, Vince Kiadó.
- Saáry Éva – Steinmann Judith szerk.: *Gesta Hungarorum II. Történelmünk Mohácstól a kiegyezésig*. Zürich, 1985, SMIKK.
- Sinkovics István szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1–2. köt. 1526–1790*. Budapest, 1968, Tankönyvkiadó.
- Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, 1990, Háttér Lap-és Könyvkiadó.
- Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.
- Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1961, Gondolat Kiadó.
- Takáts Sándor: *Bajvívó magyarok. Képek a törökvilágból*. Budapest, 1963, Ifjúsági Könyvkiadó.
- Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz. Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete.
- Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.

- Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.
- Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között”. Budapest, 1984, Gondolat Kiadó.
- Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest, 1986, Gondolat Kiadó.
- Várkonyi Gábor: *Ünnepek és hétköznapok. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*. Budapest, év nélk., General Press.
- Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Budapest, 1876, Akadémiai Kiadó.

IV. A Magyar Korona országai a Habsburg Monarchiában

- Antalfy Gyula: *Reformkori magyar városrajzok*. Budapest, 1982, Panoráma.
- Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest, 1989, Osiris Kiadó.
- Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Második kiadás. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, 2008, Napvilág Kiadó.
- Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. Budapest, 2008, Napvilág Kiadó.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999, Korona Kiadó.
- Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, 1979, Kossuth Könyvkiadó.
- Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon*. Budapest, 1984, Magvető Kiadó.
- Buzinkay Géza: *A magyar sajtó története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2016, Wolters Kluwer.
- Csorba László: *A tizenkilencedik század története*. Budapest, 2000, Pannonica.
- Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849–1867*. [Magyarország története 15.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.

- Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.
- Diószegi István: *Hazánk és Európa*. Budapest, 1970, Magvető Kiadó.
- Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Budapest, 1984, Gondolat Kiadó.
- Eckhart Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve, 1841–1941*. Budapest, 1943, Posner Kiadó.
- Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981, Kriterion Könyvkiadó.
- Estók János: *Magyarország története 1849–1914*. Második kiadás. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.
- Fábry Anna: *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*. Budapest, 2009, Corvina Kiadó.
- Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*. Debrecen, 2001, Csokonai Kiadó.
- Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó.
- Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711*. [Magyarország története 11.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Gergely András: *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- Gergely András szerk.: *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
- Gergely András: *A nemzeti ébredés kora 1790–1848*. [Magyarország története 13.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Gergely András – Szász Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.
- Gerő András: *Az elsőprő kisebbség*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.
- Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993, Atlantis Kiadó.
- Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, 1999, Pannonica Kiadó.
- Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. I–II. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság.
- Grünwald Béla: *A régi Magyarország*. Szerk. Poór János. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- Gyáni Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992, Magvető Kiadó.
- Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest*. Budapest, 1995, Városháza Kiadó.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.
- Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, 1968, Kossuth Könyvkiadó.

- Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, 1969, Kossuth Könyvkiadó.
- Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó.
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, 2014, Osiris.
- Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Budapest, 1971, Tan-
könyvkiadó.
- Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó.
- Hanák Péter szerk.: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest, 1992, MTA Történettudományi Intézete.
- Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Sajtó alá rend.: Somogyi Éva. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete.
- H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György szerk.: *Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815*. Budapest, 2007, Corvina Kiadó.
- Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001, Korona Kiadó.
- Hermann Róbert: *Forradalom és szabadságharc 1848–1849*. [Magyarország története 14.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó.
- Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs, 2002, Dialóg Campus.
- Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Budapest, 1997, Cserépfalvi Kiadó.
- Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. 3. kiadás. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó.
- Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*. Budapest, 1947, Gergely R.T.
- Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999, Holnap Kiadó.
- Kósa László: *Nemesek, polgárok, parasztok*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
- Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990, Hát-
tér Lap- és Könyvkiadó.
- Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben*. Budapest, 1999, MTA Történettudományi Intézete.
- Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

- Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó.
- Kozári Monika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, 2005, Pannonica Kiadó.
- Kozári Monika: *A dualizmus kora 1867–1914* [Magyarország története 16.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1955, „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Rákóczi-tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I–II. köt.* Budapest, 1973, Szépirodalmi Kiadó.
- Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó.
- Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 2002, Új Mandátum.
- Kövér György: *A tiszai dráma*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó.
- Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Budapest, 1976, Kossuth Könyvkiadó.
- Lackó Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest, 1977, Gondolat Kiadó.
- Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, 1989, Magvető Kiadó.
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
- Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Budapest, 2008, Osiris Kiadó.
- Lukács, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest, 1991, Európa Könyvkiadó.
- Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerk. Soós István. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- Niederhauser Emil: *Mária Terézia élete és kora*. Budapest, 2004, Pannonica Kiadó.
- Oplatka András: *Széchenyi István*. Budapest, 2010, Osiris Kiadó.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó.
- Ormos Mária: *Világháború és forradalmak 1914–1919*. [Magyarország története 17.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Pajkossy Gábor szerk.: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
- Pál Judit: *A Habsburg Monarchia története 1526–1848*. Kolozsvár, 2014, Mega Könyvkiadó.
- Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003, Belvedere Kiadó.
- Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó.
- Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

- Poór János: *Megbékélés és újjáépítés 1711–1790*. [Magyarország története 12.] Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó.
- Pölöskei Ferenc: *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai (1875–1906)*. Budapest, 2010, Éghajlat Könyvkiadó.
- Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*, Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.
- Rácz István: *A törökvilág hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Romsics Ignác főszerk.: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010, Kossuth Kiadó, Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel szerk.: *A Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.
- Schlett István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó.
- Siklós András: *Magyarország 1918–1919. Események, képek, dokumentumok*. Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon.
- Sinkovics István szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*. II/2. köt. Budapest, 1968, Tankönyvkiadó.
- Somogyi Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó.
- Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Monarchiában*. Budapest, 1996, *História*, MTA Történettudományi Intézete.
- Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországnán*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján, 1860–1861*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.
- Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó, Magyar Helikon.
- Szabad György szerk.: *A magyar országgyűlés 1848–1849-ben*. Budapest, 1998, KIT Képzőművészeti Kiadó és Nyomda Kft.
- Szabó István szerk.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. I–II. köt. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, 2003, Új Mandátum.
- Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995, Kalligram Könyvkiadó.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, Élet Irodalmi és Nyomda R.t.

- Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- Tomka Béla: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947.* Budapest, 2000, Aula Kiadó.
- Tomka Béla szerk.: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala.
- Varga János: *Helyét kereső Magyarország.* Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.
- Veliky János szerk.: *Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században).* Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Vermes Gábor: *Tisza István.* Budapest, 1994, Századvég Kiadó.
- Vörös Károly: *Egy világváros születése.* Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó.

V. A trianoni Magyarország

- Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák.* Budapest, 2010, Jaffa Kiadó.
- Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944.* Budapest, 2011, Jaffa Kiadó.
- Balogh Béni, L.: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.* Csíkszereda, 2002, Pro-Print Kiadó.
- Balogh Béni, L.: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között.* Budapest, 2013, Akadémiai Kiadó.
- Balogh Béni, L. szerk.: *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, 2015, Magyar Nemzeti Levéltár.
- Balogh Margit: *Mindszenty József.* Budapest, 2002, Elektra Kiadó.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László szerk.: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, 2008, Gondolat Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Békés Csaba: *Az 1956-os forradalom a világpolitikában.* Budapest, 2006, 1956-os Intézet.
- Bencsik Gábor: *Horthy Miklós. A kormányzó és kora.* Budapest, 2001, Magyar Mercurius.
- Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945.* Budapest, 2012, Kairosz Kiadó.
- Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom.* New York, 1983, Püski Kiadó.
- Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Budapest, 2005, Corvina Kiadó.

- Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002*. Budapest, 2003, Századvég Kiadó.
- Braham, Randolph L.: *A magyar Holokausz*. Budapest, 1990, Gondolat Kiadó.
- Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék*. I–III. köt. Budapest, 1995, T-Twins Kiadó.
- Dae Soon Kim: *Göncz Árpád*. Budapest, 2012, Scholar Kiadó.
- Debreczeni József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltozás*. Budapest, 1998, Osiris.
- Debreczeni József: *Orbán Viktor*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- Debreczeni József: *Az új miniszterelnök*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
- Estók János – Fehér György – Gunst Péter – Varga Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Budapest, 2003, Argumentum, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Budapest, 1995, Maecenas.
- Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, 2007, Napvilág Kiadó.
- Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988*. I–II. köt. Budapest 2015, Napvilág Kiadó.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, 1988, Aula.
- Gati, Charles: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Budapest, 1990, Századvég Kiadó.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon, 1944–1971*. Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó.
- Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár*. Budapest, 1994, Gondolat Kiadó.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest, 1997, ELTE.
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, 2001, Vince Kiadó.
- Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Budapest, 1998, Vince Kiadó.
- Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Budapest, 2016, Kossuth Kiadó.
- Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete 1914–1989*. Budapest, 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest, 2006, Corvina Kiadó.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

- Gyarmati György: *Demokráciából a diktatúrába 1945–1956*. [Magyarország története 20.] Budapest, 2010, Kossuth Kiadó.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Budapest, 2011, ÁBTL, Rubicon.
- Győri Szabó Róbert: *A Kommunista Párt és a zsidóság*. Budapest, 1997, Wind-sor Kiadó.
- Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, 2012, Osiris Kiadó.
- Gyurkó László: *A bakancsos forradalom*. Budapest, 2001, Kossuth Kiadó.
- Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Budapest, 2005, Aula Kiadó.
- Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004, MTA Történettudományi Intézete.
- Hunyady György: *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I–II. köt. Budapest, 2001, 2003, Kossuth Kiadó.
- Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990*. Budapest, 1998, Kulturtrade.
- Jeszzenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltás éveiben*. Budapest, 2016, Osiris.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Harmadik kiadás. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó.
- Karsai László: *Szállasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, 2016, Balassi Kiadó.
- Katzburg, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Budapest, 2002, Babel Kiadó.
- Kende Péter szerk.: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, 1984, Magyar Füzetek kiadása.
- Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. Máriabesnyő, 2012, Attraktor.
- Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945*. Máriabesnyő, 2013, Attraktor.
- Kéri László: *Választástól népszavazásig*. Budapest, 2005, Kossuth Kiadó.
- Kollega Tarsoly István főszerk.: *Magyarország története a XX. században*. Szekszárd, 1996, Babits Kiadó.
- Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- Kornai János: *A szocialista rendszer*. Budapest, 1993, Heti Világgazdaság Kiadói Rt.
- Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.
- Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác szerk.: *A mi 20. századunk*. Kolozsvár, 2011, Komp-Press Kiadó, Korunk.

- Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer*. 3. kiadás. Budapest, 2007, Osiris.
- Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest, 1996, KSH.
- Ladányi Andor: *Felsőoktatási politika, 1949–1956*. Budapest, 1986, Kossuth Kiadó.
- Lengyel László: *Végkifejlet*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Lengyel László: *Micsoda év!* Budapest, 1991, Szépirodalmi Kiadó.
- Lengyel László: *Illeszkedés vagy kiválás*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
- Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, 2009, Nyitott Könyvműhely.
- Nagy Pongrác: *Mindenkinek: A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. 2. kiad. Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó.
- Olasz Lajos: *A kormányzó-helyettesi intézmény története (1941–1944)*. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.
- Oplatka András: *Egy döntés története*. Budapest, 2008, Helikon Kiadó.
- Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon 1945–1961*. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.
- Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Debrecen, 1998, Csokonai.
- Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. I–II. köt. Budapest, 2000, PolgART.
- Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, 2012, Korall.
- Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó.
- Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták*. Budapest, 2013, Osiris Kiadó, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, 2013, Jaffa Kiadó.
- Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Budapest, 2008, Napvilág Kiadó.
- Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó.
- Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945–1968*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pók Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvések*. Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos: *Magyarország története 1918–1990*. Budapest, év nélk., Korona Kiadó.
- Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat.

- Pritz Pál: *Bárdossy László*. Budapest, 2001, Elektra Kiadó.
- Püünkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*. Budapest, 2004, Európa Kiadó.
- Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Budapest, 2006, Pannonica Kiadó.
- Püski Levente: *A Horthy-korszak 1920–1941*. [Magyarország története 18.] Budapest, 2010, Kossuth Kiadó.
- Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I–II. köt. Budapest, 1996, 1999, 1956-os Intézet.
- Rainer M. János szerk.: *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet.
- Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 2011, 1956-os Intézet, L'Harmattan Kiadó.
- Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés*. Budapest, 2016, Osiris Kiadó.
- Ripp Zoltán: *A rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác: *Bethlen István*. 2. kiad. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Budapest, 1999, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I–II. köt. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, 2003, Rubicon.
- Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1990–1948*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác szerk.: *Magyarország a második világháborúban*. Budapest, 2011, Kossuth Kiadó, Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Budapest, 2001, Helikon Kiadó.
- Salamon Konrád: *Magyar történelem 1914–1990*. Budapest, 1998, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Sárközy Tamás: *Rendszerváltozás és a privatizáció joga*. Budapest, 1997, Magyar Tudományos Akadémia.
- Sipos Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom 1919–1944*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.
- Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 2005, 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

- Standeisky Éva: *Antiszemizmusok*. Budapest, 2007, Argumentum.
- Stark Antal: *Rögös úton. Nemzetgazdaságunk rendszerváltás előtti és utáni két évtizede*. Budapest, 2009, Akadémiai Kiadó.
- Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 2001, Ister.
- Szakolczay Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Budapest, 2001, 56-os Intézet.
- Szakolczay Attila szerk.: *1956*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
- Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.
- Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom*. Budapest, 1998, Kossuth Kiadó.
- Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, 2011, Napvilág Kiadó.
- Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, 2016, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.
- Ungváry Krisztián szerk.: *A második világháború*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs, Budapest, 2012, Jelenkor Kiadó, OSZK.
- Ungváry Tamás: *Csalódások kora. A „zsidókérdés” magyarországi története*. Budapest, 2010, Scolar Kiadó.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, 2006, Corvina Kiadó.
- Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, 2013, Napvilág Kiadó.
- Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar gondolkodásban*. Pozsony, 2007, Kalligram Kiadó.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pécs, 2001, Pannónia Könyvek.
- Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944*. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2014, Napvilág Kiadó.
- Zeidler Miklós szerk.: *Trianon*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó.

Személynévmutató

A, Á

Aba nemzetség 54, 86, 94

Aba *lásd* Aba Sámuel

Aba Amadé 97

Aba Sámuel 50, 54, 58, 59, 145

Ablonczy Balázs 498

Adalbert, Szent 130

Ádám (bibliai személy) 196

Aczél György 453

Ács Pál 490

Ady Endre 380

Ágost, III. *lásd* Wettin Frigyes Ágost, II. (szász választófejedelem), III. Ágost (lengyel király és litván nagyfejedelem)

Ágoston Gábor 143, 186, 490

Ahmed pasa 177

Ajtmatov, Csingiz 461

Ajtony 43, 53

Ákos nemzetség 94

Ákos nembéli Ákos 94

Ákos István (országbíró) 100

Albert főhg. *lásd* Habsburg-Tescheni Albert főhg. (Ferenc József nagybátyja)

Aldana, Bernardo de 214, 223

al-Dzsaháni, Muhammad ibn 15, 16

al-Garnáti, Abu Hámid 74, 75, 77, 78

al-Idríszi, Abu Abdalláh 74–76

Álmos (magyar fejedelem) 13, 16, 26, 27, 80, 145

Álmos hg. (I. Géza király fia) *lásd* Árpád-házi Álmos hg.

Althusius, Johannes 267, 269

Amadé László, br. 263

András, I. (magyar király) *lásd* Árpád-házi András, I.

András, II. (magyar király) *lásd* Árpád-házi András, II.

András, III. (magyar király) *lásd* Árpád-házi András, III.

András hg. (Károly Róbert fia) *lásd* Anjou András

András-Zoerard, Szent 67

Andrássy család 255, 289

Andrássy György, gr. 314

Andrássy Gyula, id. gr. 348, 382

Andrássy Gyula, ifj. gr. 391

Andrássy Péter 255

Angyal Bandi 326

Anjou-ház 85, 90, 92, 100, 107, 113, 115, 145, 155, 487

Anjou András (Károly Róbert magyar király fia, Anjou Johanna nápolyi királynő férje) 106, 107

Anjou Hedvig, Szent (I. Lajos magyar király lánya, lengyel és litván királyné) 112

Anjou Izabella (IV. Kun László magyar király felesége) 96, 98

Anjou Johanna, I. (nápolyi királynő) 106, 107

Anjou Károly, I. (nápolyi király) 96

Anjou Károly, II. Kis (magyar király), III. (nápolyi király) 113

Anjou Károly, II. Sánta (nápolyi király) 96

Anjou Károly Róbert, I. (magyar király) 77, 100–107, 109, 145, 149, 157

Anjou Lajos, I. Nagy (magyar és lengyel király) 106–112, 115, 133, 144, 146, 147, 186, 370

Anjou László, Nápolyi (II. Károly magyar király fia, nápolyi király) 113, 115

Anjou Mária (magyar királynő) 112, 113

Anjou Martell Károly (Károly Róbert apja) 106

Anjou Róbert (nápolyi király) 106

Anonymus 13, 21, 22, 26, 27, 76, 80, 149

- Antal László 463
 Antalfy Gyula 300, 493
 Antall József 468, 499
 Antikrisztus 140, 196
 Apáczai Csere János 205
 Apafi család 218
 Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 213, 223, 247, 248, 251, 293
 Apafi Mihály, II. (erdélyi fejedelem) 251
 Apor Péter 221–223, 242, 490
 Apponyi család 289
 Apponyi Albert, gr. 391
 Apró Antal 442
 Aragóniai Beatrix (Hunyadi Mátyás magyar király felesége) 129, 131, 146, 148, 156
 Arany János 108, 113, 313, 353
 Arató Endre 318, 493
 Ariosto, Ludovico 152
 Arnulf (keleti frank király) 25, 27, 28
 Arouet, François-Marie *lásd* Voltaire
 Árpád (magyar fejedelem) 16, 21, 22, 26–28, 31, 33, 37, 43, 80
 Árpád-ház 13, 21, 22, 28, 33, 45, 46, 54, 56, 67, 68, 80, 82, 85, 90, 92, 94, 96, 99, 100, 145, 146, 486–490
 Árpád-házi Álmos hg. (I. Géza magyar király fia) 64, 69, 70, 73
 Árpád-házi András, I. (magyar király) 56, 59–61
 Árpád-házi András, II. (magyar király) 83–89, 92, 99, 100, 149, 313
 Árpád-házi András, III. (magyar király) 99, 100, 145, 489
 Árpád-házi Béla, I. (magyar király) 56, 60–63, 66
 Árpád-házi Béla, II. Vak (magyar király) 70, 73, 77, 148
 Árpád-házi Béla, III. (magyar király) 79–83, 101
 Árpád-házi Béla, IV. (magyar király) 84, 85, 89–93, 97, 98
 Árpád-házi Erzsébet, Boldog (V. István magyar király lánya, szerb királyné) 150
 Árpád-házi Erzsébet, Szent (II. András magyar király lánya) 92, 111
 Árpád-házi Fajsz (Árpád fejedelem unokája) 28
 Árpád-házi Géza (magyar fejedelem) 37, 43–45, 52, 54, 57
 Árpád-házi Géza, I. (magyar király) 62–65
 Árpád-házi Géza, II. (magyar király) 73
 Árpád-házi Imre (magyar király) 83
 Árpád-házi Imre hg., Szent (I. István magyar király fia) 45, 49, 52, 56, 67, 68, 82
 Árpád-házi István, I. Szent (magyar király) 44–59, 62, 64–67, 69, 70, 72–74, 78, 82, 85, 86, 88, 122, 143–145, 166, 173, 196, 216, 261, 273, 342, 352, 370, 481, 487–490
 Árpád-házi István, II. (magyar király) 73
 Árpád-házi István, III. (magyar király) 73, 79
 Árpád-házi István, IV. (magyar király) 73
 Árpád-házi István, V. (magyar király) 96–98, 150
 Árpád-házi István hg., Utószülött (II. András magyar király fia és III. András magyar király apja) 100
 Árpád-házi Kálmán, Könyves (magyar király) 64, 70–73, 76, 79, 82, 96
 Árpád-házi Katalin (V. István magyar király lánya, szerb királyné) 150
 Árpád-házi Koppány (vezér) 45, 46, 48
 Árpád-házi László, I. Szent (magyar király) 62–73, 76, 81, 82, 92, 96, 106, 120
 Árpád-házi László, II. (magyar király) 73
 Árpád-házi László, III. (magyar király) 83
 Árpád-házi László, IV. Kun (magyar király) 96–100, 149, 157
 Árpád-házi Lél (vezér) 36, 448
 Árpád-házi Levente (Árpád fejedelem fia) 25
 Árpád-házi Levente (Vazul fia) 56, 59, 60
 Árpád-házi Margit, Szent (IV. Béla magyar király lánya) 91, 92, 375, 438
 Árpád-házi Mária (II. András magyar király lánya) 85
 Árpád-házi Mária (V. István magyar király lánya, nápolyi királyné) 96
 Árpád-házi Mihály (Géza fejedelem testvére) 44, 56
 Árpád-házi Ottó hg. (I. István magyar király fia) 45
 Árpád-házi Pirooska, Szent (I. László magyar király lánya, bizánci császárné) 71, 92

Árpád-házi Salamon (magyar király) 61–65, 68, 93, 146
 Árpád-házi Taksony (magyar fejedelem) 28
 Árpád-házi Tas (Árpád fejedelem unokája) 28
 Árpád-házi Vazul (Taksony fejedelem unokája) 56, 59, 60
 Árpád-házi Zsolt (magyar fejedelem) 22, 28
 Attalus 130
 Attila (hun nagykirály) 21, 26, 47, 62, 80, 98, 149
 Ausländer, Saul 475

B

B. Szabó János 138, 139, 141, 487
 Babits Mihály 380, 403
 Bach, Alexander 344
 Bacon, Francis 198, 267
 Bácskai Vera 301, 483, 493
 Bagi Dániel 112
 Bairoch, Paul 360, 409
 Baján (avar kagán) 22
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 135
 Bajezid, I. (oszmán szultán) 114, 115
 Bakay Kornél 33, 487
 Bakfark Bálint 222
 Bakócz Tamás 128, 130, 136, 137, 144, 156
 Balasfi Bálint 235
 Balassi Bálint 230
 Balázs Béla 403
 Balázs Éva, H. *lásd* H. Balázs Éva
 Balázs Mihály 198
 Bălcescu, Nicolae 342, 343
 Balduin (flamand gr. és latin császár) 84
 Bálint Csanád 11, 485
 Balla Tibor 385
 Ballagi Mór 319
 Ballér Piroska 128
 Balogh Béni, L. *lásd* L. Balogh Béni
 Balogh István (páter) 138, 139, 153
 Balogh István (történész) 413
 Balogh Margit 498
 Balogh Zsigmond 229
 Bán Péter 276, 483
 Bánffy család 216, 218
 Bánffy György, gr. 251, 287
 Bangha Béla 391
 Bánk (szlavóniai bán, majd nádor) 88, 94, 113, 313, 314, 333
 Bánki Donát 358
 Barbarossa Frigyes (német-római császár) *lásd* Hohenstauf Frigyes, I. Barbarossa
 Bárdi Nándor 498
 Bárdossy László 426, 502
 Barițiu, Gheorghe 316
 Baróti Szabó Dávid 306
 Bart István 483
 Barta Gábor 174
 Barta János 27, 91, 284, 484
 Bartha Antal 23, 485
 Bartók Béla 380, 403, 437, 454
 Basta, Giorgio 192–194, 201, 210
 Báthori/Báthory család 101, 129, 130, 152
 Báthori István (erdélyi vajda) 133
 Báthori István, Sánta (nádor) 153
 Báthory András (erdélyi fejedelem) 192, 491
 Báthory Boldizsár (erdélyi fejedelem) 191
 Báthory Erzsébet (gr. Nádasdy Ferenc felesége) 224, 225
 Báthory Gábor (erdélyi fejedelem) 203, 225
 Báthory István (erdélyi fejedelem és lengyel király) 185, 186, 191, 192, 197, 200
 Báthory Kristóf (erdélyi vajda) 186
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 186, 191, 192, 201, 231
 Báthory Zsófia (II. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége) 212
 Batsányi János 306, 310, 311
 Batthyány család 216, 218, 230, 289
 Batthyány Lajos, gr. (nádor) 290
 Batthyány Lajos, gr. (miniszterelnök) 329, 333, 336–338, 340, 343
 Batu (mongol kán) 90–92
 Bauer Tamás 463
 Bay Zoltán 433
 Bayer, Johann 198
 Bazaráb (havasalföldi vajda) 104
 Bazileosz, II. (bizánci császár) 41, 54
 Beatrix (Hunyadi Mátyás magyar király felesége) *lásd* Aragóniai Beatrix
 Bebek család 101

- Becket Tamás, Canterburyi Szent 73
 Becse-Gergely nemzetség 86
 Beér János 138, 483
 Békés Csaba 498
 Bekes Gáspár 186
 Békésy György 433
 Bél Mátyás 276, 277, 295–297, 299–302, 305
 Béla, I. (magyar király) *lásd* Árpád-házi Béla, I.
 Béla, II. (magyar király) *lásd* Árpád-házi Béla, II. Vak
 Béla, III. (magyar király) *lásd* Árpád-házi Béla, III.
 Béla, IV. (magyar király) *lásd* Árpád-házi Béla, IV.
 Belgiojoso, gr. Barbian 200, 201
 Bem, József 339, 342, 343, 438
 Bencédi Székely István 196
 Benczédi László 490
 Benczúr Gyula 127, 380
 Bencsik Gábor 498
 Benda Kálmán 123, 125, 181, 185, 311, 483, 490
 Benedek, Szent (magyarországi) 67
 Benedek, XII. (pápa) 101
 Beneš, Edvard 390, 429
 Benits Péter 137
 Bercsényi Miklós, gr. 254, 258, 259, 273
 Berend T. Iván 436, 437, 493, 498
 Berengár, I. (italiai király) 27
 Bérenger, Jean 490, 493
 Béri Balogh Ádám 256, 257
 Berlász Jenő 236
 Bertalan, Szent 182
 Bertényi Iván 66, 72, 75, 89, 93, 99, 102, 483, 487
 Bertold (Gertrúd magyar királyné fivére) *lásd* Merániai Bertold
 Bertrandon de la Broquière 134, 149, 159, 167
 Berzeviczy Albert 329
 Berzeviczy Gergely 303, 304, 325, 330
 Bessenyei György 305, 306
 Bethlen család 86, 218
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 185, 193, 194, 201, 203–207, 209, 210, 214, 224, 231, 235, 261, 490, 491
 Bethlen István, gr. 362, 395, 397, 406, 416–418, 422, 471, 502
 Bethlen Miklós, gr. 219, 221, 223, 224, 243, 251, 255, 362, 363
 Beyle, Marie-Henri *lásd* Stendhal
 Bezerédj Imre 257
 Bibó István 405, 429, 441, 463, 479
 Bihari Mihály 464, 498
 Bihari Péter 493
 Bíró Sándor 483
 Bitskey István 209, 490
 Bláthy Ottó 358
 Blériot, Louis 358
 Bloch Mór *lásd* Ballagi Mór
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 191, 201–204, 207, 210, 229, 230, 232, 261, 404, 436, 490
 Bod Péter 306
 Bodin, Jean 268
 Bognár Zalán 498
 Bogyay Tamás 487
 Bojti Veres Gáspár 206
 Boleszláv, Vitéz (lengyel király) *lásd* Piast Boleszláv, I. Vitéz
 Bollók János 98
 Bolsakov, O. G. 74
 Bolyai János 413
 Bóna István 485
 Bonaparte, Napóleon *lásd* Napóleon, I. (francia császár)
 Bonfini, Antonio 127, 130, 131, 147, 148, 196
 Bónis György 53
 Bor nemzetség 94
 Borbándi Gyula 498
 Borgia, Rodrigo *lásd* Sándor, VI. (pápa)
 Borhi László 498
 Boros Zsuzsanna 493
 Borsa Kopasz 97
 Borsányi György 493
 Borsi-Kálmán Béla 493
 Bosnyák Béla 373
 Botond vitéz 36
 Bottyán János 256, 257
 Bouillon Gottfried, hg. 72
 Bourbon-ház 256, 270, 332
 Bourbon Károly, III. (spanyol király) 271
 Bourbon Lajos, XIV. (francia király) 135, 211, 247, 248, 250, 254, 256, 258, 259, 268

Bourbon Lajos, XV. (francia király) 270
 Bourbon Orléans-i Lajos Fülöp (francia király) 332
 Bozóki András 499
 Bragança József, I. Újító (portugál király) 271
 Braham, Randolph L. 499
 Brankovics György (szerb despota) 124
 Brigitta (Gizella magyar királyné húga) *lásd*
 Liudolf (Szász) Brigitta
 Brodaries István 175, 178, 491
 Bródy Imre 421
 Brown, Edward 241
 Brúnó (Gizella magyar királyné bátyja) *lásd*
 Liudolf (Szász) Brúnó
 Brzeziński, Zbigniew Kazimierz 459, 460
 Budai Nagy Antal 119
 Bulcsú (magyar vezér) 36
 Burgio, Antonio Giovanni da 139, 140, 142
 Búvár Kund *lásd* Zotmund vitéz
 Buzinkay Géza 493
 Buzlai Miklós 152

C

C. Tóth Norbert 487
 Callixtus, III. (pápa) 126, 127
 Capet Fülöp Ágost, II. (francia király) 83
 Capet Lajos, VII. (francia király) 81
 Capet Margit (III. Béla magyar király felesége) 81
 Caraffa, gr. Antonio 249, 250
 Caroberto, Anjou (magyar király) *lásd* Anjou
 Károly Róbert, I.
 Carter, Jimmy 459
 Cassandra (mitológiai alak) 352, 391
 Ceaușescu, Nicolae 457
 Cellarius, Christoph 169
 Černovič, Arsenije 250
 Chaucer, Geoffrey 117
 Chorin család 421
 Chorin Ferenc 364
 Cieger András 352
 Cillei család 125, 129
 Cillei Anna, grnő (Garai Miklós nádor felesége) 115

Cillei Borbála, grnő (Luxemburgi Zsigmond magyar király felesége) 119, 149, 150
 Cillei Hermann, gr. 113, 115
 Cillei Ulrik, gr. 125, 314
 Cirill, Szent 17
 Clerk, Sir George Russell 403
 Clio (mitológiai alak) 482
 Cloșca 286, 329
 Comenius, Johann Amos 198
 Conrad von Hötzenndorf, gr. Franz 385, 386
 Corvin János, hg. 135
 Cromwell, Oliver 203, 267
 Curtiz, Michael 381
 Czeglédy Károly 23, 485
 Czwittinger Dávid 305

CS

Csák Máté 97, 100
 Csáky család 242
 Csáky Imre, gr. 299
 Csanád (Doboka fia) 53
 Csaplovics János 276, 277
 Csapodi Csaba 483
 Csemegi Károly 337
 Csengey Dénes 466
 Cserhalmi György 466
 Csezmiczei János *lásd* Janus Pannonius
 Csizmadia Andor 138, 483
 Csizmadia Ervin 499
 Csokonai Vitéz Mihály 306
 Csonka János 358
 Csonka Mihály 371, 387
 Csontváry Kosztka Tivadar 380
 Csoóri Sándor 453, 463, 475
 Csorba László 493
 Csujak István 242
 Csukovits Enikő 149, 487, 490
 Csurka István 463

D

d'Alembert, Jean le Rond 270
 Damjanich János 339

Dante Alighieri 117
 Dareiosz (perzsa nagykirály) 19
 Deák Ágnes 331, 353, 493
 Deák Ferenc 326–328, 333, 338, 339, 346, 348, 352, 353
 Deák István 494
 Debreczeni József 499
 Dembiński, gr. Henryk 340
 Demszky Gábor 469
 Demény Lajos 490
 Dénes Iván Zoltán 331
 Déri Miksa 358
 Dercsényi Dezső 483
 Derschwan, Hans 174, 180, 182, 183, 235, 236
 Dersffy Orsolya, brnő 217
 Descartes, René 205, 267
 Dessewffy család 289
 Dessewffy Aurél, gr. 330
 Dessewffy Emil, gr. 330
 Deutsch család 363
 Diderot, Denis 270, 305
 Dienes István 485
 Diószegi István 494
 Dobi István 443
 Dobó István, br. 177
 Doboka vitéz 53
 Dohnányi Ernő 380
 Domanovszky Sándor 483, 499
 Domokos Mátyás 254, 294, 306
 Domokos Péter 14, 486
 Donáth Ferenc 463
 Dózsa György 136–138, 169, 213, 370
 Draskóczy István 487
 Drašković, gr. Janko 318
 Drugeth család 101
 Drugeth Bálint *lásd* Homonnai Drugeth Bálint, gr.
 Dugonics András 306
 Dugovics Titusz 127
 Dukász Mihály, VII. (bizánci császár) 64
 Dumas, Alexandre 379
 Dús Ágnes 483
 Dušan István (szerb cár) 318
 Dümmerth Dezső 487
 Dzsajháni *lásd* al-Dzsajháni, Muhammad ibn
 Dzsingisz (mongol kán) 90

E, É

E. Kovács Péter 153
 Eckhart Ferenc 483, 494
 Edelpeck Borbála 149
 Egressy Béni 313
 Egyed Ákos 494
 Eichmann, Adolf 421
 Eisenberger Benjámin *lásd* Péter Gábor
 Ekkehard (Sankt Gallen-i szerzetes) 35
 Elter István 32, 74
 Ember Győző 253, 278, 490
 Emese (Álmos magyar fejedelem anyja) 13, 31
 Engel János Keresztély 307
 Engel Pál 23, 86, 143, 216, 487, 488
 Engels, Friedrich 332
 Eötvös József, br. 313, 329, 333, 338, 346, 348
 Erasmus, Rotterdami *lásd* Rotterdami Erasmus
 Erdélyi István 11, 28, 485
 Erényi Tibor 365
 Erkel Ferenc 88, 127, 313, 314, 380
 Ernuszt János 128, 163
 Érszegi Géza 46, 54, 56, 67, 82
 Éry Kinga 28
 Erzsébet (Habsburg Albert magyar király felesége) *lásd* Luxemburgi Erzsébet
 Erzsébet (I. Lajos magyar király felesége) *lásd* Kotromanics Erzsébet
 Erzsébet (IV. Kázmér lengyel király felesége) *lásd* Habsburg Erzsébet
 Erzsébet (I. Ferenc József osztrák császár és magyar király felesége) *lásd* Wittelsbach Erzsébet
 Erzsébet (Károly Róbert magyar király felesége) *lásd* Piast Erzsébet
 Erzsébet, Boldog (II. István Uroš szerb király felesége) *lásd* Árpád-házi Erzsébet, Boldog
 Erzsébet, Kun (V. István magyar király felesége) 96
 Erzsébet, Szent *lásd* Árpád-házi Erzsébet, Szent
 Estei Hippolit (Aragóniai Beatrix unokaöccse) 156
 Esterházy család 219, 228, 255, 289, 321, 454

Esterházy Antal, gr. 255, 260
 Esterházy Ferenc 216
 Esterházy Miklós, gr. (nádor) 216, 217, 223, 224, 226, 492
 Esterházy Miklós, hg. (19. szd.) 362
 Esterházy Miklós, hg. („pompedvelő”) 289, 290
 Esterházy Pál, hg. (nádor) 217–220, 222, 255, 257
 Esterházy Pál, hg. (Batthyány-kormány minisztere) 333
 Esterházy Péter 454, 475
 Estók János 494, 499
 Esze Tamás (kuruc) 256
 Esze Tamás (történész) 229
 Eszterházy Károly, gr. 296
 Etelka (irodalmi alak) 306
 Etényi Nóra, G. *lásd* G. Etényi Nóra
 Éva (bibliai személy) 196

F

Fábry Anna 494
 Fadrusz János 381
 Fajsz *lásd* Árpád-házi Fajsz
 Farkas Mihály 434
 Fazekas Mihály 313
 Fedinec Csilla 498
 Fehér György 499
 Fehér Lajos 442
 Fejtő Ferenc 273
 Félix (bécsi apát) 92
 Fényes Elek 288
 Ferdinánd, I. (osztrák főhg., magyar és cseh király) *lásd* Habsburg Ferdinánd, I.
 Ferdinánd, I. (osztrák császár) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferdinánd
 Ferdinánd, II. (osztrák főhg., magyar és cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg Ferdinánd, II.
 Ferdinánd, III. (osztrák főhg., magyar és cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg Ferdinánd, III.
 Ferdinánd, V. (magyar és cseh király) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferdinánd

Ferenc, I. (francia király) *lásd* Valois Ferenc, I.
 Ferenc, I. (magyar király és osztrák császár) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferenc
 Ferenc, II. (cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferenc
 Ferenc Ferdinánd főhg. (trónörökös) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferenc Ferdinánd főhg.
 Ferenc József (osztrák császár, magyar és cseh király) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferenc József
 Ferenczy Béni 403
 Feszli Frigyes 345
 Fock Jenő 442
 Fodor István 11, 13, 30, 485
 Fodor Pál 490
 Fónagy Zoltán 494
 Font Márta 51, 53, 107, 143, 488
 Forgách Ferenc, br. 229
 Forgách János, gr. 278
 Fóthi Erzsébet 23
 Földes György 499
 Fraknoi Vilmos 135, 156
 Franciscs Károly 300
 Frangepán család 97, 104, 217
 Frangepán Ferenc 175, 176, 178
 Frangepán Kristóf 141
 Fráter György 176, 183, 185
 Freisingi Ottó 75
 Frigyes, I. (német-római császár) *lásd* Hohenstauf Frigyes, I. Barbarossa
 Frigyes, II. Nagy (porosz király) *lásd* Hohenzollern Frigyes, II. Nagy
 Frigyes, III. (dán király) *lásd* Oldenburg Frigyes, III.
 Frigyes, III. (német-római császár) *lásd* Habsburg Frigyes, III.
 Frigyes Ágost, II. (szász választófejedelem) *lásd* Wettin Frigyes Ágost, II.
 Frigyes Vilmos (brandenburgi választófejedelem) *lásd* Hohenzollern Frigyes Vilmos
 Froissart, Jean 117
 Fugger család 139, 174, 217, 232
 Fügedi Erik 488
 Fülepi Lajos 403, 483
 Fülöp Ágost, II. (francia király) *lásd* Capet Fülöp Ágost, II.

Fülöp Géza 494
 Fülöp Mihály 499
 Füst Milán 433

G

G. Etényi Nóra 490
 Gábor Áron 339, 340
 Gagarin, Jurij A. 425
 Gaj. Ljudevit 317, 318
 Gallicus Péter 103
 Ganz Ábrahám 358
 Garai család 101, 129
 Garai Miklós (nádor) 115, 152
 Garbai Sándor 396
 Gárdonyi Géza 177
 Gati, Charles 499
 Gebei Sándor 494
 Gecsényi Lajos 490
 Geleji Katona István 206
 Gellért, Szent 53, 56, 59, 67, 68, 375
 Gergely, I. Nagy Szent (pápa) 50
 Gergely, VII. Szent (pápa) 63, 65, 72, 73
 Gergely András 494
 Gergely Jenő 27, 91, 483, 484, 499, 501
 Gerő András 494
 Gerő Ernő 434, 439, 441
 Gertrúd (II. András magyar király felesége)
lásd Merániai Gertrúd
 Géza (magyar fejedelem) *lásd* Árpád-házi Géza
 Géza, I. (magyar király) *lásd* Árpád-házi
 Géza, I.
 Géza, II. (magyar király) *lásd* Árpád-házi
 Géza, II.
 Gizella (I. István magyar király felesége) *lásd*
 Liudolf (Szász, Bajor) Gizella, Boldog
 Glatz Ferenc 51, 62, 467, 483, 488, 499
 Gleixner János 305
 Goldberger család 363
 Goldberger Ferenc 278
 Goldberger Samu 337
 Gonda Imre 483
 Gorbacsov, Mihail 461, 462, 464
 Gömbös Gyula 499, 503
 Göncz Árpád 469, 499

Görgei Artúr 340, 341, 343
 Granasztói György 159, 488
 Grassalkovich Antal, gr. 290
 Gratz Gusztáv 494
 Grósz Károly 464, 465, 468
 Grotius, Hugo 268, 295
 Grünwald Béla 494
 Guibert (bencés történetíró) 76
 Gunst Péter 499
 Gusztáv, III. (svéd király) *lásd* Oldenburg
 Gusztáv, III.
 Gutenberg, Johannes 130

GY

Gyalui Farkas 294
 Gyáni Gábor 483, 494, 499
 Gyapay Gábor 483
 Gyarmathi Sámuel 307
 Gyarmati György 500
 Györffy György 16, 33, 53, 55, 62, 485, 488
 Györffy István 413
 György, III. (Nagy-Britannia királya) *lásd*
 Hannoveri György, III.
 György, Szent 110, 113, 166, 182, 183
 György barát *lásd* Fráter György
 Győri Szabó Róbert 500
 Gyula (I. István magyar király nagybátyja)
lásd Prokuj
 Gyula, II. (pápa) 140
 Gyurcsány Ferenc 470
 Gyurgyák János 500
 Gyurkó László 500

H

H. Balázs Éva 278, 284, 291, 495
 Habsburg(-Lotaringiai)-ház 83, 89, 127,
 128, 134, 136, 142, 173, 175, 178, 179,
 186–189, 191–193, 199, 201–205, 207,
 208, 210–212, 217, 219, 226, 230, 245,
 247, 250, 251, 253–261, 264, 265, 267,
 270–272, 284, 287, 288, 291, 305, 309,
 312, 318, 324, 329, 332, 337, 339, 341,

- 344, 346, 347, 349, 352, 354, 360, 382, 404, 456, 482, 483, 491, 493, 495, 496
- Habsburg Albert (osztrák hg. és magyar király) 121–123, 135
- Habsburg Erzsébet (Albert magyar király lánya, IV. Kázmér lengyel király felesége) 136
- Habsburg Ferdinánd, I. (osztrák főhg., magyar és cseh király) 136, 173–176, 178, 187, 199, 200, 226, 229
- Habsburg Ferdinánd, II. (magyar és cseh király, német-római császár) 204, 205, 217
- Habsburg Ferdinánd, III. (magyar és cseh király, német-római császár) 210, 217
- Habsburg Frigyes, III. (német-római császár) 124, 128, 134
- Habsburg József, I. (magyar és cseh király, német-római császár) 257–259, 264, 271
- Habsburg Károly, II. (cseh király), III. (magyar király), VI. (német-római császár) 259–261, 263–265, 271, 272, 274, 283, 289
- Habsburg Károly, V. (német-római császár) 173, 174
- Habsburg László, V. Utószülött (magyar király) 122, 124, 125
- Habsburg Lipót, I. (magyar és cseh király, német-római császár) 211, 217, 247, 248, 250–252, 255, 257, 264, 344
- Habsburg Mária (II. Lajos magyar király felesége) 136, 138, 140, 150, 173, 175
- Habsburg Mária Terézia (osztrák főhgnő, magyar és cseh királynő) 264, 265, 271–274, 279–281, 283, 284, 286, 289–291, 301, 305, 306, 309, 377, 479, 496
- Habsburg Mátyás, I. (cseh király, német-római császár), II. (magyar király) 203, 204, 217
- Habsburg Miksa, I. (német-római császár) 134, 136, 138
- Habsburg Miksa, II. (német-római császár), I. (magyar és cseh király) 178, 179, 185–187, 199, 200, 229
- Habsburg Miksa (Német Lovagrend nagymestere) 191
- Habsburg Rudolf, gr. I. (német király) 83
- Habsburg Rudolf, II. (cseh király és német-római császár), I. (magyar király), 191, 192, 194, 200–202, 207, 231
- Habsburg-Estei Mária Ludovika főhgnő (Habsburg-Lotaringiai I. Ferenc osztrák császár, magyar és cseh király felesége) 378
- Habsburg-Lotaringiai Ferdinánd, I. (osztrák császár), V. (magyar és cseh király) 327, 338, 339
- Habsburg-Lotaringiai Ferenc, I. (magyar király, osztrák császár), II. (cseh király, német-római császár) 310–313, 327, 329
- Habsburg-Lotaringiai Ferenc Ferdinánd főhg. (trónörökös) 385
- Habsburg-Lotaringiai Ferenc József (osztrák császár, magyar és cseh király) 339, 341, 344, 348, 349, 366, 375, 381, 385, 389, 494
- Habsburg-Lotaringiai István főhg. (nádor) 333
- Habsburg-Lotaringiai József, II. (magyar és cseh király, német-római császár) 271, 272, 274, 284–286, 289, 298, 301, 305–310, 319
- Habsburg-Lotaringiai Károly, Boldog I. (osztrák császár), IV. (magyar király) 389–391, 394, 404
- Habsburg-Lotaringiai Lipót, II. (magyar és cseh király, német-római császár) 308–310, 317, 319
- Habsburg-Lotaringiai Mária Lujza főhgnő (I. Napóleon francia császár felesége) 312
- Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót főhg. (nádor) 309
- Habsburg-Tescheni Albert főhg. (Ferenc József nagybátyja) 344
- Hadik András, gr. 272
- Hajdú Péter 485, 486
- Hajdu Tibor 494, 495
- Hajnal István 499
- Hajnóczy József 308–311
- Haller család 218
- Hám János 340
- Hamvas Béla 185, 190, 261
- Hanák Péter 112, 236, 242, 303, 326, 483, 495
- Hankiss Elemér 452
- Hannoveri György, III. (Nagy-Britannia és Hannover királya)

- Haraszti Miklós 454
 Haraszti Sándor 95, 183, 242
 Hargittay Emil 178
 Harruckern, br. Johann Georg 289
 Hartvik püspök 72, 73
 Háry János (irodalmi alak) 262, 263
 Hatvani Mihály *lásd* Horváth Mihály
 Hauser Arnold 403
 Haydn, Joseph 290
 Haymerle, Heinrich 382, 383
 Haynau, br. Julius von 342–344
 Heckenast Gusztáv (nyomdász) 333
 Heckenast Gusztáv (történész) 253, 278
 Hédervári Dezső 105
 Hédervári Kont István 113
 Hedvig, Szent (lengyel és litván királyné) *lásd* Anjou Hedvig, Szent
 Hegedüs András 439
 Hegyi Klára 491
 Helfy Ignác 337
 Hell József Márton 279
 Heller Ágnes 454
 Heltai Ferenc 365
 Heltai Gáspár 196
 Helth, Kaspar *lásd* Heltai Gáspár
 Henrik, II. (német-római császár) *lásd* Liudolf (Szász) Henrik, II. Szent
 Henrik, III. (német-római császár) *lásd* Száli Henrik, III.
 Henrik, IV. (német-római császár) *lásd* Száli Henrik, IV.
 Herczeg Géza 484
 Herder, Johann Gottfried 269, 270, 295, 306, 318
 Heribald (Sankt Gallen-i szerzetes) 35
 Herkules (mitológiai alak) 133
 Hermann Egyed 484
 Hermann Róbert 495
 Hess András 130, 131
 Hierotheosz (Turkia püspöke) 43
 Hitler, Adolf 417, 420
 Hobbes, Thomas 268
 Hodža, Milan 393
 Hohenstauf-ház 83
 Hohenstauf Frigyes, I. Barbarossa (német-római császár) 73
 Hohenstauf Fülöp (sváb gr. és német király) 87
 Hohenzollern Frigyes Vilmos (brandenburgi választófejedelem) 268
 Hohenzollern Frigyes, II. Nagy (porosz király) 135, 271
 Hóman Bálint 33, 87, 100, 484, 499
 Homonnai Drugeth Bálint, gr. 201
 Honorius, III. (pápa) 85
 Hont vitéz 46
 Honterus, Johannes 196
 Honvári János 500
 Horea 286, 329
 Horn Gyula 469, 472
 Horn Ildikó 490, 491
 Hornyik János 192
 Horthy Miklós 398, 403, 404, 406, 411, 413, 415–417, 421, 426, 427, 441, 450, 482, 498, 499, 502, 503
 Horvát István 9
 Horváth Gergely Krisztián 275
 Horváth Mihály 92, 340
 Horváth Sándor 500
 Horváth Zoltán 495
 Horváti János 113
 Hunor (mitológiai alak) 13
 Hunyadi család 121, 218, 314, 370, 489
 Hunyadi János 122–128, 146, 149, 489
 Hunyadi László 127, 314
 Hunyadi Mátyás (magyar király) 127–136, 138, 142, 146–149, 157, 158, 163, 164, 182, 196, 205, 222, 374, 381, 479, 488
 Hunyady György 452, 500
 Husz János 116–119, 122, 133
 Huszár Tibor 405, 500
 Huszka Jenő 380
- I**
- Iancu, Avram 343
 ibn Hajján, Dzsábir 32
 Idrísi *lásd* al-Idríszi, Abu Abdalláh
 Illés Béla 437
 Illés Lajos 454
 Illésházy István, br. majd gr. 190, 201

Ilona (II. Vak Béla magyar király felesége)
lásd Vukanović Ilona
 Ilosvai Selymes Péter 108
 Illyés Gyula 367, 371, 403, 453
 Imre (magyar király) *lásd* Árpád-házi
 Imre hg. (I. István magyar király fia) *lásd*
 Árpád-házi Imre, Szent
 Imre László 353
 Imrédy Béla 426
 Ince, III. (pápa) 73, 83, 84, 87
 Ince, Boldog XI. (pápa) 247
 Irinyi József 332
 István, I. Szent (magyar király) *lásd* Árpád-
 házi István, I. Szent
 István, II. (magyar király) *lásd* Árpád-házi
 István, II.
 István, III. (magyar király) *lásd* Árpád-házi
 István, III.
 István, IV. (magyar király) *lásd* Árpád-házi
 István, IV.
 István, V. (magyar király) *lásd* Árpád-házi
 István, V.
 István, Szent (keresztény vértanú) 111
 István, Utószülött (II. András király fia) *lásd*
 Árpád-házi István, Utószülött
 István főhg. (nádor) *lásd* Habsburg-Lotarin-
 giai István főhg.
 Istvánffy Miklós 137, 193, 228
 Iván, IV. Rettegett (orosz cár) 186, 268
 Izabella (Szapolyai János magyar király fele-
 sége) *lásd* Jagelló Izabella
 Izsák Lajos 500, 501

J

Jacquerie (gúnynév) 120
 Jáfet (bibliai személy) 80
 Jagelló-ház 112, 121, 134, 136, 173, 186,
 488
 Jagelló Anna (Báthory István erdélyi fejede-
 lem és lengyel király felesége) 186
 Jagelló Izabella (Szapolyai János magyar
 király felesége) 176, 184, 222, 233
 Jagelló János Albert (lengyel király) 136
 Jagelló Kázmér, IV. (lengyel király) 134, 136

Jagelló Lajos, I. (cseh király), II. (magyar
 király) 137, 138, 141, 142, 150, 164,
 174, 175
 Jagelló Ulászló, I. (magyar király), III. (len-
 gyel király és litván nagyfejedelem)
 122–124, 145, 146
 Jagelló Ulászló, II. (magyar és cseh király)
 136–138, 147, 148, 169, 173
 Jagelló Ulászló, II. (lengyel király és litván
 nagyfejedelem) 112, 118
 Jagelló Zsigmond, I. Öreg (lengyel király és
 litván nagyfejedelem) 136, 173
 Jagelló Zsigmond Ágost, II. (lengyel király
 és litván nagyfejedelem) 186
 Jakó Zsigmond 488
 Jancsó Miklós 454
 János (cseh király) *lásd* Luxemburgi János,
 Vak
 János, I. (magyar király) *lásd* Szapolyai János, I.
 János, II. (magyar király) *lásd* Szapolyai Já-
 nos Zsigmond, II.
 János, III. (lengyel király és litván nagyfeje-
 delem) *lásd* Sobieski János, III.
 János (esztergomi érsek) 88
 János, Földnélküli (angol király) *lásd* Plan-
 tagenet János, Földnélküli
 János, Keresztelő Szent 106, 143
 János Albert (lengyel király) *lásd* Jagelló János
 Albert
 Janos, Andrew C. 365
 János Pál, Szent II. (pápa) 112, 460
 János Zsigmond (magyar király és erdélyi
 fejedelem) *lásd* Szapolyai János Zsig-
 mond, II.
 Janus Pannonius 131, 156
 Jászi Oszkár 366, 393, 398, 403, 495, 496
 Jelačić, Josip 337, 338
 Jelcin, Borisz 461
 Jenő, IV. (pápa) 117
 Jeszenszky Géza 500
 Jevtusenko, Jevgenyij 461
 Jézus Krisztus 19, 47, 64, 86, 119, 125, 226
 Johanna, I. (nápolyi királynő) *lásd* Anjou
 Johanna, I.
 Jókai Mór 257, 330, 332, 353, 366, 371,
 379–381

József, I. (magyar és cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg József, I.
 József, I. (portugál király) *lásd* Bragança
 József, I. Újító
 József, II. (magyar és cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg-Lotaringiai József, II.
 Judit (Salamon magyar király felesége) *lásd* Száli (Sváb) Judit hgnő
 Juhász Ferenc 453
 Juhász Gyula 500
 Julianus barát 13, 14, 90
 Jurisics Miklós 177

K

Kabos Gyula 414
 Kádár János 426, 434, 440–442, 444, 449, 451, 453, 456–458, 463, 464, 466, 467, 475, 499, 500, 503
 Káldi György 208
 Káli Csaba 277
 Kállai Gyula 442
 Kállay Miklós 421
 Kálmán, Könyves (magyar király) *lásd* Árpád-házi Kálmán, Könyves
 Kálmán Imre 380
 Kalmár János 261
 Kálti Márk 110
 Kálvin János 197, 199, 203, 207, 208, 224, 234, 345
 Kán László 97
 Kandó Kálmán 358
 Kanizsai család 101
 Kanizsai Orsolya 178, 224
 Kapisztrán Szent János 125–127
 Kaposi Zoltán 495
 Kara Musztafa (nagyvezír) 247
 Karády Viktor 495
 Karadžić, Vuk Stefanović 318
 Kardos József 51, 62, 483, 488
 Kardos Tibor 148
 Kármán József 294
 Karold (Sarolt testvére) 43
 Károli Gáspár 196, 206, 476
 Karoling-ház 24, 52
 Karoling Károly, I. Nagy (frank császár) 23, 32, 42, 58, 62
 Karoling Lajos, II. Német (keleti frank király) 24
 Károly, I. (cseh király) *lásd* Luxemburgi Károly
 Károly, I. (magyar király) *lásd* Anjou Károly Róbert, I.
 Károly, I. (nápolyi király) *lásd* Anjou Károly, I.
 Károly, I. (osztrák császár) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Károly, Boldog
 Károly, II. (cseh király) *lásd* Habsburg Károly, II. (cseh király), III. (magyar király), VI. (német-római császár)
 Károly, II. (magyar király) *lásd* Anjou Károly, II. Kis
 Károly, II. (nápolyi király) *lásd* Anjou Károly, II. Sánta
 Károly, III. (cseh király) *lásd* Wittelsbach Károly Albert
 Károly, III. (magyar király) *lásd* Habsburg Károly, II. (cseh király), III. (magyar király), VI. (német-római császár)
 Károly, III. (nápolyi király) *lásd* Anjou Károly, II. Kis (magyar király), III. (nápolyi király)
 Károly, III. (spanyol király) *lásd* Bourbon Károly, III.
 Károly, IV. (magyar király) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Károly, Boldog
 Károly, IV. (német-római császár) *lásd* Luxemburgi Károly
 Károly, V. (német-római császár) *lásd* Habsburg Károly, V.
 Károly, VI. (német-római császár) *lásd* Habsburg Károly, II. (cseh király), III. (magyar király), VI. (német-római császár)
 Károly, VII. (német-római császár) *lásd* Wittelsbach Károly Albert
 Károly, X. (svéd király) *lásd* Wittelsbach Károly Gusztáv, X.
 Károly, Nagy (frank császár) *lásd* Karoling Károly, I. Nagy
 Károly Albert (bajor választófejedelem) *lásd* Wittelsbach Károly Albert

- Károly Lipót, V. (lotaringiai hg.) *lásd* Lotaringiai Károly, hg.
 Károly Róbert (magyar király) *lásd* Anjou Károly Róbert, I.
 Károlyi György, gr. 314
 Károlyi Gyula, gr. 398
 Károlyi Mihály, gr. 362, 363, 391–396, 495
 Károlyi Sándor, br., majd gr. 254, 258, 259, 495
 Karsai László 500
 Karthauzi Névtelen 140
 Kassák Lajos 403
 Kasza Péter 175, 491
 Kasztrióta György (albán fejedelem) 125
 Katalin (szerb királyné) *lásd* Árpád-házi Katalin
 Katalin, II. Nagy (orosz cárnő) *lásd* Romanov Katalin, II. Nagy
 Katapán prépost 62
 Katona István 307
 Katona József 88, 313, 314
 Katona Tamás 58, 70, 105
 Katus László 112, 275, 360, 495
 Katzburg, Nathaniel 500
 Kaunitz, hg. Wenzel Anton von 274, 278, 287
 Kazinczy Ferenc 291, 295, 306, 308, 310, 311, 313
 Kázmér, III. Nagy (lengyel király) *lásd* Piast Kázmér, III. Nagy
 Kázmér, IV. (lengyel király) *lásd* Jagelló Kázmér, IV.
 Keán 53
 Keceli István 292
 Kecskeméti Károly 490, 493
 Kelemen, VIII. (pápa) 191
 Kelemen, XI. (pápa) 257
 Kemény család 218
 Kemény G. Gábor 331, 495
 Kemény István 429, 454
 Kemény János (erdélyi fejedelem) 209, 210, 223
 Kemény Zsigmond, br. 329, 346
 Kende Péter 500
 Kendeffy család 218
 Kenedi János 463
 Kenyő Ildikó 175
 Kerepeszki Róbert 500
 Keresztelő Szent János *lásd* János, Keresztelő Szent
 Keresztély, IV. (dán király) *lásd* Oldenburg Keresztély, IV.
 Keresztury Dezső 432
 Kéri László 500
 Kertész Imre 475
 Kertész Mihály *lásd* Curtiz, Michael
 Keserői Dajka János 185
 Keveházi Katalin 236
 Kézai Simon 13, 21, 27, 98
 Kim, Dae Soon 499
 Kincses Katalin Mária 277
 Kinizsi Pál 133, 136
 Király Béla 388, 440
 Király Péter 23
 Kis Domokos Dániel 497
 Kis János 463
 Kisfaludy Katalin 488
 Kisfaludy Sándor 324
 Kiss József 229
 Klaniczay Tibor 229
 Klapka György 343, 347
 Klauzál Gábor 333
 Klebelsberg Kunó, gr. 412, 499
 Kleinod Antal 305
 Klimó György 305
 Kocel (szláv fejedelem) 24, 48
 Koch, Robert 361
 Kodály Zoltán 14, 263, 380, 403, 443, 454
 Kodolányi János 433
 Kodolányi János, ifj. 486
 Kollár, Ján 316, 317
 Kollega Tarsoly István 500
 Kollonitsch család 218
 Kollonich Lipót, gr. 253
 Kolosi Tamás 500
 Kolozsvári György 110
 Kolozsvári Márton 110
 Komnénosz János 71
 Komnénosz Mánuel, I. (bizánci császár) 73, 79–81
 Komoróczy Géza 484
 Konrád, II. (német-római császár) *lásd* Száli Konrád, II.

Konrád császár *lásd* Száli Konrád, Vörös
 Konrád György 454
 Konstantin, VII. Bíborbanszületett (bizánci császár) 14–16, 20, 26, 32, 36, 43
 Konstantin, I. Nagy (római császár) 20
 Koppány (vezér) *lásd* Árpád-házi Koppány
 Korányi Frigyes, br. 337
 Korda Alexander, Sir *lásd* Korda Sándor
 Korda Sándor 381, 403
 Kornai János 500
 Kornfeld család 421
 Kornfeld Zsigmond 364
 Kornis (vén cimbalmos) 293
 Kornis család 218, 289
 Kósa László 229, 484, 495
 Kosáry Domokos 253, 286, 347, 484, 488, 495
 Kossuth Lajos 327–329, 332, 333, 335–338, 340–343, 346–348, 352, 353, 370, 391, 433, 440, 442, 443, 467, 469, 481, 494, 496, 497
 Koszta László 488
 Kosztolányi Dezső 380
 Kotromanics Erzsébet (I. Lajos magyar király felesége) 113
 Kovács Ágnes 495
 Kovács István 270
 Kovács János, V. *lásd* V. Kovács János
 Kovács József, Ö. *lásd* Ö. Kovács József
 Kovács Kiss Gyöngy 30, 127, 235, 486, 491, 500
 Kovács Péter, E. *lásd* E. Kovács Péter
 Kovács Zoltán 143
 Kovrig, Bennett 459, 460
 Kozári Monika 496
 Kozma Miklós 501
 Kölcsy Ferenc 313, 326–328
 Köpeczi Béla 260, 486, 496
 Köprülü Ahmed (nagyvezír) 211
 Körösenyi András 501
 Kőszeghy Péter 484
 Kőszegi család 97
 Kötöny (kun fejedelem) 90
 Kövér György 494, 496, 499
 Kralovánszky Alán 62
 Krász Lilla 291, 495

Kristó Gyula 11, 15, 25–29, 35, 47, 52, 53, 75, 77, 91, 94, 484, 486, 488
 Krisztus *lásd* Jézus Krisztus
 Krúdy Gyula 380
 Krupa András 276
 Kubinszky Judit 496
 Kubinyi András 143, 155, 216, 483, 488
 Kuczka Péter 143, 153, 236, 484
 Kulcsár Péter 130, 194, 229, 488
 Kun Béla 395, 396, 399, 493
 Kund, Búvár *lásd* Zotmund vitéz
 Kurucz György 291, 495
 Kurszán (magyar fejedelem) 28
 Kühne Ede 358
 Kükküllei János 110

L

L. Balogh Béni 498
 Lackfi család 101
 Lackó Mihály 496
 Laczkovics János 310, 311
 Laczlavik György 491
 Ladányi Andor 501
 Lajos, I. (cseh király) *lásd* Jagelló Lajos
 Lajos, II. (magyar király) *lásd* Jagelló Lajos
 Lajos, II. Német (keleti frank király) *lásd* Karoling Lajos, II. Német
 Lajos, IV. (német-római császár) *lásd* Wittelsbach Lajos, IV. Bajor
 Lajos, VII. (francia király) *lásd* Capet Lajos, VII.
 Lajos, XIV. (francia király) *lásd* Bourbon Lajos, XIV.
 Lajos, XV. (francia király) *lásd* Bourbon Lajos, XV.
 Lajos Fülöp (francia király) *lásd* Bourbon Orléans-i Lajos Fülöp
 Laki Mihály 463
 Lala Mohamed (nagyvezír) 202
 Landerer Lajos 333
 Langó Péter 486
 Laskai János 224, 225
 Laskai Osvát 131
 László, Nápolyi (magyar hg. és nápolyi király) *lásd* Anjou László, Nápolyi

- László, I. Szent (magyar király) *lásd* Árpád-házi László, I. Szent
- László, II. (magyar király) *lásd* Árpád-házi László, II.
- László, III. (magyar király) *lásd* Árpád-házi László, III.
- László, IV. Kun (magyar király) *lásd* Árpád-házi László, IV. Kun
- László, V. Utószülött (magyar király) *lásd* Habsburg László, V. Utószülött
- László Gyula 22, 486
- Lechner Ödön 375
- Lehár Ferenc 380
- Lehel (vezér) *lásd* Árpád-házi Lél
- Lékai László 458
- Lél (vezér) *lásd* Árpád-házi Lél
- Lengyel György 496
- Lengyel László 463, 501
- Lengyel Tünde 490
- Lenin, Vlagyimir Iljics 396, 397, 430, 436, 460
- Lenkey Zoltán 489
- Leó, VI. Bölcs (bizánci császár) 15–17, 25
- Leó, X. (pápa) 136
- Leó, XIII. (pápa) 369
- Lépes György 119
- Lescalopier, Pierre 185
- Levedi (magyar fejedelem) 16
- Levente (Árpád magyar fejedelem fia) *lásd* Árpád-házi Levente (Árpád fia)
- Levente (Vazul fia) *lásd* Árpád-házi Levente (Vazul fia)
- Lezsák Gabriella 23, 486
- Lezsák Sándor 464
- Lipót, I. (magyar és cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg Lipót, I.
- Lipót, II. (magyar és cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Lipót, II.
- Lippay György 212, 228
- Lippay János 239
- Lipták Pál 23, 29
- Liszt Ferenc 380
- Litván György 369, 496
- Liudolf (Szász) dinasztia 45
- Liudolf (Szász) Brigitta 45
- Liudolf (Szász) Henrik, II. Szent (német-római császár) 44, 45, 47, 54, 55, 57
- Liudolf (Szász) Ottó, I. Nagy (német-római császár) 36, 41, 43, 44, 58
- Liudolf (Szász) Ottó, II. (német-római császár) 43
- Liudolf (Szász) Ottó, III. (német-római császár) 46
- Liudolf (Szász, Bajor) Gizella, Boldog (I. István magyar király felesége) 44, 45, 47, 54, 56, 58–60, 85
- Liutpold (bajor őgr., salzburgi érsek) 28
- Livi-Bacci, Massimo 75, 107
- Locke, John 267, 269
- Lorántffy Zsuzsanna (I. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége) 210
- Losonczy Pál 443
- Losonczy István 177
- Lotaringiai Károly, hg. 248
- Lovassy László 328
- Lőwy Hermann *lásd* Farkas Mihály
- Lubenau, Reinhold 183
- Ludovika főhgnő (I. Ferenc osztrák császár, magyar és cseh király felesége) *lásd* Habsburg-Estei Mária Ludovika főhgnő
- Lukács (esztergomi érsek) 73
- Lukács György 396, 403, 454
- Lukács, John 496
- Lumière, Auguste 381
- Lumière, Louis 381
- Luther Márton 140, 195–199, 207, 236, 305, 316
- Luxemburgi-ház 105
- Luxemburgi Erzsébet (Habsburg Albert magyar király felesége) 121, 122
- Luxemburgi János, Vak (cseh király) 105
- Luxemburgi Károly, I. (cseh király), IV. (német-római császár) 112
- Luxemburgi Vencel, IV. (cseh és német király) 113, 116
- Luxemburgi Zsigmond (magyar és cseh király, német-római császár) 112–123, 129, 133–135, 145–151, 162, 164, 196, 272, 297, 487, 489

- M**
- Macartney, C. A. 384
 Machiavelli, Niccolò 236
 Macskássy család 218
 Madarász Viktor 127, 380
 Maddison, Angus 143, 360, 409, 448
 Madonna *lásd* Mária, Szűz
 Madzsar kádi 13
 Magda Pál 275, 278
 Mágócsy Ferenc 217
 Magóg (bibliai személy) 80
 Magor (mitológiai alak) 13
 Magyarai István 207
 Maior, Petru 316
 Majtényi György 501
 Makk Ferenc 77, 486, 488, 489
 Makk József 346
 Makkai Ernő 204
 Makkai László 85, 185, 491
 Maksay Ferenc 491
 Maléter Pál 440, 442, 467
 Mályusz Elemér 489, 496
 Mannheim Károly 403
 Manno család 364
 Mánuel, I. (bizánci császár) *lásd* Komnénosz Mánuel, I.
 Márai Sándor 365, 366, 403, 433
 Marczali Henrik 274
 Margit, Szent *lásd* Árpád-házi Margit, Szent Mária (II. András lánya) *lásd* Árpád-házi Mária Mária (II. Lajos magyar király felesége) *lásd* Habsburg Mária
 Mária (V. István lánya, nápolyi királyné,) *lásd* Árpád-házi Mária
 Mária (magyar királynő) *lásd* Anjou Mária
 Mária, II. (magyar királynő) *lásd* Habsburg Mária Terézia
 Mária, Szűz 51, 57, 63, 73, 98, 99, 110, 111, 145, 182, 195, 265, 300, 304, 313, 443
 Mária Lujza (I. Napóleon francia császár felesége) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Mária Lujza főgnő
 Mária Terézia (magyar és cseh királynő) *lásd* Habsburg Mária Terézia
 Márkus Dezső 121
 Marosi Ernő 484
 Maróti János 152
 Martell Károly (Károly Róbert magyar király apja) *lásd* Anjou Martell Károly
 Martinovics Ignác 310, 311, 314, 330, 370
 Márton ispán 86
 Márton, V. (pápa) 116
 Márton, Szent 20, 46, 63, 145
 Marx, Karl 332, 430, 436, 453, 460, 476
 Marzio, Galeotto 130, 131, 148
 Masaryk, Tomáš G. 390
 Matolcsy György 463
 Matolcsy Mátyás 410, 411
 Mátyás, I. (magyar király) *lásd* Hunyadi Mátyás
 Mátyás, I. (osztrák főhg., cseh király, német-római császár) *lásd* Habsburg Mátyás
 Mátyás, II. (magyar király) *lásd* Habsburg Mátyás
 Mayerffy Xavér Ferenc 446, 474
 Mechwart András 357
 Mehmed, I. (oszmán szultán) 117
 Mehmed, II. (oszmán szultán) 125, 133
 Mehmed, III. (oszmán szultán) 191
 Mendel család 164
 Merániai Bertold 87
 Merániai Gertrúd (II. András magyar király felesége) 87, 88
 Mercurius örkanonok 62
 Mészáros István 206, 484
 Mészáros Lázár 333, 340
 Metód, Szent 17
 Metternich, gr., majd hg. Klemens von 327, 330, 332
 Mezey Barna 484
 Mezey László 85
 Micu-Klein, Inocențiu (püspök) 316, 317
 Micu-Klein, Samuil 316
 Mihály (Géza magyar fejedelem testvére) *lásd* Árpád-házi Mihály
 Mihály, VII. (bizánci császár) *lásd* Dukász Mihály, VII.
 Mihály, Szent 111, 166
 Mihály, Vitéz (havasalföldi vajda) *lásd* Vitéz Mihály
 Mike család 235

Mikes Kelemen 260
 Miklós, II. (orosz cár) *lásd* Romanov Miklós, II.
 Miksa (magyar és cseh király) *lásd* Habsburg Miksa, II. (német-római császár), I. (magyar és cseh király)
 Miksa, I. (német-római császár) *lásd* Habsburg Miksa, I.
 Miksa, II. (német-római császár) *lásd* Habsburg Miksa, II.
 Miksa Emánuel, II. (bajor hg.) *lásd* Wittelsbach Miksa Emánuel, II.
 Mikszáth Kálmán 366
 Mindszenty József hgprímás 432, 440, 458, 498
 Misztótfalusi Kis Miklós 206
 Móga János 338
 Moholy-Nagy László 403
 Molnár András 326
 Mongajt, A. L. 74
 Monok István 236, 491
 Montecuccoli, gr. Raimondo 211
 Montesquieu, br. 269, 305
 Mónus Ilés 421
 Mór püspök 48, 67
 Móricz Zsigmond 206, 207, 380, 403
 Mortimer, Ian 97
 Mózes (bibliai személy) 319
 Munkácsy Mihály 380
 Murád, I. (oszmán szultán) 114
 Murád, II. (oszmán szultán) 118, 124, 125
 Mureșanu, Andrei 316
 Musztafa, II. (oszmán szultán) 251, 252
 Münnich Ferenc 442

N

Nádasdy család 217, 219, 228
 Nádasdy Ferenc, gr. (országbíró) 212, 225
 Nádasdy Ferenc, ifj. gr. (tábornok) 272
 Nádasdy Tamás (nádor) 195, 224
 Nagy Balázs 90–92, 489
 Nagy Endre 405
 Nagy Ferenc 428, 430
 Nagy Gábor 209, 489, 491

Nagy Géza 367, 370, 484
 Nagy György 149
 Nagy Imre 438–442, 465, 467, 502
 Nagy László (költő) 453
 Nagy László (történész) 491
 Nagy Pongrácz 501
 Nagyatádi Szabó István 371, 391, 392
 Nagyboldogasszony *lásd* Mária, Szűz
 Napkirály *lásd* Bourbon Lajos, XIV. (francia király)
 Napóleon, I. (francia császár) 135, 271, 295, 312, 320, 321, 327, 339, 363
 Nemes család 289
 Nemes Jeles László 475
 Nemes Mihály 367, 370, 484
 Németh Andor 273
 Németh Gyula 486
 Németh László 410, 433, 443, 453
 Németh Miklós 465
 Neumann János 424
 Névtelen Jegyző *lásd* Anonymus
 Newton, Isaac 267, 269
 Niederhauser Emil 483, 496
 Nobel 413, 475
 Noé (bibliai személy) 9, 80

NY

Nyáry család 216
 Nyáry Krisztina, brnő majd grnő 217
 Nyers Rezső 464, 465, 468

O

Oláh Miklós 199, 217
 Olasz Lajos 501
 Oldenburg Frigyes, III. (dán király) 268
 Oldenburg Gusztáv, III. (svéd király) 271
 Oldenburg Keresztély, IV. (dán király) 268
 Oborni Teréz 186, 194, 236, 490, 491
 Obradović, Dositej 318
 Ocskay László 257
 Oplatka András 496, 501
 Orbán Sándor 501

Orbán Viktor 467, 469, 471, 499
 Orczy család 310
 Orhán (oszmán szultán) 114
 Ormos Mária 496, 501
 Orseolo Ottó (velencei dózse) 54
 Orseolo Péter (magyar király) 56, 58–60, 64
 Oszmán, I. (oszmán uralkodó) 114
 Ottlik Géza 433, 454
 Ottó, I. (német-római császár) *lásd* Liudolf
 (Szász) Ottó, I. Nagy
 Ottó, II. (német-római császár) *lásd* Liudolf
 (Szász) Ottó, II.
 Ottó, III. (német-római császár) *lásd* Liudolf
 (Szász) Ottó, III.
 Ottó, Bajor (magyar király) *lásd* Wittelsbach
 Ottó
 Ottó hg. (I. István magyar király fia) *lásd*
 Árpád-házi Ottó
 Ozorai Pipó 117, 123, 152

Ö

Ö. Kovács József 501

P

P. mester *lásd* Anonymus
 Pach Zsigmond Pál 484
 Paget, John 290–292
 Pajkossy Gábor 335, 343, 496
 Paksa Rudolf 501
 Pál, II. (pápa) 133
 Pál Judit 496
 Paládi-Kovács Attila 484
 Pálffy család 216, 218
 Pálffy Géza 142, 175, 176, 190, 216, 491
 Pálffy János, gr. 258
 Pálffy Károly, gr. majd hg. 287
 Pálmai Lajos 398
 Palmer, A. W. 384
 Pálosfalvi Tamás 489
 Pannonius, Janus *lásd* Janus Pannonius
 Pap József 496
 Papp István 501

Papp Sándor 258
 Pascal, Blaise 267
 Pašić, Nikola 384
 Paszkevics, hg. Ivan Fjodorovics 341, 342
 Pat nádor 86
 Pauler Gyula 486
 Pázmány vitéz 46
 Pázmány Péter 207–210, 226, 237, 476, 490
 Perczel Mór, lovag 339
 Perczel Zita 414
 Perényi család 219
 Perjés Géza 489, 492
 Pershing, John J. 460
 Péter, Szent 55, 58, 59, 64, 73
 Péter, I. (magyar király) *lásd* Orseolo Péter
 Péter, I. Nagy (orosz cár) *lásd* Romanov Péter,
 I. Nagy
 Péter Gábor 434, 435
 Péter Katalin 224, 492
 Petercsák Tivadr 492
 Pethő Tibor 95, 183, 242
 Petkes Zsolt 23, 486
 Pető Iván 501
 Petőfi Sándor 113, 313, 330, 333, 342, 370,
 379, 380, 438
 Piast-ház 105
 Piast Boleszláv, I. Vitéz (lengyel király) 53, 54
 Piast Erzsébet (I. Lajos magyar király fele-
 sége) 105, 106
 Piast Ulászló, I. Kis (lengyel nagyfejedelem,
 majd király) 105
 Piast Kázmér, III. Nagy (lengyel király) 105,
 107, 112
 Pilinszky János 433, 454
 Piroška (I. László magyar király lánya, bizán-
 ci császárné) *lásd* Árpád-házi Piroška
 Pius, II. (pápa) 149, 153
 Plantagenet János, Földnélküli (angol király)
 89
 Podjebrád György (cseh király) 133, 134
 Pók Attila 496, 501
 Polányi Károly 403
 Polgárkirály *lásd* Bourbon Orléans-i Lajos
 Fülöp (francia király)
 Pollack Mihály 314
 Pollmann Ferenc 388, 495

Poór János 494, 496, 497
 Potter, Isaac 279
 Pozsgay Imre 464, 465
 Pölöskei Ferenc 497, 501
 Pray György 307
 Pribina (szláv fejedelem) 24, 48
 Princip, Gavriló 385
 Priskosz rétor 21
 Pritz Pál 499, 501, 502
 Prohászka Ottokár 499
 Prokuj 53
 Přemysl Vencel, II. (cseh király) 100
 Puskás Julianna 497
 Puskás Tivadar 355
 Pütkösti Árpád 502
 Püski Levente 502

Q

Querfurti Szent Brúnó 44
 Quisling, Vidkun 441

R

R. Várkonyi Ágnes 253, 260, 492, 496, 497
 Rácz Árpád 484–486, 492
 Rácz István 497
 Radnóti Miklós 421
 Radu (havasalföldi vajda) 193
 Radvánszky Béla 492
 Radványi Géza 433
 Rainer M. János 502
 Rajić, Jovan 318
 Rajk László 434, 438
 Rajnai Rudolf (sváb hg. és német ellenkirály) 64
 Rákóczi család 216, 217, 228, 230, 289
 Rákóczi Ferenc, I. (megválasztott erdélyi fejedelem) 212, 213, 248
 Rákóczi Ferenc, II. 229, 253–261, 289, 293, 306, 313, 370, 437, 494, 496, 497
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 209
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 210, 212
 Rákóczi László, gr. 224
 Rákóczi Zsigmond (erdélyi fejedelem) 201, 203, 224
 Rákosi Mátyás 396, 416, 426, 430, 431, 434–436, 438–442, 444, 449, 500, 502
 Ránki György 493
 Raskó István 30
 Rát Mátyás 306
 Rathmann János 270
 Reagan, Ronald 460, 461
 Rees, John 461
 Regino apát 35
 Révérend, Dominique 221, 242
 Révész László 486
 Richter Gedeon 421
 Ring Éva 255
 Ripp Zoltán 502
 Rippl-Rónai József 380
 Ritoók Pál 485
 Róbert (esztergomi érsek) 89
 Róbert (nápolyi király) *lásd* Anjou Róbert
 Roger, I. (szicíliai uralkodó) 71
 Rogerius mester 90, 91, 92
 Romanov Katalin, II. Nagy (orosz cárnő) 271
 Romanov Miklós, II. (orosz cár) 339, 341
 Romanov Péter, I. Nagy (orosz cár) 259
 Romsics Ignác 9, 10, 143, 155, 216, 385, 387, 411, 417, 433, 463, 468, 485, 497, 500, 502
 Róna-Tas András 11, 13–15, 23, 485, 486
 Rosenfeld Mátyás *lásd* Rákosi Mátyás
 Roth, Stephan Ludwig 319
 Rotterdami Erasmus 131, 236
 Rottler Ferenc 483
 Rousseau, Jean-Jacques 269, 295, 305, 310
 Rózsa Sándor 326, 340
 Rudolf (sváb hg. és német ellenkirály) *lásd* Rajnai Rudolf
 Rudolf, I. (magyar király) *lásd* Habsburg Rudolf, II. (cseh király és német-római császár), I. (magyar király)
 Rudolf, I. (német király) *lásd* Habsburg Rudolf, gr. I.
 Rudolf, II. (cseh király és német-római császár) *lásd* Habsburg Rudolf, II.
 Russell, J. C. 29

Ruyter, Michiel de 212
 Rúzsás Lajos 489
 Rüdiger, gr. Fjodor Vasziljevics 343

S

Saáry Éva 492
 Ságvári Ágnes 443
 Sajnovics János 307
 Sakmyster, Thomas 502
 Salamon (magyar király) *lásd* Árpád-házi Salamon
 Salamon Konrád 502
 Salm család 218
 Samo (morva fejedelem) 22, 24
 Samu (előember) 18
 Sándor, III. Nagy (makedón király) 106
 Sándor, VI. (pápa) 126, 139
 Sándor Lipót főhg. (nádor) *lásd* Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót főhg.
 Sándor Móric, gr. 297
 Sárközi Mátyás 429
 Sárközy Tamás 502
 Sarolt (Géza magyar fejedelem felesége) 43–45, 52
 Savoyai Eugen, hg. 252, 260, 290
 Schiffer Miksa 364
 Schlett István 497
 Schönborn, gr. Lothar Franz von 289
 Schwartner Márton 298
 Scolari, Filippo *lásd* Ozorai Pipó
 Secondat, br. Charles-Louis de *lásd* Montesquieu
 Semmelweis Ignác 360
 Sennyey család 224
 Shakespeare, William 314
 Siemens, Ernst Werner von 375
 Sigray Jakab, gr. 311
 Siklós András 497
 Simeon, I. Nagy (bolgár cár) 25, 26
 Simon Gyula 436
 Šincai, Gheorghe 316
 Singer Ernő *lásd* Gerő Ernő
 Sinkovics István 201, 207, 216, 230, 492, 497
 Sipos Péter 499, 502

Sisi (Ferenc József felesége) *lásd* Wittelsbach Erzsébet
 Skublics család 295
 Sobieski János, III. (lengyel király és litván nagyfejedelem) 247, 248
 Sobri Jóska 326
 Solt *lásd* Árpád-házi Zsolt
 Solti György 433
 Solymosi László 489
 Sólyom László 467
 Somogyi Éva 495, 497
 Somogyi Manó 369
 Soós István 496
 Spira György 497
 Subics család 97
 Sudár Balázs 23, 486
 Šupljikac, Stevan 339
 Súr (magyar vezér) 36
 Ständeisky Éva 502, 503
 Stark Antal 503
 Starker János 433
 Steinmann Judit 492
 Stendhal 379
 Stiborici Stibor 113
 Stróbl Alajos 381
 Stuart-ház 267
 Štúr, Ludovít 316
 Sváb Fülöp *lásd* Hohenstauf Fülöp (sváb gr. és német király)
 Sylvester János 195

SZ

Szabad György 352, 497
 Szabados György 33, 53, 486, 489
 Szabó András 353
 Szabó Dániel 493
 Szabó Imre 270
 Szabó István (filmrendező) 454
 Szabó István (történész) 240, 485, 489, 497
 Szabó István, Nagyatádi *lásd* Nagyatádi Szabó István
 Szabó János, B. *lásd* B. Szabó János
 Szabó Lőrinc 443
 Szabó Miklós 463, 497

- Szabó Péter 490
 Szabó Zoltán 255, 433
 Szádeczky-Kardoss Samu 23
 Szaharov, Andrej 461
 Szakács Sándor 501
 Szakály Ferenc 126, 214, 223, 489, 492
 Szakály Sándor 503
 Szakasits Árpád 431
 Szakolczay Attila 503
 Szálasi Ferenc 421, 426, 500, 501
 Száli-ház 58
 Száli Konrád, II. (német-római császár) 55, 56, 58, 67
 Száli Konrád, Vörös (frank gr. és lotaringiai hg.) 36
 Száli Henrik, III. (német-római császár) 58–60
 Száli Henrik, IV. (német-római császár) 61–64, 68
 Száli (Sváb) Judit hgnő (Salamon magyar király felesége) 61, 62
 Számánida-dinasztia 25
 Szamosközy István 193, 194
 Szamota István 96, 146, 147, 149, 153, 156, 159, 163, 167, 190, 243, 489
 Szántó Imre 492
 Szapáry család 289
 Szapolyai család 129, 179
 Szapolyai Borbála (I. Zsigmond lengyel király felesége) 136
 Szapolyai György 142, 164
 Szapolyai János, I. (magyar király) 136, 138, 141, 142, 152, 153, 173–176, 196, 207, 222, 229–231
 Szapolyai János Zsigmond, II. (magyar király és erdélyi fejedelem) 176, 179, 183, 185, 222, 229, 231
 Szarka József 436
 Szarka László 497, 498
 Szász Zoltán 494
 Szécsen Antal, gr. 330
 Széchényi Ferenc, gr. 291, 309, 314
 Széchényi István, gr. 314, 315, 324, 326–330, 333, 338, 347, 364, 494, 496
 Szécsényi család 101
 Szécsi család 101
 Szegedinác Péro 279
 Szegény Konrád (gúnynév) 137
 Székely Bertalan 380
 Székely György 47, 150, 193, 486, 489
 Székely Júlia 490
 Székely Mihály 403
 Székely Mózes (erdélyi fejedelem) 193
 Szekfű Gyula 87, 100, 365, 410, 429, 430, 479, 482, 484, 485, 497, 499
 Szelényi Iván 454
 Szelim, I. (oszmán szultán) 136
 Szemere Bertalan 333, 341–343
 Szenczi Molnár Albert 206
 Szende Katalin 489
 Szent-Györgyi Albert 412, 433
 Szentmarjay Ferenc 310, 311
 Szentpéteri István 228
 Szentpéteri József 23, 160, 485, 486
 Szerb Antal 421
 Szerémi György 150, 157
 Szerencsés Imre 164
 Szijártó M. István 498
 Szilágyi István 483
 Szilágyi Mihály, gr. 125, 127, 128
 Szilágyi Sándor 207, 353, 486
 Szilárd Leó 403, 424
 Szilveszter, II. (pápa) 46, 73
 Szilvitzy Margit 485
 Szinyei Merse Pál 380
 Szkander bég *lásd* Kasztrióta György (albán fejedelem)
 Szkhárosi Horvát András 196
 Szombathy Viktor 487
 Szőcs Tibor 127
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 416, 430, 434, 438, 439, 502
 Sztárai Mihály 196
 Sztójay Döme 421, 426
 Suhay Miklós 493
 Szulejmán, I. (oszmán szultán) 138, 173, 174, 176, 209
 Szűcs Jenő 52, 489
 Szűrös Mátyás 467
 Szűzanya *lásd* Mária. Szűz
 Szűz Mária *lásd* Mária. Szűz
 Szvatopluk (morva fejedelem) 25, 316

T

Tagliacozzo, Giovanni da 126
 Takáts Sándor 198, 228, 237, 492
 Taksony (magyar fejedelem) *lásd* Árpád-házi Taksony
 Tamási Áron 433
 Táncsics Mihály 330, 333, 370
 Tardy Lajos 174, 185
 Tárkány Szűcs Ernő 302
 Tarján M. Tamás 127
 Tarnóc Márton 225
 Tas (Árpád unokája) *lásd* Árpád-házi Tas
 Teke Zsuzsa 489
 Teleki József, gr. 314
 Teleki László, gr. 314, 329, 331, 342, 347, 348
 Teleki Mihály, gr. 223, 251
 Teleki Pál, gr. 398, 406, 418, 498
 Teller Ede 424
 Temesvári Pelbárt 131
 Temüdzsin *lásd* Dzsingisz (mongol kán)
 Tessedik Sámuel 304
 Theophanu bizánci hgnő (II. Ottó német-római császár felesége) 43
 Theophülaktosz pátriárka 43
 Thietmar (merseburgi püspök) 44
 Tholdalagi család 289
 Thorockay család 289
 Thököly család 217
 Thököly Éva 218
 Thököly Imre, gr. (felső-magyarországi, majd erdélyi fejedelem) 212, 213, 217, 222, 232, 247, 248, 251, 253, 255, 261, 284, 490
 Thököly István, br., majd gr. 217, 223
 Thököly Sebestyén 217, 220
 Thun, gr. Leo von 346, 377
 Thuróczy János 113, 120, 122, 126, 131
 Thurzó család 139, 216, 228
 Thurzó Borbála, grnő 220
 Thurzó György, gr. 222
 Thurzó Imre, gr. 217, 220
 Tildy Zoltán 428, 431
 Timur Lenk (mongol fejedelem) 115
 Tinódi Lantos Sebestyén 222

Tisza István, gr. 385, 386, 388, 391, 392, 498
 Tisza Kálmán 496
 Tito, Josip Broz 457
 Tolsztoj, gr. Lev Nyikolajevics 379
 Toldi György 108
 Toldi Miklós 108, 313
 Tolnai Simon 379
 Tomka Béla 409, 498, 503
 Tomori Pál 138
 Tóth András 483
 Tóth Csaba 501
 Tóth Eszter Zsófia 503
 Tóth István György 218, 229, 485, 492
 Tóth Melinda 51
 Tóth Norbert, C. *lásd* C. Tóth Norbert
 Tóth Pál Péter 373
 Townson, Robert 296, 298
 Tőkés Rudolf 503
 Török Bálint 175, 177
 Török Gábor 501
 Törzs Jenő 414
 Trautson, hg. Johann Leopold Donat von 289
 Trefort Ágoston 329
 Tringli István 489
 Trócsányi Zsolt 492, 493
 Truman, Harry S. 428
 Turbucz Dávid 503
 Tyler, Wat 120

U, Ú

Udvari István 23
 Uitz Béla 403
 Újfalvy Sándor 292, 294
 Újlaki család 101
 Újváry Zsuzsanna 493
 Ulászló, I. (lengyel nagyfejedelem, majd király) *lásd* Piast Ulászló, I. Kis
 Ulászló, I. (magyar király) *lásd* Jagelló Ulászló, I. (magyar király), III. (lengyel király és litván nagyfejedelem)
 Ulászló, II. (cseh király) *lásd* Jagelló Ulászló, II. (cseh és magyar király)
 Ulászló, II. (lengyel király) *lásd* Jagelló Ulászló, II. (lengyel király és litván nagyfejedelem)

Ulászló, II. (magyar király) *lásd* Jagelló Ulászló.
 II. (cseh és magyar király)
 Ulászló, III. (lengyel király és litván nagy-
 fejedelem) *lásd* Jagelló Ulászló, I. (ma-
 gyar király), III. (lengyel király és litván
 nagyfejedelem)
 Ullmann Mór 324, 364
 Ungváry Krisztián 503
 Utószülött István hg. (II. András fia) *lásd*
 Árpád-házi István, Utószülött
 Utószülött László (magyar király) *lásd* Habs-
 burg László, V. Utószülött (magyar király)
 Utyeszenics György *lásd* Fráter György

Ü

Ügyek (Álmos magyar fejedelem apja) 80

V

V. Kovács János 128
 V. Windisch Éva 209, 223
 Vajda János 330
 Vajda Mihály 454
 Vajk (Géza magyar fejedelem fia) *lásd* Árpád-
 házi István, I. Szent (magyar király)
 Vajk (Hunyadi János apja) 123
 Vak Bottyán *lásd* Bottyán János
 Valois Ferenc, I. (francia király) 174
 Valuch Tibor 436, 503
 Várday Pál 226, 491
 Varga János 498
 Varga J. János 493
 Varga Zsuzsanna 499
 Várkonyi Ágnes, R. *lásd* R. Várkonyi Ágnes
 Várkonyi Gábor 493
 Vas István 433
 Vásárhelyi Mária 503
 Vásárhelyi Miklós 463
 Vásáry István 10, 487
 Vass Henrik 443
 Vasvári Pál 330
 Vata 59, 60

Vay Ábrahám, gr. 314
 Vazul (Taksony fejedelem unokája) *lásd* Ár-
 pád-házi Vazul
 Vázsonyi János 421
 Vázsonyi Vilmos 366, 398
 Vecelin vitéz 46
 Vékony Gábor 23, 487
 Veliky János 498
 Vencel, II. (cseh király) *lásd* Premysl Ven-
 cel, II.
 Vencel, IV. (cseh és német király) *lásd* Lu-
 xemburgi Vencel, IV.
 Vermes Gábor 498
 Verne, Jules 371
 Vértesy Miklós 483
 Veszprémy László 26, 44, 51, 52, 98, 388, 490
 Vicei Mihály 235
 Vida István 405
 Viszota Gyula 329
 Vitéz János (esztergomi érsek) 128, 130, 131,
 156
 Vitéz Mihály (havasalföldi vajda) 191–193,
 210, 231
 Vitus, Szent 111
 Voltaire 269, 295, 305
 Vonyó József 503
 Vörös Károly 498
 Vörösmartý Mihály 61, 63, 313, 314, 326
 Vukanović Ilona (II. Béla magyar király fe-
 lesége) 73

W

Wágner Sándor 127
 Wasa-dinasztia 268
 Weiss család 363, 421
 Weiss Manfréd, br. 408
 Weisz Boglárka 490
 Weöres Sándor 433, 454
 Werbőczy István 138, 139, 145, 150, 184,
 284, 293
 Werth Henrik 419
 Wesselényi család 216
 Wesselényi Ferenc, br. 212, 213, 217, 223

Wesselényi Miklós, br. 292, 326–328, 331
 Wettin Frigyes Ágost, II. (szász választófejedelelem), III. Ágost (lengyel király és litván nagyfejedelelem) 271
 Wigner Jenő 424
 Wilson, Thomas Woodrow 390, 391
 Windisch Éva, V. *lásd* V. Windisch Éva
 Windisch-Grätz, hg. Alfred zu 338, 339, 341, 342
 Wittelsbach Erzsébet (bajor hgnő, I. Ferenc József osztrák császár, magyar és cseh király felesége) 375
 Wittelsbach Károly Albert (bajor választófejedelelem), III. (cseh király), VII. (német-római császár) 271
 Wittelsbach Károly Gusztáv, X. (svéd király) 210
 Wittelsbach Miksa Emánuel, II. (bajor hg.) 258
 Wittelsbach Lajos, IV. Bajor (bajor hg. és német-római császár) 125
 Wittelsbach Ottó (bajor hg. és magyar király) 100

Z

Zádor Anna 483
 Zala György 380
 Zalán (irodalmi alak) 313
 Zeidler Miklós 503

Zichy István, gr. 14, 487
 Zilahy Lajos 433
 Zimányi Vera 493
 Zipernowsky Károly 358
 Zöld Marci 326
 Zrínyi család 228, 230
 Zrínyi Ilona 212, 213, 221, 248, 251, 253
 Zrínyi Miklós, id. gr. 178, 220
 Zrínyi Miklós, ifj. gr. 56, 182, 211, 212, 229, 230, 308, 492
 Zrínyi Péter 212, 221, 254
 Zola, Émile 379
 Zolnay László 76, 134, 490
 Zotmund vitéz 61

ZS

Zsidai Szuzsanna 23, 486
 Zsigmond (magyar és cseh király, német-római császár) *lásd* Luxemburgi Zsigmond
 Zsigmond, I. (lengyel király) *lásd* Jagelló Zsigmond, I. Öreg
 Zsigmond Ágost, II. (lengyel király) *lásd* Jagelló Zsigmond Ágost, II.
 Zsitvay Tibor 411
 Zsoldos Attila 33, 62, 86, 489, 490
 Zsolt (magyar fejedelem) *lásd* Árpád-házi Zsolt

Helységnevmutató

A helységnevek mutatójában a településneveknek nem csupán magyar, hanem egyéb nyelvű névalakjait is feltüntettük, ezért egy szócikk általános szerkezete a következőképpen épül fel: a kötet szövegében szereplő név Brassó, ami ma Romániában található Braşov néven; a település latin neve *Corona* volt {dőlt betűkkel}, németül pedig Kronstadt. A teljes szócikk tehát: Brassó [ROM Braşov; *Corona*, Kronstadt].

A latin névalakok általában római kori településnevekre utalnak, egyéb latin névalakokat és a német neveket csak akkor tüntettük fel, ha azok közismertek vagy fontosak voltak, illetve a magyar vagy hivatalos mai névalaktól jelentősen eltértek vagy eltérnek.

A mai magyarországi neveknél az ország rövidítését elhagytuk, az összes többinél azonban jelöltük:

ANG – Anglia

AUS – Ausztria

BEL – Belgium

BOS – Bosznia

BRA – Brazília

BUL – Bulgária

CSE – Cseh Közt.

FEH – Fehéroroszország

FIN – Finnország

FRA – Franciaország

GÖR – Görögország

HOL – Hollandia

HOR – Horvátország

IZR – Izrael

JAP – Japán

LEN – Lengyelország

MEX – Mexikó

NÉM – Németország

OLA – Olaszország

ORO – Oroszország

POR – Portugália

ROM – Románia

SPA – Spanyolország

SZK – Szlovákia

SZR – Szerbia

SVÁ – Svájc

TÖR – Törökország

UKR – Ukrajna

ÜZB – Üzbegisztán

USA – Amerikai Egy. Államok

VAT – Vatikán

A, Á

Aachen [NÉM; *Aquisgranum*] 42, 56, 272
 Abasár 59
 Abaújvár [*Nova Civitas*] 49
 Abbázia [HOR Opatija] 364
 Albany [USA] 323
 Alparét [ROM Bobálna; Krautfeld] 119
 Alvinc [ROM Vințu de Jos; Unterwintz] 205
 Amszterdam [HOL Amsterdam] 266, 296
 Antwerpen [BEL; fr: Anvers] 266
 Aquileia [OLA] 20
 Arad [ROM] 166, 358, 375, 395, 398
 Árva [SZK Oravský hrad] 217
 Augsburg [NÉM; *Augusta Vindelicorum*] 36, 199, 256
 Auschwitz [LEN Oświęcim] 475
 Avignon [FRA; *Avenio*] 102
 Azov [ORO] 252

B

Bábolna 447
 Bács [SZR Bač] 68, 74
 Baja [Frankenstadt] 216, 323, 351, 393
 Bakonybél 48
 Balassagyarmat 177
 Balatonfüred 314
 Balatonőszöd 470
 Balázsfalva [ROM Blaj; Blasendorf] 316
 Barcelona [SPA; *Barcino*] 261
 Barót [ROM Baraolt] 87
 Bártfa [SZK Bardejov; Bartfeld] 158, 162, 231, 275, 296, 399
 Basel [SVÁ; *Basilia*] 196
 Bec → Le Bec-Hellouin
 Bécs [AUS Wien; *Vindobona*] 56, 62, 103, 105, 110, 134, 173, 174, 178, 188, 207–211, 213, 217, 226, 247, 248, 251, 255, 256, 281, 282, 290, 305, 306, 308, 312, 317, 319, 322–324, 326, 332, 337, 340–342, 345, 348, 352, 354, 355, 374, 392, 396, 399, 408, 413, 447
 Becskerek → Nagybecskerek
 Bécsújhely [AUS Wiener Neustadt] 254, 280

Békés 181
 Békéscsaba 276
 Bélapátfalva 81
 Belgrád [SZR Beograd; *Singidunum*] 24, 32, 63, 64, 104, 117, 122, 125, 126, 132, 133, 136, 137, 141, 142, 177, 211, 249, 250–252, 393, 408
 Berlin [NÉM] 272, 374, 383, 413
 Beszterce [ROM Bistrița; Bistritz] 159, 161, 163
 Besztercebánya [SZK Banská Bystrica; *Neusolium*, Neusohl] 95, 139, 159, 204, 231, 232, 275, 297, 399
 Bethlen [ROM Beclean; Bethlensdorf] 218
 Bethlenszentmiklós [ROM Sânmiclăuș; Betelsdorf] 219
 Bihar [ROM Biharia] 49
 Bizánc → Isztambul
 Bokhara [ÜZB; Buhoro] 25
 Bologna [OLA; *Bononia*] 69
 Borosjenő [ROM Ineu] 191
 Boston [USA] 355
 Bouvines [FRA] 83
 Brassó [ROM Brașov; *Corona*, Kronstadt] 103, 157, 159, 162, 163, 185, 193, 198, 251, 296, 305, 316, 324
 Bréma [NÉM Bremen] 34
 Brescia [OLA; *Brixia*] 343
 Breszt-Litovszk [FEH Brest] 388
 Brezán [UKR Berezsani] 254
 Brno [CSE; Brünn] 296
 Brüsszel [BEL Bruxelles; flamand: Brussel] 134, 325
 Buda [Ofen] 95, 100, 101, 104, 108, 111, 118, 120, 130, 142, 146–149, 158, 159, 162, 164, 166, 173, 174, 176, 181, 182, 200, 231, 248, 262, 274, 276, 281, 295, 297, 299, 308, 323, 327, 339, 342, 344, 351
 Budakalász 19
 Budapest 261, 297, 318, 345, 355, 357–359, 365, 374, 378, 380, 392, 396, 398, 403, 408, 440, 441, 448, 450, 457, 458, 465, 469, 474, 476
 Budaszentlőrinc 148
 Bukarest [ROM București] 388, 429

C

Cannes [FRA] 454
 Canossa [OLA] 63
 Canterbury [ANG; *Durovernum*] 117
Catalaunum [FRA; ókori csatahely] 21
 Cegléd 234
 Chartres [FRA; *Chastres*] 111
 Cigánd 242
 Cîteaux [FRA; *Cistercium*] 80
 Cluny [FRA] 63
 Córdoba [SPA] 43
 Częstochowa [LEN; Czentoschau] 111

CS

Csanád [ROM Cenad] 53, 43, 74, 177, 191
 Csarnahó [SZK Černocho] 242
 Csejte [SZK Čachtice] 225
 Csempeszkopács 87
 Csepel 363, 407, 408
 Csesznek 152
 Csikszentdomokos [ROM Sândominic] 192
 Csongrád 74

D

Debrecen 97, 181, 197, 198, 205, 212, 214,
 228, 234, 241, 249, 281, 282, 295, 298,
 299, 306, 315, 324, 339, 340, 354, 376,
 378, 388, 412, 426, 450
 Dés [ROM Dej; Desch] 63, 293, 294
 Déva [ROM Deva; *Sargetia*, Diemrich] 205
 Dévény [SZK Devín; Theben] 56
 Dijon [FRA; *Divio*] 80
 Diósgyőr 111
 Doboka [ROM Dăbâca] 49
 Dolha [UKR Dovhe] 254
 Dömös 77
 Drégely 177
 Drinápoly [TÖR Edirne; *Hadrianopolis*, bul:
 Odrin] 114, 123, 125, 178, 247
 Dunaföldvár 216

E, É

Ecsed 204
 Eger [Agria, Erlau] 76, 156, 162, 177, 179,
 192, 229, 249, 296, 340
 Eperjes [SZK Prešov; *Fragopolis*, Preschau]
 158, 231, 232, 248, 249, 296, 399
 Érsekújvár [SZK Nové Zámky; *Novum Cast-
 rum*, Neuhäus] 179, 204, 211, 226, 248
 Eszék [HOR Osijek; *Mursa*, Esseg] 56, 141,
 173, 174, 258, 323
 Esztergom [Solva, Gran] 46, 48, 49, 66, 74,
 76, 79, 92, 100, 101, 118, 130, 141, 146,
 155, 156, 159, 174, 177, 181, 192, 199,
 201, 202, 203, 226, 228

F

Fajsz 28
 Fehérhegy [CSE Bilá Hora] 204
 Fehérvár → Székesfehérvár
 Felsőbánya [ROM Baia Sprie; Mittelstadt]
 159
 Fertőd 290
 Firenze [OLA; *Florentia*] 95, 103, 266
 Fiume [HOR Rijeka; *Tarsatica*] 273, 318,
 323, 338, 351, 375, 405
 Fogaras [ROM Făgăraș; Fugreschmarkt] 76
 Fraknó [AUS Forchtenstein] 217
 Frankfurt [NEM Frankfurt am Main] 339
 Freising [NÉM] 75
 Fulda [NÉM] 25

G

Gács [SZK Halič] 278
 Galambóc [SZR Golubac; *Columbaria*] 104,
 117
 Gallipoli [TÖR Gelibolu; félsziget, csatahely]
 114, 260
 Garamszentbenedek [SZK Hronský Beňadik;
 Sankt Benedikt] 64
 Gdańsk [LEN; Danzig] 259
 Gelence [ROM Ghelintă] 63

Genova [OLA; *Genua*] 95, 123, 266
 Gödöllő [Getterle] 290, 436, 447
 Göttingen [NÉM] 283, 306, 307
 Graz [AUS] 207, 283, 317

GY

Gyarmat → Balassagyarmat
 Gyöngyös 59
 Győr [Arrabona, Raab] 46, 56, 59, 95, 103,
 178, 179, 190, 192, 200, 226, 232, 282,
 290, 297, 302, 323, 375
 Gyula 152, 177, 403, 419, 448
 Gyulafehérvár [ROM Alba Iulia; *Apulum*,
 Karlsburg] 20, 24, 46, 74, 92, 184, 185,
 194, 205, 206, 210, 233, 263, 393
 Gyurgyevó [ROM Giurgiu] 191

H

Hainburg [AUS Hainburg an der Donau] 56
 Halas → Kiskunhalas
 Halics [UKR] 84, 88
 Halle [NÉM] 283
 Hatvan 177, 341
 Helsinki [FIN; svéd: Helsingfors] 459
 Hódmezővásárhely [Neumarkt an der Theiss]
 21, 234, 279, 351, 376, 399
 Homokmégy 33
 Hont 49
 Höchstädt [NÉM Höchstädt an der Donau]
 256

I

Igló [SZK Spišská Nová Ves; *Villa Nova*, Zip-
 ser Neudorf] 272
 Ipolyság [SZK Šahy; Eipelschlag] 225
 Isaszeg 341
 Isztambul [TÖR İstanbul; GÖR: Byzantium,
Constantinopolis] 16, 22, 24, 36, 42, 43,
 52, 56, 71, 81, 83, 84, 114, 125, 173,
 174, 183, 185, 258, 260

J

Jajca [BOS Jajce] 133
 Ják 86
 Jalta [UKR] 427
 Jászberény 234, 448
 Jéna [NÉM Jena] 283
 Jenő → Borosjenő
 Jeruzsálem [IZR Jerusálajim; *Hierosolyma*]
 32, 55

K

Kakaslomnic [SZK Veľká Lomnica] 63
 Kalka [UKR] 90
 Kalocsa 33, 48, 155, 216, 290, 370
 Kamenyec-Podolszkij [UKR Kamjanec-Pogyilsz-
 kij] 418
 Kanizsa → Nagykanizsa
 Kápolna 340
 Kápolna [ROM Căpâlna] 120
 Kapronca [HOR Koprivnica] 231
 Karlóca [SZR Sremski Karlovci; Karlowitz]
 252
 Károlyváros [HOR Karlovac; Karlstadt] 299,
 323
 Kassa [SZK Košice; *Cassovia*, Kaschau] 103,
 104, 158, 159, 162, 195, 197, 203, 204,
 216, 226, 231, 232, 248, 261, 282, 299,
 306, 342, 344, 365, 375, 376, 420
 Kazár 370
 Kecskemét 189, 234, 295, 298, 376
 Kehida 339
 Kercs [UKR; *Panticapaeum*] 15
 Kerelőszentpál [ROM Sânpaul] 186
 Kerlés [ROM Chiraleș] 63
 Késmárk [SZK Kežmarok; Käsmark] 217, 223,
 231, 261, 275, 296
 Keszthely 321
 Keve [SZR Kovin] 74, 122, 169
 Kézdivásárhely [ROM Târgu Secuiesc; *Neo-*
forum Siculorum, Sekler-Neumarkt] 339
 Kijev [UKR Kijiv] 43, 90
 Kiskunfélegyháza 376
 Kiskunhalas 181, 234

Kismarton [AUS Eisenstadt] 190, 217, 231, 277
 Klissza [HOR Klis] 90
 Kocs 104
 Kolozsmonostor [ROM Cluj-Mănăştur; Abtsdorf] 69, 120
 Kolozsvár [ROM Cluj-Napoca; *Napoca, Claudiopolis*, Klausenburg] 20, 104, 120, 159, 162, 164, 184, 185, 196, 200, 205, 206, 210, 216, 221, 233, 234, 263, 281, 290, 293, 296, 314, 324, 345, 375, 378, 381, 412
 Komárom [SZK Komárno; *Brigetio*, Komorn] 190, 203, 214, 323, 341, 343
 Konstantinápoly → Isztambul
 Konstanz [NÉM; Constantia] 116
 Köln [NÉM; *Colonia Agrippina*] 83
 Königgrätz [CSE Hradec Králové] 348
 Königsberg [ORO Kalinyingrád] 117
 Körmend 103
 Körmöcbánya [SZK Kremnica; *Cremnicium*, Kremnitz] 102, 116, 139, 159, 231, 232
 Kőrös [HOR Križevci; *Crisium*] 231
 Kőszeg [Güns] 174, 177
 Krakkó [LEN Kraków; Krakau] 103, 104, 110, 111, 112, 130, 186, 195, 207, 210, 239, 311, 312
 Krapina [HOR] 317
 Krassó [ROM Caraşova] 122
 Kremsier [CSE Kroměříž] 341

L

Lakitelek 463
 Laterán → Vatikán
 Le Bec-Hellouin [FRA] 69
 Lébény [*Quadrata*] 86
 Lemberg [UKR Lviv; Lemberg, len: Lwów] 107, 272, 312, 392
 Leuven [BEL; ném: Löwen] 99
 Lipcse [NÉM Leipzig] 283
 Lippa [ROM Lipova] 176, 177, 191, 214
 Lisszabon [POR Lisboa; *Olisippo*] 266
 Liverpool [ANG] 324
 London [ANG: *Londinium*] 42, 95, 266, 296, 305, 339, 460

Losonc [SZK Lučenec] 218
 Lőcse [SZK Levoča; Leutschau] 231, 275
 Lubló [SZK Stará Ľubovňa; Altlublau] 272

M

Macsó [SZR Valjevo] 104, 152
 Madéfalva [ROM Siculeni] 263
 Magyaróvár [*Ad Flexum*, Ungarisch-Altenburg] 321, 407
 Magyarszezsöd 87
 Mainz [NÉM; *Mogontiacum*] 43
 Majtény [ROM Moftinu Mare] 259
 Makó 181, 399
 Manchester [ANG; *Mancunium*] 324
 Mantova [OLA; *Mantua*] 185
 Máriabesnyő 304
 Máriapócs 304
 Máriaremete 304
 Marosvár → Csanád
 Marosvásárhely [ROM Târgu Mureş; *Novum Forum Siculorum*, Neumarkt] 184, 210, 257, 262, 281, 293, 296
 Marosszereda → Nyárádszereda
 Ménfő 59
 Merseburg [NÉM] 44
 Mexikóváros [MEX Ciudad de México] 424
 Mezőkeresztes 191
 Milánó [OLA Milano; *Mediolanum*] 95, 259, 338, 347
 Minneapolis [USA] 357
 Miskolc 77, 314, 375, 399, 436, 450, 476
 Mogyoród 63
 Mohács 135, 141, 142, 158, 195, 196, 225, 226, 248, 289
 Monor 463
 Monte Cassino [OLA] 46
 Mór 339
 Moson [Wieselburg] 49, 63, 65, 358
 Moszkva [ORO] 416, 421, 422, 429, 437, 440, 441, 461
 Muhi 91
 Munkács [UKR Mukacseve] 68, 204, 248, 249, 253, 398
 München [NÉM] 459

N

- Nádudvar 447
 Nagybánya [ROM Baia Mare; Frauenbach] 159
 Nagybecskerek [SZR Zrenjanin] 177,
 Nagyecsed 204
 Nagyenyed [ROM Aiud; *Brucia*, Strassburg
 am Mieresch] 120, 205, 210, 281
 Nagyharsány [*Cella Trichora*] 248
 Nagykanizsa 179, 192
 Nagykároly [ROM Carei; Grosskarol] 259,
 395
 Nagykőrös 234
 Nagylak [ROM Nădlac] 177, 191,
 Nagymaros 465
 Nagyolaszi [SZR Mandjelos] 75, 76
 Nagyszeben [ROM Sibiu; *Cibinium*, Hermann-
 stadt] 103, 159, 162, 163, 185, 192, 198,
 255, 262, 263, 296, 299, 393
 Nagyszentmiklós [ROM Sânnicolau Mare] 22
 Nagyszombat [SZK Trnava; Tyrnau] 103, 159,
 162, 195, 199, 200, 204, 208, 226, 231,
 281, 282, 297, 324
 Nagyvárád [ROM Oradea; *Varadinum*, Gross-
 wardein] 76, 81, 97, 103, 104, 133, 150,
 162, 179, 203, 205, 210, 211, 223,
 282, 296, 339, 340, 344, 345, 375,
 376, 395
 Nándorfehérvár → Belgrád
 Nápoly [OLA Napoli; *Neapolis*] 103, 113, 325,
 332
 New York [USA] 424
 Nicea [TÖR İznik; *Nicaea*] 84
 Nikápoly [BUL Nikopol; *Nikopolis*] 114
 Nikolsburg [CSE Mikulov] 204
 Nógrád 177, 181

NY

- Nyárádszereda [ROM Miercurea Nirajului] 201
 Nyírbátor 130, 152
 Nyíregyháza [Birkenkirchen] 276
 Nyitra [SZK Nitra; Neutra] 60, 62, 67, 74, 95

O, Ó

- Óbuda [*Aquincum*, Alt-Ofen] 19, 20, 21, 118,
 277, 278
 Olmütz [CSE Olomouc] 134
 Ónod 257
 Oppeln [LEN Opole] 204
 Oros 371
 Orsova [ROM Orșova] 133
 Ózd 77
 Ozora 152

Ö

- Öskü 72

P

- Pádua [OLA Padova; *Patavium*] 283, 392
 Pákozd 338
 Palermó [OLA Palermo; *Panormus*] 332
 Pannonhalma [*Civitas Pannónia*, Martins-
 berg] 46, 69, 72, 226
 Pápa 177, 198
 Párizs [FRA Paris; *Lutetia*] 42, 69, 90, 95,
 111, 130, 296, 305, 325, 332, 339, 374,
 395, 398, 413, 429
 Passau [NÉM; *Batava Castra*] 59
 Pásztó 81
 Pécs [*Sopiana*, Fünfkirchen] 20, 58, 76, 110,
 156, 177, 182, 211, 249, 305, 393, 406,
 412, 450
 Pécsvárad 48
 Pest [*Contra Aquincum*, Pesth] 91, 95, 97,
 159, 181, 276, 282, 295, 297, 298, 305,
 314, 315, 317, 322–325, 327, 332, 333,
 335, 336, 338, 339, 345, 351, 354
 Pest-Buda → Budapest
 Pétervárad [SZR Petrovaradin; *Cusum*] 141,
 252, 258, 260
 Piliscsaba 476
 Podolin [SZK Podolíneč; Pudlein] 272
 Póla [HOR Pula] 68
 Pozsarevác [SZR Požarevac] 260

Pozsony [SZK Bratislava; Pressburg] 28, 49, 59, 61, 63, 65, 74, 92, 107, 130, 134, 148, 158, 162, 164, 166, 188, 190, 198, 204, 226, 231, 232, 236, 258, 262, 277, 290, 295, 297–299, 306, 316, 324, 332, 333, 335, 336, 344, 345, 376, 378, 412, 429

Pöstyén [SZK Piešťany] 223

Prága [CSE Praha; Prag] 31, 103, 110, 112, 116, 120, 122, 127, 137, 159, 272, 296, 392, 393

Q

Quedlinburg [NÉM] 44

R

Ráckeve 162, 234, 302

Radna [ROM Rodna; Rodenau] 78

Raguza [HOR Dubrovnik; *Epidaurum*] 117, 273

Rahó [UKR Rahiv] 420

Rastatt [NÉM] 259

Ratibor [LEN Racibórz] 204

Ravenna [OLA] 56

Regensburg [NÉM; *Ratisbona*] 36

Reims [FRA; *Durocortorum*] 111

Rimaszombat [SZK Rimavská Sobota] 296

Rodostó [TÖR Tekirdağ] 260

Róma [OLA Roma] 36, 42, 43, 56, 59, 64, 89, 102, 140, 141, 207, 226, 283, 383, 413

Rozsnyó [SZK Rožňava] 399

Ruszt [AUS Rust] 231

S

Saint-Denis [FRA] 111

Saint-Gilles [FRA] 69

Salgótarján 364

Salzburg [AUS] 28

Sankt Gallen [SVÁ] 35

Sao Paulo [BRA] 424

Sárospatak 76, 198, 248, 253, 257, 281, 289

Sárvár 219

Sátorajújhely [Neustadt am Zeltberg] 399

Scheyern [NÉM] 45

Schwechat [AUS; *Ala Nova*] 338

Segesvár [ROM Sighișoara; *Stenarum*, Schässburg] 163, 342

Sellenberk [ROM Șelimbăr] 192

Selmecbánya [SZK Banská Štiavnica; Schemnitz] 31, 78, 139, 159, 231, 232, 275, 279, 280, 295

Sens [FRA; *Senones*] 111

Sevilla [SPA; *Hispalis*] 266

Sicambria [Attila fővárosa, helye ismeretlen] 21

Siklós 115, 177, 248

Simontornya [*Fortiana*] 152, 216

Solferinó [OLA Solferino] 347

Solt 28

Somogy 45

Somogyvár 69

Somoskő 204

Sopron [*Scarbantia*, Ödenburg] 20, 49, 74, 77, 92, 158, 159, 162, 214, 231, 239, 302, 321, 322, 324, 343, 406

Sopronkeresztúr [AUS Deutschkreutz] 219

Spalató [HOR Split; *Salona*] 71, 85, 117, 387

Speyer [NÉM; *Spira*] 43, 179

Stubnyafürdő [SZK Turčianske Teplice; Bad Stuben] 223

SZ

Szabács [SZR Šabac] 133, 137

Szabadka [SZR Subotica; Maria-Theresienopol] 295, 298, 376

Szabolcs 49, 68

Szamarkand [UZB Samarqand] 25

Szarajevó [BOS Sarajevo] 252, 385

Szarvas 321

Szászrégen [ROM Reghin; Sächsisch-Regen] 163

Szászsebes [ROM Sebeș; *Sabesium*, Mühlbach] 163

Szászváros [ROM Orăștie; *Saxopolis*, Broos] 87, 163

Szatmárnémeti [ROM Satu Mare; Sathmar] 395
 Szávaszentdemeter [SZR Sremska Mitrovica; *Sirmium*] 60
 Szeben → Nagyszeben
 Szécsény 177, 258
 Szeged [*Parthiscum*] 95, 126, 159, 181, 249, 282, 295, 298, 342–345, 375, 376, 388, 393, 398, 412, 413, 436, 447, 450
 Székesfehérvár [*Alba Regia*, Stuhlwessenburg] 27, 48, 49, 56, 59, 61, 62, 67, 71, 76, 79, 92, 100, 144, 146, 173, 177, 249, 297, 448
 Szekszárd [*Alisca*] 166
 Szendrő [SZR Smederevo; *Vinceium*] 122
 Szentes 302
 Szentgotthárd 81, 190, 211
 Szentpétervár [ORO Szankt-Petyerburg] 296
 Széphalom 313
 Szerencs 201
 Szigetvár [Inselburg] 177, 178, 229, 249
 Sziszek [HOR Sisak; *Siscia*] 323
 Szolnok 323, 343, 399
 Szombathely [*Savaria*, Steinamanger] 20
 Szörényvár [ROM Drobeta-Turnu Severin] 117, 133
 Sztropkó [SZK Stropkov] 204

T

Tác [*Gorsium*] 20
 Taksony 28
 Tállya 76
 Tápióbicske 341
 Tarcal 71
 Tass 28
 Tata 119, 177,
 Temesvár [ROM Timișoara; Temeswar] 74, 100, 101, 115, 133, 136, 159, 177, 179, 214, 232, 252, 260, 275, 290, 322, 323, 343, 345, 375, 376
 Tengerfehérvár [HOR Biograd na Moru; *Alba Maris*] 69, 70
 Tihany 60, 61
 Tiszaeszlár 366
 Titel [SZR; *Titulium*] 74, 173
 Tokaj 173, 204, 239, 248, 253, 289

Tokió [JAP Tokyo] 424
 Tolna [*Alta Ripa*] 56
 Torda [ROM Turda; *Potaissa*, Thorenburg] 49, 78, 95, 184, 193, 197, 210
 Torinó [OLA Torino; *Taurinorum*] 352
 Torockó [ROM Rimetea; Eisenburg] 370
 Tours [FRA; *Turonum*] 20
 Trau [HOR Trogir; *Traquarium*] 71, 91, 117
 Trencsén [SZK Trenčín; *Laugaricio*, Trentschin] 223, 231, 256
 Trentó [OLA Trento; *Tridentum*, Trident] 199
 Trier [NÉM; *Augusta Treverorum*] 35
 Trieszt [OLA Trieste; *Tergeste*, Triest] 387
 Turin → Torinó
 Túrócszentmárton [SZK Martin; Sankt Martin] 392

U, Ú

Újbánya [SZK Nová Baňa; *Regiomontanum*, Königsberg] 279
 Újlak [HOR Ilok] 141
 Újvidék [SZR Novi Sad; *Cusom*, Neusatz] 323
 Új-Zrínyivár 211
 Ungvár [UKR Uzshorod] 277
 Utrecht [HOL; *Traiectum*] 259

V

Vác 58, 63, 64, 74, 174, 181, 204, 290, 296, 323, 340, 341
 Vajdahunyad [ROM Hunedoara; Eisenmarkt] 123, 205
 Várad → Nagyvárad
 Varasd [HOR Varaždin] 231, 393
 Várna [BUL Varna; *Odessus*] 124
 Varsó [LEN Warszawa; Warschau] 210, 296, 325, 341, 425
 Vasvár [*Castrum Ferreum*, Eisenburg] 77, 211, 247
 Vatikán [VAT *Vaticano*] 458
 Velence [OLA Venezia] 43, 69, 70, 71, 84, 86, 95, 99, 103, 106, 117, 123, 146, 191, 260, 266, 348

Versailles [FRA] 290, 404
 Vértesszőlős 9
 Veszprém [Weissbrunn] 45, 46, 48, 59, 85,
 92, 407, 436
 Vidin [BUL; *Bononia*] 43
 Világos [ROM *Șiria*] 342
 Villány [Wieland] 323
 Visegrád [*Pone Navata*, *Plintenburg*] 49, 65,
 101, 118, 146, 174, 177, 181
 Vizsoly 196

W

Wittenberg [NÉM] 140, 195, 283
 Worms [NÉM; *Vangionum*] 43

Z

Zágon [ROM *Zagon*] 260
 Zágráb [HOR *Zagreb*; *Agram*] 95, 159, 231,
 282, 375, 378, 392

Zalatna [ROM *Zlatna*; *Ampelum*, *Kleinschlatten*] 31, 279
 Zalavár [Mosaburg] 24, 48
 Zára [HOR *Zadar*; *Iader*] 71, 81, 115
 Zengg [HOR *Senj*; *Senia*] 104, 133
 Zenta [SZR *Senta*] 252
 Zernyest [ROM *Zărnești*; *Zernen*] 251
 Zilah [ROM *Zalău*; *Zillenmarkt*] 20
 Zimony [SZR *Zemun*; *Taurunum*, *Semlin*] 299,
 323
 Zirc 81, 226
 Znaim [CSE *Znojmo*] 120

ZS

Zsámbék 87
 Zsitvatorok [SZK *Žitava*] 203
 Zsolna [SZK *Žilina*; *Sillein*] 103

Képek és térképek jegyzéke

I. Kép- és térképmelléklet

1/a. Az ősmagyarok valószínűsíthető vándorlási útvonala az Urál hegységtől a Kárpát-medencéig (Fodor István)

1/b. Az ősmagyarság lehetséges vándorlási útvonala a Káma és az Urál menti kelet-európai övezettől a Don-kubáni őshazán és Etelközön át a Kárpát-medencéig (Róna-Tas András)

2/a. A Hódmezővásárhely mellett talált ún. kökénydombi Vénuszok (Kr. e. 5. évezred), Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

2/b. Európa egyik első ismert kocsibrázolása (Kr. e. 4. évezred), Ferenczy Múzeum, Szentendre

3/a. A mezőkeresztes-zöldhalompusztai szkíta fejedelmi sírból előkerült, aranyból készült pajzsdísz (Kr. e. 7–6. század), Magyar Nemzeti Múzeum

3/b. A kelták régészeti hagyatékához köthető késő vaskori kőfaragványok (Kr. e. 1. évszázad), Balatoni Múzeum, Keszthely és Magyar Nemzeti Múzeum

4/a. A Római Birodalom határai és provinciái a Kárpát-medencében

4/b. A pécsi ókeresztény temetkezési hely egyik sírkamrája, MTI

5/a. A hunok régészeti hagyatékának jellegzetes darabjai: 50–100 cm magas rézüstök, Magyar Nemzeti Múzeum

5/b. Az 1935-ben feltárt bócsai sír leletei: nemesfém ékszerek és tárgyak, Magyar Nemzeti Múzeum

6/a. Közép- és Kelet-Európa a 10. század elején

6/b. Hátrafelé nyilazó keleti könnyűlovas az észak-itáliai Aquileia dómjának altemplomát díszítő freskón, Cultiris Képügynökség

7. Az észak-kelet-magyarországi Karoson feltárt vezéri sír leletei, Herman Ottó Múzeum, Miskolc

8/a. Palmettákkal díszített fémlemez, mely a honfoglalás kori harcosok övén függő tarsolyt borította. Magyar Nemzeti Múzeum

8/b. Honfoglalás kori sírokból előkerült női hajfonatkorongok, Magyar Nemzeti Múzeum és Jósza András Múzeum, Nyíregyháza

II. Kép- és térképmelléklet

1/a. Európa a 10. és a 11. század fordulóján

1/b. Európa a 11. század végén

2/a. Szent István márványkoporsója a székesfehérvári romkertben, Cultiris Képügynökség

2/b. István király egyetlen hitelesnek tekinthető ábrázolása az ún. koronázási palástról, Magyar Nemzeti Múzeum

2/c. Szent István mumifikálódott jobb keze, Cultiris Képügynökség

3/a. A 11. század közepén épült román stílusú feldebrői templom altemploma, MTI

3/b. A Bakony hegység lábainál, a 11. században épült Öskü kerektemploma, MTI

4/a. A Szent Korona; alsó része, az ún. *Corona Graeca* (az 1070-es években érkezett az országba), felső része az ún. *Corona Latina* (valószínűleg a 12. század utolsó harmadában készült), Cultiris Képügynökség

4/b. A koronázási jelvények legrégebbi darabja: a jogar kristálygömbje (valószínűleg a 10. században készült), Cultiris Képügynökség

5/a. Hátrafelé nyilazó „kun” lovas és László király harca a leányrabló „kunna” a kakaslomnici (Velka Lomnica, Szlovákia) Árpád-kori templom 14. században készült freskóján, Országos Széchényi Könyvtár

5/b. Szent László király élethűnek tekinthető ábrázolása a 13. században épült román stílusú veleméri templom 14. századi freskóján, Cultiris Képügynökség

6. 18. századi olajfestmény a 12. század végén építettett esztergomi székes-egyház nyugati kapuzatáról, az ún. *Porta speciosa*-ról, Keresztény Múzeum, Esztergom

7/a. A belápatfalvi ciszterci apátság 1232-ben felszentelt kolostortemploma, MTI

7/b. A 13. századi magyarországi egyházi építészet remeke, a jáki bencés apátság román stílusú templomának befelé mélyülő főbejárata, MTI

8/a. Európa a 14. század elején

8/b. Magyarország népei 1300 körül

9. Az 1316-ban építeni kezdett és a 15. század elején felszentelt kolozsvári Szent Mihály-templom a gótikus egyházi építészet első magyarországi mesterműve, MTI

10. Közép- és Kelet-Európa I. (Nagy) Lajos király korában

11. A *Képes krónika* első lapja, a lap tetején I. (Nagy) Lajos látható. Országos Széchényi Könyvtár

12/a. Zsigmond király 1450 körül készült képmása. A portré a görllitzi (Poroszország) városházát díszíti. Cultiris Képügynökség

12/b. Cillei Borbála egy 15. század eleji vízfestményen, Országos Széchényi Könyvtár

13/a. A Hunyadiak családi fészkeként szolgáló gótikus stílusban épült vajdahunyadi lovagvár, 123RF

13/b. Hunyadi János talpig páncélban az 1488-as *Thuróczy-krónika* ábrázolásában, Országos Széchényi Könyvtár

13/c. A budavári királyi majolikaműhely 1480-as években készült kályhacsempeje Mátyás királyt ábrázolja. Magyar Nemzeti Múzeum

14/a. A 15. századi Buda látképe a királyi palotával az 1493-as *Nürnbergi-krónika* vagy *Schedel-kódex* néven ismert világkrónikából, Magyar Nemzeti Múzeum

14/b. Városi utca és lakói egy 1470-es években készült táblaképen, Országos Széchényi Könyvtár

14/c. Hajók a Dunán Bécs partjainál egy 15. századi táblakép láttatásában, Országos Széchényi Könyvtár

15/a. Kibányászott vas szállítására használatos kétlovas vályús szekér ábrázolása 1513-ból, Országos Széchényi Könyvtár

15/b. Kétszarvú eke ábrázolása egy 1456-os nemesi címerből, Országos Széchényi Könyvtár

15/c. Sarlóval gabonát arató ciszterci szerzetes, Országos Széchényi Könyvtár

16/a. Európa politikai térképe a 16. század elején

16/b. A mohácsi csata

III. Kép- és térképmelléklet

1. Fokossal, dárdával és szablyával (jatagánnal) felfegyverkezett török könnyűlovasok egy 1568-ban készült vízfestményen, Cultiris Képügynökség

2/a. A három részre szakadt Magyarország

2/b. Végvári katonák – háttérben az esztergomi vár (színezett rézmetszet részlete, 1597–1598) Keresztény Múzeum, Esztergom, Mudrák Attila felvétele

3/a. Pest és Buda 1617-es látképe egy színezett rézkarcon, Országos Széchényi Könyvtár

3/b. A budai török fürdő, Cultiris Képügynökség

4/a–b. A törökkor emlékei Magyarországon: a pécsi dzsámi és az egi minaret, MTI

5. Az 1583-ban készült olajfestmény Báthory István erdélyi fejedelmet és lenygel királyt ábrázolja. Cultiris Képügynökség

6/a. Pozsony, a királyi Magyarország új székvárosa a 16. század közepén (rézmetszet), Országos Széchényi Könyvtár

6/b. A vizesárokkal körülvett és füles bástyákkal védett érsekújvári vár egy 1595-ös rézkarcon, Magyar Nemzeti Múzeum

7. Sylvester János 1541-ben kiadott *Új testamentum*ának címlapja, Cultiris Képügynökség

8. Az 1590-ben megjelent *Vizsolyi Biblia* címlapja, MTI

9. Heltai Gáspár 1575-ben kiadott magyar történetének címlapja, Cultiris Képgyűjtemény

10/a–b. Bocskai István erdélyi fejedelem arcképe egy korabeli rézmetszeten és a szultántól kapott koronája, Magyar Nemzeti Múzeum és Cultiris Képgyűjtemény

11/a. Ismeretlen festő egykorú portréja Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről, Magyar Nemzeti Múzeum

11/b. Ismeretlen művész olajfestménye Pázmány Péter esztergomi érsekről, Magyar Nemzeti Múzeum

12. Gróf Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér és államférfi, Magyar Nemzeti Múzeum

13/a. A bethlenszentmihályi kastély főhomlokzata, Bagyinszky Zoltán felvétele

13/b. Az Esterházyak kismartoni rezidenciája, melyet Esterházy Pál építtetett át barokk stílusú kastéllyá 1663 és 1672 között (rézmetszet), Magyar Nemzeti Múzeum

14. Az 1629 és 1637 között épült nagyszombati jezsuita templom barokk stílusú belső tere az 1640-ben készült oltárral, Bagyinszky Zoltán felvétele

15/a. „Erdély első városának” (*Transylvaniae civitas primaria*), Kolozsvárnak 1617-es látképe, Cultiris Képgyűjtemény

15/b. A bártfai főter kő reneszánsz formájakat ma is őrző lakóházai, 123RF

16/a. A 15–20 házból álló Drégelypalánk egy 1617-es rézmetszeten, Országos Széchenyi Könyvtár

16/b. Teherszállítás többlovas szekéren (rézmetszet), Országos Széchenyi Könyvtár

16/c. Szántás ökrökkel és vetés kézzel (rézmetszet), Országos Széchenyi Könyvtár

IV. Kép- és térképmelléklet

1/a. 1685-ben készült olajfestmény a Bécs felmentéséért vívott csatáról, Cultiris Képgyűjtemény

1/b. Franz Geffels német festő alkotása Buda 1686-os ostromáról, Magyar Nemzeti Múzeum

2/a. Kuruc lovasok összecsapása a labancokkal (18. századi vízfestmény), Magyar Nemzeti Múzeum

2/b. Kuruc gyalogosok korhű öltözékben fokossal, szablyával és puskával, Magyar Nemzeti Múzeum

2/c. Mányoki Ádám 1712-ben készült festménye II. Rákóczi Ferencről, Cultiris Képgyűjtemény

3/a. Gróf Pálffy Miklós kancellár és országbíró feleségével és gyermekeivel 1760 körül (Martin van Meytens festménye), Belvedere Múzeum, Bécs

3/b. 18. század közepén készült olajfestmény Mária Teréziáról, Cultiris Képgyűjtemény

- 4/a.** Európa a napóleoni időkben (1812-ig) és a bécsi kongresszus (1815) után
4/b. Magyarország lakosságának etnikai térképe a 18. század végén
- 5/a.** A 18. század második felében épült fertődi Esterházy-kastély, Cultiris Képügynökség
5/b. 1821-ben épült klasszicista stílusú nemesi kiskastély (kúria) Dabason, Cultiris Képügynökség
5/c. 1776-ban épült, vályogból rakott és náddal fedett tiszatarjáni parasztház, Országos Széchényi Könyvtár
- 6/a.** Pulszky Teréz festménye saját szalonjáról (1830 körül), Magyar Nemzeti Múzeum
6/b. Paraszti konyha a 19. század közepéről (Sterio Károly vízfestménye), Országos Széchényi Könyvtár
- 7/a.** Reformkori előkelő nemesek díszes, ünnepi ruhában (színezett rézmetszet), Budapesti Történeti Múzeum
7/b. Falusi kisnemesek egy 1816-ban készült színezett rézmetszeten, Magyar Nemzeti Múzeum
7/c. Debreceni köznép a *Regélő* 1837-es évfolyamában közölt metszetről, Országos Széchényi Könyvtár
- 8/a.** A magyarországi Duna-szakaszon első menetrendszerűen közlekedő gőzhajó, az *I. Ferenc* (1832-es színezett metszet), Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
8/b. Az 1846-ban üzembe helyezett „Béts” nevű gőzmozdony, Wikimedia
- 9.** Az 1848. április 7-én kinevezett első független, felelős magyar kormány (korabeli rézmetszet), Magyar Nemzeti Múzeum
- 10.** Az 1867-ben kinevezett magyar kormány. A gobelinkép közepén az 1848–49-es Kossuth-címer, tetején a Szent Korona, Magyar Nemzeti Múzeum
- 11/a.** A Láng Gépgyár üzemcsarnoka a 20. század elején, előtérben a gyár vezetői láthatók, Országos Széchényi Könyvtár
11/b. Cséplés gőz lokomobillal meghajtott cséplőgéppel a 19. és a 20. század fordulóján, Magyar Nemzeti Múzeum
- 12/a.** Az 1895 és 1904 között épült Orzágház, MTI
12/b. Raichle Ferenc építész 1904-ben, szecessziós stílusban épült egyemeletes lakóháza Szabadkán, MTI
- 13/a.** Náddal fedett parasztházak a Vas megyei Csepregen a századforduló éveiben, Soproni Múzeum
13/b. Munkáslakások az angyalföldi Dagály utcában a 20. század elején, Országos Széchényi Könyvtár
- 14/a.** Anton von Werner festménye az 1878-as berlini kongresszusról, Cultiris Képügynökség
14/b. Európa államai és szövetségi rendszerei a 20. század elején
15/a. Tüntetés a háború mellett Budapesten 1914. augusztus elején, MTI

15/b. Beteg és sebesült katonák érkezése az egyik budapesti kórházba 1918-ban, Budapesti Történeti Múzeum

16/a. Magyarország ideiglenes határai 1918–19-ben

16/b. A Tanácsköztársaság harcai

V. Kép- és térképmelléklet

1/a. A történelmi és a trianoni Magyarország etnikai viszonyai

1/b. A versailles-i királyi kastélykert Grand Trianon (Nagy Trianon) palotája, ahol a Magyarországgal kötött békeszerződést 1920. június 4-én aláírták. Cultiris Képügynökség

2/a. A Horthy család uzsonnája a kenderesi családi kastély teraszán. A kormányzó mellett menyé és unokája látható. Magyar Nemzeti Múzeum

2/b. Szegényparaszt és gyermekeinek ebédje a Debrecen melletti Bánkon. Déri Múzeum, Debrecen

3/a. Az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások

3/b. 1940. szeptember: az Észak-Erdélybe bevonuló magyar honvédek köszöntése Kalotaszegen, Fortepan

4/a. 1943. január: a 2. magyar hadsereg visszavonulása a Dontól, Országos Széchényi Könyvtár

4/b. Auschwitz, 1944 nyara: idős zsidó nő kisgyermekkel útban a gázkamrák felé, Magyar Nemzeti Múzeum

5. Hadifogságból hazatért rokkant katona 1947-ben az Andrássy úton, MTI

6. Múlt és jövő: az épülő inotai hőerőmű 1953-ban. Előtte ökrös szekér, s a székéren eke. Magyar Nemzeti Múzeum

7/a. Traktoros lány tarlóhántást végez a Heves megyei Hort község határában 1951 márciusában. MTI

7/b. Falazó kőműves és női segéd munkásai „pufajkában”, 1954-ben, Magyar Nemzeti Múzeum

8/a. A budapesti fegyveres felkelők egy csoportja az 1956-os forradalom idején, Magyar Nemzeti Múzeum

8/b. Tüntetés a Zala megyei Tornyiszentmiklóson 1956. október 26-án, Göcseji Múzeum

9/a. Az 1970-es évek második felében épült békásmegyeri lakótelep, MTI

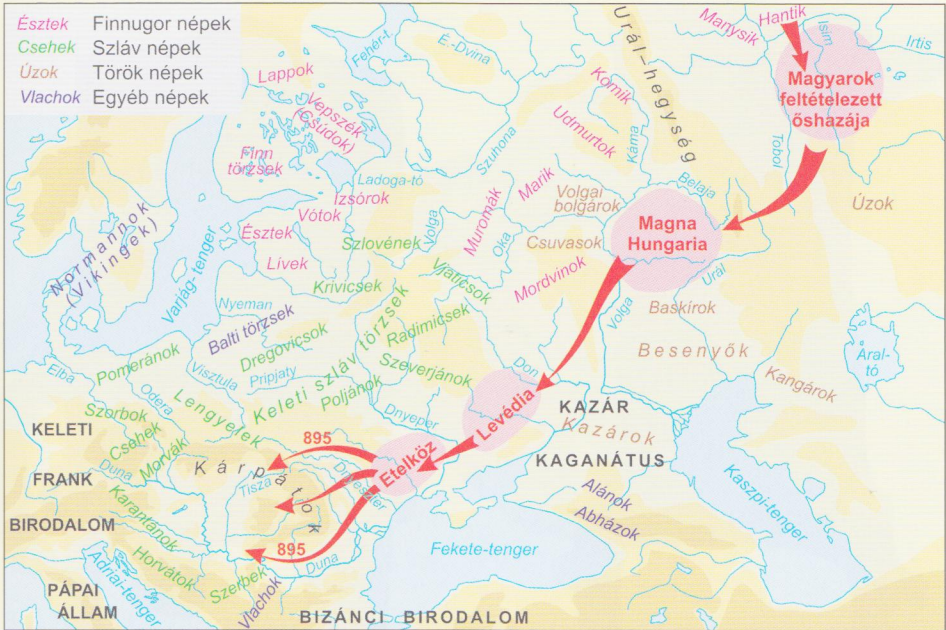
9/b. Sátortetős új kockaházak és modernizált régi parasztházak Jászboldogházán az 1960-as évek közepén, MTI

9/c. A rábapatyi cigánysor egyik háza és lakói 1962-ben, Cultiris Képügynökség

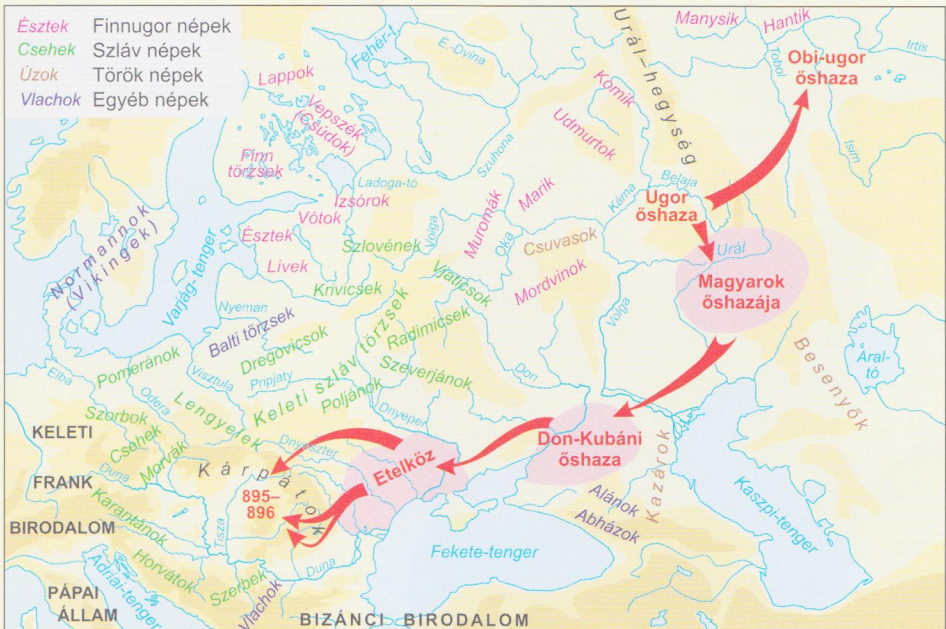
10/a. Beszélgető asszonyok egy falusi ház „tisztaszobájában”, Magyar Nemzeti Múzeum

- 10/b.** Tvisztelő városi fiatalok egy 1963-as házibulin, Cultiris Képügynökség
- 11.** A Kádár-korszak tipikus háztartási kisgépei és híradástechnikai szórakoztató eszközei, MTI
- 12.** Az út vége: Kádár János az 1980-as évek második felében, leváltása előtt, Getty Images
- 13/a.** A köztársaság kikiáltására összegyűlt tömeg a Kossuth téren 1989. október 23-án, MTI
- 13/b.** Szűrös Mátyás az Országgyűlés elnökeként a Parlament erkélyéről bejelenti a köztársaság kikiáltását, MTI
- 14/a.** A rendszerváltás után felújított Ferihegyi (ma Liszt Ferenc) repülőtér, MTI
- 14/b.** 1996-os légi felvétel az M3-as autópályáról a mogyoródi leágazásnál, MTI
- 15/a.** A 2008. februári Operabál vendégei vacsorájukat fogyasztják a páholyokban, MTI
- 15/b.** Ételosztás hajléktalanoknak a Népligetben 1998 karácsonya előtt, MTI
- 16/a.** A szomszédos országokban élő magyar kisebbségek földrajzi elhelyezkedése az ezredfordulón
- 16/b.** A Sapientia Erdélyi Magyar Egyetem magyar kormánytámogatással felépült csíkszeredai épülete 2004-ben, MTI
- 16/c.** Az ún. status- vagy kedvezménytörvény alapján kiváltható Magyar Igazolvány, MTI

I. KÉP- ÉS TÉRKÉPMELLÉKLET

1/a. Az ősmagyarok vándorlási útvonala az Urál hegységtől a Kárpát-medencéig (Fodor István)

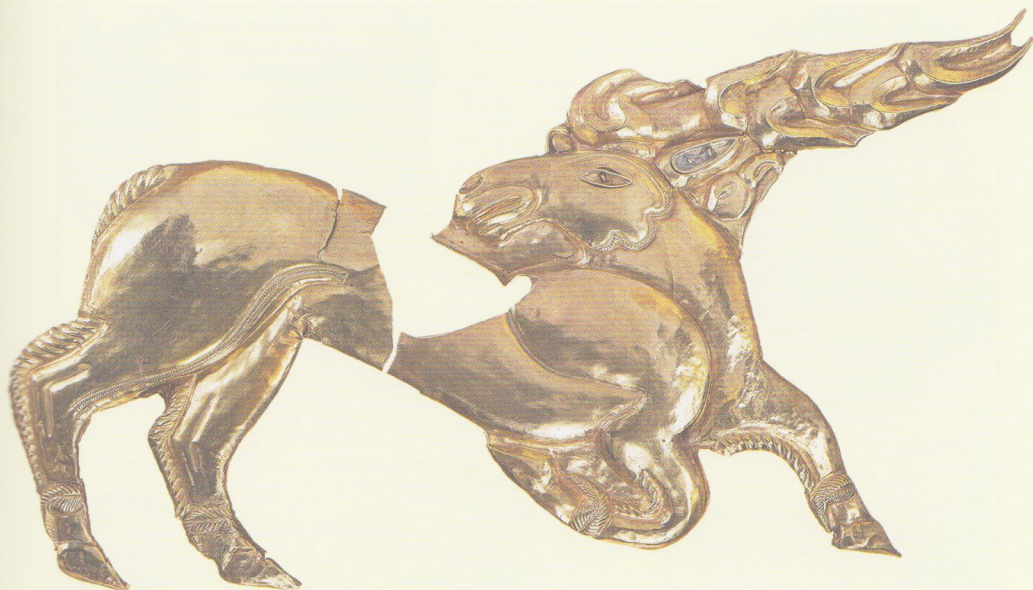
1/b. Az ősmagyarság lehetséges vándorlási útvonala a Káma és az Urál menti kelet-európai övezettől a Don-kubáni őshazán és Etelközön át a Kárpát-medencéig (Róna-Tas András)

2/a. A Hódmezővásárhely mellett talált ún. kökénydombi Vénuszok. A 26, illetve 22 cm magas, nőalakot jelképező és kézzel formázott agyagedények a Kr. e. 5. évezredben készültek.

2/b. Európa egyik első ismert kocsibrázolása, amely 1953-ban került elő az egyik Budakalász melletti kavicsbányából. A Kr. e. 4. évezredben kézzel készült kerámia rendeltetése ismeretlen.

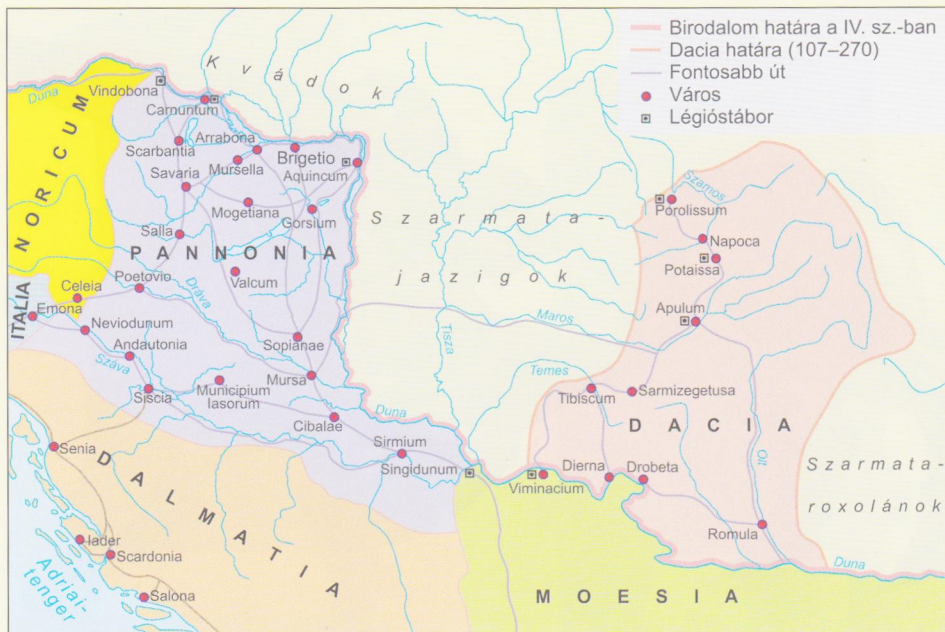

3/a. A mezőkeresztes-zöldhalom-pusztai szkíta fejedelmi sírból 1928-ban előkerült, aranyból készült pajzsdísz. A 37 cm hosszú és 20,5 cm magas szarvasalak egy szkíta vezér méltóságjelvénye lehetett, és a Kr. e. 7–6. századra keltezhető.

3/b. A kelták régészeti hagyatékához köthető késő vaskori kőfaragványok. A mészkőből készült és az életnagyságúnál valamivel nagyobb két fej egyike Badacsony mellől, a másik Százhalombattáról került elő. Mindkettő a Kr. e. 1. évszázadban készülhetett.

4/a. A Római Birodalom határai és provinciái a Kárpát-medencében

4/b. Az ezredforduló éveiben feltárt pécsi ókeresztény temetkezési hely egyik sírkamrája. A falfestmények a korai keresztény művészet motívumkincséből építkeznek, és a római katakombák freskóival mutatnak rokonságot.

5/a. A hunok régészeti hagyatékának jellegzetes darabjai: 50–100 cm magas rézüstök. Valószínűleg áldozati edények voltak, és rituális ceremóniák, esetleg temetések alkalmával használták őket.

5/b. Az 1935-ben feltárt bócsai sír nemesfém-ből készült tárgyai a Kárpát-medence egyik leggazdagabb avar kori leletgyűjtését képezik. Tulajdonosa, illetve viselője az Avar Kaganátus egyik vezető személyisége lehetett.

A MAGYAR NÉP KIALAKULÁSA ÉS MEGTELEPEDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

6/a. Közép- és Kelet-Európa a 10. század elején

6/b. Hátrafelé nyilazó keleti könnyűlovass az észak-itáliai Aquileia dómjának altemplomát díszítő freskón. A kép többek szerint magyar lovas is ábrázolhat. A kengyel hiánya és más stílusjegyek azonban ellentmondanak ennek a feltevésnek.

7. Az észak-kelet-magyarországi Karoson feltárt vezéri sír leletei jól mutatják a férfi bal oldalára helyezett szablya és az íjtartó tegez ezüstvereteinek maradványait, valamint a ló koponyáját, lábszárcsontjait és a lőszerszámok fémről készült részeit.

8/a. Palmettákkal díszített fémlemez, mely a honfoglalás kori harcosok övén függő, a tűz csíholásához szükséges tapló és kova tárolására szolgáló tarsolyt borította. A közepén látható kereszt, amelyet egy életfa fog közre, a kereszténység megjelenésére utal.

8/b. Honfoglalás kori sírokból előkerült női hajfonatkorongok. A bal oldali a három világot összekötő életfát szimbolizálja, a jobb oldali pedig az Árpádok totémállatát, a turult ábrázolja.

II. KÉP- ÉS TÉRKÉPMELLÉKLET

1/a. Európa a 10. és a 11. század fordulóján

1/b. Európa a 11. század végén

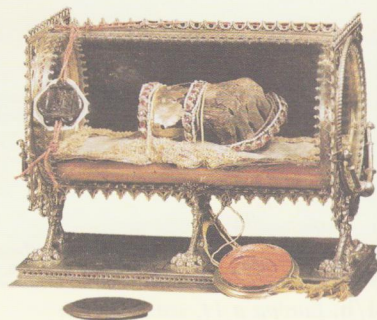

2/a. Szent István márványkoporsója a székesfehérvári romkertben. A koporsó hosszabb oldalán életfák és rozetták között egy kerub, rövidebb oldalán pedig egy angyal látható, amint Szent István lelkét szimbolizáló gyermeket visz fel a mennybe.

2/c. Szent István mumifikálódott jobb keze. A kalandos történetű, több alkalommal az ország határain kívülre került és nemzeti ereklyeként tisztelt kézfej a budapesti Szent István-bazilikában tekinthető meg.

2/b. István király egyetlen hitelesnek tekinthető ábrázolása az ún. koronázási palástról. Bár vonásai elmosódottak, annyi kivehető, hogy nem hosszú, hanem rövidre nyírt körszakállt viselt.

3/a. A 11. század közepén épült román stílusú feldebrői templom altemploma, a magyar egyházi építészet első épen maradt emléke

3/b. A Bakony hegység lábainál épült Öskü kerektemploma. A 11. század második felében épült, mindössze hét méter átmérőjű rotunda tetőszerkezetét a 18. század elején alakították ki.

4/a. A Szent Korona, amelynek alsó része, az ún. Corona Graeca, az 1070-es években érkezett az országba azzal a bizánci hercegnővel, akit I. Géza (1071–1078) kapott feleségül. Az 5,2 cm széles aranybronzsot igazgyöngysor szegélyezi, és gyöngyözött drót osztja 16 mezőre. A mezőkben ékkövek és portrék találhatók, köztük a trónon ülő Pantokrátor, vagyis a mindenható Krisztus, VII. Dukász Mihály bizánci császár (1071–1078), Biborbanszületett Konstantin és I. Géza. A Szent Korona felső részét alkotó ún. Corona Latina, amely valószínűsíthetően a 12. század utolsó harmadában készült, négy, egyenként 5,2 cm széles aranylemezről áll, melyeket egy négyzet alakú középlemezhez forrasztottak. A keresztpántokat igazgyöngyök és 2-2, összesen tehát 8 apostol álló alakos képe díszíti. A korona keresztjét valamivel később, a középlemezen lévő Krisztus-kép áttörésével rögzítették. Ezt követően – feltehetően a 16–18. században – a koronát súlyos sérülések érték, a pántok benyomódtak, a lemezek néhány helyen eltörték, és a kereszt elferdült. Feltehető, hogy a koronázási jelvényeket őrző vasláda teteje csapódhatott rá.

4/b. A koronázási jelvények legrégebbi darabja a jogar kristálygömbje, amely valószínűleg a 10. században készült Egyiptomban, ahonnan Bizáncon keresztül kerülhetett a magyar királyi udvarba.

5/a. Hátrafelé nyilazó „kun” lovas és László király harca a leányrabló „kunnal” a kakas-lomnici (Velka Lomnica, Szlovákia) Árpád-kori templom 14. században készült freskóján. A küzdelem során a kiszabadított leány bárdal elvágja a „kun” harcos bal lábát.

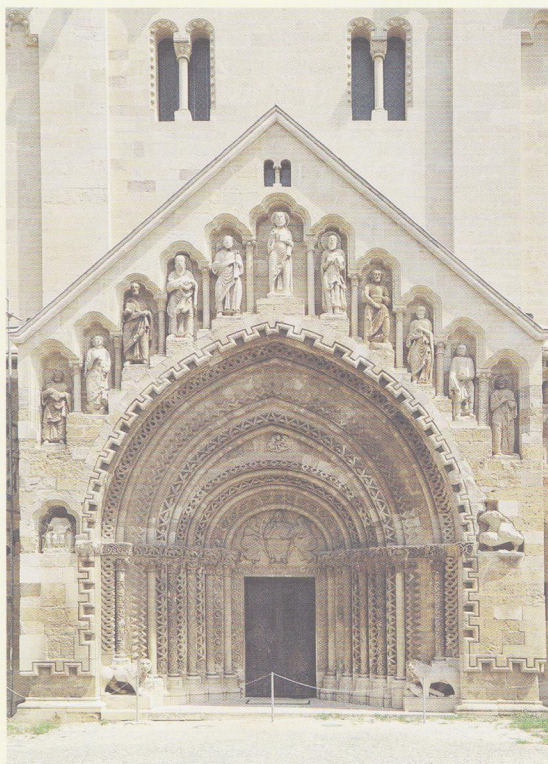
5/b. Szent László király élethűnek tekinthető ábrázolása a 13. században épült román stílusú veleméri templom 14. századi freskóján

6. 18. századi olajfestmény a 12. század végén építtetett esztergomi székesegyház nyugati kapuzatáról, az ún. Porta speciosa-ról, amelyet egy 1763-as földrengés pusztított el. A kapuzat oldalsó szarkövein apostolok és szentek láthatók, timpanonjában pedig Mária a gyermek Jézussal. Máriától jobbra Szent Adalbert, az egyik magyarországi hittérítő és az egyház mártírja, jobbra Szent István áll. Ez a szimbolika a világi és az egyházi hatalom békés egymás mellett élésének az óhaját sugallja.

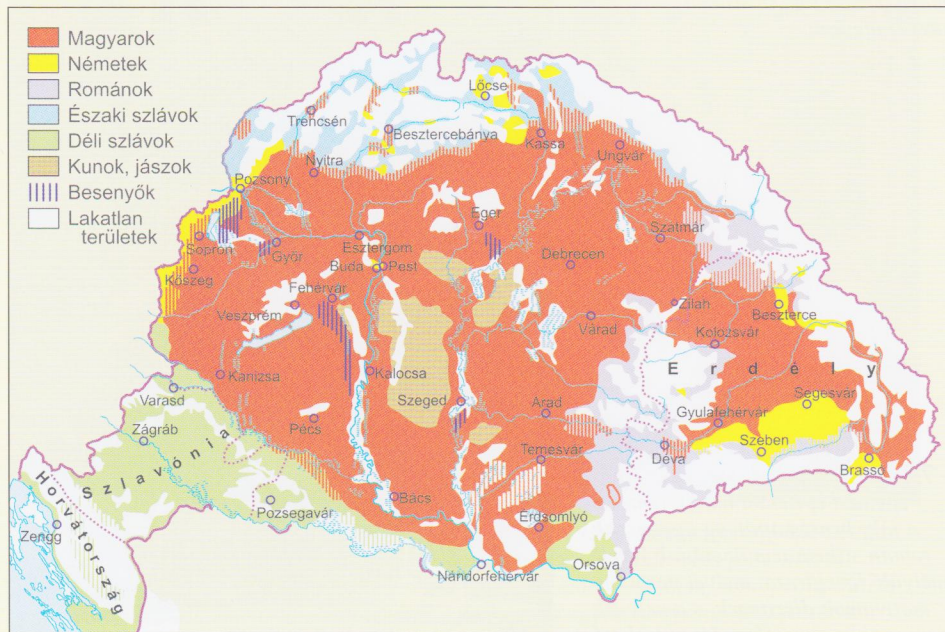
7/a. A belpátfalvi ciszterci apátság 1232-ben felszentelt kolostortemploma, egyik legszebb és legépebben megmaradt késő román stílusú egyházi épületünk.

7/b. A 13. századi magyarországi egyházi építészet másik remeke, a jáki bencés apátság ugyancsak román stílusú templomának befelé mélyülő főbejárata, melyet normann motívumok díszítenek, s amelynek timpanonjában Jézus látható angyalokkal és apostolokkal.

8/a. Európa a 14. század elején

8/b. Magyarország népei 1300 körül

9. Az 1316-ban építeni kezdett és a 15. század elején felszentelt kolozsvári Szent Mihály-templom a robusztus és komor hangulatot árasztó romanikát felváltó könnyedebb és világosabb gótikus egyházi építészet első magyarországi mesterműve

10. Közép- és Kelet-Európa I. (Nagy) Lajos király korában

11. A magyar történelmet a 14. század közepéig összefoglaló, sok képpel díszített latin nyelvű krónika (Képes krónika) első lapja, melynek tetején I. (Nagy) Lajos látható. A királytól jobbra nyugatias viseletbe öltözött páncélos lovagok, balra pedig kasszánszerű, régi magyar köntöst hordó előkelők láthatók.

12/a. Zsigmond király 1450 körül készült képmása. A portré a görllitzi (Poroszország) városházát díszíti.

12/b. Cillei Borbála egy 15. század eleji vízfestményen

13/a. A Hunyadiak családi fészkeként szolgáló gótikus stílusban épült vajdahunyadi lovagvár

13/b. Hunyadi János talpig páncélban az 1488-as Thuróczy-krónika ábrázolásában

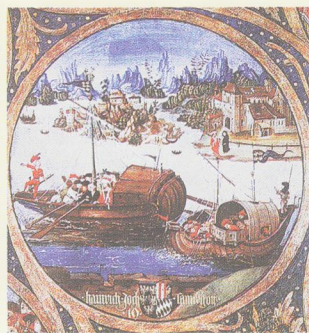
13/c. A budavári királyi majolika-műhely egyik szép darabja. Az 1480-as években készült kályhacsempe Mátyás királyt ábrázolja.

14/a. A 15. századi Buda látképe a királyi palotával az 1493-as Nürnbergi krónika vagy Schedel-kódex néven ismert világkrónikából

14/b. Városi utca és lakói egy 1470-es években készült táblaképen

14/c. Hajók a Dunán Bécs partjainál egy 15. századi táblakép láttatásában

15/a. Kibányászott vas szállítására használatos kétlovas vályús szekér ábrázolása 1513-ból

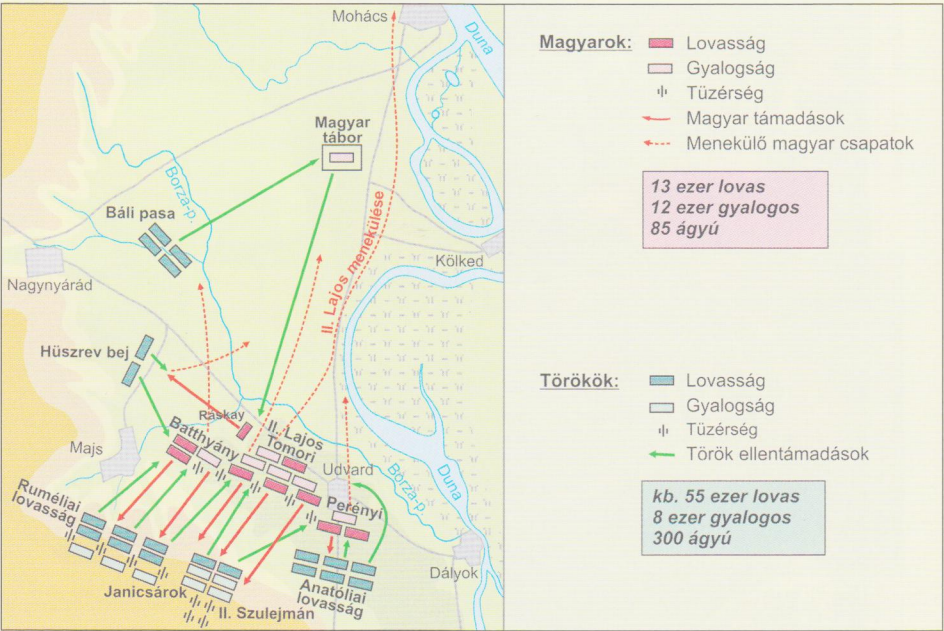
15/b. Kétszarvú eke
ábrázolása egy 1456-os
nemesi címerből

15/c. Sarlóval gabonát
arató ciszterci szerzetes

16/a. Európa politikai térképe a 16. század elején

16/b. A mohácsi csata

III. KÉP- ÉS TÉRKÉPMELLÉKLET

1. Fokossal, dárdával és szablyával (jatangánnal) felfegyverkezett török könnyűlovasok egy 1568-ban készült vízfestményen

2/a. A három részre szakadt Magyarország

2/b. Végvári katonák – háttérben az esztergomi vár (színezett rézmetszet, 1597–1598, részlet)

3/a. Pest és Buda 1617-es lát képe egy színezett rézkarcon. Az előtérben egy török méltóságviselő látható buzogánnyal és egy magyar katona fokossal és az oldalán szablyával.

3/b. A budai török fürdő

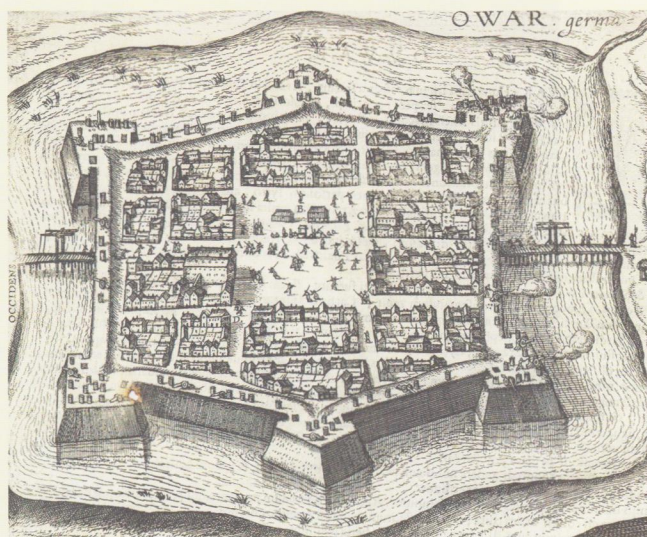
4/a–b. A törökker emlékei Magyarországon: a pécsi dzsámi és az egri minaret

5. Az 1583-ban készült olajfestmény Báthory István erdélyi fejedelmet és lengyel királyt ábrázolja. Sírja a krakkói királyi palota (Wawel) kriptájában található.

6/a. Pozsony, a királyi Magyarország új székvárosa a 16. század közepén. A domb tetején a vár látható, amelyet az évszázadok során többször át-, illetve újjáépítettek. Jelenlegi reneszánsz stílusú formáját a 16. század közepén nyerte el. (Rézmetszet)

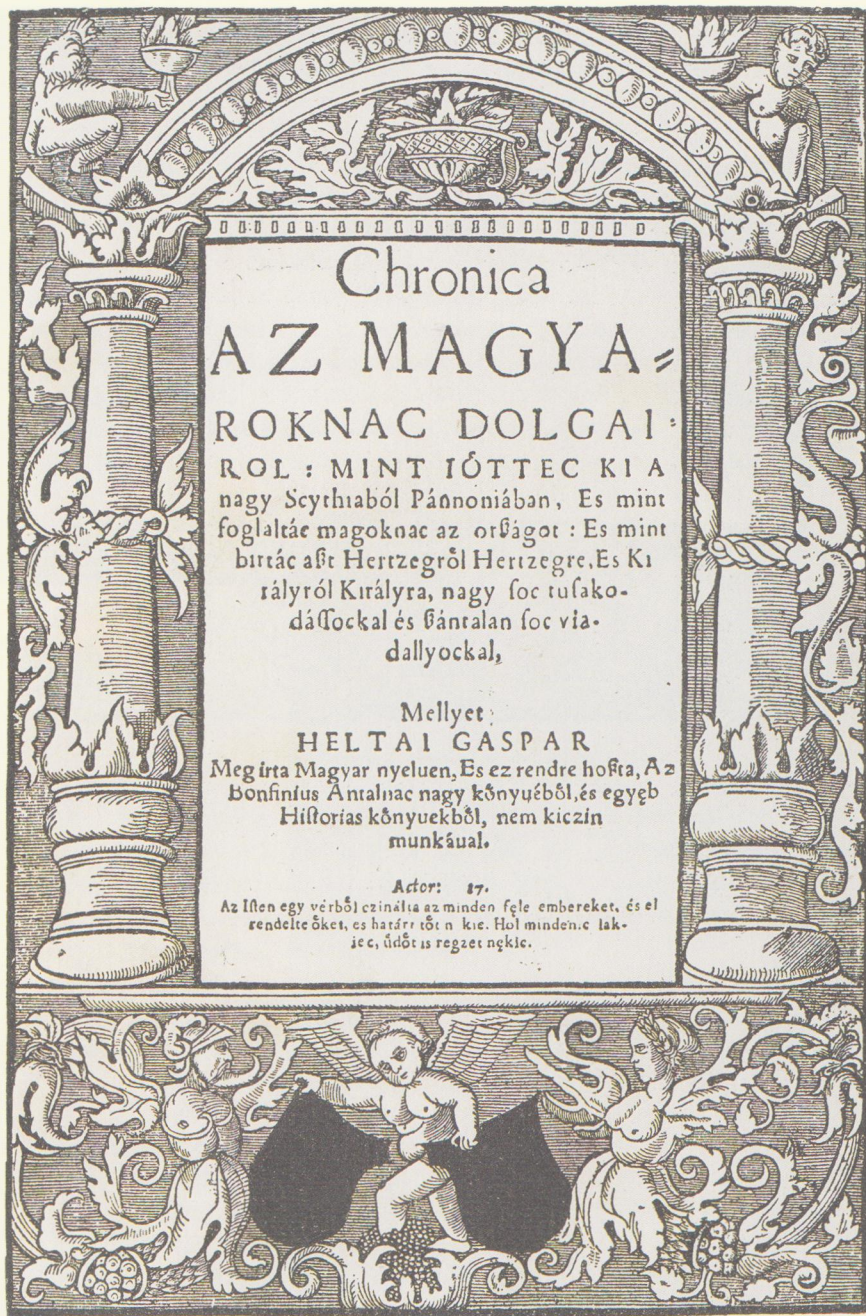
6/b. A vizesárokkal körülvett és füles bástyákkal védett érsekújvári vár egy 1595-ös rézkarcon

7. Sylvester János 1541-ben kiadott Új testamentumának címlapja

8. Az 1590-ben megjelent Vizsolyi Biblia címlapja

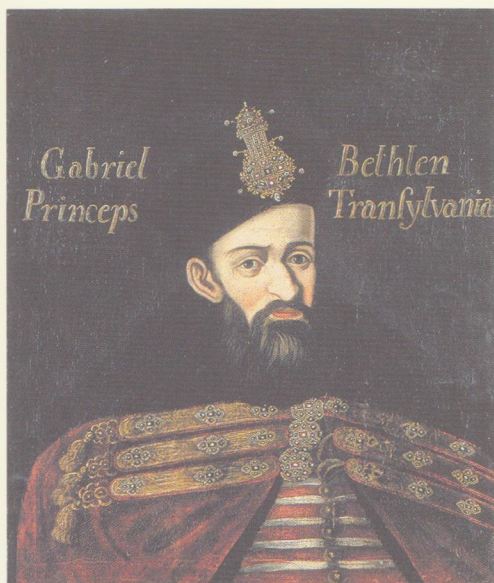

9. Heltai Gáspár 1575-ben kiadott magyar történetének címlapja

10/a–b. Bocskai István erdélyi fejedelem
arképe egy korabeli rézmetszeten
és a szultántól kapott koronája

11/a. Ismeretlen festő
egykorú portréja Bethlen
Gábor erdélyi fejedelemről

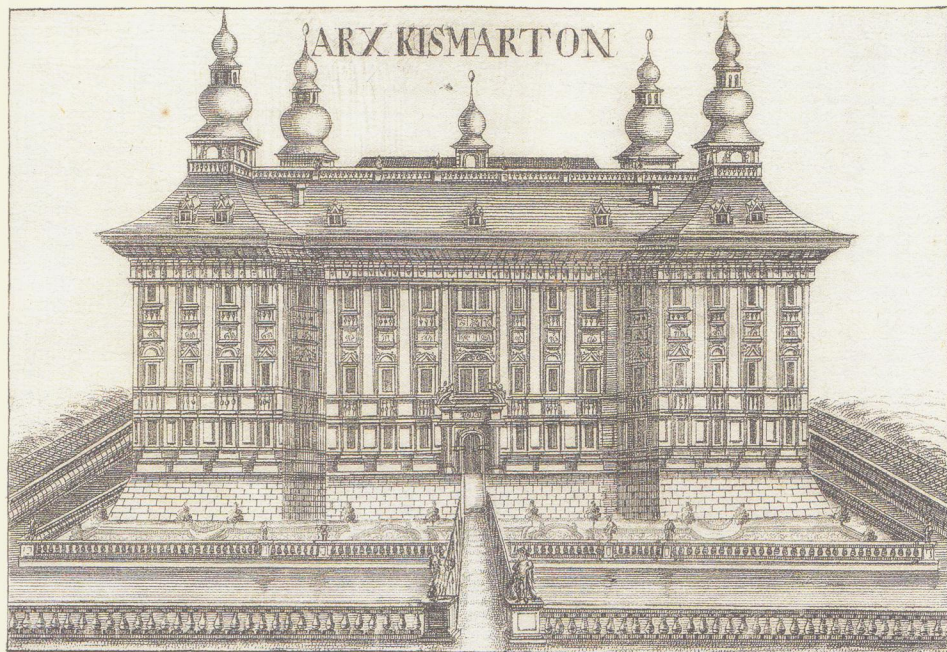
11/b. Ismeretlen művész
olajfestménye Pázmány Péter
esztergomi érsekről, a katolikus
megújulás és ellenreformáció
vezéralakjáról

12. Gróf Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér és államférfi

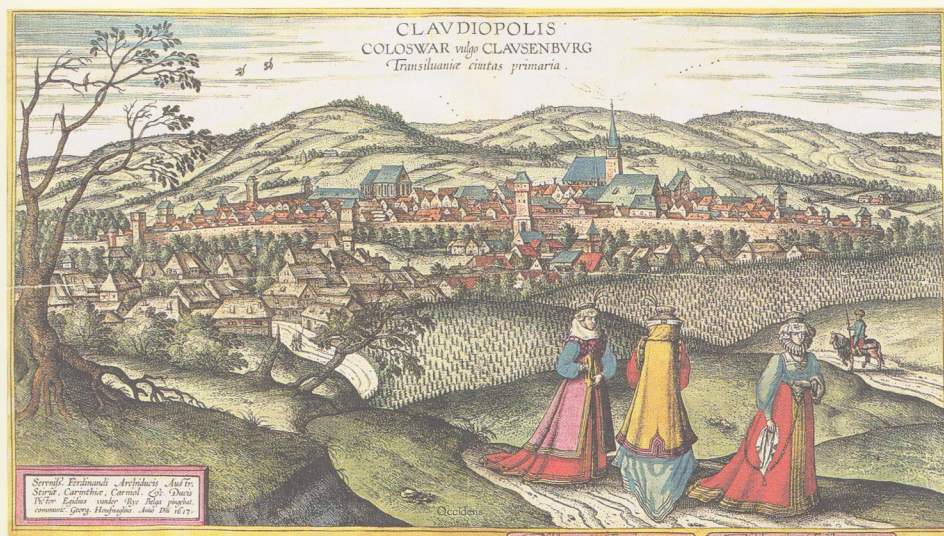
13/a. A bethlenszentmiklósi kastély főhomlokzata

13/b. Az Esterházyak kismartoni rezidenciája, melyet Esterházy Pál építtetett át barokk stílusú kastéllyá 1663 és 1672 között (rézmetszet)

14. Az 1629 és 1637 között épült nagyszombati jezsuita templom barokk stílusú belső tere az 1640-ben készült oltárral

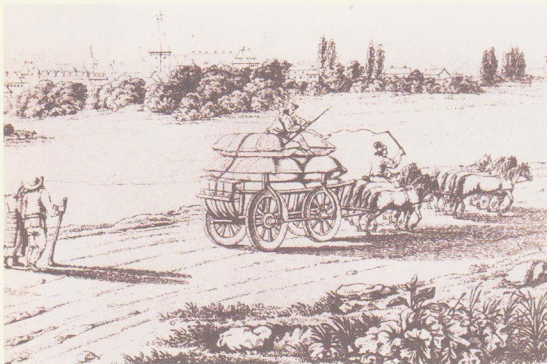
15/a. „Erdély első városának” (Transylvaniae civitas primaria), vagyis Kolozsvárnak az 1617-es látképe. A városképből kimagaslik a főtéri Szent Mihály-templom és tőle balra a Farkas utcai templom. A képen beszélgető jómódú polgárasszonyok és a város között szülőüteménynek láthatók.

15/b. *A bártfai főtér késő reneszánsz formájukat ma is őrző lakóházai*

16/a. A 15–20 házból álló Drégelypalánk egy 1617-es rézmetszeten

16/b. Teherszállítás
többlovas szekéren (rézmetszet)

16/c. Szántás ökrökkel
és vetés kézzel (rézmetszet)

IV. KÉP- ÉS TÉRKÉPMELLÉKLET

1/a. 1685-ben készült olajfestmény a Bécs felmentéséért vívott csatáról. A bal oldalon az előretörő keresztény katonák láthatók, élükön Sobieski János lengyel királlyal, a jobb oldalon a menekülő törökök.

1/b. Franz Geffels német festő műve Buda 1686-os ostromáról, a felmentő csapatok zömét alkotó Habsburg katonaság főparancsnokának, Lotaringiai Károlynak a táborából nézve

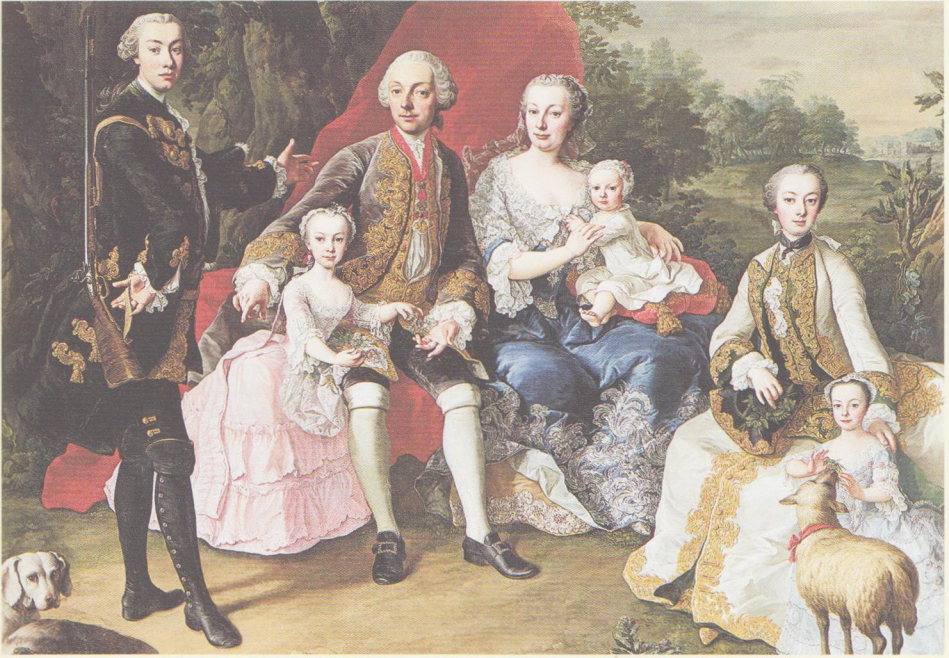
2/a. Kuruc lovasok összecsapása a labancokkal egy 18. századi vízfestmény láttatásában

2/b. Kuruc gyalogosok korhű öltözékben fokossal, szablyával és puskával

2/c. Mátyóki Ádám 1712-ben készült festménye II. Rákóczi Ferencről

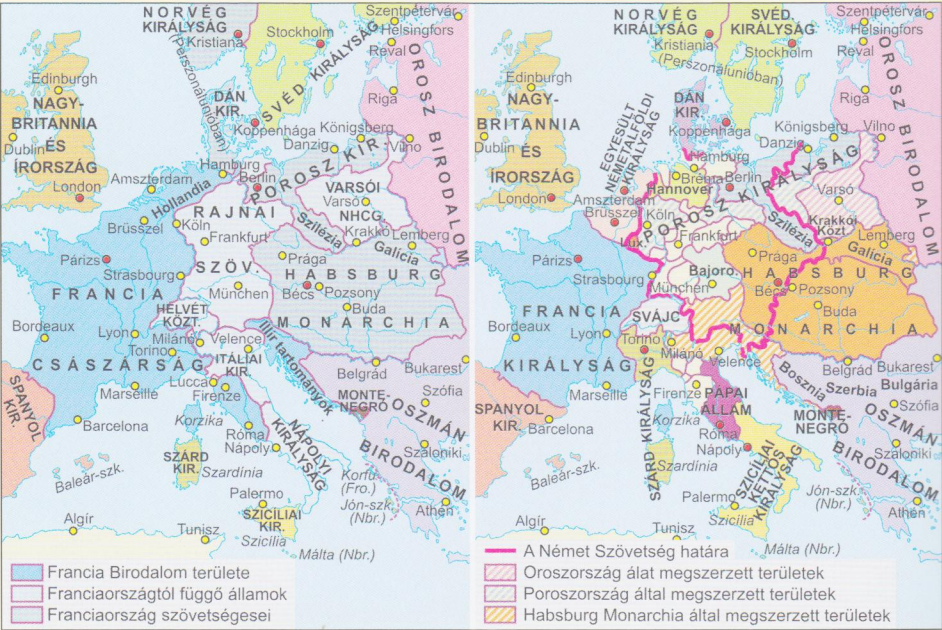

3/a. Gróf Pálffy Miklós kancellár és országbíró, Mária Terézia egyik legfőbb magyar bizalmasa feleségével és gyermekeivel 1760 körül korhű és az akkori bécsi divatnak megfelelő öltözékben (Martin van Meytens festménye)

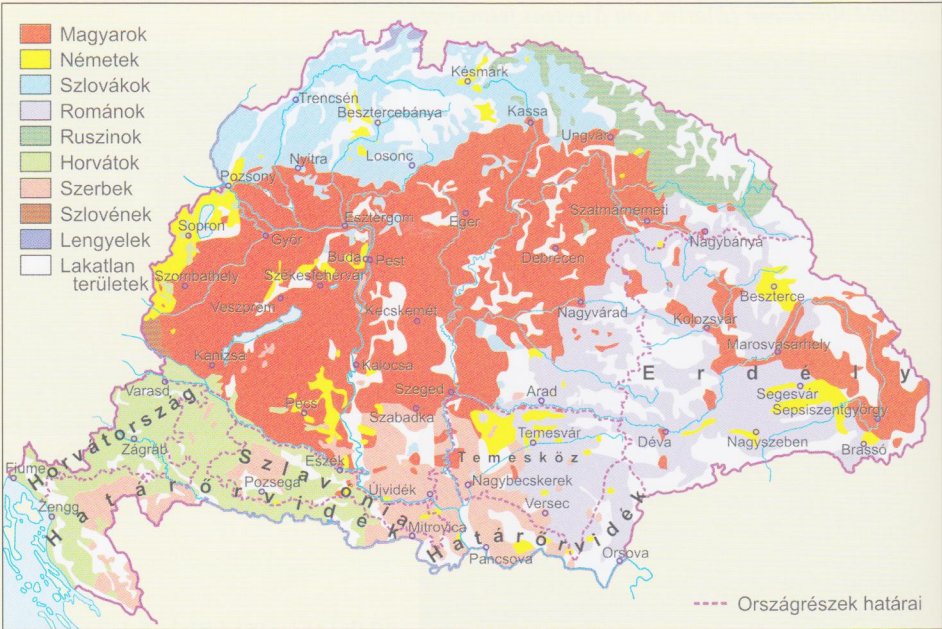

3/b. 18. század közepén készült korhű olajfestmény Mária Teréziáról

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI A HABSURG MONARCHIÁBAN

4/a. Európa a napóleoni időkben (1812-ig) és a bécsi kongresszus (1815) után

4/b. Magyarország lakosságának etnikai térképe a 18. század végén

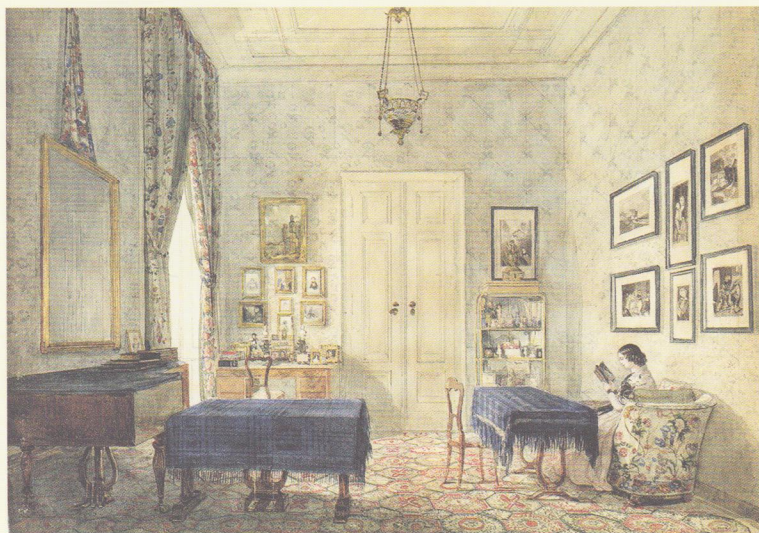
5/a. A 18. század második felében épült fertődi Esterházy-kastély, amelyet a többi barokk főúri rezidenciához hasonlóan szobrokkal díszített és sétányokkal tagolt park vett körül. Méretei és pompája alapján a magyar Versailles-ként is emlegették.

5/b. 1821-ben épült klasszicista stílusú nemesi kiskastély (kúria) Dabason. A fedett előcsarnokot, ahonnan kétszárnyú ívegajtó vezet az épületbe, négy toszkán oszlop tartja.

5/c. 1776-ban épült, vályogból rakott és náddal fedett tiszatarjáni parasztház

6/a. Pulszky Teréz festménye saját szalonjáróról, 1830 körül

6/b. Paraszti konyha a 19. század közepéről. A kemence és az agyagból rakott tűzhely előterében szemezgető baromfik, a bal oldalon békésen heverésző kutyá és gyermekét szoptató fiatal anya. (Sterio Károly vízfestménye)

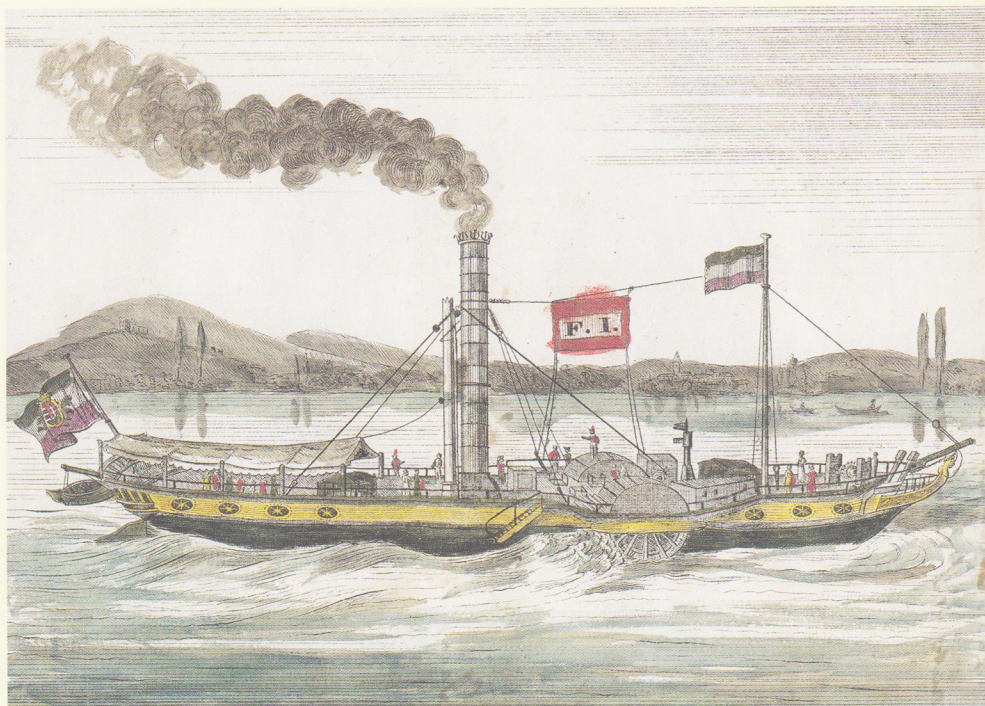
7/a. Reformkori előkelő nemesek díszes, ünnepi ruhában (színezett rézmetszet)

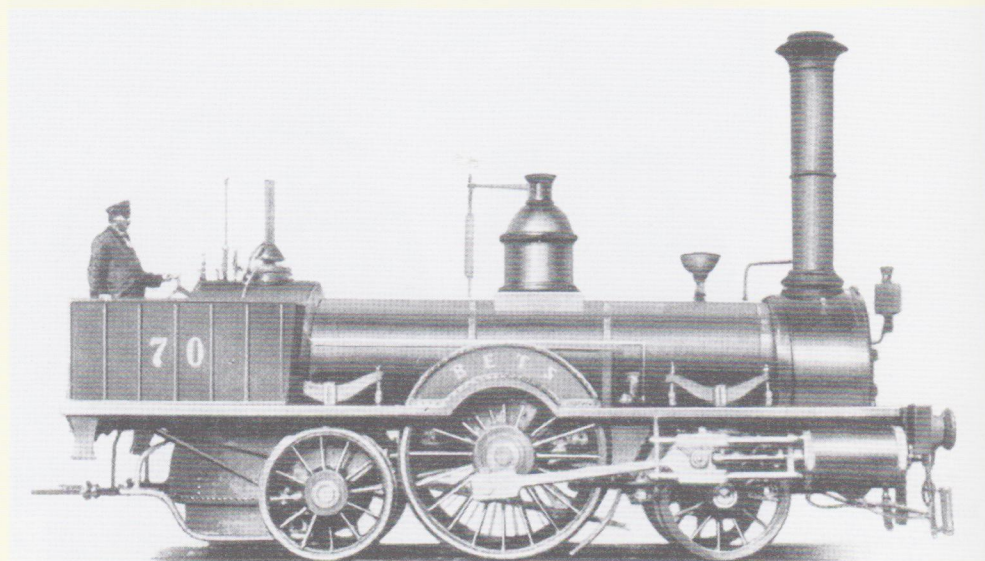
7/b. Falusi kismesek egy 1816-ban készült színezett rézmetszeten

7/c. Debreceni köznép a Regélő 1837-es évfolyamában közölt metszetről

8/a. A magyarországi Duna-szakaszon első menetrendszerűen közlekedő gőzhajó, az I. Ferenc (1832-es színezett metszet)

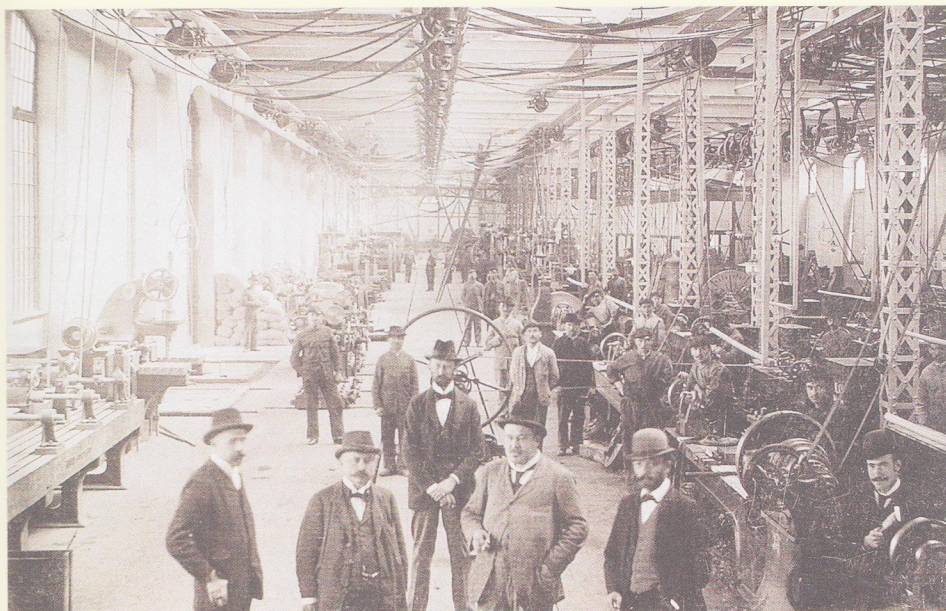
8/b. Az 1846-ban üzembe helyezett „Béts” nevű gőzmozdony

9. Az 1848. április 7-én kinevezett első független, felelős magyar kormány. Miniszterelnök: gróf Batthyány Lajos (fent), pénzügyminiszter: Kossuth Lajos (középen), igazságügy-miniszter: Deák Ferenc (legalul), közlekedési miniszter: gróf Széchenyi István (Deáktól balra fent). További tagok: Szemere Bertalan (belügyminiszter), Klauzál Gábor (földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter), Mészáros Lázár (hadügyminiszter), herceg Esterházy Pál Antal (a király személye körüli miniszter) (Korabeli rézmetszet)

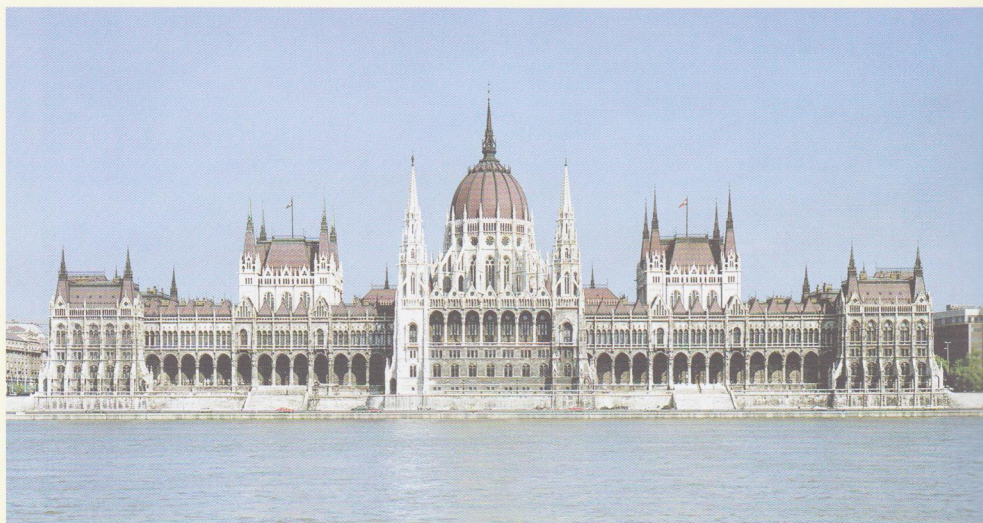
10. Az 1867-ben kinevezett magyar kormány. Tagjai balról és alulról felfelé haladva: gróf Mikó Imre, báró Eötvös József, Lónyay Menyhért, gróf Festetics György, gróf Andrássy Gyula (min. eln.), báró Wenckheim Béla, Horváth Boldizsár, Gorove István. A gobelinkép közepén az 1848–49-es Kossuth-címer látható, tetején a Szent Koronával.

11/a. A Láng Gépgyár üzemcsarnoka a 20. század elején, előtérben a gyár vezetői

11/b. Cséplés gőz lokomobillal meghajtott cséplőgéppel a 19. és a 20. század fordulóján

12/a. Az 1895 és 1904 között döntően neogótikus, de barokk és más elemeket is tartalmazó stílusban épült Országgház Európa második és a világ harmadik legnagyobb parlamenti épülete. 96 méter magas, 268 m hosszú és 123 m széles. A magyar országgyűlés 1902 óta ülészik benne.

12/b. Raichle Ferenc építész 1904-ben, szecessziós stílusban épült egyemeletes lakóháza Szabadkán

13/a. Náddal fedett parasztházak a Vas megyei Csepregen a századforduló éveiben

13/b. Munkáslakások az angyalföldi Dagály utcában a 20. század elején

14/a. Anton von Werner festménye az 1878-as berlini kongresszusról. Az előtérben Bismarck német kancellár kezét fog Pjotr Andrejevics Suvalov gróffal, Oroszország londoni nagykövetével. Bismarcktól balra gróf Andrássy Gyula, az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere áll.

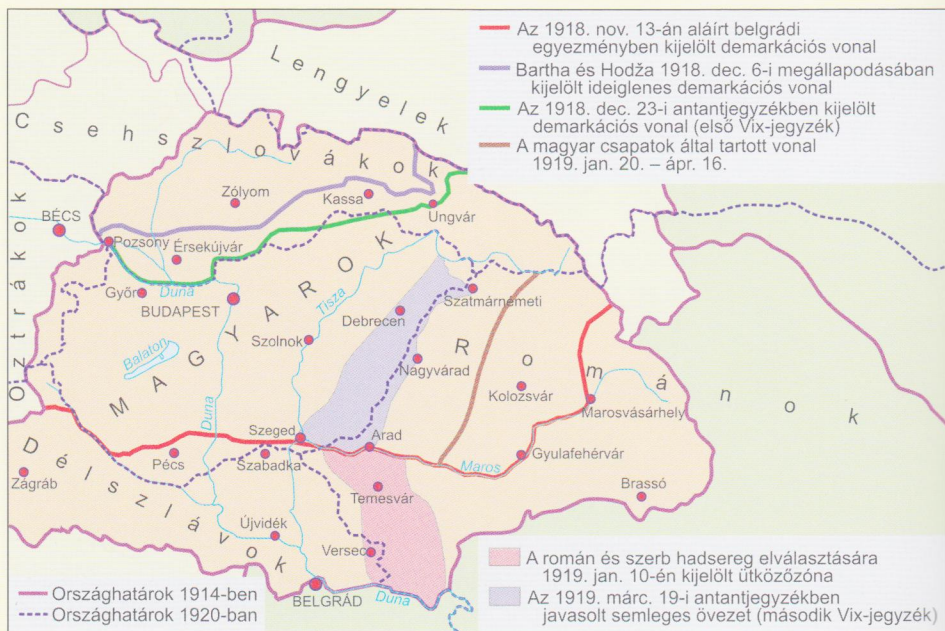
14/b. Európa államai és szövetségi rendszerei a 20. század elején

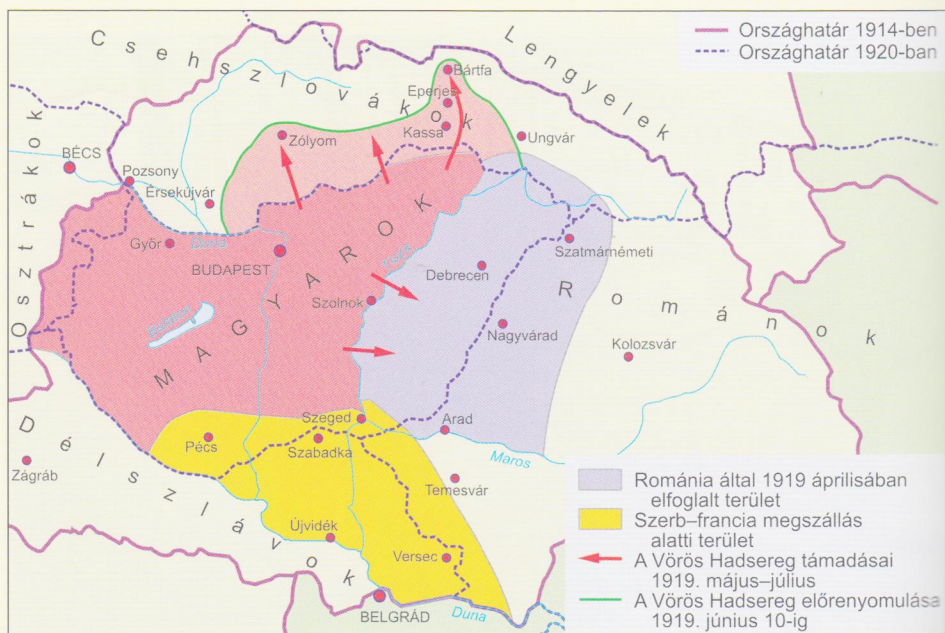
15/a. Tüntetés a háború mellett Budapesten 1914. augusztus elején

15/b. Beteg és sebesült katonák érkezése az egyik budapesti kórházba 1918-ban

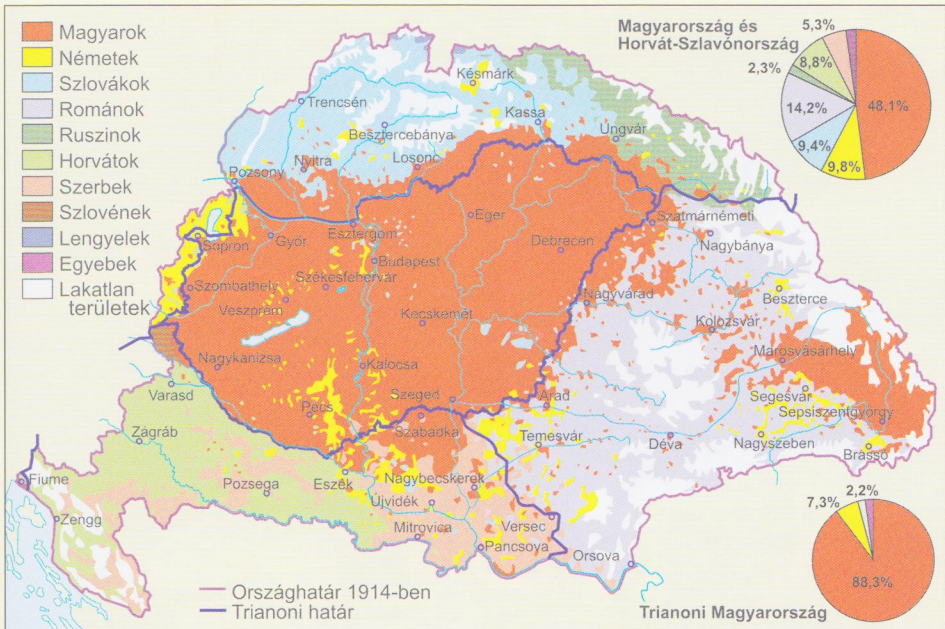

16/a. Magyarország ideiglenes határai 1918–19-ben

16/b. A Tanácsköztársaság harcai

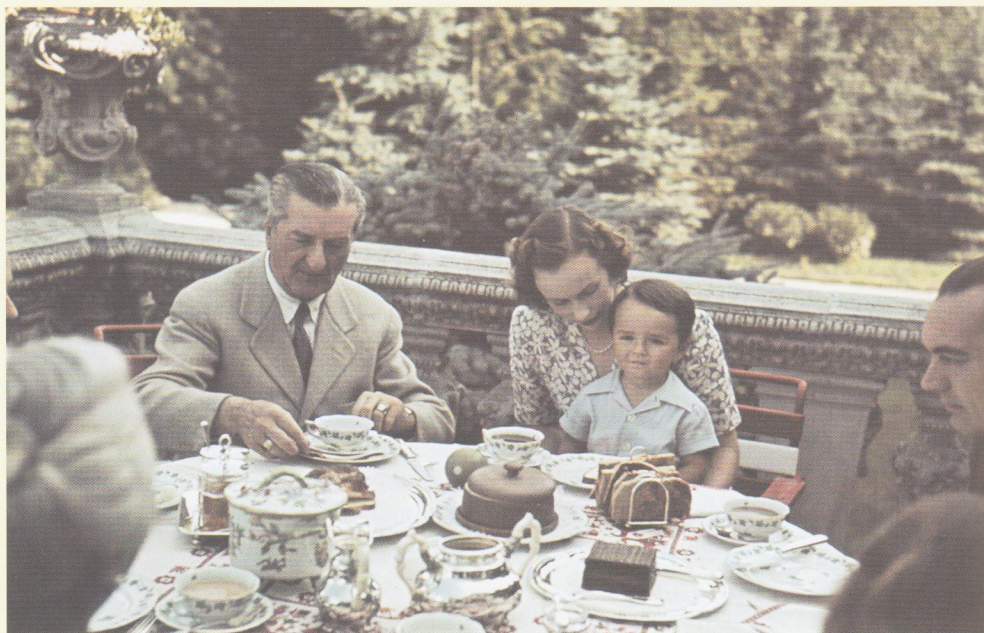
V. KÉP- ÉS TÉRKÉPMELLÉKLET

1/a. A történelmi és a trianoni Magyarország etnikai viszonyai

1/b. A versailles-i királyi kastélykert Grand Trianon (Nagy Trianon) palotája, ahol a Magyarországgal kötött békeszerződést 1920. június 4-én aláírták.

2/a. A Horthy család uzsonnája a kenderesi családi kastély teraszán. A kormányzó mellett menyje és unokája látható.

2/b. Szegényparaszt és gyermekeinek ebédje a Debrecen melletti Bánkon

3/a. Az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások

3/b. 1940. szeptember: az Észak-Erdélybe bevonuló magyar honvédek köszöntése Kalotaszegen

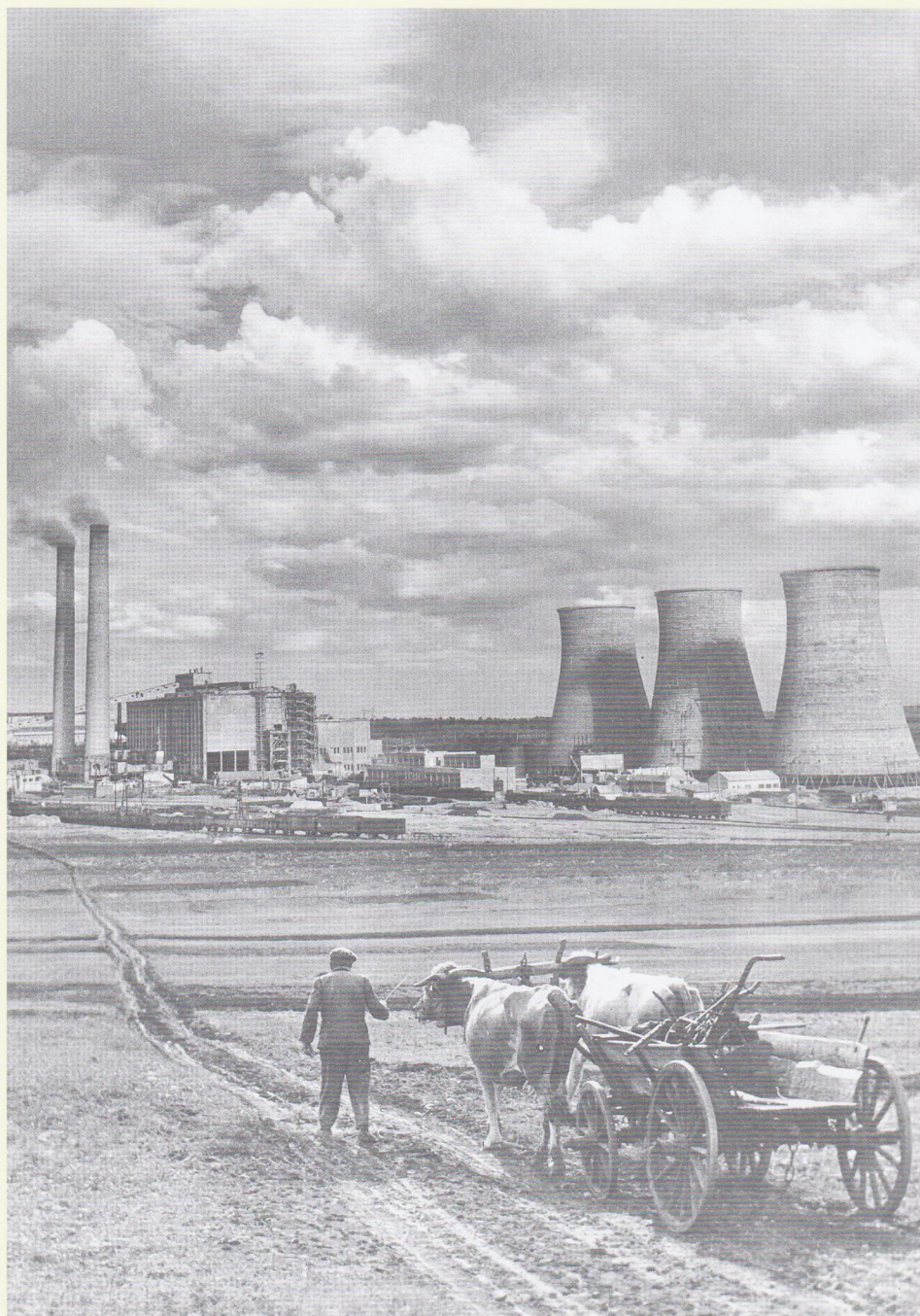
4/a. 1943. január: visszavonulás a Dontól. A 2. magyar hadsereg 200 ezer katonájából 40 ezren meghaltak, 35 ezren megsebesültek, sokan eltűntek és mintegy 60 ezren fogságba estek.

4/b. Auschwitz, 1944 nyara: idős zsidó nő kisgyermekkel útban a gázkamrák felé

5. Hadifogságból hazatért rokkant katona 1947-ben az Andrássy úton

6. Múlt és jövő: az épülő inotai hőerőmű 1953-ban. Előtte ökrös szekér s a szekéren eke.

7/a. Traktoros lány tarlóhántást végez a Heves megyei Hort község határában
1951 márciusában.

7/b. Falazó
kőműves és női
segédmunkásai
„pufajkában”,
vagyis meleg
vattaruhában,
1954

8/a. A budapesti fegyveres felkelők egy csoportja az 1956-os forradalom idején

8/b. Tüntetés a Zala megyei Tornyiszentmiklóson 1956. október 26-án

9/a. Az 1970-es évek második felében épült békásmegyeri lakótelep. A házak előtt szovjet gyártmányú Zsigulik, valamint az NDK-ban készült kétütemű Wartburgok és Trabantok láthatók.

9/b. Sátortetős új kockaházak és „meggörbített”, vagyis megnövelt alapterületű és modernizált régi parasztházak Jászboldogházán az 1960-as évek közepén

9/c. A rábapatyi cigánysor egyik háza és lakói 1962-ben

10/a. Beszélgető asszonyok egy falusi ház „tisztaszobájában”. A fiatalok már modern, városi öltözetben, az idős nő régi paraszti viseletben. Mögöttük kombinált szekrény; a polcon szobadísznek szánt üres alkoholos üvegek állnak.

10/b. Tvisztelő városi fiatalok egy 1963-as házibulin

11. A Kádár-korszak tipikus háztartási kisgépei és híradástechnikai szórakoztató eszközei: Lehel hűtőszekrény, kávéfőző, Videoton tévé, Hajdú mosógép és centrifuga, Sokol rádió, turmixgép

12. Az út vége: Kádár János fáradtan és elgyötörtén az 1980-as évek második felében, leváltása előtt

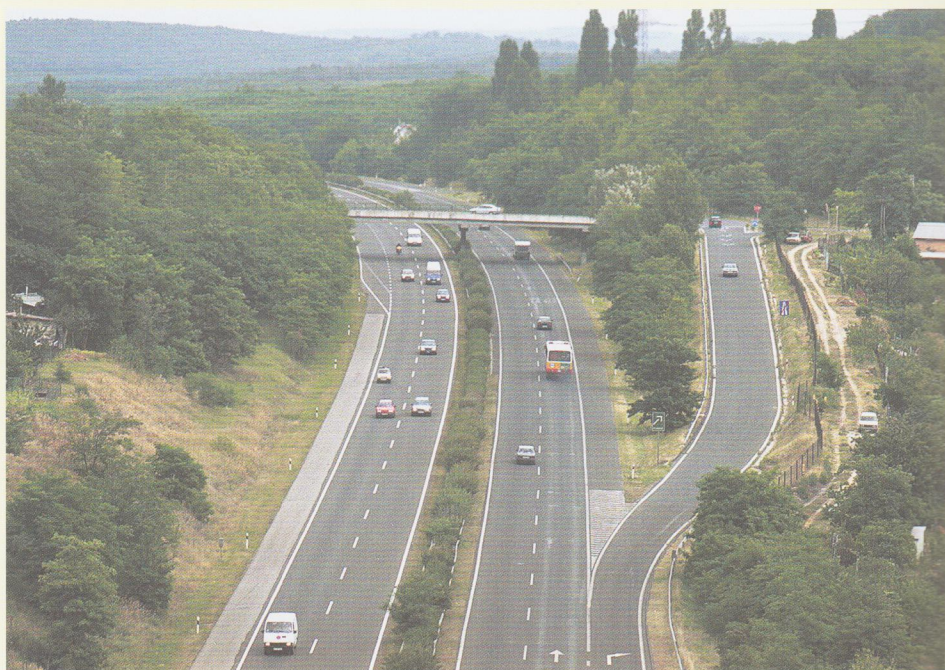
13/a. A köztársaság kikiáltására
összegyűlt tömeg a Kossuth téren
1989. október 23-án

13/b. Szűrös Mátyás
az Országgyűlés elnökeként
a Parlament erkélyéről bejelenti
a köztársaság kikiáltását

14/a. A rendszerváltás után felújított Ferihegyi (ma Liszt Ferenc) repülőtér

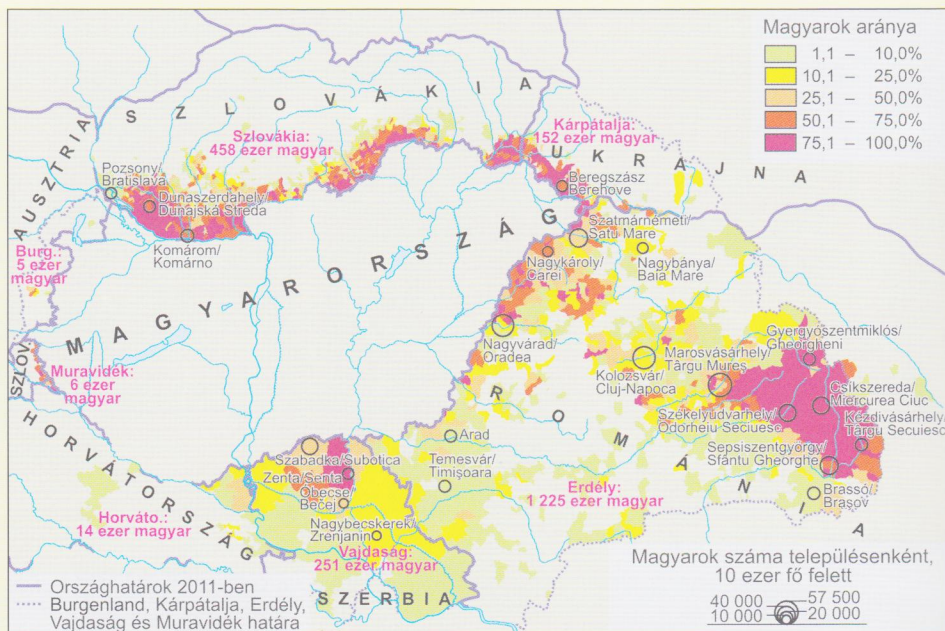
14/b. 1996-os légi felvétel az M3-as autópályáról a mogyoródi leágazásnál

15/a. A 2008. februári Operabál vendégei vacsorájukat fogyasztják a páholyokban.

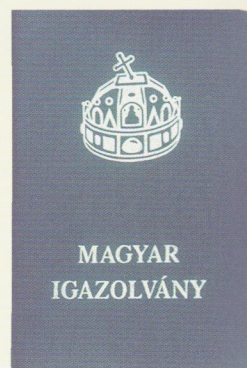
15/b. Ételosztás hajléktalanoknak
a Népligetben 1998 karácsonya
előtt

16/a. A szomszédos országokban élő magyar kisebbségek földrajzi elhelyezkedése az ezredforduló után. A hivatalos népszámlálási adatok szerint Erdélyben 1,22 millióan, Szlovákiában 458 ezren, a Vajdaságban 251 ezren és Kárpátalján 152 ezren éltek.

16/b. A Sapiientia Erdélyi Magyar Egyetem magyar kormánytámogatással felépült csíkszeredai épülete 2004-ben

16/c. Az ún. status- vagy kedvezménytörvény alapján kiváltható Magyar Igazolvány

Felelős kiadó Kocsis András Sándor,
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Műszaki vezető Papp Miklós
Korrektor Török Mária
Képkidolgozás GMN-Color Digital Kft.

A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat több mint
négy évszázados hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

Romsics Ignác főbb művei:

A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben (1982); *Ellenforradalom és konszolidáció* (1982); *Bethlen István* (1991); *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében* (1996); *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* (1998); *Magyarország története a XX. században* (1999); *A trianoni békeszerződés* (2001); *Volt egyszer egy rendszerváltás* (2003); *Múltról a mának* (2004); *Az 1947-es párizsi békeszerződés* (2006); *A 20. század képes története* (2007); *Történelem, történetírás, hagyomány* (2008); *A harmadik Magyar Köztársaság* (2010); *Clio bővületében* (2011); *Magyar sorsfordulók* (2012); *Nemzet, állam, régió* (2013); *A múlt arcai* (2015); *A short history of Hungary* (2016); *A Horthy-korszak* (2017).

Romsics Ignác a 20. századi magyar történelem kutatójaként és oktatójaként vált ismertté. Az elmúlt években érdeklődése térben és időben egyaránt kitágult. Erről az európai és különösen a magyar történelem korábbi szakaszaival foglalkozó számos kitűnő írása tanúskodik. Bogyay Tamás, Eckhardt Ferenc, Kosáry Domokos és Szekfű Gyula nyomdokaiba lépve az elmúlt két-három évben Magyarország történetének szisztematikus áttekintésével foglalkozott – a kezdetektől napjainkig. Az olvasó ennek az eredményét tartja most kezében.

A nagyívű munka öt fejezetben tárgyalja a magyarság, illetve Magyarország történetét – közérthetően és olvasmányos stílusban. Alapvető rendezőelve az időrend, gerince pedig az állam és az állami politika története. A múlt egyéb dimenziói ugyancsak kellő súllyal és terjedelemben szerepelnek. A politikatörténet mellett minden korszak gazdasági és társadalmi viszonyainak az alakulásáról, a lakásviszonyok, az öltözködés és az étkezési szokások változásairól, valamint a kultúra és a művelődés helyzetéről is plasztikus képet kap az olvasó. A szerző további fontos szempontja volt az összehasonlítás, vagyis az egyes korszakok hazai teljesítményének összevetése az európai, illetve globális eredményekkel, és ennek révén Magyarország mindenkori fejlettségi szintjének reális bemutatása. A kötetet gondosan válogatott gazdag kép- és térképanyag egészíti ki, amely vizuálisan támasztja alá a szerző megállapításait.

A tudományos ismeretterjesztés legjobb hagyományait követő nagyszabású mű a magyar történelem iránt érdeklődők lehető legszélesebb köréhez szól.

KOSSUTH KIADÓ

www.kossuth.hu

e-mail: kiado@kossuth.hu

6990 Ft

